

ГРИГІР
ТЮТЮННИК

ОБЛОГА

ВИБРАНІ ТВОРИ

ГРИГІР
ТЮТЮННИК

ОБЛОГА

ВИБРАНІ ТВОРИ

ГРИГІР
ТЮТЮННИК

ОБЛОГА

ВИБРАНІ ТВОРИ

Эрнст Киндленер

ГРИГІР
ТЮТЮННИК

ОБЛОГА

ВИБРАНІ ТВОРИ

КИЇВ
Університетське
видавництво
ПУЛЬСАРИ
2005

Передмова,
упорядкування
та примітки
Віталія Дончика

Українську художню прозу
неможливо уявити
без вагової літературної слащини
Григора Тютюнника.
Письменник у своїй творчості обрав жанр
традиційний для нашої літератури —
оповідання, коротка повість.
Правдивість зображуваних характерів,
художня майстерність
у відтворенні людських вчинків, емоцій —
це те, чим найбільше приваблює він читача.
Живописець правди —
так можна б визначити
і його творчі принципи,
і весь лад душі, а відтак і стиль,
позначений яскравою індивідуальністю митця.

*Третє
доповнене видання*

ЛЮБОВ І БІЛЬ

Григор Тютюнник — письменник, чий творчий геній ми ще не вповні відкрили для себе і усвідомили. “Ми” — вживаю в найширшому розумінні: наш народ, Україна.

Григора (саме так, по імені, як Шевченка — *Тарас*, називають його дедалі частіше) високо й щиро цінує українське письменництво різних поколінь. Про унікальний і глибокий талант Григора Тютюнника одноставно пишуть дослідники літератури, почесне місце відводиться йому в сучасних працях з історії художнього слова, його творчість вивчається в школах і вищих навчальних закладах. Його оповідання й повісті перекладено багатьма іноземними мовами...

“Григор Тютюнник, — писав Олесь Гончар, — прийшов до читачів своїх чесно, надійно, надовго.

Прийшов, щоб не розлучатися”¹.

“Не так і багато — обсягом друкованих аркушів — устиг він написати, — зазначає Іван Дзюба — А як багато сказав! Який огром народної долі і випробувань народних окреслив!” (251).

“Його пекла і мучила судьба кожної людини, про яку він писав” (359), — так каже Дмитро Павличко. Євген Гуцало, найближчий з-поміж прозаїків-шістдесятників друг Григора, говорить про те саме: “Душа боліла чужими болями, ті болі не відпускали, душа кричала...” (228). І Павло Загребельний у спогаді “Болід”:

“Коли думаєш про Григора Тютюнника, з’являється спокуса зрівняти його життя в літературі саме з болідом.

І яскравість, і короткочасність, і навіть оте дивне співзвуччя: болід-боліти-біль” (271).

Коріння його людяності “у рідному народі, в тому житті, яке прожив, трудовому, важкому повоєнному, де людяність вивірялась на пробу вогнем і кров’ю” (Ю. Мушкетик, 342).

Такі характеристики, схвальовані і водночас точні, влучні, яскраві, можна наводити й наводити, можна підперти їх науковими висновками із солідних академічних праць, близько десяти дисертацій, присвячених прозі Гр. Тютюнника (певен, число таких зростатиме).

Чому ж тоді з малоатамованою притірклістю говоримо нерідко (та й свою передмову я почав із цього) про те, як *знають* сучасні українці свого захисника й літописця, свого праведника й правдоборця з великим ніжним серцем?

Не тому, звичайно, що присвячені йому вечори відбуваються не в найбільших залах і на них ніколи не видно найвищих осіб держави, — це питання до влади, яка, крім суто формального “вшанування”, формальних “вінків до пам’ятників”, не здатна на справжню повагу й увагу до національної культури, не здатна ні розуміти, ні, тим більше, відчутти її роль

¹ Тут і далі цитати наводяться за кн.: “Вічна загадка любові: Літ спадщина Григора Тютюнника, спогади про письменника” / Упоряд. та прим. А. Шевченка — К.: Рад. письменник, 1988. — С. 185. Далі — сторінки в тексті.

і значення для будівництва нової України. В цьому вона аж ніяк не краща влади радянської, для якої Григор Тютюнник і такі, як він, ніколи не були "своїми", не були "благодійними"...

На жаль, мова про самих українців, про масового читача української книжки, а він у нас поки що має виразні сліди читача старого, який не встиг чи не зумів прилучитися до того, до чого його вперто не допускали. А новий? Новий за відданого напризволяще і розваленого книговидання та книгорозповсюдження, за хаотичного й стихійного літературного процесу, за нестримуваної пошесті на "низьке" в художній творчості — очевидно, формується. Тільки який?..

Ні, не про те, чи буде спадщина Григора Тютюнника майбутнім читачтвом відсунута й забута, — ні, дух безсмертя в ній живе й житиме. А про те, що в нашому такому тяжкому виборюванні справжньої України Григорове слово, його книжки могли би бути поряд, разом із нами, ми мали черпати б із них науку гідності й любові — в Києві, і в Полтаві, і в Одесі, і на Галичині, і в Донбасі, про який він багато писав, і по всіх наших збіднілах (не лише матеріально) селах, пронизливо зображених ним, — саме його ім'я мало б зараз нагадувати нам про високі людські, народні цінності, кликати до совісті, чесності і... мужності.

Мужності, зокрема, у своєму доленосному виборі, який українцям ось уже понад десять років не вдається здійснити історично правильно.

Григор Тютюнник обірвав своє життя, ще й не переступивши порога 50-ліття, — а як би міг ще помножитися й розкритися його світлий і мудрий талант, як могли розкритися далі невичерпані — бо невичерпні! — джерела його глибоко народної творчості.

Він жив і пішов із життя, не відаючи страху смерті; його заповідаю було: "Я не боюся смерті. Я боюся безслідно прожитого життя".

Про автобіографізм як особливий спосіб художнього освоєння світу написано багато. Зрештою, автобіографічність тою чи тою мірою проявляється чи не в кожного письменника, подекуди вона виступає навіть домінантою художнього ідіостилу. Здавалося б, таким і є стиль Григора Тютюнника, але це було б надто загальне визначення і тому не точне.

Автобіографізм Григора Тютюнника — наскрізний, розлитий у творі й не те щоб прихований, він має інший, ширший масштаб, тут немає пласкої печаті документальності хай особистого характеру, художня мова залишається епічно-узагальненою, а образи — як витвори вільної уяви, ніяк не стриножені якимись автобіографічними "прив'язками".

Так, не тільки за характерами підлітків, тепло і зворушливо відтворених в оповіданнях і повістях Гр. Тютюнника, в яких, поза сумнівом, втілено особистий — пережитий і вистражданий — досвід письменника, а й за всіма іншими образами, типами й прототипами, сюжетними історіями, епізодами, колізіями здебільшого стоїть сам автор, його рідні, знайомі, односельці, друзі по навчанню і роботі, земляки...

Мовиться про добре знайомих, близьких Тютюнникові "дядьків" чи жінок. А бачимо й чуємо *народ*. У такій художній узагальненості, що органічно виростає із щонайконкретнішого, в умінні говорити не *про*, а *від*, їхніми мовою, голосами, серцями — особливість і відмінність цього автобіографізму. А ще важливо, як прозаїк зображує людей, з якою любов'ю,

лагідною, спостережливою увагою і з яким, головне, проникливим розумінням і співпереживанням. Це справді не просто герої, персонажі, це авторова добра чи не дуже *рідня*, невіддільна од його власної життєвої біографії.

У ній, у цій простій, типовій і водночас надзвичайно драматичній, щільно наповненій дарунками й ударами долі, "щастям і злощастям" (А. Шевченко) біографії і полягає, на мій погляд, суть. "Він увесь із життя", — казав О. Гончар. З такої біографії можна зчитувати історію нашого народу в ХХ столітті; така біографія може стати ґрунтом для найвищих духовних творчих злетів людини, за умови таланту в неї. А в Григора він — могутній і глибокий — був.

Народився Григорій (літературне ім'я — Григір) Михайлович Тютюнник 5 грудня 1931 року в с. Шилівка Зіньківського р-ну Полтавської області в сім'ї селян².

Батько Михайло Васильович Тютюнник одружився з матір'ю Григора, набагато молодшою від нього Ганною Михайлівною (дівоче прізвище — Сивокінь) після першого короткочасного шлюбу з Івгою Федотівною Буденною й десяти років одинакування; у першому шлюбі у нього народився син Григорій, що стане знаним письменником, автором широковідомого роману "Вир". Так Михайло Тютюнник, який "платникував, косив, пиляв...", а ще залюбки "займався поезією, геометрією, бондарством" і "нишком готувався до екзаменів у учительській вуз", дав українській літературі двох неперебутих письменників Григорія та Григора Тютюників.

Коли Григорові йшов другий рік (у 1933 р.), їхня родина вся опухла з голоду, дід Василь по батьковій лінії помер, сам Григір перестав ходити, хоч уже вмів, розмовляти і сміятися. У спогадах Григора Тютюнника "Коріння" є епізод, що так вимовно говорить про той час і тютюнниківські — батька і синів — високі й ширі душі.

"Якось Григорій по дорозі в школу забіг до нас уранці й поклав перед татом, що пухлий сидів за столом, підперши голову долонею, окраець хліба. Тато розломив той окраець надвое, половину дав Григорієві в школу, а другу ще раз розломив — шматочок собі й шматочок мені — й ледве вимовив: "Спасибі, сину. Любий ти в мене ростеш", — і став помаленьку їсти, затулявши очі долонею".

Григорові минав лише шостий рік, як його навіки розлучили з батьком — це було в 1937-му, коли стількох українців запроторювали до Сибіру, не дивно, що й шилівському селянинові Михайлові Тютюннику "знайшши" політичну справу, бо ж був грамотніший і не любив неправду. Його ж малому синові довелося йти жити до дядька з тіткою (молода 24-літня мати вийшла заміж удруте). Батьків молодший брат Филімон Васильович і його дружина Наталя Іванівна, що жили на Луганщині в селищі Щотове, поблизу м. Антрацит, були людьми освіченими, працювали в школі і стали для Григора другими батьками, тут він серйозно причастився до читання художньої літератури.

З початком війни дядько пішов на фронт, тітка з маленькою дочкою і Григорієм дуже бідували, а в 1942 р. взагалі переживали справжній голод, і, за порадою добрих людей, хлопець вирішив дістатися в село до матері

² Тут і далі, викладаючи біографію Гр. Тютюнника, користуюся виключно фактами, поданими самим письменником в "Автобіографії" (зб. "Вічна загадка любові". — С. 20—24). — В. Д.

на Полтавщину. І ось уявімо цю подорож 11-річного підлітка через Слов'янськ, Краматорськ, Павлоград, Полтаву, Диканьку, Опішню — пів-України, без харчів, путньої одежі... Воєнний час, окупована територія, вимушене старцювання ("просити було неймовірно важко, соромно, одбирало язик і в грудах терпів, тоді трохи привик")...

Вона, ця тяжка мандрівка, стала не лише основою його написаної серцем, незрівнянної в літературі про війну повісті "Клишко", відіграла в такій же за художньою силою повісті "Облога", а й узагалі зіграла роль визначного, ключового моменту як життєвої, так і письменницької біографії Гр. Тютюнника, найорганічнішого речника покоління "дітей війни".

... Коли Григорій дістався свого села, їхню хату, на горе, "спалила бомба". Доводилося жити в людей, постійно міняти помешкання. По війні, в 1946 році, він пішов до Зінківського ремісничого училища № 7, одержував 700 грамів хліба і 20 грамів масла в день. "Вони, оті 700 грамів,— свідчить він в "Автобіографії",— врятували нас із мамою у 47-му". Братова дружина Олена Черненко згадує: "Гриша з'їдав 200 грамів хліба, а 500 і маслочко ніс додому. Ніколи не забував, що хліб треба принести мамі та відрізати скибку тітці Оксані й малому Ванькові" (435).

Звернімо увагу далі на саму хроніку Григорового життя, на те, як тяжко складалося воно і, відтак, неухильно впливало на формування — то в селі, то в місті, то в робітничому селищі — "багатовікового" життєвого досвіду, особливо гострого світосприймання, закладало волю, твердий характер, що потім легко розпізнаватиметься в його творчості.

З аттестатом слюсаря п'ятого розряду після ремісничого працює — ще підліток! — у Харкові на заводі ім. Малишева, живе в гуртожитку в кімнаті на 68 душ, щодня біля верстата, дихає "іржавчаною пилавою" ... Незабаром залишає усе це, їде в село, працює в колгоспі ("орав, волочив, косив, погоничував біля волів")... І по всьому потрапляє до... колонії в Полтавській області: присудили чотири місяці за те, що не відпрацював належних трьох років по закінченні ремісничого училища.

Затим — знову колгосп і знову Донбас: завербувався на будівництво Миронгресу під Дебальцевим ("слюсарував, їздив на машинах, майстрував...") і знову живе в Щотовому в дядька Філімона і працює в гаражі при шахтобуді Краснолуцької транспортної контори.

Справді, він "весь із життя". Справді, як доречно зауважує О. Гончар, його важко уявити "у ролі, скажімо, курортника або нудьгуючого туриста..."

З листопада 1951 р. — чотири роки в армії, точніше на флоті, служба у Владивостоці радистом, і увесь вільний час — самоосвіта. Тож після демобілізації легко вступає до 8-го і затим зразу до 10 класу вечірньої школи. Одночасно токарював у Щотовському вагонному депо ("обточував колеса").

З 1957 року — Харківський університет, російське відділення. Студентські дискусії і вечори, гуртожиток, нові друзі, курсові й дипломні, читання художньої літератури, власні творчі проби... ("Щасливі п'ять років", — назве цей час Григорій).

І ось 1961 р., травень, опубліковано в журналі "Крест'янка" першу новелу "В сумерках".

Цього ж року помирає у Львові брат Григорій, з яким вони постійно листувалися, який відіграв надзвичайну роль у творчому становленні молодшого брата, вони підтримували один одного, обговорювали питання літератури, питання про мову, з якої народжується і виростає письменник.

"Прочитав словник Грінченка, — пише з цього приводу Григорій в "Авто-

біографії”, — і ледве не танцював на radoшах — так багато відкрив мені цей блискучий твір. Негайно переклав свої “Сумерки” на рідну мову і тепер уже не розлучаюся з нею, слава богу, і не розлучуся до самої смерті. І все це на четвертому десятку!.. Ця щаслива подія в моєму житті сталася на шахті № 10 під Комунарськом Луганської області, де я викладав у вечірній школі (в 1962–1963 рр. — В. Д.) російську мову та літературу, а жінка українську мову та літературу. Там же сталася ще одна щаслива подія — жінка народила мені сина Михайла. Одного Михайла замордували, може, хоч другому поганають жити по-людському. Об цім тільки й молю господа-бога”.

З 1963 р. розпочалося київське літературне життя Григора Тютюнника. Він працює в “Літературній Україні”, головний редактор якої Павло Загребельний давав тоді роботу й притулок у газеті молодим талантам, як підтримували в ті часи літературних новобранців і А. Дімаров, О. Гончар, В. Земляк, М. Руденко, М. Стельмах, Б. Комар. Після газети Григор — на київській кіностудії ім. О. Довженка, де написав сценарій за романом “Вир”, у видавництвах “Молодь”, “Веселака”. Він був прекрасним, од Бога, редактором, його любили — молоді й старші, літератори, видавничі працівники, журналісти. Він часто опинявся в центрі різних спілчанських подій (прийнятий до СПУ 1 грудня 1966 року)³, ніколи не уникав (такими були його вдача і життєвий постулат) говорити правду в очі — чи сانونим чином у Спілці, чи колезі, чи якомусь надпильному цензорові. Любив письменницькі поїздки, веселі товариства, гуртові виїзди на рибалку, був у Львові, був у Баку, їздив до Косова, Туртєва, Ніжина і, звичайно ж, часто навідувався до рідної Полтавщини, Донбасу.

З 1962 року українська періодика, зокрема “Літературна Україна”, “Зміна” (“Ранок”), “Дніпро”, систематично друкує оповідання Гр. Тютюнника, жодне з яких не залишається непоміченим ні критикою, ні читачем; 1966 року вийшла його перша збірка “Зав’язь” (до неї ввійшло 17 оповідань, написаних на той час, насправді їх було більше). Затим з’являються друком “Деревій” (1969), “Батьківські пороги” (1972), “Крайнебо” (1975), книжка вибраного “Коріння” (1978), що всі стали справжніми літературними подіями. Виходять твори письменника й іноземними мовами, зокрема широко перекладаються російською: збірки “Тисячелістник” (1972), “Отчие пороги” (1975).

Після вдалої першої спроби в жанрі повісті (“Облога”, 1969) Гр. Тютюнник успішно працює у великій прозі: пише повісті “День мій суботній” (за життя не була надрукована), “Климко”, “Вогник далеко в степу”, “Життя Артема Безвіконного” (закінчити не встиг).

Твори “Климко” й “Вогник далеко в степу” були сприйняті більш ніж прихильно чесною критикою й національно свідомим читачем. Вони були удостоєні 1980 р. премії ім. Лесі Українки...

Викладене вище, здавалось би, мало засвідчувати лише багатогранне, успішне, сповнене цікавою чесною працею, коли все міряється найвищою мірою правди й любові, відкрите, сповнене добросесних задумів життя...

Але було не тільки це і не тільки так. Творча радість, яка приходила після виснажливої праці (“як вимолочений у два ціпи сніп життя”, — зізнавався він після закінчення оповідання “Син приїхав”), і радощі батьківські (цим часом у нього народилися Мишко й Василько, яких він дуже любив),

³ До речі, разом із Р. Андріяшиком та ін. (Див: “Літ. Україна”. — 1966. — 9 груд.)

усвідомлення шаноби й любові до нього багатьох друзів, письменників і критиків, жінок, у яких не міг не викликати захоплення високий, ставний, буйночубий чоловік (цю деталь Григорового портрета згадає чи не кожен з авторів спогадів про нього; Василь Захарченко пише, наприклад, так: "з густою чорною чуприною, що непокірним крилом, по-парубочьки нависала над крутим чолом" (288),— все це невідступно йшло в парі з прикрасами й гнітючими фактами. До душевної гармонії, якої він прагнув ("Він завжди схилявся перед красою світу, прагнув любові й гармонії.., любові й злагоди в усьому" (443),— згадає А. Шевченко), було далеко.

Досить сказати, який це був час,— 1965 року відновилися політичні репресії, було арештовано І. Світличного, І. Дзюбу, яких Григорій шанував і цінував, з початку 70-х настає доба Брежньєва-Щербицького (конкретніше: "сусоловщини" — "малаанчуківщини") з її витворенням "єдиної історичної спільності — радянського народу", посиленням зросійщенням, ідеологічною цензурою, "чорними списками", прямою регламентацією "дозволенних" тем і проблем.

Усе це не могло не впливати руйнівно на письменника, не бити по незахищеному серцю ("воно ж уже й так, як пташеня в котячих лабетах" (285) — це його слова). Він працював під постійним прицілом "літературних убивць" (П. Загребельний), в атмосфері постійних причіпок як не до одного твору, так до іншого, як не до "Смерті кавалера", то "Медалі", як не "Кізоньки", то "Дня суботнього", нівечення книжок і текстів, постійних підозр і звинувачень у найдорожчому, спотвореному ними до протилежності. Його звинувачували у... нелюбві до людей, а його добрих і мудрих героїв — в ущербності, убогості й злобі (!) — і це коїли не тільки штатні напівграмотні "критики", а й бездушні носії наукових звань, автори "солідних монографій". Один час (знаю з власного досвіду) цензура просто викреслювала ім'я Григора Тютюнника з критичних статей. "...Як важко йому було в ці роки "підозр та фіскальства", зневіри і загальної соціальної втоми...— слухно наголошує П. Мовчан.— Тільки тепер ми розуміємо, як важко тоді було працювати чесно..." (340).

Було нестерпно важко. А проте...

Не маю жодного — морального, громадського, суто людського — права судити, але серце не може змиритися: ще один видатний син України йде з життя на знак протесту! Скільки він міг ще зробити! Для літератури, для народу. Ні, це не був єдиний вихід.

"Домучуйте когось другого, а все моє, що в мене є, спаліть" — написав Григорій у своїй беззневій записці 1980 р. Тут докір, мабуть, не тільки "літературним убивцям", кадебістам, офіційним і добровільним цензорам, а й колегам, які зчерствіли й змирилися, близьким, які по-справжньому не відчували тих мук, що жили в його серці, та й тому невідомому останньому життєвому приводові, що підштовхнув зболену душу на гарячковий крок.

І все ж це був його крок. По ньому, як і по геніальній творчості, й рівній їй життєвій біографії, безпомилково вгадуватимуть у письменництві ХХ століття самовідданого українського правдошукача й правдборця Григора Тютюнника.

Пишучи про "Вир", про те, як багато в Україні людей таких, як зображено у братовому романі, Гр. Тютюнник підсумовував: "І все те, і всі вони бачені, значі. Але не всі відкриті, не всі виростають у честь, поезію і славу народу. Бо щоб вирости їм у поему краси, поему щастя і горя, радості і

смутку, треба, щоб почалися вони з серця доброго, люблячого, самовідданого... Мало — бачити. Мало — розуміти. Треба любити”.

Ці його висновки про внутрішнє письменницьке надзавдання, яке він передірає і собі так само, завершувалися повсюдно цитованим сьогодні афоризмом: *“Немає загадки таланту. Є вічна загадка любові”*.

Коли читаєш прозу Гр. Тютюнника, ці слова раз по раз приходять на пам'ять. Неповторні, колоритні тютюнниківські характери, коли й навіть т. зв. “негативні”, подаються з м'якою, доброю, хай глузливою, іронією, а не з безпеляційним присудом, оті такі зірки й хвилюючі в цій зірковості деталі, а ще винятково чула до людей, до природи, до мови, до нюансів Григорової спостережливості мають своїм джерелом саме любов. Не можу назвати жодного оповідання Гр. Тютюнника, яке б сприймалося нейтрально, яке б не тривожило душу. “Жорстоко правдива”, “суворо реалістична” — називають цю прозу, але вона водночас і найтонша, чуттєво “найдірчиніша” (чи “найпоетичніша”) в глибині своїй.

Один із найстаріших українських письменників Григорій Майфет, який з 40-х років жив у Комі АРСР, відгукнувся рецензією на першу збірку Григорова “Зав'язь” (1966) і назвав її “Суврою ніжністю”. “Найніжніший жорстокий реаліст” — можна сказати й так.

Утім, ще є одне поняття, невіддільне й невід'ємне від створеного Гр. Тютюнником художнього світу. Це — *біль*. Про біль як наскрізний мотив Григорового світовідчуження говорять П. Загребельний, Є. Гуцало (їхні слова ми наводили на початку статті) та й багато інших письменників і критиків. “У нього був... аж надто низький “больовий поріг” — чужий біль він сприймав як свій власний, а то й ще гостріше” (А. Шевченко, 452). Брат Григорій писав йому: “Ти, Григоре, надто відкриваєш серце, ти хоч рукою його прикривай” (144). Сам Григір, як згадає Г. Булах, казав про Василя Стефаника: “У нього оце під шовковою сорочкою зразу серце” (144).

Всі, хто писав про прозу Гр. Тютюнника, називають нові й нові риси та прикмети його художнього письма. І. Дзюба виходить із того, що Григорові “від природи” суджено оповідати про народ “правдою народного слова” (243), Ю. Мушкетик наголошує на особливій цілості письменника, його відчутті міри “на найвищій грані” (344).

І разом з тим, узагальнюючи ці й чимало інших слушних характеристик Григорової прози, ми все одно прийдемо до того самого висновку. Художні первні Т. Шевченка — любов і гнів. Художні первні Гр. Тютюнника — любов і біль. “З любові й муки народжується письменник — іншого шляху в нього нема”, — так казав він сам.

Згоден із поширеною думкою, що в Григора Тютюнника не було початкового періоду, не було ранніх, менш зрілих проб пера — в них відразу відчувався майстер.

Ось перше оповідання “В сутінки”, перші речення, діалоги, образи. “Поночіє в нашій хаті рано, особливо взимку. Це тому, що ліс під боком...” “Упоравшись надворі, мати пхають у двері в'язку соломи і кидають біля грубки. Солома їжитьься від паморозі і аж рипить. Долівку всталає холодна хвиля...” “Солома одійшла і підтекла калюжею. І коли мати, ставши навколійки, розпалюють у грубці, верчки сичать і довго не займаються.

Отак було й того вечора. Я пам'ятаю його в усіх подробицях, він не раз уже вставав перед моїми очима... І далі — до щему правдива — і психологічними деталями, і речовими — розповідь-спогад про материну зраду батькові, побачена не очима, а відкритим, як рана, серцем підлітка, сповненим ненависті до "чужака" і "ревнивої любові до тата" (тютюнниківська дстала: хлопець згадає, як батько клав йому руку на голову "і під нею було тепло й затишно, як під шапкою").

Дуже тактовно виписано і образ матері — і тої, із пекучого спогаду, і нинішньої: "Ти, сину, вже краще б лаяв мене, ніж отак. Три дні як приїхав і все мовчиш". І фінал цієї глибоко внутрішньої колізії — знову ж таки про любов, на цей раз — вічну, материнську. "Солома в грубці погасла, і жар укритися тремтливим попільцем.

Мати ніжно куйовдить мою чуприну, і рука у них легка, як пташине крило".

Скільки їх у доробку Гр. Тютюнника — проникливих оповідань саме про любов, людське кохання в його найрізноманітніших проявах — світлих, гірких, драматичних, нещасливих: "Зав'язь", "Печена картопля", "Холодна м'ята", "Проти місяця", "Обнова". І новела (насправді ж — повість, найлаконічніша, на чотири сторінки, з Григорових повістей) — "Три зозулі з поклоном". Твір психологічно проникливий, з доторком до внутрішніх людських бездн, пропущений через надчутливе авторове розуміння усіх трьох душ і через сприймання суто тютюнниківського душевно зіркого хлопця — оповідача, свідка, судді, допитувача постає як гімн "любви всевишній" (новела її і присвячується), незборимій силі цього почуття, на яке здатні далеко не всі. Письменник не раз без жодного притиску зупиняє нашу увагу саме на оцій здатності-нездатності, несумісності зачерствілих, здрибнених та відкритих і чистих сердець ("Холодна м'ята"), простежує драматизм зрадженої любові — в одному випадку авторів погляд оповитий м'якою прихильною іронією ("Кізонька"), в іншому прирікає обидві "сторони" на осоружну спільну старість ("Устим та Оляна").

З не меншою силою виявляє себе чутливий талант Гр. Тютюнника в зображенні першого, ще неясного, сором'язливого, чистого й наївного почуття — ще його лише "зав'язі" ("Зав'язь", "Печена картопля", "Холодна м'ята", "Проти місяця", "Іван Срібний", "Обнова", "Вогник далеко в степу" та ін.). Які тут зворушливі деталі, нюанси, півтони — делікатні штрихи письменникового спостережливого пера.

Микола, ідучи на зустріч із Сонєю, "ширшає в плечах, твердішає в ході", — "а от голосу не стає". А ось і перший поцілунок, на який він, на решті, наважується: "сердито хапаю її за плечі і з розгону цілую в рипучу холодну хустку" ("Навіщо ж ти... аж за вухо, дурненький, — видихає Соня..."). А яке збурення почуттів — сорому, образи, розпачу — вибухає в юній душі Ванька, коли він перед "невисточкою" зашпортався в своїй "обнові" (завеликих калошах, у носки яких понабивано рвані кінці панчохи) і вправ на містку: панчохи "розмоталися на півдороги, як гадюччя". Головне ж, що це відбулося на очах її батька, який перед тим хмуρο радив Іванові їхати на "стройку нафтопроводу": "Хоч на штани заробиш. Та гляди бовкни, що твій батько в полоні був..." А потім сердито кинув: "Ну якщо такий розумний, то виходь завтра на свинарник" ("Обнова").

До речі, цей похмурий батько — один із численних тютюнниківських дуже точно поцілених типів, окреслених, буває, одним-двома мазками (ві-

таючись, він “ніколи не каже повністю “зрастуйте” або “добридень”, а каже “нара” або “арень”).

Уже перше оповідання “В сутінки”, в основі якого пам’ятне для оповідача надвечір’я воєнної пори, — це спогад в обрамленні сучасних роздумів і переживань автора. Спогад — улюблений художній засіб Гр. Тютюнника. В його нотатках знаходимо виписані слова А. Чехова: “Я вмю писати тільки спогадами”. Друзі й приятелі Григора майже всі згадують, як він любив розповідати про героїв не написаних творів чи переказувати уривки або й цілі новели про них. Характерне його зізнання: “Страх люблю згадувати. Кожне оповідання лежить під серцем (хоч я його знаю) аж доти, доки не стане мені спогадом” (300). В оповіданнях “На згарищі”, “Червоний морок” та ін. спогад виступає не лише частиною художньої структури, а й є проблемою, концепцією твору — йдеться ж бо про спогад, радше пам’ять, яка ятрить, повсякчас стукає в серце, яка, вважає письменник, є основою духовності людини. Ця думка дедалі настирливіше займає увагу Гр. Тютюнника, він із боєм видивляється в частині українців риси тимчасовців, втрату власної гідності, тривожачись загрозою національного безпам’ятства, розриву кореневих, родових зв’язків (“Одавали Катрю”, “Син приїхав”, “М’який”).

Серед прикметних художніх тенденцій у літературі кінця 50-х—60-х років — поява слідом, здається, за шолоховським Ванюшею цілої вервечки симпатичних хлопчиків-підлітків, дітей війни, які на доволі широкій жорстокий світ дорослих дивилися своїм безхитрісним поглядом і судили його за своїми мірками добра і зла, невідповідно дитячої совісті. Ч. Айтматов, Ф. Абрамов, В. Биков, грузинські прозаїки включали цей “вищий” вимір-прису; згодом на іншому витку до цієї теми і цього героя звернувся О. Гончар — його вихованець трудової колонії Порфир Кульбака виступав водночас і підсудним, і суддею в “режимному” світі (“Бригантина”). Є. Гуцало поповнив той ряд Оленем Августом, В. Блазинець — Мовчуном...

Григор Тютюнник не тільки був тут одним із перших, не тільки вивів цілу галерею юних совісників (“Дивак”, “Комета”, “Сито, сито...”, “Тайна вечера”, “Перед грозою”, “Смерть кавалера” та ін.; чи не найповнішим утіленням свого воєнно-повоєнного покоління стали герої повістей Харитон із “Облоги”, Клишко з однойменної повісті, Павло із “Вогника далеко в степу”). У всіх у них багато схожого, у них спільні автобіографічна основа, ота вроджена моральність, недитяча мудрість досвіду, налаштованість на працю, труднощі, допомогу іншим, і все ж індивідуально вони відмінні, навіть “я-герої”, кожен — маленька особистість, рано дозріла самодостатня часточка свого народу.

Григор Тютюнник зумів піднести ці образи, цю тему на принципово нову художню висоту. Світ дитинства і світ дорослих постають у його творах не завжди в гармонії, вони нерідко прикро не сумісні, а то й протиставні — і водночас у цій прозовій “державі” їх об’єднують авторові любов і біль. Парадигма — війна-дитина-дорослі — осмислювалась Гр. Тютюнником масштабно й відповідально. Тому він, до речі, остерігався, щоб його твори заганяли у формальні функціональні рамки “літератури для дітей”, для “молодшого” чи “середнього шкільного” віку. “Але ж не дитячий я письменник, не дитячий!” (464) — казав він. Втім, глибшого проникнення в душу юної особистості, її психологію годі шукати.

“Дивак” — перше оповідання Гр. Тютюнника, написане українською мовою, заявило це невідхильно. Малому школяреві до сліз образливо, що

дорослі, та й діти, вважають його диваком, що й дід Прокіп називає його "невстріливим", "неглемезда він у тебе, — каже дід матері... — Затолчуть його". Всього "гріх" Олеся лише в тому, що в нього вільне й творче — душею і серцем сприймання світу, йому боляче за пліточку, на яку накладається під льодом шукка, він не хоче малювати перегнійного горщика, як велить учителька, а малює дятла, хлопчиків шкода коней, яких дід Прокіп хльоскає батогом, і він щоразу непомітно підбиває його руку.

У Василька ("Перед грозою") — інша вдача й інша, трагічна доля; тяжка пора повоєння в селі змушує його бути в своїх мріях і діях набагато практичнішим — він годувальник у сім'ї, ловить рибу, щоб нагодувати сестру й маму — його ставлення до цієї своєї місії, любов до мами й сестрички не можуть залишати читача байдужим.

"Василько смів біля сухої порожньої торбинки, уткнувшись головою в коліна. Йому думалося про те, що сьогодні у їхній хаті не світитиметься, бо немає риби, щоб очистити. А завтра на снідання не буде юшки, Поля плакатиме, мати піде на роботу не ївши і повернеться увечері з товстими набряклыми ногами".

Жодного слова про голод, взагалі жодного зайвого слова, розволоклої фрази — і розповідь про те, як утонув Василько, намагаючись хоч що-небудь, хоч руками в'юнків вловити для сім'ї, як і виявлення внутрішньої драми "дивака" Олеся, відкривають нам первісні, незамулені духовні джерела (в самій природі людини, в народі), з яких зачерпнули юні герої Гр. Тютюнника.

Сама наявність цього чудового світлого безкорисливого маленького народу в Григоровому велелюдді — докір тим багатством уважно пильнованим прозаїком дорослим душам, що "не відбулися", що втратили високі духовні орієнтири, розгубили на життєвих дорогах скарби своєї душі.

Ігорко Човновий — хлопець несміливий, як каже про нього мама ("В тата пішов. Він, мабуть, і загинув, козак, того, що отак десь чогось не посмів. Спритніші повертались..."): і ботинок йому не перепало, і шапка, на сміх усім, дісталась велика, та ще й з печаткою не на підкладці, а прямо на лобі "БУ". Але учневі ремісничого училища Ігору є чим і пишатися: їхній новий замполіт Валерій Максимович — Герой Радянського Союзу!

Директор училища Сахацький — один із тих одномоментних персонажів, яких Гр. Тютюнник умів лаконічно окреслювати з убивчою достеменністю ("наскакував зненацька", "очі косі розбігаються в усі боки", і кожне ремісничоківі здається, що "він дивиться саме на нього") — розцінює недоводення учнів харчуванням як "бунт і політичну диверсію". Замполіт спочатку заперечував це, але невдовзі він уже на лінійці говорив: "те, що сталося... в ідальні, — тяжкий злочин перед народом, що взуває вас і вдягає"... Політична диверсія... гра на руку наших ворогів... Соромно за вас, чії батьки "поаягли смертю хоробрих" і т. ін.

Ці несправедливі звинувачення викликають пекучий біль, пекучу рану в серці хлопця, на очах якого відбулося найстрашніше — зрада ідеалу, який він обожнював, зрада людини, яку він полюбив, як батька. На цьому всі, хто аналізує оповідання "Смерть кавалера", насамперед і наголошують.

Однак у Гр. Тютюнника все складніше і драматичніше, у нього багато що договорюють і акцентують, значно розширюючи й поглиблюючи зміст сюжету, винятково правдиві предметні, психологічні, ситуаційні деталі. Звернімо увагу, що спочатку Валерій Максимович зреагував досить спокій-

но на наскок директора: це не диверсія, каже він, “це лише протест обкрадених”, а на брутальну лайку Сахацького, відповів гідно: “Я — свол... Ах ти ж, кррриса”. І саме те, що після цього замполіт на лінійці привселюдно говорив протилежне, і пробудило оті почуття болю й розпачу у “несміливого” ремісника Човнового, який виявився твердішим і принциповішим від кавалера Золотої Зірки. Не забудемо, втім, і дуже промовистої фразидеталі, кинутій короткошієм Сахацьким “товаришу герою”: “Негайно скличте бюро!”

Не забудемо і ніби другорядного героя цієї історії — Ігорового майстра Полуляка. Він добрий і справедливий, він вважає, що Човнового покарано помилово, але він і не думає заступатися за учнів. І саме його широка долоня затискала Ігоркові рота, щоб раптом у хлопця не злетіло якесь необережне слово на лінійці..

Страх, переляк, вони найперше руйнують душі, навіть тих, хто безстрашно пройшов через війну,— ось про що говорить Гр. Тютюнник своїм оповіданням “Смерть кавалера”, яке було опубліковане 1965 року — в рік, коли в Україні відновились політичні арешти, і після першої збірки за життя прозаїка більше не передруковувалося, хоч і не раз згадувалося у чорносотенних статтях. Не забудемо ще деталей, які більш ніж промовисто доносять нам той тяжкий час, зокрема те, як бідо — холодно й голодно — живеться вдові фронтовика з дитиною. З’ївши галушку (“долівчаного кольору”) і піймали в ложку “кілька жовтогарячих олійних скалок”, Ігорко відсуває миску: “А це, мамо, вам, бо я ж в училищі ще раз поспідаю”. Ігор Човновий — один із найживіших, найпромовистіших героїв літератури 60-х, він явив нам *інший* світ, ніж сахацькі, полуляки й напівкавалери, *інші* риси — ті, завдяки яким українці вижили й збереглися.

“Смерть кавалера” — це порівняно велике за обсягом оповідання, “маленька повість” (в ньому чотири щільно конденсованих розділи) і, до того ж, твір з виразною, хоча ніде прямо й невид’ячуваною по-тютюнниківськи захованою глибоко в тексті гострою проблемною гуманістичною спрямованістю.

Оповідання такого плану з’являтимуться в доробку Гр. Тютюнника з часом частіше — “Поминали Маркіяна”, “Одавали Катрю”, “Син приїхав” та ін., проблематика стає ширшою, “націєдослідницькою”, письменник, зокрема, безжально видивлятиметься в національному характері і прикрі негативні явища, певні риси, сказати б, винародовлення.

Д. Павличко, відтак, вважає, що спочатку Гр. Тютюнник “почув тільки голос правди, а вже потім і голос рідного народу” (360). Що ж, можна сформулювати це й так, якщо говорити саме про усвідомлене ставлення Григора до свого виняткового, за словами Д. Павличка, покликання.

Цей голос народу звучить нам передусім із тих творів, де в центрі — колоритний, психологічно вирізьблений, доконче національний в усіх рисах і подробицях і доконче самодостатній і природний в усьому цьому характер.

Класичний приклад — оповідання “Деревій” і любовно, тепло виписаний у ньому Данило Коряк — чоловік худий, цибатий, пласкогрудий, але широкий у кості — “сорочка на його плечах розп’ята, мовби кроляча шкурка на граблищі”, він сторожує на розсаднику поблизу Псла і цювесни, тільки зійдуть повені, лаштується до свого життя в улюбленій сторожці. Те, як він готується до цього, як виряджає його в дорогу жінка, як вони перемовляються, вітаються з зустрічними, як пригадується Данило

до змін у розсаднику, як спостерігає, знає і відчуває він природу, як веде небагатослівні розмови з пасічником, як згадає-міркує на самоті — про дітей, онуків, людей, “начальство”, про світ і про життя, відкриває нам цікаву непересічну *народну* людину, випростану, з гідністю, що живе без остраху і запобігання, у злагоді і з природою, і з власною совістю. Не менш привабливе прихильно зустрінуто критикою оповідання “У Кравчини обідають” — це один оригінальний, цього разу з м'яким іронічним усміхом зображений і знову ж таки спостережливо побачений у житті характер — Юхим Кравчина, коваль, добрий, порядний, працьовитий, зі своїм уявленням про головне в людині, про сім'ю і про сімейний лад, зі своїми примхами й чудернацтвами, та, головне, певний у собі, своїй гідності.

Нарешті, ще один характер із цього ряду, теж народний, теж національний, але, крім того, молодий, сучасний — Іван Срібний з однойменного оповідання, в ньому письменник так само наголошує на улюбленій ним рисі: людській гідності, певності в собі, великодушній погорді до метушні й ледушківців.

Втім, у незчисленній людській галереї Гр. Тютюнника є й характери та типи інші, навіть протилежні, хоча й про них не можна сказати, що автор їх “викриває”, “засуджує”, показує “зі зневагою” тощо. І. Дзюба зауважує, що в житті Гр. Тютюнник далеко не всіх любив, “але й тих, кого не любив, Григір... любив” (246). Тим більше це можна сказати про його героїв. Він усіх їх розумів, знав, а “знав він серцем” — має слухність І. Дзюба. Такими оповіданнями, як “М'який”, “Дикий”, “Бовкун”, “Азарг”, “Дядько Нікітін”, та їхніми героями письменник ніби каже нам: які розсипища в нашому народі мудрої стоїчності, кмітливості, вмілості, гумору, мовних винаходів, творчості, який він щедрий на людські таланти, безсмертні характери, типи, вдачі і скільки, однак, із них незреалізованих, не розкритих на повну силу, або й просто поруйнованих і вигублених. Не вберегли себе чи життя понівечило? І те, й те. Умови, обставини, реалії життя в Гр. Тютюнника завжди розкриваються щонайскрутіше — деталями, репліками, антуражем, зовсім не головними епізодами — але цього достатньо, щоб зрозуміти й відчувати авторів болісний роздум: як за таких нелюдських обставин можна було ще й зберегти і людськість, і людяність, а ще і гумор, і пісню, і мову!

Найзагрозливіше для людини й народу — втратити себе, відцуратися свого ества, своїх традицій. Найбільшою, зболілою прикрістю було для Гр. Тютюнника бачити в українському люді явища покірливості, змирливості, рабського прислужування, корисливого пристосування, відмови від самих себе. Одні із них, покинувши село, не знайшли себе в місті і час од часу, як Микита Норовець (“М'який”), пориваються назад, мріють про повернення, надто під чаркою (“Глухий потому што”, — каже його жінка). Інші влаштовуються в місті краще і зі всіх сил тримаються за нього, наприклад, як Павло Дзякун (з оповідання “Син приїхав”). “Та він у нас такий, що і зробить, і змовчить, як треба, і старшого послухає”, — хвалить сина мати. Дзякун працює майстром і може, як визнається, на такі наряди посадити чоловіка, який не кориться йому, що “в получку тільки розпишеться”. Ми легко вгадуємо цей маргінальний тип уже із його самовбивчої мовної партії: “Про це будьте вверені”, “Всю в наших руках”, “Якщо вже кликати когось із чужих, то нужних людей, полезних”. Або ще й так: “Мамо, як у вас нащот стірального порошка? Нема? Так я пришло по приїзду”...

З гіркотою спостерігав Гр. Тютюнник (“Син приїхав”, “Одавали Катрю”, “Нюра” та ін.), як батьки таких “просунутих” дітей — літні сільча-

ни — сповнюються меншовартісної втіхи, а то й гордоців за синів, що “повибивалися в люди” і стали “начальниками”, за внуків, що “штокають”. (“Та й скільки ж людей під твоїм керівництвом?” — питався сина Никифор і, оглядаючи його “Москвич”, радів, “...аж старечі його м’язи твердішали, а під ложечкою лоскотало”).

Ціле соціально-психологічне дослідження розгортає Гр. Тютюнник ще в одній своїй “малій повісті”, у творі виняткової живописної сили “Одавали Катрю”. На веселі, яке молоді вирішили влаштувати в селі нареченої, зустрілися за одним столом старші й молодші, село й місто, патріархальність і сучасність, консервативне й модерне, шанування звичаїв і погорда до них, до забобонів “язичників”... Усі українці, а, фактично — два світи, які поєднати, хай ненадовго, можуть хіба що застіля та пісня.

Свого роду шедевром у зображенні, здається, навіть шаржованому (що для Гр. Тютюнника, як правило, не властиво), людини, з обличчя якої ніколи не зникає вираз “давньої лякливої покори”, яка втратила здатність до власних рішень і дій, втратила, зрештою, себе, є оповідання “Нюра”³. Усі навіть забули ім’я Киряка і звуть жінчиним — “Нюра” (щоправда, колись, як він був рахівником, здоровкались з ним шанобливо і звали на ім’я та по батькові). У нього працюють у місті троє пристаркуватих, нікому не потрібних доньок, що про них тепер усі клопоти Нюри й Нюрихи.

Нюра несподівано оживає, почувається достоту щасливим, лиш коли меншенька Маня приводить із міста жениха (працює коло бетономішалок, живе в холостяцькому гуртожитку, заробляє непогано, має два вихідні костюми, плащ, пальто, транзистор... “Одне слово: “Жити можна, а чо? Правда, папаша?”). Нюра встигає полюбити Івана, вигадав йому навіть прізвисько — за його “червоні, веселі, хай трохи й великі губи” — краснопер. Коли ж Маню спіткало те саме, що і старших сестер, — жених завівся, Нюра перероджується, заподіяна йому образа робить “пдохенького” чоловіка самостійним і рішучим. “Якби бідовіша була...” — каже жінка. Та Нюра обриває її: “Якби інженерша або лікарша, то не побраркував би... Людину тепер ніхто не бачить...” (Раніше ж Нюра говорив: “Мої там, де державі зараз найнужніше: чорноробочими...”)

Гр. Тютюнник усіляко, сказати б, заохочує в своїх героїв пробудження характеру, як і взагалі вміння постояти за себе, рішучі кроки, *вчинки* — здатність на відплату за раніше спричинену кривду (“Дикий”, “На перекаті”, “Сміхота” та ін.). Один із отих кмітливих Тютюнникових хлопців-оповідачів у “Кометі”, послуховавши розповідь дядька про те, як він під час колективізації обдурив друга і “колективізував” його улюбленого коня, закінчує свою розповідь так: “А дядько хай так і знають: завтра я з ними по рибу не підю”.

Багатократно говорилося про високу майстерність деталі у Гр. Тютюнника. Наголосити хочу лише те, що це завжди, в кожному творі — *ряснота* деталей, точних, влучних, тонких, виразистих, гострих, гумористичних і т. ін., розповідь прозаїка, діалоги пересипані ними.

Стара мати, ослапла від віку чи горя, зустрічає синів, що їх прикликає сусіди телеграммами, простягає до них “невидаючі руки, натикаючись то на тверді португелі, то на холодні значки, то на гострі козирки офіцерських

³ Оповідання “Нюра” перекладено чи це всіма європейськими мовами, японською і кінаї (281).

картузів". Чекаючи намарно їхніх відвідин, вона призвичаїлась наосліп змазувати долівку, протирати рушником "поприколовані до стін акацієвими шпичками кольорові картинки" і "тільки синових портретів, обіг'ятих вишиваними рушниками, та ще образів не чіпала, боячись звалити додолу, і *павучки спокійно засновували їх густою, мов шерстяна, павутинною*" ("Вуточка").

Проза Гр. Тютюнника багата гумористичними ресурсами, вона зіткнула з іронічних, глузливих, хоч мало коли відсторонених, частіше співчутливих деталей, інтонацій, реплік, часто це колізії, про які в народі кажуть "і сміх і гріх". Ну хіба не скажеш так про Маркіяна, який усе своє життя присвятив боротьбі "за порядок" ("Поминали Маркіяна"). Коли і в труні лежав, усім здавалося, що він ось-ось підведеться і крикне на всіх: "Порядок треба знати!" Він так любив виступати на всіляких засіданнях, що вже і в старості "із по коліна в снігу темними вечорами" на правління, хоч його туди давно вже ніхто не кликав і не слухав. А найсолодшим його спогадом за день до смерті була розповідь, як він у Полтаву на зльот їздив: "Маркіян швидко забігав пальцями по сорочці на впалях грудях, а цюка йому взялися нервовим хворобливим рум'янцем.— Духова музика... Оплаески... Все обласне керівництво виступало... І мені тоді слово дали... А почували в готелі... Патефони, їжа — яка хочеш... Порядок, порядок". Скільки марно витрачено внутрішніх людських ресурсів, які, певне ж, були в цього чоловіка, скільки безглузлого ентузіазму (Маркіян, сторожуючи на току, змушував усіх, хто там працював, витрушувати потім із чобіт зерно, не зробивши винятку навіть для дружини Стехи), яким безплідним виявляється фанатизм служіння ідеї, коли він обезлюднений. "Над покійником ніхто не плакав, бо ніхто його за життя не любив..." А по дорозі на кладовище попереду поріділої процесії ішов голова сільради "з медаллю на падушечці".

А проте "і сміх і гріх" не скажеш про печальну історію Мусія Приходька, сторожа артілі "Вперед" ("Чудасія"). Тут швидше *сміх крізь сльози*, невід'ємна складова українського світогляду, яка так природно розлита в прозі Гр. Тютюнника. Це відчуваемо вже з перших рядків листа героя до командарма — Мусій нагадує про себе: це той, мовляв, хто 1920 року підводив вам коня в "сірих яблуках". І ось тепер, оскільки в цю війну Мусієві "одбило ... ногу майже по саму ріпицю", він просить командарма настрахати ("погуляйте") місцеве начальство: голову, який не дає конячини, щоб діставатися до табору ("Ти, — каже, — не ісключення, щоб на дрожках гайдакати"), та начальника із райсобезу Хейкала, який, пише Мусій, відповідає так: "Машина вам, товаришу Приходько... не показана с'язі з тим, що кульша на два сантиметри довша, ніж треба. Треба п'ятнадцять, а у вас — сімнадцять".

"Так що ж, мені оті два сантиметри надрубати, чи як?" — запитує інвалід війни сторож артілі "Вперед".

Трагікомічна ситуація, видивлена людним зором майстра, потрясаючі деталі... Сміх крізь сльози!

Чи не в більшості оповідань Гр. Тютюнника, напр., "Зав'язь", "В сутінки", "Обнова", "Комета", "Поминали Маркіяна", "Медаль" та ін.— неодмінно зринає пісня. Як відомо, письменник дуже любив українську пісню, чудово сам співав і не тільки розумів роль і значення для нашої літератури цього незрівнянного народного витвору, а й бездоганно відчував неповторність, колорит, дух кожної пісні. Звідси її природна й ненав'язлива допоміжна чи супровідна, "відтінююча" роль в оповіданнях, а в таких, як "Одавали Катрю", "В сутінки", "Син приїхав" "Проти місяця", "Тайна ве-

черя”, вона має і безумовне концептуальне чи структурно-формуєче навантаження.

А якою живою, рідною і близькою постає для всіх нас українська природа у творах Гр. Тютюнника. Важко сказати, чи його надзвичайна спостережливість, тонке відчуття природи, безумовне й різнобічне знання її, чи висока художня майстерність новеліста, повістяра (швидше і те й інше) спричинюють до того, що його “непомітно” розлитим у тексті пейзажам немає рівних. Це не просто “опис природи”, не звичайний антураж подій, це завжди психологічна, емоційна частина життя героїв, вони ніколи не дистанційовані від розмаїття кольорів і запахів навколишнього світу, живуть у цьому: гарній чи спекотній погоді, в дощах чи мжичках, вітрах, морозах, сніговіях... І головне, на це звертаєш увагу *потім*, аналізуючи, наскільки органічно й невіддільно від усієї атмосфери твору вони тут присутні. Яскраві приклади можна наводити навмання з будь-якого тексту, за браком місця згадую, приміром, як оживає, стає зримою у своєму природному оточенні дорога, якою ходить за різної погоди — в сніг і в дощ — Павло з повісті “Вогник далеко в степу”, або яким запам’ятався іншому, німому Павлові день, коли його в дитинстві було жорстоко відшмагано батогом за збирання колосків: “Далеко в степу за ожередами соломи вставала, вищала й розбухала чорна грозова туча. Вона раз у раз заюшувалася червоними блискавицями, а трохи переогодом над стернями прокочувався грім — глухий, далекий і нестрашний. Павлушко поспішав, бо лантух був ще не повен, а туча насувалася швидко...” (“На перекаті”)

Маленькими шедеврами можна назвати оповідання Гр. Тютюнника “Крайнебо” та чимало його дитячих творів, що цілком присвячені осяйному храмові природи, постійним змінам, рухам в її рослинному й тваринному царстві.

Художній світ Григора Тютюнника — це і світ живого народного слова. І авторова літературна мова, і народнорозмовні монолози чи діалоги героїв не мають жодних ознак “літературності”, вони напрочуд життєві. Підслухані автором слова, окремі діалектизми чи новотвори, дещо і з призабутого в сучасному слововживанні з’являються без будь-якого нальоту навмисності, органічно: *шапхує до них; був на листування юлавий; побовтлошка; сміюнци; безхатченко; зловтішні оскірячки; гетьте; підспіддячки (в осик); пикань у білому фартусі поверх куфайки; помічала його дутилі; змалку мамулуватий; забаскалився; голінна була до чарки; примусія; ведмеді понакручувало; все на ньому тєліпається мов на одводині* і т. ін.

Так само органічно почувуються в цій мові давні, чи сучасні, чи “осучаснені” народні, влучні й дотепні гумористичні вислови (*Думають, як дядько з села, то ним можна черевики зашнуровувати; І наш Хомка хліб комка; Жибу як бог... Аби тільки не мииші: лисину лоскочуть уночі*).

Гр. Тютюнник, за всієї реалістичної достеменності його письма і мовної стихії зокрема, ніколи не зловживав суржилом, роль останнього завжди стилістично прицільна: “Дядько, намагаючись торгувати “вежливо”, перепитував: “Скоко?”, “Що?”, “Хватить?””. Або ось як висловлюється один із блаакунів-зайцяльників: “Я такої, как ви, во всій Золотоноші не стрічав...” Мовні характеристики героїв Гр. Тютюнника завжди індивідуально виразні й точні. Данило Коряк (“Деревій”) не каже “ловив рибу”, а тільки: “перейняв двойко на вечерю”; дядько Нікін завжди наспівує те, що думає:

“Поїдемо, поїдемо, поїдемо в магазин”. У деякого з героїв таке доречне улюблене слівце “пеємаш”, у Ньюри — звичка по-дитячому карбувати “р”, а ще інший оригінал висловлюється й так: “Я в цьому ділі без претензій”.

Стиль Григора Тютюнника давно вже визначають як реалістично-психологічний, і це справді так, тільки сьогодні ми вже вирізняємо в ньому й посилені імпресіоністичні компоненти, і безсумнівні екзистенціальні мотиви, й уникнення жорсткої (і реалістичної, і психологічної) детермінованості в сюжетах і характерах, а подекуди і художницький інтерес до ірраціонального й неспяшеного, химерного в людській природі, до, на перший погляд, невмотивованих дій і почуттів персонажів тощо.

Заведено твердити, що Гр. Тютюнник увесь — проблемно-тематично, героями, мовою, “любов’ю й мукою” — повернутий до ссла і занурений у нього (хоч є в нього і зовсім “не сільські” повість “День мій суботній”, окремі оповідання), що “село — це передусім національна вітчизна письменника, яка постає всупереч космополітичному, зросійщеному місту” (Н. Зборовська). Тільки необхідно застерегти, що в Григоровому селі немає ознак міфологізованості, ідеалізації, патріархальних аксесуарів, це не опоегизований осередок збереження духовності, як один час було модно зображати село і трактувати його. Воно реалічне, правдиве і, відтак, сучасне, а якщо й колишне, повоєнне, то побачене сучасним поглядом письменника-реаліста. Немає в цій прозі і протиставлення, принаймні акцентованого, національного села — космополітичному місту. Григорові селяни, мешканці робітничих селищ і передмість, містяни; селяни, які прижилися і які не прижилися в місті, або ті, що не знайшли себе і в селі, — перебувають у тому самому життєвому потоці, в тому самому етносі. І саме це єднає їх, а протиставляються ці українці між собою по інших лініях, зокрема: ті, що зберегли себе, — й ті, що цього не зуміли зробити, кого можна назвати “загубленою українською людиною”.

Можна зустріти думку, що в 90-х роках українська сільська проза була модернізована талановитими прозаїками-“девяностиками”, це так, з тим лише уточненням, що початок “модернізації” поклав Гр. Тютюнник. Прочитання під таким кутом зору багатьох і багатьох його новел чи повістей “Облога”, незакінченої повісті “Життя Артема Безвіконного” безумовно підтвердить це. Скажімо, колізії в “Кізоньці” (сам отой відчайдушний танок двох перейнятих любов’ю і позбавлених її, навично зрозпачених душ) чи в “Кленовому пагоні” (напівусвідомлені й незреалізовані кроки один до одного самотніх маленького сироти-хлопчика і осиротілого діда), та й у химерних “Азарті”, “Гвинті” — це, сказати б, модерний реалізм. Не кажучи вже про, як мені здається, написану цілком у модерністськи-імпресіоністичному ключі знамениту новелу “Три зозулі з поклоном”.

Ми переважно зупиняємось тут на новелістиці Гр. Тютюнника. Але не менш вагомий внесок зроблено ним і в жанрі повісті, жанрі, що в силу наявності в ньому найвишуканіших, найблискучіших взірців, створених упродовж усього розвитку нашої літератури, які рівнем своїм перевищують взірці романні, можна назвати жанром *типово українським*. Майже немає значного українського прозаїка (і з поетів, що писали прозу, — так само), який би не залишив по собі одну чи кілька повістей, і кожна з них — це, як правило, безсумнівний художній набуток. Буває, що в них так

чи інакше проступає саме новелістичний талант майстра. Але в Гр. Тютюнника повісті найповніше виявляють усі свої жанрові можливості, це такі повістєві оповіди, а не кілька поєднаних оповідань, чи ще там як. Водночас "Облога", "Клишко", "Вогник далеко в степу", "День мій суботній" — це той самий полюблений нами в новелістиці розмаїтий складний і суперечливий світ; знайомі, але всі індивідуально відмінні, типи й характери, образи дітей і дорослих, та ж атмосфера людяності, доброти, моральності; той же авторів стиль — виявлення внутрішнього прихованого життя людини, завдяки вглибленому розумінню його — розумінню серцем і зболеному сприйняттю. Тут та ж мова, ті ж непідробні мовно-фразеологічні знахідки, як почуті в народі й доцільно та природно використані, так і майстерно огранені й залучені до літературного вжитку. Тут так само, але, певна річ, повнішою мірою, виявляє всі свої художньо-творчі можливості люблений Чеховим і Гр. Тютюнником спогад: "Облога" і "Клишко" органічно виростають на зіставленні двох планів — минулого (в спогадах) і сучасного. Тут такі ж залютовані в нероздільне ціле з усією ментально-емоційною атмосферою твору живі й рухливі пейзажі, такі ж по-тютюнницьки тонкі, делікатні епізоди першого тремтливого сором'язливого кохання.

Тільки ж, повторю, повісті залишаються повістями, в них ширше й багатогранніше відтворюється життя-доля героя і героїв, за ними ж вимальовується картина часу, українська дійсність повоєння — повістєвий хронотоп у Григоровому самобутньому художньому осмисленні. Усі його повісті — різні за матеріалом, часом дії, композицією, жанровим різновидом. Так, наприклад, "День мій суботній" — це вір, сказати б, щоденникового характеру, своєрідні "записки", "Коріння" — повість про брата письменника, і тому — це поєднання біографічного та автобіографічного жанрів; життє ("Життє Артема Безвіконного") Гр. Тютюнник, як видно, закровавав химерним, може, сьогодні його назвали б і "постмодерністським". Три повісті — "Облога", "Клишко", "Вогник далеко в степу", де в центрі діти війни, де безумовна автобіографічна основа, мають схожих героїв. У Харитона, Клишка і Павла, певна річ, багато спільного в характері, життєсприйманні, але в них різна доля і різна гуманістична спрямованість, різний пафос самих повістей.

Можна погодитися з Л. Мороз, яка розглядає три повісті як різні взаємодоповнювальні частини однієї гуманістичної концепції⁴. "Облога", в якій герой лишається живим і має наявну перспективу, все ж є роздумом над трагічною дисгармонією, що її відчуває в своєму тогочасному невільному житті чи не кожен із зображуваних героїв, до підлітка Харитона включно, який боляче реагує на прояви несправедливості в житті і роз'єднаності людей. Повість "Клишко", хоч і має трагічний фінал, — це розповідь про перемогу добра, її герой, підліток зі своєю дитячою за чистотою й безпосередністю і дорослою за силою самовідданості й самозреченості душею, утверджує незнищенність етичних начал нашого народу. Нарешті, "Вогник далеко в степу" — твір про нелегке становлення молодої людини, вибір нею свого шляху — намічає перспективу до гармонії, тут людські конфлікти й напружені колізії не руйнують загального пафосу зростання людини (ремісника Павла), гартування її світогляду на тривкій народній національній духовній основі.

⁴ Історія української літератури. ХХ століття: У двох книгах. Кн. 2. 4. 2.— К.: Либідь, 1995.— С. 380.

Повісті Гр. Тютюнника, додаю до всього, надзвичайно легко, ні, не легко, а з непослабним інтересом, з хвилюванням — де зі сльозою, де зі сміхом чи усмішкою — читаються. Сприймаючись передовсім емоційно, вони зачіпають нас за живе, вражають, внутрішньо збагачують, спонукають замислитись над такими високими категоріями, як щастя, особиста незалежність, воля, рабська інерція, людська душа та її неосяжні глибини.

"Він спіймав державу за вухо у маленькому колумбійському містечку,— писав Григір про латиноамериканського письменника Г. Маркеса,— і таки добре його наскуб. Червоніє через океан аж до нас". Український митець не скуб за вухо, але й не залишив незачепленою ту систему, за якої йому і його героям, як і всім українцям, довелося жити і пізнавати "радоці будівництва соціалізму". Він її ловив за злодійську руку. Соціалізм і похідні від нього ідеологічні поняття ніде не фігурують і не згадуються в цій прозі, але жорстокий нелюдський лик системи незримо присутній у невідпорно правдивих творах Григора Тютюнника, зокрема там, де йдеться про руйнівний її замах на душі людські, народні традиції, національні цінності, там, де людську особистість приречено на рабське існування. Саме цей жорстокий лик нависає, наприклад, над Даньком Глицею, коли його, пухлого від голоду, що ледве ходить, викликають до сільбуду, аби вручити як *кращому тваринникові* медаль "За трудову доблесть" ("Медаль").

До речі, за повної заборони теми голоду в українській літературі тих пірснопам'ятних часів Григір зумів сказати про це тяжке лихо українського народу в кількох своїх оповіданнях і повісті-спогаді "Коріння". ("Хліба намолотили тільки в державу і то не хватило "до плану", — такі ніби "прохідні", а водночас соціально виразні репліки зустрічаємо не в одному його творі).

Він не уникав і не боявся жодних гострих питань і тем, боялися швидше його чесного відповідального перед народом слова, його правди. Прочитавши роман "Собор" Олесея Гончара, молодий письменник у листі до автора каже:

"В наш час, ніби тихий, ніби благий,— тільки вужине шелестіння під ногами чути... — і "Собор"! Здавалося б, "усе мовчить, бо благоденствує" (як же: телевізори над шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх, як віцмундир) — і "Собор"! Здавалося б, нормалізація (як же: культу не було, були "окремі помилки", генерали аплодують стоячи його ім'ю, названому начальством; керівничі дами, комсомолки в сорок років, переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо "дади прикурить") — і раптом "Собор". Здавалося б, усе минулося, "прошло без сучка і задоринки": народ, від якого забрано й приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися,— народ цей зник, "безмолвствує" — і раптом "Собор"!

Це написано геніально, Олесю Терентійовичу, тому й страшно, жахливо...

Ви ненавидите доземні уклони. Розумію Вас глибоко. Але є випадки, коли ми кланяємося з радістю, з священним душевним трепетом — я за такі поклони і вклоняюся Вам саме так.⁵

⁵ Дніпро. — 1988. — №3. — С. 13.

На той час — лютий 1968 року — так точно ще ніхто не визначив суті цього твору, як Гр. Тютюнник. Він же й передбачив реакцію системи на нього: “О як засичить ота ретроградська гнидь, упізнавши сама себе”.

Побувавши на похороні Василя Шукшина, Григорій звернув увагу (мабуть, з боєм оглядаючись на українську реальність), що навіть поведінка міліції у Москві відзначалася розумінням значущості події — це була поведінка тих, хто знає, любить свого письменника, і “я відчув,— зазначає Гр. Тютюнник,— хто такий народ — без буденних дріб'язків, ... народ, як сім'ю, що ховає свого сина”.

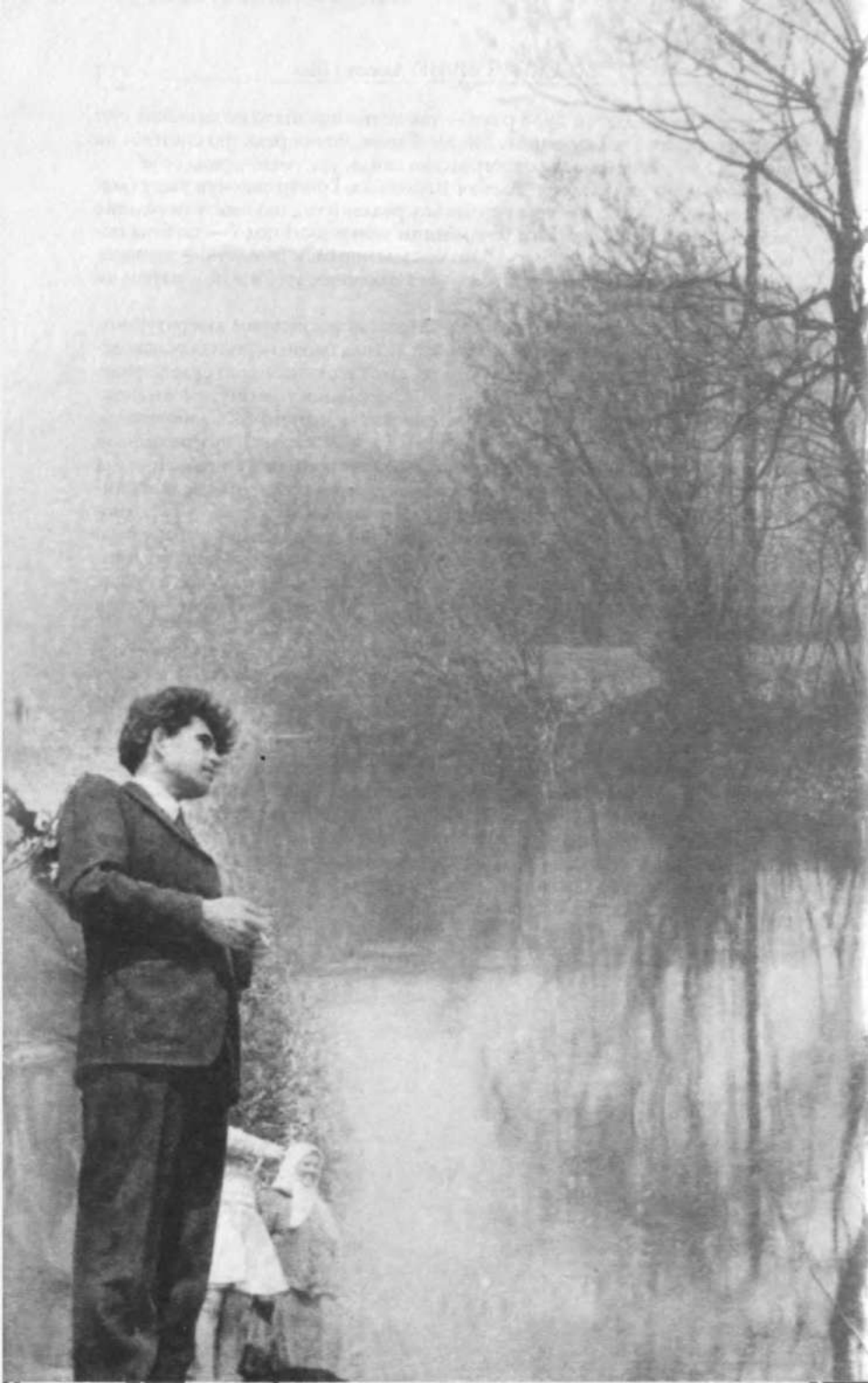
Григора часто порівнюють з його старшим російським літературним побратимом-шістдесятником, якого він любив, охоче перекладав, заведено було казати “український Шукшин”, хоч такою ж мірою буде справедливо казати й “російський Тютюнник”. Схожі в присутньому, вони в зіставленні особливо відчутно відрізняються один від одного. М. Слабошицький слушно пише (про це говорив і сам Гр. Тютюнник), що українські герої м'якші за вдачею, не відчувається авторового дистанціювання від них, тут менше анекдотизму, скетчевості і більша пластичність, живописання. Та, мені здається, різниця глибша — це різниця в самому народному духові, менталітетові, різниця, що є в двох національних характерах, у способі й духові життя двох народів. Зокрема, в тому особливому призначенні, яке мають у житті українців краса, взаємозв'язок моралі й краси, етичного й естетичного (як каже одна з героїнь Григора, “всі люди красиві, як добрі”).

Він любив Стефаника, його самого часто порівнюють з класиком — майстром новелістики. Д. Павличко в дарчому написі на своїй книжці сказав так: “Дорогому Григорові, якого бачу я не в слідах, а в обіймах Василя Стефаника”.

Так і сталося.

За підрахунками бібліографів, Гр. Тютюнник написав чотири десятки оповідань і новел, п'ять повістей, кілька нарисів, есе, рецензій, спогади “Коріння”, кіносценарій за романом “Вир”. Він розкрив прекрасний і неповторний український національний характер у його найрізноманітніших — світлих і темних — людських виявах, і сам був яскравим утіленням цього національного характеру. Його високоталановита, народжена з традицій і водночас глибоко сучасна творчість є неминушим художнім надбанням ХХ століття, візитною карткою українського народу в світовій культурі.

Віталій Дончик

ОПОВІДАННЯ ТА ПОВІСТІ

“Внутрішня мужність його,
здавалося, не має меж,
та, мабуть, він тільки сам знав,
як легко його ранили,
яка буває не захищена перед болем
ця нібито нічому
ї не піддатна душа”.

Олесь Гончар

ЗАВ'ЯЗЬ

— Куди це ти, парубче, наджигурився?— питають з полу дід Лаврін і прикахикують насмішкувато, наче й справді щось про мене знають. А що в тім такого, що я нову сорочку нап'яв і кібчика на голові прислинив,— може, я на збори піду?

У хаті споночило так, що й цвілі по кутках не видно, і шибки посиніли, мов на грозу. А під полом біліє картопля: ключки повикидала, в землю проситься.

Пора мені вирушати.

Беру на косинчику пляшечку одеколону, поливаю носовик і помічаю, як на дідовій щоці ворухиться оте чорненьке дупельце, що хворий зуб колись викрутив: сміються. В'їдливі — страх! І я знаю чого.

Тож було, як вечір настане, то вони й починають: про те, як їм у австрійському полоні жилося, які пироги там печуть та як гарно з-під корів вичищають. А вже зима як прийде, як захурделить, то я й з печі не злажу. Сиджу, співаю з дідом колядок різних: вони — басом, а я — альтом:

Звізда гряде чудно
З восток на полудно,
Над вертепом сіяє,
Христа-царя являє...

А тепер — минулося. Тепер я... самі ж, бач, кажуть: парубок...

Іду до дверей, а вони:

— Ото як женишся на тій прояві, то кислички тобі, внуче, не тільки снитимуться, а ще й привидяться.

— Діду, перестаньте,— прошу.

— ...бо то дівка з тієї куряви, що чорти на дорогах крутять!

— Просто в неї міцний характер,— кажу спокійно, аби швидше виприснути з дому.

— Еге ж,— бубонять,— і тюрма міцна, та чорт їй рад...

Ну, годі. Хряпаю дверима і виходжу на поріг.

Надворі пахне молодим осокозячим листям, а з грядок тягне теплим гнійком, горішніми бур'янами і мокрим попелом. Садок уже одувівся і густо вкрив землю білими пелюстками. Вітер щодня потроху вигортає їх на шлях, і коли вночі їде якась прибудна машина, вони рожевим валком котяться за нею слідом аж до мосту, а там падають у річку.

По той бік шляху, десь далеко в степу, за садками, тремтить червона заграва: то присяде до самої землі — і тоді на кутку стає поночі й глухо, то знову шугає вгору аж до Волосожару, шпаруючи окола і молоденькі осокорчики червоною крейдою — видно, трактористи стару солому палять.

Іду садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку. То — Соня. Жде... Мені здається, що я ширшаю в плечах, твердішаю в ході і ось-ось підлечу. А от голосу — не стає...

— Соню,— белькочу шепеляво й противно,— це ти?

— Ні, це не я,— озивається вона і потихеньку сміється.— Це — мара...

Потім міцно бере мене під руку, трошки злягає на неї теплими пругкими грудьми.

— Ходім, я тобі сніг покажу,— туркоче на вухо.— Там, у проваллі.

Ми ліземо з кручі в чорну холодну прірву, підпираючи одне одного плечима і хапаючись руками за якесь мокре цупке бадилля. У проваллі справді пахне таїною,— як ото жора з трухляї вільхи, а під ногами щось гуде і рипить.

— Бач, крига,— каже Соня, закидаючи голову і лоскочучи моє підборіддя гарячими губами.— А що, а ти не вірив...

У небо знову сягнула заграва, і в проваллі повиднішало настільки, що мені стає добре видно Сонині очі. Вони якісь дивні: наче й злякані трохи, й сміються. У мене починають терпнути ноги і стають, як мотуз'яні. А голова хилиться, хилиться...

“А що,— думаю,— як я її поцілую, а вона мене — в пику? Буває ж так. Он і в кіно показують...” — І шия перестає гнутися, дубіє.

А Соня вже й не сміється, і очі примружила так сердито, що... Ні. Нехай краще другим разом.

Отак і стовбичу коло неї, не знаючи, що й казати, аж доки вона не озивається:

— Миколко, давай я буду падати, а ти мене держи. Ану, чи вдержиш?

— Ого, коли б ні!— вигукую, хапаючи її за тоненький попереk, але раптом підсковжуюся і з переляком і огидою до себе відчуваю, що зараз так і обербенимось у грязюку.

А вона сердито пручається з рук і ошпарює мене злим поглядом.

— Пустити! Силач...

— Підсковзнувся,— мимрю,— хіба ж я винен, що тут слизько?

Соня норовисто одвертається і мовчить. А в мене перед очима з'являються дід Лаврін, ворушать чорненьким дупельцем на щоці, оскиряються... Може, вони ото й правду казали, що — кислички...

Згадка про діда робить і мене сміливішим.

— Ну,— кажу,— раз так, то що ж...

Беруся рукою за куш і, твердіше, ніж треба, упираючись ногами в кручу, деруся на гору.

— Миколко, а я?— жалібно шепоче Соня.

І від того шепоту у мене паморочиться голова, а серце починає калатати, як дзвін. Стрибаю вниз, сердито хапаю її за плечі і з розгону цілую в рипучу холодну хустку.

— Навіщо ж ти... аж за вухо, дурненький...— видихає Соня і сміється якимось покірно й лагідно.— Ходім уже, бо тут холодно.

Я не допомагаю, а майже виношу її вгору на руках. І сили в мене — як у вола. Оглядаємось на те місце, де ми тільки що гарцювали. Там біліє сніг.

— От чудно,— каже Соня, зітхаючи,— кругом садки цвітуть, а там — сніг...

— Туди сонце не достає,— пояснюю.— Та ще й землею був прикиданий. Тепер він розтане.

Ідемо до шляху, на лавочку, що у нас під хлівом. Соня тремтить, горнеться до плеча і дихає мені за комір.

— Ти не змерз?— питає.

Я з усієї сили зціплюю зуби, щоб не труситись, а їй кажу:

— Та н-наче ні...

У степу ще дужче розжеврілось, і на грядках, у кого вже зорано, червоно виблискують скиби, а в борознах, як сніг у проваллі, біліє опаалий цвіт. Листя в садках ще тільки проклянулося, тому в тілі рясно миготять дрібні, мов роса, прозеленкуваті крапельки: то зав'язь.

— От якби мені отаке намисто,— каже Соня,— зроду б не знімала...

— Купимо,— обіцяю впевнено.— Ось як тільки вивчусь на шофера, так і купимо.

— А я тобі сорочки вишиватиму. Гарні-прегарні, кращі, ніж у лавці!

Соня раптом зупиняється, стає навшпиньки і потихеньку,

обома долоньями, нахилиє до себе мою голову. На якусь мить я бачу її сухі вимогливі очі і чую сором'язливий шепіт:

— В сто раз кращі... милий... в тисячу!

А далі вже нічого не бачу і нічого не чую...

Потім ми ще довго сидимо на лавочці між осокорами, не розплітаючи обіймів навіть тоді, коли мимо нас на Полтаву мчать ранні базарові машини і шофери горлають із кабін щось веселе, заохочуюче і безсоромне.

Розходимося десь уже далеко за північ, ледве переступаючи зомлілими ногами і несучи на губах солодку пекучу спрагу.

На порозі я ще трохи пристокою, наслуховаючи, як Соня клацає засовом і тихо, мабуть, щоб не розбудити маму, причиняє двері.

Коли це чую в садку у нас: шориг-шориг... Із-за сажка вивертаються дід, у кухвайці й з вилами. А над деревами синіє, клучиться дим.

— Ану, лишень, парубче, помагай окурювати садок, бо пропадає к лихій годині уся зав'язь.

Я прожогом кидаюся в садок, нагрібаю п'ятірнями сякого-такого труску і розкладаю вогонь аж на межі, щоб тягло дим і на Сонин садок.

— Та не там, ближче до сажка розкладай!— сердито гукають дід.

— Нічого,— одказую так, як вони мене вчили,— буде в людей — буде і в нас...

А сам собі думаю: за чим би його сьогодні забігти до сусідів, бо до вечора, либонь, не дотерплю, не доживу...

В СУПІНКИ

Поночіє в нашій хаті рано, особливо взимку. Це тому, що ліс під боком. Ще ото у верхівітті жевріє ожеледець, а поміж стовбурами і в заіплених снігом кущах уже снуються тіні, лізуть у причілкові вікна і стають по кутках — німі і холодні. Хата враз меншає, нижчає стеля.

Моторошно гуде ліс, видзвонює крижаними кайданами, цокотять обмерзалими кігтями кури у сінях і, висвистуючи крильми, заїтають на сідало.

Упоравшись надворі, мати пхають у двері в'язку соломи і кидають біля грубки. Солома їжитья від паморозі і аж рипить. Долівку встилає холодна хвиля.

— Береться морозець,— хваляться мати і, зсугулившись, довго хукають у долоні, умочають пальці в цеберку з водою, щоб зашпори не зайшли.

— Нудьгуєш, сину?— питають і з якимось принизливим острахом заглядають мені у вічі. Я бачу їхні чорні у темряві губи і зморшки попід очима, злиті в округлі плями.

— Боже, який ти худенький... мов щиглик. Хіба студентів не годують, як ото солдатів?

Мені кортить узяти їхні руки в свої, одтирати, ховаться в них обличчям і радіти, що в мене теж є мати — хороша, як у всіх. Але то тільки на одну мить... А вони несміливо куйовдять мого чуба, і я чую, як тремтять їхні пальці: мати плачуть.

— Ти, сину, вже краще б лаяв мене, ніж отак... Три дні, як приїхав, і все мовчиш. Чи вже у серці для матері порожньо?..

Вони довго сидять на лаві біля порога, немов і не господиня в цій хаті. Потім повільно роздягаються, зморені й пригнічені, і світять каганчика.

Солома одійшла і підтекла калюжею. І коли мати, ставши навколішки, розпалюють у грубці, верчики сичать і довго не займаються.

Отак було й того вечора. Я пам'ятаю його в усіх подробицях, він не раз уже вставав перед моїми очима і не раз снівся за ці вісімнадцять років без матері, без ласки, без поради — вісімнадцять років з чужими людьми, часто дуже хорошими, але чужими...

* * *

Це сталося в сорок другому році. Зима. Кура. Іноді з левад долинають приглушені вибухи — то тріскається лід на річці. Я цілими днями никаю там і знаю кожну шпарочку, як латки на своїй курпині. Мені їх потрібно знати, тому що мій єдиний, трухленький уже дерев'яний ковзан, прикручений до старого батькового чобота телефонним кабелем, не раз потрапляв у оті підступні шпарки. Так то ще й не горе, як заб'єшся. А от якщо курпину розірвеш або штани на коліні ренуть, тоді...

Я приходжу додому, аж як смеркне. Може ж таки, до ранку мати нічого не помітять, а там буде як буде!

Пхаюся у двері обережно, бочком і вже з порога смирененько так:

— Ма, може, його соломки внести та витонити у грубці? А вони:

— Ану ступай сюди, шибенику!

І вже по отому "ступай" я розумію, що карі не запобігти ніяким побитом...

Потім, коли висохнуть сльози, я таки втягаю соломку і заходжуюсь топити. По долівці, струшеній піском, починають

вистрибувати червоні зайці, в хаті виднішає. Я стаю навколішки біля дверцят і ворущу жарок старим обсмаленим пужалном.

Мати сидять на лаві, підібгавши ноги, і дивляться у вікно. У чорній шибці, немов у ополонці, відбивається красиве дівоче лице з чорненькою родимкою на підборідді. Коли мати сміються, їхня родимка робиться доброю і милою, а коли гніваються — хижою і злою. Зодягнуті мати празниково: у білій кофточці з парашутного шовку, а спідниця чорна, зливається з п'ятьмою, тому мені з долівки здається, немов мати по пояс у чорному тумані...

Вони вже забули про мене. Їм сумно, гірко і, мабуть, хочеться плакати, того що він не йде. А вони ждуть його увесь вечір та й цілий день ждали. Знають, що в нього жінка й діти, знають, що завтра вранці наші ворота будуть облиті дьогтем і їм доведеться шкребти їх ножем, ховаючи обличчя в хустку, — знають, а ждуть.

Та ось гнітючу тишу в хаті розплескала пісня. Вона викрадалася з п'ятьми так тихо і моторошно, наче не людина народила її, а казкова тінь людська... Та пісня морозом пішла у мене по спині, зашкреблася у горлі, бо співала її не мати, а якась чужа красива жінка, котру я чомусь називаю матір'ю. Може, мене й справді піймали в капусті і оддали цій жінці...

Ой боже мій, боже,
Що я наробила —
Що є в нього жінка,
А я полюбила...

І оце щодня: кричить, б'ється, а потім плаче або співає отак. Мені обидно і сумно. Хочеться крикнути їй: "Замовч!" — але я боюся і нишком ворущу у грубі жар, що залипається в туті кім'яхи і аж кипить, — кажуть, що то на мороз.

Зозуле, зозуле,
Чого рано куєш,
Чи, може, зозуде,
Моє горе чуєш?..

Та ось пісня урвалася. За вікном обізвався рипкий сніг, поторгало двері. Мати схопились. Довге волосся, скручене кубликом, розсипалося і чорними звивистими струмочками розтеклося по плечах. Босі, розпатлані, захмелілі від радощів вибігли в сніги. Мені чути звідти його гучний самовпевнений сміх. Вони увіходять до хати обнявшись — радісні, щасливі... Яке їм до мене діло?

Я добре знаю його. Ходить він завжди у короткому дубленому кожусі і в гімнастерці, з якої позрізувано гудзики із зірочками, а пришито інші, рогові. Іще він носить галіфе, схоже

на балаалайку, і вузький набірний пасок — ним він б'є матір, як нап'ється...

— Ану, марш на піч!— чую за плечима, і пужално випадає у мене з рук.

— Навіщо ти на нього гарикаєш?— з легким докором каже він.

Але в його голосі немає ласки до мене. В ньому я чую зневажливу, як милостиня; поблажливість самовпевненої людини. Я ладен підскочити до них з кулаками, але замість цього хутенько, мов загнана ящірка, дерусь на піч. Там пахне гарячою глиною і хатньою пилюгою.

Вони довго шепечуться. Мати намагаються говорити сердито і незалежно; але я знаю: це вони тільки маніжаться, помститись йому хочуть за те, що довго чекали... А потім почнуть клянчити пробачення, називати його лапкою, ведмедиком і ще якимись муркотливими словами.

Мабуть, для того, щоб зачепити його за живе, вони починають розповідати про мого батька, про те, що він молився на них, мов на ікону, роботу з рук вихвачував.

— Я ще було сплю, а він, дивись, уже й корівку здоїв, і дровець уніс. Стане ото на коліна та й складає по одному обапілку, щоб не гримнути, не розбудити.

— Ну й дурний був. Вам, бабам, чим більше потурай, тим швидше спротивишся...

Над головою в мене стугонить. То миша качає на горищі кукурудзяний качан. А в бовдурі готють вітер і пшкаєє з-під в'юшок холодною сажею.

Я згадую той день, коли тато йшли на фронт. Він, оцей чужак, обнімався тоді з татом і говорив:

— Ну що ж, Миколо, ти там старайся, а ми, тиловики, тут надолужуватимемо.

І тато пішли.

А якось через півроку, вночі, я почув крізь сон важку тягнину в сніях і якийсь дивний, скажено радісний і придушений материн голос:

"У, безсоромнику! Не встиг чоловік за поріг..."

Я похолов з переляку і затовкся на печі, шукаючи злаз. Але рука моя увесь час натрапляла на стіну, і це ще більше налякало мене.

— Мамо!— закричав я і заплакав. Вона відповіла спокійно і навіть з досадою:

— Чого тобі?

— Хто там?

— Нікого. Спи!

Я трохи заспокоївся, приліг і довго слухав потім, як десь у подушці стугонить моє серце...

І ось лише тепер я зрозумів, що тоді мене обдурили. Зрозумів, і почуття помсти скинуло мене з печі. Плигаючи на долівку, я зачепив ногою рогачі, і вони попадали на під.

Мати перелякано схопилися з постелі.

— Ти куди, сину?

Я відповів нарешне байдуже і грубо.

— Чого схопилися? Надвір хочу, от і встав.

Потім повагом натяг на голову будьонівську шапку з одівраним пуп'янком, став у чоботи і пошкрібав у сніи.

— Кухвайку надінь, холодно, — гукнула мати навздогін.

Сінешні двері примерзли, подаються знехотя, риплять і впускають у куток вузьку смужечку місячного сьйва.

— Куд-ку-да? — питаються розбуркані кури з горища. Шпаркий вітер затикає мого рота холодним чопом, а сніг миготить і підморгує: не бійся, мовляв, тікай.

Я переліз через сусідський тин і причаївся в наметі.

Згодом рипнули двері, з чорного отвору виринули мати, у самій сорочці, босі, розпатлані.

— Сину! Чуєш, синочку! Де ти?..

Я не обізвався, а пригинаючись і клацаючи зубами, дремував до річки, спотикаючись об купинки. Ось уже й грядки скінчилися, почався луг. А далі — річка кригою виблискує.

— Си-ну-у-у, — долинає здалеку, — ...ин-о-о-чку... О-о-о...

"Тепер кричи скільки влізе", — думаю я і, розігнавшись гарненько, весело ковганкою лечу по льоду.

Мені бігти три кілометри. За річкою, на хуторі, живе моя тітка, татова сестра. Вона мене любить, жаліє і називає "сиріткою", а матір — "пройдою".

Там я переночую, візьму кухвайку, онучі і піду на фронт, до тата. А тітці скажу — до матері.

Мені стає весело і аж тепліше...

...Потім я часто чув від дорослих живуче в ті роки прислів'я: кому війна, а кому мати родна, і завжди, — чи сказане воно пошепки, обачливо, чи вголос, з огидою, — це прислів'я будило в мені жорстоку зненависть до чужака і горду, по-дитячому ревниву любов до тата. Я тільки тріньки-трінечки пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й захищено, як під шапкою. Може, тому й зараз, коли я бачу на голівці якогось хлопчика батьківську руку, мені теж хочеться стати маленьким...

* * *

У хаті стало поночіше: то скло на лампі закуріло. Солома у грубці погасла, і жар укrywся тремтливим попільцем.

Мати ніжно куйовдить мою чуприну, і рука у них легка, як пташине крило.

— Не треба, сину, думати про це. Не треба. Я й так все життя каратиму себе, хоч і небагато вже осталося жити...

Вона втирає шкарубким пальцем мої очі.

КОМЕТА

Дядько Тихін вовтузяться біля човна у верболозі. Скрегоче ключ у замку, як ото вітер уночі ворота відчиняє.

— Оце якби карасіну влив,— кажуть дядько,— то, мо' б, воно й попустило.

А тоді, мабуть, цеглиною по замку: дзвяк, дзвяк...

Посеред ковбані чорніють при місяці тички, мов очеретяні спичаки. Тіні від них довгими смужками лежать на воді, бо місяць ще низько. Там стоять ятері. В осоці кигикнула дика курочка, завовтузилась, подрібушила латахами.

Я сиджу собі на верболозі й гойдаюсь. Не дуже, щоб гілячко не поламати. Сиджу і слухаю, як народжується вітер. Спочатку десь глибоко затріпотіло листя на осокорі, потім той шелест перехопився на дуба, і з нього пороснули додолу жолуді, загули вільхи — волого й густо, наче вихор у мокрих після дощу раменах. І заговорив ліс ширше, гучніше. Мабуть, отак народжуються ріки, почуття, музика.

Угорі прошелестіло, а внизу, на річці, й очеретини не поворухнуло. Вода блищить, мов мед у щільниках.

Дзеленькнув ціпок об човнове днище. Гримнуло весло.

— Ну, з богом, як той казав,— гомонять дядько Тихін. Гойднулась і побігла з-під верболозів хвиля, підкотилась під місяць, колихнула його, і він зробився спочатку довгий і плескочуватий, а згодом знов покрутішав.

Дядько не беруть мене з собою, бо човен старий. Натиснеш пальцем на днище — так і вгрузає.

Човен висувається з-під верболозу чорним клинцем, і на воду сповзає дядькова тіль так, що головою він аж біля латахів на тому боці річки.

А місяць пливе та й пливе угору. Чорні зазубні тіні лізуть під берег.

— Ось ми його в ятір спіймаємо,— озиваються дядько Тихін.

Це вони про місяць. Хитають повагом тичку й тягнуть. В ятері справді блищить місяць дрібненькими крапельками. А вже як увесь куль майже виринув із води, чути — бовть. І блиснуло червоним. То карась. Він — ледащо. Раз хвостом теліпне й лежить, як підсвинок у барлозі.

— Завтра ми його змаламуримо, — обіцяють дядько.

— Карасі красиві, — кажу я.

— Е, в них і м'ясо добре. Солодке.

— Дядьку, а ви сомів ловили? — питаю.

— А чого ж не ловить. Ловив. На вудочку. Зачепиш, то він гуцає, гуцає, як пеньок. Поки з дна не зірвеш... Ловив, чуєш, і сомів. А чого ж?

Дядько веселенькі: радіють, що піймали.

Раптом ще чиясь тінь чорною кладкою лягла через річку. З кручі грізно гукнуло:

— Тихоне, це ти? — То дід Юхим. Його дражнять Онайко, того що по батькові — Онанійович.

— Я, Юхиме, — смиренно якось відповідають дядько. — Чого тобі?

На кручі тихо. Стежкою до села почовпло.

— Дядьку, чого ви боїтесь Онайка? — питаю пошепки.

А вони самі до себе:

— Бач, лякає. Навіщо лякаєш? Думаєш, боюсь?

Потім пристають до берега, викидають рибу в траву, ховають весло, сопуть і щось бурмочуть. А човен хить-хить під лозю. Ніяк вода не встоїться.

Ми повертаємось додому лісом, мимо страшного гарджамакуватого дуба-громовиці (в нього колись грім ударив і всушив), а тоді продаємося ліщиною, і мені хочеться намацати в пійм'ях хоч один кім'яшок орхів. Вони, звичайно, ще зелені, — а чогось кортить знайти... Пахне мокрою торбою, рибою і сонною кропивою.

— Чого боюсь Юхима, питаєш? — озиваються дядько Тихін.

І знову мовчать. Надряпали в кишені тютюнової потерті, сідають на пень, крутять цигарку. Торохтять сірники. Кресь — вогник. Кухвайка на пазусі блищить — засмальцьована бородою. Цигарка пихнула, зайнялась полум'ям, зашкварчали дядькові вуса.

— Тьху, проклята — на цигарку. А до мене: — Винуватий я, прощпетився перед ним колись.

Цигарка погасла: висипалась.

Десь над урочищем тьогукнула бушля. Не спитьсся їй, видно: місячно...

— Ну, рушаймо. Дорогою розповім.

До села далеченько. Хати на пагорбі, мов копички при місяці. Поночі скрізь. Тільки в школі ще світиться, у директора.

— Колись ми з Юхимом товаришували, — почали дядько. — Хоч він од мене й старший, мабуть, років на сім. Парубкувати тоді — це до революції — починали рано і козакували довго. Я ще у підпарубках терся, а він уже сватався до сестри моєї, Тетяни. Юхим собою гарний був, сказати, показний. Та й Тетяна чепуренька. Було, зустрінуться на леваді, та як побімаються, то так наче й повмирають... Ото як скрутно з одежею — полотна та сірчина, — а вона ж йому, чуєш, хусточки шовковенькі вишивала.

Вечорами все до нас ходив. Прилямає під вікна та й виграє на сопілці, та й виграє — сумно так, аж вимовляє:

Чорна хмара наступає, —
Сестра з братом розмовляє...

Та й накликав ту хмару. Пішла якось Тетяна до річки прати, підсковзнулась, упала в ополонку і втопилась. З того часу з Юхимом скоїлась рахуба: почав щоночі на кладовище ходити. Примоститься на горбику, вийме з-за пазухи сопілку й грає...

Жили ми в те врем'я хоч і не так як люди, ну та все ж не старцювали. Їсти було що. А він — безхатченко. У землянці нидів. Покійний батько частенько йому казали: "Ти, Юхиме, на хату стягайся. Спроможешся — відам Тетянку, ще й клопоть землі наречу".

Він, щоправда, до роботи ласий був. І сильний. Кожуха такого носив, що паровика можна вкрити. Викопав панові Троєцькому рів під хундамент на цілі хороми. І вночі копав. Отакій!

Пан дивився-дивився, а тоді: "На тобі, Юхиме, сто рублей і заіши собі халабуду". А тут якраз із Тетяною таке трапилось...

Остався Юхим у землянці, а на гроші купив лоша. Чудний! Тут, значить, революція, часну собственость одбирають, а він — коня. І вже так його кохав, так доглядав, що куди твое діло. Гриву гребінкою чеше, копитця обрізає. Тепер городянським жінкам кігті на руках так не обрізають.

Виведе, було, того коника вночі у двір (а жив він отам на бугрі, де зараз пісок беруть), сяде на дривітні та як утне на сопілці, як утне, а той коник анахтемський танцювати починає... Пісок при місяці блищить, а коник, як полум'я, грає. Недавром він його "Кометою" називав...

Уже ми й біля села, ідемо кутком. З хлівів пахнуть стійлами, у загородах сонні гуси стогнуть, а біля клубу хтось на гармошці цигикає, регіт.

— Так воно і йшлося аж до колективізації. Тоді почали записуватись у колгоспи. Люди худобу одводять. А Юхим засунув коня в комірчині і вночі вже не виходить — боїться.

Прийшли ми до нього — мене тоді в правління обрали — цілою компанією. Давай коня, кажемо.

А він — круть та до комірчини, та й розіп'явся на дверях. “Рішу, — кричить, — першого, хто підступиться. — І за вила хапається. — Я цим конем орю? — питає. — Сію? Добро наживаю? Геть з двору!” І на мене визвірився. Ну, мене й сказало...

Біля клубу на тічку — гвалт. Витанцьовують, духами пахне й цигарками лавошними. Харитін Тиркало, гармоніст, мабуть, п'яленький, приспівує:

Я на бочці сижу,
Бочка котиться,
Ніхто заміж не берьоть,
Заміж хочеться...

А місячно ж — хоч нитку в голку всилай.

Поки йшли побіля клубу і лавки, дядько Тихін мовчали. А як повернули у вуличку, вже до хати, повели далі.

— Воно якби мені той розум, що зараз, то, може б, я такого й не зробив. А тоді... Приходжу до Юхима отак через тиждень та й кажу: “Дай мені коника на Човнову з'їздить”. А сам не знаю, куди й очі подіти. Він зразу був забаскалився, не повірив, що, значить, на Човнову. Ну, я таки його вкоськав. І Тетяну згадав, і парубоцтво наше... Дав. А я на коня та в колгосп, та й поставив у конюшню. Виходить, позаздрив циган старцеві, що в нього торба нова... Ото таке.

Ми вбрели у грядки. Запахло баклажанячим огудинням.

— У хліві спатимемо? — питають дядько.

Йдемо до хліва. Дядько засвічують каганчика, а я деруся на сіно аж під крокви. Крізь шпарку, проточену горобцями, місяць проткнув сріблясту скалочку, в моєму кутку пахне влєжаними яблуками і огірками — то мама вечерю поклала.

Дядько заходжується чистити рибу, а я лежу з заплющеними очима, і бачу місячне сяйво на Онайковому бугрі, і чую, як дзуремить сопілка і вицокують жеребчикові копитця, а сам він гоготить, мов полум'я, мов справжня комета...

А дядько хай так і знають: завтра я з ними по рибу не піду.

НА ЗГАРИЩІ

— Коли ж почалася Велика Вітчизняна війна, Оксанко? З останньої парти підвелось кирпатеньке дівчатко, невстріливо закліпало очима.

— Війна почалася в тисяча дев'ятсот сорок дру... — і крадькома зирнула на вчителя.

Той повагом заплющив очі: не те.

— В сорок тре?..

Вчитель ворухнув ногою під столом і звалив ціпок. Він grimнув об підлогу, мов карабін.

— Я забула, Федоре Несторовичу, — прошепотіла Оксанка.

Учитель обома руками обхопив протез, одсунув його вбік, щоб не заважав, і, обіпершись долонею об стіл, нахилився за ціпком.

Діти принишкли, похнюпили голівки.

— Сідай, Оксанко, — сказав Федір Несторович і одвернувся до вікна. Надворі, припадаючи цупким листям до шибок, видзвонювала дика груша, розчахнута вітром. В розщепину провалилась жовтенька падалиця, і, коли стовбури розгойдувало, падалицю чавучило, з неї відилась на кору прозора юшечка.

“Треба б виїняти”, — подумав.

До кінця уроку він уже нікого не питав. А після дзвінка, гримаючи залізними замками на протезі, пошкандибав додому.

Надворі було ясно. Об гарячі жерстяні дахи торохкали каштани, підплигували, як на жаровні, і падали на бруківку. У ринвах цвірінькали горобці, попід ворітьми гралися діти. Федір Несторович іноді тупо наїздив протезом на каштан і трохи заточувався.

— Дядя п'яні... — цявкнуло з-під воряк якесь хлоп'я.

— Цить! — сказало старшеньке. — У дяді ножки немає. Еге ж, дядю?

Федір Несторович зупинився, звів очі. В карій глибочині загускла давня розбуркана тута, притамована сплеском лагідної усмішки.

— Еге ж, сину, еге... — обізвався весело і рушив далі, уважно дивлячись під ноги.

Край селища звернув у вуличку, заслану димом — палили огудиння на грядках, — і зупинився. Звідси було добре видно поле, смужку зрізаних соняшників під горою і ліс, що вже починав жевріти. З-за лісу підіймалася хмарина, і сонце сіяло в долину жовту каламуть — мабуть, на дощ. А скрізь на обрії небо було чисте й голубе, лише де-не-де лежали на ньому золотаві хмарки, мов огребки соломи після жнив.

Дома Федір Несторович довго нишпорив у коморі, доки знайшов старенькі, ще госпітальські милиці. Вони були густо побиті шашіалю і обліплені павутиною; шкіра на підпахвах пересохла і порепалась.

Декілька разів пройшовся з ними по хаті, порипуючи і сколупуючи долівку. Потім відчепив протез. Холоша одразу спорожніла, сплюснулась, тіло втратило рівновагу і впевненість.

Знадвору увійшла Одарка — вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками. Федір Несторович квартирував у неї звідтоді, як повернувся з госпіталю — у пожмаканий шинелі, з останньою новенькою медаллю поверх неї, з плашковатим речовим мішком за плечима і на милицях, пофарбованих у колір військового грузовика.

— Ви б, може, й плащ наділи? — спитала Одарка. — Воно таке, як на дощ...

Потім ще довго стояла посеред двору і сумними очима дивилася йому вслід. А він ішов обніжком, розгойдуючись між милицями, далеко вперед викидаючи ногу. Плащ на спині напнувся халабудую, плечі гостро піднялися вгору, рукава підсукалися по лікті.

В степу запахло розворушеною лемешами землею. У ріллях порпалося гайвороння, з улоговин виглядали коров'ячі спини і підіймалися прозорі голубі дими — видно, пастухи палили бур'янища.

Федорові Несторовичу пригадалося, як у дитинстві шльопав босими ногами по розбитій чередою степовій дорозі, крута пилога гарячими струмочками щідилася крізь пальці, а вітерець виносив з-поміж кіп теплий дух спілого жита. Корова йшла з пасьби додому повагом, немов з роботи, телятко терлося у неї під боком і лізло до вим'я. Заходило сонце, у вузеньких хутірських вуличках стояла червона курява, в садках варилася на триніжках вечеря, гупали об землю спілі яблука... Життя здавалося тоді вічно щасливим.

Вийшов на луки. Милиці стали дужче вгрузати в пухке дерновиння. Заблищали зелені калюжки, вткані жабуринням, од Псла потягло сирими глеїстими берегами.

Ліс обняв тихим шелестом листя, лопотінням спілих кисличок, зарябіли увічю мережива тіней.

Стежка пішла вниз, через яруги, занесені ще з весни трухлим очеретом, хмизом і пір'ям із старих воронячих гнізд. Йти стало важче. Але Федір Несторович, сам того не помічаючи, надолужав — спотикався, хекав, виважувався на милицях, перепливаючи високі запруди.

І в тому незлобивому шелесті лісу, і в димах, і в кожному

несподіваному зламі стежки — вчувалася йому докора за те, що отак довго сюди не навідувався.

За ярками звернув на іншу стежину — свою.. Вона майже зовсім "сховалася" у бугилі і подорожнику, обіч неї на травах не сіріла курявичка, збита людськими ногами: недовго жила стежка після того, як забули її люди. І Федір Несторович сердився на людей, хоч поміж ними бачив лише самого себе.

Вийшов на просторе узлісся з одинокою Макаровою хатою над самою річкою і опинився біля кладовища. Хрести на ньому майже всі попідгнивали й попадали, а ті, що позаалишалися, вщерть заросли бур'янами і чагарником. Тільки коло пам'ятника — незграбної цегляної тумби, — під яким лежали порубані махновцями червоноармійці, було простругано і струшено піском — там лежав і старший Макарів син, Пилип. У цеглу на тумбі вже по війні вмазав Макар старе чересло, а до нього приклепав бляшану зірку. З роками заклепка ослабла, з'їдена іржею, і у вітряну погоду зірка вертілась і сюрчала, як млинок.

Федір Несторович попрямував до своєї колишньої садиби і ледве впізнав її серед інших згарищ — так вона заросла і здичавіла. Лише на тічку, де колись молотили, вибивали соняшники, луцили квасолю, де не було жодної грудочки землі, якої б він не роздавив босою п'ятою, і жодної спички, якої б не загнав у дитинстві, — лише там не проглядали крізь густий спориш латочки голої, свійської землі.

Федір Несторович підійшов до колодязя. Він перекосився і вгруз так, що зверху залишився тільки низенький, у дві цямрини, зрубець, густо полатаний мохом. Заглянув униз. Вода була близько. В ній плавало сміття, стриміли жаби, розчепіривши лапки і вирячивши в небо пукаті холодні очі. Федір Несторович ширнув у воду милицею, і жаби поринали.

— Ач, прокляті! — сказав ображено і навіть гнівно, так наче йому вкрай треба було набрати тієї води...

Та ось у колодязі якомось одразу споночіло, вода увійшла глибше, зловісно заблищала зеленими бульбашками.

Федір Несторович озирнувся — з-за Макарової хати викочувалася хмара, вкриваючи галявину передчасними сутінками. Креснула блискавка, торохнув грім, немов на залізний дах сипнули повну шаньку каштанів. І на якусь єдину мить між народженням і смертю блискавиці він уздрів на тлі хмари білі стіни своєї старенької хати, перехнябленої, з потрісканою низькою призьбою, по якій спантеличено снували червоненькі божі корівки, ховаючись від негоди у призьб'яні шпарки. Скаженіючий вітер торгикав ворітьми, оббивав на акаціях

руді плюскаті млиночки, і вони хурчали в повітрі, як джмелі. А він з батьком вештався кругом копиці сіна, намагаючись удержати її вилами.

— Терницю, Федю, терницю скиньмо наверх!— кричав батько і завзято виблискував очима.

Але копичку таки перекинуло, і сіно цілими оберемками покотилося в грядки. Тоді батько жбурнувши вила й сказав:

— Ну й грець з ним. Хай несе. Далі, як до конопель, бреше, не занесе,— плаюнули і пішли в хату, несучи в похилих плечах косарську втому.

А він залишився посеред двору — міцний, дебелий, і вітер не міг похитнути його на дужих ногах, тільки чуприну рвав, аж викручував. Потім рушив дощ. Причілкова стіна почорніла, у дворі забіліли крейдяні калюжки. В них плавало сіно і руді акацієві млиночки.

Катерина сварилася крізь мокре вікно, сердитенько ламаючи полохливі тонкі брови, а син прилип п'ятірнями до чорної шибки і, склавши губи мов до сопілки, робив якісь звуки — мабуть, перекривляв грім. Навколо ротика лежали в нього глибоченькі попружки, як у всіх дітей, що недавно покинули цмолити мамину цицю.

Увечері, після дощу, хутір оповила темінь, і трудно було розібрати, де блищать калюжки, а де — латки землі. Він сидів за столом і читав при каганці історію Древньої Греції; батько сік у ночовках тютюнове бадилля, а Катерина примостилася з Дмитриком на полу і співоче гомоніла до нього: "Не та-ак, зовсім не так, ось як треба: сорока-ворона на прип'ітку сиділа, діткам кашку варила..." — тицькала пальцем у долоню, показуючи, як поралася сорока. Син уважно слухав і повторював. Його слова рядочками лягали між грецькими походами і тиранською гризнею: "Рокарона а прицьку діра, діді кашку варира..."

— Егей, чоловіче!— зринуло над узліссям.— Сюди-и-и...

Федір Несторович поворухнувся, з картуза полилася за комір холодна вода — йшов дощ. Ледве добрав, що то кличе його Макар. Старий стояв у роздзяплених дверях своєї хати в якійсь куцині, нап'ятій на голову, і розмахував руками:

— Сюди-и-и!

Федір Несторович повисмикував з грязюки милиці — їх присмектало, і пішов з дворища, тягнучи по мокрому бур'яні порожню холоду.

— А я у вікно виглянув,— заторочив назустріч Макар,— дивлюся, чоловік на дощі гибіє...

Він підсліпувато мружився і пхався бородою прямо в обличчя Федорові Несторовичу.

— Чи це ти, Федько! А я й не впізнав. Своїх одвідати прийшов?

Колись, ще до війни, Федір Несторович любив заходжати до Макарів. У них була велика сім'я — дев'ять душ. Обідали завжди разом, обсівши низенький столик посеред хати так щільно, що десяту ложку вже нікуди було й просунути. У сорок першому Макарових хлопців забрали на війну, дівчат — у Германію, а Макариху разом з наймолодшим, Сашком, розірвало снарядом у грядках. Тільки клаптик синових штанців знайшов Макар...

Тепер у Макаровій хаті було порожньо, вона здавалася непомірно великою. З кожного закутка так і тхнуло пустою. На полу, скрутившись клубочком, лежало козеня. Побачивши чужого, скікнуло на долівку, стало дибки і гримнулось лобом об милицю.

— Як живете, дядьку? — спитав Федір Несторович, стягаючи з голови мокрого картуза.

Макар поклав козеня на лежанку, прикрив якимсь лахміттям.

— Живу, Федю, як ото чобіт уночі — то в рів ступить, то в кизяк... Хіба в мої літа — живуть? Жаду, коли чорти зашморгнуть, та й квіт. А ти ж як, молодиці собі ще не нагледів?

Федір Несторович нахилив голову, не знаючи, що й казати.

— Якщо той, так бери. Доки ж його бовкнуном жити... А мертві за це в горло не вчепляться.

Макар примостився біля лави на стільчику і почав рипіти терпугом по гумі.

— А я оце заходився калоші клеїти. Заїздили до мене позавчора якісь інженери, воду з колодязя на термотер прикидали навіщось та й казали: "Кращої води, дедушка, ніж у вас, немає по всій Расеї..." Оце вони й камеру покинули, спасибі їм, бо я клеєні калоші ще з війни так понаравив, що лавошні як узую, так немов тобі зовсім босий.

Макар бадяв камеру, розминаючи її пальцями, як чинбар телячу шкіру. Перекладав з руки в руку різні кописточки, оббиті тергушками, і вже вкотре розповідав Федорові Несторовичу подробиці того, як у їхню хату влучила бомба на його очах, як у повітрі довго вирувало пір'я з подушок, а літак кружляв так низько, що навіть було видно ошкірені льотчикові зуби і блискучу стрічку на комбінезоні. І не було в тій розповіді ні трагічних зворотів, ні зітхань, була лише стареча потуґа пригадати все таким, яким воно було насправді.

— Воно всього й не затямиш, — бідкався Макар, — бо у старого пам'ять, як ото дим: все вгору та вгору...

Надворі почало розгодинюватися. В хаті повиднішало так, що на стелі стало чітко видно сині плями. На долівку закапала вода — розмірено, мов стукіт годинника. Але Макар не звертав на те уваги, бо він трохи недочував.

— Буду я вирушати,— сказав Федір Несторович, підводячись.

— А то вже як знаєш.

Макар поклав терпуг, висякався і знову заходився шатири-ти гуму.

— Навідаєшся ввруге, забігай.

Сонце заходило червоно. Дощові крапельки на деревах і в травах мерехтіли червоно-зеленими іскорками, сповнили ліс тоненьким дзвоном. Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувши над лісом велетенські вороні крила. Десь далеко вгорі, над ожередами соломи, скидалися блискавки, поторохувало.

Федір Несторович погойдався слідом за грозою, обминаючи калюжі й зрошені куші. З-під землі, розмитой дощем, з-під бур'яначого коріння підіймався над узліссям ледь відчутний, гіркуватий дух мокрої сажі й старої обпаленої цегли. Дихали трухлявиною старі пні.

І знову були яруги, глибше і ширше розриті дощовою водою; і знову Федорові Несторовичу доводилося виважуватись, плагаючи через них. А вітер рвучко бив мокру холошу, намотував її на милицю, заважаючи йти.

Сутеніло. На левадах білими озерами розлігся туман, в ньому неясно чорніли куші верболозу, мов курені на бакші.

З туману назустріч Федорові Несторовичу вибрела якась постать, наблизилася бігцем. То була Одарка — тремтяча, мокра як хлющ. Видно, ждала отут, під копичкою, доки він повернеться...

— Пізно вже,— сказала.— Не встигнете і до уроків підготуватися.

І пішла попереду, оббиваючи чобітьми росу на травах.

Федір Несторович уповільнив ходу.

— Я вже приготувався,— сказав сам собі, зітхнув і знову заквапився, загойдався на милицях, далеко вперед викидаючи ногу.

ДИВАК

На початку зими ходити Олесеві до школи можна двома стежками: одна бором, друга — річкою. Сюди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою.

Тому кожного разу, коли Олесь виходить з дому, мати наказує йому:

— Гляди ж, сину, річкою не йди. Там ще лід молодий.

Олесь смирно стоїть біля порога, слухає. Він ще малий, головою ледь до клямки дістає. Очі в нього чорні, глибокі, як вода в затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ.

Олесь любить зиму. Йому подобається робити перші протопти в заметах, знімати снігові очіпки з кілків у тинах — вони стають тоді голі та сором'язливі, як стрижені допризовники.

Іще любить Олесь малювати на снігу всяку всячину. Присяде навпочіпки й водить пальцем сюди, туди. Дивись, хата виходить, з бовдура дим валує, а на тину півень горланить, розчепірівши дзьоба ножицями. Олесь пхає заклаклого пальця в рот і, гримаючи чобітком об чобіток, милується своїм творінням, аж доки хтось не гукне з двору:

— А чого ото ти, парубче, не йдеш до школи? Ось подожди, я матері скажу!

Олесь підскоче, як злякане пострілом звірятко, засміється тоненько: гі-гі,— і подається в сосни.

В бору снігу мало. То там, то сям проглядає крізь пороху трава з примерзлими до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття. Десь неподалік чути: цюк-цюк-цюк,— дятел порається. Олесь нахилється, крекче, пильно мружить око. Пальтечко в нього товсте, а сам тонкий; важко нахилатись: дух спирає, під очима набряка, тому кожен сучок птицею вздрівається.

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олесь стає навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чого тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі й зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олесь хотів дістати її і покуштувати, та передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підшвами у Олеся ворухилось коріння — помирає сосна... Олесь нагріб чобітками снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, погицав через замети до школи.

Ще здалеку побачив міст з гатками по обидва боки. По той

бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запарошених дерев цегляна школа. З бовдурів дим угору тополіними стовпами. Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих вільхових дров. Ліворуч від мосту чорніють мії, виграючи на сонці блискучими хвилячками, — там б'ють джерела; а праворуч, на міліні, де лід міцніший, гасає ватага школярів. Лід гнеться, цьвороккає од берега до берега, здаваючись попереду ватаги, мов ковдра на сні. З проломин цівками цебенить вода і заливає плесо.

— Ей, Олесю! — кличуть з гурту. — Гайда з нами подушки гнуть!

— Навіщо лід псуєте? — у відповідь Олесь. — Він ще молодий. Дітвора сміється: дивак.

А Федько Тойкало розбишакувато вишкірив зуби і, вказуючи рукавом на Олеся, заволав так, що шия одразу зробилась тоненькою:

— Бий зрадника! — Підскаочив, тицьнув Олеся ліктем під скроню і зник поміж палями.

Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи. Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід, а біля ока щось обважніло й сіпалось. Олесь ліг долілиць, притиснув скроню до льоду і почав розглядати дно. Воно тьмарилось мулистим пилком, пускало бульбашки, котрі прилипали до криги — білі, круглі, як воляче око. Течія розтісувала зелений кушир, прями тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружний струмінь. І ввижається Олесеві маленька хата під кушем водяної папороті, а в тій хаті — він, біля віконця сидить, рибку стереже. Забажав — вийшов. Ніхто тебе не займе. Іди куди заманеться. Ось карасик пливе. Цап його за пірце: "Добрідень, дядьку! Як поживаєте?" Олесь солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги.

Раптом поміж куширами промайнула чорна блискавиця і замерла осторонь довгастою плямою. Олесь підповз ближче, пригледівся і застогнав від подиву: шука! В зубах у неї тремтіла маленька пліточка.

— Пусти, — видихнув Олесь і ляпнув долонею по льоду. Та шука й не поворухнулася. А плітка зникла. Він підхопився на ноги і став гатить підбором в те місце, де стояла шука, аж доки під чоботом не хрокнула вода.

Біля школи тельнянчук дзвоник, улігся гамір. А Олесь сидів посеред річки поруч зеленої, з ряскою, калюжі і плакав. Під мостом бився об палі вихор, згортав до купки сухий очеретяний лист і гнав його в берег.

Олесь підвівся, запхав книжки в пазуху і поплентався до школи.

На першому уроці було малювання. Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами і, роблячи загадкове обличчя, повільно говорила: "А сьогодні, діти, ми будемо малювати... перегнійний горщечок. Завдяки цим горщечкам передові колгоспи нашої країни..." Потім вона дістала з портфеля гирунчик і урочисто поставила на стіл.

Діти почали малювати, виводячи кожен своє: той жлуктичко, інший ринку або макітерку. І оскільки дірку в денці ніяк було передати, то її чіпляли збоку. Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмакував. Коли ж вчителька зупинилася біля його парти, з зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тутечки?

— Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок, — суворо сказала Матильда Петрівна, їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість, тому й додала:

— Я поставлю тобі двійку.

У класі увірвався гамірєць. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень-колоду, з радістю чекали на те, що їхнього полку прибуде. Олесь зібрав книжки, виліз з-за парти і рушив до дверей.

— Куди це ти? — здивувалась вчителька.

Олесь похнюпився.

— Я так не хо'!

— Як це — так?

— Гирунчика отого не хо' малювати.

— Чому?

— Дятла хочу...

Доки Матильда Петрівна думала про долю свого авторитету, Олесь вийшов у коридор, поханцем натяг пальтєчко і опинився на ганку.

В шкільному садку пурхали синички. В бур'янах вовтузились горобці, скльовуючи реп'яшачі кім'яхи.

Десь у вілках по той бік річки били пеньки: бух, бух, дзень, — сокира сприснула.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози.

Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташині гнізда, їв мерзлу калину, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху і, нап'явши пальтєчко на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер, попискували миші; а в березі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стогоном.

Сонце пробило у хмарах над байраком вузьку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади. Олесь радісно мружився йому назустріч, зводив очі до перенісся, ловлячи золоту мушку на кінчиківі носа.

Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом повишали і набрали войовничого вигляду. Треба було йти додому. Олесь грядками вибрався на вигін і став чекати, доки випустять школярів.

Під тинами на колодках або просто навприсядки сиділи дядьки, смалили цигарки, гомоніли:

— Он бач: вільха в лузі почорніла... на відлигу, мабуть.

— Еге ж, риба в ятір піде...

Біля школи грюкнули двері. Діти товпами посунули по домівках.

Ще далеко помітивши дорослих, хлопчаки бокаса ходять один побіля одного, щоб поборотися. Дивись: зчепились, водяться, хекають, наслухаючи краєм вуха, що скажуть біля тину. А там:

— Ач 'кий геройський парубок!

— А ото, мабуть, Наталчин,— кажуть біля тину, помітивши Олеся.— Ба, яке смирне...

— Еге, воно якесь дивакувате...

Слухає Олесь і не розуміє: хвалять його чи лають.

На мосту Олеся дожидав Федько Тойкало.

— На попойж,— сказав ніяковіючи і втиснув Олесеві в руку подавлений теплий пиріг.— Бери, дурний, з м'ясом.

Олесеві не хотілось пирога, але він зрадів примиренню і, щоб віддарувати товариша, хуленько занишпорив по кишеньках, дістаючи звідти духмяні верчики хмелю, сухе листя різного карбування, плетене з прядива та волів'ячої шерсті ремезяче гніздо, схоже на башличок.

— Забейкався ти,— сказав Федько і почав обминати Олесеві пальтечко.

Олесь ще дужче захвилювався, ледве не заплакав від щирості і солодкого почуття братерства. Він ухопив ремезяче гніздо й обома руками подав його Федькові. Той заховав подарунок під полу, пом'явся.

— А вчителька сердилась, як ти пішов... ги-ги... страх!

Потім ударив себе книжками по гузенцю, крикнув: "Гаття-війо!" — і подався до річки трусити ятері.

В селі ледь вечоріє, а в сосні вже крони зімкнуло пільмою. Олесь біжить підтюпцем і раптом помічає, що дерева теж біжать, кружляють, ховаються одне за одного, немов у жмурка грають. Олесь зупиняється — і дерева завмирають.

По той бік сосни чути: сани скриплять, коні пирхають і голос діда Прокопа:

— А но-но!

Уздівши Олеся, дід натягає віжки.

— Сідай, внуче, по солому поїдемо.

Олесь радо вмощується, махає на коней:

— Гат-тя-вйо!

— А що, поставили п'ятірку? — питає Прокіп, вишкіряючи порожні десна.

Олесь сором'язливо ховає обличчя в рукав.

— Сьогодні не ставили. Вчора тільки.

Поминули провалля, майже вщерть занесене снігом. На ріллях цілим хутором замаячили скирти.

— Но-ноу... — стогне Прокіп і ворухить пужалном. Коні шулять вуха, зриваються бігти. А сосни позаду вигойдують "шу-ші-ші-і" — і коні зупиняються.

— Діду, чого про мене кажуть — дивак?

— Невстріливий, значить. Дивний єси. — Прокіп двома пальцями, як щипцями, ухопився за ніс і висякався так лунко, що аж коні побігли. — Хто ж ото таке патякає? — спитав перегодом.

— Дядьки на вигоні.

— Ет, фармазони... Ти їх не слухай. — Помовчав. А далі: — Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмаль. Все чогось у землі порпаєшся. А треба — в людях. Та отак побіяв них, отак... Того — ліктем, того — почотом... Гульк — уперед виїшов. А першого не перечепиш, бо не доженеш. О!

Олесь винувато підсърбує носом.

— Діду, чому дятел шишки їсть, а шука — пліточок?

— А то вже хто якого поріддя.

— А я не забрав у дятла шишки, — хвалиться Олесь.

— І вірно. Навіщо вона здалась. Це як путнє щось побачиш — дощечку, скажімо, або гвіздочок — тоді бери.

— Навіщо?

— Пригодиться.

Коли набирали солому, дід часто сповзав із скирти, нанизував солому на ріжняки і гуцав так, що аж ліса скрипіла.

— Товчи, внучку, гніти! — хекав. — А я ще якийсь навильник скину. — І знову дерся на скирту.

Спочатку Олесь надолужав, потім заморився й сів.

— Навіщо стільки беремо?

— Як навіщо? — озвався з п'їтьми Прокіп.

— Це ж собі, а не тещі. Хе-хе! Ти знаєш, що таке теща? Ні? Підростеш — узнаєш. Клята баба.

— А якщо коням важко буде?— своєї Олесь.

— Нічого. Зате нам легко. Наітопив — і вилежуйся собі на печі. Ти відпочинь, а тоді ще пострибаєш. Воно ж таки груз.

Повертались додому в темряві. Ліпив мокрий сніг, припошуючи білим конячі спини. Прокіп хльоскав батою і лаявся. А Олесь сердито сопів у нього над вухом і підбивав руку. Замахнувся Прокіп гарненько, цувох — і мимо.

— Не бий,— благає Олесь.— Бачиш: важко.

Прокіп зітхнув і, намотавши батога на руку, щоб не згубити, обернувся до Олесья.

— Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Слухай і на вус мотай. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакати не дадуть.

Подався вперед і, обдаючи Олесья прілим духом давно не митої бороди, захарчав у саме вухо:

— Поиняв?

Олесеві зробилося сумно. Закортіло швидше туди, в село, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті і привітно світяться вікна в хатках.

Попереду білою стіною підвівся бір. Він уже не гув і не шикав на коней.

— Мовчить,— тихо сказав Олесь.

— Снігом забило,— пояснив Прокіп.— Вітер гілля не зрушить.

Дома Олесь не став ждати, доки дід з матір'ю скидають солому, швиденько роздягся і поліз на піч. Через деякий час у сінях загримали чобітьми, загомоніли.

— Ото ж я й кажу,— говорив дід,— неглемедза він у тебе, Натаалко. Дивак... Затолчуть його... Бо воно ж як деревце в пагоні...

Потім дід увійшов до хати, заглянув на піч.

— Змерз, онучку? А ти ножки — на черинь, а зверху — кухваєчкою...

Олесь глибше зарився в подушку і тоненько заскімлив.

Прокіп підняв брови сторчака.

— Он диви, чого це він розприндився?

— Геть, не займайте його,— сумно обізвалася мати з хатини.— Їжте вже.

— А хіба я що?— мимрив Прокіп.— Я йому нічого такого й не казав..

Він їв швидко, винувато витріщав очі, плямавав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороду.

Олесь непомітно для себе заснув. А вночі крізь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусиня

взяла Івасика на свої крилята. Вдосвіта знов загули на морозі сосни і закричали півні на горищах. Народжувався новий день.

ЧЕРВОНИЙ МОРОК

Ми сидимо під кручею, поклавши вудочки на хиткі рогачики, і гомонимо. Сонце зайшло, і чорна вода розсмоктала тіні од вудлиць. Попід верболозами і в осоці тчеться ніч — вона, мабуть, єдина в світі народжується нишком.

Та ось із припсілянських лук прискочив вітерець, приніс насмиканого з копиць духу злежаного сіна, розпанахав тишу і подався шапиною, розбуркуючи сонну птицю. Яскравіше зажевріли рибальські цигарки по той бік річки.

Вітер промчав, улігся, і надріччя взялося сивиною: підіймався туман.

— Е, це вже сьогодні діла не буде, — обізвався хтось за кущами.

Шморгнула мисина — в'ють, в'ють; шоригнуло вудлице по піску, булькнула у воду торбинка з принадою. — То вже раз туман, то риби не жди...

— Чому? — питається мій сусіда Іван Мефодійович.

— Сю ніч їй душно буде.

Рибалки один по одному зникають, тріщить хмизок під їхніми ногами, порожніють услані сіном гатки. А туман відривається від води, упирається боками в кручі і завмирає.

Кльову немає. Наші вудочки стримлять, мов у колодязі. Однак ми не підемо додому до самого ранку, бо опівночі повинні брати соми.

Іван Мефодійович старший од мене на п'ятнадцять років. У нього великі і трохи сумні очі. Дивиться він на мене завжди так, що наче якби я падав, то він самим отим поглядом мене підхопив би...

Ми з ним, звичайно, не рибалки, а так собі, як ото кажуть моя мати: "І наш Хомка хліб комка".

Над урочищем почало сіріти, немов на схід сонця. На небі викарбувалися нерівні обриси хмар, підбиті червоною торочкою, туман ще дужче злігся і почав рожевіти. Сходив місяць.

Іван Мефодійович глянув у той бік, здригнувся і щось прошепотів. На мить я побачив у прозеленуватій п'їтмї його бліде обличчя з болісними зморшками побіля рота. Він засміявся. Моторошно якось, бо в тому сміхові не було почуття, а були тільки звуки, схожі на дитячу гикавку.

— Не можу бачити, як сходить м-місяць,— сказав заїкувато і поліз до кишені за цигарками. Закурив, побухикав, а далі:

— Дивна все-таки штука — людина. Є в ній якась рахубина. Живе вона в тобі до нагоди непомітно, безболісно, як дихання. А потім, дивись, так тебе струсоне, що аж ноги підламуються...

Я не люблю слухати про сумне. І мені дуже кортить, щоб хоч який-небудь дріб'язок почав клявати, хоч бубирі. Але риби, мабуть, справді душно... Навіть лящі не скидаються.

Над урочищем зринув місяць — червоний і глибокий, мов кратер у палаючу безодню. Хмари і крапельки води на латахах, пісок на урвищах берегів і туман над річкою набрякли густим червоним мороком.

— Тоді теж отак червоно було,— немов сам до себе загомонів Іван Мефодійович.— Це в сорок четвертому, в Білорусії. Тебе тоді, мабуть, ще й на світі не було... Вибрьохалися ми з болота, десь так опівночі натрапили на острівець. Десятеро нас було. Так, скажімо, якби оце я, ти і ще восьмеро. Хлопці все молоді, норовисті... Уздріли якусь хату — одну-однісіньку — та до неї. Воно таке: й острів не острів, а якась купина посеред лісу — викошена, ще й сіно у валках лежить. Ліс кругом, болото і поночі, хоч око виколи. Куди вже тут спати...

Так ні ж: послимо, кажуть мої хлопці, якусь годину, а перед світом окопаємось.

Наврипились і наврипились... А я ж його як облупленого знаю: не спалив хату — значить, для орієнтиру залишив. Та вже й не наказую їм, а вмовляю: не йдіть, хлопці, на лиху годину вам хата, коли сіна ж ось скільки. Так вони: "А може, там дівки є..." І зубами виблискують. Стрілятиму, кажу, чорти, в першого, хто з місця зрушить.

Сміються: "Стрілять не можна, Ванька, німці почують!" — і пішли-подзеленчали медалями...

А тут якраз місяць підбився, як оце зараз. І прямисінько ж над хатою, наче з бовдура виліз...

Чую над головою: ляп-ляп,— пролетіло щось і сіло на тому ж таки бовдурі. Кругле таке, як вихоть соломи. Головою сюди-туди повело та як зарегоче. Пугач. Видно, як і дзьоба розчепірює, гад.

Я вже почав був окоп собі рити, а як почув отой регіт — отетерів, лопата в руки так і вмерзла. Я ще в дитинстві про нього, клятого, наслухався, та не вірив.

Коли це прожектор — блись, прямо в ту хату вп'явся. Аж стіну білу крізь шибки видно, гвіздок у стіні і павутину в кутку закіптюжену. Я й досі і павутину ту, і гвіздок бачу...

Присвітив, а потім як ошелешить з мінометів... І близько ж, брат ти мій... чути навіть, як вони реготять і матюкаються по-нашому. Отак ушелепкалися! А міни у дворі — одна проз одну. Пристрілявся, видно, ще з дня. Зайнялася покрівля, тин, копичка. Місяць у диму наче аж перевертається. Болото поміж деревами червоною кошкою блищить... І сіно пахне.

“Хлопці, кричу, братці, назад!” А німці ще дужче сміються. “Думен”, — кричать. Дурні, значить...

Потім — як одрізало: замовкли, видно, спать полягали або пішли.

Я по тому острову до ранку, як мара, никав. Тихо кругом, і хата горить, мов свічка.

Отоді, мабуть, уперше і востаннє за всю війну я очманів од страху. Не смерті боявся, ні. Самотності, брат, боявся...

...Деся неподалік зачмокала у березі вода, лунко хряснуло верболозове коріння, і в річку шубовснув шмат кручі — підмело. Попід туманом покотилась хвиля, ударила об той берег, вихлюпнулася на піщану косу і вмерла.

— Перед світом увиходжу в ті стіни — брат ти мій... Той у сінях лежить, той посеред хати, а один через лутку висить, видно, хотів через вікно, козак... А на обмотках ще й багнюка не висохла...

За ту ніч мені орден дали: матеріальну частину, мовляв, урятував і захистив позицію... На фронті я його ще носив про начальницьке око, а повернувся додому — звелів жінці заховати до скрині, щоб і самому не бачити, і людям не показувати.

І ото звітоді — вже ж таки двадцять років минуло — не можу я бачити, як сходить місяць. Тіпає мене всього, так тіпає, що по три дні після того тіло болить, як після судороги або важкої роботи...

Іван Мефодійович замовк, приліг на зрошене сінце і накрив обличчя старим військовим кашкетом. А перед моїми очима ще довго стояла червона багнюка ночі і посеред неї дев'ятеро хлопців — сміються і дзеленчать медалями. А навколо висвистують осколки. Я ще зроду не чув, як вони свистять насправжки. Чи так, як і в кіно?..

Починало сіріти. Місяць зблід і став якимось зовсім непотрібним. На вудлищах заблищала росичка, замаснів під берегом вузьенький пружок мулу — напевно, вода за ніч спала.

Згодом війнув вітерець, туман гойднувся, рушив з місця і поплив униз.

ОБМАРИЛО

В селі вже скрізь погасло. А у Волохів, крім лампочки під вибілуваним сволоком, горів ще й каганець на столі: цю ніч у них мала опороситися свиня. Біля грубки лежав кулик жовтого околоту, сухого і теплого,— на підстилку поросяткам, а з-під ліжка червоніла новенька вільхова ліса.

Заклавши руку за спину і рипко потираючи долонями, Антін Волох швендяв по хаті — од столу до дверей і назад. І хоч був Антін змолоду сутуленький, плечі тримав рівно і не шкрьобав ногами по долівці, як завжди, а ставив їх чітко, як солдат.

— Тепер,— гомонів до жінки на піч,— і ми, Палажко, заживемо. І на кофтину тобі буде, і на платок великий, роменський — хе-хе — спроможемося...

Палажці робилося ніяково і трохи якось аж м'ясно від тих слів. Вона сором'язливо совалась по черені, намагаючись озватися влад, щоб не зіпсувати доброї господарської розмови.

— А з тими ж грішми, що на трудовень за березень дадуть,— як?— питала несміливо.

— Та подивимось,— одвічав Антін спроквола, немов і не думав раніше, як, справді, з тими грішми обернутися.— Подивимось. Може, москалеві нашому прикупимо гражданські штани на демобілізацію, а мо', кожушка мені розстараємося. Брат Мефодій писав же ото, що в Астрахані вони ніпочім. Одне слово, продамо приплід, а далі воно само покаже...

Підійшов до каганчика, зняв ганчіркою гаряче закіптюжене скло і почав хекати в нього.

— Ану, стара,— сказав лагідненько,— навідайся до свині, а я скло почишу.

Палажка хутенько, по-дівочому, скікнула з печі і отим, здавалося б уже давно забутим, грайливим жіночим рухом перепнула хусткою, на цей раз не ховаючи під нею ясних карих очей. Помітивши скоса той рух, Антін шибеникувато ошкірнувся і вшипнув жінку за попереk.

— А ти в мене ще й молодиця — хе-хе — показна...

Палажка солодко зойкнула і, ховаючи посмішку в хустину, гнучко одсахнула од чоловіка.

— Може б, ти, батьку, каганчика поки що погасив,— щебетнула вже од порога.— А то таке: і лампочка горить, і каганець...

За інших обставин Антін, звичайно, нагримав би на дружину або сказав отак: "Ану не гавкать!"— але сьогодні, як бувало на свят-вечір, лайка не йшла йому на язик.

— Нічого,— озвався смиренно,— хай горить. Далєбі, не збідніємо...

Палажка вийшла. А Антін надів скло і знову зашмарував по хаті, розмірковуючи про складні господарські справи.

Ще задалегідь до опоросу він кілька разів ходив у містечко на базар. Прицінювався до поросят, гомонів з чоловіками, що їх продавали:

— Воно зараз, поки оце хурделить,— казав то одному, то другому,— ціни справжньої не візьмеш. Холодно. А отуди на весну карбованців по двадцять даватимуть залюбки.— І немов між іншим додавав: — Моя первістка весною наведе...

Дехто слухав його уважно і погоджувався, інші бідкалися, що немає покупця, а були й такі, що казали Антонові сперсердя:

— Іди собі, чоловіче...

Антін і не ображався на них, бо такі співчував. І чим дужче співчував, тим більше радів за себе: йому вже отакого клопоту не буде...

Увійшла Палажка і внесла до хати терпких пахощів весняної ночі.

— Вже стелється свинка,— сказала веселенько.— Заклопотана така!

Антін зупинився посеред хати, тернув долонею об долоню і підсмикнув штани.

— Стелється, кажеш? Угу. А ти ж не забула, як це воно, як стелється?

— Та чом би ж я забула,— образилась Палажка.— Ота, що в нас перед війною була, теж так робила: соломку писком розкидає, розкидає... Це в обід. А в полудень уже й навела. Хіба ти забув?

— Хе, забув,— пхикнув Антін,— якби забув, то оце б не знав, що й робити. А так все, як у людей: і ліса, і підстилка є...

Присів до столу і заходився обмацувати каганець: поправив скло, хоч воно й так було добре надіте, викрутив навішось гніт, а тоді знову його вкрутив, мугикаючи при цьому якоїсь веселої пісні.

— От бач, як воно життя обертається,— мовив перегодом, зводячи до стелі пророчий погляд.— Недарма сказано: "То високо піднімить человека, то в бездну бросить навсиди..." Таке воно й є. Візьми того ж таки Федея. У сорок сьомому, як у правління проліз, так таким уже розумакою став, що куди твоє діло...

— Еге, таке пхе було,— втулила Палажка.

— У людей лихо,— продовжував Антін,— а він одно поро-

сят на базар возить та гроші дере... Зустрів мене колись п'яний та: "На тобі, Антоне, п'ятьорку, та хоч надурику випий, бо чортма в тебе хазяйської кеби".

— Отаке стерво,— обурено вигукнула Палажка.— А само ж, прости господи, матню набік носило...

— Га-га-га,— засміявся Антін.— Точно, набік.

— Кривоматній!— підсипала Палажка, теж закипаючи зловтішим сміхом.

— Бга-га-га... Кривоматній!— забухикав Антін.

— Хі-хі-хі-і...— зайшлася Палажка, наливаючись від напруги дівочим рум'янком.— Розтапша нещасний...

Сміялися довго, змовкаючи лише на якусь хвилю, щоб глинути повітря або вліпити ще якесь замашненьке слово про Федая.

Потім заморилися і, гикаючи, всякались обоє.

— То як же ти, батьку, плануєш із поросятками?— трохи згодом запитала Палажка.

Антін ворухнув бровами і сточив їх на перенісці.

— Та як...— поклав руку на коліно і, починаючи з мізинця, став по черзі загинати руді оцупкуваті пальці.— Значить, одне — Йо-о-осипові, Федорці, сестрі,— пару,— К-о-нонові кабанчика... А решту — на продаж.

Надворі почало сіріти. У вікна зазирнула висока густа блакить. Світло од каганчика зробилося жовтим і куцим.

— Мабуть, пора йти,— сказав Антін.— Давай лишень мені коробку чи підрешітку,— що ти там налаштувала?

Палажка зняла з печі підрешітку, замоцнену теплим ганчір'ям.

— Чи ж улізуть?— спитала.

— Та повинні б. А ні, то двома заходами вносимо.

Антін наопашки, як бувало парубком, накинув діжурчину, сховав під полу каганчика, щоб не погас на вітрі, і вишов.

А Палажка заходилася розтопляти в печі, їй було трошки сумно і шкода цієї ночі. Пригадалася молодість, любенькі розмови з чоловіком і ще щось хороше, чого вона ніяк не могла згадати...

Вже світом рипнули сінешні двері. У Палажки потерпало в грудях, а серце загрюкотіло, як перед сватами.

Антін спотикнувся на порозі й виматюкався. У пригоршні в нього вовтузилося і кувікало маленьке червоне поросятко.

— Що, не вмістилися?— тьохнула Палажка.— Я так і знала...

І раптом отетеріла, побачивши чоловікові очі — червоні з безсоння і якось дуже витріщені.

— Оце і все,— сказав Антін.— Нема більше...

— Як то немає?

— Єк, єк,— перекривив Антін.— Якби ж ти не гавкала!.. А то: “Кононові двоє, Федорці — пару” .. Зараза! Увійшов, а вона вже шестеро розірвала..

Палажка полізла на гіч і почала плакати.

— А щоб тобі було заціпило!— гримнув Антін і вдавив ногою по околотові.

Потім закутушкав поросятко в ряднину і поліз з ним на лежанку.

Сонний стогнав, мимрив щось і ворочався з боку на бік. Поросятко лізло йому під руку, заклопотано хрюкало, шукаючи матеріної цицьки. Антін спросоння сердито одштовхнув його. А вночі, перевертаючись на інший бік, наліг плечем і задушив..

Трохи згодом надворі тихо заграли багрянці і полізли у вікна. Зійшло червоне березневе сонце.

ПЕРЕД ГРОЗОЮ

Тієї весни Мотря щодня виглядала Василька коло воріт. Отак, як сонце навзаходи, рипала вона з хати у двір і, загрибаючи ногами торішне сміття, човпала до хвіртки. З вікна, припавши лицем до шибки, перелякано стежила за нею Поля, молодша Василькова сестричка.

— Не бійся, дурненька,— гомоніла Мотря знадвору.— Я ж ось! Я тільки Василька вигляну. Василько Полі рибки принесе.. А що!

Вона тицькала пальцем у шибку і вертіла ним, як свердликом, напроти Полиного пупика. Поля сміялася тій забаві.

Дійшовши до тину, Мотря злягала на нього в'ялими, давно порожніми грудьми і починала дивитися вздовж вулички, в той бік, звідки мав повернутися Василько.

Він приходив завжди смерком, по-старечому зморений, забрьоханий по плечі, і, ляпаючи долонею об мокру торбину, ще далеко радуєнько гукав:

“Є, мамо, рибка. І пліточки, і дерунчики є..”

Мотря теж раділа, тулилася до сина й шепотіла: “От любий. Завтра ми юшечки на снідання зваримо..”

Потім Василько ніс вудки до хліва, гарненько складав їх на кілочки, вбиті під стріхою, і йшов у хату.

Мати висипала рибу у велику луджену миску, заливала водою і, помітивши серед дріб'язку щось величеньке, тоненько викувала:

“Ого, який деруняка!”

Але сьогодні у вулиці було порожньо й тихо. За селом високо в небі, над молодими пшеницями, кружляла гайвороняча зграя: то розтягалась у довгу чорну смужку, то знову зливалася в кім'ях, нагадуючи дикий бджолиний рій.

— Кра-крах... — чулося здалеку.

Заходило сонце, мінялося барвами небо: то жовтогарячими, то густо-червоними, то просинюватими, доки не загускло у німії вечоровій прозелені. І вже не видно було чорної зграї над пшеницями, чувся лише далекий тривожний гелгіт.

Наступала ніч, а Василько так і не прийшов.

* * *

В той день він прокинувся рано. Мати пішла на роботу, а Поля ще спала. У шибки цебеніло сонце, тремтіло на стіні рожевими плямами в голубих рисочках. Попідвіконню стрибували наїжені від ранкової прохолоди горобці й цвіринькали на сонці. Їхні голівки теж було видно на стіні.

Василько знайшов у запічку важкі од латок штанці, велику засмальцьовану гімнастерку — батьків подарунок із фронту — і став одягатися. З вивороту в штанцях було багато стрьопів, пальці щораз зачіпалися за них, тому Василько довго плигав на одній нозі, доки натяг обидві холоші. Потім у сінях знайшов іржаву саперну лопатку, вищерблену осколком, і пішов у хлів копати черв'яків.

У хліві, крім ластів'ячого гнізда під кроквою, нічого не було. Старий гній на тому місці, де стояла колись корова, видихався і пах сирію льоховою землею. Василько розгріб у куточку сухе сміття, щоб копати, і натрапив на кубельце від коров'ячої ратиці. Воно було давнє і зашкарубло, мов череп'яне. Василькові запахло теплим вранішнім молоком. Згадалася корова. У неї були різні роги: один, довгий, красиво вигнутий, стримів угору, а другий, скручений у бійці, ліз прямо в око.

І вже земля з-під лопатки не відгонила Василькові льохом. Він чув, як молоко цвіркало в дійницю. Туга біла цівка глухо шурхала в піну або стьобала об луджені вінця і висвистувала. Мати цідила молоко крізь чистий полотняний рушник і набирала кухлик йому. Воно шумувало, лоскотало ніс, на губах залишалися теплі бульбашки і лопаались...

Василько проковтнув слину і обернувся до ластів'ят.

— Сидите? — гукнув до жовтих дзьобиків, що стриміли з гнізда. — Тато й мама на вас роби, а ви тільки репай.. Он павук перед самим дзьобом гоїдається — хіба повилазило? —

Потім зітхнув і сказав те, що чув колись від батька: — Ото немає на вас хворостини...

Черв'ячки попадалися різні: товсті і тонкі, прудкі і кволі. Василько складав їх у стару іржаву баночку з-під консервів, приказуючи:

— Оцеї — на дерунчика, бо він любить, щоб перед ним викручувались, а оцеї ледащо — на пліточку або на вустирку...

Доки він отак порався, сонце підбилося височенько і стояло уже в дверях, заглядаючи до хліва. Прилетіли ластівки і заходилися годувати пташенят. Василькові теж схотілося їсти. Він затоптав перекопану землю, виніс черв'яків на сонце, щоб не повилазили, і побіг у хату.

Поля прокинулася і плакала, одкинувши голівку назад, так що сльози котилися не по щоках, а побіля вух.

— Чого ревеш?— гримнув на неї Василько.— Іди, будемо снідати.

Поля замовкла, вилізла з-під мокрого пожовклого ганчір'я і подибала до столу.

— Знову вбурилася!— здивовано вигукнув Василько і хотів ударити сестру, але враз одійшов і в'їдливо загіготів: — А ще називається молода...

На столі серед сонячного світла стояла миска з учорашнім борщем. Борщ устоявся, зверху була тільки чиста вода, а насподі чорніло-усяке зілля.

Василько помішав борщ. Чиста вода зробилася темно-зеленою, а зісподу спливали шматочки риби, теж зелені, і знов поринали на дно. Поля сопла, лізла над миску, намагаючись догнати рибку.

— Ану не бовтайся!— крикнув Василько і огрів Полю ложкою. Вона знову заплакала, роззявивши позелененого ротика. Василько знайшов у борщі риб'ячу голову і подав сестрі.

— Цить, я більше не буду.

Поля затисла голівку в кулак, посмоктала трохи і покляла на стіл.

— Ти що?— здивувався Василько.— А очі? Очі їж!

— Я боюся,— сказала Поля,— вони дивляться.

— Хе, дурна! Ось як треба...

Василько обережно видовбав кругленьке око і вкинув у рот.

— А!— прицмокнув.— Солодке, як березовий сік.

Поля засміялась і почала видряпувати друге око.

— Ну, тепер я пішов по рибу,— сказав Василько,— а ти грайся і не плач. Я тобі за те петриків од річки принесу.

Він приставив до лоба два розчепрених пальці і задки потанцював до дверей, приспівуючи: "Петрику, петрику, вистав ріжки на чотири доріжки..."

— А зараз цим гратися?— запитала Поля.

— Черепочками. А то так зроби собі куклу з ганчір'я.

Закинувши вудочки на плече, Василько почимчикував до річки. У вулиці стояли давні калюжі, жовті од гнилої соломи і кінських кізлячків. У них купалися посмітюхи і блищало сонце. Василько не обминав калюж, бо вода була тепліша, ніж земля, і зогривала ноги.

На луках між купинками ще не зійшла роса, і Василькові довелося закотити холоші, щоб не забейкатись. У траві стрибає жабенята, билися холодними рильцями об голі литки і перекидалися голі черева, показуючи червоненькі пузця.

Василько клав жабенят на купинки і волав щосили:

— Марш по калюжах, самураї!

На річці теж було багато сонця, вода виблискувала, як нікель, різала в очі і двоїла поплавок. Верболози припишкли, немов зів'яли, листя на них аж посивіло.

Ставало парко.

Кльову не було.

Василько повикидав удочки на берег і поліз у кущі збирати петриків. Вони були теплі, сухі й торохтіли в пазусі, як волоські горіхи.

Сонце вгрівало дужче й дужче, висмоктуючи з землі гарячу душну вологу. Василька розморило. Він поховав удочки в осоці, пригнув до землі густий верболозовий куш і, підібгавши ноги, бічком приліг на гілля. Воно лагідно прийняло на себе легеньке тіло, погойдалося трохи, лоскотучи траву гарячим листом, і завмерло...

У полудень знявся вітер.

Куш почало гойдати. А Василькові снилося, що він лежить у колісці, підвішеній до сволока чотирма лановками, і гойдається. Поруч стоїть мати, тримає у нього перед очима гілочку червоних порічок, сміється і щось каже йому, а в самої котяться сльози...

Василько прокинувся і побачив небо. Високо під білими хмарками плав шуліка, тримаючи в обіймах жовтий жмутик.

— Айга-а-а,— линуло од села,— айга-а-а.

“Курча взяв”,— подумав Василько, схопився на ноги і теж закривач хрипким після спання на сирому голосом:

— Айга, айга, ворого нещасний... Потім ухопив палицю і пожбури в шуліку, але не докинув і заходився вудити: спочатку сипнув у воду жменьку землі — для принади, тоді гарненько поплював на черв'ячка і сказав:

— Ловись, рибко, велика й маленька...

Василько знав, що на тому місці, куди він закинув, отак

у півводи, є старий вербовий пень, присмоктаний піском, а коло нього завжди тнуться деруни. Вони беруть спрожогу, наввипередки. Але сьогодні й деруни чомусь не брали. Поплавок лежав, немов у калюжі.

Жарінь спала. Трава і листя на кущах запахла терпкою прохолодою. Дно у річці потемніло: звідти вже зринала ніч. Василько захвилювався, почав закидати вудочку майже раз по раз і міняти черв'яків, бо ті, що побували у воді, здавалися йому негодящими.

Але й це не допомогло. Тоді він подрався на вільху, що майже лягла стовбуром на річку. Згори вода була прозорішою, дно жовтіло, як віск. Навколо пенька справді стояли деруни, уткнувшись у нього тупими горбатими головами.

— Е-єсь де ви! — зловтішно прошепотів Василько і закинув прямо в гурт. Проте жоден дерунець навіть хвостом не повернувся.

— Ну? — спантеличено запитав Василько і став підводити черв'яка прямо під писок кожному. Деруни одверталися або лягали на дно.

— Ну! — вже закричав Василько. — Ну! Ну!..

Вода почала темніти, смуги на дерунячих спинах злилися. А згодом і пенька не стало видно. Василько сплигнув на землю і подався попід берегом, закидаючи вудочку між латахами. Гачок десь зачепився за гілочку і одірвався, але він не помічав того у п'ятні і продовжував шморгати волосінню, доки не загубив і поплавка...

Од села потягло низами гіркий бур'янячий дим. Кой-де у вікнах ненадовго заблিমали каганчики і знову погасли — люди повечеряли. Над річкою прошелестіла гайвороняча зграя, і знову стало чути густе комарине гудіння.

Василько сидів біля сухої порожньої торбинки, уткнувшись головою в коліна. Йому думалося про те, що сьогодні у їхній хаті не світитиметься, бо немає риби, щоб очистити. А завтра на снідання не буде юшки, Поля плакатиме, мати піде на роботу не ївши і повернеться увечері з товстими набряклыми ногами.

Десь поблизу в березі бовтнула щука. Василько здригнувся і став прислухатися. Потім підвівся і потихеньку поліз у річку. Вода була гарячою і м'якою, мов шолок, обіймала Василька все вище й вище, доки не набралась у пазуху. Там почали плавати петрики, тручись об худеньке Василькове тіло так ніжно, що він разів зо два аж хихикнув од лоскоту, тоді звик і, не дихаючи, підкрався до того місця, де бовтнулася щука. Зараз вона опиниться в його руках і вигинатиметься над голо-

вою, як поперечна пила... Ото мати зрадіють! "Ого,— скажуть,— яка щукеря!" А Поля буде сміятись і гуцатися на лаві, підкидаючи вгору біде гузенце...

Василько розчепірів руки і, падаючи грудьми на воду, швиденько звів їх до купи. Пальці затисли щось слизьке, серце солодко защеміло, чекаючи тієї миті, коли ошелешена здобич запрачається. Але вона не пручалась: то був згорнутий у дудочку молоденький латашок...

— Ні,— сказав сам собі Василько,— шуки я не піймаю, бо вона прудка. Краще піду по в'юнів.

Він вибрів на мілину. Стало грузько. Вода запахла гнилим падалішнім листям і моченими коноплями. Василько занурив руки в кушир і, щоб не так грузнути, порачкував на колінах, обмацуючи мул. Та раптом дно зникло. Василько пірнув по шию і, відчувши під собою холодну глибочину, усім тілом шарпнувся до берега. Але кушир, зтягнутий коліньми з мілини, цупко обмотав штанці і тяг Василька вниз.

На якусь мить він знову, як тоді спросоння, побачив небо. Воно розділилось на дві половини: одна була чорною, друга — в зорях. Десь далеко спалахнула блискавка і впала на воду.

"Он чого вона не ловилась..." — промайнуло у Васильковій голові, і водночас у вухах зашелестіла вода, потекла в рот.

"Мамо!" — крикнув Василько, але замість власного голосу почув лише глухе булькотіння. У скронях стало боляче і зазвеніло — тоненько, немов десь далеко сурмила сурма, перед очима троїлися червоно-зелені плями, найжджали одна на одну і підплигували, мов покотьола. Потім у голові щось ляснуло, покотьола розскачилось і попадали, наче збиті синім бато-гом. Згодом посеред чорної ковбані один по одному зринули петрики, погойдались на хвилях і зграйкою прибилися до берега...

ЧУДАСІЯ

НОВЕЛА

Здравія желаю, товаришу командарм!

Ви мене, мабуть, уже й забули. А я вас — ні.

Пам'ятаєте, як у двадцятому році приїздили ви в Бердичів перевіряти нашу дивізію? Так ото я вам тоді коня підводив, чепурного такого, в сірих яблуках. А тепер, якби приїхали, то вже б не підвів, бо в оцю війну одбило мені ногу майже по саму ріпицю, і той кінь би мене звалив.

Так що я тепер сторожую. Літом ще сяк-так: сухо. А восени, як упірчатъ дощі, важко мені ходити. До табору поки до-плуганюсь, то й сірить починає.

Кажу голові: "Дайте мені конячину. Я до току швиденько прискочу, а там випряжу, стриножу, й хай пасеться. Паша у таборі така, що ось тобі яка. Хоч і здохляку дасте — випасу, посправнішає".

А він: "Ти,— каже,— не ісключення, щоб на дрожках гайдакати. Он Симін Діжечка теж без ноги і ходити йому далі, ніж тобі, а не коверзує".

Прирівняв! Симін здоровий, як беззвін, і молодий. А мене вже скоро й курка лапою загребе. Бо де ж те здоров'я візьметься, скажіть, коли на мій вік три голодовки випало і три війни! От і поділіть: на кожні десять років або те, або те.

Так воно ж якби само отаке пережило (це я про голову), то може б, і не становилося цапа. А як у нього й машина своя, і ноги здорові, та й пика, щоб сказати, немала.

Хіба ж воно поймає?

Прийдеш ото вночі на тік. Зерно проти місяця рососою блищить. Стерня пахне. Біля курятника лисиця скиглить. А на небо глянеш — Віз уже низько, так, здається, зараз і поторохтить Беєвою горою...

Приїздіть коли-небудь до нас, якщо виберетесь. Я вас до річки поведу. Там попід лозами щуки ходять такі, як нога, в корчаках лінки кубляться, а бува, що й коропчаки, то, може б, і ви якогось висмикнули. Воно ж інтересно.

Еге, кажу, лежати б мені ото вночі на соломі під бочонком та милуватися. Так нога болить, кульша.

До старого протеза привик був, примулився. А оце недавно поламався, так я новий причепив. Важкий, анахтемський, не підтягну.

Лежу отак цілісіньку ніч,— а вона ж, як год,— прислухаюсь, розмірковую собі: чудні люди на білому світі! Придумують таке, щоб руки й ноги собі одчухрувати, і хваляться: ось які ми розумні. Поодчухрують. А тоді сурцють, як його оті оцупки, що позалишалися у людей замість рук і ніг, доточити...

Хе... Це я вже про своє. Сказано, у кого що болить, той про те й гомонить. Звиняйте.

А позаторік найшла на мене якась мара: узяв і написав заяву в райсобез, щоб дали машину на трьох колесах. За начальника там Онисько Хекало, з нашого ж таки й села, а непутне — так хай бог милує й криє. Підпереже пузо широкою ремінякою та ще й портупею навхрест причепить, а само ж, пробачте, і вср...ого ружжа в руках не держало.

Заходились мене тягати на комісії. Обміряли кульшу, аналізи взяли — і з крові, й такі. Жди відповіді, кажуть.

Звідтоді й почалось... Машина почала вночі верзтися.

Оце заплашу очі, а вона вже у дворі: гур-гур-гур... Тремтить уся, від мотора теплом пашить, а в кабіні новим сидінням пахне. І я ж наче тут. Сідаю за руль, даваю на газ, а вона — як укопана. Я й сяк, я й так — ні!

А стара з печі:

— Чого ти там шоригаєшся?

Уранці прокинувся, і соромно так зробиться: як маленький...

А відповіді ні чуть, ні видно. Ну, думаю, буде як буде, а ти, Марку, грай. Та й написав ще раз.

Так ушнипився я в ту машину, що, ви скажіть, іноді спотинькується, а здається, немов мене на вибої підкинуло. Здаурів.

Коли це якось у суботу приходжу з лавки, гульк— у хвіртці конверт стримить. Розриваю, а в самого руки тремтять, як ото колись до шаблі тремтіли.

А воно й даром.

Машина вам, товаришу Приходько, пишуть, не показана, с'язі з тим, що кульша на два сантиметри довша, ніж треба. Треба п'ятнадцять, а у вас — сімнадцять.

Так що ж, мені оті два сантиметри надрубати, чи як?

Мені вже машини й не кортить — нехай їй абищо. А от якось не до пуття. То ж було цілий день швендяєш по двору, а самому весело так, наче ось-ось щось хороше зробиться... До хвіртки підійдеш та — зирк уздовж села: чи не видно листоноші?..

Отака зі мною чудасія трапилася, товаришу командарм. Так я ото й кажу: чи не замовили б ви десь там слівце про мою притчу? А може б, і листа отому причинуватому Хекалу написали? Може ж, хоч ви його погулаєте.

Прощайте, кланяйтесь вашій жінці та діткам і пробачте, що такого довгого листа накрутив.

*Мусій Приходько,
сторож артілі "Вперед".*

ХОЛОДНА М'ЯТА

Над луками, залитими квітневою повінню, холонув оранжевий вечір, зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар. І чим глибше за пагорби поринало сонце, тим нижчою ставала заграва, вужчою — вогняста смуга у воді понад лозами, наче хвилі ткали її кудись під берег.

Андрій підвівся з пенька, на якому відпочивав після ходи по крутій багнюці, розшукав між кущами свого човна. За день води убуло: на тому місці, де вона стояла зранку, залишилася тільки гривка сухих очеретяних сопілок, розбубнявілих сучків

і порожніх равликів. Човен лежав на березі, присмоктаний мулом. Цепок, яким він був прикований до вільхи, натягло: видно, повинь, покидаючи цю місцину, хотіла забрати з собою й човна, та не подужала прив'язі...

Андрій одмотав цепок — на вільховій корі залишилася від нього червона попрута — і поволік човна до води, грузнучи кирзовими чобітьми в зеленій муляці.

Доки дістався до заплави, упрів і примостився на корму передихнути. Додому не поспішав, хоч за день добре зголоднів і виморився біля трактора; возив до корівника підстилку, допомагаючи жінкам скидати й накидати важкі солом'яні брили. Від нього й зараз пахло прілим солодом влеганої соломи, соляркою і вистудженим потом.

На сухому пагорбі по той бік річища маячило село, майже зо всіх боків обступлене тихим, оранжевим, як і небо, паводком. Там бубоніло радіо, співали півні, низько слався дим, розбаваючи лугове повітря гірким таїном торішньої огудини.

Андрій упізнав і свою хату, але не відчув при цьому отого солодкого, щемкого поклику рідної оселі, який ще зовсім недавно гнав його підтюпцем додому.

З того дня, як він назавжди відстебнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на "ви", і хата, немов зрозумівши свою господню, спохмурніла й заклякла в німому презирстві...

Тепер, як тільки Андрій повертався з роботи, теща неодмінно зустрічала його в сніях і попереджала:

— Ради бога, не наносьте в хату грязюки. Ми тільки що поприбирали... — і демонстративно йшла повз нього у двір, несучи на лашкані начищений значок відмінника народосвіти, схожий на скіфський глек з двома дужками.

Андрій задкував у темний куток, тулився до стіни, щоб дати їй дорогу, і мовчки скаженів: здавалося, вона навмисне зустрічає його в сніях, аби загнати в куток і цим принизити. Потім роззувався, тримаючись за косяк, і ввійшов до кімнати...

Клава лінькувато підводилася йому назустріч, солодко, з хрускотом у плечах, потягалася, спинаючись навшпиньки і крадькома поглядаючи на себе в дзеркало...

Вечеряли мовчки, наче після лайки.

— І де ви в чорта взялися! — бубонів уночі Андрій, блимаючи цигаркою. — В селі — й отакі маніжені...

— Там, де й ви! — швидко, завчено, відповідала Клава і розпринджено одверталася до стіни. — А як ми не такі, то знайди собі краших...

Тоді він ненавидів у ній все: тонку викохану талію, гарячі ноги і навіть ім'я: Клава, вокал...— чортзна-що!

Іноді ж серед ночі, після якогось хворобливого фізичного примирення, вона починала плакати, жалітися, що скучає за Владивостоком, за веселою матроською самодіяльністю і що мати, як його немає вдома, дразнить його списаним офіцером, а її обзиває роззявою, щоб знала, за кого виходити заміж...

Тоді Андрій прожогом схоплювався з постелі, смалив цигарки, никав по хаті, натикаючись на стільці і гуркаючи ними об підлогу, доки теща не починала стогнати з-за дверей:

— Ради бога, дайте мені спокій...

...На заході стало примеркати.

Андрій спустив на воду човна і вже хотів був рушати, як у вільшині запорошало гілля і на луку вибігла захекана дівчина.

— Дядю, перевезіть і мене на той бік!— загукала вона. Потім підійшла ближче і, видно, впізнавши Андрія, сором'язливо погасила довгими віями бідовий хлоп'ячий погляд.

— Чи це пак — ви... А я думала, дядько Порфіло.

Дівчина знітилась, і Андрій зрозумів, що вона, можливо, ненароком, зопаалу, сказала йому неправду, бо на ньому була мічманка і старий буденний кітель, а такої одежі ніхто в селі не носив. Він пригадав, що колись бачив цю дівчину, але зовсім не такою, як зараз. Здається, позаторік, коли він приїздив у відпустку і при всіх офіцерських регаліях ішов селом, слідом за ним ушніпився гурток старшокласниць. Дівчатка намагалися випередити його, щоб роздивитись, тихенько перешіптувались і чмихали. Хтось із них голосно сказав:

— А Леся так прямо оче-е-ей не зводить...

Андрій озирнувся і побачив серед гурту дівча в довгенькому форменому платті, з чистими, трохи сполоханими очима. Ті очі немов благали його зупинитись, немов казали йому: подивись, які ми гожі... Все те Андрій побачив мельком і швидко забув, але очі йому запам'яталися.

Тепер перед ним стояла дівчина, на яку вже неможливо було просто кинути погляд, але й милуватися нею, тим більше йому, жонатому чоловікові, теж було незручно. Вона тримала в руках книжки, хоч зодягнута була зовсім не по-шкільному: в гумові чоботи великого, чоловічого розміру, простенький сірий піджачок і квітчасту, з китицями, хустку, переп'яту не на півголови, як це роблять дівчата, а з напуском, по-молодичому.

Це якось неприємно шпигонуло Андрія. "Школярка,— подумав,— а вже, мабуть, заміжнтя. І одежа — чоловікова..."

— Сідайте,— сказав не дуже привітно, сам з того дивуючись, і побрів у воду, до корми.

Але дівчина підождала, доки він уместився, дуже відштовхнула човна і вже потім плигнула сама.

— Де ж ви були, що так припізнилися? — запитав Андрій, аби якось вибачитись за оту, самому йому незрозумілу, чудернацьку неприязнь, якою він зустрів дівчину.

— У школі... Потім одкопувала бабусі картоплю.

— Ви — Леся?

Дівчина швиденько кивнула. Очі, приховані шаллю, гаряче, по-жіночому зблиснули.

— В якому ж ви класі?

— В одинадцятому...

— А потім — куди?

Леся усміхнулася, опустила руку за борт і одвернулася.

— Хтозна...

— А вчителі що радять? Хто у вас керівник?

— Степанида Трохимівна. Ваша теща... — тихіше додала дівчина. — Вона каже, щоб ішли в тваринниці, бо й туди скоро без освіти не прийматимуть...

Андрій почав гребти швидше і зліше. Проте весло не грало у воді й не трудило рук. Човен ішов рівно і м'яко, наче птах на безтрепетних крилах. І здавалося, хатки в садах самі пливуть йому назустріч.

“Он як... — думав, — агітує на корівник. Прудка!”

Над обрієм дотліла і згасла сонячна заграва. Наступила та передвечірня пора, коли повітря стає джерельно-прозорим і навіть якісь непомітні досі тоненькі дубчики, що там і сям стриміли у заплавах, набрали соковитих контурів і непорушно відбилися на воді, створюючи враження бездонної глибочини. Роса потягла з вологих трав густий дух вимороженої бодяги, в'ялої бугили і пожухлого мокрого сіна, що позалишалося в кущах по торішній косовиці.

Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами — пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухоством і молодим пагіллям — пахла вічністю і скороминучою порою...

І серед тих запахів Андрій ніяк не міг упізнати одного, що нагадував йому дитинство, пасьбу на купині з пляшкою холодного молока і окрайцем хліба в торбині, перший вечір з Клавою отут, посеред лук, клечані святки в бабусиній хаті, примазаній ради празника і струшеній різучою осокою, — запах нагадував йому все життя, крім служби на морі.

Андрій перестав гребти, кілька разів глибоко вдихнув повітря, ширшаючи в грудях, і німів, немов прислухаючись до якогось тихого-тихого звуку.

— М'ята... — прошепотіла Леся. — Зійшла холодна м'ята.

Андрієві здалося, що вони з Лесею разом вимовили це слово, тільки він — мовчки, а вона — вголос.

— Ну от, бачите... — почав був і замовк, так і не довівши до кінця. А він хотів сказати, що не можна, соромно людям думати і говорити отак куцо: "списаний офіцер", "тваринник", "механізатор" — не можна так мислити і жити, коли земля пахне торішніми травами і молодого м'ятою, вічністю і миттю...

Андрій уперше відверто і сміливо подивився на Лесю, бо відчув, що робить це з чистим серцем, і не впізнав її: вона перепнуласть по-дівочому і стала враз юною, неторканою, як земля на пагорбах.

— Поїхали, як хочете, по м'яту, — запропонувала вона. І Андрій знову помітив бідовий хлоп'ячий зблиск у її очах.

— Вона ж ще й не в листочку, — сказав трохи розгублено і разом з тим жалкуючи, що відмовляється. — Молода вона ще...

— На річищі — більша... — вже несміливо сказала дівчина. — Там береги круті, так їх водою сей год не заливало.

Андрій повернув човна в той бік, де чорним валком ріка зачухувалася у ліс. Незабаром з обох боків звелися справді круті, розмиті береги, з яких соковитими жилами звисало у воду і гуло від найменшого дотику міцне берестове коріння.

Леся пружко стрибнула з човна і зникла в лісі, похрускуючи хмизом. Незабаром вона повернулася з маленьким пучечком холодної м'яти. В один листочок...

— Нічого, — сказала, ховаючи очі й одвертаючись. — В шклянці вона швидко виросте. Такі біленькі ніжки повикидає. Візьміть собі, як хочете...

Човен сам одчалився од берега і тихо вийшов на середину річки.

— Ви мене пам'ятаєте? — раптом спитала Леся, коли він заховав обличчя — самі очі — в зелений кущик м'яти. Вона справді була холодною і пахла пляшкою молока в торбині на пасьбі, клечаними святками в бабиній хаті, струшеній різучою осокою...

— І я вас — теж...

Їх несло течією в сагу. А він забув про весло, що лежало під ногами, і боявся поворухнутися, щоб не сполохнути її голосу — тихого, як паводок, і чистого, як подих землі на пагорбах посеред заплави. І ще перед очима в нього стояв човен з натягнутим целком — човен, з-під якого пішла вода, так і не подужавши прив'язі...

Вночі Андрій довго не міг заснути, бо в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою...

СМЕРТЬ КАВАЛЕРА

I

Ігорко почув крізь сон, як заторохтіли дошки на полу, потім по долівці зачовгали босі материні ноги — і враз прокинувся. В хаті стояв густий передсвітанковий морок, вікна понамерзали за ніч так, що їх і не видно було. Тільки в одній шибці, од затишку, мерехтіла кругленька просинювата дучка. Крізь неї миготіла знадвору поколота на блискітки зоря.

— Ач, які ведмеді понакручувало,— сказала мати і почала хекати в шибку. Дучка поширшала, впустила до хати ще одну зірочку.— Вставай, Ігоре, бо вже таке, як сіріє.

Ігорко заворочався на лежанці, обмацав черінь, вгадуючи по ній: пора підводитись чи ні. Черінь уже зовсім вичахла, як і завжди передсвітом, з-під рядна давко пахло сухим глиняним порохом і вивіреною сажею. Пора.

Доки мати засвічувала бликуня й торохтіла заслінкою біля припічка, лаштуючи снідання, Ігорко ще трохи належував, по-дитячому склавши долоні між коліними і голосно дихаючи в пазуку, щоб востаннє зігрітись на дорогу. Потім пригадав новину й остаточно розбуркався.

— А до нас, мамо, нового замполіта прислали,— похвалився, натягаючи на худенькі плечі пожмакану гімнастерку захисного кольору.— Герой Радянського Союзу! Прямо з фронту. Директор кажуть про нього: наш кавалер...

— Он як!— здивувалася Приська.— Герой, та ще, бач, і молодий...

— Та ні, мамо, кавалер — це хто має високу нагороду.

Приська висипала в полумисок залишки вчорашніх галушок. Разом з ющечкою з гирунчика випала синя картоплина і дві галушечки долівчаного кольору.

— То, може, вас тепер і годуватимуть краще, раз герой?

— Та казали хлопці — приварка густіша буде, а хто'на...

Ігорко присів до столу підснідувати. Одколупнув шматочок картоплини, з'їв галушку і, піймавши в ложку кілька жовтогарячих олійних скалок, запив ющечкою.

— А це, мамо, вам, бо я ж в училищі ще раз поснідаю,— сказав, одсуваючи миску насеред столу. І, може, тому, що галушки були холодні, а од вікна в спину Ігоркові студило, голос у нього тремтів.

— Давайте мені взувачку.

Приська зняла з припічка зашкарублі черевики, понадівавши на дровинячки, пару великих онуч з лантушини і цілий шмук цупких, як дріт, зав'язок. Ігорко порозкладав те при-

чандалля на лаві окремими купками і заходився взуватись. Спочатку понатягав старі безп'яті шкарпетки так, щоб не виглядала боса нога і ніде не муило, тоді обгорнув онучі поверх черевиків і обмотузував їх обривками — тутенько, щоб дорогою не перев'язувати. Головне, добитися хоч до півдороги. Потому онучі обмерзнуть, залуб'яніють і вже не розмотаються аж до міста. А там їх все одно треба знімати, бо така взувачка не по формі.

— Бач, який ти несміливий...— зітхнула мати, допомагаючи Їгоркові зашнуруватись.— І ботинків тобі не перепало... В тата пішов. Він, мабуть, і загинув, козак, того, що отак десь чогось не посмів. Спритніші повертались...

— Ботинки, мамо, давали тільки сиротам з патронату,— одказав Їгорко.

— А шапку?..

Їгорко часто закліпав очима й одвернувся в куток.

По хаті гасали протяги, розгойдували язичок бликунового світла, тому тіні у покутках дихали, мов живі.

На шапку Їгоркові справді не пощастило: велика попалась та ще й з печаткою майже на лобі: "БУ". В інших хлопців теж були печатки, але ж не спереду, а збоку десь або на підкладці.

Тепер, як тільки Їгорко потикався увечері до сільбуду, Васюта Скорик, теж ремісник, обіймаючи дівчаток — обов'язково двох зразу,— починав усім підморгувати й приспівувати:

Ой дайте мені,
що думали дати,—
чорної кожушини
шапку налатати...

Дівчатка падали зо сміху, аж в'юнилися у Васютиних обіймах, а він тим часом обмацував їхні стегна. (Васюта був старостою групи і носив новеньку офіцерську шапку без печатки).

— Дай йому в пику!— радили Їгоркові старші парубки і теж сміялися, бо знали, що він Скорика не подужає.

Їгорко й не сікався битися. Тулився мовчки десь у кутку, ховаючи в темряві не так себе, як шапку з печаткою... А раз таки не втерпів. Підійшов до Васюти впритул і сказав:

— Ти... Чуєш? Ти... не дражнись... Мо', в цій шапці нашого тата вбито... Чув? Д-дурак! — І знов повернувся в куток.

Однаке з того часу до сільбуду більш не ходив і перестав забігати вранці до Васюти, щоб разом добиватися до містечка.

...У когось на кутку заспівав півень. Спочатку весело, хвацько, але десь на півночі похлинувся морозом і засокорив поквочачому.

Їгорко, запнутий під шапку старою материною хусткою, в сірій шинелі, підперезаний брезентовою ременякою, припав до шибки. Надворі було поночі, але Їгорко знав, що то тільки так видається після бликунчика, а насправді вже розвидняється. Он і велика зірка вже низько — блищить, гострими скалками пострілює на всі боки. А вікна потихеньку гудуть од вітру, наче під ними хтось дравту насмолює...

— Ну то я піду, мамо, бо ще на сніданок спізняюся.

— Ти ж там слухай майстра, Ігоре,— сказала Приська, вярдаючи Їгорка до сіней.— І вчителів слухай. Усіх. Та лице гляди не приморозь, бо сьогодні тобі проти вітру буде...

— Та вже ж,— пообіцяв Їгорко, переступаючи гостренький намет під порогом.— Глядітимусь.

І, похлинувшись морозом, як той півник, що недавно співав, побухикав до вигону.

II

Іти Їгоркові тепло. Ноги аж гарячі. Тільки в спину пошпигує та в носі лоскоче — круте повітря на морозі, не продихнеш. Повернеться Їгорко спиною до вітру: кахи, кахи... Якби на кутку були собаки, то вже б усіх перебудив. Так немає. Ще під війну як вистріляли німці, то й досі не розвелись. Глухо по дворах. І в селі глухо. Порипує вітер — деревами, старими хлівчиками, воряками, висвистує в пряслах та в мерзлому гіллі.

Їгоркові добре видно, де сніг давній, а де намело за ніч. Старий чорніший, полискує ожеледдю і гуде під ногами, як порожній кадіб. А перемети білі-білі, поскладані в рубчик і помережені зеленими тіннями — місяць зійшов. Великий і червоний. Пнеться вгору, а зірки йому розступаються, дорогу дають...

У Скориковій хаті світиться. Видно, й Васюта вже встав. Нічого, як треба, то дожене. Він завжди доганяє, бо сам ходити боїться. То він тільки біля сільбуду герой...

За селом вітер так і струже. Немає хат — немає затишків. Тільки телефонні стовпи та місяць далеко в степу над скиртою соломи. Горбиться Їгорко, глибше засилає руки в рукави потертої шинелі.

Гух, гух, гух,— озивається на кроки старий сніг. А кура назустріч по землі гадюччям звивається, сичить, треться об ноги.

Інтересно, що зараз Валерій Максимович роблять? Мабуть, уже теж прокинулись, умиваються. А на стільці — кітель, ордени блищать, Зірка... Їгорко бачив і Зірку, і ордени. Багато — страх! Якби на його груди, то й не вмістилися б... Ще б пак, як у замполіта вони втрое ширші!..

А вчора Валерій Максимович і його помітили і навіть обізвалися. Сиділи з хлопцями в червоному кутку, про війну розказували. І Ігорків майстер Полуляк теж був. Він ще більший, ніж замполіт, бо в морях служив. І ордени носить не так, як Валерій Максимович, а навскоси. На лобі у майстра — ямка од осколка і білий рубець, так і скидається, дихає.

Ігорко, щоправда, не все й чув, що балакалося, бо стояв далеченько. Якби ж не та шапка, то ближче б підійшов, а то...

— Ким же ви починали війну?— спитав майстер у Валерія Максимовича.

А вони усміхнулися та й кажуть:

— Сержантом. Ми, українці, кажуть, усі потенціальні сержанти, бо любимо так, щоб і командувати трохи, і підчинятись...

Майстер як засміється та головою кив, кив... І хлопці засміялися, хоч і не зрозуміли: як це — потенціальний?

Потім Валерій Максимович почали розповідати, за що їм Героя дали. Еге, коли б не герой, як зразу шість танків підпалили самі... Ото! А розказують так, наче й не вони те зробили, а хтось...

Ігорко прислухався, прислухався, тоді взяв та й підійшов ближче. Тут вони його і помітили. Довгенько так розглядали, потім і кажуть:

— Чого ти, хлопчику, так на мене дивишся?— І всі одразу на Ігорка подивилися, чудно якось, немов уперше помітили в училищі...

А він і розгубився.

— Та...— насилу вимовив,— цікаво ж бо... Як німців було он скільки, а ви самі!

Валерій Максимович посміхнулися та:

— Хороший ти, видно, пареньок, тільки от шапка в тебе, брат, підкачала...

А йому й не образливо зовсім було, й не соромно за шапку. Хіба ж він винен, що на складі кращих немає?..

— Нічого, орли,— сказав Валерій Максимович до всіх.— Ось ми вам на літо стребуємо чорну форму і картузи чорні, з молоточками. Як твоє прізвище, хлопчику?

— Човновий... Ігор Човновий.

— Так-от як буде, Човновий. Гарно?

Коли б, як ще й картузи з молоточками...

...Бух, бух, бух,— веселенько озивається під Ігорковими ногами старий сніг. Вже і в спину не холодно — розігрівся.

На сході поволі розвидняється. Кура вшухла. Місяць з червоного зробився білим, немов одійшов на морозі. Попереду

з прозорої імли виступило містечко: невисока пожежна каланча з грибком снігу на гострому дашку, кілька цегляних будинків між голими загніждженими осоками, а далі хати й хати — рівні й перехняблені, під соломою і черепицею, як у селі.

Біля містка, за яким уже починалася міська бруківка, Їгорка наздогнав Васюта Скорик.

— Не зайшов?.. — захекав над вухом. — Ну й дзуськи тобі, а не другої порції. От сьогодні хуторяни, казали, не прийдуть, так я їхні порції патронацьким пооддаю, а тобі дзуськи...

Од Васюти пахло риб'ячими консервами і пригорілою шкуркою з пареного молока. Так пахло, що Їгоркові аж уздрілася та шкурка — рум'яна, хрумка, а по краях біленький пружок... Коли б пак, як у нього батько завфермою, а мати в лавці торгує...

Васюта запаалив пахучу цигарку і позакладав руки, як директор училища: одну — за борт шинелі, другу — в кишеню.

— А я вчора коло сільбуду був, — похвалився перегодом. — З Настусею Налісною попообнімалися... Мале, а цілується, стерво, як п'явка. І досі губи щемлять... — чвиркнув крізь щербатий зуб і заспівав:

Ах, заче-тем ти меня ядом напої-ла-а-а... Ха-ха!

На каланчі закленькали в рейку: бем-бем-бем... Вісім годин. Вже й училище близько. Запахло гарячим чорним хлібом та пісною парою.

Їгорко присів на сніг і заходився розмотувати тверді мерзлі онучки.

III

Під будинком училища, в затишку — товкотнява. Позакладавши руки попід пахви, хлопці гицають один одного плечима, труться в гурті, пританцьовують, аби якось зігрітися. А в скверіку, ховаючись од майстрів за пам'ятник Сталіну, патронацькі продають жінкам вечірні пайки хліба, щоб уторгувати на тютюн або теплі онучі. За ніч пайки повсихали, на двісті грамів уже не тягнуть. Жінки виважують крайчики на долонях, муляються. А продавці біля них туну-туну, скік-скок. Губи посиніли, очі сльозяться.

— Та й скільки ж тут? — питає котрась жінка.

— Двісті грамів, тьютю, як з води!

— А просиш скільки?

— Тридцятку, тітуню.

— А як за десятку?

— Хо-го!

А мороз пече — аж вії залипаються. Однак у приміщення ніхто не йде: по-перше, туди до лінійки не пускають, по-друге, всі ждуть Василя Титу, міського дурника. Оно він чимчикує. Високий, худий. У німецькій шинелі з облізлим оксамитовим коміром, а на шапці — широка червона стрічка навкосяк... Юрба ремісників зрушає з місця і з гелготом суне йому назустріч. А Ігорко залишається під стіною. Кишені в нього поодувалися — онучками напхані. Змерз так, що аж губи звело.

— Ура партизанові! — вигукують хлопці назустріч Титі.

— Ура-а-а! — горляють усі.

Тита зупиняється, стає по команді струнко і прикладає до скроні червону брудну долоню. Очі в нього моторошно-серйозні, губи щільно стиснуті.

— Хлопці, та він босий! — помічає хтось.

— Ура-а-а!

— Тита, ану гайда на "Тигра"! — пропонує Васюта Скорик. Дурник піднімає вгору скоцюрблений палець.

— Аймомент! — і босоніж дереться на обмерзлий танк, що стоїть посеред вулиці, уткнувшись гарматою в намет.

— На лінійку-у! — гукають од училища, і ремісники, обливши розвагу, гупотять на плац.

...Групи шикуються швидко, бо всім хочеться скоріше потрапити до їдальні. А Ігорко забув, що й ноги померзли — одно стає навшпиньки, щоб побачити за шапками замполіта. Он вони. Стоять посеред плацу з майстрами і викладачами. Ті всі в чорному, а вони в новенькій сивій шинелі, з португепею. Щось кажуть Полулякові і посміхаються.

Та ось з-за штабеля дощок у дворі вивернувся директор училища Сахацький. Він завжди наскакує зненацька, так що на якусь мить усі отетеріли — і ремісники, й майстри. А Валерій Максимович — ні. Ого!

— Училище, р-ренесь! — заволав воєнрук Вітковський, міцно притискуючи до стегна ліву протезну руку.

Лінійка занімала. Голови рвучко повернулися праворуч, але шапки в багатьох так і залишилися на місці... І в Ігорка — теж.

— Псірна-а! — І триста шістдесят носів знову залилися в одну лінію з п'ятикутними слідами зірочок на шапках.

— Здрастуйте, товариші ремісники! — тихо, щоб усі наслухали, сказав директор. Шия в нього товста і коротка, щоки лежать на комірі — червоні, натерті сукном. А очі косі, розбігаються в усі боки, тому кожному ремісникові здається, що директор дивиться саме на нього — і всім трохи не по собі.

— Здра-жла-таш-дирек!.. — ревнула лінійка, вибухаючи білою паркою.

Почалася ранкова перевірка. А згодом все училище рушило до їдальні.

— Запева-ай!— наказав фізрук Вітковський. І ремісники різноглосо, розтягаючи пісню аж до охвістя довгої колони, загорланили:

Я пулемйот-чи-ком ро-ди-вся,
Я пулемйот-чи-ком пом-ру!..

Потім попереду почали другий, більш суворий куплет про долю кулеметника, а позаду ще весело дотягали перший:

...и-ком пом-ру!..

Біля їдальні колона розбрелася: ті почали заглядати у вікна хліборізки, слідкуючи, на скільки там не доважують; інші стовпилися біля кухні і загукали в одчинені двері:

— Зінко, винеси мняса!

— Ей, Подоляк, кинь горбушку. Я ж як чергував, то... Пам'ятаєш?

Ігорко стояв у черзі до їдальні, бо його група завжди заходила слідом за двома першими. Але сьогодні її чомусь не впустили. Крізь шибку, затулену марлею, було чути, як усередині торохтіли залізні миски, потім хтось крикнув, і в приміщенні зчинився гвалт — гримнув ослін об підлогу, за рогом брязнула шибка, і на ожеледь під призьбою посипалося скло.

Ті, що були надворі, принишкли. Аж ось двері їдальні з гуркотом одлетіли до стіни, з густої пари почали вискакувати розчервонілі, збуджені ремісники.

— Не їж, братва!— вигукнув хтось.

— Доки нас обкрадатимуть?!

— Помії дають...

— Не заходь, хлопці!

Микола Чмутик з третьої групи, прославлений у училищі підсвистуючи до пісні про "солов'я-п'яташечку", що "жалобно поють", заклав у рот чотири брудних, як у Тити, пальці і пронизливо свиснув. Юрба нервово зареготала, колихнулася і поточилася з боку в бік. Ігорка боляче притисли до стіни, тернули об мокрі, звіднілі двері, і він опинився в їдальні. В тиснявині бачив перед собою лише Васютине обличчя і ошкірені щербаті зуби.

— Заходь, хлопці,— злякано бурмотів Скорик.— Нам густішого дадуть! Нам — кращого... Заходь! Кращого, кажу... Ех, каврюки...

— Геть!— хрипко простогнав Ігорко і хотів випручати руку, щоб відштовхнути Васюту, але не зміг: затисли.— Вислужитися хочеш, мордань, геть!

І раптом замовк, уздрівши замполіта. Валерій Максимович стояв у протилежному кутку їдальні, заклавши руку за портупею, і посміхався у спину завпродові. Розчепірюючи руки, той вештався між перекинутими столами й дверима і очманіло вигукував:

— Стій! Куди преш?... Дай столи попідводити... Та що ж це робиться?... Валерій Максимович... Товаришу замполіт...

Потім Ігорка знову поштовхнули. Позаду хтось налякано крикнув: "Директор!" — І вся група позадкувала до дверей, затупотіла в снігах.

Стало тихо.

— Що тут трапилось? — почув Ігорко і тільки тоді побачив директора. Він стояв коло замполіта, грізно пригнувши голову і закинувши руки за спину. — Я питаю у вас, Валерій Максимович...

Замполіт зробив до нього крок і перестав посміхатись.

— Про це ж саме я хотів запитати у вас.

Сахацький рвучко одкинув голову, так що на підборідді стало видно натерті коміром червоні попруги.

— Ви розумієте, що це — бунт, політична диверсія?..

Валерій Максимович тонко посміхнувся.

— Не розумію... Мені здається, що це лише протест обкрадених.

— Ах, он як... — видихнув Сахацький і раптом крикнув так, що Ігорка аж струснуло. — Ще ви тут порядки свої заводите, свол-а!..

Ігорко завмер: Валерій Максимович рвучко похитнувся вперед і сковзнули рукою по ремінці біля правої кишені.

— Що ви сказали?! Я — свол?... Ах ти ж, крррррррр...

Директор набичив голову і проказав дуже тихо:

— Спокійно, товариш гер-рой. "Шашки вон" — минулося... Негайно ж скличте бюро!

Сахацький з прикладом крутнувся на каблучках і рушив до дверей. Скошені очі налилися кров'ю і зробилися тупими, як у незрячого.

IV

На каланчі пробемкало вже десять годин. Сонце підбилося над містечком і заграло, задзвеніло в бурульках попід залізними дахами. Однак мороз не сідав. Гостро блищали вікна головного корпусу, порипували дерева у міському сквері, з колодязя у дворі, запруженому ремісниками, підіймалося вгору сиве маревце.

Жодна група не підходила більше до їдальні. Хлопці шукали сонячних затишків і гнулися там од морозу. Старост не

було: їх покликали до директора. Майстрів і викладачів — теж. І саме оце безваддя найдужче пригнічувало ремісників.

— Тепер будуть дошукуватись заводіїв...— потихеньку гомоніли в натовпі.

— Виганяти почнуть...

— За віщо?..

— От побачиш...

У дворі з'явився Тита: думав, напевне, що сніданок уже закінчився і йому щось перепаде з кухні. Він ходив од гурту до гурту, прикладав руку до шапки з червоною стрічкою, лагідно посміхався до хлопчаків, але на нього ніхто не звертав уваги... Всі стежили за парадними дверима.

Нарешті, з них вийшов воєнрук Вітковський. Руки, жива і протезна, по команді струнко, губи урочисто зімкнені, голову тримає високо, немов йому ось зараз мають причепити бойового ордена на очах у всієї армії, що не витримала натиску ворога й побігла, і лише він, рядовий Вітковський, вистояв і переміг...

— На плац!— хльоснув короткою командою, мов батогом.

Далі команди посипались одна за одною, майже без пауз:

— Р-ренесь!

— Псірна!

— Етставіть...

— Р-ренесь!

— Псірна!

— Етставіть...

Ремісники крутили головами сюди й туди, з німою покорю реагуючи на кожний виляск команди.

Першими з головного корпусу прибігли старости. Як і всяке дрібне начальство, вони були сердиті й водночас трохи пишались тим, що питали саме з них. “От бачите,— говорили їхні обличчя,— вам усе аби жирувати, а нам — плечі підставляй...”

Хлопці почали пошепки розпитувати в них, що воно тепер буде, але тут на плац вийшов директор, оточений свитою в чорних шинелях, і по лінійці знову цьвохнула команда:

— Псірна!

Майстри квапливо розбіглися вздовж першої шеренги і стали кожен біля своєї групи. Перед лінійкою залишилися тільки замполіт, воєнрук Вітковський і директор. В руках у нього бився і лопотів на вітрі аркуш списаного в колонку паперу. Замполіт виступив уперед і важко, з придушеною хрипотою в голосі заговорив:

— Товариші ремісники... Те, що сталося сьогодні в їдальні,

є тяжким злочином перед народом, що взуває вас і вдягає... Більше того: це — політична диверсія, гра на руку наших ворогів... Соромно, товариші, за вас, чий батьки ще вчора полягли смертю хоробрих в ім'я...

Він говорив довго, час від часу підіймаючи погляд до верхівок дерев у сквері, з яких дзвінко осипалась ожеледиця, оббиваючи на дубах біле виморожене листя...

— Отже, ті, — закінчив замполіт, — хто зірвав сьогоднішній розклад занять, повинні понести сувору відповідальність перед дирекцією училища, а також перед своїми товаришами...

Валерій Максимович нахилив голову і одійшов убік. Тоді Сахацький підкликав до себе воєнрука і, коли той підтюпцем, весь час тримаючи руку "під козирок", підскочив до нього, подав йому списаний аркуш, а сам знову вп'явся очима в лінійку. Він дивився на всіх зразу, тому кожному ремісникові здавалося, ніби директор дивиться саме на нього — і всім було страшно.

— Перша група, слухай! — вигукнув воєнрук Вітковський. — Чабан, Тихонович, Приходько, Рева — два кроки вперед!

— Друга група...

Лінійка заворушилася, задні ряди почали проштовхуватись у перші, ліве крило подалося вперед, утворюючи велику дугу.

— Третя група, слухай!

Майстер Полуляк зробив кілька кроків до Сахацького і, виструнчившись по-військовому, сказав:

— У третій групі порушників нема, товаришу директор. Мої ще не встигли навіть зайти до ідальні...

Однак йому ніхто не відповів. А Васюта крадькома озирнувся на Ігорка і ще дужче випнув груди.

— Третя група... — продовжував Вітковський, — Чмутик, Сябро, Човновий — два кроки...

Почувши своє прізвище, Ігорко швидко заозирався, ніби шукаючи захисту в когось позад себе. Але там нікого не було. Ті, що стояли за ним, давно пропхалися наперед. Позаду остався біля скверу лише Василь Тита. Він стояв у заметі під молододою осичкою, урочисто притуливши брудну долоню до шапки з червоною стрічкою...

— Човновий!

Ігорко проштовхався крізь натовп і став перед лінійкою поруч з майстром. Полуляк ледь нахилився до нього, зашепотів: "Що сталося, Ігоре? Що ти зробив? Ах ти ж біда... Це — Скорик... Більш ніхто. Нас допитували порізно..."

В цей час "штрафникам" скомандували праворуч і повели до складу. "Роздягати..." — зрозумів Ігорко, бо торік з двома

уже так зробили, і прикусив губу, щоб не заплакати. Але сльози виступили самі, в очах стало двоїтися. І коли Ігорко озирнувся на замполіта, то йому здалося, що перед лінійкою їх стояло два — два Валерії Максимовичі...

Біля купки дощок, звідки завжди виходив директор, Ігорко спіткнувся через обабі, що стримів з-під снігу, зашкопиртав і згубив черевик.

— Доганяй!— сердито крикнув Вітковський. Ігорко сів під штабелем, почав гарячково натягати черевик, але руки так тіпалися і так гаряче-сліпо було в очах, що він ніяк не міг попасти шнурком у замерзле вічко. Підбіг Полуляк, присів навпочіпки помагати і тепло захекав у Ігоркове вухо:

— Нічого, Ігорію, нічого...— А ямка на лобі дихає, б'ється, як пульс: тіп-тіп-тіп...— Зараз я побалакаю з Валерою.. Він улагодить... Нічого... Все ж таки — герой... Послухають...

— Що?!— вигукнув Ігорко, схоплюючись на ноги.— Герой?!

Рвонувся до лінійки, вдарився головою об дошку і шосили закричав.

— Ви... Ви... Чуєте... Ви?!

І в ту ж мить широка Полулякова долоня затисла Ігоркові рота.

— Цить, дурнику, цить!.. Ах ти ж біда... Захворів хлопець... Ну, що б ти робив? Захворів хлопець...

КЛЕНОВИЙ ПАГІН

НОВЕЛА

Під хатою, на широкій старовинній призьбі, пообтиканий трухлими кілочками, сидить дід Христоня. Звуть його Савка. Але то тільки старі знають, що він Савка. А молоді — ні. Молоді кажуть: "Он сидить Христоня".

Сидить у затишку, з того боку, де кленок росте. Вірніш, не росте, а стримить із землі, бо він уже давно всох. І кора на стовбурі облупилась. Тільки один пагінець унизу остався живий, та й той листя губить — осінь почув.

На призьбі грається сонце, лащиться до діда тремтливими тіннями од гілля. Не гаряче і не холодне. Затишне. І жовте, наче проціджене крізь осінній лист. З-під стріхи, що ледве не торкається дідової голови, виходять назовні різьблені сволоки — "коні", теж трухлі, побиті шашілаю, наче дробом; блищить павутина — стара, цупка, така, що вже й вітер не порве, хіба, мо', горобець крильцем зачепить. Тоді павутина бринькне і опустить додолу дві блискучі цівки.

Христоня сивий як лунь. Лице, шия і навіть губи — білі, аж світяться немітчю. Руки теж білі: Лежать на цріпку одна на одній, мов дві пелюсточки. Тільки ніс у Савки не білий, а в чорному рябютинні, наче в нього шевських гвіздочків понабивано — вугрики вийшли.

Христоня зовсім самотній. У нього ніколи не було дітей. Жінки були — старі люди це точно пам'ятають. А дітей — “не послав бог”. На зиму дідові дають з колгоспу пшона, олії, борошна, а сільські баби по черзі варять йому їсти, садять, поляють, вибирають картоплю на грядках і зсипають її на зиму в хаті, під полом.

Отак він і живе. Взимку вигрівається на печі, в тепло — біля хати.

А якось одного разу, коли Христоня, як завжди, сидів, куняючи, на призьбі, мимо нього йшло до школи хлоп'я. Йшло, йшло, порівнялося з дідовою хатою і зупинилося. Човги-човги черевичком об пилюгу:

— Здрастуйте, діду...

В Савчиних вухах, заснованих сивим волоссям, було тихо, а як хлопчик обізвався — зашаруділо щось, наче вода.

— Що? — сказав він.

— Здрастуйте! — вже гукнуло хлоп'я.

— А... — Христоня поворухнувся цілком. Хотів і бровами — так не вийшло. Тільки поморщився.

— Чий ти є? — спитав.

А хлоп'я знову ботинком — човги-човги. Підшморгнуло носом. Очі віями прикрило — під ноги собі дивиться.

— Нічий...

— Ха!

— Патронацький я...

— Оно! А батько ж де — на службі?

Хлоп'я посміхнулося.

— Патронацький, кажу!

— Байстрюк, значить?

Христоня довго сидів мовчки, опустивши голову, бо шия зболіла держати її прямо. А коли знову випростався, то побачив, що хлопчик стоїть, як і раніше.

— Ану, йди сюди, — покликав і навіть пальцем поманив.

— Чого? — спитало хлоп'я.

— Іди, брат, поцілуй діда в ніс — дам копійку...

Хлопчик зразу був посміхнувся, потім насурмився, брівчата на очі напустив і позадкував на інший бік вулички.

Коли Христоня вдруге підвів голову, його вже не було.

— Хе, суччий син, барбос, — ніжно прошамкав старий і ще трохи посидів, гадаючи, мабуть, що хлопчик ось-ось повернеться.

Потім йому стало холодно, і він помалу, ледь пересуваючи ноги, почовгав до хати.. Довгенько сидів на прогнутій лаві, у темному покутку, а як смеркло, поліз на піч і вже там сказав: “Байстрик, значить. Бач як...”

Другого дня Христоня знову сидів на призьбі і ні на кого, як і раніше, не звертав уваги. Сидів осінь і літо, і друге, і третє... Ходили мимо нього люди, бігали діти, але не зупинялися напроти і не човгали черевичками — гралися собі осторонь, та й годі.

А котроїсь зими, на різдво — старі люди точно знають, коли воно буває, — прийшло до Христоні якесь хлоп'я поколядувати. Ніколи ніхто не ходив, а то — прийшло. Може, люди направили, а мо', з інтересу. Хтозна. Але прийшло. Протопало намет під глухою стіною, з того боку, де віконце на піч умазане. Віконце низько: одне те, що хата сіла, а то ще й снігу понамітало аж під стріху. Ото ж доп'ялося, постукало пальчиком раз і вдарує:

— Чи колядують? — загукало веселенько і вткнулося носом у шибку.

Христоня довго обертався на печі і стогнав, доки опинився лицем до віконця і теж уткнувся носом у скло.

— А чий ти будеш? — спитав.

— Василів!

— А... — зобиджено пробелькотав Савка і хотів уже повернутися на влєжане місце, однак через деякий час знову спитав: — А той — де?

— Який, діду? — не зрозумів хлопчик.

— Патронацький... Ходив отут.

Колядник аж рота роззявив.

— Який це? Може, Ілько-патронацький?

Христоня понишпорив рукою по комині і дістав звідти два новеньких гривеники царської чеканки.

— Якщо встрінеш, скажи йому, хай приходить. Осьо дам... — показав у віконце гривеники.

Колядник засміявся.

— Ілька давно немає, діду! Він в армії служить...

Христоня затіпався од кашлю, гривеники поплагали з долоні на черинь і задзеленчали.

— Так як мені — колядувати чи не треба? — гукало знадвору.

— Нічого давать! — сердито одказав Савка і почав обертатися так, щоб знову потрапити на влєжану місцину.

Колядувати більш ніхто не приходив. Ні в ту зиму, ні надалі...

...Бігають вуличкою діти, ховаються попідтинню — в жмурка грають. Тіні довшають та й довшають, наче кажуть людям: скоро ми станемо нічю.

От уже й сонце навзаходи. Шибки в дідовій хаті зайняли-ся червоним. Вечір спускається — під стріху до сивої Христоніної голови. А він сидить.

З кленового пагона зірвався широкий жовтий лист. Покружляв, покружляв кругом стовбура і поклався Христоні на плече. Але старий не бачить його. Він уже майже нічого не бачить перед собою, крім сонця...

В "конях", під стріхою, лущить шашпіль, сіє на холодну призьбу пахучу дубову тирсу, посипає дідові сивину.

Все забув Христоня: і царів, і службу в уланському полку під Краковом, і жінок своїх — старі люди кажуть, що в нього вони точно були, — а хлопчика, Ілька-патронацького — ні. Не забув.

Бо чого б же він ото сидів надворі восени, як призьба вже зовсім холодна, а над головою, в павутинні, щось посвистує, немов узимку, а сонце вже не зігріває білих німечних рук, поскладаних на ціпок, як дві пелюсточки...

СИТО, СИТО...

Оце тобі якраз: тільки примостився на стільчику подивитися, як мати в печі розтоплатимуть, а воно вже хтось дверима торгикає. І я знаю — хто: або тітка Харитина, або тітка Олександра, або ще хтось. Ворожити прийшли. Ну, то я вам сьогодні наворожу, раз не дали подивитися, як у печі розтоплатиметься і що на вечерю злагоджено.

— Ану, Ілька, піди одсунь, — кажуть мати, а в самих сльози з очей — кіть, кіть: жарину в клоччі роздмухували, так воно в очі й зайшло.

Біжу в сіни. А там снігу по кісточки: понамітало крізь шпарки в дверях. От і попробуй одчиняти, та ще босяка! Кажали колись матері дід Мурмило: кинь мені, молодиче, на мого Иванька, а я вже прийду в неділю та двері тобі в лисиці візьму, бо ото ж розсохлися. Поворожили, взнали, що Иванько живий і зараз у танкістах, та й пішли собі. А в сіни як намітало, так і намітає... От і попробуй тепер одчиняти!

— Хто там? — питаю так сердито, що миші на горі, чую, так і приснули в усі боки.

А клямка у мене перед носом стриб-стриб, клац-клац, а сніг у щілини пшак-пшак... І за пазуху трохи силнуло.

— Хто там? — прискіплюся.

— Та це я, Ілюшо, тітка Олена. Хіба ти не впізнав?

Ба! Не впізнав. Як би ж я впізнав крізь двері! Та ще вночі.

Одсунув швиденько, а сам — шмиг до хати, а мороз мене — хльось по ногах: таки догнав! І тітка ж слідом.

— Добривечір, Одарко!— до матері. А до мене:— Здоров, зятику...

— Драстуйте!— кричу ще сердитіше, ніж у снігах, і розтираю ноги. “Зятику, зятику!” Тут ось ноги померзли, а їм — “зятику”. Наврипились.

Вони завжди отак зо мною здоровкаються, та ще й підморгують, як маленькому.

А чого б це я був їхнім зятем? Думають, як у них є Натка, то я на ній неперемінно й женитимусь! А мо', я не схочу, мо', я після війни на Донбас поїду й візьму собі лікаршу, як он дядько Пилип. “Зятику!” Казали б уже: поворожіть...

— А я оце, Одарко, до тебе,— топчуться біля порога тітка, бо таки ж бачать, що ми й досі не вечеряли, а воно як на те ще й хмизок сирий, не займається, і соломи на розпал немає.

— Хіба щось погане приснилося?— питають мати і знову заходжуються дмухати в жарину.

Тітка Олена теж нахилиються до припічка і теж надувають щоки глечичком — ще дужче, ніж мати, бо мати ж заморилася, а тітка ні.

Дмуть, а клоччя курить і не займається. Куріло-куріло, тоді цоп — зайнялося. В хаті враз повиднішало, і від усього тіні поробилися: і од лави, і від мене, і од тітки з матір'ю. А вікно — як осліпло. Наче його знадвору куликом затулили...

Клоччя горить, а тітка зраділи, халають бликунчика, свігять мершій і ставлять на карниз. І ми з матір'ю теж зраділи. Всі пораділи, бо тітці кортить швидше поворожити, матері оддихнуть, а мені тепер не бігти вдаруге до сусідів по жарину.

— Так, кажеш, Олено, сон приснився поганий?— питають мати стурбовано.

А я беру старе одпалене рогачилно і ширяю ним у хмизок: хай розгоряється швидше, бо їсти хочеться.

— Та хтозна, як тобі й сказати,— зігхають тітка.— Мені він сю ніч снівся наче й непогано, а оце увечері приходила Горпина Степанівська — вона ж йому дядина — та й розкажує: бачився їй Дмитро позавчора, це якраз під п'ятницю, так погано: наче стоїть, сердешний, по груди у зеленій воді, без картуза і в сорочці з червоною манишкою, а на спині в нього — крижина, тонка та широка, аж гнеться... А ламатись — чогось не ламається. Стоїть, сміється... А тоді наче обізвався: “Зніміть з мене, дядино,— каже,— оцю крижину, бо мені ж у спину холодно...” Так я оце й прийшла до тебе, Одарочко, спитати: к чому воно отой сон?

— Ет,— стиха озиваються мати, нахиляються до печі й дивляться на вогонь.— То якби він приснився комусь із родичів по першому коліну, то ще б можна було вгадувати. А дячина — що? Сказано: чужа чужина...

Тітка зраділи так, аж порожевіли. Чи, може, то од полум'я в печі? А в матері очі смутні чогось, і жарок у них тріпочеться — теж невеселий.

— А тобі що снилося?— питаються.

Тітка похапцем зітхають і починають розказувати:

— А мені отаке: наче йду я житом, отам десь на Оліяновому ярку...

— Зелене жито чи спіле?— перебивають мати.

— Оцього вже тобі й не скажу, забула...— бідкаються тітка.— Пам'ятаю тільки, що ворухиться й ноги мені остюками лоскоче... Воно таке, вітряно, чи що, і хмарно... Іду ж та й іду. Коли це з-під ніг як залопотить крильми — перепел...

— Он диви!— радіють мати.— Це таке, як на свідання. А жито — значить, живий...

— Так вітряно ж і хмарно...— сумніваються тітка.

Тут уже, думаю, і мені можна зустріти.

— Коли б не вітряно,— кажу,— й не хмарно! На фронті ж...

А тітка:

— Справді: на хронті ж...— Та до матері: — Боже ж, розумний у тебе хлопцев, Одарко! Пошли, господи, щоб воно й надалі таким росло.

Мати якусь часину примовчують — пишаються, тоді починають гладити мене по голові — раз, і вдруге, і втретє... Довгенько. А згодом:

— Якби ж воно не така лиха година, то, мо', з нього щось і вийшло б. А то ж бачиш: ні вдягти, ні взути... Сидить цілими днями в хаті, як той пічкур у норі. Про школу вже й не нагадую, бо як тільки заїкнує, так і в плачі... Вже й учителька разів п'ять приходила, кличе, а воно ж ні в чому...

В печі розгоряється дужче й дужче, в хаті робиться червонно, а на шибках так і віграють, так і поводять блискучими дзьобами різьблені з криги та інею "селезні". І сичать... Чи то пак хмизок у челюстях сичить і пускає на холодну черинь білу паруючу пінку — то з нього сирість виходить.

От і куліш закипає в горнятку — знову куліш!— а тітка не йдуть.

— Може б, ти мені, Одарко, й на сито прикинула?— питаються несміливо.

Ну от, я ж так і знав! "Зятику, зятику"! Казали б уже зразу: поворожить... А то ще й підморгують...

— Чом не прикинути, — погоджуються мати. — Можна й прикинути. Лаштуй, сину, примусію.

— Там уже скоро обичайка розколеться, — бубоню сердитенько, однак таки лізу на піч за підситком і ножицями.

Лаштувати примусію недовго. Треба тільки поставити підситок “на-попа”, затиснути між коліними і вткнуть гостряками в обичайку трохи розчепірені ножиці. Далі мати беруться вказівним пальцем під колечко з одного боку, а я (яким схочу) під колечко з другого боку. Тоді мати кажуть: “Господи, благослови” — і починається...

В підситку, там, де я втикаю ножиці, вже й дірочки поробилися від того ворожіння, і обичайка накололась. Ну, нічого, завтра вколюватиму ще отуто, сьогодні й так обійдеться.

— Налаштував, — кажу.

Беремося з матір'ю пальцями під колечка і йдемо насеред хати. Од підситка на стіні з'являється велика довгаста тінь, крізь клітинки видно, як у печі виграє полум'я, а в піднебінні займаються дрібненькі цяточки сажі й ганяються одна за одною...

— Ну, господи, благослови, — кажуть мати. А тітка й дихати перестали, і очі в них великі-великі поробилися, до підситка так і прикипили. От чудні! Краще б на мене дивилися, бо я, як схочу, так і зроблю: схочу — і випаде, що дядько Дмитро живі, а схочу — і випаде, що їх немає! Он учора приходила ворожити баба Шльопчиха, так я й зробив, що їхнього зятя немає... Ото щоб знали, як мене з луки проганяти! Рвав колісь на їхній луці квасець, а вони побачили й прогнали... Так я їм учора й зробив!

— Чуєш, господи, благослови, — ще раз кажуть мати і починають нашпигувати причту: — Сито, сито! Ти святу муку сієш — і в добро і в недобро: на хрестини й на поминки, на весілля й на минини... Скажи ж мені святу правду: живий Одарчин Митро чи його немає... Як живий — повернись ліворуч, як немає — праворуч...

Потім ми всі принишкаємо і дивимось на підситок. Оцю хвилину я найдужче люблю, бо тепер усе залежить від мене: підштовхну колечко ліворуч — і підситок обернеться ліворуч, підштовхну праворуч — і підситок обернеться праворуч... Куди ж його зараз обернути?.. А що, як зовсім не підштовхувати?.. Я вже колісь так зробив. Ото сміху було! Мати проказали причту, а я не підштовхую; мати ще раз проказали, а я не підштовхую. І стоїть підситок — ні сюди ні туди...

“Чого ж він ото нічого не показує?” — питають у матері. А вони подумали, подумали та й кажуть: “Видно, у полон по-

трапив козак, бо якби на нашому боці остався, то вже б таки щось показало...”

Оглядаюсь на тітку, а вони, бідні, аж тремтять, аж у лиці міняться — видно, і поворожить кортить, і бояться, щоб не випало, немов дядька їхнього немає... Ну, що от мені з ними робити? Прикидаю собі: як-не-як, а тітка Олена таки хороші. Вони мені й базарового раз давали (свистун опішнянський, та ще й голосний), і гарбуза печеного волоського приносили восени, і санчата з пеньками отам колись, як я вже зовсім ухоркався був, помогли дотягти аж до самого двору... А лаяли тільки раз: як я вкрав у них чавунчика на дріб до рогатки. Так то ж я сам і гаву піймав: треба було зразу ж його й потрощити, щоб ні сліду, ні виду, а я взяв та й залишив половинку про чорний день. А вони побачили і шибеником мене обізвали. Так то ж я сам і винен! Ні, хай краще дядько Дмитро остаються живі...

Сказав отак сам собі і підштовхнув колечко праворуч (це як од мене, а як од матері, то якраз і вийде ліворуч). Підштовхнув, а підситок враз тільки круть — нате вам, тітко, живі ваші дядько Дмитро!

— От бач,— зраділи мати,— я ж казала: жито — значить, живий.

А тітка так і заувіла, як маківка. Покрутились-покрутились по хаті, а тоді тиць мені в руки пакуночок з капустаного листка — та до дверей, та вже з порога:

— Спасибі ж вам, побігла я...

Розгортаю пакуночок, коли там яблуко квашене... А мати сміються:

— Бач,— кажуть,— і гостинчика заробив!

А мене — як опекло. Вибіг у сніи, відчинив двері:

— Тітко, тітко!— гукаю в ніч.— То я нарошне, тітко... Я й сам не знаю, тітко!..

А вітер хапає слова, рве прямо біля порога і штовхає мене знову в сніи; а крупа, як тертушкою,— по ногах, по ногах... Пішли тітка, не почували...

— Чого ото ти бігаєш босий!— докоряють мати.

— Двері ж засував!— кричу на всю хату, наче вони в чомусь винні, й жбурляю яблуко на мисник: хай хто хоче, той і їсть.

...Вже й хуртовина таке як уляглась, бо не шпугється в шибки й не шарудить попід стінами, а я ніяк не засну. Одно мені вздріваєтьса: то дядько Дмитро з крижиною на плечах, то тато, заметені десь у снігу, то сито на стіні — велике, й крізь нього цяточка сажі на чорному тлі...

— Мамо, чуєте, ма,— питаю потихеньку,— а чому ви ніколи на тата не ворожите?

— Ворожу, сину, й на тата,— зітхають мати і довго не озиваються потім.— Ворожу, тільки не сама, а в людей...

— Чого — в людей?

— Та все ж здається, що хтось більше знає...

— А воно?

— А воно однаково...

І ще щось кажуть, і ще щось. Так я вже не чую, бо мені тепло під ряденцями, а в хаті холодно і поночі. І темрява якась глибока-преглибока...

А де ж стеля? Немає стелі. Темрява — од полу й аж до неба... Нічого не думається більше, тільки одне слово ворочається десь у голові ще живе: сито, сито, сито... За нього чіпляються інші слова, злипаються, як цяточки сажі у піднебінні:

Сито, сито! Ти святу муку сієш... А де наш тато?.. Скажи мені правду... Святу правду... А де наш тато?.. Сніг...

ТАЙНА ВЕЧЕРЯ

— Гей, бички!— гукаю на весь шлях, а вони наче й не чувають: плентаються собі помалу, бо знають, що не додому, а з дому йдуть. А тут ще й проти вітру, і губи мені звело так, що кричу "бички", а виходить "мички". Мо', вони того й не слухають, бо бички ж — це одне, а мички — інше...

— Гей, мички!

Правлю дідові Помазану соломі в містечко. Він у нашому колгоспі оціп на кузню зробив і крокви пов'язав. Так оце йому плата: сани соломи і ще, кажуть, ячменю півтора центнера. Про ячмінь не знаю — може, й справді за кузню, а про соломі знаю: брехня. Соломи дав бригадир за те, що Помазан йому поріжок зробив новий і чотири пари віконниць фельончастих. Так що — брехня.

А втім, яке моє діло? Моє діло привезти соломі, скидати — і давайте, діду, вечеряти! Бригадирові поріжок та віконниці надурику, а мені — вечеря!

От тільки холодно дуже. Лежав на соломі — ноги мерзнуть, переліз на дишло — бики хвостами б'ються, став іти — продамає наскрізь. Якби ж воно одежина путня, а то шинеля німецька, куца: видно, німець маленький був. Та ще й без кишень. Прорізи є, а кишень нема: поодгнівали. Ото воно в прорізи й піддимає.

— Гей, мички!

А оце вже, мабуть, з півкілометра іду і майже не мерзну. Приноровився. Тулюся до бичачого боку, доки свій бік на-

грію — один, правий. Тоді повертаюся спиною до вітру та грію другий — лівий. А правий тим часом дубіє потроху. Ну та нічого, якось доб'юся. Скидаю солому, увійду в хату і — розкошелюйтесь, діду, на вечерю! Ги-ги, аякже!

Он на тому тижні ми як возили солому до голови сільради з Семеном Одарковичем (батько в нього хтозна-хто, а мати — Одарка), то чого тільки й не ставлено нам на стіл: і борщу, і сала мерзлого, з червоненьким усередині, і каші молошної... Пополасували! Тільки на салі трохи не повезло, бо до нього виделки подали. А раз подали, то вже ж руками в миску не полізеш. Взаялися ми за виделки (важкі такі, німецькі), понаколювали по шматочку — і в рот. А сало тільки бринь — і приснуло. І в Семена, і в мене! От сміха! Так ми тоді руками... Поки головиха в хатині — руками, а як увійде — знов за виделки беремося... Сяк-так упоралися і латата додому. Нікому й не розказували, бо в нас такі люди, що тільки дай порвать — враз придражняться...

— Гей, мички!

Оно вже й містечко видно. Ба, як рано посвітили... І вікна непонамерзані, ясні. А в нас у селі — жовті. Звісно, як на них криги в палець.

...Так що скидаю солому, повечерю, ляжу в сани, накрию ноги соломкою — і ньо-ньо додомцю! Назад бички бігом бітимуть до ясел, то не встигну й змерзнути.

А може, дід ще й випити дадуть. А чого? Може, й дадуть! Вони, розказують, страх які багаті. Ще б, як молодих плотників на війні побито, хлопців — у ФЗО на Донбас позабирано, а плотникувати в колгоспах то треба ж комусь. От і наймають усі діда Помазана. Йому хоч і сімдесят років, а реше хіба ж так! Без шнура — і як по струні.

питають оце в нього жінки:

“Коли помрете, діду?”

То він засміється, поплює в долоні, підморгне та й каже:

“А ви, — каже, — приходьте до мене вечорами по черзі, посидимо, погомонимо, тоді і визнаєте, коли я помру...”

От, чудопал! Тут осьь по ділу ніяк не доберешся, а йому — “погомонимо”...

— Гей, ледачі!

Таки ж і холодно. А смеркає — враз. Кліпнеш очима, розплющишся, а воно наче ще поночіше зробилося. І ніде ж нікогісінько. Оно тільки дроти гудуть. Ач, понапиналися, як не перервуться. Один, два, три, чотири... Чотири дроти. А гудуть, наче їх сто або тища ціла. І кожен по-своєму: товстий — товстенько, тонкий — тоненько... А солома на санях і собі

підпрягається: сичить, їжитья од морозу і лушиться усе-редині — злягається... О, мишка писнула! Мабуть, з навильником укинув. Он кому тепло та добро! І їсти є що: там колосочок невим'ятий знайде, там зернятко з мишію... Хлам-хлам-хлам — уже й не голодна...

Іде в місто. Дурна... Чим ти там ласуватимеш? Це тобі не в стозі!

Ну, їдь, про мене...

— Гей, мурі!

Интересно, що дід на вечерю поставить? Ну, там — борщу, сала, каші молошної... Чи то пак ми в головихи таке їли! От набалакав: борщу, сала — то ж ми в головихи таке їли! А в діда — побачимо. Мо', вони сьогодні холодчику наварили: як-не-як, чоловік соломи привезе. От якби холодцю! Або ні, не треба холодцю. З холоду й на холод — ні. Краще, якби... Що — якби? Он ди': розперезався! Може, діда і вдома немає, а я вже зазіхаю...

Оце так припікає! Бички аж інеем взялися. Треба ще за сани схватись, абощо.

Соб ідіть!

От тобі й заховався! Тільки притулився до соломи, а сани як забігають та в намет мене як пошпурять! Ото тобі, чуєш, і заховався... І навіщо я проти ночі вирушив? Удень хоч мороз увісь був, а зараз і дихнути не дає.

Тільки отак проказав собі, аж гульк — вже й вітру немає, і солома перестала шарудіти — у вуличку в'їхали. А бички, видно ж, почули, бо зупинилися.

— Гей, бички, вже дома! — поганяю, та за налігач, та батіжком цьвох — аж їній з холок посипався.

Ну от ми й добилися.

Вуличка до діда вузьенька, занесена снігом врівні з тинами. На заметах — світло з вікон лежить, дими з бовдурів сивіють у садках. І пахнуть. Від кожної хати — різним. Як драти в полі гули по-різному, так і дими з бовдурів пахнуть всяк своїм: то кулешем, то оладками гаряченькими, то не розбереш і чим.

А в діда не топиться. Видно, вже й вечерю налаштували, соломки виглядають.

— Цабе, цабе! — вигукую напроти дідового двору хрипко й зморено: хай лишень почують, як я підбився в дорозі і в що мені їхня солома обійшлася...

А дід ні гу-гу: і за поріг не виходять. Оце так ждуть!

Пхаюся заметами до вікна. Зазираю в шибку. Ба! Та дід ще й не самі — з молодичею! Сидять обоє за столом, випивають... На покуті — рушники вишивані купкою, два образи на лаві

богами догори, а на них — жмутик сухого деревію. А оно посеред хати — комод з одтрухлою ніжкою, прядка, ослін... Мазати заходилися, чи що? Так хто ж взимку маже?

Стукаю пужалном у віконницю:

— Діду, діду! Вам соломи привезено!

О, почули. Човпуть до вікна, заточуються: видно, вже накубрячилися...

— Що там таке?— питаються і лоскочуть вусами мокру шибку. А самі червоні — як не луснуть.

— Солому,— кажу,— приймайте!

— Угу. Ну, скидай отам біля комори та увіходь погрійся.

Бач: "погрійся", кажуть. Я ж так і знав, що повечеряю! Тільки що пак у них на столі стоїть? От роззявко! Молодицю, комод, богів — усе побачив, а їстівного й не вздрів... Ну, та ще надивляюся. Раз уже сказано "увіходь", то надивляюся. Треба лишень швиденько впоратися.

Дерусь на сани і опиняюся врівні з дідовим бовдуром. Чути навіть, як у ньому домовики товчуться: сажу трусять... А вітер — аж солому закачує. Та в спину мене, в спину. Хоч би не скинув. Бо вже колись був скидав. Як скіпку: тільки ф'ють — і об землю. А я впав і лежу. А бригадир побачив — це біля конюшні було — та як зарежоче. "Що ж з тебе,— каже,— за парубок, раз тебе вже й вітер подужає!" А мені дух забило, й не поворухнуся, і слова не вимовляю. Зате вже подивився на нього — як схотів...

А вітер таки молодець: оце тільки-но зачеплю навильник, то він і скине, й скине. Удвох пораемося. Та ще оно домовики товчуться в бовдурі, сажею в мене шпуються і регочуть отак: гу-гу-гу...

— Киш, антиболоти!— кричу.

А півень на горі як заджеркотить, а горобці з-під стріхи як пурхонуть: подумали, що то я на них кишкаю! Вертайтеся, дурненькі, та спіть собі. А то так погребіться в соломі, там зернятка є. От і буде вам вечеря... А ви, бички, постійте, поремітайте собі. Померзнете — швидше додому доскочимо...

Увіходжу в хату, а дід якраз чарки наливають. Став при порозі, зняв шапку.

— Добровечір!— кажу і долоню туди, де вуса колись виростуть, приклав, щоб не помітили, як ласо я усміхаюся, бо на столі чого тільки й немає: і капуста, і кисіль, і груші солоні, і пелюстки в олії.— Таке як і моя доля не вмирала,— кажу веселенько.

А молодиця на мене зирк-зирк. Почервоніла — страх. Видно ж, соромиться, що я їх з дідом на слизькому застав. Чого там соромитися, я під війну ще й не таке бачив!

Та вже до молодіці:

— Драстуйте, тітко! З новосіллям вас, чи як?

А дід сміються, та чарку мені, та хліба шматочок з пелюстиною.

— Пий, отроче,— мимрять, бо вже такі п'яні, що і язиком не володають, і чаркою мені в руки не попадуть: водять нею сюди-туди перед моїми очима, а я ж хочу вловити та й собі сюди-туди рукою воджу. Насилу впіймав! Випив. А вона, як полум'я,— так у скронях і загуло. Якби ж я хоч наїдений — а то натщесерце...

— Пий ще!— наврипилися дід.— Пий та звиняй, що до столу не саджаємо, позаяк у нас сьогодні з Христею — тайна вечеря! Чув, що це таке? Тайна вечеря! Адже ж так я кажу, Христіно? Чи чого ти шулися — ге? Чого привнила — ге?

Ай, чогось милка приунила-а-а,
Не сли-хать єя ре-че-ей...

— Так я співаю, отр-роче? Ану ж підсоби дідові!

“А чом би й не допомгти,— кажу собі.— Дід — хороші, горілка — добряча. Бички стоять. Трудодень заробив, вечеря оно, як на весіллі. Чом не посидіти в компанії та не потпогукати?”

— Стійте, діду!— кричу.— Ви не так. От як треба.— Та як почну високо-превисоко:

Ой ти, пта-шка, коно-ре-гейка-а-а,
Не літай ти г-висо-ко-о-о,
Бо са-г-ма ж я добре зна-га-ю-у,
Що г-мій милий далеко-о-о...

— Хет, анахтемський!— підскачили дід.— Оце так зачепив! Та й собі:

Бо са-г-ма ж я-а-а добре зна-га-ю-у-у...

— Чуєш, Христе,— “знаю”! Ото — внімай! Зри! І да воздасця тобі сторицею... Ану, брат, налий нам ще по чарці... І собі — налий!

— Ви б краще оно хлопця посадили, бо його вже розхитую,— тихо озвалася молодіця.

— Нічого,— кажу,— я й постою, я ще в ріст іду, то не з-зава-дить... Давайте краще по чарці, бо я ж соломки вам не с'як-так накидав, а з натоптом! Ану, ке-лищ, розкошелюйтесь!

— О, чула?— варнякають дід.— Наливай!

— Так за те, що з натоптом! — гукаю.

— Ні! Стій!— перебивають дід.— Христе, давай вип'ємо вдвох, щоб ізьмени не було! Щоб ти мені — й-як по струні ходила! Пойняла?

А я й собі:

— Жона — да убоїться мужа!

Хотів ще й рукою махнути, і махнув би був, так упав...

...Прокинувся аж біля села. Сніг під полозками рипить, витьохкує. Дроти гудуть, місяць прямо в очі мені світить. І бички біжать підтюпцем, парою хекають. Видно, холодно їм. А мені — байдуже. Лежу, як у колиці. В головах — місяць, а біля ніг — мати... Плачуть... Чого це вони? Де вони взялися? Труть мені ноги, а я й не чую! Затерпли, чи що?..

— Мамо!

О, зєзали! І місяць зайшов... Чи то пак я заплащився? О, знову є місяць... І знову зайшов...

Отак на бичку я й лежатиму аж додому. Укриюся бичачою парою — та й лежатиму... Додомцю ньо-ньо!

Це ж село? Ні, то — скирти. А де ж село?

Ну, годі. Треба спати...

ПЕЧЕНА КАРТОПЛЯ

Під сосною, на теплому твердому піску, змішаному з падалишною глицею, лежить Тимоха—смирний, неговіркий, трохи тюхтійкуватий хлопець. Лежить і дивиться в небо. Поруч, на зеленій галявині, що клинцем видається з вільшини, і далі, в лузі, на купині, пасуться корови. Тимосі чути, як вони густо, волого дмухають у траву, повільно джвьякають пашу, риплять ратицями, переступаючи з ноги на ногу.

Сонце вже перейшло за полудень. Червонясте, по-осінньому линияє його проміння навскіс лежить поміж соснами, зогріває жовті вошані стовбури, точить з подряпин та надчухрів густу жовтогарячу живицю, і від неї в бору пахне ладаном.

Тимоха майже щодня буває в сосні — то гіллячко збирає, то шишки, то глицю гребе на топливо, про зиму — і знає, на якій сосні й скільки живиці виступить за день, бо вночі вона тужавіє і не тече, а пригріє сонце — розм'яка, бубнявіє і сповзає по корі вниз. Тимоха дере її потроху в бляшану баночку з-під консервів і складає дома в старий, непотрібний у господарстві глечик. Потім зносить його на гору, ставить десь у кутку, а сам лягає на оберемок сіна чи околоту й лежить, заплащивши очі, тихо посміхаючись сам до себе, бо живиця пахне молодими шишками, стріха шарудить од вітру, і Тимосі здається, що він у сосні...

— Тимохо, Тимохо! А йди сюди...— гукає з лугу Палажечка, чепуренька, метка, хоч уже трохи й підтоптана дівчина, з котрою Тимосі випала черга пасти.

“І чого б я ото йшов?” — мляво розмірковує хлопець, не одводячи погляду від неба, соснового гілля, що ледь помітно гоїдається на тлі білої пухнастої хмарини, наче змітаючи її геть з високості.

“Чого я там не бачив?”

— Тимохо, ти чув чи ні?

“Он диви, наврипилась!” — дивується хлопець, знехотя повертаючи голову в той бік, звідки чути Палажеччин голос.

— Чого тобі?

Дівчина стоїть на високій купинці з верчиком золотавого рясного хмелю і, усміхаючись, тицькає його теляті.

— Ну, на, дурне, понюхай... Це ж хміль! Бач — хміль...

— Чого тобі? — ще раз питає Тимоха і, не чекаючи відповіді, знов прилягає на пісок.

— Погнали до картоплища, — каже Палажечка, ховаючись лукавими очима в хміль.

— З якої напасті?

— Там паша краща...

— Ги! “Краща”... — посміхається в небо Тимоха. — Кращої, ніж тут, ніде немає.

— А тобі ліньки?

— Хи! “Ліньки”... Кажу ж тобі, що кращої паші ніде більш немає...

Потім довгенько мовчить, стежачи за тим, як хмарина підкрадається до сонця, займаючись одним краєм, і вже згодом додає:

— Раз я кажу, то, видно ж, знаю...

Палажечка голосно зітхає, пестить телятко долонею по м'яких рожевих губах:

— Геть, ступай собі!

Присіла на купинку, погралася жовтими пухнастими горішками хмелю, приміряла з них намисто і знову зітхнула:

— Ми б там картоплі напекли...

— Те! Придумалось... — пхикає Тимоха. — “Картоплі”... До картоплі солі треба.

— Так у мене сало є...

— Скільки?

— Четвертинка...

В лузі чути гомін, хтось мантачить косу — вжїть, вжїть, вжїть. То чоловіки, в кого є худобина, обкошують осоку навколо кущів — правління дозволило. Над вільшиною підіймається прозорий цигарчаний димок і, ледве виткнувшись із-поміж листя, щезає, розманий вітром.

— Так погнали? — допитується Палажечка.

Тимоха неохоче підводиться з теплого піску, довгенько гребеться п'ятірнею в густій, давно не стриженій чуприні, вибираючи з неї суху покручену глицю.

— Якщо заради картоплі, то про мене... — бурмоче, — а якщо заради паші, то кращої, кажу...

Однак Палажечка вже не слухає його, прудко стрибає з купинки на купинку, і за хвилю її дзвінкий раденький голос чути вже з луку:

— Гей іди, Шуга! Ач'ка!

Корови одна по одній, обчухрюючи рогами листя з вільшичок, виходять на галявину. Вздрівши Тимоху, зупиняються, кліпають на нього лагідними довірливими очима, в котрих ще не згасла п'янка насолода від зеленої трав'яної юшки, що так і залишилася на заїдах від дотику чутових губ до запашної лугової мішаниці.

Тимосі стає шкода корів, і дзвінкий голос Палажечки, і те, що вона крутиться, мов дзига, навертаючи корів до картопляща, викликає в нього похмуру глузливу посмішку: "Ач як басує, стара!"

Супроти Тимохи Палажечка й справді вже немолода: йому дев'ятнадцятий, а їй двадцять чотири. Пора б заміж, та нікому брати, позаяк хлопців, її однолітків, призвано на службу, а ті, що демобілізувалися, побачивши світ, в селі залишатися не схотіли: той у Донбас подався, на шахти, інший в місто, на заводи. Були, що правда, й такі, котрим немає за ким покинути стару матір чи батька, і вони пішли в механізатори. Але таки знаходилося небагато, та й женилися вони якось по-чудернацькому: або на зовсім молоденьких, вчорашніх школярках, або йшли в прийми до вдів, у котрих уже й хати є, і хазяйство бодай латане, та своє — як-не-як, а з тріски все ж не починати...

Так і лишилася Палажечка незаміжньою, хоч і гарна собою, і до роботи щира. Вечорами ходила до сільбуду, співала з молодшими дівчатками тих пісень, що й вони, переучувалася танцювати по-їхньому, а не так, як уміла раніше, поблажливо сміялася, коли хлопці з нового покоління парубків сміливо, хай трохи й незграбно, пробували обійняти її за плечі, а то й за стан, знаючи, що Палажечка нічия й тому гоноритися їй не видне око...

Поступово навчилася Палажечка вдавати з себе молодшу, щасливішу й безтурботнішу, аніж то було насправді. І молодь, надто дівчатка, не проминали нагоди погузувати з неї проміж себе, а як на поганий настрій, то й прямо у вічі. Тоді Палажечка по кілька днів не потикалася до сільбуду, цілі

вечори висиджувала дома зо старою німічною матір'ю, а бувало, що й плакала потихеньку від неї, вже нікого з себе не вдаючи і ні під кого не підробляючись...

Улітку ж, коли в село наїздили Палажеччині подруги, понаряджувані, звісно, в найдорожчі свої плаття, огрядненькі, з чистими невиробленими обличчями, з бідовими дітьми й чоловіками — залізничниками або шахтарями, дівчині було найтяжче. І не тому, що подруги безпремінно співчували їй, кликали з собою наввипередки, обіцяючи влаштувати на чисту роботу й оддати заміж. “В нас это просто”, — запевняли вони енергійно, особливо підкреслюючи оте “в нас”, бо вважали себе, звичайно, нетутешніми...

...В ярку, біля картопища, глухо, затишно і навіть м'яко від крутого, незайманого вітром духу прогрітих лопухів та “курячої сліпоти”, сирії, захованої від сонця низової землі й трухлого вільхового паліччя.

Паші немає, і корови стоять купкою, нудьгуються, раз по раз поглядаючи на пастухів. Лише теляткам розвага: гасають у лопушаччі, бо воно їх лоскоче, розгедзькує, чіпляючи на хвості тугі кім'яхи червоних реп'яшків.

Тимоха розіклав багаття, намостив під боки сухого картоплиння і знову, як під сосною, ліг, уп'явшись очима в небо. З ярка воно, мов з ями, здавалося нижчим і кудішим, а сам ярк — глибоким, крутосхилишим.

Палажечка принесла в пелені картоплі — не дуже великої, але й не дрібної: щоб швидше спеклася.

— Ти яку любиш? — поспитала Тимоху лагідненько й заклопотано, так, немов вони були чоловік і жінка, — червону чи білу?

Тимоха помовчав, роздумуючи над тим, яка краща, але, так нічого й не придумавши, сказав:

— Усяку. Аби тільки пісковата, а не водяна...

— А у вас заведено пекти картопельку в грубці? — не вмовчє Палажечка.

— В кого це — у нас? — не второпає Тимоха.

— Ну, дома...

— Ги! “Заведено”... Як нічого вечеряти, то заведено, а як є, то не заведено...

Сонце вже сховалося за вільшечки, пустило крізь листя тоненькі рожеві стріли. І дим угорі, над багаттям, порожевів, як узимку на сході сонця з бовдурів. Розгарячені грою телятка наскакували спрожого на вогнище, зупинялися, хекали, широко розчепіривши передні ноги, і дивилися на полум'я дурненькими очима. Палажечці стало сумно сидіти мовчки, і вона загомонила до телят:

— А що, жижка? Бач — жижка... Мень-мень-мень... Іди, я тобі на шийці пограю... От-такої ми любимо, от-такої...

Картопля перестала сичати. Жарок пригас. У ярку смачно запахло підпеченою скоринкою. А лопухи, почувши холодок, — настовбурчилися, тихо зарипіли, випростовуючись, і теж запахли — низовинням, рососою, ніччю...

Палажечка вигорнула з жару кілька картоплин, де дрібніших, погралася ними, як у крем'яшки, щоб остудити, й тишенько засміялася.

— Чого ти? — спитав Тимоха.

— А я тебе обдурила!

— Як?

— А так! Бо сала в мене немає...

— А навіщо ж ти дурила?

— Так. Закортіло...

— Хи! Чудна... "Закортіло"! А тепер люди лаятимуть, що корів не напасли...

— Те, подумаєш! — усміхнулася Палажечка, ховаючи під рясними чорними віями глазуливий збуджений погляд. — Краще бери осьо картоплю. Страх яка добра!

Тимоха підвівся й, опинившись лицем до лиця з Палажечкою, побачив, як затремтіли її блискучі, зламані посередині брови, а вії миттю злетіли вгору, одтуливши терпкі смоляні очі.

— А тепер, чуєш, лаятимуть... — пробурмотів ніяково і хотів був одвернутися, та не зміг — так близько були перед ним Палажеччині очі і стільки було в них чогось рідного, близького, нового, ще ніколи не знаного...

...Додому череда йшла попаски. Палажечка бігцем завертала теляток, картаючи їх усякими ніжними словами. А Тимоха покрикував на них твердим, самому собі не знайомим голосом, і теж не сердито...

По той бік річки, напроти сосни, заходило сонце, пославши на воду од берега й до берега шматок червоного полотна. З бору пахло ладаном, холонучим піском і прілою глицею.

— Ну, я пішов по живицю... — сказав Тимоха, повертаючи в бір. — Так що бувай...

— А до сільбуду прийдеш увечері? — запитала Палажечка, граючись дубчиком.

— Хтозна... Якщо мати роботи якоїсь не придумують, то, мо', й прийду...

— Там сьогодні кіно привезуть...

— Хтозна, кажу... — І побрів у сосну, намацуючи в кишені бляшанку з-під консервів.

Потім, коли череда вже підіймалася вгору до села, вийшов на галявину, постояв, вагаючись, і нарешті крикнув навздогін Палажечці:

— Егей, Полько! Я прийду... Чуєш? Прийду! Та Палажечка була далеко, і луна, вихопившись із луку, вже не доскочила до неї..

ГВИНТ

Аж різь у очах — так ясно, так жовтогаряче надворі від прив'ялого осіннього сонця, спілих динь-дубівок, жовтосподих гарбузів, позбираних у купки, та запізнілого цвіту гарбузового, на котрий уже й бджоли не сідають, бо не про нього пора, а летять собі далі, на червоний будяк чи падалішню гречку.

Летять через Ониськів двір, позаяк їм тут просторо — ні деревця, ні кущика, навіть бузини за хатою або дерези, де кублилися б кури, немає в Ониська. Пустир. Та й сама хата так низько при землі, що в осінні понурі ночі, як погасне у віконцях світло, вона видається проти інших копичкою злежаного сіна.

— Дзик-дзик-дзик... — бринить цілими днями в Ониськовому дворі, попідвіконню, понад стріхою, наче то вітер на скрипці зі струнами-волосінню витинає... Тому коли повз Ониськову садибу йде хтось до лавки або з лавки, господар неодмінно зачепить його словом-другим, а далі, вже немов так собі, між іншим уверне:

— Оце мені, братця, якби весілля справляти, то й музик наймати не треба..

Скаже й примовкне на якусь часину, мружачи на співбесідника підсліпувате око, аж доки той не запитає, чого ж це воно так, що — не треба... Тоді Онисько помуляється, похизується трохи, наче має щось, та не хоче показати, і вже по тому пояснить:

—...бо Павлушкові бджоли через мій двір шлях собі на поле проклали. Чуєш, оно як виграють?

Буває, іноді хтось і пристое з Ониськом, і послухає ту бджолину музику, й погомонить про се, про те. Однак більшість, особливо молодь, проходять мимо, сказавши тільки "здрас-туйте, дядьку" або й того не сказавши, бо знають, що дядько тугенькі на вухо: все одно не почують.

Вдався Онисько ще замолоду собою непоказний, безтелефий, як висушена тютюнова бадиллина. Що не натягне на плечі, все на ньому теліпається, мов на одводині, і враз цівочками-стрьопами обростає: чи то батькову сірячину, чи шинелю

малярську, схожу кольором на молоде жабурино, чи якусь новітню одежину — армійський бушлат, приміром, або пальто лавашне, дешевеньке.

І вже зовсім негодаший Онисько до будь-якої роботи: косить з чоловіками сіно — ручку бере таку, як стежка завширшки; сторожує вночі колгоспну худобу — теля в нього одв'яжеться та в ясла вкинеться; заходиться вдома грядку полоти — городину позрубує, а бур'ян обійде, бо ото ж — підсліпуватий...

Однак хоч би як там цуралася доля котроїсь людини, хоч би як там обминала, а дивись, таки навернеться до неї хоч раз на житті і зробить її невпізнанною...

Навернулася вона й до Ониська.

* * *

Сталося це давно, ще за війни.

Була рання осінь. Годило. Поміж грядками, на обніжках, цілими півмітками снувалося павутиння і блищало проти місяця, як весняні води в ручаях. Раденько цвірінькали горобці, гойдаючись на соняшниках — літо з шапок допивали, і, порожніючи, шапки ті скидалися на новенькі стільники. В селі було тихо, мирно, як усякої пори. І раптом серед цієї крутої, неторканної тиші гримнув вибух на курному Полтавському шляху, струсонув хати, дужою хвилею наліг на шибки і довго стояв потім у безвітряному степу рудим кущем, наче прип'ятий вихор. Трохи згодом у село прибігла оглушена конячина, впряжена в борону, а навздогінці за нею — блідий, закряваний погонич Семен, старший Ониськів син, з одбитою по лікоть правицею і видзьобнутим оком: міну розряджав...

Здавалося, Ониськові того лиха ні розплескати, ні по вітру розвіяти, коли б до нього не прилучилася отака нежданиця (згодом п'яний Онисько любив казати "благословіння, братця"): до борони, якою хлопець волочив груддя на грейдері, був примотузований оривком блискучий, гарно змащений солідолом гвинт ледь не метрової довжини — Семенова знахідка. (Саме з цієї okazji і починалися Ониськові спогади про своє, хоч і нетривале, зате хмільне щастя бути в селі першою людиною, з котрою навіть фінагент Білан почав здоровкатись не інакше, як за руку, знімаючи при цьому форменого картуза з мідною кокардою).

Доки син лежав у лікарні, про гвинт було забуто, а як повернувся, та ще й з новеньким скляним оком під розсіченою навіпіл бровою, — підсліпуватуму Ониськові зопалу здалося

було, що воно красивіше за живе,— та як показав батькові, як хвацько навчився він крутити одноруч туті рівненькі цигарки, у старого й од серця одягло: живуть якось люди з куксами, вирішив, проживе й Семен.

Отоді й згадав Онисько про гвинт. Кілька днів приглядався до нього пильненько, обертав сяк і так, ставив "на попа", обмацував широку міцну різьбу, потім загорнув у ганчірку і поніс через місток до свого однолітка Кіндрата Шовкуна, що славився на всю округу вмінням робити жорна, тертушки на трибках, дротяні крупорушки, ступки безногим та всяку іншу примусію в залежності від попиту: тертушки — як картопля вродить, жорна та крупорушки — як молоти нічим, ступки — як безногих прибуло...

Хтозна, об чім гомоніли чоловіки до самого вечора, бо навіть Шовкуниху, жінку рахубну, потайну, на час тої розмови було спроваджено до сусідів. Однак смерком, коли Онисько з гвинтом під пахвою вирушив додому, Кіндрат наздогнав його біля містка і, стримуючи лихоманицю в усьому тілі, як той мисливець, що нарешті висидів дичину, зашепотів:

— Якщо в пай, кажу, в пайове, приймеш — поміркую, куди твій товар повернути, а як ні, то дивись. Чуєш, дивись, Онисько Титовичу...

І те, що Кіндрат аж двічі, до того ж несміливо, солоденько якось вимовив "дивись", і те, що він либонь уперше в житті назвав свого невдачу однолітка повним, як у святцях, ім'ям та ще й по батькові, так вразило Ониська, що він зовсім був осліп від хвилювання і, мабуть би, впав у річку, помацки йдучи містком, якби поперед нього не гуркотіла якась підвода.

Тижнів зо два, як і слід людині, в котрої зроду-віку не було в руках нічого путящого й раптом опинилося, Онисько гонорився перед Кіндратом з усієї сили, бив бурла, як то кажуть, всяк натякаючи тим, що він і сам своєму добру ради дасть, однак таки не дав і змушений був погодитися на пай.

Звідтоді він уже не стримів цілоденно біля свого обідраного плоту, аби підбити когось на балачку, а, нап'явши обстріюпану малярську шинелю, цибав щовечора через місток до Кіндрата, високо тримаючи голову й загадково посміхаючись зустрічним, наче хотів сказати їм: "А в мене щось є!"

Тим часом у Кіндратовому хлівчику місячними ночами виспівував рубанок, пахла деревієм суха дубова стружка, веселенько цебеніло крізь шалівку каганчикове світло і було чути, як господар вряди-годи мугиче пісні або гомонить сам до себе. Коли ж приходив Онисько, чоловіки співали вдвох, виводячи чогось старовинного, що неодмінно будить у похилих

селян рясні спогади про роменські рушники в кутку на образах, завзяту різдвяну бійку посеред річки, дівочі сорочки, пісенько вишиті на рукавах чорним або калиновим хрестиком, та гнучкі вербові кладки через рови з весняною водою, що й досі ділять старе українське село на кутки й прикутки.

Після кожної такої пісні, розчулені спогадами, а ще дужче — своєю таємницею, приятелі випивали по ковтку "домашньої", прихованої в тирсі під верстаком, і закурювали. Тоді в хлівчику западала тиша, крізь шалівку разом із світлом просмоктувався цигарчаний дим, витягаючи за собою на місячне подвір'я шепіт прихованої від усього світу мрії:

— А макушки які будуть?

— Та такі, як з полумисок, а мо', трохи й менші — подивимось...

— Угу... І мірчук, значить, братимемо...

— Коли б даром!

І знову, десь аж запівніч, витьохкував у хліві рубанок, пахла деревієм суха дубова стружка, снувалася й завмирала під стріхою старовинна пісня про двох лебедиків-молодців у смушевих шапках набакир та голубих стрічках, що так і стеляться по вітру, по морю, по тихій воді...

Так воно йшлося довгенько. А як рушили пізні осінні дощі і ночі зробилися мулякими та невеселими, всі кутки й прикутки на селі облетіла неждана-негадана чутка: Онисько в паю з Кіндратом Шовкуном пускають власну олійницю!

Потяглися до Кіндратового двору, мов до млина, ваки піших і кінних забійчан — з хуторів, сіл, слобід. Над річкою густо запахло гарячою олією, день і ніч біля Кіндратових воріт не вгавав ярмарковий гармидер, від котрого, за словами рибалок, навіть щуки полід лозами перестали скидатися й змандрували в глухі ковбані між очеретами. Село перестало бути глухотанню.

До нього, спочатку коли-не-коли, а далі все частіше й частіше, почали наїздити різні уповноважені, фінагент Білан, а також дільничний міліціонер Гапошка — трусій самогонки, крадених буряків, кукурудзи, сіна, соломи, вільшичок з лугу та іншого колгоспного майна, яке не видавалося на трудовень.

Всі ці високі гості безпремінно зупинялися на ночівлю в Кіндрата Шовкуненка (хоч до райцентру рукою подати), бо знали напевне, що господар і пригостити як слід спроможеться, і тепленької олійки жбанок у бідарку вкине з обережком січня чи соломки та ще й прикаже: "щоб у бічок не муляло"...

Робилося все це вдосвіта, поки людське око спить. А як тільки з-за прута випиналося сонце, біля олійниці тільки й чути було:

— Онисію.. А бий мене сила божа — забув, як вас по батькові! Онисію Титовичу, як би мені той.. до полудня забити, бо таки ж їхати далеко..— А там, дивись, очима морг-морг, по пазусі долонею ляп-ляп. І палець угору: мовляв — первак.. — До полудня, кажу..

— Та вже раз іздалеку..— добрішає Онисько, бічком наставляючи дядькові кишеню під важку, зогріту в пазусі пляшку, і запускає в лантух із соньками широку, як цебро, гільзу з-під німецького снаряда, мірку.— Раз треба, братця, то треба..

За короткий час олійникування придбав собі Онисько нову кухвайку, прострочену на спині двома красивими дугами, повненьке кавалеристське галіфе, обшите шкіряними леями на колінах і в паху, хромові чоботи-витажки з парубоцькими брижами в халявах, і тепер, ідучи селом, уже не тулився до воряччя, аби поступитися стежкою зустрічним, бо люди, забачивши Ониська ще здалеку, самі давали йому дорогу, улесливо посміхаючись при цьому, хоч добре знали, що Ониськова гільза-мірчук, доведися бити олію, меншою від тої посмішки не стане, а гвинт не придавить макушки дужче, ніж треба..

Взимку ж, холодними забійними вечорами, до Ониська внадилися сільські чоловіки — той погрітисся (адже соломи у господаря повен двір), інший олійки купити або позичити (її в Ониська, як у криниці води),— і починалася балачка.

— От ви всі тут мудрі, розумаки..— прискалюючи п'яньке око, заводив Онисько.— Ану ж скажіть мені, чого сало замерзає, а олія — ні!— І, виймаючи з миски прозеленувату картоплю, вщерть залиту олією, пояснював: — Того, к приміру, що соньок теж не замерзає, який би там мороз не брався. А свиня — мерзне. Я сам під хронт бачив у полі мерзлих підсвинків..

— Тобі, Онисію Титовичу,— озветься, бувало, котрийсь із дядьків,— поки оце твоя бере, хату б зіп'ясти, а то й повернутися ніде..

— Хе, хату..— поблажливо всміхався Онисько.— А навіщо вона мені здалася — хата? Ти в мене питає? Ні.. А отаке чув — не красить ізба вуглами, а красить пирогами? Теж ні.. Так дивись!

При цих словах Онисько скидав з полу ряденце і показував дядькам глибоке підпілля, щільно заставлене пляшками з олією, що од шийки до шийки були вткані цупкою сірою павутиною.

— Бачили? Отож! Я зараз що схочу, те й придбаю: хату, дівку, духову музику — все! Так не хочу.. Така моя воля!

Однак найчастіше Онисько повертався додому олівночі

п'яний, осліпий від горілки і, якщо йому щастило бодай навпомацьки здибати десь у кутку свою жінку, починав люто бити її сухими, гострими в щиколодках кулачками, доки не втручався Семен. Тоді Онисько враз одходив, хапав хлопця за куксу, яловив по ній мокрими слизькими губами й варнякав:

— Сьома! Чув, синок... Я тебе озолочу! За гвинт — озолочу! Діжурку, галіфе, самокатку — що хочеш! Невістку? — Вибирай! За нас усяка вискочить, ще й богу дякуватиме!..

Скляне Семенове око підпливало сльозою і гостро блищало при каганці. А Онищи́ха, дивлячись на те, починала ще дужче плакати й дорікати чоловікові:

— Боже, боже, де твоя воля! Дитина через той клятий гвинт руки позбулася, а він отаке верзе.

— Що рука! — вигукував Онисько. — Рука! Зате ж гвинт оно — як рука! Макушку як придавить, то олія з неї так і чвиркає в усі боки!

А одного разу передсвітом Онисько прокинувся ще нетверезий, з глухими дзвонами в голові, й роздягнутий, простоволосий прибіг до Кіндрата.

— Ану лишень угадай, чого я прийшов? — стримуючи підступну посмішку, запитав у спантелеченого зі сну односума.

— Та скажеш, Онісію Титовичу..

— Прийшов виймати гвинт!

— Навіщо?! — отетерів Кіндрат.

— А на те, щоб ти поспробував забити олії без гвинта.. Хехе, зумієш? М-мудрець превеликий!..

І хтозна, чим кінчився б Ониськів блуд, якби все на світі не заморювалося, навіть залізо.

Якось повесні приїхали в олійницю слобідські хлопці, шойно демобілізовані з-під Берліна, в орденах і медалях, кремезні, бідові, налягли на гвинт, допомагаючи Кіндратові, і — перервали..

— Устало железо, — сказав один з них Ониськові, видно, колишній механік, роздивляючись два уламки. — Капуть, старік. Алес капуть.

Порвався гвинт, а разом з ним, як сон, як привид, увірвалася й Ониськова доля — благословіння..

— А що — “музики”, “духовий оркестр”?.. — сміялися з Ониська сільські дядьки, коли він уже зносив і кухвайку, і чоботи-витяжки, і галіфе з шкіряними леями. — Купив, кажеш? Багатир!..

* * *

— Дзик-дзик-дзик...— бринить цілими днями над Ониськовою головою, вже густо посивілою, попідвіконню, понад стріхою. Бджоли летять. Просторо їм тут, позаяк ні деревця, ні кущика немає в Ониськовому дворі. Пустир. А похизуватися старому за давньою звичкою кортить. В'їлося. Так нічим... Хіба ото Павлушковими бджільми, що проклали собі шлях на поле саме через його подвір'я...

Онисько, певне, уже б давно помер, коли б у його душі, мов зернятко в цвілому зовні горіхові, не кубилася надія на якийсь чудернацький випадок. Благословіння...

ПРОТИ МІСЯЦЯ

— Ладку, та заграй ще... Ладимире, та не цієї ж бо!

Ладко напівпрезирливо, напівсонно замружує очі, притуляється щокою до баяна й спроквола, ледаченько снує пальцями по блискучих при місяці гудзиках.

На лавочці, під бузком, шушукуються і чмихотять дівчата, біліють хустинки, солодко пахне духами збита "полькою" курявчика. В яру поміж деревами ворущаються тіні — куці то, чи хлопці з дівчатами, чи, може, хтось телятко прип'яв на ніч попасися, щоб голова сільради не бачив, бо то ярк сільрадівський...

Хлопці теж сидять на лавочці, однак не біля дівчат, а під оградкою, де баяніст. Курять, шеретують насіння, а буває, що й зареготять, як хтось чудне "одпалить". Іноді котрийсь підведеться, позасиляє руки в кишені й неквапом, розгойдуючи не такими вже й широкими плечима, рушить до дівчат. Тоді під бузком на мить припишкнуться і знову: чмих-чмих-чмих... Не глузливо, але не дуже й привітно, а так, немов даючи знати, чия де сидить...

— Націю, ану посунься!

— Не хо'...

— Скину!

— Та бре'!

— Націю!

Потім — вереск, зойкання, регіт. Хтось упав з лавочки, і його підводять усі гуртом.

Угорі, над яром, шелестять осички, їхні крони, осяяні низьким місяцем, займаються червоним і тремтять, як полум'я на свічках. Шоломи у бійців над братською могилою, що

напроти сільбуду, теж червоніють, кладуть на гіпсові обличчя солдатів суворі неперушні тіні.

Ладко прислухається до шелесту осичок, глушить баян, і тоді стає чути, як зітхають міхи влад невеселій і нікому, навіть гармоністові, не відомій мелодії — бо він її не видумує нарощне й не слухає, а тільки бачить поміж хатами в кінці вулички близько розвішане крайнебо, наче там, за городами, воно й починається, тільки чує, як десь у вільшині сонно озивається ода, повіває молодію осінню холодна річка з низів, гуркочуть дубові дошки на мосту — видно, з табору молоко повезли на сепаратор, — і ніч не одразу ковтає той гуркіт, а якусь хвилю котить його лугом, складає попід кущами верболозу в дуласті пні, щоб узимку, як селяни прийдуть з лантухами бити їх на топливо, той гуркіт ожив і подався ще далі, в сагу, на торф'яні кар'єри за селом, а то й до самих байраків під горою...

Ладко підводить голову, наче прокидається, і з подивом, однак не розплющуючись, прислухається до басів, у котрих ще відлунює даленіюче гуркотіння, а над ним високо-високо в небі в'ється лагідний дзюркіт осокозячого листя... Аж ось мелодія увірвалася, немов засоромилася, що її підслухають, та й перелетіла в ярк, на осички... Ладко голосно, з дитячим прихлипом, зітхнув і поченив баян на оградку — грубо, недбало, як візник порожню шаньку.

— Ладку, та заграй же й нам! — уеслиivenessько просять дівчата, бо знають, що гармоніст любить, аби його вкоськували, отак аж причучикували любенькими словами, однак не дуже й настирливо, а то зовсім покине грати.

— Я ж пиляв, — понуро одказує хлопець.

— Так то ж ти щось городське. Ми не знаємо, як його й танцювати. Аж померзли вже...

— А-а! — хмеліє раптовою радістю Ладко. — Так ви б так одразу й казали!

Підводиться, закидає назад важку скуйовджену чуприну і гупає чобітьми під бузок.

— Ану, хто тут змерз?.. — питається шибеникувато і, затамувавши подих, сторожко, ревниво вичікує якусь мить, щоб усі — і хлопці, й дівчата — встигли злякатися: хлопці за своїх дівчат, а дівчата — самі за себе...

Ладко-бо страх який дужий. В селі й досі пам'ятають, як він з батьком ще до парубкування зрубав одного разу вільху в лузі на сволочок — украв. Вільха була товстенька, тому батько, чоловічок уже вутлий, в годах, узявся за верхняк, а Ладко виважив окоренок та так і вгруз по коліна в гливкій купині. Постояв трохи, пересапнув з вільхою на плечах, а тоді й каже

батькові: “Ану лишень, тату, покиньте, мо’, я не так грузнутиму”, — і потяг вільху самотужки. А на ранок упіймали з батьком лікарського жеребчика, впрягли в майбутній сволочок, щоб попробувати — потягне чи ні? Жеребчик смикнув разів зо два і впав на передні ноги...

— Так хто тут змерз, питаю? — вже прискіпується Ладко, і чим довше мовчать під бузком та біля оградки, тим гучніше гамселить у його просторих грудях велике й лагідне серце, і гаряча хвиля збудження трепетно лоскочеться в жилах. Дівчата щільніше туляться одна до одної, прискають у долоні й не озиваються — так, наче їх і немає. Тоді Ладко не витримує, ступає до лавочки ще один крок і, розчепірівши руки так, що тінь від них злітає аж на сільбудській стіні, хапає в обійми першу-ліпшу.

І знову гвалт, і знову регіт. Не чути вже більше, як шелестить-видзвонює листя на осичках, видно тільки, як воно тремтить і перекидається млинка, полискуючи при місяці білими підспідаячками. Замовкає в низах біля річки здивований оду, і солдати над братською могилою — теж хлопці молоді — мовчать, ховаючи скорботну суворість своїх облич у місячно-рожеві тіні від шоломів...

Раніше парубки сердилися на Ладка, що він отак любісінько залицяється до їхніх дівчат. А зараз — ні. Бо не подужають його навіть гуртом. Пробували вже. Понапивалися якось на Жовтневі свята, змовилися між собою та й обступили Ладка з усіх боків.

— Чого ти тут розперізуєшся? — почав найсміливіший і поворушив кулаками в кишнях.

— А то що? — невинно запитав Ладко.

— А то — в пику...

— Мене?

— Тебе!

— Ти?!

— Всі...

— Ану ж!

— Ось ходім...

— Пішли.

І гурт мовчки, урочисто посунув за сільбуд. Ладко попереду, хлопці — слідом. Доки йшли — охололи й знову, але вже не так упевнено заходилися сердити самі себе.

— Так що?

— Тоді визнаєш...

— Ану ж удар!

— Та ні, бий ти...

Довгенько отак гедзькалися, проштовхувалися по черзі до Ладка, рішуче гасили цигарки, замірjaliся, тоді таки зчепилися. Ладко згріб кількох парубчаків у обійми, стулив докупи й притис до стіни. Притис — і надержує. Хлопці пручаються, стогнуть, вже й потверезішали, а Ладко не знає, що з ними далі робити, і серце в нього б'ється рівно та лагідно, як уві сні..

— А що,— питається,— погуляли?..

А хлопці:

— Та не дуже налягай, Ладимире, бо сільбуд розвалимо!

На тому й розійшлися. Ладко враз посумнішав, начепив баян через плече і пограв на свій куток, а хлопці знову поп'яніли і довго ще вихвалялися перед дівчатами, що взяла таки їхня і що в них теж душа не з лопуцька..

...Вже й місяць підбився височенько, вийшов з-за дерев у ярку та й став посеред неба, викрадаючи на світло дівочі намиста, сережки, скляні приколки. Хлопці почали цигикати на баяні, тюгукати, співати, аби якось одманити Ладка від дівчат до оградки:

Ой пригоргала ненька,
Як був я маленький.
А тепер, тепер пригоргає
Дружина вірненька..

Прокинувся одуд, теж у пісню встряв, перебиває хлопців:

— У-ау-ау... у-ау-ау..

А Ладко не чує ні одуда, ні пісні сумної, хоч страх як любить співати її, а ще дужче — підігравати на баяні. Не чує, бо сталася з ним дивина: обіймаючи знайомі плечі "своїх" дівчат, натрапив зненацька на незнайомі.. Вузькі, тендітні, вони враз ніби скам'яніли, як тільки до них доторкнулися важкі, глухі на силу руки, і в груди Ладкові рішуче вперлися дві маленькі теплі долоні.

— Облиште, як вам не соромно!— прошепотіла дівчина, низько нахиляючи голову.

— Ти ба, які ми!— здивувався хлопець.— Ану ж чи й справді цяці?..

Дістав сірники і, як робив це завжди зі "своїми" дівчатами, присвітив біля самого обличчя "чужої".

Дівчина прудко одвернулася, проте Ладко таки встиг побачити великі налякані й водночас лагідні очі, які бувають в слухняних сиріт і підстрелених пташок.

— То я ненарошне..— примирливо буркнув хлопець і навіть відсунувся трохи геть.— Хіба ж воно вночі розбереш..

Потім ще кілька разів черкав сірником, вдаючи, буцім ніяк не припалить цигарки. Але дівчина щоразу одверталася до

ярка або затулялася ліктем, так що Ладко бачив тільки тоненьку білу шию та блискучі рогові шпильки в густому, синюватому при місяці волоссі, дбайливо зібраному в простенький вузол.

— Чия ви є, що я вас не бачив? — осмілився нарешті запитати і відсунувся ще далі, не знаючи, яким чином показати свою делікатність до чужої людини.

— Я нетутешня, — тихо озвалася дівчина. — Мене прислали сюди викладати музику та співи...

— А! — зрадів Ладко відверто, по-дитячому, як звук роботи це завжди, коли йому сграваді було радісно. — Та й як вам у нас?

— Нічого, — дівчина винувато посміхнулася. — Дико тільки якось...

— А ви не бійтеся! — вигукнув Ладко, раптом захвилювавшись, і хлопці під оградкою, що припишкли були на перекур, пранцюватого реготнули.

— ...не бійтеся, кажу. Приїжджим у нас завжди так муро видається. А далі — звикнете. Ось побачите!

Дівчина обережно зітхнула, глянула скося на Ладка і склала руки на колінах, як першокласниця.

От уже й місяць став угорі, як дозорець, і вітер улігся, припишк на досвіття. Десь за річкою глухо озвався з-під стріхи перший півень. А одуд замовк — мабуть, теж приморився.

— Ви гарно граєте, — сказала дівчина перегадом.

— Якби ж то! — сумно озвався Ладко і, вже не сміючи присунутися ближче (вчителька ж!), гаряче зашепотів — От скажіть мені, чого воно так: як граю й не слухаю, виходить щось інтересне-інтересне... І красиве! А почну прислухатися — тікає... І пальці мені наче судомою зводить, наче я, як той Кожум'яка, цілий день кожі м'яв...

— А звідки ж ви знаєте, що — красиве? — лукаво посміхнулася дівчина.

— Хтозна, — зітхнув Ладко. — На слух не беру, а знать — знаю.

— То ви просто не довіряєте собі. Вірніше, не насмієте довіритися... А ви — насмійте! Візьміть і насмійте! Це, звичайно, грубо — "візьміть і насмійте", але, розумієте... само воно може і не прийти... До мене ось, наприклад, не прийшло, хоч я і вчилася гарно, і пробувала насміти... Не прийшло.

Дівчата вже давно пересіли од бузку до оградки, пошущукалися, почмихотіли, всяк даючи Ладкові знати, що то вони з нього, з його залищань до "чужої", — і заспівали тієї ж таки пісні, що й хлопці, але вже на свій лад:

Ой пригортала ненька,
Як була я маленька.
А тепер, тепер пригортає
Мій милий-миленький...

Потім вулиця почала розходитися. Дівчата — зітхаючи, бо не натацювалися; хлопці — тюгукаючи, бо не охрипли, як завжди, горляючи під Ладків баян. Дівчина теж пішла слідом за гуртом, нахиливши голову і не озираючись на Ладка,— видно, соромилася,— а він стояв біля сільбуду з баяном на грудях, освітлений місяцем і сумний, що не наважився провести її до школи або хоч на півдороги — не посмів...

Перед світом з лугу хвилястими валками покотив туман. Бовгнулася в річці перша, видно найголодніша, щука. Місяць зблід, і разом з ним зблідли скорботні солдатські обличчя, схилені до бронзового вінка біля ніг... А туман все котив і котив селом, обгортаючи й зрошуючи гіпсові скатки на широким солдатських плечах.

І вже перед тим, як на сході затремтіло бузкове родиво дня, біля річки, за густими просинюватими лозами, тихо озвалися баци, спочатку самі, потім непомітно, як два ручаї у виярку, змілилися з несміливими тремталивими підголосками і вже в парі пішли на левади, у вулички змореного зорею села, перезджуючи голубий ранок чистою рососою першої радості першого відкриття...

ЗІ ЗБІРКИ “ДЕРЕВІЙ”. 1969

ОБЛОГА

ПОВІСТЬ

Глава I

Іду полем, бур'янищами, раз по раз обминаючи глибокі вирви з-під снарядів, ледве не вщерть наліті каламутною талою водою — відлига вже третій день, — і прислухаюсь до туману: чи не обізветься де-небудь колодязна корба, а може, потягне звідкись пахучим солом'яним димом — отак низом, при самій землі, бо в туман завжди низом тягне.

Але навкруги тиша. Тільки синиці посвистують та інколи прошелестить угорі невидима гайвороняча зграя — наче вітер у сосні.

“Крра, крра... — зрониться тоді в туман, а перегодом, уже десь далі й глухіше, знову: — Крра... Крра...”

Я хапаю з землі мокру обталу грудку й навмання шпураю в густе сіре місиво.

— Малча-ат! — гукаю щосили, бо знаю від старших, що гайвороння криче не перед добром, а ще тому, що слово це замашне.

Я чув його, коли їхав у фуражному обозі до Знам'янки — великої розбитої станції. Хто й на кого кричав отак, не знаю, бо діло було вночі, але слово мені сподобалось, як подобалося колись, іще до війни, батогом на череду ляскати.

Коли зграя залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупиняюся й наслухаю, що робиться попереду. Найчастіше попереду нічого не робиться. Тихо. А буває, й шелесне щось або у воду булькне. Тоді я напинаю всі жили — на шиї, на лобі, на скронях — і кричу ще сердитіше, ніж на гайвороння:

— Стой, хто йдеот!

Ніхто не йде. Я це напевно знаю. Проте крикнути кортить. Бо моторошно самому в степу, серед багноки й туману. Та ще й гайвороння криче...

І знову йду. Під ногами джвкочить мокрий сніг, поміж бур'янами вода дзорчить, до яруг пробивається, синички пурхають з бур'янини на бур'янину. А раз просто з-під ніг у мене заєць випорснув, аж грязючку в лице задніми лапами кинув.

Одбіг кроків на п'ять і став, як пакілець: передні лапки до грудей приклав, вуха насторочив, а тоді як чкурне! Худий, забейканий — страх. Мокро ж... Я ось у ботинках і в обмотках аж за коліна, та й то забовтався, а він-то босий. І втікає, дурненький. Чи я б тебе зайняв? Роздивився б зблизька — інтересно, які в нього очі? — та й біжи собі на всі чотири боки...

Це кажуть так: "чотири боки". А їх не чотири, а безліч. От я йду прямо — раз. Схочу, піду назад — це два... Потім, як схочу, піду праворуч або ліворуч. Це — чотири. А як навкосо піду — скільки буде?..

Отак і забавляю себе то сим, то тим. А туман — як полі: сіється та й сіється. А то в пасма злипнеться й сідає мені сивою росичкою на плечі, на вії, на брови.

Щоб не так нудно було йти, починаю згадувати, як мені жилося до війни. Бабусю згадую, пасьбу, хату нашу з образами на покуттях — мені чомусь найдужче запам'яталася федорівська пресвята богородиця з лагідними очима й дитинкою на руках. Ще в хаті були рушники роменські з червоними начосами, скриня, жердка, піч, сволок жовтий і на ньому хрест, випалений дідусем. Я не зазнав діда, бо він умер ще тоді, як я й "дульки бабі" не міг стулити. Наївся гарячого хліба з меленими качанами і вмер. Потім і тата не стало. А маги з дому зійшла, "повіялася", як казали бабуся Марфа. Вони чомусь не любили про неї згадувати. І лишилися ми з бабусею вдвох.

Гарно жилося нам. Влітку я щодня купався в річці й бігав до молотарки обідати — бабуся там куховарила, — а взимку ходив у луг пеньки бити, сушняк збирати, мерзлої калини ламать на квашу та пироги й ковзатися поміж кущами, де лід чистий, а не в струпах, як на річці.

Але найдужче впомку мені зимові вечори. Бувало, надворі курить, мете, шибки в кригу повбираються, а ми з бабусею пшоно мнемом та пшоняники печемо — на припічку, щоб дров менше розійшлося. Повечеряємо — і за роботу: бабуся — мички микати, а я прядиво м'яти, аж доки бабуся не закашляються та не скажуть: "Тоді, моя дитино, бо я вже й пороху напилася".

Спали ми на печі, вірніше, я спав, а бабуся ворочалася з боку на бік і бурмотіла щось то до мене, то до себе, то до бога. А вранці, було, хваляться: "Приходив сю ніч твій дідусь і пальцем за собою манив. Кажу йому: підожди, ось онучок на ноги зіпнеться, тоді вже й прийду... Сердитесь, видно, небіжчик, що сей рік не поминала.."

І гомоніла в піч до горшків та полум'я.

"Хотіла, Василю, пом'янути, та не склалося. Ходила аж в Опішне, бо нашої церкви ото ж немає: половину люди

розтягли, а з другої сільбуд зробили. Приходжу, чуєш, в Опішне, розпитую. Не служиться, кажуть, попа забрано, а другий став на його місце, так безбожник і п'є... Кажуть, як батіг загубить, то хрестом божим нагрудним коняку поганяє, як налігачем. Хіба йому з богом балакати? З чортом! Так що даром сходила. Правда, слив корзину купила та макітерку полив'яну... Ох, господи, прости нас, грішних..."

Далі мені не хочеться згадувати, та й нічого хорошого згадати. Хіба те, що бабуся сказали перед смертю... Це вночі було, вже при каганці. Підкликали мене до себе в голови, заплакали потихеньку та: "Нічого, Харитоне, дасть бог, виростеш і без баби. Та не бійся, як умру, а збігай до тітки Насті й скажи: так і так, мовляв, чиста сорочка й спідниця бабині в коморі, у зеленій скрині... Шматок полотна, хустка — теж тамечки. А на ноги, скажи, бабі нічого не треба: там стерні немає... Та не плач, не гніви господу, а живи собі смирно та вштиво... Коло людей проживеш. Білий світ, дітки, як маків цвіт: хтось і тебе догляне..."

По смерті бабусі хотіли мене в патронат забрати. Вже й хату в колгосп одписали, і образи голова сільради познімав, а тут — війна...

Відтоді я оце й ходжу — од села до села, од хутора до хутора. Спляю де прийдеться: по хатах, у стогах, у клунях; їм — що дадуть.

Зразу не дуже-то давали, бо я не вмів просити. Промимрю собі під ніс: "Дайте, тітуню, чогось попоїсти", — і навдвори! Доки не завернуть та не погодують. А завертали нечасто: побіг — ну й біжи собі, набіжишся...

Тоді навчився.

Було це минулої осені. Якось застукала мене посеред степу ніч. Немов і сонце недавно зайшло, і стежку було видно, а тоді враз споночило, на небі зорі висіялися, по землі туманець послався, сивий і негустий, як Чумацький Шлях угорі. Зірвавсь я бігти — страшно зробилося: ні людей, ні хаток поблизу, а тут ще й стежка загубилася. Тільки зорі й туман. Та полином пахне — одсирів на ніч. Пробіг, мабуть, з гони. Коли чую: холодом звідкись потягло, немов од ставка або річки. Аж воно не ставок і не річка, а провалля. Кругом бур'яни, мало не по плечі мені, а посеред них — провалля. На дні туман лежить, і в тумані люди гомонять, діти плачуть. Нарвав я собі полину, трави снопик під голови зв'язав та й приліг у якомусь закапелку. Тепло мені, затишно, як на печі, тільки й того, що небо видно. А згодом і неба не стало. Задрімав.

Аж чую крізь сон — літак гуде. Хтось голосно сказав:

“Наш”. Потім літак затих, а над проваллям ракета повисла. Туман на дні почервонів, наче кров'ю підплив. Небо теж почервоніло, а з ракети на землю червона смілка закапала.

Люди знишкли, так і повалилися спинами в кручу. Раптом як гурконе — раз, і вдруге, і втретє... Близько десь, бо на мене аж груддя покотилося згори. І знову літак озвався, тільки вже десь далі. І знову загомоніли, завештались люди, вкладаючись на ніч. Якась жінка тихо, як не пошепки, заспівала дитині про котика, що спіймав собі мишку і вкинув у колицку...

Я цю пісню одразу впізнав, бо її ще тато мені співав і бабуся.

Коли літак затих, у сусідній зі мною конурі хтось заворочався, забубонів і заходився ламати хмиз. А незабаром блиснуло полум'я, лизнуло туман. Дивлюся: біля вогню дід бородатий сидить, підломивши під себе замість ноги дерев'яну ступку.

На нього закричали з усіх боків.

— Ей, ви, діду, що се ви затіваєте! Хочете, аби нас усіх оту-то перетовкво?

— Ану лиш, затопчіть вогонь!

— Ич, герой виськався!

— Те-те-те,— загомонів старий.— Чого це ви схарапу-дилися? Доки він зарядиться вдруге, я собі буряків напечу!

І вже не дослухаючись, що йому відповіли на те, почав укидати в багаття буряки: гуп, гуп, гуп — аж іскри вгору шутнули.

Потім обернувся до мене та:

— А ти, недоуздок, чого тут трешся?

— Спать ліг,— одказую, а сам усміхаюсь, бо бачу, що дід веселий: все на ньому так і грає — і брови, і вуса, і кульша в холоші дриг, дриг — наче пританцьовує.

— Угу. А їсти хочеш?

— Хочу...

— Тоді не спи, зараз буряки слечуться.

Дід згорнув жарок і присипав зверху землею, щоб не жевріло.

— Прочиш?

— Що?

— Їсти.

— Прочу.

— Дають?

— Коли як...

— Значить, не вмієш просить.

— Соромно ж бо...

— Гм... Соромно. Гордуєш, чи що? Як так, то погано тобі житиметься. У-у, скрутно...— І, помовчавши, додав: — Гордим завжди погано живеться.

— Чого?

— А того, що всім хочеться бути гордим, та не всі вдатні, от вони й прищикають де гордіших, бо задрять їм.

— Хіба просити можна вмить?

— Атож! От, к приміру, підійшов ти до двору, дивишся — чоловік чи там жінка роблять щось. Підійди ближче, скажи: “Господи, поможи в час добрий”. Тобі неодмінно почнуть дякувати. Отоді й ліпи: “Чи не знайшлося б у вас, тіточко (або дядечку), чогось перекусити?” А сам в очі, в очі дивись! Не дай одвернутися, не дай зринуть, як ото риби з гачечка... Це перше діло — в очі дивитися, у божий колодязь зазирнути. Тоді, брешуть, дадуть!

У проваллі принишки, послули люди. Тільки вода десь на дні лоскотала каміння та шелестіли крилами кажани.

— А можна просити весело,— знову озвався дід.— Можна так: “Здорові були, люди-небораки! Дим вам з бовдура, крихту на стіл та густий куліш, щоб було спати тепліш!” Ну, а далі вже по ділу...

Печених буряків я тої ночі так і не попоїв, бо за другим разом літак таки влучив у провалля, і діда вбило, а мене тільки з покутка викинуло...

І став я просити весело. Бо так легше: можна і в очі не дивитися, і дадуть. Засміються, похитають головою — на тобі, хлопче, осьо що є, чим багаті...

Ну, от нарешті і село. Чорне, похмуре. Маячить у тумані, як скирти гречаної соломи. Підходжу до крайньої хати, пхаюся через перелаз. У дворі люди якісь, до одвірків туляться, у вікна, в сіни заглядають і мовчать.

— Здорові були, люди-небораки!— гукаю веселенько. А вони на мене зазиралися дивно якомсь, аж мені в грудях заскімляло. Потім захрестилися, сльози втирають і мовчать. А котрась бабуся й кажуть:

— Іди, синок, до хати, там такий, як і ти, хлопчик лежить... Попрощайся... Та шапку скинь, та перехрестися. То тобі й кутьки дадуть, і пиріжка... Иди, йди.

Увіходжу в хату, а в самого поза спиною — мурахи, мурахи. На лаві, під карточками в рамцях, хлопчик лежить, руки на манишку поскладані — жовті, як із воску виліплені. Голова рушником обмотана, тільки носик гостренький видно. Біля лави навколішки жінка стоїть, мабуть, хлопчикова мама, лобом йому об руки третється і мовчить. А якесь маля в самій сорочечці до пупка в ногах у шокійника сидить, крутить йому великий синій палець і плаче:

— Петько, розплаощ вочі... Чув, Петько!

Хтось нахилився до мене, шепоче:

— Ото ба? Ото не займи, гляди, нічого воєнного, як знайдеш, боже тебе сохрани...

А в хаті чимось таким холодним пахне, як земля у проваллі. І хлопчик на лаві мовчить, і мама його мовчить. Тільки люди тишкуются та очима образів шукають.

Ні, не хочу я кутьки і пиріжків не хочу... Краще в степ, у туман...

Іду до воріт не озираючись, а від хати:

— Куди ж ти, хлопче? Пообідав би. Голодний же, по очах видать. Заверни його, Тетяно!

— Та не займіть його, тітко, нехай іде. Воно злякалося...

З останнього двору, до якого я чомусь ледве наважився підступити, мені винесли три теплих картопляни, великий сплюснутий огірок і шмат чорного, гливкого, як замазка, хліба. Примостившись тут-таки ж, під тином, на якійсь колоді, видно давній, бо аж мохом узялась, я швиденько перекусив і майже підтюпцем рушив у степ. А коли озирнувся, то села вже не видно було — наче кануло в густу сіру мжичку...

Глава II

У полудень туман зійшов. З-за хмар прозирнуло сонце, і стало видно далекі сірі, в голих деревах, села, ріденькі переліски, припушені інеем, та чорну смугу дороги попереду, що п'ялася посеред снігів на гору.

Десь там, за горою, погуркувало.

Брався мороз. Сніг і земля стужавіли, захрумчали під ногами. Йти стало легше, я навіть пробігся трохи, хоча послішати мені й нікуди: адже там, за горою, фронт...

Мене вже не раз питали, чому не назад іду, не від фронту, а слідом. А чого б я назад ішов і до кого? Там, позаду, я хто? Сирота, старець, прибуда, і мене заберуть в патронат чи ще кудись. А тут я сам собі пан: схочу — до частини якоїсь пристану, чиститиму картоплю, митиму машини або годуватиму коні, то й мене прогодують; а схочу — поживу в бабусі якоїсь німичної, носитиму їй воду, дрова рубатиму, сніг у дворі одкидатиму, а як весна настане, ще й грядку скопаю. Хто мене вижне, як я — поміч? Казав же мені отой солдат з трудармії, що обмотки подарував: "Ти, синок, за фронтом іди. Як посмітюха за кінським табуном. Житимеш — во!" Правильно казав! Так що вертати назад мені не видне око.

І знову біжу, бо треба ж до заходу сонця ще й на оту гору видертись. А там яке село набачу, в тому й заночую.

Незабаром дорога пішла круто вниз, у глибокий, заметений снігом і запруджений машинами вибалок. Біля машин горіли багаття, і солдати, стовпившись навколо них, грілися. Гурчали мотори, хтось хрипко й сердито вигукував команди, пахло бензином, розпареною багаттями землею і гострим вечоровим приморозком. Машини стояли колоною. Один трактор, випахкуючи з труби густий чорний дим, по черзі стягав їх на гору разом із гарматами на причепі.

Підходжу ближче, хвацько беру під козилок.

— Здравієм желаєм!

— Хо-хо!

— Га-га!

— Здоров, здоров!

— Куди йдеш, малий?

— Вперед, на захід!— одказую залюбки і пхаюся до вогнища, простягаю до нього збуряковілі руки. Солдати розступаються, ляпають мене долонями по спині, оглядають з усіх боків, і я мимохіть разом з ними теж оглядаю себе: черевики — тверді, червоні, американські; новенькі, хоча й забейкані внизу обмотки; зелену куфайчину, підперезану брезентовим ременем з трілінійки...

— Молодчага!— хвалять, а я червонію і посміхаюся так, ніби в мене губи померзли: це зі мною завжди буває, коли мене хвалять.

Я вже знаю, як себе з ними тримати: з молодшими солдатами треба шуткувати і бути веселим, бо кислих вони не празнують, а від старших, котрі здебільшого не дуже охочі до сміху й поглядають на мене співчутливо та сумненько,— від старших краще одвертатися і не шкірити до них зубів, бо не залюблять.

— То чий же ти будеш, орел?

— Нічий. Всіхній.

— А звати як?

— Харитон Дем'янович!

Солдати сміються. Шинелі, полушубки, бушлати їхні парують; на чоботях, котрі теж парують, виступають сухі білі плями.

— Їсти хочеш?

— Ні. Я там наївся,— киваю назад.

Багаття сичить: сирі дрова, кукурудзиння, солома — не стільки вогню, як диму. Коли жар пригасає, в нього лють бензин баночкою з-під консервів, і тоді полум'я стовплом шарахає вгору, обличчя солдатів робляться червоними, веселими, а брови майже в усіх руді, поприсмалювані, і вії злипаються — теж присмалені.

Машин в улоговині стає все менше й менше, людей біля вогнища теж. Більшість уже там, на горі. “Студебекери” з гарматами — я знаю, це зенітки-сімдесятип’ятиміліметровки — повільно, горнучи буферами гливкий чорнозем, змішаний із снігом, повзуть за тягачем, а слідом за ними майже по пояс у колії пішки йдуть артилеристи.

— То як, Харитоне Дем’яновичу, поїдеш з нами?

Звичайно, поїду. Хоч до пристанища якогось підвезуть. І, щоб не відстати, теж іду колією. Мені вона майже попідруки.

На горі снігу менше, дорога краща. Попереду над рівниною зависло лагідне червоне сонце, голосніше чути гуркіт, хоч небо в тому краї чисте й пекучо-морозяне.

Мене саджають в останню машину, криту вилялялим брезентом і без гармати. Солдати (їх четверо: троє молодих і один старший, давно не голений, сумний і, видно, не балакучий) вмошуються попід бортами, вбирають голови в плечі, підняті так високо, що погони здимаються дугами, і враз засинають, а я тим часом розглядаю їхнє причадалля: розкладну бамбукову антену, батареї, якісь ящики, обгорнуті повстю, і, нарешті, автомати з круглими, вичовганими до блиску дисками.

Нашу машину іноді заносить то вправо, то вліво, тоді солдати повільно кивають головами, ніби мовчки погоджуються з кимось. Не спить лише старший. Він дивиться кудись назад, у степ, вкритий сизими від інею бур’янами, та інколи скося позирає на мене й мовчить.

— Ви хто?— озиваюся першим.

— Вони?— киває старший на тих, що сплять.— Вони радисти. А я листоноша.

— Як — листоноша?

— А так. Листи, газети розношу. Кому що прийде.

Це трохи дивує й розчаровує мене: на війні — і раптом листоноша. Я пригадую нашого сільського поштаря, одноокого Кліма Чичкала. Покійна бабуся щодня виглядали його коло воріт, і, як тільки він виходив з сусідньої вулички, несучи на грудях сплюснуту кирзову сумку, неодмінно гукали: “А зайдіно, Климуся, на часину сюди”. Клим підходив. Його заплющене, глибоко запале око іскрилося сльозою і часто сіпалося. “Немає вам, тітко Марфо,— казав він завжди одне й те ж.— Якби було, то я вам першим приніс би. Знаю ж, як ждете”.— “А ти, сину, подивись, подивись”,— просили бабуся. Клим схилив голову набік і по-курячому, однооко зорив у теку. Потім виймав звідти кілька конвертів і, підносячи кожен по черзі до видюшого ока, читав по складах: “Пи-ли-пен-ко...”

Гу-зій... Шаблій... А цей не розбереш і кому, ну не вам. Кажу ж, якби було, то..."

І йшов собі далі, вичитуючи на ходу, кому-таки той лист: "Лих?.. Ні. Мих?.. От і розбери, чи воно "ми", чи "ли"! Грамотії називається!"

Коли він зникав поміж стовбурами верб на греблі, бабуся утирала кінчиком хустки очі й, згорбившись, ішла до хати. Я знав, від кого вона жде листа ось уже третій рік, — від тата...

— Чого ж ви не на фронті? — питаю в поштаря. — Он скільки гармат...

Солдат неохоче всміхається.

— В резерві були, на відпочинку себто. Тепер от їдемо. — І, помовчавши, запитує: — А ти ж звідки такий цікавий будеш?

— З Полтавщини.

— Галушник, виходить?

— Угу.

— А я з Люботина, під Харковом це. Не чув?

— Ні...

Поштар знову сумно, навіть тужно якось дивиться в степ і повільно, м'яко тре долонею густу, в сивих латках, щетину на підборідді.

— А батько-мати твої де ж?

— Мама й бабуся вмерли, а тато десь воює, — брешу швидко й рішуче, бо добре пам'ятаю бабусине напучування: "Ти, Харитончику, про тата краще нікому не розкажуй, бо воно всякі люди на світі є: один пойме, інший одвернеться, ще й пальцем услід тицькатиме... Господь з ними..."

— Ну, от бач, — солдат дивиться на мене з лагідним докором, — може, батько розшукує, де ти та що з тобою, а тебе і в селі немає, пропав безвісти. Що йому родичі відпишуть?

— У нас немає родичів, — кажу сердито, бо до цього поштар мені ще ніхто ні за що акафіста не читав, а тільки жаліли.

— Ну, то сільрада відповість: так і так, мовляв, немає вашого сина. Думаєш, татові легко буде?

Легко, важко... Татові ніхто не напише, бо ніхто не знає його адреси. І я не знаю. Коли б знав, то вже давно до нього пішов би...

Сонце, напевно, зайшло, бо під брезентом стало поночіше, сніги огорнула печальна синювата імла, і дві чорних колії позаду нас, котрі щойно було видно аж до небокраю, зникли.

Поштар замовк і закурился. Котрийсь із молодиків прокинувся, голосно позіхнув.

— Це ви, Калужний, отруюєте солдатський сон? — спитав хрипко.

— Я, Косте, я,— озвався з темряви поштар.

— Калю-у-ужний,— з удаваною досадою простогнав солдат.— Скільки разів пояснювати вам: не Костя, а Котя. Ко-тя, розумієте? Ах, ці мені вчені педагоги — чи ким ви там були до війни?

— Директором школи,— з усмішкою в голосі відказав листоноша.— А читав історію...

— О, директор!— вигукнув Котя так, ніби й не спав щойно.— Директор, освічена людина, а не розумієте, що Костя за наших з вами інтимно-товариських стосунків звучить надто офіційно і, я б сказав, образливо. Так що зятяйте: я стримую вас від поганих вчинків, чого й вимагає від справжніх воїнів статут внутрішньої служби...

Калюжний тихо засміявся, а Котя театральнo відкашлявся і заспівав тужливим тенорком — видно, когось перекривляючи:

Ох, машина, коллак медний,
Сидить милий худой-бледний.
Тір-ді-рі-рі, тір-ді-рі-гі-і...

— А що, Калюжний, як на вашу думку, скоро ми дістанемось до передової і коли на моїх доблесних грудях зтанцюють чорти — чи хто там головний на тім світі?

Поштар блиснув цигаркою.

— До передової вже недалеко. А щодо чортів важко сказати. Кому що судилося...

— Ах, милий директор і педагог,— зітхнув Котя.— Не згадуйте при мені цього романтичного слова — судимість, бо тоді мене неодмінно тягне в рідне Дебальцеве. Ви були колинебудь на цій чудовій станції? Ні? Ви багато втратили, Калюжний. Н-да... Вийдеш, бувало, ввечері на перон, народу — тьма; ліхтарі, паровозні гудки, рейки блищать у всі кінці світу: Полтава, Сталіно, Ворошиловград, Зверєво... У деповському парку музика грає, атласні блискучі півники на паличках продають, шатенки, брюнетки, блондинки... Букет! Поторкаєш коліном чийсь симпатичний чемодан — важкий. Так і знай: крупа, борошно, сало... Не те! Поторкаєш другий — легкий. Значить, на шахти людина їде, на заробітки. Теж не підходить. Поторкаєш третій — середньої ваги. Оце він і є! Звичайно, якщо господар чемодана — людина з манерами і з кировським годинником у кишені: начальник шахти, головний лікар або просто рядовий слуга народу...

— Ви були тоді ще дитиною, Костя,— зауважив поштар.

— Ну-у, якою дитиною!— примхваиво заперечив Котя.— На той час мені вже стукнуло шістнадцять років, плюс рік дитячої колонії імені А. С. Макаренка, плюс дві ухажорки!

— З вас, Костя, міг би вийти прекрасний актор типу Алейнікова. Вчора перед телефоністками ви, здається, виступали в ролі нареченого якоїсь стахановки... — сміявся Калюжний. — Хто ж ви насправді?

— Насправді? Будь ласка: людина з великої літери. А конкретніше — токар, член Тсоавіахіму, конференсьє, суфлер, перонний хлопець і активіст, а нині — гвардії рядовий начальник радіостанції — марка засекречена, надто від своїх...

Котя рвучко підводиться і твердо, не заточуючись, хоч машину кидає з боку в бік, іде до заднього борту.

— Пахне, здається, селом, — доповідає по хвилі, вдивляючись у пільму. В цей час машина круто взяла ліворуч. Котя вихопив з кишені триколовий німецький ліхтарик — у вузькому червоному світлі повз нас пропливав похилений телеграфний стовп і біла, затесана стрілою дощечка з написом: "с. Тридолі".

— На одне село три долі? — весело дивується Котя. — Чи не багато?

Незабаром колона зупиняється. Один по одному замовкають мотори, і в тиші, яка настає так раптово, що аж вухам боляче, виразно чути не лише канонаду, а й окремі гарматні постріли і глухе дудукання важких кулеметів.

Ми стоїмо посеред села, на просторому майдані. З ледь чутним шерехом сіється сухий біло-рожевий від близької заграви сніг. Крізь нього сям і там видніються чіткі на оранжевому тлі силуети хат, машин, підвід. Попід хлівами пирхають коні, тепло, затишно, пахне сіном.

Уздовж колони, біля кожної машини, тупотять чобітьми гурти артилеристів, зблискують прикриті долонями вогники з цигарок. У двері ближніх хат стукають, гримають кулаками, і вони неохоче, вузько прочиняються, викидаючи надвір жовті смуги світла.

— Зайнято!

— Ну? Кому сказано: за-айнято!

Артилеристи лаються, просять, погрожують, нарешті, наказують чийось ім'ям — і двері відчиняються навстіж. Незабаром перші машини розвертаються і, завиваючи моторами, в'їжджають у двори.

Несподівано з червоної темряви виринає низенька, перехрещена блискучими портупелями постать військового в білому полушубку.

— Стоволос! — тихо каже хтось із радистів. Вони вже прокинулися, товпляться біля радіатора, від якого пашиє теплом і валує пара.

— Кузовчиков є? — коротко й суворо запитує Стоволос, підійшовши.

— Точно так, тарш-ста-нант! — хвацько відповідає Котя — високий, широкоплечий, з насуненою на одну брову шапкою, але не тягнеться і не козирає.

— Шукайте, Кузовчиков, якусь хату, — не виймаючи рук з кишень білого як сніг кожушка, наказує Стоволос, — бажано на західній околиці й повище. Розгортайте станцію і шукайте наших.

— Заводь, Антошо! — гукає Котя до шофера, а Калюжний підступає ближче до командира і, затинаячись на кожному слові, каже:

— Тут з нами... малий, товаришу старший лейтенант... Приблудний хлопчина... То чи не взяли б ми його з собою?

— Приблудний хлопчина сам собі раду дасть, — сухо кидає Стоволос, потім, вже одійшовши, обертається: — А раптом станеться щось, засічуть, наприклад, — хто відповідатиме, Михайле Васильовичу? — І знову зникає в темряві.

— Ну, що ж, бувай, Харитоне. — Калюжний кладе мені руку на голову, так що шапка наповзає аж на очі, й, нахилившись до вуха, шепоче: — Заходь завтра до нас. Де побачиш антену над хатою, туди й заходь. А найкраще... вертався б ти назад, у Полтавщину, га? Ну, та про це ми ще поговоримо. Біжи в оту хату, напроти. — Він легенько підштовхує мене в спину, стає на підніжку, і машина, кидаючи з-під коліс грязюку, рушає.

Мені щось лоскоче в горлі, очі застилає гарячий туманець, але я знаю, що це ненадовго, що воно пройде. Ось не стане видно машини — і пройде...

Майдан швидко порожніє, якийсь час мотори гудуть в усіх кінцях села, потім усе затихає. Лише собаки валують та заграва поза хатами повільно росте, підсвічуючи низькі снігові хмари.

Іду полід тинами, зазираю в кожен двір, може, десь не так густо постояльців. Але скрізь — машини, кухні, тягачі; пахне холодним залізом і соляркою, теплим димком з димарів і свіжими печищами, видно, село недавно горіло.

Завертаю у вузьку вуличку, що веде круто вгору, розміркувавши, що сюди не всяка машина, а то й підвода з'їде, і зупиняюся аж біля останньої хати: з бовдура курить, маленькі низькі вікна завішені нещільно, й крізь них продирається назовні якийсь незрозумілий, приглушений гамір. Невже й тут повно? Стукаю. Дуженько, щоб почули. Незабаром у сіннях рипнули двері й збуджений жіночий голос весело запитав у дірочку над засувом:

— Хто? У нас, рідненькі, й так повно-повнісінько!

Я притуляюся носом до щілини в дверях і навмисно хрипко, щоб голос грубішим здався, гукаю:

— Та я, хазяєчко, один, багато місця не займу!

Засув поволі скрипить, двері одхиляються, і я мерщій вставляю свій твердий американський черевик між ними й порогом.

— Я сам,— кажу,— один...— і ледве не захлинаюся від диму та крутого самогонного духу.

Жінка, в розхристаній білій кофточці й з розпущеним по плечах волоссям, розсердилася:

— Ти 'кого біса опівночі товчешся тут, га? Ану, марш!— і штовхнула мене в груди.— Іди, йди собі!

Я вже хотів виймати черевик — такі недобрі жінки мені ще й не траплялися!— але в цей час хатні двері відчинилися, і в них з'явився солдат. Упершись руками в одвірки й намагаючись підняти важку, неслухняну голову, він запитав:

— В чі-чім справа?

На грудях у нього одвисли й подзеленькували медалі, а за спиною в диму шипіла патефонна пластинка, і спантеличено-здивований голос, ніби сам із себе кепкуючи, весело перераховував:

Носив жито і пшеницю,
Кукурудзу, чечевицю,
Поросята, і качата,
І курчата, і гусята,
Носив-таки й грошенята
За чорнії бровенята...

— Що, н-ночувати?— запитав солдат і знову зронив голову.— Пускай, Меланю, хлопця. Буде нам голки точити.

Хазяйка завагалася.

— А в тебе вошей немає?— запитала, полускаючи двері.

...що тільки тьху! --

вигукнула пластинка в диму.

— Що ви, тьотю, я недавно в прожарці був!

— Ну, тоді заходь.

Хата дихнула на мене теплом і димом. То куріла грубка, напевно, вже давно не мазана, бо вище дверцят чорнів широкий залізень сажі. Коло столу, заставленого закусками з солдатського пайка та різнокольоровими пляшками, поклавши голову на руки, спав ще один солдат. Патефон у кутку на лаві вже не грав, а тільки сичав, бо пластинка кінчилася. Я хутенько роздягнувся біля порога, розмотав обмотки — внизу вони змерзалися й тріщали, пострілюючи крижинками,— потім підійшов до патефона і заломив мембрану назад.

— Став ту ж саму, бо на другому боці вже зітерлася,— сказала господиня,— та йди перекусийш.

Вона вже сиділа за столом і нарізала черствого солдатського хліба — червона, розпатлана, але тоненька в стані й гострогруда.

Солдат, мій благодійник, одною рукою наливав у кухлі горілку, а другою розхитував свого товариша, вчепившись пальцями в його плече.

— Коляша, падайом! Слиш? Па-адайом, гоорю,— бурмотів він.— Давай вип'ємо за Меланью!

— Та не займай, Сергійчику, хай спить,— сказала хазяйка, припадаючи головою до солдатових медалей.

— Да? Ну, нехай. Сідай, малий!— Солдат простягнув мені кухню із смердючою пригорілою джурджею і підсунув ще не почату банку тушонки.— Скільки тобі років, Ваня?

— Мене звуть Харитоном,— кажу, всміхаючись, бо Сергійчик мені подобається, хоч і п'яненький.— А років чотирнадцять..

— Чотирнадцять?— дивується він, високо піднімаючи гарну, розсічену вузьким шрамом брову.— Тоді ні, молодий ще,— і забирає кухню назад.— Рубай тушонку.

Я нашвидку заводжу патефон — у ньому щось рипить і бринькає,— розкручую пальцем пластинку, бо сама вона не рушає, і припадаю до їжі, тут-таки ж на лаві, розуміючи, що від мене вимагається одне — крутити музику.

Солдат і Меланя п'ють, обнімаються в диму за столом; я дістаю скоринкою пахуче м'ясо з банки, підставляючи під підборіддя долоню, щоб крихот не губити, а пластинка тим же спантеличено-здивованим голосом виводить:

Удовицю я любив,
Подарунки їй носив,
Носив сало, носив свічки,
Носив м'ясо, носив стрічки..

Голок усього дві, та й ті тупі, як нарубані з дроту шевські гвіздочки. Я точу їх об мантачку по черзі: одна грає, іншу точу, доки вона стає такою гарячою, що і в руках не вдержу, потім гарячу вставляю, а холодну точу. Солдат мене хвалить, хазяйка, довідавшись, що я сирота, жаліє і кладе мої обмотки на лежанку просушити, а я, щоб віддячити їм за ласку, одвертаюся, коли вони цілуються, і точу голки старанніше.

Мордуємося отак аж до півночі: я біля патефона (вже й пучок не чую), а вони коло горілки. Потім усі гуртом (зморені, очманілі від диму та однієї й тієї ж пісні, весело переносимо Сергієвого товариша на лежанку — вони тримають його за

ноги й попідруки, а я посередині — і вкладаємося спати. Я лізу на піч, лаштую собі лігво з усякого ганчір'я та своєї одежі, а Сергій і Меланя знесилено падають у широченне побите шашелем і вимощене квітчастими подушками дерев'яне ліжко. Від одвішених вікон чути, як порохить об шибки сухий сніг, у хаті час від часу то виднішає од заграви, то знову меркне. Сергій і Меланя шепочуться в темряві. Вона часто й подовгу сміється, а то враз замовкає і ні з того ні з сього починає схлипувати та допитуватись:

— А завтра знову туди? Як же я без тебе житиму? Ох...

— Інші прийдуть,— байдуже одказує Сергій, і водночас чути: лясь!

— Ну, може, ще раз скажеш?!— гнівним шепотом доксіпується Меланя.

— Скажу-у,— гуде солдат,— бо увверен...

— У-у-у... ти!— сміється Меланя дивно якомсь: у тому сміхові і образа, і побоювання образити, і згода з тим, що так воно й буде. І знову, але вже ніжніше й м'якше, чути: лясь!

Я накриваю голову подушкою, від якої тхне гарячою глиняною потерухою, й одразу ж, ніби в тепле марево, що гойдається й тихо бринить навколо мене, поринаю в сон.

Глава III

Уранці мене розбудило сонце. Його жовтувато-медове проміння, що ледь тремтіло на стіні, на якусь мить воскресило в мені тиху, давно забуту радість, котрою я зустрічав зимові ранки в нашій з бабусею хаті: обмерзлі за ніч вікна, веселий грай полум'я в печі, біля якої вже поралась бабуся, неодмінно воркуючи щось сама собі; миротворне сяйво образів у кутку, облямованих під склом сріблястими мереживами та воцанними квітами. Почувши, що я прокинувся, бабуся, підрум'янена, розімліла коло вогню, зазірала в мій покуток і питала: "А що внучкові снилось?" Я вигадував якусь нісенітницю, позаяк мені тоді нічого не снилося, або ж відказував твердо, щоб схоже було на правду: "Залізні ковзани!" — і, затамувавши подих, чекав на відповідь.

Бабуся в таких випадках довго мовчала, потім, вдаючи, ніби вкрай здивована, казала: "Хм... І приверзеться ж дитині отаке! Ну, та це не вийде. По ковзани треба їхати аж у Полтаву. То скажи їм, хай не сняться...— І сміялася кожною зморщечкою на осяянім полум'ям виду, і плечима, і грудьми. Вся сміялася.— Вставай лишень, та поласуємо кулешем".

Лежу, всміхаюся в стелю, і раптом до мене, ніби крізь сон,

долинає тягучий, схожий на пісню плач. Схоплююся з теплого свого кубла, дивлюся через комин у хату. За неприбраним столом, підперши щоки долонями, спиною до мене сидить Меланя, а перед нею, притулена до порожньої пляшки, — Сергійчикова карточка: одна його брова на злеті, круто зламана посередині, а друга ніби аж тремтить чи то від болю, чи то від нетерпіння. Він дивиться на свою руку, перебинтовану вище ліктя прямо поверх гімнастерки, і на чийсь палець, що саме зав'язують вузол. Я здогадуюся, що ні Сергія, ні його товариша вже немає...

Мабуть, відчувши на собі мій погляд, Меланя здригнулася і вмовкла. Вона, певне, забула про мене, бо коли озирнулася, то я помітив на її обличчі переляк.

— А-а, це ти... — знайшовши над комином мої очі, сказала Меланя і криво, неохоче посміхнулася. Обличчя її помітно підпухло, гарні вологі очі променилися сумом, і в них тяжко було дивитися, а великі, як мені вчора здалося, хтиві губи теж припухли, червоно ятрилися й тремтіли. Вона прибрала зі столу фотографію, схвала її за пазуху і, не обертаючись, покликкала:

— Іди їсти, патефонщик...

Тільки тепер я роздивився, що це була не тітка, а молода дівчина. Видно, під чаркою і не вбрана, вона здалася мені вчора набагато старшою.

За сніданком із залишків учорашнього солдатського пайка Меланя намагалася не зустрічатися зі мною очима і не згадувала про постояльців, лише іноді, ніби перебираючи гудзики на прозорій кофтині, торкалась пальцями фотокартки, спідтишка позирала на мене й мовчала. Потім одпила трохи з кухля, кумедно, по-дитячому скривившись, і повеселішала.

Незабаром я вже знав, що вона нетутешня, а з Донбасу, що матері в неї немає змалечку, а батька перед самою війною привалоило в шахті, і вона зосталася з мачухою.

— То була сварлива та ненависна, — розказувала Меланя, хмурячи блискучі, немов підзолочені проти сонця брови, — а після татової смерті ще й запила. Вилізе, буо, з шахти і, ні помившись, ні причепурившись, — до буфету. Притьопає додому опівночі й у чому була — в постіль. Зжену, помию, перодягну, а вона лежить і варнякає: “Шкода, що ти, стерво, не мое, а тії... Думаєш, я пила б? Хе... Я б тебе як лялечку одягала і взувала. А задля чужої — не хочу! Душа не лежить! І людей дурити не хочу, бо раз не люблю, то не люблю!”

Меланя зігнула і ще раз приклалась до кухля.

— А тут прийшли німці. Почали записувати добровольців

у Німеччину. Я й записалася. Думала, гірше, ніж за мачухою, не буде. Та й подивитись кортіло, як воно люди в тих землях живуть... Дурна... Може, отак і завезли б аж т у д и, якби не... Супроводжував нас один. Німець. Гарний такий, чорт. Він до мене... Ну, як би тобі сказати? Ганявся за мною. Як тільки поїзд зупиниться десь, уже він і в нас у вагоні. Підсяде, джеркотить, джеркотить щось по-своєму, шоколадки роздає, тоді морг дівчатам, то вони хаміль, хаміль — і в сусіднє купе. А мене не пускає. Руки так накрутив, що тижнів зо два потім боліли...

Раз якось зупинився наш поїзд посеред степу. Дівчата спали, німця того не було — перших, добровольців, вони не дуже стерегли. Вийшла я в тамбур — поноченько ще, тепло, цвіркуни сюрчать, а попереду червоний вогник: семафор закритий. Зіскочила на землю — ніде нікогісінько, тільки машиністи біля паровоза гомонять — та й пішла собі на зорю. Вирішила так: наймичкою буду, за каліку подамся, аби свій, аби не чужина. Та й подалася...

Меланя, примружившись, дивилася на крижані блискітки, що грали в шибках жовто-червоно-зеленими цяточками, і час від часу посміхалася сама до себе гіркувато-глузливою посмішкою.

— Він тут недалеко й живе. Батько, мати й він. Зайшла я до них уранці — сонечко тільки вигулькнуло, а вже й спека — води напитися. Вони саме снідали. Сідай та й сідай, припрошують. Зняла я свій піджачок, розіпнулався... Я тоді платок низько напускала, щоб і очей ніхто не бачив. Ну, батько, мати — звісно, як у нас гостей пришановують — і жареним, і шквареним пригощати заходилися, розпитують, хто я та як тут опинилася, жаліють, хвалять, що втекла. А він мовчить. Ложку поклав, очей з мене не зводить. Чепурненький з лиця, хоч і понуркуватий трохи, баньками з-під чуприни тільки блись-блись. Глянеш у них — аж у грудях терпне. Не їсться мені, губи розтулити не спроможуся — зроду зі мною такого не було... Чого ж це ти, думаю, козаче, не на війні? Літа ж, бачу, призовні. Тоді, як із-за столу підвелися, збагнула: кривенький він, клешнявий на одну ногу. Ходить отак набокувато: хить-хить, ніби картопаю під плаг садить. Ну, ти скажи, як нашептав мені хтось, щоб у ту хату зайшла. А кажуть, долі немає...

Посиділа я ще трохи — незручно ж попоїсти і гайда з хати, — подякувала і стала прощатися. Куди там! Не пускають. Живи в нас, і квит. Сім'я невелика, їсти є що, будеш нам як своя. Це — старі. А він (його Кирилом звати) мовчить, тільки зблід як полотно. І вже не на мене, а під ноги собі дивиться та все комір то застібає, то розстібає...

Зосталась я. Думаю, як не до них, то до когось іншого приставати доведеться. То вже так, сама перед собою виправдовувалась, бо через нього — тепер уже знаю — не пішла тоді галасвіта. Може, воно й краще було б...

А невдовзі нас і поженили. Справжнє весілля справили, тільки вночі: фата, вінок, у молодого квітка, горілка на столі, коровай — все як годиться, але без людей і при завішених вікнах, бо вони хотіли, щоб про мене ніхто не знав, аж доки наші не прийдуть.

Спочатку, з рік, мабуть, гарно жили, весело, наче щодня свято в хаті. Свекруха мені ані за холодну воду братися не велить. Свекор аж помолодшав, усе якісь пісні мугикає та дратвою — він сам швець — витьохкує. А про Кирила годі й балакати. Так наче повищав ураз, ходити рівніше став, від суму в очах і сліду не лишилося. А вночі, було, як пригорнеться, то так, начебто хапається за мене, начебто боїться, що я ось-ось шезну. Та все допитується: "Ти мене любиш? Ти мене любиш?" Я спочатку одказувала або замість відповіді — набридає ж повторювати одне й те саме — пестила його, як уміла. А раз візьми та й засмійся. Справді-бо, як дитина, їсть шкурку з молока і питає в мамі: а вона добра? "Одсунь краще ногу, бо тісно". Забула, що він же кривенький, звикла так, що й не помічала...

На тому й закінчилося наше свято. Наче покійника в хаті замали. Кирило цілими днями мовчить, навіть до батьків не балакає. Очима на мене спідлоба так іскри й креше. А вечір настане — п'є, щоб сміливіше, не так совісно знущатись було. Спершу лащитись, робить зі мною що хоче, тоді принишкне. Чую заснув. Радію, думаю, слава богу, минулося. Де там! Опівночі, коли батьки в хатині поснуть, підхопиться як торопленний і ні з сього ні з того — хватить за горло: "Кажі, любиш?" Плачу, обіймаю його, присягаюся. "Брешеш! — сичить. — Якби любила, то не сміялася б!" Заїкнув розказувати, як те сталося, слухати не хоче. Вчепиться п'ятірнею в губи: "Цить, не троюдь! Шкура! Доброволка! Німецький покидьок!" Ти що, — плачу, — забув, якою мене взяв?

Замовкне, ніби шаменеться. Тоді як упнеться пальцями в груди, аж кров під пучками закипає: "Може, скажеш, гадино, що він і тут не був? — На німця того натякає, бо я ж усе до крихти йому розказала. — Що, мовчиш?" — і регоче, радий, що мені відповісти нічого...

І так щоночі. А день настане — старі просвітку не дають. Свекор ще сьак-так, мовчить, тільки молотком сердитіше стука, зате свекруха і за нього, й за себе надолужує: і не там сяду, і не там стану, і руки б мені покорчило, і ноги б мені повсихали,

і де я, зайда, взялася на їхню голову... Воно й зрозуміло: для них Кирило син як син, а я синиха лиха, бо не жалілася їм ні рязочку: одвикла за мачухою...

Меланя замовкла. Я чув, як об її зуби цокотів вінчик великого лудженого кухля, і, не підводячи голови, сказав:

— Навіщо ви, тьотю, стільки п'єте?

Меланя засміялася і, перехилившись через стіл, підняла моє підборіддя м'якими паморочливо пахучими пальцями.

— Тобі противно, ге ж?— подивилася на мене своїми вже посоловілими, тупими — я навіть не збгнув, якого вони кольору,— очима.— Ач, який гарненький хлопчик. Ти, мабуть, добрий, бо очі вимучені. Такі — добрі. А кому зараз добрість нїжна? Ха!.. І нїяка я тобі не тьотя. Мені всього двадцять годків!

Я бачив близько перед собою її трепетні у посмішці п'яненькі губи, підпалені смагою, ніжно-білі ямки над ключицями і кутик Сергієвої фотографії, що виглядала з-за пазухи.

— Як же ви тут опинилися?— запитав, нїжковїючи, навіть трохи неприязно: з якої це речі мене отак любісінько, як дитину, беруть за підборіддя й роздивляються! Я вже давно відвик од того, щоб мені тосі плескали.

Меланя якийсь час дивилася у вікно, мружачись і усміхаючись до сонця, їй, напевно, вже не хотілося розповідати.

— Що?— дляво перепитала вона.— Втекла я від них на тому тижні. Уночі, як усі поснули. Отямилася аж в оцій хаті. Тут бабуся-одиначка живе. Вона позавчора, як наші вступили, до родичів у Крюків подалася, а я оце хату стережу, доки повернеться.

— А вони?

— Ходять щодня. Умовляють назад повернутися. Або, як смеркне, попідвіконню вигупують. Шпигують. Вони й сьогодні прийдуть. Ну, та годі про це, остогидло...

Меланя підвелася і заходилася прибирати в хаті. А я одягнувся в сухі й теплі свої лахи, розпитав, де тут можна добути дров — треба ж чимось віддячити за харч та постій,— і, довідавшись, що лісу поблизу немає, топлять усі дєрезєю, вийшов надвір.

Сонце стояло вже високо, але мороз не всїдався. Згори мені було видно все село — велике, незграбно розкидане поміж яругами та спадистими косогороми. Куці глухі вулички, провулки вилюжилися від хати до хати та, не знайшовши виходу на простір, упиралися або в провалля, або в густі зарості дєрези, приметеної снігом. Там копошилися люди й чорніли латки вирубаного чагарника. У дворах деінде курїли дими

солдатських кухонь, іржали коні, попід моторами пофарбованих білилою машин чаділи факели, але гармат-сімдесятишестиміліметровок, скільки я не приглядався, ніде не було видно. Напевно, артилеристи вночі виїхали. Ненадовго і зовсім не боляче мене зачепила думка про радистів: де-то вони зараз — на фронті чи десь в іншому селі?

Від гурту жінок, що вирегочували з солдатами біля обмерзлого по зруб колодязя, я дочувся, що фронт посунувся далі, десь аж під Кіровоград, і що в колишній школі сьогодні показуватимуть німе кіно. Я вирішив неодмінно сказати про це Мелані.

Дерезу рубали здебільшого лопатами — солдати, жінки, підлітки. Малеча, що гралася тут-таки, біля своїх мам, принишкла, з цікавістю позирала в мій бік, і я спочатку не тямив чому. Аж доки хтось із гурту сказав:

— Ану, Льонько, піди спитай, чи він не з катюшниками їздить?

— Те,— заперечили йому.— Такі обтрюпані тільки в обзах бувають!

— Ги-ги... Обозна криса!

— А черевики, гля, як ковганки!

— Цитьте, може, в нього тата й маму вбило, а ви...

Затим до мене підійшов серйозний, охайно вдягнений, як видно, вчительський хлопчик і, спостерігаючи, як я голіруч поруюся біля дерези, запропонував:

— Може, вам допомогти? У нас є сікач.

— Нічого, обійдемося,— сказав я трохи спогорда і поспішив усміхнутися, щоб хлопчик (йому було років десять) не образився.

— Ну, тоді до побачення,— так же ввічливо, хоча трохи завчено сказав хлопчик і пішов до гурту.

Його враз обступила малеча, пошепотілася трохи й заходилася гратись у ладки.

Мені не кортіло до них. Після бабусиної смерті я розважався сам — у бур'янах десь або в лузі, щоб ніхто не бачив, і тулився більше до дорослих. Вони, всяк на свій лад, повчали мене, як жити, але по-їхньому в мене ніколи не виходило: напаять украсти в німців мила і проміняти на харч або одержину — мене впіймають і поб'ють; пошляють до найзаможнішого в селі чоловіка випросити їсти — там не дадуть, ще й вуркою обізвуть на додачу... Найчастіше мене вчили наказами: "Покіраливе телятко дві матки ссе; не все перескакуй, а інде й лізь; береженого й бог береже..."

Я не розумів, чому в одного теляти буває аж дві матки, в яких випадках треба лізти, а в яких перескакувати, а що

означає слово “бережений”, зовсім не тямив і жив самотужки, як приходилося...

Дереза була мерзла, я не ламав її, а, поховавши руки попід пахви, збивав ботинками, в'язав своєю реміннякою з трилінійки і носив до хати.

Меланя, швидка, поривчаста, в новій зеленій куфайці (я подумав: “Сергій подарував!”), сікла гілля на хворост, наспівуючи сяких-таких триндичок, потім сказала:

— Годі. Нам же тут не вікувати!— І засміялася.— Як тільки потепліє, піду звідси.

— Куди?— запитав я.

— У Донбас.

— До мачухи?

— Ні. На якусь шахту. Зароблю грошей, зодягнусь по-людськи, заміж виїду... А тут мене з'їдять: доброволка!

При заході сонця над селом з'явилася “рама” — чудернацький літак з двома охвістями та чорно-білими хрестами на фюзеляжах. Солдати стріляли по ній з карабінів, петеерів, ручних кулеметів і лаялися. Одні кричали: “Атставіть!” Інші заперечували: “А чо єйной, в зуби смотреть, стерве!” — і, припавши на коліна, знову цілилися. “Рама” кружляла низько, переверталася набік, і тоді було видно льотчиків у чорних шоломах та блискучих червоних проти сонця окулярах. Зробивши кілька обльотів, вона випросталась і стала віддалятися.

— Зараз приведе...— гомоніли солдати в сусідньому дворі, позакидавши карабіни за плечі й закручуючи цигарки.

Але в цей час навколо “рами” зчинилася глуха стрілянина. Чотири маленькі тупоносі літачки оточили її з усіх боків, заблискали вогняні кульки, зелені цівки кулеметних черг. Солдати спостерігали за боєм, затулившись долонями від сонця, однак воно світило так яскраво і так чорвоно-гостро племенили сніги на обрії, що годі було щось побачити.

Та ось у повітрі, майже над самою землею, знову з'явилася “рама”, а обабіч неї та зверху, збавивши швидкість, хрипко похлопуючи моторами, летіло чотири винищувачі.

— Ура! Взяти! Ведуть!— радісно загукали сусідські солдати. Село враз ніби вибухнуло. Кричали в усіх дворах, вимахували шапками, зброєю, факелами:

— А-а-а...

Я теж кричав щось, махав шапкою і пританцьовував, а Меланя, стиснувши долонями розрум'янені щоки, ніжно вистогнувала:

— Ой мої соколики.. Мої рибоньки..

Увечері, завісивши вікна всяким ганчір'ям, ми пекли в ле-

жанці картоплю. Як і вчора, хату від стелі й по лутки заволокло димом, тому ми сиділи долі. Меланя пильнували за жаром, час від часу підгортаючи його до купи, а я дробив молотком велику грудку солі. Вона була сіра й тверда мов кремій. Від невлучного удару з неї викресувалися іскри. Над нашими головами ледь помітно гоїдався дим, і разом з ним гоїдалося полум'я в каганці. З грубки пахло жаром, пригорілою картопляною скоринкою та гарячим відпаром дерези. На якусь мить мені здалося раптом, що це не я стою навколішки й товчу склисту замацану сіль, а хтось інший, чужий і водночас ніби знайомий мені... Як я сюди потрапив? Чого? Адже, я десь там, у своєму селі, де кожна бур'янина мені знайома, кожен клопоть землі. Ось на причілку нашої з бабусею хати росте гінка, ніколи ніким не стрижена акація (такої ні в кого більше у селі немає); в ній густо гудуть бджоли, пересідають з цвіту на цвіт, впиваються хоботками в чашечки і тремтять від напруги серед жовтого, розімлілого на сонці цвіту. Під акацією, в холодку, моє кубло, моя "хата", обтикана берестовим гіллям і прикрашена крем'яками з різнокольорової цегли та коліщатами з годинника, що висить у хаті над скринєю порожній, затканий усередині павутиною й сухими мухами — бабуся ховала в ньому гроші, коли вони були...

Аж ось на мосту чути маєве погейкування, повільно риплять колеса, і незабаром з-поза верб на гатці витикаються мурі, опішнянського заводу воли, запряжені в кузовку. "Гей!" — чути з її дна, висланого прив'ялою осокою (вона тягнеться й за осями), а погонича не видно: лежить куняє або в небо дивиться, тільки гострі полатані коліна стирчать...

О, якби те хто знав, як добре жити над шляхом, під самісінькою греблею, та ще й колодязь у дворі мати. Хто не їде, хто не йде — завертає. Напоїть худобу чи то сам нап'ється, сяде на призьбі погомоніти з бабусею, а примітивши мене, шасть у кошик чи вузлик: на ось тобі, дитино, гостинця — пряника, яблуко чи свистуна... І знатимеш ти, хоча ніби й не прислухався до розважної старечої бесіди, де й що сталося в цілій окрузі, хто, як і коли вмер, хто, коли й на кому одружився і не дав могоричу за молоду, бо "воно з коліна-праколіна жмикрути"; знатимеш, де пройшли гарні дощі, а де тільки "краєм зачепило", кого повезено в "город", а хто пішов пішки, — все знатимеш, живучи над шляхом...

Коли те було — сьогодні, вчора чи вічність тому? Як і навіщо я тут опинився, коли десь там, далеко-далеко, моя хата, жовта акація, бабусина могила на піщаному Чебрецевому бузгрі, напроти розлогої сосни з відломленою верхівкою?..

— Ти що, не чуєш?— торсає мене Меланя.— Кажу, давай їсти, а ти мовчиш. Аж налякав.

Ми чистимо обвуглену картоплю, дмухаємо на пучки, коли вже дуже припікає, і співчутливо перезираємося.

— Гаряче?

— Гаря-аче...

— Хоч зогріємося!

І регочемо з картоплею в руках, як маленькі.

Зуби у Мелані рожеві од полум'я в грубці. Картопля теж рожева і густо парує, як розломиш, бо в хаті ще мало духу.

Сіль доводиться лизати: міцна, її хіба що в мішку можна потовкати як слід, і то брезентовому.

— Добре, що хоч така є,— каже Меланя.

— А ви борщ з розсолем або солоними огірками їли?

— Ні. А що?

— Гидкий.

Від картоплі стає тепліше, а її пахощі — степові, осінні, довоєнні — паморочать голову, і ні про що не хочеться думати, крім одного: коли б то більше було її, картоплі...

Одначе попоїсти всмак нам не дають. Попід вікнами чути чийсь кроки. Потім вони завмирають, і в шибку хтось тихенько тричі стукає.

— Це вони!— злякано шепоче Меланя.

— Хто?— не розумію.

— Личаки. Старий і Кирило...

— То, може, не відчиняти?

— Ні, ні. Відчиняй біжи, бо ще вікна поб'ють. Вони скажені!

Іду в сіни, довго намащую засув.

— Хто?!— питаю сердитим баском. За дверима якусь хвилю мовчать, нерішуче покашлюють:

— Кхе... кхе... Та це, товаришу, ми... Сусіди.

Я клацаю засувом і одступаю в темний куток. У сіни увіходять двоє. Той, що попереду, вищий і, напевно, в кожусі, бо від нього пахне кислою вовною, придивляється до мене в темряві, улесливо бурмоче:

— Хе-хе... Звиняйте, що побиспокоїли. Діло в нас до хазячки вашої... То якщо ви не проти...

— А може, тату, нехай іншим разом,— втручається нижчий, мабуть, він і є Кирило.

— Ідїть уже, йдїть, раз намірилися!— сердито гукає з хати Меланя.

Заходимо разом. Старий, уздрівши, що перед ним не військовий, а чортибатьказна-що — так він на мене й подивився,—

рішуче ступив до лави, сів. А Кирило притулювся плечем до одвірка й заховав криву ліву ногу за праву. Зодягнений він був гарно, по-парубоцькому: діжурка, хромові чоботи, навколо шії поліскував білий шовковий шарф, котрим було прикрито і смугляве, чисто виголене підборіддя. Кирило дивився собі під ноги, тому я не бачив його очей, "божого колодязя" —

— То як,— лагідно мовив старший Личак, посміхаючись однією щогою, і я помітив, що Меланя здригнулася,— довго ми будемо з тобою, невістко, у хто-кого-перетягне гратися?

Меланя ледь помітно повела плечем.

— Ні. Недовго. Бо я скоро піду звідси.

— Світ за очі?— поцікавився старий.

— Світ за очі.

— Угу... Ну, це ми ще побачимо.

— А то що?— Меланя випросталась і визивно випнула груди.

— Та нічого...— Старий дивився на неї, схиливши голову на плече і прискаливши око.— Кажу, мати плаче день і ніч, дитина оно (при цьому він кивнув на Кирила, а Меланя презирливо посміхнулася) як у воду опущена ходить... Тобі як — всьоровно?

— Треба було б тоді шанувать, як я вас усіх шанувала.

— И... И... А то ми тебе не шанували!— скривився старий.— Мало не чукикали.

Меланя примружила очі.

— Я вам, тату мій колишній, ніколи не хотіла лихого. Ну тепер скажу... Якби вас на тому світі так чукикало, як ваша дитина мене — на цьому...

Ліва Кирилова нога випорснула з-за правої. Він зниклово кахикнув і знову заховав її.

— Спасибі тобі, дочко, й на цьому,— єхидно мовив Личак і низенько вклонився.— Батько, старий шкарбун, усе стерпить... На те він батько... Та навіщо ти мою дитину славиш ні за що?

— А-а, ні за що!— вигукнула Меланя, швидко тремтячими пальцями розстібаючи кофточку.— А оце бачили? Ні? Так подивіться!

Тріснув ліфчик, я на одну лиш мить побачив Меланіні груди, рябі од великих чорних синців, і одвернувся.

— И... И...— перехнябив губи Личак.— І тобі ото не стидко й не бридко показувати старому чоловікові солдатські шипаки? Думаєш, люди не знають, що в тебе як ніч, то й нові квартиранти?

— Забирайтеся звідси,— тихо промовила Меланя і вказала на двері.

— Пішли, тату,— сердито буркнув Кирило.

— Безстра-амниця,— уже з сіней, надіваючи шапку, скиглив

старий.— Мало їй солдатні, так вона ще й з дитиною злигалася... Розпутниця окаянна!

..Про те, що сталося потім, я дізнався лише передсвітом, прокинувшись од важкого, як марення, сну. У вікна вже зазірала стигла ранкова зоря, а в хаті стояв синюватий холодний морок. Я пригадав, що після останніх слів старого Личака в руках у мене якимось чином опинився молоток, котрим я трошив сіль, і я пожбурих його у сіни на Личаків голос. Ще чув, як під вікнами хтось стогнав, лаявся, гатив кулаками в рами. Потім хтось крикнув: "Ей, ви там! В чом дзело? Ну-ка убірайцесь вон, не то — подстрелю!" — і все стихло, ніби провалилося в безодню...

Я спробував поворухнутися й застогнав.

— Лежи, лежи, — зашепотіла Меланя, нахилиючись до мене з лежанки, і поклала на голову щось холодне.— Болить? Що в тебе болить, га?

У мене боліло все: скроні, плечі, груди...

— Лишенько, як ти вчора розходився! Зроду б не подумала, що ти такий одчаюга! Ну?— Меланя тихенько засміялась — біла, у нічній сорочці, як примара.— А бився... Матінко моя рідна! І кулаками, й ногами, й головою... І кричав не своїм гласом! А в кулаці була сіль...

— Де вони ділися?— спитав я, прислухаючись до власного голосу, котрий здавався мені чужим.

— Пішли. Ти їх випхав і двері засунув! Тоді довго плакав, рвався в мене з рук... Доки заснув.— І спитала обережно: — Це в тебе що — хвороба така?

— Хтозна...

— Ти їх не бійся. Сьогодні вони будуть як святі й тебе не займуть. От побачиш. Ну, спи, ще рано.

Я дивився в стелю, що з кожною хвилиною синішала, вищала, і думав: "Піду з цієї хати. Сьогодні ж. Шукатиму радистів..."

І швидко заснув.

Глава IV

Мені примарилася повинь, котру я запам'ятав ще змалечку, напевне, тому, що в той день — останній день мого дитинства — зійшла з дому моя мама, чи, може, тому, що бабуся часто розказувала про те "страховіття" якимось здавленим шепотом, а скінчивши розповідь, ревно хрестилася до ікони й просила: "Одверни нас господи й заступи..."

..Вода стояла на луках, скільки бачило око — від одиноких сосен на піщаній горі й аж до млина, що завмер на некоше-

ному ще Басовому острові, здіймаючи над рівноводдям чорний широкораменний хрест. У повені походжали лелеки — так повільно, ніби плавали, вода сягала їм попід груди, і в ній було видно їхні червоні ноги та м'яке шовкове грайво молодих отав.

Потім лелекам стало глибоко, і вони злетіли. А копички сіна, що стояли досі нерухомо, спливали й, поволі обертаючись, як у тихій завороті, рушили назустріч одна одній, штовхаючись пухкими боками і розминаючись, мов живі...

— Вода-а! — полинуло над селом посеред маявої спекотної тиші, й луна з-поміж верболозів, залитих повинню, глухо, моторошно простогнала:

— А-а-а...

На церкві ударили в дзвони.

Бем... бем... бем...

Де вони взялися? Адже їх давно познімали... Я пам'ятаю, як вони падали, перевертаючись у повітрі, мов велетенські підстрелені птахи, прощально бемкали на льоту, вгрузали вінцями глибоко в землю і німіли...

Бем... бем... бем...

“О, чуєш, чуєш?”

Хто це? А, то бабуся...

На косогір'я висипали люди з усіх кутків села: Троєщини, М'ятинців, Перечатного... Вони стояли мовчки, притиснувши до грудей немовлята, а в кого їх не було — руки.

Над повинню кружляли лелеки, виструнчивши стрілами довгі червоні ноги, і бемкали дзвони.

Чоловіки, похнюпивши голови, мовчки пішли в воду. Спершу брели по литки, затим по коліна, а незабаром вода стала їм ледь не по груди.

Я знав їх, здається, ще з пелюшок...

Оно дядько Биб, мовчкуватий вайло, перший на селі молотник і косар, пильщик і бондар, а як вітер “зручний”, то ще й мірошник. Він завжди пиляв у парі з моїм татом довгою дворучною пилкою, стоячи внизу, тому його густі, здивовано настовбурчені брови завжди були в тирсі, а руки та одежа, як і в тата, пахли березовим солодом. Випиваючи в нас неділі ради чи на якісь там свята, дядько Биб казав, було, татові: “Я тобі, Дем'яне, неба прихилив би б, якби дістав, такий ти мені... приятний!”

А оно дядько Марко-Накат-Його-Бог у своїй вічній вилляній на плечах сорочці з твердим од залубенілого поту коміром. Я той комір добре знаю, бо Марко щовечора ходив до нас на посиденьки або стригтися, і тато, обчикриживши його

“під покришку” та надивившись на той череп'яний комір, казав: “Знімай, Марку, сорочину, хай баби виперуть, а мою надінеш”. Дядько й не опиналися довго. Бурмотіли тільки: “Та мені хоч би самий комір, бо, накат його бог, шию вже так нарізав, що аж пече...”

Дядько Марко був бовкуном¹, і жінки — навіть моя мати, котра, як мені здавалося, завжди дивилася на людей трохи через плече, — жаліли його.

А оно ще дядько Артем Грушка, славний у селі тим, що, везучи од родичів повну тачку грушок на крижалки², ласував ними доти, доки їх лишилося “на два узварці”, а коли батько спитав у нього, чому так мало привіз, одказав: “Хіба ж я знаю? Ну, виїв, мо', з кубельце, а ті хто 'на де... Мо', розтрусилися дорогою. Бги-ги-ги...” Батько прилюдно побив його за те віжками, прихованими од колективізації, — так побив, що Артем плакав, хоч був уже одружений і мав двоє дітей. Жінка втішала його, як дитину, а сусіди заявили про віжки голові сільради, і їх конфіскували...

Чоловіки оберемками складали сіно в човни й, перекинувши ланцюги-прив'язі через плече, волоком, уже попідруки в воді, тягли ті човни до берега. А божевільна баба Палазя (про неї казали: “На голову не зносить”) з ріденьким сивим волоссям над верхньою губою та на підборідді, вешталася поміж людьми на косогір'ї і, сварячись коцюрбуватим пальцем в обличчя кожному, скреготала по-сорочачому: “А я що казала? Випущу півня, випущу півня! Не вірили? Тепер дивіться, хай вам повилазят! Киш-киш-киш... Неси жарину! Гальку, Івана, Карпа — спали вражину, спали вражину! Киш!”

Копиці одна по одній спалахнули й посунули на село. І вже над ним кружляли не лелеки, а червоно-гарячий півень з жариною у дзьобі...

“А-а... — тіпалася од реготу Палазя. — Всі щезнете, всі слизнете!”

Бем... бем... бем...

Аж ось повінь підступила й до нашої хати. Я чув, як вона смоктала призьбу, солодко, з хижим присьорбом, як булькали у воду шматки глини од глухої стіни, а бджоли в акації тягли з жовтого цвіту солодку юшицю і, напившись, обважнілі, теж падали у воду, мов хрущі, хапалися лапками за стебельця сіна, та ненадовго: повінь поглинала їх або крутила в брудній піні й несла геть.

“Одверни господи й заступи...” — благала бабуся шепотом.

¹ Бовкун — старий холостяк (полт.).

² Крижалки — нарізані сушені фрукти (полт.).

— Та-ату!— закричав я так голосно, що аж прокинувся на мить і подумав: “Ці сон... сон”.

“Клич, клич!— просила бабуся.— Може, хоч тебе послухають...”

І тут взялася звідкись мама — в чорній, напущеній на лоба хустці й з жовтими розпушеними косами на грудях.

“Еге ж,— сказала вона, дивлячись на бабуся звисока і через плече,— тепер кличте, хоч розірвітьесь! У-у... Іроди! Зав’язали мені світ своїм арештантом, теперечки рюмсаєте? “Клич...” Прокляті! Казала: мовчи, скам’яній, ні пари з уст — послухав?! Р-розумаки, бодай ви пощезли! Піду... На шахти, в Харків, в Алма-Ату... Я ще жить хочу, жить! Ха! Мені ще, слава богу, не п’ятдесят, а двадцять п’ять!” — і кинулася вибирати зі скрині своє манаття: сорочки, кофти, сукні, намиста...

“А дитина?— заплакала бабуся.— Схаменися, дочко, що ти робиш?”

“И... И...— косорото посміхнувся старий Личак.— Од живого, теплого чоловіка йде, безстра-амниця!”

Бем... бем... бем...

— Та-ату!— закричав я і враз побачив його.

Він стояв під берестком, що ріс посеред нашого двору, пригнувшись до нього широкими плечима та склавши руки на грудях, і дивився на повільно байдужими, напівзаплющеними очима — там сналися чорні над прозорим розливом дими і готіло полум’я.

— Тату!

Я міцно обняв його ногу і, терпнучи од жаху, відчув, що вона тверда, холодна й негнучка...

— О рятуйте, що з тобою!— застогнав хтось знайомим мені голосом так близько, що я затремтів і повільно, ніби виринаючи з холодної безодні, прокинувся.

Наді мною схилилася Меланя. В очах у неї холонув переляк.

— Чого ти плачеш, га? Болить? Ай, ну навіщо ти ото ліз не в своє діло! Вони погавкали та й пішли б... А тепер — що мені з тобою робити?..

Коли я, вже одягнений, з м’якими дрижаками в ногах, подякував Мелані за постій і сказав, що піду собі, вона поцілувала мене в лоб і сплакнула.

— Куди ж ти оце подасися, рибочко моя хворенька, бліденька?..

— До червоноармійців,— сказав я, одвертаючись.— Тут у мене знайомі є.

— А... Ну, дивись. Жалко тільки... Так гарно мені з тобою було... Наче братіка придбала. Картоплю пекли... Ге ж, весело

було?— і зам'ялася, забігала очима сюди-туди.— А якщо хочеш, то зоставайся...

І хоч Меланя плакала, я відчував, що вона радітиме, коли я піду.

— Прощавайте,— сказав, уже тримаючись за клямку, і спробував усміхнутися, але не зміг: щось незнайоме досі, холодне й байдуже, як татові очі уві сні, не дало мені того зробити, то тільки губи скривив.— А Личакам краще б ви не одчиняли...

Меланя швидко закивала головою, втираючи сльози.

Уже сходячи вуличкою згори і тримаючись за тин, щоб не впасти, я почув, як вона весело — ніби й не плакала тільки що!— гукала до сусідки:

— Галю, приходь увечері, на патефоні пограємо!

Я розумів, що те запрошення стосувалося більше Галиних постояльців, котрі саме вийшли за поріг покурити в розстебнутих аж до пазухи гімнастерках та в бушлатах наопашки.

— Гляді, Грішаня, свірісцьолка вон какая бландзіністая...— сказав до молоденького рум'янощогокого солдатика довгий, як жердина, веселоротий сержант.— Схадзів би к ней на пацефон, а?..

Солдатик тільки сором'язливо посміхнувся на те.

— А чо? Мо-ожна...— мружачись від диму з цигарки, докинув третій.— В неї там учора ввечері давали увертюру, так сержант прогнав. Скажеш, ти виручив, то давай, сусідко, шильце за мильце... У-га-га.

І весь гурт зареготів.

Глава V

Коли Меланина хата сховалася за іншими, я відчув уже знайомий мені за два роки блукань огидний солодкуватий щем у грудях, а як згадав оте ніжне Меланине "рибочка моя хворенька, блідесенька", то аж похлинувся, аж писнув од жалю до себе — тоненько, по-мишачому, і злякано озирнувся, чи ніхто хоч не чув... Від сорому того стало легше, прийшла на пам'ять порада веселого безногого діда в проваллі перед тим, як літак прилетів удруге.

"Ти тільки, малий, не дуже слухай отих жалільників усяких. Жаліють — ну й нехай собі жаліють, кому язик не болить. А ти своє знай: упав, підвівся і знову скачи. Робіте, як казав Ісус Христос, те, що піп каже, та не робіте того, що піп робить... Сам жалій скільки хочеш і кого забাগнеться, а себе — цур! Бо як почнеш себе жаліти, то не людина з тебе вийде, а каз-

на-що — кваша, нюня, солопій, розтапша! О... І те зятям: великий жалібник суть великий брехун і фарисей”.

“Хто це — фарисей?” — спитав я, бо чув таке слово вперше.

“Кажу ж тобі: брехуни”, — сердито буркнув дід.

То були останні його слова...

А згодом я переконався, що дід казав правду. Якось в одному селі, голодний і зморений, підійшов до першого-ліпшого двору щось випросити. Біля хати, над обгородженою очеретом пасікою, гули бджоли, брязкав ланцюгом пес за ворітьми, під повіткою хтось, видно, теслярував, бо чути було рубанок, а коло тину на ослінчику сиділа ряба згорблена тіточка і пасла курчат. Вислухавши мою примовку про “теплий куліш”, вона сумовито посміхнулася, схилила набік маленьку ящірячу голову, наче хотіла сказати: “А ку-ку, мої гулі!” — і стала розпитувати, чому, як та коли zostався я “без татуся й мамусі, як та билиночка в полі”. Жалібних приказок вона знала багатько, гулила їх майже до кожного слова і вимовляла з такою насолодою, ніби співала найулюбленішої пісні.

“І-і-і... моя ж ти кровиночка безпритульненька, безталанненька... І-і-і... боже ж мій, боже, тринадцятеро годочків прожило, а вкусило за двадцять... І-і-і... куди ж ти, господи наш милосердний, дивишся, що не зглянешся...” Я вже мало не плакав — так мене розібрало від її слів, а вона, помітивши те, аж зраділа ніби, аж запищалася та й собі напустила на очі туманцю і вже несла до них пелену рясної квітчастої спідниці, але нараз хутко підхопилася й закричала, вишкіряючи дрібні жовті зуби:

“А щоб ти була здохла, зануда проклята-окаянна-анахтемська! Альга-льга-льга-а-а... І-і, щоб тобі добра не стало!”

“Що там?” — обізвася з двору чоловік.

“Курча сорока взяла”.

“А хіба я не казав: роззява”, — байдуже мовив дядько і знову зашаркав рубанком.

“Якби ж не лазила тут старчва всяка... — пробурчала жінка, але, похопившись, голосно сказала: — Немає у нас чого тобі дати. Гарбуза сирого волоського є половинка, та де ж ти його звариш. Зайди краще ось по сусідству до попа, той подасть. Тільки скажи, що ти хрещений...”

Попові, напевно, байдуже було, хрещений я чи не хрещений. Він виніс окраєць житнього плескача, розрізаний навпіл і перекладений холодною яєчною, й запитав, у кого я ще був. Я сказав.

“Ха! — реготнув піп. — Знайшов у кого просити. Вони ще змолоду г...ноїди! — Хвацько, як те роблять парубки, одкинув

полу заношеного підрясника, дістав з кишені пом'яту, видно, вже давно скручену цигарку і, прислинивши її, закурив.— То ти, значить, яко наг, яко благ, яко нет нічого? Угу... Ну, якщо будеш у наших краях іще колись, заходь прямо до мене. Нощу-полнощ — нагодую, притулю десь, чого ж..."

Потім, ідучи попід тинами, я чув, як баби говорили про нього в гурті: "Хіба це батюшка? Осьо тьху! Махає кадиллом, як шаблею..."

Місяців за чотири, взимку, я знову потрапив у те село, однак попа вже не застав: німці вбили його за віщось, а на місці хати стримів зі снігу лише чорний обмерзлий димар...

Посеред майдану, де мене поза ту ніч лишили радисти, я зупинився, не знаючи, куди його податися. Надворі стояла перша провесняна відлига, дзвінко цвірінькали горобці в садках та дерезі, густо, сіро, як узимку листя на дубі, обліпивши гілля, а коли з-за хмар на мить прозирало сонце, заходжувалися дзвякотливо жирувати в калюжах, оббризкуючи один одного крильцями. Сям і там попід ворітьми гралися діти, теж весело, як горобці; військові траплялися рідко, та й ті були якісь мляві, по-дядьківськи лапкуваті — схоже, обозники.

Я блукав по селу майже до самого вечора, однак хати з антенами так і не знайшов.

— А по ярку туди далі не ходив?— запитав у мене пристаркуватий уже солдат, довідавшись, кого я шукаю. Він був зодягнений у все військове, хоча й ношене, але в чорній вилянялій шапці, нацуплений на вуха, і в побитих домашніх чоботях.— Там стоять котрісь.

Я пішов ярком у той бік, куди показав солдат і звідки найчутніше долинав перекатистий гуркіт. Стежка поміж густими чагарями була вузька й покручена, як заячий слід. Мені спочатку навіть здалося, що кружляю на одному місці. Але незабаром чагарі порідшали, попереду в глибокому видолинку замаячило десятків зо два хаток. Над одною з них я розгледів блискучі проти західного сонця шпилі антен і так зрадів, що хотів уже бігти, та враз уляк на місці.

— Х-ха!— вихопилося в мене мимоволі, а волосся під шапкою ніби аж зашаруділо: просто переді мною, на просторій галявині, врившись звернутими набік гарматами в сніг, стояло чотири танки, а поруч них виглядав з намету товстий свіжотесаний стовпчик у чорному танкістському шоломі... На шоломі стояв гайворон і вискубував з нього біле ганчір'я.

— Киш!— крикнув я, та крику не вийшло, тільки засичав.

Гайворон повернув голову в мій бік, крякнув, ударив крильми об шолом, що в нього аж поворозки зателіпалися, й злетів.

Ледве переставляючи обважнілі ноги, я підійшов до стовпця.

На дощечці, прибитій під шоломом, було написано рудим мазутом:

“Вечная память героям-танкистам ст. л-ту Козаренко, серж. Файзулину, Ситнику, ряд. Марчук, Ласкину, Кановец и 3-м неизвестн. 1. I. 44 г.”.

Я обійшов навколо танків. Від них ще пахло горілим залізом, люки були відчинені — з чорних отворів тягло холодом і ще якимось моторошно солодкуватим духом, од якого мені стали ввіччю і покійна бабуся, жовта, видовжена аж на два столи, і хлопчик з гостреньким носиком, і веселий дідусь, котрого люди закопували вранці посеред бур'янів над провалами, а я все лазив рачки по вологих від нічного туману закапелках та шукав навіщось його дерев'яну ступку...

Над танками кружляв гайворон, той самий, що я зігнав, і сердито, хрипко, немов дзьобаючи мене в голову, скрякував:

— Крр... Крр...

Наче проганяв мене... Зціпивши зуби, щоб не так тремтіти від холоду в грудях, я побрів до хаток, де блищали антени. Мені було вже все одно, “мої” в тому хуторі стояли радисти чи не “мої” — аби швидше до людей...

Сонце було при заході, червоне, без проміння, тихе й сумне. На нього раз по раз напливали чорненькі цятки далекої зграї. Напливуть, і зникнуть, і зникнуть — все в один бік: туди, де гуркотіло...

Я оглянувся на танки: гайворон знову сидів на шоломі й скуб з нього біле ганчір'я.

Це було вже мені, було... І шолом на паколі, і дірки в ньому, і сонце заходило точнісінько так — тихо, багряно, в трагічній самотині, тільки зграї не летіли все в один та один бік...

Я зі страхом відчуваю, як десь глибоко в душі зав'язується й росте вже знайомий, звіданий мною мулкий сум і втома від цього печального сонця та гайворонячих тіней на ньому, а ще від безсиля збагнути, що коять дорослі, їхні стосунки завжди полищали в мені липучу, як павутина, нудьгу, — може, тому мене так вабило до людей, світлих, простих, зрозумілих людей, у чиїх вчинках я бачив відповідь на запитання: “Навіщо?”

“Ходи, Харитоне, дивися, та не все до серця бери, — радив мені немічний дідусь по той бік Дніпра. — Одвертайся, тікай, якщо нікуди одвернутися буде, бо такого набачишся, що й сам себе згубиш... Згадуй щось своє, дитиняче, хороше, що з тобою було колись, — от і забуватимеш лихе”.

Хороше... Якби ж то воно було!

— Крр... — сито, вдоволено крякнув гайворон позаду.

І знову постав переді мною той захід сонця, той пробитий у кількох місцях шолом, і новенька гімнастерка, вона лопотіла на вітрі, ніби прагла знятися й полетіти в примеркле вечорове небо...

Я почував тоді в невеличкому хуторі, запруженому німецькими мотоциклістами. В кожному дворі попід стінами хат і хлівців стояло по три, а то й по чотири мотоцикли з колясками та затягнутими в брезентові чохла кулеметами. Не було їх тільки біля одної хати — низенької, обшарпаної, в котрій жила, як мені сказали, "безпала Ленка". Ні грядок, ні садка, ні хоча б куща бузини навколо — пустир, вигорілі молочаї та кашка. Під призьбою врівні з вікнами росла стара, аж червона кропива, а в хаті було сморідно й брудно: стіни голі, рябі од мушиних крапочок, по кутках гойдалися сірі, важкі од пилуги калшुки з павутини, лише над примісткою, вичовганою до воцаного блиску, висів старий поруділий рушник з вигаптуваним чорними нитками похмурим написом: "Під хрестом моя могила, на хресте моя любов".

Ленка прийняла мене на ночівлю в хатину з розваленою грубою, ще тут стояв трухлий теслярський верстак, на котрому, либонь, давно вже не столярували, й точило, а маленьке перехняблене віконце при самій землі заросло пилом і павутиною так, що ледь сіріло в п'ятні.

"Істи не дам, у самої нічого", — сказала Ленка (від неї тхнуло буряківкою) і хотіла зачинити за мною двері, але вони не зачинялися, бо вгрузли низом у долівку.

Потім вона пила з пляшки, їла чищені жовтяки, умочаючи їх у сіль, висипану просто на стіл, хрипко сміялася сама собі, лаялася, перекиривляла когось, а навітшавшись таким чином, завела жалібної пісні про молодого коногона, розчулилася, заплакала й сказала:

"Ей ти, вишкварок! Іди попоїж".

Я відповів, що не голоден.

"Гидуєш, пранець? Ти ба, яке пхе... А я, щоб ти знав, чистіша за всіх отут у селі хазяйок. Думаєш, я зроду каліка? Дзуськи! Я до війни шахтюркою була, плитовою. Я однією рукою грузоний вагон перекидала, щоб ти знав, доки пальців не прищикнуло. І кавалерів імела — закачаєся! А плаття носила... Тут зроду-віку ніхто таких не носив: маркізетові, наскрізь просвічувалися!"

Вона зітхнула, кинула пляшку під лаву і заспівала слабеньким хрипким голосом:

Ночка-х тьомна, тьомная-х,
Ночка тьомная-х, тьомная,
Освіщають хвонаря...

Я вже давно помітив, що дорослі люблять розказувати мені свої гризоти і всякі незлагоди — наче сміття у драпаний кошик висипали, зовсім не турбуючись, навіщо мені все те знати... А розказавши, ставалося, веселішали, оновлялись ніби: "Ну от, наче аж полегшало..."

Сонце заглянуло в хатинне віконце, яке запливало червоною гущею, кинуло на вибоїсту долівку холодний промінь західної заграви. Під верстаком зашаруділи й запищали миші — билися, певно, за якусь поживку. Ленка знову захлипала і захрумчала огірком — я ще ніколи не бачив, щоб людина їла і плакала... "П'яна вона, — подумалося мені, — краще б піти звідси. Та куди подінуся проти ночі?..." — І почав умошуватися на верстаку.

Надворі, десь поблизу, задиркотів мотоцикл, чахнув під вікнами і змовк, а слідом за тим до хати увійшло двоє німців — в касках, з автоматами на грудях, у пожмаканих, смугастих од пилюки френчах.

Ленка хутко змела зі столу недогризки просто додолу, поляпала долонею по лаві коло себе і, блазнювато посміхаючись, промимрила: "Проходьте, пани, ком-цурік, зеце зі зіх коло паньки!"

Німці щось сердито заджеркотіли між собою, зазираючи в хатину, але не побачили мене зі світла, тільки гидливо поморщилися. Потім один з них підійшов до віника, що стояв біля печі, пошпурив його чоботом насеред хати і показав Ленці, щоб замела, а другий, з перебинтованою лівицею, — з рукава вигядала тільки кругла брудна куделя, протосана кров'ю, — вибив автоматом дві горішні шибки у вікні, сів на лаву і обережно поклав на стіл поранену руку. Він був ще зовсім молоденький, років на чотири старший за мене, й озирався по хаті здивовано-запитливими очима загнаного цуценяти.

"А що, болять рученька, котуню? — підсіла до нього з віником Ленка. — От бач, яке лихо... Руський Іван пух-пух, а тепер болять... То ж добре, що не осюди (вона потицькала пальцем себе в лоб), а якби туди — аухвідерзейн! Га? Ти хоч трошки по-нашому кумекаєш чи зовсім ні бум-бум?"

Німець розстебнув кітель на грудях, обережно вклав туди брудну кудель, потім нахилився до Ленки і здоровою рукою навідмаш ударив її по обличчю. Вона випустила віник, притулила до щоки скалічену долоню і сказала: "Дурень ненормальний із сватівської психіатрички. Я тобі, вилупкові, в матері годжуся, а ти... курдупель нещасний. Попався б ти мені в шахті... Собака!"

Вона стояла посеред хати, випроставшись — висока, не по-жіночому крутоплеча, і я повірив тої миті, що Ленка

й справді здужала колись перекинути вагонетку одною рукою.

“Verfluchte Schwein!”¹ — бурмотів німець, приколисуючи поранену руку.

Ленка накинута хустку і, не обертаючись до мене, сказала: “Вискакуй через сінешні двері, бо це такі нелюди, що вб’ють, як знайдуть”.

“Reite dich oder ich frasse dich! Weg! Verfluchte!”² — закричав німець, подумавши, либонь, що вона його й досі лає, і вхопив автомат.

В цей час до хати увійшов другий, несучи оберемою пляшок і два ранці за плечима.

“Los, los!” — крикнув весело, блиснувши золотим зубом, і замахнувся на Ленку ногою, але не вдарив: не з руки було.

Я вислизнув у сіни. Слідом за мною, зігнувшись і тримаючись обома руками за груди, вийшла Ленка.

“Дулом ширнув, гад,— сказала, всміхаючись так, як це роблять чоловіки, коли в них щось болить, і завернула за хату.— Ходім пересидимо десь, може, вони нарепаються та й виїдуть...”

Проте німці, схоже, й не думали виїжджати. Не догукавшись Ленки (“Matka! Matka!”), вони самі витягли з колодязя води, роздяглися догола й, крякаючи по-вутячому, стали митися просто посеред двору.

Надвечір до них прийшли гості — мотоциклісти з інших дворів, теж з пляшками (прислухаючись до розмови, я зрозумів по окремих, знайомих мені словах, що ці двоє були на передовій, тепер їх вітали з щасливим поверненням), і почалася п’янка — крик, свист, пісні, з вибитих шибок цмолився сигаретний дим.

Незабаром уся компанія висипала надвір. Чути було: сперечалися, хто краший стрілець — Горст чи Фрідріх. Поранений виніс із хати якийсь пакунок і кинув на землю, сказавши: “Das ist unsere Trophäe”³.

Німці замовкли, присіли навпочіпки навколо пакунка, і разом дико ревноли:

“Bravo, Fridrich!”⁴

“Das ist aber fein!”⁵

“Ein Moment, ein Moment!”⁶

¹ Проклята свиня!

² Замовч, а то гірше буде! Геть! Проклята!

³ Це мій трофей.

⁴ Bravo, Фрідріх!

⁵ Оце здорово!

⁶ Одну хвилинку, одну хвилинку!

Один з них метнувся до хати, виніс дерев'яну лопату, що хліб саджать, і всі гуртом, порегочуючи, заходилися щось майструвати.

"Що вони затівають?" — спитала Ленка, що досі сиділа мовчки і нерухожими очима дивилася перед собою.

"Мірятимуться, хто краще стріляє", — сказав я.

"Попався б ти мені в шакті, — пробурмотіла вона, розтираючи груди, — я б тебе..."

І вимовила таку сороміцьку кару... Такої я ще не чув.

Тим часом німці закінчили майструвати. Той, що виносив лопату, низенький, вислогузий, як качка, підвівся з-землі й під загальний регіт поставив поруч себе опудало в новенькій, з кількома орденами над кишеньками, гімнастерці, перехрещеній портупейми, та з планшетом через плече.

"Achtung!"¹ — вигукнув він і, вихопивши руку з-за спини, спритно, як циркач, надів на опудало рубчастий танкістський шолом.

Компанія заляпала йому в долоні, рушила пріч від хати. Попереду, піднявши опудало високо над головами, мов плащаницю, йшов низенький і рахував кроки:

"Einundzwanzig, zweiundzwanzig, dreiundzwanzig... Genug?"²
"Also gut"³.

Сонце, торкнувшись землі, швидко ущерблялося знизу, ніби підтавало. І на його тлі, чітко окреслене, як жива людина, стояло посеред бур'янів сумне розп'яття — танкіст... Гімнастерка ледь помітно тріпотіла на тихому призахідному вітрі, багрянилося небо, а там, де був Дніпро, за селом, гуркотів фронт.

Першим стріляв поранений — з трофейного ТТ. Він довго цілився, виставивши ногу далеко вперед і одкинувши голову (видно, так його колись навчили), але ні разу не влучив. З нього сміялися, вмовляли передати зброю іншому. Тоді він розсердився, пошпурив пістолет далеко в бур'яни і, вхопивши автомат, лаючись, одноруч стріляв по розп'ятті доти, доки не зробив з нього решета. Потім воно похитнулося і впало. Німці перестали сміятися і дивилися на пораненого з якимось острахом.

На стрілянина з ближніх хат повиходили люди і мовчки спостерігали ту розвагу, а Ленка, коли опудало впало, схилила голову на руки й заплакала.

Ми сиділи в бур'яні до самого ранку. Ніч була суха і тепла, як перед грозою. Тихо мерехтіли зорі, на полини опускалася

¹ Увага!

² Двадцять один, двадцять два, двадцять три... Досить!

³ Гарзд.

червона при світлі заграви павутина — починалося бабине літо, — а на Дніпрі чи вже десь ближче, по сей бік, невлад били гармати, і низько над землею зринали далекі ракети.

Ленка спала, підмостивши під голову зібгану хустку, тихо стогнала уві сні, схлипувала, бурмотіла всякі негарні слова та погрози, а я дивився на заграву — мені здавалося, що вона регоче й витанцьовує, як божевільна баба Палазя в неділю біля сільбуду, — і почував таку чорну, всевладну нудьгу від своєї самотини та страху перед навколишньою тишею (село ніби вмерло), що неспроможний був поворухнутися і терп. Таке бувало зі мною і раніше, коли бабуся розказувала темними глухими вечорами про повінь, а ще коли на кладовищі плакав пугач або вила на чиемусь дворіщі собака. Бабуся ніколи не проминала сказати: “Ото як угору виє — на пожежу, а як у землю — на похорон”. Я намагався уявити собі, які в собаки очі, коли вона виє, але не міг і питався бабуся.

“Смутні, дитино, бог з ними, — одказувала вона і крадькома хрестила мене. — Спи. Або думай краще, в що б ти завтра погрався...”

Згодом мені не раз випадало лишатися одному в степу десь — тільки місяць, солома та мишача біготня попід ногами або й по ногах — чи то в лункій, покинутій хазяїнами хаті; мене часто били, принижували до сліз, але так боляче самотньо, як тоді посеред бур’янів, мені ще ніколи по було. Ніби отруївся я тою ніччю...

У хуторі мені вже геть споночіло. Я дійшов до великої, о двох димарях та на двоє дверей хати, над котрою здіймалися вгору тьмяно-блискучі щогли антен, і став коло хвіртки. За тином чорнів садок, у ньому тихо по-весняному шушукалося чорне гілля (з ярка від погорілих танків тяг вітерець), пахло мокрими вишнями і нескошеними з осені бур’янами.

Біля перших дверей — вони були відчинені в сіни — хтось курив і тихо покашлював. Потім покликав:

— Заходьте, хто там...

Я впізнав голос Калюжного і, ледве пересуваючи ноги, підійшов ближче. Калюжний нахилився, придивляючись:

— Харитон Дем’янович...

Він сказав це так лагідно, зраділо, усміхнено і... по-татовому, що я, не відаючи й сам, як воно зі мною сталося, уткнувся йому обличчям в розстебнуту на грудях шинелю і заплакав.

— Ну от... — легенько притискаючи мою голову до себе, бурмотів листоноша. — Такий веселий хлопчина, і на тобі... Ну, ну... Нічого... Це буває і з нами, грішними.

Глава VI

Першим, кого я побачив, переступивши поріг, був Стоволос. Він сидів на низенькому ослінчику за таким же низеньким круглим столиком і їв гарбузову кашу квітчастою дерев'яною ложкою — комір гімнастерки розстібнутий, реміня ка та португеті попушені, ніби не їв, а тесав чи молотникував.

У печі, розмальованій по комину густою синькою, топилося. Біля припічка поралася жінка — низенька, сива, з опалими до підборіддя пухлими щоками. В другій кімнаті — двері до неї було відчинено навстіж — з навушниками на скронях сидів Котя і тихо, але чітко говорив у мікрофон, тримаючи його грохи на відстані.

— “Береза”, я “Трава” ... “Береза”, я “Трава” ... Як чуєте мене? Я “Трава”, прийом...

Долівка в обох кімнатах була товсто потрушена мідно-жовтою гречаною соломою, вікна завішені цупкими, мабуть, недавно витканими рядами в чорну та червону смужки, стіни білі, рівно підведені знизу зеленою глиною, — чисто, загишно, храмно; давно вже не траплялося мені бувати в таких хатах.

Калюжний легенько підштовхнув мене в спину, як і тоді, на майдані, й сказав:

— Проходь, не бійся.

Я зняв шапку, тихо поздоровкався, проте з місця не зрушив: тут, біля порога, в тіні, хоч не видно, що зарюмсався...

Стоволос обернувся і, певно, не впізнавши мене, байдуже кивнув; Котя привітно блиснув зубами й знову припав до мікрофона:

— “Береза”, я “Трава”...

— Це той? — роздивляючись на мене, спитала у Калюжного сива жінка. Очі в неї волого блищали від полум'я в печі, а щочки були дуже бліді, хворобливо опадисті.

Стоволос поклав ложку, теж пильно скоса глянув на мене, потім, суворіше, — на Калюжного (я похапливо натяг шапку) і мовив до жінки, лагідно, навіть услесливо всміхаючись:

— Спасибі, ненько. Не каша — мед. — І нахилився до її руки, щоб поцілувати, але вона вивільнила свої пухленькі пальці з його довгих і, напевно, чіпких, сколошкала йому хвилясту русяву чуприну й сказала:

— Ну, ну, годі лашитися... Ступай роби своє...

Стоволос таки влучив поцілувати її в зап'ястя, швидко вишшов у другу кімнату й заговорив з Котею:

— Не чути?

— Погано. Як з того світу. Забивають, чорти...

— Давай спробуємо ще.

Калюжний скинув з мене шапку, обняв за плечі, притискаючи щоголю до холодного шинельного гудзика.

— То приймете хлопчину, Кіндратівно?

— Чом не прийняти.— Жінка підійшла до мене, поторкала пальцями за зуб (від неї гаряче пахло пічним полум'ям).— Тільки де його спати покласти? Хіба з Катериною, на печі?...— І засміялася.— Ти як, смирний парубок чи не дуже? Не залоскочеш мені дівку?

Я спромігся лише всміхнутись на те, але усмішка вийшла, мабуть, кепська, бо жінка відвела очі вбік, щоби їй здригнулися й опали ніби ще нижче.

— Ну, ну, не обижайся. Я шуткую. Стягай лишень свій лапсердак та сідай до гарбузянки, а я тим часом нагрію тобі окропу. Ти ж, либонь, давно мився?

Я промимрив, що був недавно в прожарці, але не помився: на мене як стороннього не вистачило води. Однак пояснення це було схоже дужче на брехню, ніж на правду. Я розсердився сам на себе й сказав, як було:

— Торік восени.

Хазяйка тихо, майже нечутно зареготала:

— Давненько, сказати б...

Доки я муявся біля каші — якби хоч не той Стоволос!— Калюжний уніс ізнадвору цеберку води, в котрій плавало вишневе листя та крижинки, хазяйка налила нею великий чавун (крига видзвонювала об його вінця) й посунула в піч. Потім вони вдвох витягли з-під лави широкі дерев'яні ночви, пошепки перемовляючись, у що б мене переодягнути, а Котя все кликав та й кликав:

— "Береза", я "Трава"... Як чуєте мене, "Береза"?.. Прийом, прийом...

Каша й справді була як мед, солодка та запашна. Відчуваючи на собі допитливі хазяйчині погляди, я спочатку їв повільно, набирав у ложку тільки під один бочок, тоді нахилився нижче, аби заховати очі, і вже не їв, а тьопав, паленіючи від сорому, що не здатен стримати себе: мені здавалося, що всі дивляться, як я похапки ковтаю, і від того я давився, кашляв, утирав сльози, а коли вишкріб дно, то ще довго сидів над порожньою мискою, не наважуючись підвести голову.

Тим часом на мене ніхто не звертав уваги: хазяйка завішувала великою рядниною куток біля грубки,— там уже парували ночви,— Калюжний порпався у речовому мішку, дістаючи звідти махорку, мило, новеньку злежану білизну...

Незабаром я хлюпався в ночвах, відчуваючи, як тіло моє з кожною миттю легшає, приємно щемить і пахне чорним сол-

датським милом, а голова паморочиться, паморочиться... За рядниною блимав од пари каганець, хазяйка про щось півголосно гомоніла з Калюжним, шанобливо називаючи його Михайлом Васильовичем, від грубки пашіло теплом, а на осліничку біля ночов лежала чиста, справжня білизна... Груді мені стислися від думки, що міг би й не втрапити сюди, але я боявся радіти, бо вже примітив, що слідом за радістю назирці десь ходить лихо й очікує на мене...

На печі, куди мене спровадила хазяйка, а Калюжний ще й підсадив, посміхаючись і ніби жартома лоскотно обмазуючи мої сухі ребра, було чисто, біло, як у маленькій світличці. Від коминів пахло свіжою крейдою і сухими вишнями — на них стояли жаровні, вщерть насипані сушкою. В маленьке кругле віконце, вмазане знадвору, ледь чутно, по-кошачому шкрябалася гілочка, й чути було, як гули дерева, наче там, за стіною, був не садок, а цілий ліс. Білизна не облягала мене, а халабудилася й пахла махоркою; тіло в ній здавалося маленьким, тому я сам собі здався на хвилю ще дитиною, хоч давно вже так не думав, — навіть ногами подригати закортіло, стелю дістати або вуха великим пальцем. "Ану ж дістань вушка, синок... Отак, отак... От і любий!" — це тато колись мене вчив.

За комином у другій кімнаті продеренчала телефонна ручка.

— Прийміть донесення від тридцять четвертого, — зморено сказав Стоволос і заходився диктувати, твердо вимовляючи кожну цифру. — Вісім, три, один... Чотиреста два, шістсот сорок чотири... Повторюю... Що?! Відставить! Слухати треба уважніше! Повторюю...

— А вашому старшенькому скільки? — гомоніла хазяйка до Калюжного.

— Такий, як оцей хлопчина.

— Як його звати — цього?

— Харитон... Дем'янович. Принаймні він так рекомендується.

Вони тихо засміялися.

— А молодшому?

— Не знаю... Приблизно три з половиною. Він народився вже без мене. А може, й не він, а вона...

— Не чути?

— Ні. Вже п'яте послав.

Хазяйка зітхнула.

— Нічого. Дасть бог, обізвуться... — І поквапливо додала: — Таки ж і вітряно сьогодні, гуде, як на Покрову.

Я притис долоні до скронь, щоб затулитися од хатнього світла, й припав лобом до віконця. В садку ворушилося чорне, як гадюччя, гілля, стьобало по туго напнутих дротяних розтяжках, що тримали антенну щоглу і тужно підвивали деревам; поміж низькими стовбурами яблунь та вишеньок тьмяно білів сніг, лиш де-не-де над кронами дерев миготіли зорі — дрібні, неспокійні, перелякані начебто...

Почуття непевності, тривоги, очікування чогось страшного знову охопило мене. Я з головою вкрився теплим колючим ряденцем, затис долоні між коліними — ця поза ще змалечку навівала мені затишок та раювання в думках — і став пригадувати свої давні радощі: як тато приніс колись із поля їжка і я качав його по хаті віником, бо він був колючий; іншим разом знову ж таки тато вніс із грядки кавун у росі, й та роса стріляла по хаті гострими сонячними скалками, а тато всміхався (його зіниці трошки ховалися під верхні вії) і казав: “Це не кавун, а королівська корона. Бач — сяє!”

А ще він любив мене стригти. Посадить посеред хати на високий, для мене ж змайстрований стілець, обгорне шию та плечі накрохмаленим рушником, що аж рипить — цьвах, цьвах, ножицями поза вухом: “Не бійся, тато не вріже дитини, ні...” Цьвах, цьвах... “Отака та голівка кругленька, отака моя макітерка. А тепер давай брехушку...” Цьвах, цьвах... “Дивися, мамо: точнісінько твої вушка — як пелюсточки. Аж сонечко просівають. А закрутка татова, одна. Ми, мамо, раз женитимемось... Так, сину? От і розумнички...”

“У-у, розумаки, бодай ви поцезли!”

Чому вона тоді так обзивала тата, за що? Адже раніше — я те ледь-ледь пам’ятаю — вона часто заходила до нього в комору, де він вечорами плотникував при каганці, під’язавши чуприну конопляною мотузочкою, а я грався на пахучій тирсі та стружках, легко, мов крило, клала йому на шию красиво зігнуту в лікті руку і, ще стрункіша, ніж завжди, бо тяглася до нього навшпиньки, наказувала: “Поцілуй мене. Ще... Ще... Ну от, слава богу, хоч сама напросилася”, — і сміялась йому в очі.

Тоді я хапав тата за ногу, горнувся до неї, пританцьовував і хтозна-чому голосно сміявся, а мама легенько, однак настирливо відштовхувала мене круглим холодним коліном і казала невдоволено, аж сердито: “Підожди, не з’їм твого тата. Родичі які...”

Іноді ж з нею творилося щось не зрозуміле мені і образливе: вона цілувала тата знехотя і маніжено приказувала: “Фу! Живичею від тебе тхне, як від покійника, аж нудить. І потом... Фу!”

Вона всміхалась, вимовляючи ці слова, але та посмішка завжди неприємно вражала мене, і було чомусь шкода батька. А він нахилив голову й казав тихо: "Не знаю, мені живиця пахне..."

"Не любила вона його і все наше сімейство,— розказувала бабуся дядькові Марку-Накат-Його-Бог після того, як тата не стало,— бо найдужче любила себе. Вони-бо, Коротьки, всі такої вдачі: умом не взяли, то хоч пихою надолужили. А тут, на лихо, ще й грамоти зазнала, хоч поганенької — Дем'яно, бувало, вдень плотникує, а ввечері їй книжки до вроків розжовує та в рот кладе... Він щодня в роботі та в роботі, а їй у любов побавитися кортить, як тій киці ледачій. Вона і в подушки лягала, прости господи, як та кицька: то сядь, то так потягнеться, позіхне. Тьху! Хоч би з дитиною коли погралася, лацюга, прости господи. Ну, тепер наживеться, до пари знайшла...— Бабуся нахилилася до дядькового вуха й швидко-швидко шепотіла щось, а він тільки бровами водив то вгору, то вниз.— Словом, як той казав: яке брело — таке й стріло. Ну, та господь їй суддя. Ходімо, Марочку, до хати, та вип'єш наливки, щоб йому там легко гикнулося, козакові..."

Дядько Марко не відмовлявся. А випивши, довго сидів без шапки під образами, мовчав, утирав очі рукавом і підморгував. Тоді бабуся наливала йому ще, й він починав розказувати про тата повагом, міцно кладучи слово до слова. Може, тому його розповідь мені й запам'яталася:

"Якось-то косили ми з ним за проваллям. Він попереду — косар же був лепський, на ять!— а я за ним, хоч теж не давав дядькам собі п'яти врізати... Косимо та й косимо. Вже й сонечко навзаходи стало, ось-ось землі торкнеться, а нам ще ручки гнати — краю не видно... Аж дивлюсь: присів мій Дем'ян, косу покинув, балакає щось потихеньку. Підходжу — а він перепелячу пір'їну знайшов і роздивляється. Та так уже її голубить, так голубить пальцями, наче птаху дрібну на долоні тримає... Дивись, каже, Марку, пір'їна яка! Умреш, а руками такого не зробиш. Звісно, кажу, то діло бже. Про мене воно що?— пір'їна, та й годі. А йому, бач, ні..."

Потім дядько випивав ще трохи, ховав очі під долоню й казав: "Ех, Дем'яне, Дем'яне, друг ти мій горький!"

Я любив ці тихі, лагідні розповіді про тата, чув їх від багатьох людей і часто думав собі: чому ж ніхто не заступився за нього? Однак спитати не наважувався, бабуся не веліла навіть згадувати "про таке" на людях, ще й пальцем насварилася: "Боже тебе борони! Чуй не чуй, бач не бач, а мовчи".

Згодом, коли підріс і бабуся вже не стало, я таки наважився

спитати, але мені відповіли незрозуміле: "Врем'я таке було, синок..."

Вітер за круглим віконцем розбурхався вкрай; сад уже не гув, як раніше, а стогнав, і гілочка не шкрябалася, а дрібно цокотіла в чорне скельце, ніби знадвору хтось ізлякано кликав когось чи попереджав про небезпеку: цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Я вже дрімав, коли в сінях грюкнули двері, що вели в другу половину хати, й почулися дзвінкий дівчачий регіт та жвавий молоденький басок:

— Ступай, ступай, годі винашуватись!

І знову рипнули двері, хтось хрипко, нетверезо благав:

— Ката! Ка-а-гуша! Не ухаді, родная... Адной мінутки без тебе не магу! Жізн ва-азмі, но не ухаді! Ката...

— Ой, та ну вас, дяю, к монахам...— давилася реготом дівчина.— Геть, пустіть!

Затим до хати, швидко причинивши за собою двері, ускочили дівчина й хлопець — невисокий, але ставний, з дитячими ще ямочками на щоках. Дівчина сховала обличчя в долоні й сміялася, я бачив лише її густе розкошлане волосся, недбало заплетене в одну косу — товсту, пухнасту, такого кольору, як дим проти західного сонця,— з позолотою...

— Катюша!— шкреблося в сінях.— А-адну мінуточку...

— Скільки тобі казано: щоб і ноги твоєї не було в цього архаровця!— розсердилася Кіндратівна й легенько ляснула дівчину долонею по стегну. Та гнучко одсахнулася, вийнувши спідниною, зареготіла ще дужче.

— А ти?— хазяйка вигнула брови на хлопця.— Теж мені сторож...

Хлопець весело грайнув ямками.

— Хіба ж я винен? Кажу їй, ходім, а вона: "Як він чудно балакає!" Напився й лізе до неї цілуватися. Я не пускаю, а він: "Вазьмі мою галіфе парадне з лампасами, шашку вазьмі, тільки пазволь..." І Тельнов, ординарець його, теж не пускає, а він: "Уйді, ти пока мой слуга, а не повелитель!"

Нарешті той, що лапкував у сінях, намацав клямку й, низько нахилиючись у дверях, увійшов до хати. Це був довготелесий, під саму стелю, горбоносий капітан у синьому галіфе з широкими кавалерійськими лампасами. Брови йому зрослися над чорними гострими очима в широку, як і лампаси, смужку, гімнастерка розхристана, аж погони за плечі з'їхали, й на грудях видно синюватий косинець кучерявого, мов ягнячий смушок, волосся. Капітан спирався на шаблю в піхвах, похитувався й усміхався згори до всіх, показуючи довгі та жовті, як гарбузове насіння, зуби.

— Катюша... Хазяечка-мамаша! Вазьми моя душа,— капітан тицьнув себе кулаком у волосся на грудях,— тільки пазволь хята би один раз пацिलाвать дочь Катюшу! Адин раз, гаварю! Ну? Пайми: завтра Дженджибаров пайдьот в бой, пагібнет, может бить, навекі, і коршун виклюєт ему па-аследніє глаза... Пазволь, мамаша!

Його захрипай від горілки гучний голос, що линув аж з-під стелі, розлягався по обох кімнатах, перекриваючи стогін вітру за стінами, тріск рації й зморено-тривожне допитування Коті в когось далекого, невідомого:

— Як чуєте мене, "Береза", як чуєте? Вас не виявляю, не виявляю вас! Прийом...

Стоволос швидко підійшов до капітана — туго підперезаний, стрункий, з тоненькою, ніби несправжньою зморшкою між бровами — й сказав різко, дивлячись йому в груди:

— Ви заважаєте працювати, капітане. Прошу вас вийти.

— Зачем так строго, старлей!— Дженджибаров похитнувся і хотів обняти Стоволоса, але той відхилився.

— Повторюю...

— Ну, еслі ти на принцип, я тоже на принцип!— скипів капітан і сів на лаву, простягнувши ноги ледь не насеред кімнати.— Вот так. Не пайду сафсем!

— Я накажу вас... викинути!

— Ревнуєш, да?— Дженджибаров поклав підборіддя на ефес шаблі й прискалив око.— Ревнуєш, да? Па-ані-маю... Ка-анешно! Ти сам фчера целовал ейо в саду...

Стоволос виструнчився, ступив крок до лави. Катя зойкнула, у Кіндратівни зблідли й затремтіли пухкі щоки, а хлопець Ванько насупився.

— Вийдіть, товаришу капітан,— примирливо мовив Калюжний.— Ви справді заважаєте.

— Что?— здивувався Дженджибаров.— Нікагда в жізні не слушала приказаній... ефрейтора!

В другій кімнаті цокнули об стіл навушники, і за мить біля Дженджибарова опинився Котя. Він пригладив обома руками густий лискучий їжачок на голові, чемно всміхнувся:

— Прошу пробачити мене, капітан, за порушення субординації, але ми змушені...

Далі все сталося так швидко, як у німому кіно перед тим, коли рветься стрічка: брязнула об підлогу шабля, капітан, змахнувши руками й ногами, мов раменами, опинився в повітрі, коротко охнув, скрипнув зубами і... вилетів у сіни.

— Отак,— сказав Котя, обсмикуючи гімнастерку й сяючи до всіх вибачливою усмішкою.— Давайте, хазяєчко, вечеряти, а Калюжний послухає поки що “Березу”, гаразд?

— Тельнов, ка мне!— хрипко волав у сінях капітан.— Пістает сюда! За-аві ескадрон!

— Ну полно вам, полно... Ідіте-ко лучше спать...— розважливо бубонів хтось за дверима й покректував.

— Застрелю, са-а-бак!

— Полноте, говорю... Чего там... Всьо правильно...

Потім хряпнули двері в другу половину хати, і все замовкло.

Котя повів Калюжного до рації і тихо пояснював там:

— “Береза” працює ось тут, вбік — ні на мікрон, кругом їхні станції, гавкотнява страшенна... Якщо почуєте число тридцять чотири, кличте мене, це термінове повідомлення. З богом!

— Смачного.

Тим часом Стоволос, високо піднявши брови, одчитував хлопця.

— Це несерйозно, Ваня. Ми вчимо вас, щоб забрати в свою частину, в зв'язківці, а ви гулі справляєте. Зрозумійте, що потрапити на фронт людині не навченій, не обстріляній — перспектива майже нульова. Вас просто... вб'ють у першому ж бою. Я розумію, ви хлопець завзятий, самовідданий, вам себе не шкода, але ж подумайте про маму...

Кіндратівна вдячно-благально дивилася на нього, зітхала й утирала хусткою очі, а Катя сиділа похнюплена. Коли вона на мить підводила голову, то її очі лукаво стріляли спідлоба на старшого лейтенанта... Він помічав це, поважнішав, на щоках йому виступали круглі макові рум'янци, як у дівчини, а голос, і без того не дуже мужній, робився ще тоншим...

За час своїх мандрів я бачив багато закоханих і знав, що це таке — кохання, бо від мене з цим не крилися, просто не зважали на мене, і з того, як сміливо, навіть зухвалькуватого-весело Катя зустрічалася із Стоволосом очима, я зрозумів, що вона грається з ним, а не любить.

Котя їв чепурно, шляхетно тримаючи ложку, не зависаючи над мискою, як роблять майже всі селяни й солдати, навіть Стоволос, і не кутуляючи підборіддям — воно в нього ніби й не рухалося,— і гомонів до Кіндратівни та Каті, що низенько нахилила голову й швидко-швидко перебирала пальцями розпушений кінчик коси:

— Дженджибаров, хазяєчко, ще дитина, але вже зіпсована. Влада... Йому скільки? Двадцять сім. А вже капітан, має ординарця, в якійсь мірі навіть козачка. Крім того, ордени, лампа-

си, шабля, бурка... Чапаєв! Зрозуміло, що Калюжний для нього тільки єфрейтор... Якби він не образив Михайла Васильовича, повірте, мадонно,— Котя притис вільну, без ложки, руку до грудей і ледь вклонився Каті,— я ніколи не зайняв би його...

Катя рвучко встала й кинула сердито:

— Давайте, мамо, гасити, я хочу спати!

— Хай же людина довечеряє.

— Людина хай забирає миску і довечерює в тій кімнаті.

Котя тихо засміявся, обіруч узяв миску з кашею і вийшов, зачинивши за собою двері ногою в блискучому хромовому чобітку.

Я відкотився до стіни, укритись колочою рядниною і заплащився. Вітер надворі брязкав чимось залізним, порипувала щогла, і тужно гув садок.

— ...Радіостанція РБМ-64 здатна працювати в двох режимах,— учительським тоном пояснював Стоволос у другій кімнаті,— мікрофонному і телеграфному. Мікрофонний режим використовується... Слухайте, Ваню, уважно, це важливий розділ.

Хазяйка щось шепотіла Каті, а та сердилася:

— Ой, ну таке вже придумують!

— Нічого, нічого, він хлопчик смирний, дитина ще.

— Ой, ну таке...

Потім хтось дмухнув на каганець, стало поночі, тільки через комин струменіло примеркле жовте світло.

— "Береза", я "Трава", ви чуєте мене?— розважливо, як у приятельській бесіді, промовляв Калюжний, ніби той, кого він питав, був десь поруч.

По лежанці зашаруділи босі ноги, креснув і зайнявся сірник — і я зовсім близько побачив Катю: примружені очі сухо блищали за довгими й густими віями, волосся впало на щоки, широка біла сорочка гостро нап'ялася на грудях.

Вона якийсь час дивилася на мене, скуленого в самому кутку, потім тихо, самими грудьми, засміялася, і на щоках у неї затремтіли дві глибокі дужки-ямочки, як два маленьких молодички.

— Ох, які ж у нього очі, лелечко! Не очі, а пуголовки!— здивувалася вона шепотом.— Пустиш тітку переночувати?

— Лягайте.— Я хотів одсунутися ще далі, та було вже нікуди.

— Ну, ну, чого ти від мене тетеришся? Я не кусаюся!— Катя хутко шмигнула під ряднину й хотіла обняти мене за плечі, але я одвів її руку.

— Не треба, мені тепло.

— О, та ми ще й з гонором!

Катя позіхнула, вкублилася зручніше і вмить заснула. А я довго слухав потім, як вона дихає — мов листя на дереві

шелестить літнього ранку; як Стоволос упівголоса вчив Іванька, час від часу наказуючи йому не куняти; як стелилася в тій кімнаті Кіндратівна, збиваючи подушки, і втомлено потріскував приймач.

Вночі мене розбудив тихий вкрадливий шепіт над самим обличчям та смердючий дух горіланого перегару, що забивав мені подих.

— Ката.. Катюша..— Чийсь чіпкі пальці хапливо і боляче обмацали мої стегна, живіт і на якусь мить завмерли холодними кліщами на грудях.

— Що?.. Хто здесь? Катюша!..

Уздрівши прямо перед собою великі блискучі в пійтмі очі та хижий полиск ошкірених зубів, я зойкнув і рвонувся, щоб підхопитися, але руки міцно притискали мене до череня.

— А? Кто ета?..

Раптом руки, що тримали мене, зів'яли, й оката, ошкірена примара, застогнавши, стала віддалятися, таңучи в хатній темряві. Звідти долинув знущально-докірливий шепіт Коті:

— Ах, капітан, капітан... Ти не багаж, я не носильник... Невже ти цього не розумієш, бездарний Ромео!.. Н-да, а руки в тебе тонкі, брат, як сурелі... Як ти тою шаблею махаєш?..

— Ша! Ч-ш-ш...— сичав Дженджибаров.— За-ачем шум паадимать?

А поруч зі мңою, під комином, де я засинав, давилася сміхом Катя. Як вона опинилася там, а я — тут?

Після короткої балачки в сніях клацнула заціпка на дверях, шелестнула солома під ногами, і на піч зазирнув Котя.

— Що, Харитоне, струхнув?— запитав він.— Нічого, п'яна людина, от і шамотиться. Ти спи, браток, спи...

Катя причаїлася в кутку, навіть дихати перестала, а я, стримуючи внутрішній дрож, укритися з головою і закусив губу, щоб не заплакати з ляку та образи: що я усім їм — там, у Мелані, а тепер тут,— затичка?..

Заснути мені так і не довелося до самого ранку, бо десь перед світом Стоволос, що підмінив Котю та Калюжного, голосно і, як мені здалося крізь дрімоту, злякано загукав:

— Кузовчиков, Калюжний, підйом! Котя, голубчику, миттю на телефон! Михайле Васильовичу, на дубляж! “Береза”, я “Трава”, чую вас добре, добре чую... Котя, передавайте...

Зашарудів одяг, задеренчала телефонна ручка, прокинулася Кіндратівна:

— Що там, хлопці, га?

— Нічого, мамо, спить, спить... Дев'ять, сім, чотири, три...

— Наш квадрат?

- Сусідів і наш... Один, два, вісім...
- Прорив?
- Схоже.

Я припав до віконця. Надворі біліли гострі намети, помережані тінями, за садком над припорошеним гіллям завис вузький, як рубець, червоний місяць, а під ним раз по раз зблискували руді спалахи, й глухо гула канонада.

Місяць швидко примеркав, тьмяніли зорі, віття на деревах вирізьблялося проти неба все чіткіше й чіткіше. Розвиднялося.

Схиливши голову так, щоб вона пролізла поза кошином, я заглянув у другу кімнату. Стоволос уже не диктував цифр, а писав їх на вузькій стрічці паперу, Котя сидів поруч, тримаючи ту стрічку на пальцях, і швидко передавав:

— Два, один, шість, чотири, нуль... Даю останню: Наталя, Уляна... Далі...

— Даю дубляж, прийміть дубляж від тридцять четвертого, — неквапливо говорив у трубку іншого телефону Калюжний, однак у його завжди врівноваженому, стишеному голосі чулася тривога. — Що? Так... Сусіда, здається... — І він став повторювати ті ж цифри, що й Котя.

Десь недалеко за селом моторошно, з надривом завили "катюші". У віконці заблмали спалахи, часто, один за одним. На печі стало видно від різучого зеленого світла, Катине обличчя здавалося в ньому безкровним, наче крейдяним. Вона спала горілиць, закинувши руки за голову, і було таке враження, що вони заплуталися пальцями в розсипаному на подушці підзеленому волоссі та так і заснули в ньому... Тільки сорочка на грудях то напиналася прутко, то западала...

Піймавши себе на тому, що надто довго, з якимось нуднувато-гарячим приливом у грудях дивлюся туди, де ворухиться Катина сорочка, я хутко відвернувся до віконця, відчувачи, як щокі мені обсипає жаром од не знаного раніше приємного сорому...

Канонада не вщухала аж до ранку. Однак по тому, що Котя та Калюжний говорили по телефону все рідше й спокійніше, я зрозумів, що там, далеко, де був тридцять четвертий, мало статися щось страшне, але вже минуло або ж минає...

Ранок був безвітряний, тихо пролітала негуста пороша, і садок ніби відпочивав у рухливих її тенетах після нічної негоди — жодна гілочка не ворухилася. Із заходу понад старим, певно, ще довоєнним кукурудзищем (з-під снігу тільки деінде стирчали поламані зчорнілі стебла) майже над самою землею

тягло хмари, котрі, як здалося мені, пахли димом, і сонце в прогалинах між ними ледь прозирало крізь холодну імлу — жовте, похмуре, сліпе.

Я вийшов за садок — гілля обторкало мої плечі та шапку, полишивши на них білі пухнасті квітки з снігу, — і став дивитися на дорогу, котрою в'їхав позавчора до цього великого яркового села. Он той похилений стовп із затесаною стрілкою-дороговказом, схожий на пережняблений хрест посеред снігів; від нього далі вгору мріють дві колії і сходяться біля обрїю клинцем; там щось чорніє, рухається, віддаляючись, все меншає й меншає, аж доки не зникає геть на вістрі того клинця. Десь там Дніпро. Зараз він іще не скрес, то хоч і мосту немає — можна перейти на той берег по льоду. А там уже Полтавщина: Манжелія, Піски, Шишаки, Артилярщина — в тім краю я не тільки всі шляхи, а й путівці і стежки знаю...

Вмостившись на купі соняшничиння, я ховаю руки в рукави свого пошарпаного лапсердачка, зсуваюся, щоб дихати в пазуху, заплющую очі й куняю на холоді під шурхіт пороші в яблуневому гіллі, а переді мною — прив'ялі садки, бузина, обвішана чорними плескатими кетягами, глиняні хатки позатинню, і сонця навкрузі стільки, що тіні од дерев мліють, насотані задухою та пилюгою; на пагорбах — жовті гарбузи поміж сірим опалим листям, а внизу став, усіяний різучими блискітками. Посеред нього — загнана, вхоркана качка, а на березі — поліцаї, п'яно регочучи та лаючись лінькуватю, бо спека така, що й говорити не хочеться, цьвохкають по ній з карабінів; качка вже не кахкає і не ляпотить крильми по воді, тікаючи від куль, а тільки хрипко скрякує і ледь ворушить жовтими змореними лапками; нарешті голова її падає дзьобом у воду, і стара сіра птаха завмирає, одгорнувши вбік одне крило; тоді поліцаї бреде по неї, підкачавши сині суконні штани вище колін, і гукає до своїх товаришів, що на березі:

— А вода гаряча, як сеча, га-га-га!

Це було в Артилярщині, сусідньому з нашим селі, де я, відпочиваючи в затінку, вперше усвідомив свою самотність, — мабуть, тому, що вперше за дванадцять років життя опинився серед чужих людей, а може, то підстрелена качка та мовчазні зів'ялі сади нагнали суму. Не знаю. Але ненадовго, бо відчуття безмежної волі, радість від того, що попереду на мене чекає великий незнаний світ і ніхто мені в ньому не вказ, підвели мене з гарячої землі під чиїмось тинном, і я пішов собі вузенькою вуличкою попід вербами, ринаючи із тіні в сонце і знову в тінь. І ніхто не питав у мене, хто я, звідки, куди йду... То повеселішав, підкинув вище на плечі полотняну торбу-

котомку з харчами, яку сам-таки й зладнав, і навіть пісні замуликав, пахкаючи підшвами по теплій пилюзі:

По дорозі жук, жук,
чобітками стук, стук...—

так мені легко здалося йти від своєї порожньої хати — тільки павуки в ній zostалися, рогачі, стіл та білі плями від образів на покутті.

Дорога за селом пішла круто вгору. Обіч неї на облогах ронила зерно кушувата падалішня мішаниця: жито, просо, гречка,— а то більше стояли безлисті од спеки бур'яни та сухо блищала павутина поміж ними. Неподалік від дороги хтось орав бовкнуном, прокладаючи посеред сірого бур'янища чорну смужку рілі.

Вийшовши на гору, я озирнувся: далеко в низині, за Артилярщиною, мов на долоні, мріло в мареві моє село — вузькими колінцями вигиналася річка на луках, біліли рядами хатки, як розкладені дітьми крем'яхи з необпаленої цегли, жовтою смугою лежав піщаний косогір біля кладовища (він завжди рятував село од повені), а трохи далі, на одшибі, мов маленький чоловічок, що вибіг за село, стояв млин, піднявши вгору двоє рамен, як дві руки, і ніби кликав: сюди, сюди...

Я припустив бігцем геть з пагорба, торба товкла мене в спину і з'їжджала на потилицю, як хомут, очі пекло й різало, ніби від диму. А коли озирнувся, вдруге відхекуючись, то села вже не стало, тільки двоє рамен виднілися над обрієм, але вони вже не кликали.

Скільки минуло з того часу — рік, два, три?..

Позад мене ледь чутно зарипів сніг. Підійшов Іванько.

— Чого ти тут — ги, ги,— сидиш?— запитав він, граючи ямками на ніжних дівочих щічках.— Ходімо синиць ловити.

— Як?

— А я покажу.

Дорогою до двору він устиг розповісти мені, що радишти ще "деруть хропака", бо вночі була якась заваруха, то не виспались, що мати печуть хліб, що синиць він ловить кожної зими — тільки цього року не ловив, бо ховався в погребі од Німеччини,— прив'яже їм до ніг соломинки й випускає.

— Навіщо соломинки?— спитав я.

— Так,— реготнув Іванько.— Смішно, як вони теліпаються!

Він добув з хлівчика рашник¹, поставив на сніг догори гузирем, сипнув під нього жменю пшона, потім дістав з кишені паличку, до якої була прив'язана довга сирова нитка,

¹ Рашник — сачок.

підпер нею один бік рашника так, щоб під нього вільно підпурхнула пташка, і вийшла пастка-накривачка. Все це він робив швидко, похапливо, прикусивши висунутий язик. А коли закінчив, то поволік мене в сіни, і ми причаїлися там за дверима, очікуючи на здобич.

Дві жовтогрудки, що досі веселенько вицвірінькували в припорошеному гіллі — вони вже чули весну, — принишкли і, допитливо схиливши голівки набік, дивилися зверху крізь сітку на пшоно, тоді осміліли, спурхнули з дерева на сніг... Іванько задрібцював ногами, голосно захекав мені над вухом, розтуливши припухі губи, і так зосередився, що з куточка рота йому аж слина потекла.

Синички попаски підстрибували все ближче й ближче до рашника, і незабаром одна з них клаувала пшоно вже біля кілочка.

— Йди-йди-йди... — шепотів Іванько, затиснувши нитку в пальцях так, що вони аж побіліли. І раптом смик: — Цоп! Нааша...

Синичка підстрибнула, ударилася спинкою об сіть, упала, забила крильми, потім застряла голівкою у вічку і, розкривши дзьобик, тоненько запищала. Іванько дістав її, підсунувши руку під рашник, заховав у жменю і на хвилю завмер, усміхаючись.

— А серденья тіпається! Крізь пір'я чути: стук-стук-стук... Ось на послухай.

— Не хочу.

Мені не подобалася ця гра і кортіло в хату, хоча й страшно було я відчував, що навіть очей на Катю не посмію звести, що сердитий на неї, і не міг зрозуміти чому...

— Може, випустимо? — нерішуче спитав Іванько.

— Угу.

Він розтулив долоню, і синиця чорною кулькою шугнула в порошу.

— Не треба соломинки, еге ж? — зазирнув мені в очі. — А то ще заплуається десь, повисне, так же?

І зітхнув.

У цей час на ганок вийшов Дженджибаров — у шапці-кубанці, збитій на потилицю, та довгій, до п'ят, кошлатій бурці.

— Привет, Ваню! — весело гукнув він, показуючи свої довгі жовті зуби, але, вздрівши мене, скривився, прискалив око, чвиркнув далеко в сніг і запитав: — А ті аткуда взявся? Ті хто?

— Ніхто! — сказав я сердито і одвернувся.

— Відал! — весело вигукнув Дженджибаров і додав поблажливо: — Шпана...

— Ромео!— якомога презирливіше сказав я, хоч і не знав, що означає це слово, і теж чвиркнув крізь зуби.

Дженджибаров ніяково закліпав повіками, одвернувся, вдаючи, ніби дивиться кудись далеко та стурбовано, потім збив кубанку на брови і пішов до хвіртки, підкидаючи острогами бурку, що ледь не волочилася по снігу.

— Товаріш капітан, товаріш капітан!— вигулькнув із сіней лисий опецькуватий солдатик з великими, порослими щетиною вухами і замахав надітим на руку хромовим чоботом.

— Ну?— неохоче обернувся Дженджибаров.

— Радісти, соседі-то наші, просілі вчєрась лошадьонку в лес по дровішкі с'єздіть і сані, хозяйке топіть нечем, а ви, под мухой будучі — віноват!— пообещалі. Дак как нинче-то бить, дадім?

— Ка-анешно,— байдуже кинув капітан і, посвистуючи, пішов вулицею понад садком.

— “Ка-анешно!” — перекривив солдатик (це, мабуть, і був ординарець Тельнов).— Он обещаєт, а мне бегай в ескадрон клянчай!— І зник так же непомітно, як з'явився.

— Чого ти з ним так, з Дженджибаровим?— спитав Іванько і знову, як те роблять менші, зазирнув мені в очі.

— Того, що він мене лапав уночі, думав — Катя.

Іванько спочатку здивовано, точнісінько як його мама, Кіндратівна, вигнув брови, а тоді зареготів:

— Ну то й що? Подумаєш! Хіба не можна пошуткувать?

— Чудило ти...— сказав я лагідно, щоб не розсердити його, хоч знав, що такі люди, як Іванько, не вміють сердитись, і ми мовчки заходилися збирати снасті.

Глава VII

Понуривши голову, конячина тюпала степом, проваляючись у сніг ледь не по груди. Сани, наїжджаючи на перемети, шурхали в них по саму лісу, тоді Калюжний сплигував з передка, почмокував губами, понокував несердито, як те роблять добрі дядьки-їздові на важкій дорозі, і помагав конячині, упершись рукою в ріжняк.

— Ти, Харитоне, сиди,— важко дихаючи мені на вухо, гомонів він.— Ти легенький, не заважиш..

Шинеля йому обмерзла знизу, на стрьопи почіплялися крижані кульки і хльоскали об кирзові халяви, подзеленькуючи, мов скляні.

Котя йшов позаду саней, закинувши поли розстебнутого бушлата за спину та посвистуючи тихо. По степу ходили

гайворони, поважні й неквапливі, як заклопотані церковні старости в сірих жилетах (скільки я їх не бачив при німцях, усі вони були з пузцями і в жилетах), з-поперед коняки час від часу піднімалися зайці й, прищуливши вуха, стрімко мчали по рівнині. Котя пронизливо свистів їм услід, галаакав або шпурляв навздогін снігові кулі. І коли він розмахувався, занослячи руку далеко за спину, ніби в ній була граната, на грудях у нього сліпуче зблискували ордени.

Сонце стояло вже високо і пригрівало так, що чути було крізь одягу, а у конячки парувала шерсть на худих ребрах, сохла й робилася смугастою. Далеко попереду чорнів ліс, обперезаний низу сивим пругом приметеного чагарника — мабуть, терну або молоденького глоду. Ми вихопилися на путівці, конячина пішла хутчіше, вицокуючи підковами об наїжджену блискучу крижаницю.

Котя завалявся боком у сани, підпер голову долонею і потихеньку заспівав. А Калюжний, підмостивши під себе брезентову поштарську сумку (на зворотному шляху він мав заскочити "в дивізію", що розташувалася на невеличкій станції Треповка, і захопити пошту), прихилив мене вільною рукою до себе й сказав:

— Отак, Харитоне, перебудеш з нами ще ніч, а назавтра спорядимо тебе в дорогу. Підеш додому, в Полтавщину, гаразд? Ну, ну, не сердься... Не думай, що тебе хтось проганяє. Я розумію, хлопець ти вже дорослий, не так літами, як... характером, повчальників не потребуєш, бо й сам набачився чимало, а все ж послухай. І скажи по правді: в тебе дійсно немає нікого з рідні, чи, може, втік, помандрувати закортіло, га?

Він подивився мені в очі так пильно і водночас лагідно, що я навіть не образився за таку підозру, а в грудях стало тепло, як буває рукам, коли одійдуть зашпори.

— Не я від рідні, а рідня від мене, — сказав я, відчуваючи, що не можу і не хочу брехати далі — заморився. Та й кому б я ще сказав правду, хто нею цікавився за ці три роки? А якщо й цікавилися, то хіба задля розваги, — поцмокають язиком, пожаліють, винесуть шматок хліба — і чеши собі далі.

— Як же це сталося? — помовчавши, запитав Калюжний.

Я пригадав, як хапався матері за спідницю, коли вона опівночі потайки виходила з хати, як учепився їй за тепле червоне намисто на високій білій при місяці ший і воно порвалося, пороснуло в траву посеред двору, як бабуся стояла перед нею на колінах і плакала, розкинувши руки, ніби хотіла перейняти її, благала схаменутись, — і розказав усе, що пам'ятав, що чув довгими зимовими вечорами від бабусі, й те, що виду-

мав собі, граючись десь у бур'яні або сидячи в напівтемному покутку на печі, але так звук до нього, що воно здавалося мені справжнішим за правду. Так я видумав собі тата, й коли бабуся показала мені його карточку, зняту зі стіни та приховану в скрині під усяким ганчір'ям, я не повірив, що то він, бо мій тато був вищий, ширший у плечах, мав довгу, густу чуприну й великі вогнисті очі...

...Він повернувся того вечора з роботи невеселий, умився, вичесав гребінкою тирсу з чуба і, відмовившись од вечері, пішов у хатину, де стояв його верстак, а долі було в коліно пахучої жовтої стружки. Однак майструвати, як то було завжди, не заходжувався. Сидів на ослінчику біля вікна, по черзі брав до рук інструменти, роздивлявся, гладив долонею і рівненько складав у купку. А коли до нього увійшла бабуся Марфа, сказав: "Заштуйте, мамо, торбу, бо мені сю ніч, мабуть, вирушати."

"Що ти, сину, кажеш, бог з тобою! — злякалась бабуся й заплакала.

Тато не втішав її, тільки аж розсердився ніби: "Плакати ніколи, мамо, лаштуйте".

І розповів, що сталося.

Перед вечором, коли вони з дядьком Бибом допилювали останнього осокора і поспішали, до них під'їхав лінійкою наш сусіда Данило Птаха. Спинив коня, дістав з кишені новенької шкіряної діжурки довгу лавошну цигарку і закурив, попихкуючи димом та примружуючи очі то на тата, то на дядька Биба. Тоді запитав: "А кому з вас, мужики, соб'сно го'ря, легше — тому, що внизу, чи тому, що вгорі?"

Дядько Биб мовчки тяг собі пилку (він і на посиденьках, бувало, як зронить слово-друге, то й добре), а тато сказав, утираючи піт з чола:

"Тому, хто питає".

Птаха перестав цмулити цигарку, вивернув угору на тата одне око і повільно проказав: "Щось у тебе, Дем'яне, соб'сно го'ря, розум довгий став. Гляди, щоб не вкоротили..." — Цьвонув коня і поїхав геть.

Тоді дядько Биб сказав: "Ти, Дем'янку, не займав його б, то воно не воняло биб..."

А вранці тата вже не було.

Я навіть не попрощався з ним, бо він не звелів мене будити, тільки поцілував сонного і сказав матері та бабусі: "Сина доглядайте. А я вернуся здоровий, витримаю..."

Я запам'ятав лиш, як його везли на Полтаву. День тоді вишив холодний: стояла вже пізня осінь, мжичило, над річкою та рюзмитим до твердого суглинку шляхом слався туман, такий

густий, що й верб на греблі не було видно. Люди ще з раннього ранку повиходили за ворота і стояли попід ними не гуртами, а поодиноці. Бабуся держала мене на руках і плакала, а мати мовчала, високо піднявши голову і дивлячись перед собою. Мені здавалося, що так тривало довго. Я допитувався, коли ж і звідки їхатиме тато, а бабуся втирала очі й шепотіла: “Зараз, моя дитино, зараз...”

Раптом на мосту, в тумані, загуркотіли колеса, люди попід дворами заворушилися й стали дивитися в один бік, до річки, а дядько Биб та Марко-Накат-Його-Бог, що взялися звідкись і стали поруч з нами, познімали шапки.

Попереду валки та обіч неї гарцювали кінні, людей у возах було видно погано, тільки обриси їхні пропливали в тумані.

“Наталю, дочко, дивися ж пильненько, бо я нічого не бачу,— гарячково, благально шепотіла до матері бабуся, гублячи сльози мені за комір.— О господи, Марку, Явтуше, дивіться ж бо пильніше!”

Перша підвода вже давно поминула наші ворота, а на мосту все гуркотіли й гуркотіли колеса, кашляли коні, бриньчала збруя, схлипувала мама, закусивши губу, й мовчали дядьки.

Тато їхав у останній підводі. Я не впізнав його крізь туман, а тільки побачив, що хтось стоїть у возі, видно, навколішки, піднявши вгору обидві руки, і махає ними, махає... Потім я почув його голос: “Синочку, Харитончику, любий... Наталю, мамо, прощайте, прощайте!.. Марку, друже, кланяюсь...”

Його затулив кінний, крикнув щось, і тато замовк, тільки руками махав, аж поки його не стало видно. Тоді дядько Марко ухопив мене на руки, й ми побігли попід тинами за валкою. Бабуся сковзалася, хапалася за кілки, за дерева, що росли уздовж дворів, та все казала мені, тицькаючи пальцем у туман і захлинаючись: “Дивися ж, Харитончику, оно твій тато! Он він, бачиш, бачиш?.. Дем’яне, боже, дитино моя сердешна... Та хіба ж я на те його народила, господи?!”

Ми бігли слідом за валкою аж на край села у поле, але дорогу нам перетнув широкий, залитий водою вибалок, і ми зупинилися, як перед морем.

“Вертаймося,— сказав дядько Биб.— Куди ж далі?”

І ми вернулися. Разом з нами, тільки трохи осторонь, голосячи на всю околицю, пленталася й Пташиха з дитинкою на руках: цією валкою повезли і Птаху.

Дядько Марко посадив мене верхи на плечі й брів, опустивши голову, раз по раз утираючи пальцями очі, а Биб усе зітхав тяжко, як зморений віл, бив руками об поли мокрого сіряка, вкритого сивою росичкою, і бурмотів: “Якщо вже

Дем'яна, то тоді й мене можна і... і... Ну, так нам і треба, так нам і треба!..”

Дядьки були в нас до смерку. Биб склав у діжку татові інструменти, загорнувши їх по одному в промашчені ганчірочки, й сказав: “Якщо... то цілісінькі будуть, додадуться, словом, а як... то продайте абощо. Струмент добрий, у золотих руках був...”

А дядько Марко сидів за столом, обхопивши голову руками, й мовчав, тоді, як спочіло вже, підвівся, постояв згорблено біля порога та: “Хто ж мене тепер підстриже, га?”

Аж тоді я зрозумів, що тато не просто поїхав кудись, що його вже не буде, мабуть, ніколи, уткнувся обличчям у бабин фартух і заплакав...

Довгою була та осінь. Удень дощі, ночами вітер гуде в берестку посеред двору та стугонить у ворота, ніби ось-ось їх з петель зірве. А вечори сумні, як поминки. Посвітимо трохи смерком, протопимо в грубці й лягаємо. Бабуся на печі стогне, молиться пошепки, мама зітхає та дивиться в стелю моторошно-блискучими в п'ятому очима (з школи її спровадили, і вона віддала мені свої книжки гратися), а мені все вчувається, що в хатині хтось є і рубанок ніби шелоче: ч-ши... ч-ши...

Коли підмерзло і дорога стала кращою, мама, як не було завірюхи, йшла з якимись паперами — склалися вони по кілька разів і по кілька разів переписувалися — у район і поверталася аж під вечір втомлена та збайдужіла до всього.

“Нічого з цієї писанини не вийде”, — казала бабусі.

А іншим разом пошпурила ті папери на стіл і закричала кризь сльози:

“Треба було думати, що казати! А то бач, розумака який знайшовся: “Тому, хто питає”, — перекривила тата.

Бабуся подивилася на неї злякано, приломотано і сказала по хвилі: “Ти не ходи більше, дочко, бо добра з того мало, а тільки гріх...”

Проте мама ходила. Цілу зиму. І все дарма. А весною якось повернулася додому весела, ніби аж помолодшала за день.

“Лагодиться щось. Обіцяють написати клопотання у найвищі інстанції”, — сказала бабусі. До мене ж з того часу стала уважнішою, ніжнішою, навіть гратися зі мною та казки читати вечорами почала. А як припізниться, бувало, приїде, коли вже засвітимо, то хапає на руки, цілує в щоки, в лоб, ув очі, боляче притискає до себе — як несамовита зробилася.

Бабуся Марфа спершу раділа тому — їй усе здавалося, що мама байдужа до мене, раз навіть сказала про неї пошепки дядькові Маркові так, що я почув: “Не жінка, а курій, прости господи!” Потім стала дивитися на ті ніжності з якимось

острахом, а то й з прихованою злістю. Я не розумів, що трапилося, однак горнутися до мами з тою легкістю й довірою, що раніше, перестав. А одного разу, коли вона вдягалася йти, стоячи перед люстром, бабуся спитала в неї, ніби між іншим: “Чого це ти, Наталко, так наряджаєшся — в гості до когось ідеш, чи як?”

“Що ж мені, в лахміття вдягатися?” — здивувалася мама, і я бачив у люстрі, як вона почервоніла, а рука з ваткою, вмоченою в пуару, заригнулася...

— Я-а-асно... — сказав Котя, зіскочив з саней і пішов поруч. — З ким же вона ум... ум... з'яшкалася?

— Ко-осте! — докірливо глянув на нього Калюжний, але я не розумів чому, і охоче відповів:

— Хтозна. Казала бабуся, що з тим, хто завідував прошеннями на тата...

“Та й нарадив!” — додавала вона ще, регочучи страшно, мов божевільна, а ввечері уже не молилася, а лаялася з богом, тоді, злякавшись, просила, щоб простив...

Мені стало холодно, може, тому, що засидівся в санях, а може, тому, що в грудях, тільки-но почав розказувати, нагло затремтіла якась жилка. Таке зі мною вже було — у Мелані, коли пошпурив молоток в старого Личака. Мабуть, у мене таки справді якась хвороба...

— Та-ак... — промовив Котя, позираючи на Калюжного. — Ну, з матір'ю все зрозуміло... А з батьком — щось не те, брат. Щось тут бабуся твоя не домовила, або ж ти забув. Як це: раз-два — і немає чоловіка! Ні, ні, такого не може бути. Правду я кажу, Михайле Васильовичу?

Калюжний опустив голову і мовчав, посмикуючи віжки.

— А якщо це так, — розпалювався Котя, — тоді... От він розказує, Михайле Васильовичу, про цих двох батькових товаришів, і виходить, що вони люди. А по-моєму — кугути! “Хто мене підстриже...” — “Тоді й мене можна...” Ну, не кугути?! Та я... я голову скручу кожному, хто хоч пальцем ворухне проти чесної людини, якщо я знаю, що вона справді чесна, тим більше мій друг, роботяга, напарник! Ну? Ах, чорт! Шапки познімали... Це люди, га? “Человек — это звучит гордо!” Га? К-кугути!

Калюжний невесело всміхнувся.

— Ви, Косте, лицар... і не більше. До того ж лицар без щита. Але це славно, це чудово...

Під лісом намети повищали, дорога пішла поміж чагарником, придаваленим до землі важкими брилами мерзлого снігу, що обтавали по краях і блищали на сонці крапельками. З-під кущів зорили круглі чорні нори — лисячі та заячі ходи,

а свіжа пороша була густо помережана заплутаними разками слідів. На узліссі пообіч дороги снували якісь люди, порпалися в наметах, як гайворони там, у степу.

— Що то вони роблять?— спитав я. Котя й Калюжний перезирнулися.

— Убитих шукають,— сказав Калюжний.— Уночі тут бій був.

Ми порівнялися з машиною, що стояла на дорозі й потихеньку гула, пострілюючи з-під кузова голубим димком. Біля відчинених дверцят кабіни, в котрій, поклавши на руль великий зошит, сидів офіцер у новенькій шинелі й швидко писав, товпилися солдати, гортали на долонях пошарпані документи й доповідали:

— Миленський Петро Федорович, номер книжки 3462800, рік народження 1922, рядовий...

— Хараша-а-а...— виплямкував інший солдат у збитій на око шапці, розглядаючи фото.— Да-а, с такой не мешало ба і пошшикотауца, га-га!..

— Скотіна ти, Петров, животная. Вот...

— А чо?

— Да нічо. Улепютьивай давай...

— Ну ти!..

— Д-дурал!..

— Прекратіть базар!— крикнув з кабіни офіцер.— Слідуючий!..

— Дятлов Інокентій, номер книжки...

— Сердиті хлопці,— невесело всміхнувся Котя.

— Така робота...— сказав Калюжний.

У лісі стояла храмна тиша. З дерев нечутно, мов білі птахи, спурхували й сідали на намети пухкі, легенькі кім'яки снігу; кризь голе гілля трохі навкоси світило сонце; тут і там зяли на стовбурах свіжі ніжно-жовті пощербини від осколків, і здавалося, що ті дерева-підранки потихеньку стогнуть, приголублені теплим у затишку промінням.

Покинувши конячку на узліссі,— вона зразу ж підломила задні ноги, мовби присіла, й опустила голову,— Калюжний з Костею, провалюючись у заметах, пішли шукати сухостою.

— А ти, Харитоне, побігай кругом саней та погрійся,— сказав мені Калюжний, усміхаючись так, що я аж заригнувся: в його усмішці було щось дуже знайоме, рідне мені, але забуте, так ніби снилося колись давно, давно...

“Тато!— згадав я раптом.— Так усміхався тато!” І було це в лісі, теж зимою. І в нас була така ж підтоптана конячина. І тато сказав мені тоді: “Пострибай, синку, а я піду вовчика-братика з лісу вижигаю”.

А може, він сказав це іншим разом? Може. Але я напевно знаю, що це було, було...

Коли на узліссі, горблячись під довгою сухою деревиною (зріз у неї був червоний), показався Калюжний, я побіг йому назустріч, ухопився за сучок і теж підпрієся тягти, хекаючи, смикаючи дужче, ніж треба, бо хотів, щоб йому було зовсім легко. А він сказав, переводячи дух:

— Не дуже, не дуже, синок (він так і сказав: “синок”!), налятай, бо мене аж убік веде. Старий уже, вхорканий кінь, еге ж?

— Ні, ні!

— Ну от і добре. А ти чіпкий у руках, видно, жилавенький...

Ми вмостили деревину на сани і стояли один проти одного, відхекуючись, зогріті й збуджені роботою.

— Чого ти, синок, дивишся на мене так, наче тільки що впізнав?

— Та...

Калюжний опустил очі, похапливо дістав з кишені тютюн, газету і став крутити цигарку тремтячими од недавньої напруги пальцями. З-під сивого волосся на скронях викотилися дві великих крапельки поту і помережили доріжки до обвітреної, в червоних жилочках, шії.

— Нічого, Харитоне,— сказав він, утерши скроні рукавом шинелі.— От закінчиться війна, і заживемо ми з тобою разом. Хочеш?

— Не знаю...

— А чого ж, підеш у школу... Ти скільки класів закінчив? Чотири? Нічого, ти своє ще доженеш. В інститут чи технікум поступиш — у Харкові їх багато,— і будуть з тебе люде, як казав Шевченко. Знаєш, хто це?

— Я й вірш знаю один.

— Ану ж який?

— Оцей, що:

І виріс я на чужині,
і сивію в чужому краї,
то одинокому мені здається
— кращого немає
нічого в бога, як Дніпро
та наша славная країна..
Аж бачу, там тільки добро,
де нас нема...

— А ще який знаєш?

— Ну, оцей ще, у школі вчили:

Де брат мій в армію посеред зими.
Братику мій, братику, ти й мене візьми...

Калюжний слухав уважно, тоді сказав:

— Ну, це не те. Не вірш, а кленовий млинок: сюди-туди круть-верть. Війна в ньому за іграшку. А хіба вона така? Ти ж бачив, знаєш. Не те, так же?

— Угу...

— А піти тобі звідси треба якнайшвидше, бо... фронт зараз не там, — Калюжний кивнув головою на захід, — а по боках у нас. Чув, що вночі робилося? Ну, от. Одрізати нас хотіли німці, оточити. Сьогодні не вдалося, а завтра, може, і вдасться... Отак. А прийдеш додому, перше, що зроби, — розпитай у людей або в сільраді, чи не було листа від батька: зараз усі, хто вцілів, озиваються, шукають своїх, мовчать лише ті, кого вже... Як є, напиши йому, що ти живий-здоровий, вчишся, пам'ятаєш і ждеш його. Веселенького, одне слово, листа пошли. А про маму, про те, що з нею трапилося, не пиши до часу. Вигадай щось. Ну, приміром, що ви розгубилися з нею десь, війна, мовляв, усякого було... Та не супся, не супся, я не про неї турбуюся, а про тата... Якщо ж ніякої звістки немає, все одно нікуди з села не йди, тому що я тебе шукатиму після війни. А зараз листи писатиму. Хочеш?

— А як вас оточать?

— Ну, про це ти не клопочись. Оточать — вискочимо якимось, не первина.

Котя приволік аж дві деревини, на обох плечах, укинув їх у сани, втерся долонею.

— Ах, яке тільки миле діло робота, Михайле Васильовичу! Оце б упрігся й ні про що більше не думав би, ні про що.

— Скучили?

— О-о!..

— А чемодани — легкий, важкий, середньої ваги? — примружив очі Калюжний. — Ви так мальовниче, з таким знанням справи оповідали...

— Чемодани? — Котя весело засміявся. — То, Михайле Васильовичу, наслідок моїх перонних спостережень вечорами після роботи. Перон і взагалі станція в Донбасі — це місце відпочинку, побачень, розваг. поїзди, пасажирки, “жигулівське”, машиністи із залізними скриньками в руках... Не знаю, як десь, а в нас, у Дебальцевому, їх заведено зустрічати. Жінки, діти... Стоять у самому кінці перону, біля пакгаузів — батько скоро приведе поїзд. Вони впізнають гудок його паровоза безпомилково, прокидаються від нього вночі. Жінки кажуть: “Це мій поїхав”, батьки — “Наш Петя чи Коля”, діти — “Тато свистить”. У мене в дитинстві тільки й мрії було — стати машиністом ФД і водити бронепоїзди. Старенька, потріскана шкірянка, натягнутий на брови козирок, вибухи

попереду, позаду, я різко гальмую, хапаюся за поранене плече, але не кидаю важелів. “Ви поранені!— кричить мені кочегар.— Товариш Кузовчиков, дозвольте вас перев’язати!” — “Ніколи, потім, потім”,— кажу я йому крізь стиснуті зуби... Нда... От тільки прізвище мені моє не подобалося, несерйозне для такої ситуації... Уявіть собі: Чапаєв, Голота, Жухрай, Корчагін і... Кузовчиков! Ну, не трагедія, скажете?!

Ми поверталися назад, коли сонце вже стояло на полудні. Обіч дороги, просто посеред поля, кілька солдатів рили яму, а решта зносили вбитих, без носилок, тримаючи їх за руки й за ноги, так що поли їхніх шинелей волочилися по снігу. Машина — старенький ЗіС, як і раніше, стояла на дорозі, гурчала, здригалася од мотора, в кабіні, схилившись на баранку, спав офіцер, поруч з ним лежав на сидінні розгорнутий зошит, списаний рівними стовпчиками, й тремтів разом з машиною.

— Сто вісімдесят сім душ,— сказав Котя, мимохідь зазирнувши в зошит.— І це за якихось півтори години...

Чорний пагорбок посеред снігів, де рили братську могилу, швидко вищав, мабуть, ґрунт пішов уже не мерзлий, і солдати-грабарі стояли в ямі по плечі.

— Війна, Косте, та й усякі інші небезпечні, намагнічені страхом періоди в житті людей,— заговорив Калюжний, надаючи сплюснуту поштарську сумку через плече (попереду вже виднівся путівець на станцію, де над снігами стримів темний грибок водонапірної вежі),— жахливі тим, що забирають у першу чергу громадян, людей самовідданих, що живуть за принципом: “Якщо я тільки для себе, то навіщо я?” А дрібне, еґоїстичне, обережне в ім’я самого себе і тільки своїх інтересів,— обиватель, коротко кажучи, виживає, бо він, як паразит, краще пристосований до життя, має більш розвинений інстинкт самозбереження. Всяке насильство над людським духом і тілом — то найкраще добриво для обивателя, як, скажимо, гній для черв’яка, найсприятливіша атмосфера для його утвердження і процвітання. “Вижив, бо зумів”,— формула обивателя, його катехізис і заповідь нащадкам. Як зумів — це не має значення. Змовчав, заховався за чийось спину в бою, прикинувся дурником чи, не маючи ні розуму, ні такту, як оцей Птаха,— дорвався до влади — яка, зрештою, різниця? Хто, розміркуймо, почав цю війну — Гітлер, Геббельс, Ріббентроп? Ой, ні. Обиватель, Spießbürger. Гітлер з самого початку робив ставку на обивательський шלאунок, самозакоханість і так званий патріотизм, Patriotismus, знищивши не тільки громадян, а й саму ідею громадянства... Людство знає теорію

і практику класової боротьби. Це відкриття велике. Але воно ще не знає ні теорії, ні практики боротьби з обивателем, бо це не клас, не конкретно визначена суспільна одиниця, а соціальний тип. Ліквідуймо обивателя, умови, за яких він плодиться, тобто насильство, і тоді ми, люди, зможемо сказати: ми остаточно подолали в собі звіра.

— Ви теж скучили за своїм предметом,— зауважив Котя.

— Скучив, відверто кажучи,— погодився Калюжний.— Повірте, вже три роки не тримав жодної книжки з історії, а предмет, здається, знаю тепер краще, ніж до війни. Відчув!

— Як я сьогодні роботу,— підхопив Котя і подивився на мене замислено-серйозними, розумними очима.— Отак, Харитоне Дем'яновичу,— додав він.— Учитися нам з тобою треба, брат, учитись...

“А Катя...— подумалося мені,— невже вона не бачить, що він — найкращий?” І я присягнувся собі, що більше ніколи не подивлюся на неї так, як цієї ночі. І мені стало раптом легко, весело від цієї першої в моєму житті таємниці. Так зі мною було тільки раз, коли віддав найкращу свою іграшку (зозулю з годинника) Птаховій дівчинці Галі, хоч бабуся й розсердилася тоді й сказала: “Знайшов, кому дарунки дарувать...”

На роздоріжжі, між селом і станцією, Калюжний зав'язав тривух під підборіддям — брався вечірній мороз,— сховав руки в рукави, всміхнувся нам з Котею: “Паняйте щасливо”, — і пішов заметами, притиснувши ліктем порожню сумку. Потім обернувся, кивнув головою — я зрозумів, що то він мені,— і знову рушив, невисокий, згорблений, у довгій шинелі, підперезаній нижче хлястика...

Ми були вже під селом, коли з левад, з-поміж верб обабіч дороги, виповзла довга колона людей у цивільному і посунула нам назустріч.

— Котомошників ведуть, чи що,— сказав Котя придивляючись.

Ми звернули з дороги й стали.

Колона — попереду неї йшло кілька військових — швидко наближалася: старі, молоді, високі, низенькі люди; усміхнені, похмурі, ніякі обличчя; куфайки, кожухи, діжурки, злинялі брезентові плащі, нацуплені поверх теплої одежі; білі, чорні, однокольорові, смугасті, з рядна, торби — рип, рип, рип сніг під ногами.

— Ану, не наступай на п'яти!

— А ти йди, не лови гав.

— Митько, підбери ногу!

— У мене своїх дві, ха-ха!

- Цитьте, цвїркуни!..
- Хїба не можна?
- Р-р-разговорчікі!
- Чув?
- То ж не я, а він почав..

І раптом:

— Дядю Косте, Харитоне! А я ось! Осьо я!

Майже в кінці колони йшов Іванько. Щоки червоні, очі збуджено блищать, і дві ямки, мов два kwasоляних гніздечка, біля кутиків усміхненого рота.

— Ах, чорт!— вигукнув Котя, підбіг до колони, висмикнув з неї Іванька.— Стій, як же це, га? А Стоволос? Як сталося, що тебе взяли?

— А що?— весело здивувався Іванько.— Взяли, та й усе. Прийшли в хату якийсь капітан, спитали прїзвище. “Так що, орел, підемо воювать?” — сміються. “Підемо,”— кажу. “Ну, тоді давай з речами до школи”. А Стоволос: “Ми його, товаришу капітан, собі залишаємо, при нашій частині”. А вони: “Бросьте, лейтенант, цю самодеятельность”. Аж полаялися. А що? Так ще краще. Обмундирують, сказали, автомати дадуть — ми всі автоматниками будемо!— а завтра після занять, кажуть, в оборону станемо.

— Доганяй!— крикнули од колони.

Котя побіг разом з Іваньком, обнявши його за плечі, поверх білої полотняної торби, щось наказуючи йому нашвидку та жестикулюючи вільною рукою. Але Іванько, мабуть, погано слухав його, бо обернувся й загукав до мене:

— Харитоне! Чуєш? Рашник там, у хліві, й паличка з мотузком там, над дверима. Як схочеш половить синиць — бери. Лижі теж там, бери. Чуєш?..— І голос йому зломився, затремтів.

Я зірвав з голови шапку й помахав йому. А Котя притяг його до себе, поцілував і все щось казав, казав. Далі Іванько побіг сам, раз по раз озираючись, спіткнувся, зашкочертав і востаннє сьайнув посмішкою, коли вже пристав до колони.

— Пропаде хлопчина,— сказав Котя, повернувшись, і мовчав аж до самого двору.

Сутінки в хаті були сумні. Кіндратівна й Катя тихо плакали, прихилившись близьенько головами, вмовляли одна одну перестати вже і знову плакали.

— Загине ж він, соколичок мій, некмїтливий, нерозважливий,— шепотїла Кіндратівна.— Та якби ж йому хоч товариш трапився путящий, старшенький та розумнішенький, то, може б, доглянув, наставив, коли треба..

Стоволос сидів у другій кімнаті з навушниками на скронях

і нерухомими очима дивився на зелений вогник рації, що ледь помітно пульсував у півтемряві — було в ньому щось тривожне, як передчуття грози, може, тому, що станція мовчала. А в другій половині хати, через сіни, тоскно скімлив п'яний Дженджибаров:

Ка-ак я лублу
а'тлубіну тваїх ласкавих глас.
Ка-ак я хачу а'к нім прижацца сейчас
а'тубамі-і...

Котя, що досі мовчки порався біля розібраного телефонного апарата при світлі газової лампи-трилінійки, сказав до Стоволоса не обертаючись:

— Я до комдива дійшов би, до штабу фронту, а не віддав би хлопця...

Стоволос підхопився з-за радіостанції, збив навушники на потилицю й тоненько вигукнув:

— Ви, товаришу Кузовчиков, можете не поважати мене, але зобов'язані поважати моє звання і не втручатися в мої дії!

Котя стенив плечима, нижче нахилився над телефоном. Вони довго мовчали. Потім Котя сказав неголосно:

— Пробач, Ромо, я розумію, що ти не міг зробити нічого, пробач...

У хаті загусала пітьма, тупо гухкали вибухи десь не дуже далеко, й гули літаки, то завиваючи натужно, переобтяжено, то раптом стихаючи зовсім. Я виглянув у вікно: над білими примарами дерев за садком двома багряними коронами підіймалася заграва; вона швидко вищулася, розливалася вшир, заповнюючи хату рухливими чорно-рожевими відблисками.

...Ве-еру тебе-е-е,
а'дарагай-а па-адруга май-а-а...

— О рятуйте, хоч би він замовк,— простогнала Кіндратівна.— Виє, прости господи, як собака на пожежу... Завішуй, Катерино, вікна та світи.

Катя повільно підвелася з лави, зашаруділа ряднами, а я намацав каганець, засвітив і, не роздягаючись, присів долі біля лежанки. Котя, перегомонівши про щось упівголоса із Стоволосом, увійшов до хатини — Катя одразу нахилила голову й забігала пальцями по китицях чорної квітчастої хустки — і сказав:

— Сьогодні, хазяечко, мають повернутися наші хлопці з тилу машиною, то ви б склали свої речі, де найнеобхідніші... Старший лейтенант накаже шоферові одвезти вас звідси, у Знам'янку хоча б... У вас немає там родичів чи добрих знайомих?

— Спасибі, синок,— тихо відказала Кіндратівна.— Родичів у мене ніде немає, знайомих теж. Та хоч би й були, то нікуди я звідси не зрушу.

— Розумієте,— сказав Котя суворо,— залишатися тут зараз небезпечно: з дня на день, якщо не з години на годину, тут може початися бій.

— Нічого, пересидимо яюсь,— зітхнула Кіндратівна.— Всю війну перебули, а тепер... Іванько за верству од дому, а я поїду?

— Іванько вже солдат, ви йому нічим не зможете допомогти, мамо...

По останнім слові Катя швидко зирнула на Котю і зашарілася.

— Ні, ні,— похитала головою Кіндратівна.— І не клопочіться...

— А ви тут зостанетесь, якщо буде бій?— ледь чутно спитала Катя.

— Ми теж солдати, Катюню,— усміхнувся до неї Котя,— і будемо там, де нам накажуть.

У цей час надворі загурчала машина, почулися чийсь голоси. Потім хтось постукав у вікно.

— Відчиняйте, мамаша!

Кіндратівна відхилила кінець рядна, припала до шибки:

— Зараз, голубчику, зараз,— і пішла одчиняти.

— Давай, хлопці!— гукнули од вікна.

Попід хатою задріботило багато ніг, рипнули сінешні двері.

— Сюди занось... Так, вище піднімай...

— Ой боже, хто це?!— скрикнула Кіндратівна й заголосила.

— З дороги, мамо, з дороги...

Відчинилися двері, й до хати, задкуючи та загрибаючи солому чобітьми, увійшли солдати, несучи на плащ-палатці щось важке, накрите шинелею. Слідом за ними, вдарившись плечем об одвірок, убігла Кіндратівна.

— Та скажіть, скажіть мені, хто це!— Вона впала на коліна, рвонула до себе шинелею.

На плащ-палатці боком, по-дитячому підкорчивши ноги й притиснувши до живота поштарську сумку, лежав Калюжний — холодні порожні очі були широко розплющені, руки, зімкнуті поверх сумки, затекли між пальцями кров'ю, шия неприродно витягнулася, і комір, підшитий зісподу білим, стояв над нею, як обичайка.

Кіндратівна випустила з рук закривавлену полу шинелі й прошепотіла:

— Михайло Васильович... Як же це ви, Васильовичу, не вберегаєся, га?... Боже...

Котя став на коліна, узяв Калюжного за руку й легенько потяг до себе, але пальці не розімкнулися, тільки хруснули.

— Пульс?— запитав Стоволос.— Що, немає?..

— Який пульс!— розсердився Котя.— Холодний він... Руки скласти треба, повіки затулять.

Котрийсь із солдатів, що товпилися біля порога з шапками в руках (тут були й знайомі мені два радисти, що спали тоді в кузові), сказав:

— Він іще в Треповці той... помер... Осколок такий-о в житті... Цілий хвостовик з бомби... Котя зиркнув на мене й сказав:

— Зніми, Харитоне, шапку.

Я підвівся з-під лежанки й, не одводячи погляду від порожніх очей Калюжного, вийшов з хати в садок. Тверда, мов петля, судома звела мені горло, я не плакав, лише пищав тоненько, пробував одкашлятися, однак з того виходив тільки дужчий писк; голова наливалася чимось гарячим, заболіли вуха й шия. Я ще відчув, що падаю, поринаю в тепле грузьке місиво ночі, схопився руками за холодну яблуневу гілляку, але не втримався...

Глава VIII

Сонце — молоде, весняне, аж сурмить над степом. Чорні смуги землі курять міналивими відпарами, ламаючи обриси хаток, дерев, телефонних стовпів удалині, а по ярках та байраках білі косинці снігів, як помах білої хустинки — прощай, прощай...

Я йду, спираючись на костур і ледве пересуваючи ноги. Подолаю гони-другі й, набачивши десь суху латку землі, сідаю перепочити. В ногах млість, у скронях ковалики дзвонять, і очі болять дивитися на тремтливі маревця — то заплющують й кладу голову на зігнуті коліна.

Харч у мене бідненький: черства солдатська хлібина, покраяна на великі нерівні шматки, грудка маргарину та сірникова коробочка солі, але я й не прошу більше, бо не їсться й те, що є. Одщипну хліба, вмочу спершу в маргарин — він розтав у торбі од сонця, — потім у сіль, пожую, нап'юся води з погнутої алюмінієвої баклаги і йду собі далі помалу. В дорозі я вже другий тиждень, а ще й до Дніпра не добився. Все мені важке: і торба з харчами, й одяг, і ноги, і плечі, навіть костур. Пробував іти без нього — хитає, так мене хвороба витіпала, спустишила. А тепер нічого, на поправку пішло, як любила казати покійна бабуся Марфа, одпустило. І що день, то частіше ніби з туману виринають спомини про ту останню ніч у Тридолях, коли я захворів отак несподівано.

Скільки лежав тоді в садку у заметі, не знаю. Чув лише, як уві сні, що мене гукали, гомоніли десь поруч, пиляли, стукали, видзвонювали лопатами об мерзлу землю, а підвестися, озватися, навіть поворухнутися не міг, бо тіло ніби поділилося на часточки, і кожна з них не слухала, не корилася іншим.

Мене знайшов Котя, узяв на руки — я сам собі здався пір'їною — й поніс до хати, видихаючи мені в обличчя:

“Ну от, зовсім розклеївся ти, брат Харитон... Не можна ж так...”

У хаті було повно солдатів. Вони рилися в закривавлених листах, висипавши їх із сумки просто на долівку, пхалися з ними до каганчика, аби розібрати, кому ті листи підписані. Калюжний лежав у труні з старих сірих дощок — худенький, як хлоп'я, сивий, з заплаченими вже очима. Біля труни сиділа Кіндратівна, Каті не видно було, мабуть, заховалася на піч, а в другій кімнаті метушилися радисти, дзвонили телефони, напружено пульсував вогник на радіостанції.

Потім Калюжного винесли — Тельнов, Котя і ще два солдати, а Дженджибаров зазирає через їхні голови в труну, похитувався й бурмотів: “Ай-я-я... Как не уберьогся, старік, а?.. Сафсем не уберьогся...”

Що було далі, не пам'ятаю, бо я, мабуть, заснув. Прокинувся вже в кузові машини від того, що бився головою об щось тверде й тупе. Надворі сіріло, завивав мотор, десь близько вибухали снаряди, свистіли осколки й цюкали об кабіну. Мене хтось притискає до кованого залізом дна кузова й кричав:

“Мамаша, Катя, голови ховайте, голови! Ну! Ложісь, говорю!”

То був Стоволос. Він наліг на мене боком і давив ліктем у груди, а іншою рукою хапав Катю за плече й тяг до себе. Рот йому скривився набік, шапка над вухом була прорвана, й з-під неї на підборіддя вузькою смужкою стікала кров.

“А Котя, де Котя?!” — закричав я, відштовхнувши обома руками Стоволосове плече. — Котя де, питаю!”

“Лежи, малий!” — Стоволос сердито шарпнув мене за петьки й знову притис до борту.

Машину кидало в усі боки, дзеленчало якесь залізо, совалися й підскакували ящики, і я відпихав їх ногами геть. Потім майже поруч з бортом спалахнув червоний стовп вогню, мене підкинуло вгору, давнуло порохомим димом, в очах запекло, і враз стало легко дихати, бо мені вже ніхто не налягав на груди...

“От і добре. Якби отак і їхати”, — промайнула остання думка, й мене огорнуло м'яке, мов кожушане хутро, тепло...

Очуняв я вже в хаті, на твердій солом'яній потерусі. Поруч зі мною з обох боків лежали якісь люди, біліли бинти, блимав каганець — ранок то був чи вечір, хтозна, — гостро пахли ліки, а біля лави, уткнувшись лобом у забинтовані груди солдата, стояла навколішки жінка в картатій напиначці й плакала, приказуючи шепотом:

— Дмитрику, рибочко моя золота... Не мовчи... Хоч словечком озвися, чуєш?..

Я упізнав Меланю, хотів озватися до неї, та не стало голосу, тільки прошипіло щось у горлі, й знову мене заколисало в теплому хутрі. Чув тільки, як хтось увиходив і виходив з хати, як на ноги накочувалася і вягталась холодна хвиля від порога, як мене мацали за руки та укривали чимось важким. Потім хтось наказав твердим, трохи підхриплим баском:

— Уберіте ету жінчину!

— Ну, что ещо? Он вам кто — муж, брат? Ах, знакомий? Уходіте, уходіте, пожалуйста! Здесь не место постороннім. Што? Кого “доглядать”? У нас есть кому доглядивать!

Я теж, мабуть, говорив щось, бо мене легенько розштовхували, нахилилися до мене так близько, що я чув цигарчаний дим з рота, й питає:

— О чом ти, мальчик, а? Котя, Котя... Что за чепуха? О ком ти спрашиваєш? Ах, Стоволос. Не знаю, дорогой, не знаю.

Далі говорили не зі мною й дуже сердито:

— Я, кажется, приказивал нікого сюда не пускать! Что? К мальчику? Да, пусть войдут.

Я розплающився. Біля порога стояв Котя. Він був блідий, неголений і усміхався до мене сірими, як у хворого, губами. Одна рука йому була підв'язана бинтом і лежала на грудях, а в другій він тримав шапку. Котя ступив до мене крок і присів навпочіпки.

— Живий-кріпкий!.. — скривився в усмішці. — От і мо-лодець...

— Вас поранило? — спитав я і вперше почув свій голос. Він здався мені зовсім чужим.

— Дзьобнуло трохи...

— А Катя, Кіндратівна, Стоволос де?

— Немає Каті... — глухо промовив він і одвернувся. — І старшого лейтенанта немає. Їх обох посікло так, що важко впізнати було... Тебе шофер звідти виніс. А Кіндратівна жива. І Іванько. Він тут, у сусідній хаті лежить. У коліна поранений, у чашечки якраз...

— Що тоді було вночі?

— Прорив... Те, чого ми й ждали. А Михайло Васильович... Пам'ятаєш? Ну, ну, не плач... Тут що ж... війна... Нічого не зробиш...

— Уходіте, товарищу,— сказав до Коті сивий чоловік у білому халаті, з-під якого на плечах твердо виступали погони.— Зацем єму,— він кивнув на мене,— все еті ваші новості?

Котя підвівся.

— Я заходитиму до тебе, доки нас формуватимуть,— сказав, одноруч надіваючи шапку, підморгнув мені вже від порога, усміхнувся криво.— Видужуй, брат...

Я більше не бачив його. Ходив по селу, коли мене випустили з хати-госпіталю, розпитував незнайомих солдатів, але ніхто з них про радистів нічого не знав. Кіндратівни та Іванька теж не було. Важкопоранених вивезли кудись на Знам'янку, як мені сказали, за ними пішли пішки й усі жінки та матері, бо на машини їх не взяли.

...Далеко попереду блиснула під сонцем вузька блакитна смужка води і знову зникла. Повітря стало прохолоднішим, запахло вологою. А надвечір я сидів на березі Дніпра. Внизу під кручею билися хвилі, шелестіла, осипаючись цівками, червона жорства, й піна від неї при березі теж була червона. А за Дніпром купалися в мареві знайомі мені вже села й куріли димки над садками — скоро городи копати почнуть, дерева підбілювати, хати... Чи ж зосталася хоч наша хата? Може, тепер, як піду працювати в колгосп, її вже не одпишуть?

Я підвівся з теплої торішньої трави, причесаної в один бік, мабуть, весняним потоком, і, спираючись на костур, пішов помалу понад берегом шукати якогось перевозу...

ДЕРЕВІЙ

Як тільки тихі весняні повені зійдуть з лук та лугових видолінок, полишивши на молоденькій траві рудий слизькуватий мул, занесений хтозна-звідки, з яких земель, Данило Коряк, чоловік худий, цибатий, плоскогрудий, але широкий у кості — сорочка на його плечах розіп'ята, мовби кроляча шкурка на граблищі,— лаштується в путь. Вона йому недалеко, на розсадник, що тулиться між річищем Псла та крутою правобережною горою, — це кілометрів за шість од села. Споряджатися Данилові приємно, хоча й клопітно, бо треба захопити не лише ту примусію, що торік брав, а ще й те, що взимку надумав, без чого минулого літа обходився так-сяк, а цього вже

не обійдеться. Воно в нього все записане довгими зимовими вечорами на аркушику паперу з шкільного зошита — гарненько, в стовпчик, старанно наслиненим хімічним олівцем — і пронумероване:

“1. Сітки рибальської не п'ять метрів узяти, а два з лишком, бо рів повужчав, то вистачить.

2. Лопатку саперську в Кошкалди випросить. Вона хоч і стара, та зручна, бо складається.

3. Сікач у лавці купить або сокирчину, тільки обух щоб не варений був, а клепаний.

4. Ніж Антипові замовить з ресори, бо лавошні або м'які, або сухі, ламаються. Торік два поламав.

5. Торбу тютюну Іванового не забути, бо свій сю зиму зимерз, слабкий, не продирає.

Ну оце й усе начебто. А як надумаю ще щось, то запишу.

6. Еге ж, а про деревій забув. Треба взяти снопик, доки молодий наросте, бо жолудь хоча й пахне, але не так”.

До деревію у Данила пристрасть мало кому зрозуміла, і те, що він понад усе любить деревіїв дух, пояснюють одним: змалечку Коряк чинбарував з батьком, то й звик, щоб у хаті міцним, колючим, як нашатир, дубовим настоєм пахло. Сам же Данило каже: “Мені воно що мочений дуб, що деревій — як ладан, тільки краще, бо аж здоровля прибуває...”

На розсаднику Данило сторожує. Не так удень, як уночі, коли вепри виходять з барлогів попастися: жолуді риють на розсаднику ось уже кілька років, а лісникам клопіт. От і найняли Данила в сторожі. Він хоча й поганю бачить, зате чує, мов сова: вуж повзтиме десь неподалік — почує і скаже: “Отамо вуж не спить”. А на очі слабше. І дивується: “Хіба то не морока? На два сажні все мені наче в тумані, а зорі бачу, хоч які дрібні!”

Далекозорий він.

Натоптавши лантух усяким необхідним збіжжям, Данило виносить його у двір, закурює на дорогу, потім вертається в хату й каже до жінки:

— Ну, то я пішов, значить...

— Ти ж уночі там, гляди, без ружжа не виходь,— наказує вона, запинаючи хустку, бо має провести його до порома і переправити, щоб зосліпу у воду не впав. І більш нічого не каже, знаючи, що дорогою, як буде в тому потреба, встигнуть про все перегомоніти.

І вирушають. Данило з лантухом та берданкою за плечима, вона з біленьким вузаликом, у котрому на тиждень харчів зав'язано. Данило в куфайці та гумових чоботях, і Полька (хоча

вже давно не Полька, а Палажка) теж у куфайці та гумових чоботях. Тільки й різниці, що в неї халяви якраз об носі, тугенько литки обтискають, а в нього хляпають, бо тонконогий, — як швидко йде чи біжить, то крила старого суконного галіфе обмотуються навколо ніг вище колін, аж присвистують...

Данило цibaє широко й дивиться кудись поперед себе, а Полька — під ноги. Трапиться де калюжа або рівець, обводить його за руку, як поводир, примовляючи:

— Сюди, сюди... О!

А він іноді йде-йде та й зупиниться, ткне пальцем у далечінь:

— Диви, он дзвоб лелечий над туманцем червоніє.

— Еге ж, так я й побачу... — каже Полька, бо знає, що справді не побачить: раз Данило вгледів щось, то це вже страх далеко.

Потім луки кінчаються, і вони прошкують лісовою стежиною. Ліс низовий, набряклий душною вологою та п'янким духом розбухлої брості. И обоє вони, вдихаючи його, думають про одне й те ж: "Оце б тільки жити та жити, а бач — старість..." — і зітхають, міцніше тримаються за руки, обходячи калюжі, як молоді круг аналоя.

На сонячних галявинах трави такі, що вже й на випас годилися б, але ж який з них наїдок? Вода водою. У затінках по під гіркою ліщиною (рибаалки тут щоосені вудлища собі ріжуть) прозоро-зелені шпичаки конвалії, кропива з-під торішнього листя пнеться, молоденька, ще не жалка, якраз на борщ, сям і там стримляють замшілі пні, що пахнуть, як їх вивернути, старими грибами й трошечки йодом.

Ідуть, а довкола жовті квіти аж киплять. То жаб'яче мило. Ранньої весни, коли ще не цвітуть конвалії, півники й тендітні сокирки, школярки носять до школи ті жовті, соковиті, аж рипучі квіти, бо й вони веселі, дарма що не пахнуть, лише водою віддають, сирою землею та молодим жабуринням.

От і зараз школярі сунуть ватагою назустріч Данилові та Польці, щойно з порома, видно. Гелготять, шльопують по калюжах, розбризкуючи з них сонце, а в руках у кожного жовті пучечки — жаб'яче мило...

— Добрий день, дядьку й тітко! — поступаються стежкою.

— А, здрастуйте, здрастуйте! До школи?

— Угу...

— Ич, парубота... — всміхається до найменших хлопчаків Данило.

Вони йому теж усміхаються.

- Ми не парубота!
- Он як! Ну, тоді... мужики!
- Ха-ха, хи-хи... Таке скажуть!
- Поромом з того боку?
- Атож.
- Ич, зайці...

І розходяться. Школяріки біжка луками, Данило та Полька — неквапом, намацуючи чобітьми твердину. Аж назустріч їм ще двоє школярів, років по шістнадцять, а може, й під сімнадцять. За руки взялися, одне на одного не дивляться, і квітів ні в неї, ні в нього — ці вже бояться жовтого. Забачивши старших, пустилися, пішли порізно, нахиливши низенько голови, очі ховають...

— Добридень,— тихенько мовили, а поминувши старих, озирнулись і знову за руки взялися... Полька всміхається собі тихо, під ноги, молодіє видом. Потім:

— Колись, може, згадуєш, як ми отакої пори гуртом у ладки на луках грали? Ти тоді вже на вулицю вчашав, а мене увечері ще й за двір тато не пускали...

— Це отам, на Кулининій пуці?

— Авжеж. То я тебе тоді догнала, оддала ладку...

— Того ж і оддала, що я не хотів тікати...

— Та може... А додому прийшла, цілий вечір ту долоню, котрою тебе торкнулася, до серця тулила. Господи, дурні ми тоді були...

— Не дурні, а молоді,— якомога поважніше вимовляє ці слова Данило і бровами щось таке робить: то вгору їх підкине, то на очі напустить, а вони йому тремтять — усміхається. Тоді зітхає.— Було, було, та вже не буде...

І обом їм робиться трохи сумно, бо знають, що таки не буде.

Попереду чути стукіт сокири, аж виляски над водою. То поромщик підлагоджує пором після зими, бо має час, доки підоспіє хтось, щоб перехопитися на інший берег.

Забачивши Данила й Польку, він шапкує до них уклінно, бо довго не бачилися — цілу зиму.

— Живі-здорові?

— Та слава богу!

— Що там у вас, у Вищій?

— Весна...

— А новенького?

Та й розгомоняться на часину, хоч те новеньке відоме всім трьом. А вже коли сонечко вимахне з-за дерев і настил на поромі закурить сріблястим відпаром, просихаючи, вирушають

на той бік. За дротянку, що перекинута з берега на берег і провисла серединою аж у воду, беруться двоє, поромщик і Полька, а Данило сідає на мішок і дивиться по річці в далечинь. До дротянки його не підпускають, щоб не оступився, бува, та у воду не впав або руку в шківець не встроїв, бо такий ширий у роботі, що аж похапливий.

І плавуть: скрип, скрип, тьох, тьох,— виспіває дротянка, а вода поза поромом обтікає та шелестить: прудка весною течія, води багато.

Приставши до берега, Данило й Полька виходять на галявину, стоять якийсь час мовчки, поглядають у той бік, куди Данилові йти, потім Полька йому:

— Ну ти ж глядися там...

А він:

— Дивися ж там за хазяйством...— Це так, за звичкою, бо хазяйства, вважай, немає, кури, та квочка підсипана, та трое гусей осталося з зими на розплід.

Далі Данило йде сам, а Полька з поромом поволі одпливає на той бік не оглядаючись. Він теж ні разу не озирнеться, тільки наслухає, як дротянка над водою витьохкує, підкидає зручніше лантушок на плечі й дигає петлястою стежкою, вже не обминаючи калюж.

* * *

На розсаднику ані душі, навіть слідів людських немає — неторкана земля. Тільки рівненькі, посажені під шнур клеючки, тополі, дубки, ясени до сонця пнуться та напружуються в бруньках — ось-ось вони луснуть. Край плантації під старю побитою громом вербою тулиться хата, вірніше не хата, а курінь о чотирьох стінах. Це і сторожка, і насінниця, і затишок для добрих людей у негоду. Торік біленька, вимазана Полькою хата зчорніла за зиму, скло у вікнах взялося жовточервоними розводами та кружечками, райдугою проти сонця вирає.

Данило відсунув двері, вдихнув сирої погрібної пільми, напоєної духом підопрілого сіна з примістки й торішнього акацієвого насіння, що лишилося невисіяним, і сів на поріжку, відчуваючи, що вже ніколи в світі, до смерті, до сліпоти, не піде звідси, з розсадника, що тільки й жив узимку мрією про цю мить... І хоч на нього чекало багато роботи: треба було винести з хати сіно й жолобки з-під насіння, щоб просихали на сонці, протерти вікна, розікласти свою примусію, щоб всяка річ своє місце знала, поставити сітку на ярку, розтикати по-

під стелею деревій, щоб зміцнити вологий весняний дух у своїй загородці, де примістка, — а він сидів на поріжку нерухомо, всміхаючись перед собою, й дрібно-дрібно ворушив пальцями рук, покладених на гострі коліна, у котрих ще гула втома від довгої, незвичної після зими ходи.

Нарешті підвівся, вломив дрівець на всохлому куші черемхи й розіклав багаттячко. Тоненький струмок диму поволі піднявся над сторожкою, понад віттям дерев та й послався над ними прозорою хмаркою. А перегадом на горі, що голо височіла за лісом, пролунало, як над порожнечою:

— А-га-га-га...

“О, вже сошеняни пасіку привезли,— подумав Данило.— Знов на те місце, що й торік. Ну, воно й правильно, бо в цьому краї, як узяти по-Пслау, найбільше дикої яблуні та груші, а ще ж і терну, і черемхи скільки...”

— То ти, Даниле?.. — лунко запитали з гори.

“А вже ж не хто”, — відповів у думці Коряк, міркуючи, що горланити йому, старому чоловікові, не личить, а як там комусь треба буде переконатися, він це чи не він, то прийдуть.

Ходив до нього завжди старший сошенянський пасічник від Прокіпко — не про щось там дрібне погомоніти, а про життя.

Він і розмову так починав: “Давай, лишень, Даниле, про життя поміркуюємо... Які дива за зиму чував або видав?”

Коряк любив такий зачин, однак першим балачки не заводив, зважаючи на те, що Прокіпко старший за нього на цілих п'ятнадцять років, а отже й мудріший на цілий ківш.

“Н-да... — починав пасічник, закручуючи цигарку з Данилового кріпачку.— Життя наше, як тее колесо: котиться, котиться, з гори на гору, з гори на гору, тоді цюп — упало...”

І починалася балачка.

“Ну, як сю зиму сторожувалося?” — цікавиться Прокіпко, вмошуючись під вербою так, щоб стовбур у спину не муляв.

“Ет, не питаєте”, — одказував Данило й заходжувався розважливо, з довгими значущими паузами, оповідати, яка на нього оце недавно, вже напровесні, незгода трапилася.

“Сиджу якось уночі під коморою, курю, наслухаю, що де робиться. В конторі саме якась нарада закрилася, люди розходяться. Бачу, і до мене хтось чимчикує. Підійшло, чую, постояло, похекало. Думав обізватися, спитати, хто, а тоді така гадка: як треба чогось од мене, само скаже, не треба — піде...”

При словах “постояло, похекало” Прокіпко нашорощувався, зводив на співбесідника очі, що з ним траплялося дуже рідко, очікуючи на щось незвичайне, якесь диво, а Данило, помовчавши, вів далі:

“Одсторожував я, пішов додому, сів снідати... Коли це рип — посильний. Так і так, товариш голова викликають. Приходжу. Тільки на поріг, а він: “То ви, Даниле Кіндратовичу, може, скажете голові в очі, откровенно, що не уважаєте його, що він для вас не авторитет?”

“Чого, з якої речі?” — питаю.

“Ну як, — одказує, — підійшов учора до вас, а ви курите, очима дивитесь і --- ні “зрастауйте”, ні “до побачення”. Я все ж таки голова...”

“Кажу йому: чув, що підходив хтось, а здоровкатися не здоровкався, бо не впізнав — бачу погано”.

“Ну да, — сміється, — зірки на небі, самі ж хвалилися, бачите, а голови й за крок не признали?”

“Та, — кажу, — може б, і признав, якби ж трохи далі стояли. Обидився...”

Прокіпко на те ані пари з уст, попихкає димом, похитає головою та й подається на гору до пасіки. А вже другого дня, знову завітавши на розмову, каже:

“Так, гомониш, обидився... Угу... Ну, хай пообижається. А ти мені краще поясни, бо ти молодший, грамотніший, чого воно так, що в нас дванадцять місяців на рік, а у калмиків тринадцять?”

І то вже йому аж до вечора вистачить — міркувати та дивуватися, чого ж воно так сталося...

Взагалі Данило за багаті роки приятелювання з пасічником помітив, що той не любить бувальщин (“Я таке й без тебе знаю, надивився”), а все навертає розмову на щось незвичайне, дивовижне, хоча воно й вигадане, якщо не кимось, то самим Прокіпком...

Погрівши над багаттям руки, що затерпили од лантуха, та коліна — вони в нього завжди мерзнуть, — Данило виймає сітку і йде на рів ставити: до вечора, поки прийде Прокіпко, треба юшки зварити.

У рові води мало, на вершок-два, але риба є, здебільшого в'язь, що виходить у повільно пастися на луки, а як вода спадає, повертається в річку. То Данило, вважай, не ловить його і ніколи не скаже, що ходив рибу ловити, а скаже: “Переїняв двойко на вечерю”.

Коли сітка виставлена — зяє угорі діромаччям, тільки внизу ціла, заащтована сировою ниткою, Коряк повертається до сторожки, вимітає звідти прілі гриби, що проросли по кутках і під примісткою ще восени, сушить, переколошкує сіно, розкладає на полочках своє начиння, але найприємніша йому робота — розперезати снопик дерев'яно і ошадливо, по одній

стеблині уквітчати ним стіни, низеньку стелю, холодні темні кутки, а тоді сісти на коритце, перекинуте догори дном, і дихати, дихати так розкішно, глибоко, що аж у грудях щем... Тільки після цього він може сказати лісникові, Польці чи Прокіпкові, що вже обжився і до самої осені навіть гадки не має в село повертатися, хіба на неділю або як гості з Харкова прибудуть — дочка, зять і онука.

О, ті часи для Данила любі та жадані. Порається, бувало, на розсаднику, там бур'янину висмикне, там саджанець до тички підв'яже, щоб рівненько ріс, аж гуляк — хлоп'я стежкою лопотить і ще здалеку: "Дядьку, дядьку! Казали тітка Полька, щоб ви додому йшли, ваші, хе, хе, хух... — не здишетесь, — гості з Харкова приїхали".

Тоді Данила вже не втримають біля сторожки ні дощ, ні град, ані каміння з неба. Біжить з малим посланцем, хекає подитячому та гостинця йому на бігу тиче: молодих горішків ліщинових, меду стільникового, загорнутого в широкий кленовий лист, чи ляща, спійманого вдосвіта, — що під руку підвернулося, а галіфе обмотується йому крилами об ноги вище колін: хльось, хльось, хльось... "Хоч би ж пором по сей бік був!"

І не так йому дочка мила — хоч, звісно, хто ж рідної дитини не любить? — як зять Ігор та онука. Дочка, та більше до матері тулиться, про ганчір'я шушукуються, а то, дивись, і на карти кинуть, як нікого з чоловіків поблизу немає, а зять — о, то хлопець! Простий, добрий, неп'ющий і освічений — інженер.

Приїхав позаторік уперше — хтозна, що за людина, не бачивсь, не говорили, тільки привіти в доччиних листах приписував. Словом — і своє начебто, і чуже. Увійшов у хату, підждав, доки жінка з батьком та матір'ю наобнімаються, сердитеньким, щоправда, трохи здався, брови зведені, губи лише ледь-ледь у посмішці тремтять. Потім дитину жінці передав: "Здрастуйте, тату! Здрастуйте, мамо! — обняв, поцілував тричі. — Так оце той зять..." — сказав і так усміхнувся, що... як же ти його не полюбиш!

Вже й сонце сіло за гору. Від неї на ліс, на черемховий цвіт, що деінде вже прокалюючись білими вічками, лягла широченна, — мабуть, вона сягала аж до Псла, тінь. Дим од багаття погустішав у ній, духом став крутіший, бо вологість налягла.

Данило став навколішки, хотів заглянути в казанок, та тільки диму набрав у очі, заплющився і так навзаплюшки мішав щербатою дерев'яною ложкою запашну юшку з двох в'язів — решту випустив, — розмірковуючи про те, що вже б час і Прокіпкові прийти, а його немає.

І саме в цей момент на стежці, що вела з гори до сторожки, почувся хрускіт сухенького хмизу, а незабаром з диму, покашлюючи, вийшов і сам Прокіпко — з ключкою в руці, в довгій куфайчині, в тій же шапці шкіряній, потрісканій, що й торік. Але постарів, подався пасічник: згорбився дужче, верхня губа з рідкими прозеленуватими вусами дужче запала...

Зняв шапку, пригладив ті вуса.

— Добривечір, Даниле!— Руки не подав, бо не мав такої звички.— А що воно видать, що чувать у білому світі? Висидів цілісіньку зиму на печі, подурнішав дід, то кортить якогось дива начуватися, щоб мізки розворушить...

— Та які ж дива,—спроквола, розважливо мовив Коряк.— Перезимували, от і слава богу. Тепер літувати доведеться.

— Так-то так...— Прокіпко зняв шапку, поклав під вербою і став умошуватися так, щоб у спину не муляло.— А знаку на небі ніякого не довелось бачити, як сторожував? Кажуть,— я не чув, а люди подекуюють,— що літають зараз у небі якісь чудовиська і світяться, і крізь них видно, як там усередині їдять, п'ють, гопки вибивають... Не чув? Гм... А я вірю, бо чудес на світі багато було та ще й буде...

Потім вони їли юшку, підставляючи під ложки висохлаї старечі долоні, курили міцний Данилів тютюн, позичений у сусіди Івана, і мовчали. А сонячне проміння згасало над горою, де пасіка, небом роздвоїлося на синє, од степу,— нічне й червоне, од гори,— вечорове; з річки, де пором, долинав гомін та регіт (учні саме поверталися з школи, щоб по сей бік лісом розбрестися стежками по нагірних хуторах). Насувалася ніч.

Коли внизу між стовбурами дерев за річкою зринуло червоне коло місяця, Данило увійшов до сторожки, намацав примістку й ліг: доки вепри вийдуть на пасовисько, можна трохи перепочити. І думалося йому про те, що зараз робить Полька, про дива, що літають чи не літають у небі,— бог з ними,— про дітей та онуку десь там, у далекому невідомому Харкові, коли б то хоч вони пожили по-людськи, в мирі, тиші та супокії.

А в сторожці пахло сонцем, що цілий день утрівало долівку та стіни, сухими теплими ящиками з-під насіння та дерев'ям. І грудям дихалося легко, просторо, тільки щеміло там щось на самісінькому дні...

ПОМИНАЛИ МАРКІЯНА

Ховали Маркіяна в полудень — без музики ховали і без попа, тому що більшість колгоспних “духовиків”, як називали в селі самодіяльних музикантів, поїхали на станцію по жом, а попа сам небіжчик не велів запрошувати, бо з того часу, як у селі розібрали церкву, в бога не вірував.

День був похмурий і холодний. Ще зранку рушила кура, а під обід так захурделило, що ті, хто взяв на себе турботу про похорон, — це були далекі Маркіянові родичі з хуторів та слобід, — час від часу тривожно перешіптувалися, радячи раду, чи не пора, мовляв, уже й на кладовище вирушати, бо ще, чого доброго, яму замете, то буде морока...

Над покійником ніхто не плакав, бо ніхто його за життя не любив: ні жінка, Стеха, весела й добра за вдачею, але зморе-на багаторотою сім'єю та Маркіяновими стусанами, ні родичі, ні односельці, ба навіть діти, що тільки й зазнали від батька якоїсь витрішкатої, часто-густо безпричинної лайки та образливих, завжди неочікуваних ляпасів або ж палиці навкида. Тому й лежав Маркіян у своєму останньому притулку неоплаканий, посеред гнітючої тиші й ледь чутного шепоту та зітхань — вуса йому прилипли кінцями до запалих щік, худе, виснажене обличчя взялося воском, лише брови, як і при житті, були сердито зведені на перенісці, й тим, хто добре знав старого, здавалося, що він ось-ось підведеться і, вирячивши налиті гнівом очі, крикне одразу на всіх: “Порядок треба знать!”

Коли ж хтось із новоприбулих на похорон, переступивши поріг, зопалау, швидше за звичаєм, аніж від щирого жалю, починав голосно тужити або ще й приказувати, всім, хто був у хаті, ставало незручно, й тоді кожен починав шморгати носом, тіпався в плечах, вдаючи, буцімто плаче...

Потім знову западала тиша, і було чути, як на печі сваряться найменші Маркіянові діти, Андрійко та Манька:

— Оддай, кажу! Твій осьь з капостою.

— А я хочу з я-а-агодами...

— Ну, на, вдавись!

— І-і-і... Не бийся!

— Цс-с! Замовч! Оно тато вмерли.

В хаті пахло живицею, що сям і там виступала з нових недосушених дощок (труну зробили нашвидкуруч і не пофарбували), новим коленкором, гарячим воском із свічки і морозом од забужавілих вікон, а з хатини, де варився обід, — капостою, узваром, домашньою локшиною, свіжим хлібом та самогонкою.

Нарешті з колгоспу приїхала підвода — широкі, услані околотою сани, запряжені парою коней, — прийшов голова сільради, який мав нести Маркіянову медаль “За трудову відзнаку” і виголосити на кладовищі промову; в сінях заторохтіли ночвами та дїжками, звільняючи куток, щоб двері ширше відчинялися, потім хтось сказав:

— То воно таке, що можна б уже й виносити, бо коні померзнуть.

Чоловіки, ті, що були надворі, постягали шапки і, причесавшись п'ятірнями, попхалися в хату допомогти винести господаря, жінки вийняли з-поміж холодних Маркіянових пальців жовту, в теплих і м'яких патьоках свічку і поставили її на покуття, де висіли дві вінчалних ікони — одна Маркіянова, друга Стешина, — зап'яті обидві червоним роменським рушником. Кухарки в хатині перестали торохтіти рогаками й примовкли. Через поріг до світлиці вкотилася сиза студена завороть, і домовина поплавла в ній, немов човен у тумані...

Аж тоді Стеха, заклопотана й зморена коло печі та коло дітей, заплакала, уткнувшись лицем у китиці великої накидної хустки, і баби охоче заходилися втішати її сумирно-лагідними словами; хлопці, старші Маркіянові сини, теж насурмилися, нахилили голови і теж, аби щось робити, взялися були за труну, однак їх легенько відштовхнули од неї, пояснивши, що “рідним не можна виносити покійника, не заведено так”...

Кура надворі не вщухала, а ніби ще дужче розбурхалася на вечір. Вітер шарпонує Маркіянові вуса, розпушив їх, настобурчив, і лице покійника стало враз не сердитим, а навіть якимось розбишакуватим веселим і добродушним. Таким був Маркіян лише в компанії: на Перше травня, на Жовтневі, а ще як у село повернулися з війни ті, хто зостався живий. Тоді він, п'янецький звісно, з рожевими плямами на вилицях, навіть підспівував молодицям, хрумаючи між іншим огірок чи пелюстку (Маркіян любив попоїсти), а коли хтось зривався на гопак чи там бариню, притупував під столом чобітьми, чепуририв долонею вуса і хвацько вигукував рипучим, хрипким од незвички співати голосом:

А бариня шита, брита.
Любив бариню Микита!
Бариня, бариня... —

і знов шукав очима, що б його з'їсти...

По дорозі на кладовище процесія порідшала, бо люди мерзли і, відставши непомітно, завертали кожен до свого двору. Коням теж було холодно, і вони сіпалися бігти, але їх придер-

жували їздові — один за віжки, другий за обротьку, щоб часом не наїхали на голову сільради, котрий ішов попереду з медаллю на подушечці.

Яму й справді замело снігом ледь не вщерть, над нею нависли гострі козирики, що куріли блискучо-білою порохнявою, наче димом бралися; вгорі, над ямою, шаруділи плоскими стручечками старі акації; порипували од морозу сірі потріскані хрести й оградки. Дядьки заходилися одкидати сніг, а голова сільради, чоловік уже немолодий, подзьобаний віспою, червоний від холоду та й від чарки, випитої перед тим, як вирушати на кладовище, виголосив тим часом коротку промову:

— Товариші! Сьогодні ми, мо'на ска'ть, навіки прощаємося з нашим дорогим Маркіяном Гнатовичем, людиною чесною, роботящою і безкомпромісною, що касалось інтересів усіх нас разом узятих, і яким всі ми його знали, мо'на ска'ть, щодня. Так що прощайте, Маркіяне Гнатовичу, і пробачте, що ховаємо вас отак без нічого... Та воно хоч би й були хлопці, то в таку лиху годину хтозна чи й заграли б.

Потім усе було так, як завжди буває: домовину забили, спустили на двох шматках полотна в яму, люди вкинули по грудці мерзлої землі й почали розходитися — де молодші, а старші жінки та чоловіки, котрі свого часу співали на криласі, збилися в гурточок, щоб затишніше було, і заспівали "Вечную пам'ять"...

На обід ішли купками, залишаючи на снігу жовті од глини сліди, й потихеньку гомоніли між собою про покійного.

— Бач, як воно виходить,— казав Грицько Мантачечка, колишній мірошник і Маркіянів приятель,— був чоловік, і немає чоловіка...

— Всі ми колись туди одчалимо...

— Еге, якби він не такий чесний був, то ще б жив та жив...

— Або не такий дурний...

— Хе-хе... Та й то таке!

— І вам ото не гріх?

— А чого — гріх? Хіба неправда?

— Казав покійний батюшка Терлецький: не суди ближнього, а ушедшего й поготів.

— Та хто ж судить...

Надвечір хуга втихла, хмари на заході почервоніли, сніг стужавів і гостро заблищав, а повітря стало таким прозорим, що було далеко видно голі, де-не-де листочок, дерева понад шляхом, низькі, вже понадбирані скирти соломи в полі та синюваті сніги на чіткому, немов одрізаному від неба обрії. Та сумна і велична синювата далечінь навернула

Маркіянових односельців до думки про власну смерть, і розмова про небіжчика якось сама собою увірвалася.

* * *

Доки люди були на кладовищі, кухарки вже встигли прибрати в хаті, розставили столи, позичені у сусідів,— той вищий, той нижчий, той накритий клеюною, той скартиною,— поклали вздовж них холодні знадвір'я дошки, бо лав та ослонів на всіх не ставало, і почався обід.

По першій чарці поминальники (тут були переважно ті, хто колись разом із Маркіяном та Стехом починали празнувати свою молодість) розмовляли тихо і співали "божественних": "Упокой, Спасе", "Плачу і ридаю" і з особливим почуттям — "Со духі праведними скончавшуся"...

У хаті було душно від натопленої печі, що аж поруділа і потріскалася в коминах, а ще від тісноти, горілки й гарячих страв. Люди, випивши по другій (а хто молодший та ласий на дурику, то й по третій), повеселішали, розсілися купками і почали, кожна купка на свій лад, згадувати покійника.

Говорили одночасно в усіх кінцях столу, то було годі дослухатися, хто, як і про що саме говорить, отже оповідачі не дуже турбувалися про те, простить їх бог чи не простить, а казали про небіжчика, що думали.

— Пам'ятаю,— гомонів до найближчих сусідів сивий, давно не стрижений (бо зима!) Герасим Ковтюх,— як повертався я в шістнадцятому з германської. Діло восени було, десь отак після спасівки. Вийшов я удосвіта за Полтаву, думка така — на вечір додому доб'юся. То й іду собі, на ноги налягаю. Вже й Шведську могилу поминув, уже мені й Побиванку¹ ось-ось буде видно. Коли чую: гукає хтось позаду. Озирнувся — аж воно Маркіян. При формі й при Георгії і рука на перев'язі. Теж одвоювався, знаця... Мені ж ото в шістнадцятому оцю клешню зробило,— Герасим показав слухачам правицю, на котрій замість п'яти було тільки два пальці — великий і мізинний.— Підходить ближче, дивлюся, а в нього на одному чоботі острог, а на другому залізяка якась ремінцями до халяви присупонена. Таке, сказати б, як тертушка, тільки дірки більші. Поздоровкалися ми, звісно, обнялися. Ідемо, про се, про те гомонимо: хто де воював, що кому з домівки прописували та що воно далі буде... За балачкою незчулися, як і день минув. Уже й краї наші почалися. Гарно так доокруж, господи... А тут ще й місяць зійшов. Садками, пашницею всякою пахне (кіп ще не звозили) — одне слово, нашими землями. І ти-

¹ Побиванка — хутір під Полтавою.

хо як у вусі. Тільки залізняка ота Маркіянова брязь-брязь, туп-дзень... Я й питаю: що воно в тебе ото за чортівня на чоботі? По-хорошому так, не те, щоб під'юдити хотів. А він як розсердиться, як скипить... "Какая така чортівня?— сливе кричить.— Ти що, устава не знаєш? Какої же з тіб'я солдат був! А в уставі що сказано — іздовому конной артилерії полагаєцца іметь шпору на левом, коренном, сапоге і защитную решотку — на правом, подкоренном, щоб подкоренная лошадь не повредила йому ноги. Добрав?" Та, кажу, чом не добрати... Тільки на лиху годину його, оте брязкало, в таку далечинь теліпать? Сकिनув би, причепив другий острог і — козак козаком! А він: "Що я, порядку не знаю?! Сказано в уставі: не положено — умри, но не поруш!"

Ет, думаю, з тобою зв'яжись. Та й завів балачку про Георгія: коли, питаю, і за віщо дали, та яка степень — я в цих орденах, ні в тодішніх, ні в теперішніх, і досі ні бе ні ме. Тут мого Маркіяна як підмінили: одійшов ураз, повеселішав і, таке сказати б, аж загордував. "Це,— каже,— мене прапорщик Піткєвич представили... Одачаюга були їхне благородіє! Як крикнуть, бувало, "бат-таррея!", то аж п'яти холонуть. Ото як би там не обстрілювали нашу позицію, їм байдуже: папіроску в зуби і на бруствер! "Ну-ка,— кричить,— братці, хто мне огня принесьоть?!" А шрапнелі кругом — як джмелі гудуть. Хто ж піде на вірну смерть? А я пішов. Викресав швиденько вогню і теж на бруствер: пожалуста, ваше благородіє! Ще й під козирьок узяв. А вони: "Отето орьол! От тібе і хохол! На первую степень представляю!" І другого дня — до генерала мене... Ти, конешно, етого не поймиош, бо не представлявся. А мені оце й досі не віряться: чи це я, чи не я! Фі-гі-гі-гі..."

Герасим так вишкірився з-під вусів і так скрипуче-дурнувато засміявся, як би то й не він був, а сам Маркіян. Поминальниці, що сиділи поблизу, весело реготнули, але, згадавши, де вони й навіщо зібралися, ніяково заозирались і хуленько потягнулися до чарок.

— Нехай же йому земля пухкенькою буде,— сказала котрась молодиця і скорботно зітхнула.

— Авжеж,— погодився Герасим.— Хіба я що? Це так, згадалося на гріх...

Грицько Мантачечка, що досі сидів мовчки, мружачи на людей швидкі розумні очі, одкашлявся, аби привернути до себе увагу, і сказав:

— Порядок він любив, що там балакать... За це з ним і руководителі ручкалися, і вповноважені. Чули, що голова на похороні казав — "безкомпромісний"? О! Ото воно і є — порядочок.

Ну раз таки й він, покійний, не влучив. Кхе... Яюсь за Махна пішли ми з ним на базар. Я — товару на чоботи купить, а Маркіян — “подивлюся, що воно за люди, оті махновці, кажуть, що в них порядки інтересні”.

Приходимо в Зіньків, а там війська — курці ніде клонути. І ні одного пішого. Все на конях та на тачанках. Ну, думаю, тут побазаруєш. Тут би яюсь позатинню назад вибратися, додому. А Маркіян: “Ходім, оно біля олійниці народ товпиться, мо’, там збори якісь”, — і туди. До зборів же він страх охочий був, та ще як дадуть виступити — квіт! Пішов. Дивлюся, вже порядкує: руками розмахує, кричить, вуса наїжилися... Підходжу й собі — аж там грабіж: той олію в цебро цідить, той соняшниковим зерням пазуху натовкує, той макуху котить. А сусіда мій уже за поли когось водить. “Куди прещя,— кричить,— у чергу стань! А чи порядку не знаєш!” Воно б, може, й нічого, обійшлося, та тут, на лихо, візьми й нагодися двоє махновців кінних. Один такий, як оце я, миршавенький, а другий мордатий, шия — хоч обіддя гни. “Хто здесь порядок наводить?” — питає і товаришеві своєму підморгує. А Маркіян вуса пальцем підбив, оскиряється: “Я, ваше благородіє!” — “Угу,— каже мордатий.— Ну-ка, йди сюди... Фамілія? Так-с... Значить, ти порядку хочеш? А ти знаєш те, рожа неми-тая, що ми анархія? Що ми за свободу, за повний безпорядок то їсть, кров свою проливаєм?” Та як оперіщить його канчуком уздовж спини, як оперіщить! Народ регоче, стовпився. “Так його, так!” — підзуджують. Звісно, який наш брат мужик: одного б’ють, а десять радіє, що не їх!

Кинувся я до того морданя: пустіть, кажу, чоловіка, він же хотів як краще. Леде впросив...

Тоді вже, як за Зіньків вийшли, кажу Маркіянові: на ’кого біса ти туди ліз? А він: “Хіба ж я знав, що в них такі порядки, щоб за порядок бить?!”

І знову реготала компанія, тепер уже не озираючись ні на Стеху, що примостилася на лежанці перепочити — молодші кухарки поралися біля столів самі,— ні на Маркіянових родичів, що й собі, підпивши, потайки усміхалися і вже не проти були утнути пісні, аж доки хтось із них таки не втримався й почав своєї, хугірської:

За лесом, за дремучим
ізбушка стояла-а-а,
а в ётой, у ізбушкі,
там вдовушка і жила-а-а...

На нього дехто з тверезіших зацитькав був, боячись, що пісня про вдовушку лише розтроюдить Стешине горе, однак

Стеха сказала: “Хай співають люди, якщо вже потягло”, — і люди заспівали одностайніше, злагоженіше, геть віддаючи себе пісні й приємній підсвідомій радості з того, що вони живі, що їх ждуть натоплені хати, жінки, чоловіки, діти, що хуга вляглася і зійшов місяць, тож додому буде видно йти...

Скажи, скажи, хозаячка,
с каких ти пор вдова-а-а?
Вдова я з того года,
як почалась і'война-а-а...

Стеха схилилася на подушку і тихо заплакала, згадавши найстарших своїх синів, котрих забрала у неї війна, — один згорів у танку під Кіровоградом, а другий поліг десь на чужині, під якимось німецьким селищем, з такою трудною і довгою назвою, що вона ніяк не могла вимовити.

Потім поминальники співали й виголкувади про “Гандзюцяцю, Гандзю-птицю, Гандзю — гарну молодицю”, а Стеха бачила перед собою тоді ще молодого, кароокого, з лихоманковим блиском в очах Маркіяна...

Ось він швендяє по двору, сердито смикаючи себе за вуса, і гукає їй на грядки: “Ти знов кролям трави вкинула? А я тобі що казав? У книжці оно прописують: хай калієву сіль лижуть, тоді шкурки лиять не будуть”.

“Еге ж, — сміється вона, підтримуючи рукою великий під фартухом живіт (саме з третім, Павлом, ходила), — якби я твоєї книжки слухала, то вже усі видохли б, а так ще двійко зосталося!...”

А ось він виступає на зборах у колгоспній конторі — веселий, збуджений, під вусами молодо зуби блищать:

“Якщо, товариші, райком і лічно товариш голова Кривобік вимагають від нас активної вивозки фікалію на поля, то ми й по цих показниках повинні випередити “Червоний партизан”! І якщо правління не проти, я, як активіст, перший очолив би цей рух!”

В конторі душно, чадно від торф'яного диму; сміх, вигуки, блимають каганці на лутках. “Згодні! Фікалій доручити Маркіянові!” Маркіян сяє, обіцяючи правлінню виправдати довір'я, а їй давко дихати, лице горить від сорому і хочеться плакати...

По війні, коли вже постарів так, що й вуса не трималися врзнобіч, а опали на куточки рота й просвічувалися наскрізь, — хіба не ліз він по коліна в снігу темними вечорами на засідання правління, де його вже ніхто не слухав і ні про що з ним не радився, а лише питалися в'їдливо: “І чого ви, дядьку, в таку лиху годину сюди йшли? Сиділи б собі вдома...”

“Еге ж, чого йшов!— сердився Маркіян.— Он з глибинки люди хліб серед білого дня пазухами розносять. Хіба ж це порядок? А ви — чого прийшов..”

І таки виходив: призначило його правління сторожем до заготзерна, бо знало, що Маркіян не тільки іншим не дасть украсти й пшеничини, а й сам не візьме.

Відтоді він геть зійшов з дому, а якщо й заявлявся, то хіба задля того, щоб гвинтівку-трилінійку почистити в теплі, “як помагається по уставу”, та полоїсти чогось гарячого.

Стоїть, бувало, з тою гвинтівкою біля виходу з сільбуду (іншого приміщення під зерно в колгоспі не було, бо німці, відступаючи, спалили комори), на вусах іній голками виступив, хукає в долоні, кричить: “Ти куди ото пішов — га? А з чобіт зерно висипав? Чи, може, думаєш, я не бачив, як ти нарощне грузився по вороху, щоб за халяви набралось? Ану лишень вертайся!”

Не обминув і Стехи, котрій сам таки ж і на роботу загадував, бо “зерно гріється, а рук не вистачає”. Одного разу, коли вона, зморена, натягавшись лантухів, рушила додому, Маркіян загукав їй у спину: “А ти що — найкраща? Іди мені витруси пшеницю з-за халяв!”

Обернулася, здивована, коваючи в хустку незлостиву посмішку: “А хіба тобі, чоловіче, повилазило, що я в калошах?..”

Потім зерно вивезли в план, і Маркіян знову занудьгував, сидячи вдома. Пішов би в колгосп на нараду або на засідання виконкому — чоботи несправні, почитав би зведення в райгазеті — діти скельця з окулярів повиймали та замаюсили десь. Набився б, так не знає, хто нашкодив, а всіх бити — непорядок. Отож і одлежувався на печі щоднини та лаявся через комин, якщо дівтора зчиняла в хаті гармидер.

Якось у неділю, на храмний день, назмітала Стеха сякого-такого борошна, стулила з чим придумала жаровню пирогів: кілька з макушкою та калиною, кілька з квасолею. Роздала дітям по одному, Маркіянові два подала, а собі лишила той, що припалився одним боком. Діти заходилися їсти — повільно, ошадливо, смакуючи святкове їство. В хаті було тепло й урочисто, долівка новенькою соломою потрушена, козенята вицюкували ратичками по лаві, і на них за те не сердилися — храм.

Зївши свою долю, Маркіян визирнув з-за комина й запитав: “Там більше немає? Гм, таке, тільки жолудок роздартував”, — і замовк. Та згодом знову заворушився й тихо, ніжно мовив до наймолодшої дочки: “Маню, подай таткові ще хоч півпиріжка”.

Маня, витріщивши в стелю великі, чорні, як у батька, очі, ні з сього ні з того хихикнула:

"Де ж я вам візьму, як немає!"

"А в тебе, Андрійку?"

"Ти,— здивувався Андрійко.— Я свій уже давно змегелив!"

Маркіян зітхнув і замовк. Однак ненадовго.

"Павлушо,— покликав трохи згодом найстаршого.— Подивися, сину: там на жаровні ні одного пиріжкка більш не осталося?"

Павло одвів погляд од вікна, за котрим навкіс летів сніг, понуро зирнув на піч:

"Є один, мамин. Нам усім припало по одному, а вам — два. Ви їх з'їли? З'їли. А той нехай мамі. Треба ж якийсь порядок знати!"

Маркіян, здається, й дихати перестав і довго лежав нерухомо. Затим заїз на долівку, дістав з-під лави маленький чавунчик і, вибачливо, несміливо якось усміхаючись до Стехи, сказав:

"Я, жінко, картопельки собі зварю... Або юшки. Вигреби мені жару на припічок". Налив у чавунчик води, поставив у жар і почав роздмухувати його, вмочаючи одвислий вус у попіл. Жар заіскрився, зайнявся куценьким полум'ям. А коли Маркіян випростався знову, то одного вуса в нього вже не було, осмалився...

Таким і запам'ятала його Стеха в останній день перед хворобою: стоїть сутулий біля печі, поскубуючи той сивий недопалок, і жалібно, по-дитячому усміхається до неї.

"Отакої тобі, на старість вуса позбувся!" — тільки й сказав.

А дітям розвага: збилися на полу докупи, прискають один одному в потилицю та перештовхуються ліктями, вдаючи, що не з батька сміються, а жирують між собою...

Тоді вона взяла з жаровні свій пиріг і поклала йому в руку. "Лізь на піч,— сказала,— бо ще ноги простудиш. А юшку я й сама доварю".

З того часу Маркіян занедужав і до самої смерті, либонь, ніколи вже не згадував про порядок. Тільки одного разу, коли на відвідини до нього прийшов давній приятель Грицько Мантачечка, сказав тихо, ледве володаючи сухим язиком: "Смерті мені, Грицьку, не страшно... А от шкода чогось... Пожити кортить, побачити, що воно за порядки надалі будуть".

"А звісно...— лагідно погодився Мантачечка і, щоб одвести хворого від думки про смерть, заговорив про інше: — А пам'ятаєш, Маркушо, оту ніч у тридцять п'ятому, що дуже вітряна вдалася? У-у... По всіх садках тоді тільки й чути було: гуп-гуп, гуп-гуп... Яблука та груші падали. Визирне місяць з-за хмари, а в траві попід деревами білі токи від того плоду... Я тоді й маїна не відчиняв, бо куди там молоти — рамена пообламувало б ураз. Геройський вітер був!"

“Е ні, не пам’ятаю... Я тоді у Полтаву на забот їздив. От коли б ти побачив та почув, що там робилося!..— Маркіян швидко забігав пальцями по сорочці на впалих грудях, а щоки йому взялися нетривким хворобливим рум’янцем.— Духова музика... Оплески... Все обласне керівництво виступало... І мені тоді слово дали... А ночували в готелі... Патефони, їжа — яка хочеш... Порядок, порядок...” — І замовк, хрипко одхекуючись.

А другого дня його не стало.

* * *

Перейшло вже далеко за північ. Компанія заморилася пити, їсти й веселитися, до того ж чоловіки за віщось побидися в сінях, так що їх ледве розтягли,— і поминальники почали розходитися по домівках, проваляючись у глибокому снігу, і вже ніхто не думав про Маркіяна, а кожен лаяв себе, що так довго засидівся.

Лише Грицько Мантачечка, колишній мірошник і Маркіянів приятель, йдучи додому повз кладовище, зупинився напроти одинокої, чорної могили, зняв шапку і п’яно проварнякав: “А що, порядок треба знать? Хе! От тобі й порядок!..”

ВУТОЧКА

На піщаному косогорі, з котрого далеко видно луки, річку й околиці лугового хутора Княжа Слобода, трохи на одшибі від великого нагірного села стоїть хата — верх побіля димаря запав (видно, крокви попідгнивали), а вікна подалися до землі так близько, що коли б заманулося комусь зазирнути в них, то нахилятися довелось б, як до копанки води набрати. Та охочих зазирати негусто, хіба дітвори коли заманеться, бо живе в хаті стара сліпа баба Ганна, прозвана в селі Вуточкою. Хто й коли її так охрестив, уже нікому не впомку, тому що було те давно, ще за Ганниного дівування.

Осліпла Вуточка не враз. Спочатку прикинулися більма — невеликі, з макове зерня, потім почали рости, щодень потроху затуляючи від баби річку, луки й околиці Княжої Слободи, котрі стара вечорами, на заході сонця, любила розглядати з-під долоні, впізнаючи здалеку старовинні, з плетеними бовдурами хати своїх однолітків, до кого ходила, доки була прудкішою, на храм, празникувати або й так собі на одвідини. Ті вечори будили у Вуточки нерясні, примерклі спогади про молодість, про те, як, було, напрядала за зиму на два, а то й на три шматки полотна, як нав’язувала в жнива по вісім, а то й де-

в'ять кіп жита, як ходила до ополонки прати в маленьких чобітках на босу ногу, як молоділа з непокритою головою в лютий хрещенський мороз і не чула того морозу, лише вуха цвіли, мов дві макові пелюстки, та серце витьохкувало під вишитою сорочкою, віщуючи довге щастя, довге життя...

І от не стало цих вечорів, як і не було. Прийшла темінь і закулила від старої не тільки сонце, а й оті нерясні спогади, бо ніщо вже їх не будило.

Заходилися Вуточку рятувати хто як міг: водили до шептухи, возили до цілющої ікони, шпували в очі перетертим цукром через соломину, аж доки стара не осліпла навіки.

Поприїздили зі служби Вуточчині сини, викликані телеграммами — обидва старші сержанти надстрокової служби, в офіцерських картузах, з блискучими, під слюдою, личками на погонах та в рипучому реміняччі. В хаті запахло добре винченим товаром, ваксою і новим злежаним сукном.

Зустріла Ганна синів уже напомацки, однак не плакала і не побивалася своїм лихом, бо вважала себе ж таки й винною, що не сповістила про нього завчасно, — лише всміхалася на радощах тихою самовідреченою усмішкою та простягала до синів невидючі руки, натикаючись ними то на тверді португепі, то на холодні значки, то на гострі козирики офіцерських картузів.

Побачивши матір такою безпорадною, покірно усміхненою кудись у порожнечу, сини вкрай знітилися і навіть спакнули, хоч це аж ніяк не личило їм при такій строгій формі. А коли перше, найгостріше й найболючіше враження від матеріної сліпоти дещо пригоїлося, сини лгідненько висварили стару, бо теж вважали її винною в тому, що скоїлося, наввипередки хвалилися своїм добрим знайомством із військовими лікарями, "какіх на гражданке іщо нада поіскать", а ввечері випили за приїзд, повеселішали і показували дівчатам у клубі, як танцювати солдатської польки — з отаким собі вихлясом та з приклацуванням начищеними підборами.

Другого дня, понадівавши старі материні ватянки, брати полагодили тин, підрізали старую іржавою косою побитий горобцями острішок, нарубали півхлівчика вільхових дров, а покінчивши з тим, убгали матері в долоню по кілька новеньких лопотючих десяток і вирушили в дорогу: служба є служба.

І знову зажила Вуточка самотиною, потроху звикаючи до вічної темряви та до стежок, котрими сходила все своє життя — на роботу й з роботи, в луг по дрівця і з дрівцями, до криниці й від криниці — і знов на роботу.

По весні, коли старі стежки губилися в калюжах та багні й протоптувалися нові, Вуточка здебільшого сиділа вдома,

а коли підсихало, виходила до хвіртки й питалася у перехожих:

— А де воно тепер стежки?

Перехожі, якщо їм нікуди було поспішати, брали бабу за руку й виводили на протопти, а далі вона йшла вже сама, несучи на вустах лагідну, ніби назавжди зашерхлу посмішку вдячності...

* * *

Душно й солодко пахне в низовому бабиному садку тернів цвіт, гудуть у ньому бджоли з теплого, підсонячного боку та оси, що налітають сюди з лісу попастися. Трапляється їм і в хату до Вуточки завітати. Тоді в ній робиться веселіше, і вже не тхне прілою пусткою, як то буває взимку чи пізньої осені: оси тоненько видзвонюють під стелею, лунко, з розгону б'ються хобітками об шибки або пасуться собі нишком на лаві під образами, де ще з великодня зберігаються у Вуточки блодце солодкого колива та пригірщ недорогих цукерок — може, хтось із малечі нагодиться, то буде чим поласувати.

Іноді приходять Вуточці тоненькі листи з трикутними штампами й перекази — завжди рівно на десять карбованців. Сини писали, що служба проходить нормально, що діти, себто її, Вуточчині, внуки, котрих вона ніколи не бачила, ростуть і що війни → хай мати не турбується — ще скоро не буде. В кінці кожного листа обов'язково приписувалося, щоб мати берегла себе, ходила до лавки не шляхом, а луками, щоб топилла в лежанці не лише про сухі стіни, а й для душку і т. п. А далі, в самому низу, після синівських поклонів, уже іншим почерком писалося: "Дорогая мамаша!!! Примите также привет от ваших невесток Лили и Нюси, а также от ваших внуков Жорика и Геника. Посылаем вам 10 руб. на повседневные расходы. Пока все. Допабачиння".

Одержавши листа, Вуточка просила сусідів прочитати його раз і в друге, потім заходжувалася диктувати відповідь, котра починалася завжди одними й тими ж словами:

— Дорогі мої діти і внучки мої брильянтови. Кланяється вам низенько ваша мати і баба та жде вас у гості хоч на днину, якщо вже не можна вирватись надовше, бо страх як кортить побачити онучків — так кортить, що начеб знялася й полетіла..."

У цьому місці сусіда перебивав Ганну й питався обережненько:

— Як же ви їх, тітко, побачите, невидющі?..

— Так уже ж хоч обмацаю та голосочки послушаю,— усміхалася в стелю стара, аж ніяк не ображаючись на зауваження.

Далі вона сповіщала про те, що недавно присвоїли їй

пенсію з колгоспу, дванадцять карбованців, і просила, щоб грошей більше не слали, бо їй вистачить і казенних, а купували собі більше теплої одежі на зиму та харчів “де кращеньких”. До лавки ж їй, воля-неволя, доводиться ходити шляхом, позаяк луки переорали й засадили осокорчиками, так що тепер ніде й квасцю на борщ ущипнути. Однак хай вони лишень не турбуються: якщо мати й вирветься коли-не-коли до лавки по хліб чи оселедець, то шофери бачать її ще здалеку і обминають або зупиняються й тутукають...

І знову кланялась низенько, тепер уже не тільки синовому сімейству, а й товаришам по службі, “котрі без матерів росли”, і знову просила приїхати хоч на днину, обіцяючи внукам новенький рашничок на рибалку, невісткам — по старовинній вишитій сорочці й по два роменських рушники, “бо вони вже скоро виведуться”, а синам це рковне повітря в хаті вечорами, настойку й солоного теренцю на закуску.

По тому, як листа було вкинуто, Вуточка заходжувалася чепурити хату: споліскувала цеберку, в котрій час від часу збиралася на дні рудий колодязний мулок, мила пахучий вербовий кружок, що ним накривала воду, шкребла стіл, ослони, лави, примазувала долівку, тримаючи віхтя в правій руці, а лівою обмацуючи вже примазане, щоб не залишити, бува, сухої латки, протирала рушничком кольорові картинки, поприколювані до стін акацієвими шпичками. Тільки синових портретів, обіп'ятих вишиваними рушниками, та ще образів не чіпала, боячись звалити додолу, і павучки спокійно засновували їх густою, мов ятерина, павутиною.

Однак найдужче любила Вуточка той день, коли, за її розрахунками, син уже мав одержати листа і вирушити на домівку. Тоді вона вдягала чистеньку одежу, взувала нові офіцерські чоботи з тупими форменими носками і, прихопивши по ціпку в обидві руки, повагом ішла до лавки по гостинці — пряники, горілку та тверде, як глей, повидло: їй чомусь здавалося, що більш вишуканих ласощів, ніж “фабричне повидло”, для невістки й бути не може...

Щоразу, як тільки Вуточка, надибавши стежку, входила в село, її тої ж миті обаранювала малеча, що гралася собі на вигоні посеред будяччя: то пристроються за бабою і навшпиньки, чмихаючи, перекривляють її обережну ходу, то забіжать наперед і висолоплюють їй язика, щоб переконатися, чи таки ж зовсім баба сліпа, чи не зовсім; а то відбіжать рівно настільки, щоб до них не дістав бабин костур, і починають тоненько дражнити:

— Вуть-вуть-вуть-вуть...

— Тась-тась-тась...

— Гиля!

Вуточка не сердилась на ту забаву, бо знала, що тим лиш підстьобне, заохотить малечу і тоді від неї не одв'яжешся, а тільки посміхалася в небо або зупинялася й питала:

— А чие це ти таке голосне та бідове, га? А йди лишень, будеш бабі за поводиря!— І йшла собі далі, майже не відриваючи ніг од землі, щоб стежки не загубити.

Коли ж дорогою траплявся хтось знайомий і озивався з привітанням чи отак собі покашлював через тин, даючи про себе знати, Вуточка охоче зупинялася погомоніти якусь хвилину, бо знала, що її неодмінно почнуть розпитувати, куди це вона вирядилася та по що, то буде нагода й синами похвалитися й порадитись, як його краще гостей почастивати: чи курочку до оцту зварити, чи холодчику до хрону, чи на молошне налягати, бо хто ж знає, що воно руським та ще й городським більш до вподоби.

Якщо на таку розмову нагоджалися жінки, то любенько радили старій і се і те; чоловіки ж охотніше розпитували про синів: де вони й ким служать, у яких частях і яке получають жалування.

— Та жалування таке, що жити можна,— охоче розповідала стара.— А ким служать, хтозна, що вам і сказати... Грицько, молодший, так той вобщє мовчить, як питаєш, а Мусія, старшого, питалася, то не признається. Ніззя, каже, заборонено. То я вже й не набридала.

— Значить, коло ракет,— робили висновок дядьки і заводи́ли балачку вже про своїх служивих, більшість яких теж "одбувала зверхстрочну", аж доки не доходило до суперечки: один доводив, що його Колько молодший сержант і механік біля танків, другий казав, що це брехня, бо як же Колько може бути механіком, та ще й при званні, коли він тупенький, насилу до сьомої групи доплаганився, та й то військкомат примусив. Що ж він у тих танках петрає!

Кінчалася суперечка тим, що дядьки нишком зарікалися більш ніколи не здоровкатись один до одного, а той, у котрого був колодязь, забороняв єхидному сусідові ходити до нього по воду...

Тим часом Вуточка, скупившись у лавці, поверталася додому, складала гостинці в чистенько вимитий мисник, приправляла горілку сухими стебельцями "животкової чаполочі", березовою бростю або ще якимсь, тільки їй відомим зіллям і, заткнувши пляшку ганчір'яним чопиком, ставила її під лаву на покуття — де темніше й прохолодніше.

Так минали дні й місяці, нижче ходило сонце, сивів, наче брався димком, терен у низовому бабиному садку й осипався додолу в перші ранкові приморозки; ночами в хату навідувалася сирість і липла до стін волохатими грибками — тільки тоді стара зрозуміла, що сини не приїдуть, і вперше за кілька років сліпоти заплакала, витираючи більма сухими покарлюченими пальцями.

А якось, уже пізньої осені, прийшов Вуточці лист — як завжди від старшого, Мусія, бо молодший, Грицько, був на листування юлавий і озивався нечасто. Мусій писав, що вирватися додому за літа ні йому, ні Грицькові не вдалося (начальство не пустило), а невістки та внуки самі їхати не хотіли, бо “какой же им в этом интерес?”.

— Одне слово, чужа чужина... — тільки й сказала Вуточка, навіть не дослухавши листа, і важко було зрозуміти: стосувалося те лише невісток та онуків чи й синів..

* * *

І от знову прийшла весна, і знову зацвів терен у Вуточчиному садку, принаджуючи своїми пахощами ос та бджіл на молоді квітки, прилетіли в село ластівки та лелеки на давні свої гнізда і заходились оновлювати їх; люди шпарували окола, падали за ворітьми торішні листя — тільки Вуточчина хата, що присіла й почорнішала за зиму ще дужче, стояла посеред того весняного руху й оновлення одинока і теж ніби сліпа.

Та одного разу — це сталося перед самим святом — завітав до Вуточки гість, молоденький солдатик у значках на всі груди та шкіряних рукавичках, хоч надворі було вже тепло й сонячно. Весело привітавшись від порога, гість якусь хвилину мовчав, мабуть, роздивлявся по хаті, потім уже не так браво запитав:

— Тут живе Ганна Кошкада?

— Тут, сину, тут, — захвилювалася Вуточка, вловивши знайомий військовий дух, що враз заповнив хату. — Проходьте ближченько та сідайте.

Солдат обережно рипнув лавою.

— Я, бабусю, од вашого сина, Мусія Прокоповича, привіт вам привіз, — сказав і коротко, невміло зітхнув. — А ще ось гостинці тут, бабусю.

— А... сам же він, Мусій? — тихо спитала Вуточка. — Чого ж він сам не прискочив?

— Йому, бабусю, зараз приїхати ніяк не можна. Він у нашому полковому оркестрі — перша труба, грати на параді буде...

— Он як...— чи то здивувалася, чи то знітилася Вуточка й довго мовчала потому. Коли ж відчула, що гостеві, мабуть, незручно сидіти отак мовчки, спитала: — А ким же Грицько, молодший мій, числиться, не чули?

— Він уже давно демобілізувався,— охоче пояснив солдат,— і зараз працює в охороні десь на заводі, точно не скажу..

Потім солдат пішов. А Вуточка ще довго сиділа самотиною у напівтемній хаті і вперше за багато років відчула, як усе її тіло наливається незнайомою досі зморюю і немовби терпне.

Та ось, нарешті, сонце сіло так низько, що зазирнуло в бабині вікна, ласкавенько полоскотало старій щоку, зогріло темні прожилки на руках і сховалося за річкою, поставивши над Княжою Слободою високий рожевий стовп.

ОБНОВА

Купаюся в річці поміж лататтям. Ряска лоскочеться, гусяче пір'я плаває попід берегами, на міліні,— вода там гаряча і м'яка, як дощове літепло,— а по мосту люди йдуть, базарові. Малеча гукає до них з річки:

— Тітко, чуєте, тітко! Дайте базарового!

Дядьків не чіпають, бо ті сердитіші та й не з нашого села, а з Опішні — у нас їх називають "горщешниками". Везуть хурами горшки, пересипані половиною: не розпродалися, того й тверезі всі і небалакучі..

Сунуть люди та й сунуть, гурточками й поодиночі — мовчки: немає базарового. Хитається під ногами й колесами вугленький місток — улітку він завжди хитається, а взимку ні, бо палі обмерзають до самого дна.

Аж ось і мати йдуть. Піджачок сіренький у смужку, хустка, чоботи, спідниця — все старе, а кошик новий, жовтий, з рогозу.

— Мамо, мамо!— кличу, підпливаючи до мосту.— Чого ви там накупили?

А вони стали, кошик до ніг притулили, посміхаються невелико.

— Та нічого такого,— кажуть.— Кошик ось і калощі тобі. Вдягайся, підемо додому обідати, та приміряєш.

Пливу сажнями до берега — це мене тато, як ще живі були, сажнями навчили плавати,— халаюся руками за теплі верболозові коси і видираюся на кручу. Потім швиденько вдягаюся.

Сорочка на мені — аж торохтить. Дебела одежина! Ношу

вже п'ятий рік, і не рветься, бо з плащ-палатки. Оце, буває, мати виперуть, поставлять на спориші посеред двору сушити, то вона й стоїть, як жлукто, і не падає. А як вітряно, то ще й гуде потихеньку...

Вдягаю сорочку, тремчу, аж зуб на зуб не попадає — перекупався. Тоді довгенько витанцьовую на одній нозі, доки в холошу влучу, а заодно ще й приказую, щоб вода з вух вилася: “Коту, коту, вилий воду — чи на дощ, чи на грім, чи на блискавку...”

Штани в мене чудні. Привезли оце якось у лавку картинки всякі — на тій сливи намальовано, сині, великі, як воляче око, на тій груші червонобокi в листочках — і матерії сувій для пайщиків: одна смуга зелена, друга сиза, третя теж зелена, четверта теж сиза... Так мама й набрали. “Парубчак уже, — сказали, — пора штанці шить із справжньої матерії”.

Понесли кроїти, а дядько Чмут, кравець, подивились-подивились на ту матерію та й кажуть: “Оце, Прісько, як хочеш: або зверху до паху буде зелене, а нижченько сизе, або одна холоша буде сиза, а друга зелена. Так що вибирай”.

Мати зітхнули й сказали: “Та хай уже буде одна така, а друга така”.

Натягну ю штани і попадаю спочатку в зелену холошу, а потім у сизу. Зелена трохи ширша, видно, дядько Чмут десь не так різнули — старі вони вже, підсліпуваті, та й рука нетверда.

— Змерз? — питаються мати з мосту.

А качки попід очеретами: ках-ках-ках... — наче реготять. Хіба ж парубки мерзнуть? Це мама частенько мені кажуть. А я сміюся сам собі, червонію та й думаю: який там парубок, як у мене холоші неодакові!

Збігаю на міст. Дошки гарячі, пахнуть сіном, дьогтем і трухлявиною. А мама рушник з кошика — рвиць:

— Оце тобі обнова, — кажуть і цвітуть: раді. Зазираю в кошик, а там калоші. Головками на мене блись-блись. Нові, аж сміються.

— А вони однакові? — питаю.

— Авжеж. Одинадцятий номер.

— Так великі ж...

— Нічого. Якраз на валянки. Пошиємо на зиму з отої татової діжурки — я вже й клоччя напитала, — та й носитимеш.

— А зараз як?

— А зараз... — мама трохи знітилися, — а зараз напхаємо чогось у носки, то не спадатимуть. Вдень босенький побігаєш, а ввечері, до сльбуду, взуватимеш.

— Та, мо', коли і взую... А так — чого мені до того сльбуду?

— Отакої! А Наталя ж? — шепочуть на вухо, всміхаючись. — Невісточка ж наша...

— Та, — кажу, — гетьте...

Хоч самому так радісно, так солодко. Невісточка... Може, й справді, хтозна. Як їй тато з війни й самокатку привіз, женську, без рами, і на плаття, і на спідниці, і хрому на чоботи, і годинничок маленький на руку... А в мене ж ото штани смугасті й сорочка-торохтун. Хтозна.

А мама:

— Бач, засоромилося парубча... — і "брехушку" мені пальцями лоскочуть, наче я маленький. — А ти, — сміються, — сором'язливий, як і тато. Колись — тоді тебе ще й на світі не було, ну ось-ось мав знайтися — пригорнув мене до себе та й каже: "А я тебе, Прісію, боявся. Оце, було, побачу в сільбуді й кажу собі: от зараз візьму й підйду, — а сам і з місця не зрушу. Так ноги й в'януть. Тоді починаю лічити: раз, два, три... І так інколи до сотні, а все не насмію". И регоче, було. І я сміюся, бо таки ж я перша до нього підійшла...

Мама зітхають, і ми довго йдемо мовчки. Я знаю, про що вони зараз думають, і не хочу заважати їм. Толочу босими ногами прив'ялу гарячу траву в покосах, з неї раз по раз вилітають великі й дрібні, руді й зелені коники, хурчуть крильцями і знову зникають, ховаються. Над луками стоїть волога отав'яча задуха, хоч сонце вже й не пече, а в лузі поміж верболозами миготить павутиння, жовтіє майже стиглий хміль — скоро осінь...

От уже й хату нашу видно. Щоправда, не нашу, а покійної баби Погончихи. Бабу не вбило — сама вмерла, бо й так довго жила: дев'яносто дев'ять років і шість місяців. Оце, лучалося, йде селом, згорбилася, аж ціпок у підборіддя тиць, тиць... Маленька така, як вузлик. І хата в неї була маленька й теж стара. Прожили вони один вік: баба сто років, і хата сто років, баба згорбилася, і хата згорбилася. Потім баба вмерла. Якраз під війну. Несла з низу гарбуз, спіткнулася, впала і вмерла. А гарбуз покотився вниз і шубовснув у криницю. Тоді в ній ще вода була — холодна та чиста, і на березі по вінцях м'ята росла, а тепер тільки жаби живуть, мулок допивають, та вільхові горішки плавають...

Звідтоді ми й живемо в бабиній хаті, бо нашу розбомбило. Поночі у нас завжди: стріха низько, вікна теж, улітку кропивою заростають, а взимку їх снігом замітає. Оце, буває, побачить курка якусь мурашу на шибіці, підбіжить та дзьобом у скло тук-тук. Наче гості. А де в нас ті гості візьмуться?..

Сідаю обідати, а стіна на покутті випнулася, підпирає мене

до столу і полускує десь усередині. Мабуть, вона скоро впаде. Можна б стіл відсунути далі, та з місця не зрушається: ніжки вмазані в долівку ледь не на чверть — скільки разів баба примазувала хату за свій вік?

Однак думати мені про це ніколи, бо мама вже якусь побвтюшку на стіл ставляють, і я припадаю до неї з ложкою.

А їм нетерплячка. Дістають з кошика обнову та:

— Ну ж бо, примір.

Хтозна, що їй робити: і їсти хочеться, й калоші прибути кортить.

— Ось ми по-городському зробимо, — обіцяють мама, довго нишпорять у запічку і дістають звідти панчохи. Халявки в них ще сякі-такі, а там, де були ступні, саме рам'я. — Зараз ми двох зайців уб'ємо: халявки, де ціліші, попідв'язуємо — під холошами воно не видно буде, а оце, з діромаччям, у носок заховаємо. От і не спадатимуть.

Доки заштувалися, сонце за байрак скотилося. В хаті од заходу зробилося червоно й прохолодніше, перестало луцати в стінах, — певне, шашіль поснула, — горобці попід стріхою запурхали, вмоцуючись на ночівлю. А надворі по небу — багряне мереживо, деркачі в лазу турчать, ластів'яччя поміж дворами в'ється — незабаром йому відлітати...

І враз мені так сумно стає, так незатишно, ніби я оце востаннє йду селом у великих нових калошах, що з незвички трохи водять мене по стежці, — ніби й мені скоро теж кудись відлітати...

Іду до мосту, де парубота збирається. Парубота — це такі, як і я, тільки калоші в них однакові та попідстригані вони чепурніше, без покосів на потилиці, як оце в мене, бо ж у них дядьки, діди, у декого навіть батьки є, а ми з мамою самі вже сьомий рік.

На греблі, біля пожежного ящика, з котрого дівтора вже давно виносила пісок на хатки, зборище: хлопці сидять на перилах, розхитують місток, дівчата верещать, наче їм і справді страшно. Від води холодком тягне, туманець понад куцями лепехи моститься — тепла ніч буде.

От уже й пісні хтось заводять:

Ой, у полі корито.
Ой, у полі корито,
Ой, у полі корито,
Повне води наліто...

Це хлопці. А дівчата, знаючи, що далі слова пісні буде нібито ненароком перероблено на сороміцькі, грубі, спішать перибити хлопців і починають своєї:

Бела кофта, чорний бантик,
Ох, зачем розв'язував?
Я любила тіб'я тайно,
Ох, зачем розказував?..

Мене вже помітили, гукають:

— Егей, Ванько! Іди швидше, бо нікому хтору брать.

— Го-го-го!

— Ха-ха!

— Тепер ми дамо!

І враз у гурті знишкли, притислися до перил. А я вже зірвався був бігти і теж став: мостом, поминаючи гурт, ішла Наталя, а поруч з нею — батько, завжди похмурий, з приплющеними очима, наче боявся, що в них хтось колись загляне. Він ніколи не повертає голови до людей, коли проходить мимо, і ніколи не каже повністю “зрастуйте” або “добридень”, а каже “ндра” або “дрень”.

Я його не соромлюсь, як інші хлопці батьків своїх дівчат, я його боюсь і намагаюся обходити. Особливо після того, як він колись викликав мене до себе в кабінет і сказав, заплачавши очі:

“Поганій у райком комсомолу і скажи, щоб виписали тобі путівку на стройку нафтопроводу. Хоч на штани заробиш... Та гляди бовкни, що твій батько в полоні був, то ще й не пошлють”.

“Тато вже три роки, як загинули,— кажу,— при чім же тут вони?”

А він: “Ну якщо ти такий розумний, то виходь завтра на свинарник”.

З того часу і по сей день він до мене ні разу більше не обізався, навіть свого “ндра” не сказав. І зараз не скаже, хоч і з Наталею.

Як би мені їх обминуті?..

А вони вже близько. Від хвилювання я не бачу їх, тільки чую, як порипують його чоботи і хльоскає по халявах цупкий німецький плащ — наче туман мені в очах став. А коли вони порівнялися зі мною, я кинувся мимо них до гурту, немов страх поспішаю, але не зробив і двох кроків, як спіткнувся, зашкопиртав, калоші мої поспадали й посунулися з греблі, а панчохи, саме рам'я, розмоталися на півдороги, як гадючя.

Я ще встиг помітити, як Наталя низько нахилила голову і сказала, мабуть, згарячу, проте дуже тихо: “Зрастуйте...” А він бгикнув, позирнув на панчохи, знову заплачався і порипів чобітьми геть, глухо кинувши Наталі якесь слово. Я не почув його. І взагалі вже нічого не чув, крім тиші, що враз запала в гурті на мосту, і гупання власного серця.

Потім сталося те, чого я згодом і сам не міг збагнути, бо не знав, звідки воно взялося: я вхопив грудку, крикнув: "І-і-іх!" — і доки вона летіла, волав:

— Так вам смішно? Так вам — потіха? То нате вам, собаки! Н-на!

Грудка влучила в Наталину голову. Я почув, як вона зойкнула, як здивовано і злякано зойкнули на мосту, як загупали по моїй спині його важкі кулаки, забиваючи мені дух, а від мосту хтось тоненько й не дуже рішуче гукав:

— Як вам не соромно, дядьку? Як вам можна!.. А ще...

Потім хтось надівав мені калоші, тихенько плакав і шепотів:

— Навіщо ти його, Ванько, займав... Навіщо?

— Ех, чудопал!..

НА ПЕРЕКАТІ

Німий сидів у човні й важко відсапувався. По його твердих, як жорнове каміння, грудях, налитих дикою молодю силою, скочувалися крапельки води; вони поблискували в густих, зведених до перенісся бровах і на плечах, що вичахали від недавньої ще напруги і ледь помітно тремтіли.

Німий діставав з рубцюватого піщаного дна на перекаті круглобоке, одшліфоване бистроводдям каміння, човном возив його до берега і складав попід кручами — те каміння мало стати фундаментом майбутньої хати. Чиєї саме — німому було байдуже: йому були потрібні гроші.

Над річкою стояла тиша, тільки коли-не-коли в лісі диркотів на сухому довгому сучку дятла — чи то кликав самицю, чи то бавився, скупаний сонцем, — густо гули оси, що поселилися торік у старих вербових дуплах над самою водою. Човен, прип'ятий ланцюгом до шельюжиння, трохи водило по завороті, притискало бортом до берега і знову тягло на бистрину; вода на перекаті ледь чутно шепелявила, тручись об високі чорні валуни, і пахло криничною свіжістю.

Німий нахилився до корми, де лежала його одежа і в'язочка осоки з пляшкою молока всередині, дістав звідти холодну червонобоку кисліцю і став їсти, важко рухаючи враз отерпими щелепами.

З-за кущів на кручі долинули людські голоси — чоловічий і жіночий, зарипіли на твердому піску колеса і кінські конита, однак німий того не чув, а видобув з картуза цигарку, скручену ще на березі сухими руками, і закурив, затягаючись з такою силою, що йому аж щокви западали двома глибокими ямками.

Підвода зупинилась якраз напроти човна, і згори загукали:
— Ага-га, Павлентію! Де ти є?

Потім шелеснули куці, з кручі покотилися і забулькали коло човна грудочки землі — тільки тоді німий озирнувся, широко заусміхався дядькові, що стояв угорі з батогом за халваю, і показав на мигах, що він, мовляв, відпочиває, а каміння вже натяг — ондечки воно. Виплигнув з човна і заходився викидати валунці на кручу, напружуючи кожен м'яз, кожну жилочку на засмаглому, зрошеному бризками тілі й показуючи на пальцях, скільки коштує кожен валунець: оцей, менший, пудів на три (три пальці), — тридцять копійок, а оцей, більший, пудів на чотири (чотири пальці), — сорок копійок...

Дядько з жінкою каали по одному каменю на лантух і, згорблені, хекаючи та заточуючись, зносили до підводи. А німий, дивлячись на них, сміявся, прищмокуючи язиком, і співчутливо кивав головою.

Коли розраховувались, дядько довго длубався в кишнях, зїтхав, наморщував лоба, перемацуючи мокрі, пожмакані, обліплені тютюновою потертю карбованці, і клав їх у широку Павлентієву долюню, приказуючи веселою скоромовкою:

— Дванадцять камінців по тридцять копійок — це два карбованці. Та п'ять по сорок — руб сорок... Так що якраз на півлітра! Бери — і по руках! Де наше не пропадало...

Німий, вдаючи, буцімто невдоволений, сердито поводив плечима і йшов до човна, а коли підвода рушала, доганяв дядька, тицькав йому карбованця зачасі, весело сміявся очима і гучно ляпав його межі плечі: мовляв, Павлентій зайвого не бере, — хоча й знав, що одержав лише половину заробленого...

Йому було потрібно лише два карбованці — на вечір. І він щодня терпляче ждав тої миті, коли сонце торкнеться гори по той бік річки, під кручами в тіні задзижчать комарі, а оси зникнуть у дуплах, заснуть, тоді приковував човен і луками навпростець йшов до села, посвистуючи на лелек, що цибали поміж покосами сіна, та ганяючись за ящірками, щоб хоч одна покинула хвіст...

Дома він одягав чисту сорочку, що аж ригіла на його натруджених м'язах, суконне галіфе, хромові чоботи і йшов до лавки.

Купивши чвертку і сто грамів дорогих цукерок, німий ховався тут-таки ж, у лавошному дворі, за хуру ящиків та порожніх бочок з-під гасу, навхильці випивав горілку і, загорнувши цукерки в холодний лопух, щоб не розтали в кишені, йшов до клубу. Там уже грали на баяні, танцювали на круглому цементованому тічку і витриндикували частівок, завезених студентами, що приїздили недавно полоти картоплю.

По проспекту ветер веєт,
Врем'я к ночі клоніцца,
Парень девушку целуєт —
Хочет познакоміцца...

Німиий одразу впізнавав свою дівчину, натоптувату рожевощоку Ганю, міцно брав її за руку і виводив з кола. Ганя потихеньку сміялась, лескотно якось і м'яко, пробувала для годиться випручати руку, а коли відходили від гурту і світло, що падало з двох стовпів на тічок, лишалося позаду, припадала голівкою до його плеча і заплющувала покірні лагідні очі: веди, мовляв, куди хочеш, куди заманеться...

Потім вони ходили луками, їли цукерки і обіймалися посеред пахоців скошеного сіна, аж доки на сході не займалася велика, як яблуко, досвітня зоря...

А другого дня німиий знову вергав каміння або викопував з круч над водою чорні, важкі, немов одлиті з чавуну, дуби, підмиті рікою ще кілька століть тому — місцеві теслі розкошелявалися за ті дубки іноді на десятку, а то й на дві, бо з них виходили добрячі меблі, лутки, одвірки, а якщо дуб траплявся довгенький, то й сволоки, — перевозив човном сіно з лісового берега на присільський або трусив кислци на узвар про зиму, заробляючи собі на вечір два карбованці, а то й більше — аби до лавки було з чим сходити...

Однак сьогодні Павлинтії не поспішав додому, хоч сонце вже давненько зайшло і вода на переказі зашуміла тихіше й потаємніше, а попід кручами в заворотях, де поночіше, почали скидатися соменята.

Німиий чекав на свого давнього ворога — колишнього об'їждчика, потім голову кооперації, потім заготовача яєць та приймальника металобрухту — нинішнього лісника Захарія Шашла.

В полудень, відпочиваючи у човні на сіні, котрим було вислано днище, Павлинтії бачив, як Шашла, з ружжом за плечима, перехопився лісницьким човном через річку і зник у шаліні — видно, пішов на колгоспну пасіку, до котрої, як господар лісу, підставив і своїх три вулики...

Та раптом він з'яву вискочив на кручу, постояв якусь хвилю нашорошившись і притьмом кинувся за куц.

Незабаром неподалік від нього заворушився у верхів'ях верболіз, і на берег вийшло двійко хлоп'ят з в'язанками обчухраного шелюгу за плечима — мабуть, на верші¹ або кошики нарізали. Вони прошкували прямо на засідку, про щось розмовляючи і сміючись.

¹ Верша — один з видів ятера, сплетеного з тоненьких лозинок.

Німий підхопився з днища і, вчепившись руками в борти, увесь напружився, немов звір перед стрибком. З горла у нього вирвалося щось схоже на клекіт старого припутня, але хлопчики на тому боці не почули його. І в цю ж мить з-за куща, під котрим засів Шашло, вихопилося подум'я; блискуче проти сонця тиховоддя вкрилося великими й маленькими колами — то сплеснулася від пострілу риба. Хлопчики отетеріло зупинилися, кинули в'язанки — по десятку хворостин, стрибнули з переляку у воду, і течія понесла їх униз, до перекату. Шашло вискочив із засідки, кричав їм щось і розмахував дробовиком, потім забрав шеляг і пішов геть.

Німий, різко налягаючи на весло, погнав човна за хлопчиками, легко, одною рукою, повитягав їх з води, висадив на берег і, доки вони підтюпцем бігли до села, хляпаючи мокрими холяшками, задумливо дивився їм услід, і в горлі у нього перекочувалися якісь ніжні, нікому не зрозумілі звуки...

Тепер німий сидів у човні й ждав, коли Шашло повернеться, ще й сам не знаючи, як помститься йому — і за себе, і за хлопчиків з великими переляканими очима та мокрими холяшками, — ждав, забувши навіть про Ганю, і про чвертку, і про запашні ночі посеред лук з великою, як яблуко, зорею край неба...

* * *

Те сталося давно, коли німому було десять чи одинадцять років, коли він, як і всі діти, пас череду і, як усі діти, бігав на стернища по колоски.

Осінь того року випала дощова, вимочені й підпалені сонцем стерні зчорніли, колоски лежали на землі, немов упечатані в неї — так їх прибило зливами, — і вже ось-ось мали прорости, бо пахли солодом. Павлушко збирав їх у старенький лантушок, натоптував ногою, щоб заодно вони й обмолочувалися — дома буде менше роботи, — і знову збирав, рачкуючи від колоска до колоска і грузнучи коліньми в пухкій провложеної землі.

Далеко в степу за ожередами соломи вставала, вищала й розпухала чорна грозова туча. Вона раз у раз заюшувалася червоними блискавицями, а трохи перегадом над стернями прокочувався грім — глухий, далекий і нестрашний. Павлушко поспішав, бо лантух був іще не повен, а туча насувалася швидко — тому він майже не підводив голови, похапцем вибирав з-поміж пожухлих стернин важкі, одсирілі на дощ колоски, аж доки йому боляче, наче вогнем, обпекло спину. Павлушко упав з переляку на землю: подумав спочатку, що його вдари-

ла блискавка, а коли глянув гарячими од сліз очима вгору, то побачив верхи на коні колгоспного об'їждчика Захарія Шашла з батіжком в одній руці і з кількома порожніми мішечками в другій, — знову зіщулювся і припав до землі, як перелея. Захарій щось кричав і гарцював навколо нього, а коли замахнувся вдруге, Павлушко підхопився на ноги і, волочачи за собою лантушок, щодуху побіг до села.

Дома він не плакав і не жалівся матері, а обмолотив качалкою колоски, провіяв на поривчастому передгрозовому вітрі зерно і забився за піч, навіть не повечерявши. А вночі, перевертаючись з боку на бік, сичав, скімлив від болю і гарячково, спросоння дряпав нігтями стіну...

Відтоді німий, забачивши Шашла, не усміхався до нього довірливо і лагідно, як то робив при зустрічі з односельцями, а зводив до перенісся густі широкі брови і зорив на колишнього об'їждчика такими дикими, недобрими очима, що той аж не витримував якось, ухопив хлопця за плече і, повернувши до себе обличчям, сказав:

— Ти ди, яке скажене та злопам'ятне! Пойми, дурнику без'язикий: сказано мені було гнать — я й гнав... Усіх, пойми, всіх! Кхе-хе... А ти думає, тільки тебе? Всіх, брат, усіх... Ну от бач! Приходь, я тобі солодких яблук натрушу... І свистун зроблю. То хоч свистітимеш, якщо вже бог речі позбавив...

По тому, як він уеласливо сміявся та прицмокував товстими, мов кінські п'явки, губами, і по тому, як запобігливо зазирає йому в очі, німий зрозумів, що Шашла боїться його — тоді вже міцного, дебелиого хлопчача — і хоче помиритися.

З того часу він уже не позирав на Шашла слідлоба недобрими потайними очима. Тепер у них було більше зневаги. Але й усміхатися — єдине, чим німий виказував свою симпатію до знайомих і незнайомих, — теж не усміхавсь, а дивився здебільшого кудись мимо Шашла...

* * *

На річку налягла ніч — суха і тепла, як перед грозою. Сміливіше почали скидатися соми, ляпаючи хвостами то там, то сям; зашелестіли крильми якісь нічні птахи, а німий сидів у човні, пильно вдивляючись у протилежний берег, увесь напружений і зіркий, як беркут на полюванні... Потім тихо причалив до лісничового човна, котрий ніколи ніким не приковувався, і, зіпхнувши його з берега, пустив за водою. Човен одразу зник у темряві, і було чути, як він лунко бився

на переказі об каміння, тріщав, а затим похлинувся водою, і на річці знову стало тихо. Німий пристав до свого берега, якраз напроти того місця, звідки мав з'явитися Шашло, і запалив цигарку.

Невдовзі на протилежному боці шелеснули куші, й на синовату при зорях піщану косу вийшла чітко окреслена людська постать. Німий одразу ж помітив її і рвучко, глибоко зазягався цигаркою.

— Х-ет, чорти!— пробубонів Шашло.— Знову зцибрили човна... Шукай тепер... Ей, хто там блискає? Ану, ке-лиш перевези! Це я, Шашло, лісник!..

Павлентій відчув, що його кличуть, проте не поспішав, а раз по раз пахкав димом і недобре посміхався в темряву.

— Он ди', чи не німак, бува?— здогадався Шашло, підкинув рушницю і вистрелив.

Тільки тоді німий відштовхнувся веслом од кручі і, беручи трохи проти течії, рушив до протилежного берега.

— О, я ж бо й знав, що це ти!— зрадів Захарій.— Кричу, кричу, а ти, брат, ні гу-гу..

Він ухопив човен за носок, стяг на косу, потім обережно вмовстив у сіно глечик — Павлентій здогадався, що то мед,— укинув два кулики шельюгу, зв'язані тепер в один, і, розхитуючи човна, усівся сам.

— Паняй,— махнув рукою.

Німий вигріб на течію, поклав весло на коліна, і човен, набираючи швидкість, боком пішов на переказ.

Сходив місяць, і було видно, як над водою струмує прозорими пасомцями молоденький туман, а в кущах зблискує дрібна, ще недорідна роса... Сомки вже не скидалися й не чмокали попід берегами — злякалися світла.

Шашло спочатку сидів спокійно, гадаючи, що Павлентій хоче висадити його якнайближче до села, одначе, коли до переказу лишилося вже палицею докинути і вода під човном зловісно засичала, бо тут було міако, став навколішки і закричав:

— Ти що, дуурів? Верни до берега! Верни, кажу, зараза німа!

Павлентій спритно випаггнув з човна, хитнувся від натиску сильної течії, що аж підламувала йому ноги в колінах, проте не впав, а лише сперся на весло, відчуваючи, як ступні занурюються в холодний різучий пісок. Він бачив, як човен — його човен!— ударило кормою об валун, округнуло, знову вдарило і ще з більшою швидкістю понесло на цілу низку каміння, зеленкуватого при низькому місяці.

— А-а-а...— несамовито заволав Шашло уже десь далеко

внизу. Потім звідти долинув тріск, буйне, переможне завивання течії, котру ніби враз перетнули греблею, і все стихло.

Німий вибрався на берег і сів на кручі.

Трохи перегодом повз нього, тоскно підвизаючи і схлипуючи, пробіг Шашло. У цівках дробовика, що теліпався в нього за плечима, хлюпотіла вода.

Незабаром у селі заваливали собаки і довго ще не вгамовувалися. Але німий того не чув. Він дістав з картуза кисет, шматок газети і заходився крутити цигарку спокійними, безтрепетними пальцями.

ЗІ ЗБІРКИ
«БАТЬКІВСЬКІ ПОРОГИ». 1972

ДЯДЬКО НИКІН

Виходимо з двору вдосвіта. У селі ще ні в кого й не світиться. Тільки де-не-де на стовпах уздовж вулиці лампочки ліниво-жовто поблискують на ранок. Дядько Никін відчиняє ворота, прикручені до стовпців іржавим дротом так, що їх треба трохи піднімати, бо інакше з місця не зрушиш, а я тягну тачку з нашим товаром — свіжиною: закололи вчора кабан, то повеземо оце на базар у Полтаву.

За двором я трохи наджидаю, поки дядько впорається з ворітьми, а далі цупимо тачку вдвох. Дядько Никін у новому, виїзному, як він каже, протезі, взутому в черевик, теж новий і рипучий, і без ціпка, то дуже пришкандибує: дишло смикається управоруч — і тачку водить. Отак і плуганимося селом, як два необ'їжджені бички в ярмі, дядько рвицькає дишло на себе, а я заточуюся, бо в руці слабший за дядька, та рвицькаю на себе.

— Якби поїутна машина трапилась, то краще,— міркує дядько вголос.

Це так, аби не мовчати. А спитай у нього, чому краще “попутною”, а не автобусом,— не скаже, бо й сам не знає. Однак я таки питаю.

— Того краще,— каже дядько,— що... краще.

Ну от, я ж так і знав!

Під ногами в нас та під колесами тачки полускає мерзле, прибите інеєм листя, шурхотить тверда найжачена трава, теж біла, з темним од морозу прозеленцем, а по хлівах та горищах по всьому селі співають півні — вже по-зимовому, хрипкувато.

Можна було б, звичайно, побазарувати й дядьковою машиною, інвалідською, так несправна ще з літа. Щось там дядько так одрегулював у моторі (він каже: “мотор”), що як заведе, то дим валує, мов із цегельні, й огортає всю машину. А він ще й гукає з кабіни:

“Ану лишень, плем'яшу, подивись, який там дим!”

“Чорний!” — кричу на весь куток, бо треба ж гуркіт перекричати.

Дядько Никін глушить мотор, вилазить із кабіни й з виглядом механіка-аса прорікає:

“Значить, бензин старий. Треба заливати нового, а його катма”.

Або:

“Значить, карбюратор підгуляв. Треба знімати та нести хлопцям у табір, хай ладнають”.

Знімає й несе. І я вже наперед знаю: по дорозі в табір він зайде до лавки за чверткою, зміркувавши, що “дурно музика не грає”, а ввечері повернеться трохи напідпитку, з “настроєним” карбюратором, довго порпатиметься, доки прилаштує його на місце, і, нарешті, скаже, виважуючи протез у кабіну: “Ану, Ільку, штовхни, спробуємо завести”.

Тоді я впираюся руками в зарослий пилюгою задок машини і кроків з десятків пхаю її до Вишневого ярка, а далі вона котиться сама, чмихаючи холоднішим димком мені в коліна. Буває, що й заводиться. За такої удачі ми, весело вигукуючи один одному на вухо, що таки наша взяла, вилітаємо на повному газі з ярка в степ і робимо “обкатку”, доки набридне. А буває, що машина скочується в ярк, так і не завівшись, бо, як виявляється потім, дядько Никін забув увімкнути “закликання”... Тоді ми або ж кидаємо її в ярк, або ждемо, доки з молочарні повертатиметься двокінкою наш сусіда, молоковоз,— той уже не відмовить, притягне її до двору.

І так щоліта, од початку й до кінця моїх вакацій, хіба, мо', автоінспектор відбере у дядька права за якусь там провину. Тоді машина безвиїзно стоїть у дворі, накрита од дощу й сонця старими куфайками та витертими до фіолетового блиску тітчиними плішками, а дядько нудиться без діла та метикує, яким чином визволити права.

Та визволити їх не доводиться, бо інспектор — наш дільничний — незабаром сам приїздить мотоциклом до двору, віддає дядькові права й каже:

— Тільки ж смотріть мені, Христофоровичу, щоб більше не повторювалося, щоб — гарантія. А то як же це так: уключили левий поворот, а жарите прямо...

— То я ж забув, що включив його, ще як виїжджав із двору, хай йому абищо! — покаянно вигукує дядько Никін, і вони йдуть у хату. (“Загляньте ж хоч, як ми живемо”, — припрошує дядько...)

З'їжджаємо з кладовищенського піщаного косогору. Пісок примерз, узявся зверху тонкою скоринкою й шахає під ногами — ламається. Крізь ріденькі сосни попереду прозирає східень — вузька білувата смуга з ледь помітним рожевим пружком угорі. Розвидняється.

На зупинці анікогісінько. В сільбуді, що навпроти, — поночі, і він був би схожий на покинутий барак, якби обіч нього в березах не світилася між голим віттям червона кулька на пам'ятникові полетілим воїнам — звичайний плафон, пофарбований у червоне, під яким горить лампочка. То — Вічний вогонь. Коли електрики чогось там вимикають з лінії наш куток, гасне й Вічний вогонь — немовби на відпочинок...

Не встигаємо ми з дядьком скинути лантух із свіжиною й закотити тачку за сільбуд (тітка вигопить та прийде забере), як од мосту, повівши фарами по верхів'ях тополь, гурчить машина. Дядько Никін, за кожним кроком посилаючи праве плече вперед, виходить на асфальт, махає рукою і каже так, немовби шофер те почує:

— Двох... до Полтави... підкинь... що тобі... трояк на дорозі валяється?

Машина скрипить гальмами, з кабіни, блимаючи цигаркою, лінкувато питають:

— Куди?

— До Полтави, кажу...— рипить протезом дядько, — трояк даю... А як до базару підкинеш, то ще й на "Біломор" доточу!

— Давайте, тільки в кабіну хай сідає хтось один, більше місця нема. Там у кузові солома й кожух, то не пробере. А проте — дивіться.

Вже на ходу дядько Никін подає мені з кабіни через вікно свою товстувату цупку діжурку й гукає:

— За кабіною, в затишку лягай, та гляди, щоб діжурку не знесло вітром, бо тоді виторгуємо чортів пляшку!

Я роблю в соломі кубло, накидаю на плечі поверх куфайки ще й дядькову діжурку, таку важку, що її ураган з місця не зворухне, ноги вкриваю водієвим кожухом — він міцно пахне бензином та холодним хутром — і блаженно заплющую очі: од того, що над моїм затишком гуде вітер-свіжак, а мені тепло, як у тій казковій рукавичці; що дорогою бачитиму все довкола, бо так люблю цей шлях — од села до Полтави. Я й зараз, із заплющеними очима, бачу, як на дротах від стовпа до стовпа куняють синьокрилі ракші, прощмигують через дорогу підняті світлом од фар перелякані зайці, як проносяться повз машину жовтолисті дубки та осокори — печальні знамена осені... А ще в мені й досі живе од учорашнього дня оте велике торжество, як по всьому селу ще з досвітку то там, то там шугали вгору червоні проти синього-пресинього неба стовписька полум'я, поміж дворами тягло уже напівзабутим, аж солодким околотяним димом — колійське свято! — а дядько Никін, веселий, осяяний

багаттям, шаркав ножом об брусок і наспівував, мов той язичник:

Зарізали,
зарізали,
зарізали кабана...

У настрої він завжди наспівує те, про що думає. Якщо, приміром, йому треба в магазин, і справна машина, і є гроші, то, одягаючись або шукаючи в коробочці з тітчиними нитками ключ од "зажигання", він неодмінно приспівуватиме:

Поїдемо,
поїдемо,
поїдемо в магазин...

І то не тому він такий веселий, аж на пісню зривається, що купить у магазині якусь там абишницю, — ні: тому, що поїде... Урочисто отак виїде у двір до машини, постукає цілком по манюніх скатах (з цього дядько Никін завжди починає ритуал поїздки), тоді сідає в кабінку і... Ні, одразу він не заводить мотор, а сидить якийсь час нерухомо, зосереджено осмислюючи, що за чим має робити водій, тоді по-молодецькому збиває бриля на потилицю, кидає в зуби лавошну цигарку і каже: "Одчиняй, Ільку, ворота — їде пан сирота!"

Коли ворота одчинено, машина, завиваючи, як аероплан, робить кілька стрибків, вилітає повз мене на вигін, блиснувши червоним оком "левого повороту", і мчить селом з таким ревом, що кури та гуси не біжать з-поперед неї, а летять...

Не повернеться дядько Никін, звичайно, аж до самого вечора. Тоді ми з дядиною по черзі бігаємо до воріт виглядати його, розпитуємо перехожих, чи не бачили отакої й такої машини, і часто дядина каже:

"Ні, він таки своєю смертю не вмере... Мислимо, га, як воно отак прудко бігає, спробуй його вдержати, та ще безногому!"

Однак усе кінчається добре. Дядько Никін повертається живий-кріпкий, ще й з хабаром: десятком груш або яблук, кавуном чи вузликом у багажнику.

"О, а то що?" — одразу ж накидається на нього дядина, киваючи на вузлик.

"Мак!" — весело одказує дядько.

"Де ж ти його взяв?"

"Та де — заробив. Думаєш, дурно хтось дасть? Хе-хе, гляди, бува! Під'їхав до сільбуду, а там баба якась на клунках сидить. "Вам куди?" — питаю. — "До Човнової, синку". Дивлюся: старе, немічне, автобуса вже не буде... "Сідайте", — кажу. І одтархтарив. Привіз, а вона мені — маку. Не беру — обижається. "Скоро Маковія, наробите шуликів та й мене, стару, згадаєте". То я й узяв. А чого? Дають — бери, б'ють — тікай!"

Усі ті дядькові шоферські чудернацтва тітка залюбки вибачає, бо він таки частенько потура їй примхам. Прийде, скажімо, звідкіля чи прийде, тільки-но в двір, а тітка:

“Никоне, Никоне! Піди вилай Одарю, бо сьогодні од її курей на грядках одбою не було”.

Дядько Никін мовчки пристає до призьби (без ціпка він, як дитина, немічний), підходить до сусідчиного тину і, байдуже йому, у дворі Одаря чи в хаті, слухає його чи ні, поволеньки заводить:

“Ти, Одарко,— скік-ки разів тобі було казано?— той.. курей у грядки не пускала б. Того, що, як не кажи, а шкоду роблять, та ще й немало. Скік-ки ж можна терпіть, га?”— і довго так виказує, звично, як по писаному, аж поки тітка не вигляне за поріг та не скаже:

“Годі, Никоне, йди вже вечерять!”

Тоді дядько, підхопивши рукою протез вище коліна, щоб легше було його тягти, іде до хати і втомлено, так, ніби щойно махав ціпом, каже:

“Ху-у-х... Що там у нас на вечерю?”

Проте інколи йому немовби набридає бути таким, як він є. Інколи в нього вселяється демон заперечення. Це по-моєму. А по-тітчиному: “О, вже його якась лиха година мордує!”

Найчастіше це буває тоді, як машина не заводиться. Тоді йому нічого не скажи, бо все буде заперечувати — сердито і вперто. Стане, буває, біля воріт, зіпреться на костур і жде, доки хтось ітиме чи їхатиме повз двір. А на обличчі як написано: ану ж хай хтось спробує сказати мені, що небо вгорі.. зразу одбрию!

А тут нагодився молоковоз. Коні мокрі, аж пара з них валає, сам як хлющ: тільки що смуга дощу по той бік річки, де молочарня, пройшла.

“Чого це ти, Мироне, мокрий?”— дядько до нього,

“Бо дощик намочив”,— смирененько усміхається Мирон, надержуючи віжки,— маленький, щупленький, як цвіркун.

“Де? Кий дощ?”

“У Портнівці. Гарний дощик випав, тепленький”.

“Хе-ге!— вже зловісно вигукує дядько Никін.— Не бреши. Там дощу не було. Я ж бачив: хмару он туди потягло”,— показує ціпком кудись убік.

“Та, мо’, й таке”,— лагідненько погоджується Мирон і паняє коней, а дядько йде до хати і бурчить:

“Що ж я — сліпий, не бачив, куди хмара пішла...”

А якось посеред літа вирішили ми всім сімейством прибудувати до хати веранду — “щоб було, як у людей”. Потесали дерево, заклали фундамент. Заходивсь я біля коробів під вікна.

“А то що ти робиш?” — не второпав дядько.

“Короби в'яжу, — одказую, — щоб вікна було куди вставляти”.

“Кі вікна, кі короби! — найжачився враз (тоді його саме мордувала якась лиха година)”. — Всі стіни будуть глухі. Он у Семена Андрияновича всі глухі”.

“Так то ж не веранда, а комірчина!”

“Зате зимою затишок”.

“І в нас буде затишок, як повставляємо вікна. Хату ж не продає?”

“Хе-ге, то ж хата, а то веранда”.

Надвечір дядько одійшов, бо з міста йому привезли заряджений акумулятор, ходив околяса біля машини й приспівував:

Нехай будуть вікна,
нехай будуть вікна,
хіба мені що!

— Хе-ге! — доносить до мене вітер дядьків голос із кабінки. — Це ти, товаришок, неправильно кажеш. Я свою машину як оці п'ять пальців знаю! Наскрізь!

О! Ну, це ми наторгуємо! Тепер дядько сперечатиметься на базарі з кожним покупцем. А може, поки доб'ємося, і вгоститься, як не-як, за прибутком іде, а не на розор. До того ж у нього є два “хе-ге”, одне добре, друге — вперте. Зараз він вживає, либонь, добре...

Я диваюся на небо, приоране рожевими скибами хмар — сонце зійшло, — і уявляю собі хрест на Шведській могилі, що вночі, певно, біліє памороззю, а зараз с'є крапельками роси проти сонця, глибоко, аж до дна грудей вдихаю холодне й чисте, як кринична вода з полтавських околиць, повітря. На базарі, куди нас таки підкинув водій за пачку “Біломору”, дядько Никін каже мені:

— Значить, так, я пішов ставити печаті на льохках та печінці... Чого ти реготиш? Може, наш кабанчик хворий був. Реготить! А ти йди місце займай у м'ясниці і жди мене.

Я займаю місце напроти вільного віконця, біля якого вже товпиться народ. “Що у тебе, парубче, свинина? Старе? Молоде?”

— Прийде хазяїн з печатями — узнаєте, — одказую.

Незабаром повертається дядько, збуджений, меткий у руках, аж метушливий.

— Все! Починаємо. Зараз найму рубщика — і починаємо. Я знаю, як з ними балакати...

Він іде в куток м'ясницької, де навколо повнощоких і товстоплечих рубщиків стовпилися дядьки-наймачі, й за хвилину вже веде під руку якогось пиканя у білому фартусі поверх

куфайки, щось шепочучи йому на вухо, підморгуючи та лякаючи себе долонею по кишені, під якою гуде протез. Потім вони обертаються спинами до віконця, де товпиться народ, згорбляються так, ніби прикурюють з однієї пригоршні, й швидко розходяться.

Дядько Никін розв'язує лантух і, вдоволений, по-змовницькому підморгує мені:

— Думають, як дядько з села, то ним можна черевики зашнуровувати. Ми теж, брат, не з тирси зроблені... Хотів шість, а я йому — п'ять!

— За скільки найняли?— питається в нього якась тіточка в новій плашці, з-під якої звисають довгі китиці од платка. Її хазяїн, наш сусід по віконцю, вже торгує, хвацько вигукуючи:

— Ну, ще кому свіженького сальця на шпичку та мнясця на какалеті! Ще кому...

— За п'ять, — пошепки відповідає дядько з таким виглядом, що тут, мовляв, голубко, треба вміти обернутися.

— А ми за три! — радіє тіточка. — Це він вас підкував!

Дядько випростовується над лантухом і ошелешено дивиться якийсь час у байдужу спину рубшикові, що підгострює сокиру, тоді обертається до мене й аж надто бадьоро мовить:

— Нічого, зате ми його заставимо рубати м'ясо так, як ми хочемо!

— Нічого, нічого! — погоджуюся швидко, бо мені страх як шкода його... Не двох переплачених карбованців, а його.

Дядько Никін, мабуть, зрозумів це по-своєму, бо зашепотів швидко-швидко:

— Та ти, Ілюшо, не соромся. Я... чого, я розумію: студент, учитель скоро, а тут стій біля прилавка з м'ясом... А що зробиш? Життя таке. В того щось купив, тому щось продав, тому даром оддав... Так і виручають люди одне одного до смерті... Я б тебе й не брав, та сам знаєш, який з мене грамотій у арифметиці.

— Нічого, нічого, — твердо кажу йому. — Будемо починати.

Дядько перехилиється через ваги, одчиняє віконце, і пальці в нього дрібно тремтять.

Першим у віконці з'являється старанно припудрене личко з маленькими, кругло нафарбованими губами, схожими на сургучеву печатку.

— У вас кабанчик ілі свинка?

— А хіба не однаково?— дивується дядько. — Свинина як свинина: молода, свіжа. Вчора закололи. А якщо вже хочете знати, то був кабанчик.

— Ну, старий твій сьогодні наторгує...— сміється до мене

наш рубщик, що вже впорався з половиною роботи. Затим кладе свою гільйотинну сокиру на пень і з люб'язною посмішкою підходить до віконця.

— Вам, громадяночка, який кусочок? Оцей? Ні? Оцей? Пож-жалуста. Два кіло триста,— і за мить уже подає дядькові гроші.— Отак, хазяїн, треба. Вежливо!

Дядько рвучко зсовує шапку на одну брову і щиросердно, тоном невинного винуватця вигукує:

— Та морока ж його знає, як воно тут у вас!..

Це зробило нам найкращу рекламу. Люди, що товпилися біля віконця, заусміхалися до дядька, почали пхатися один з-поперед одного, і той, що опинився першим,— це був широкоплечий чолов'яга у флотському картузі, пошитім колись, видно, з безкозирки — потужним басом, наче в діжку, прогук:

— Мені, батьку, он той шмат, скільки витягне. Та сміливіше, сміливіше! Своє продає, не крадене.

— Ну, ще кому на какеті...— кисло гутнявив сусіда, похмуро зиркаючи в наш бік, тому що його покупці перейшли до нашого віконця. І вже бадьоренько, протє з прихованим бо-лем, вигукував: — Пошти даром оддаю!..

Дядько клав м'ясо на ваги обережно, щоб стрілка не розгойдувалась, ледь не кожному накидав більше, примовляючи лагідно:

— Пожалуста, пожалуста. Скільки хочете, якого хочете,— і обертався до мене: — Помножив?

На нього дивилися майже закохано, а на мене, коли я підраховував, насторожено і підозріливо. Ловлячи ці погляди, я тупів, голова сповнювалася туманом, то підраховував приблизно — аби не більше... Мене дратували руки, що перемальовували м'ясо, по кілька разів перекидаючи кожен шматок з боку на бік, гострі трикутні нігті, довгі нафарбовані вії, розмальовані губи. Дядько, намагаючись торгувати "вежливо", перепитував: "Скоко?", "Іщо?", "Хватить?" Найдужче ж мене мучило оте його "помножив?". Коли у нас лишилися вже самі обрізки та недобірки, до віконця підійшла спочатку одна, а за нею друга, бабуся, голови й руки в обох трусилися, а очі сльозилися.

— А хвостика або ратичок не зосталось, хазяїн?— питалися.

— Який же наїдок з хвостика та ратичок?— дивувався дядько.

Бабусі незрячо дивилися йому в груди, жували губами й не відходили:

— А тельбушок нема?— питалися.

Од них смерділо горілкою, гютюном і брудним одягом.

Дядько за безцінь оддав їм лишки м'яса, видно, йому було не по собі, й сказав, ні до кого не звертаючись:

— Що воно за народ отакий? У нас баба до останнього дня порпається в землі, онуків глядить, їсти варить, а ці п'яні тиняються та старцюють... Чорт-тьо-зна, як воно виходить!..

Я мовчав, бо заморився од усього.

Дядько Никін згорнув порожній лантух, подавив долонею кишеню, щоб гроші вляглися, бо пхав їх туди жужмом, і сказав:

— Ходімо позаглядаємо по лавках, може, щось путяще купимо та підобідаємо десь.

Оразу ж біля м'ясницької нас обаранив гурт циганок, розпатланих, с'як-так запнутих, у стоптаних черевиках набосоніж.

— Давай поворожу, хазяїн, добрий, хороший, — ухопила одна з них дядька за руку. — Ти щасливий, багатий, уторгував за свинку, не поскупись на те, що правду скажу. Я не циганка, а серб'янка, ось тобі хрест — їй-богу!..

Дядько випручав руку і зашилів її в ту кишеню, де гроші.

— Я й без тебе правду впізнаю, як знайду, — реготнув він. — А ти, бач, і на руку дивишся, а брешеш, бо не свинку продав я, а кабанчика.

До мене підійшла молода вродлива "серб'янка" й с'яйнула величезними чорними очима:

— Купи, гарний, хустку своїй нареченій. Не хустка — весна.

Вона розстебнула жакетик і показала мені напівоголені смагляві груди, під якими, туго перетягнувши тоненький стан, красувалася чорна хустка у яскраво-червоних та зелених квітках.

— І вам ото не холодно? — спитав я, одводячи погляд.

— Мене кров гріє... То купиш?

— Ні.

— Тоді скажи, хай старий купить.

— Що тут у неї? — підійшов дядько.

Циганка прикрила груди, лишивши на огляд лише хустку.

— Крадена? — спитав дядько.

— Піді ти тепер украдь! — облекла його злим поглядом циганка й пішла теть.

— От мошенники! — скрушно похитав головою дядько. — А вгадала, бач, що ми м'ясо продали!

— Чого б же вона не вгадала, як ми тільки що з м'ясницької вийшли й мішок он увесь у плямах!

— А й то таке! — весело погодився дядько.

У магазинах він купив тільки інструмент — шершебку, рубанок, терпуг, шпунт, ножівку та пляшку лимонної горілки, бо вона сподобалася йому кольором. ("Покуштуємо ще зеленої!").

На вулиці дядько не поминув жодного автомата з газова-

ною водою, обережно, ніби вагаючись, просовував три копійки в щілину, тримав якийсь час у нігтях, таких міцних, що ними шурупи в дерево можна вгвинчувати, затим швидко одсмикував руку і, схиливши голову набік, ждав — налле чи не налле. Автомати наливали! Я гадав, що він просто бавиться ними. Але за четвертим чи п'ятим заходом дядько, вже не допивши води, сказав:

— Ти ж тільки подумай: хоч би тобі один налило через верх, усі не доливає! Воно ці автомати теж люди настроюють.

Набрівши на першу-ліпшу їдальню, ми зайшли підобідати. Вибрали вільний стіл, заставлений брудним посудом та залитий пивом, і зморено сіли на хиткі залізні стільці. Перепочивши трохи, дядько витяг з-за пазухи вузлик із домашніми харчами — свіжою ковбасою, м'якими, як вата, пирогами та великими й тугими помідорами недавнього засолу.

— Ти, як хочеш, їж це, а я собі чогось городського візьму.

Він витяг з кишені папушку грошей і заходився перераховувати їх, розгладжуючи долонею й складаючи окремими купками: десятки до десятків, трояки до трояків і т. д.

— Сто сорок,— сказав нарешті.— А ми планували торгувати скільки — сто сімдесят? Недобрали трохи. Ну, та грець з ним. Скажемо тітці, що пустили дешевше, бо багато привозу було...

Після пляшки лимонної, яку ми висушили до дна і крадькома віддали прибиральниці, нам стало так весело, що ми, забувши, де сидимо, голосно, перебиваючи один одного на півслові, стали розказувати,— дядько мені, а я дядькові — як ми торгували.

— Ні-ну, отій першій в-ви одрізали!— вигукував я захоплено.

— А ота... ти бачив краля одна підходила, на тебе все позирала. Очі — отакі, вії — отакі!.. Що? Ти не бачив?! У-у, грім-дівка!

— А ви, дядьку, ото ще й те... поглядаєте?

— Хе-ге! Любві, кажуть, усі возрости покорні! Правильно кажуть! Може, ще одну висушимо, га? Чи годі, бо приїдемо додому без шапок...

Дорогою до автобусної нас водило, як уранці з тачкою, і, підтримуючи один одного, щоб не власти, ми верзюкали про все на світі, одразу ж забуваючи, про що саме.

Вже в автобусі, згадавши молоду циганку, я сказав дядькові:

— Дурні ми, дядьку!

— А дурні,— охоче погодився він, не розплющаючись, і довго мовчав. Тоді підвів голову, подивився на мене посоловілими очима й спитав:

— Чого дурні?

- Що не купили тітці отої хустки.
- Навіщо вона їй здалася?
- А інструмент?
- Хе-ге, то ж діло. Платок — щоб красуватися, а інструмент — діло робить.
- Що ж ми ним робитимемо?
- Веранду обшальюємо...
- Вона ж обшальована.
- То вздовж. А тепер зробимо ще й впоперек. Під шпунт.
- Навіщо?
- Бо впоперек — краще, я бачив у Полтаві, як туди їхали. Дядько ховає підборіаддя в комір, примугикує щось,—мабуть, про те, що будемо обшальювати галерею ще й упоперек,— і незабаром засинає.

ОДДАВАЛИ КАТРЮ

Пізньої осені, як листя в садах уже опало й зосталося тільки на бузку та на вершечках тополь, а далеко над голими полями часом засинувало хмари, мов на сніг, до хутірського лавочника Степана Безверхого приїхала з Донбасу наймолодша з трьох дочок Катря й оголосила, що виходить заміж. Катря пробула в Донбасі десь із півроку — працювала в шахтарській їдальні чи то буфетницею, чи то офіціанткою,— отже, ніхто в хуторі, де все і про всіх знають, не сподівався, щоб вона отак швидко знайшла собі пару.

Батьків та доччина звістка не дуже втішила, проте й не засмутила вкрай, бо підхожих женихів серед хутірських хлопців було нерясно, а Катрі повернуло вже на третій десяток — як не шкода, а оддавати ж колись треба. Розпитували тільки, коли та де буде весілля, ким працює майбутній зять та який він із себе. Катря втомлено відповідала, що весілля бажано було б справити наступної неділі тут, на хуторі, бо тут їй веселіше буде — серед своїх як-не-як, що обранець її працює на шахті інженером-економістом, а про те, який він із себе, сказала:

— Приїде,— йому шахта дає “Волгу” на два дні,— самі побачите. Мені подобається. А вам... Вам же, тату й мамо, з ним не жити.

Латіденько сказала, одначе з такою недівочою печаллю в очах, що батьки зрозуміли: який би той хлопець не був, а розраювати дочку чи зволікати з весіллям не слід...

Катрю поклали спати у світлиці на її ще дівочькому ліжку з горою подушок — мало не врівні з мальованим килимом на

стіні. На тому килимі зі старої баєвої ковдри заїжджий маляр утнув синє кругле озеро, двох довгошиїх лебедів, що цілувалися дзьобами, і все те обсадив великими червоними й жовтими квітками — теж круглими.

У світлиці було чисто й затишно, як буває тільки в хатах, де не сини, а дочки. На стінах, запнуті рушниками, висіли портрети всіх трьох Степанових дівчат — тонколиких, кучерявих, з трошки наполоханими очима: видно, що фотографувалися уперше в житті. Вони були схожі одна на одну, як близнюки, може, тому, що фотограф-портретист із Полтави підмалював їхні брови усім однаково — рівно.

Катря блукала поглядом од портрета до портрета, замріяно усміхалася, тоді сказала до батька й матері, що рядочком сиділи на лаві проти ліжка й журно дивилися на дочку:

— Він нічого. Тільки строгий і неговіркий. Ви, як він приїде, не дуже з ним розбалакуйте, бо ще щось не так скажете... Це я прошу.

Степан на те промовчав, тільки метушливіше, ніж завжди, обмацав кишені, шукаючи цигарок, а Степаниха сказала тихо:

— Та що ж ми — вороги своїй дитині? Якось догодимо.

Коли дочка задрімала, старі тихо вийшли в хатину й посідали на теплій лежанці так само рядочком, як сиділи в світлиці. Довго мовчали. Степаниха зітхала, а Степан кури́в. Тоді сказав:

— Видно ж, і штука!

— Та вже який трапився, — сумно одказала Степаниха.

Світла не вмикали. Степаниха навпомацки послала постіль — собі на залізному ліжку, що горіло у війну, проте ще держалося, чоловікові — на лежанці; Степан тим часом пішов до корови, укинув у ясла оберемочок сіна, щось бурмочучи сердито, тоді ні з сього ні з того увірвав корову навильником по боку і сказав сердито:

— Повернись, стерво с-собаче! — І враз йому одягло од серця, стало шкода і корови, і жінки, що все вміла терпіти й ніколи не сварилася, а тільки зітхала, і дочки — останньої втіхи своєї. Думалося, приведе у двір доброго парубка, хазяїна молодого, та й житимуть на всьому готовому, для них-таки приробленому, а їм із жінкою буде до кого на старості голову прихилити, бо старші дочки, теж не дочекавшись сватів у хату, поїхали шукати свого щастя — одна в Сибір, по вербовці, друга на цілину. Їхали ненадовго, а zostалися назавжди. Повиходили заміж, обквітчалися дітьми, тепер тільки листи вряди-годи шлюють та дописують в кінці "До свідання. Цілуємо вас,

папа й мама, сім'я Андреевих". Це старша. А середульша, лагідніша вдачею: "Цілуємо вас, дорогесенькі таточку й мамочко, сім'я Євтушенкових". Приїздили якось із дітками й чоловіками. Нічого хлопці. Моторні, балакучі, собою непогані. Онуків та онучок навезли півдвору — щебетунчиків малих.

"Деда, а це як називається?" — "Ціп". — "А що ним роблять?" — "Молотять". — "Як?" — "А отако".

"Бабо, а кому це такий великий чавун картоплі?" — "Паці, дитино". — "Паці? А хто це? Поросся?" І плещуть у долоньки та підстрибують: "Паця-паця, паця-паця!"

Казав зятям: зоставайтеся, хлопці, тут. Хати вам усім хутором поспинаємо в одне літо, садиби колгосп наріже такі, що садки за два-три роки вижене, як з води; теличку, поросяток дамо на рознід, на нові хазяйства. А вони: "У нас, папаша, там рідні, там квартири, заробітки непогані — чого ж іще?"

Правильно, звісно. Хто ж своє рідне покине або од добра добра шукатиме.

Тепер і Катря вилітає з батьківського гнізда. Зо-о-оставайся лавка з товаром, живіть, мамо й тату, як знаєте. "Ми вам на старості всі гуртом помагати будемо, а як схочете — до себе заберемо". Спасибі, діти. От тільки хто води подасть, як занедажуємо, хто діда дідом назове й на плечі хто попроситься, щоб "косі" повозив, хто бабі дров урубає чи попросить казку розказати, хто садок догляне, щоб не захирів, а цвів щовесни, як новенький храм, хто батькову чи материну пісню заспіває зимовими вечорами?

"Заберемо". Килину Волохівську оно забирали діти. Хата два літа пустою стояла, ребрами світила, вікна порайдужніли, наче їх дьогтем тось намастив, садок по саме віття бур'янами заріс. Не дворище, а закинута могила, тільки їжаки ночами в тих бур'янах хрокали та здичавілі коти очима світили. Продати б, але ж хто його купить, як усі в мандри пустилися. А се літо вернулася Килина. "Тут народилася — тут і вмру, — сказала дочці та зятеві. — Якщо хочете, щоб мати довше пожила, не руште з місця". І знову ожила садиба, садок почистив, хата підсиненим околлом красується, а їжаки та коти зійшли геть.

"Заберемо"... Ег-ге! Хіба, може, мертвих. Тоді — однаково.

Корова шелестіла сіном, похрумкувала сухими стебельцями та цьвожкала Степана китицею хвоста. Степан уже не сердився на неї, одм'як душею. Ще постояв серед двору, наслахаючи, як розбирається вітер. Голі дерева в саду не шуміли, а сурмили в осінні свої сурми.

Не спали довго. Перегомоніли з старою про те, що завтра

треба покликати колія та заколоти кабана раненько, щоб до вечора вже й з ковбасами впоратися, бо до суботи лишилося три дні, а холодцю можна буде і в четвер наварити; олії вирішили не бити, а обміняти в олійниці, щоб швидше; борошно ж було своє. Степаниха прикидала, кого покличе кухарити, а Степан розмірковував уголос, скільки треба буде самогонки, якщо запросити на весілля усіх родичів і хуторян:

— Андрушко вигнав сьогодні два бутлі. Давав куштувати, так добра, в ложці горить і додолу скапує — горить. Скажу, щоб придержав. Завтра Мотря Решітківська гамурдітима, то вже ж не пошкодує на таке діло. Та й Федір, брат, без своєї не живе. А ще в лавці візьму ящик, бо це ж, мабуть, і свати придуть.

Так за клопотами забулася й журба.

— Сло'м, якось одбудемо, — сказав Степан, позіхаючи, і незабаром заснув, а Степаниха ще довго ворочалася, зітхала, тихенько схлигувала й задрімала десь аж перед першими півнями.

— Як же, дочко, весілля справлятимемо? — спитав уранці Степан, розбираючи вже внесеного в хатину кабана. — По-старому чи по-новому?

Катря одною рукою допомагала матері поратися коло печі, а другою притримувала нижче грудей кінці великої квітчастої хустки. В цій хустці, давній, ще бабиній, береженій на дні скрині як найдорожчий скарб, що кожної осені перекладався горіховим листям від молі та задля пахощів, Катря була схожа на гарненьке ображене дитя з великими очима, повними дорослого смутку.

— По-новому, тату. Посидять люди, погуляють та й розійдуться.

— А може б, і дружок поводила та присогласила людей на свайбу, хоч би родичів де ближчих? — несміливо запитала Степаниха.

— Які там дружки, мамо, — усміхнулася Катря. — Та й хто тут з моїх однолітків зостався...

— Хоч фату ж надінеш?

— Надіну, як хочете.

— І то слава богу, — зраділа Степаниха.

— Тепер така мода пішла, що по-нашому вже нічого не роблять, — докинув колій Кузьма Білокобильський, прискалюючи єдине своє око. Він краяв сало на широкі смуги, тоді рівненько ділив на шматки, четвертував і, густо посипаючи сіллю, складав у дебелий німецький ящик з-під мін. — Тепер так: раз, два — і в дамках! А буває, сьогодні свайбу одгуляли, а завтра — га-га! — дивись, молоду вже й у родяку одвезли!

Катря почервоніла, низько нахилила голову й вийшла у світлицю. А Степаниха сказала сердито:

— І таке вже змеде при дитині, що хай бог милує й криє.

— А що, хіба неправда?— образився Кузьма. Він був добрий чоловік, під'юджувати людей не любив, а завжди говорив по ширості, як думав, тому не зрозумів, чого на нього розсердилися.

— Годі вам,— втрутився Степан.— Подавай, стара, свіжину на стіл, та будемо снідати.

Після доброї чарки, випитої до свіжини, Кузьма розчулився, разів зо три бажав Катрі, щоб їй за чоловіком жилося, "як з гори котилося", щоб дітей "навела" багатенько та не забувала батька з матір'ю в "чужім, дальокім краю": Кузьмі здавалося, що Донбас за морями десь та за горами високими.

Катря прилягла бочком на подушки, затулила очі хусткою й заплакала, а Степан, побуряковілий після склянки перваку, часто закліпав очима, хутенько зав'язав у вузлик шмат грудни, два кусені сала колієві на гостинець і, подякувавши за поміч, вирядив Кузьму за ворота.

— А перестала б ти рюмсать! — гримнув на жінку з порога, помітивши на її щоках червоні од вогню в печі сльози.— Це тобі що — свайба чи похорон?!

Степаниха швиденько втерлася й сказала так, наче й не вона тільки що плакала:

— Та вже ж що свайба. Ти зранку надудлився, то тобі й байдуже, а матері, може, й поплакати хочеться.

Степан на те змовчав, бо таки чув у голові джмеликів, пройшов у світлицю, погладив дочку по голові, як колись гладив маленькою, й сказав:

— Цить, Кать, цить. Тут, бач, таке діло: не вікувать же тобі з батьками. Достань краще мені вдягачку, піду лавку одчиню, бо вже й так нерано.

В лавку Степан прийшов, як нова копійка: у широкому галіфе цупкого синього сукна, набрижених хромових чоботях та діжурці з того ж таки краму, що й галіфе. Ще й тонкими дочиними парфумами пахтів, бо Катря покропила йому смушевий комір і манишку.

Люди, що товпилися коло лавки, зустріли Степана чемненькими вітаннями, а не лайкою, як то бувало завжди, коли лавочник припізнювався,— знали-бо всі: у чоловіка клопоти.

— Хліба набирайте, щоб хватило аж до понеділка,— оголовив Степан,— бо мені ніколи буде, самі понімаєте. А ще дочка просила та й ми з старою просимо, щоб приходили у цю неділю на свайбу.

Хуторяни поштиво дякували, розпитували, де буде гульбище та хто молодий.

— Надворі посидимо, як година стоятиме, щоб усі вмістилися. А молодий — головний інженер на шахті, — прибрехав Степан, думаючи сам собі, що “Волга”, якою приїде зять, своє діло зробить: кому б же ще дали гнати таку машину за чотириста верств, як не головному інженерові..

Люди шанобливо кивали головами, ті, що жили ближче до Степана, обіцяли позичити столи, стільці та посуд, і всі брали хліба по багатому.

Жінки одразу ж розходилися, а чоловіки терлися біля прилавка, й коли остання молодиця, напташивши повен кошук хліба та ситра, вийшла, заоскирилися до Степана:

— То, може, Кіндратовичу, сьогодні заради такої okazji той... до десяти... — і занипшорили по кишнях, дістаючи поймакані карбованці, а дехто порпався поза пазухою тільки задля годитьсь: мовляв, чого спішити з-перед батька в пекло, мо', лавочник на радощах і свою виставить.

Степан і справді одгорнув геть купку грошей, сказавши: “Заберіть, я вощатиму”, — накинув на двері заціпку й дістав з-під прилавка дві пляшки “Столичної”.

Після двох пили ще й третю, закусуючи консервами, хлібом та пряниками, вихваляли усіх Степанових дочок за вроду й за те, що отак ловко зуміли “пристроїцця” в житті, аж доки Петра Малинюківського, великого співця хутірського, не потягло на пісню. Тоді Степан поклав на прилавок долоню й сказав:

— Годі, хлопці, у мене ще роботи та роботи.

Чоловіки, хто заточуючись, а хто ступаючи твердіше, ніж треба, розійшлися, а Степан зачинив лавку й подався в село запрошувати на весілля брата Федора, музик та голову колгоспу. (Думка така — телевізора молодим він, звісно, не подарує, бо не колгоспники, а соломи корові на підстилку чи купку дров колись виписати не відмовить).

З села Степан повернувся на доброму підпитку, і так йому стало шкода Катрі та себе з жінкою, що він аж заплакав. Одне згадка про те, що оддає дочку не за когось там, а за головного інженера (повторивши кілька разів свою брехеньку, Степан і сам повірив у неї), заспокоїла його, то вмовк, утер горілані сльози й заснув, як був, — у чоботях, празниковому галіфе та шовковій сорочці.

У неділю з самого ранку в Степановому дворі вже вешталася людина — родичі, сусіди, кухарки. Ставили в ряд столи од воріт аж до садка, майстрували лави з жовтих, добре виструганих дощок, а в хатині та сінях усе, навіть долівка, було

заставлене мисками з холодцем, узваром та киселями. У світлиці на столі, обставлений свічками з чистісінького воску й уквітчаний калиною, красувався коровай: на ліжку було розкладено біле як сніг плаття молодої, фату, прозоро-матову, як березова гілка в інеї, вінок і новенькі білі черевички, ще не виїмані з коробки. Все це привезла Катря.

Свічки на столі тихо горіли, поблимували, як хтось одчиняв двері до світлиці, оплавляли гарячим воском — в хаті стояв церковний дух. Катря сиділа на покуті, запнута по-жіночому тою ж таки бабиною хусткою, й, не кліпаючи, як телятко на вогонь, дивилася на свічки. Кухарки, що поралися в хатині, улучивши хвилинку, коли Степаниха виходила по щось у погріб чи комору, перешіптувалися між собою.

— Видно, не дуже солодке заміжжя буде, бо сидить Катря, як із хреста знята.

— Та й молодого ж нема, а йому б ще вчора пора приїхать..

Надворі порядкував Федір, молодший Степанів брат, високий, показний чолов'яга з такими ж, як і в Степана, тугими рум'яними щоками та гострими карими очима, щоправда, потайнішими, ніж у старшого брата, — може, тому, що Федір часто прискалював їх, наче цілився в когось.

— Отой великий стіл посередині застеляйте найкращою скатертиною, там сидітимуть молоді й гості, — командував жінками Федір. — А оті два, що по боках, можна й гіршенькими, там посадимо батьків та родичів. Далі, для всіх, можна заслать клеїонками: не великі пани!

Голос у нього був гучний та веселий, парубоцький голос. Жінки охоче корилися йому, хихотіли, крутилися як дзиги й намагалися бути ближче до Федора, а він не поминав найменшої нагоди одну вищипнути, іншу пригорнути за плечі й шаснути рукою по нап'ятій грудьми кофті чи ляснуть нижче поперека. Федорова жінка, меткенька, чепурна та беручка до роботи, бачила все те, одначе не сердилася на чоловіка, а сміялася разом з усіма й цокотіла:

— Федю, ти б же й мене хоч раз обняв, як он Гальку, що аж дух молодіці забило!

— З тобою я й дома наобнімаюсь!

— Е, дома воно не так приємно! А в темненьких сінях — то наче чужий!

Година стояла, як у бабині літо. З-за садка крізь голе віття жовто сяяло сонце, пахло ще не підопріле, росяне листя; холодне після вранішнього приморозку, воно лежало погід кожним деревом пухкими купами, а з поля тягло духом ріль та осінньої стерні.

Степан як з ніг не зіб'ється: то показує, де що брати, то висилає хлопчаків по черзі бігати за хутір і виглядати, чи не видно од шляху легкової машини, то ходить навколо столів і, киваючи пальцем та ворушачи губами, вже вкотре підраховує, скільки людей уміститься.

Під обід почали сходитися хуторяни, і в кожного під полою як не пляшка, то дві, а то й ціла сулійка. Прийшли й музики з села: Іванушка-скрипаль, у якого верхня щелепа видавалася вперед, а нижня трохи запала, очі в Іванушки були великі, сірі й дивилися на світ з довірливою добротою; Шурко-баяніст і завклубом, білочубий сором'язливий хлопець, який зимовими вечорами, коли в клубі не було нікого, сидів у порожньому фойє і складав свою музику — в ній учувалася піщана пустеля, спекота і тиха журба за домівкою: Шурко недавно ще служив у Середній Азії; Василь Кривобік — сопілкар і конюх у лікарні, що привіз із війни один-єдиний трофей — фабричну сопілку добрячої роботи; четвертим музикою був Мишко Мушник, бубніст і колгоспний шофер, що міг вибивати на бубні кийком, ліктями, коліними, підборіддям, головою і вигукувати під гопак, червоніючи й витріщаючи очі: "А давай-давай-давай! Гоп-ца! А ца-ца!" Музики стиха гомоніли між собою, пробували інструменти, а Іванушка та Шурко настроювали скрипку: Шурко давав ноту, ведучи її довго, а Іванушка побринькував струнами, то підтягуючи їх, то попускаючи. Потім для проби програли одне колінце з білоруської польки, склали інструменти на ослоні під хатою й закурили: Степан звелів не грати, доки не приїде молодий. До дванадцятої години люду найшло повен двір. Чоловіки, бачачи, що весілля зволікається, сіли за крайні од садка столи й почали грати в карти. Усі вони, як один, були в діжурках, жовтих та чорних шкіряних шапках, галіфе й хромових чоботях. Жінки цвіли квітчастими хустками, як макова грядка, а дівчора аж кишіло — грали в ладки, шастаючи поміж дорослими, як горобчики поміж голубами, поза хатою, поза хлівом та погрібником.

Але ось від крайніх хат прибіг захеканий хлопчак, Степанів посланець, і крикнув:

— Ідуть! Ідуть!

Чоловіки швидко зібрали й заховали карти, попідводилися й слідом за дівчорою та жіноцтвом посунули до воріт. Тут уже стояли четверо хлопців із тих, що не жонаті ще, пересміювалися та переморгувалися, чекаючи на молодого: вони мали брати могорич і почувалися трохи ніяково. Степан крутився коло них і шепотів то одному, то другому:

— Ви ж, хлопці, дивіться, той... робіть діло ладком та мирком, щоб не дай бог бійки не завели, а якщо як, то я вам своєї цеберку виставлю.

— Своєї, дядьку, не інтересно!

— Ти, Кіндратовичу, не мішай парубкам. Що ж то за свадьба без могорича за молоду?

З-за крайніх хат піднялася пилюка, ледаченька, осіння; кури, розкинувши крила, метнулися з дороги попід тини, і "Волга" на повній швидкості підскачила до двору. Натовп принишк, подався вперед, аж ворота затріщали. З машини вийшло троє: два молодики, з-поміж яких важко було вирізнити жениха, бо обидва вони були вдягнені однаково гарно — в білих нейлонових сорочках з краватками, суворо-урочистих чорних костюмах та новеньких болоньях. Третьою була жінка, видно, мати молодого — дуже напудрена й з нафарбованими губами.

"Ач, яка панська сваха у Безверхих... Котрий же з них молодий? — зашущукалися в натовпі, пхаючись один поперед одного та стаючи навшпиньки. — Ні квітки немає, нічого..."

Хлопці-могоричники також розгубилися: з котрого ж правити викуп?

— Просимо дорогих гостей до двору, — уклонився Федір і обома руками вказав на хвіртку.

"Молода!" — зронив хтось у тиші, і всі обернулися до хати. Там на поріжку стояла Катря у білому просторому платті, що приховувало стан, калиново-срібному вінку над короною гарно зачесаного волосся й довгій фаті, яку, немов хвилю туману, тримали на руках дівчата й молодичі у старовинних вишиваних сорочках та квітчастих хустках з довгими китицями — рум'яні, усміхнені, схвильовано-цікаві, їм не терпілося швидше побачити молодого: кому назустріч вивели таку квітку? Катря стояла, опутивши руки вповодж тіла, від чого її вузьенькі плечі стали ще вужчі, біла тонка шия, якої ніби ніколи не торкався сонячний промінь, стала ще довша; голову ледь нахилила і спідлоба дивилася поверх натовпу туди, на вулицю. Очі її сяяли тихим, сором'язливим усміхом, а губи тремтіли од хвилювання (зроду на неї не дивилося стільки людей), то прикрила їх пальцями і не пішла — попливла до воріт, як пава.

— Отаку краюю викохав Степан, — зашепотіли жінки.

— Діва непорочна — й квіт...

— І куди наші хлопці дивилися?

— А що б вона тут робила — до свиней?..

— Он, он молодий, бач: перший до хвіртки йде!..

Молодий — то був хлопець років двадцяти восьми, з мир-

шавеньким чубчиком, зачесаним на проділ рідким гребінцем, трохи чи не нижчий за Катрю, проте широкий у плечах, суворий з лиця, трохи пещеного й блідого. Лець усміхнувся до Катрі й простяг був руку, щоб одчинити хвіртку. Але тут один з парубків заступив йому дорогу, набичив голову й буркнув:

— На могорич давайте!

— Що?— не зрозумів той.

— На могорич, кажу, давайте. Нашу дівку берете, треба викупать.

— Це, звиняйте, у нас так заведено,— пояснив Федір, прискалюючи на молодого усміхнені очі.— Ставити могорич за дівчину.

— Гм,— мигикнув молодий і високо підняв одну брову.— Що ж, пожалуйста.— Дістав з кишені гаманець, повільно перебрав гроші й простяг парубкові новенькі, ще не згинані п'ятдесят карбованців.

— От-так!— захоплено видихнули в натовпі, а парубок сховав лопотючий папірець і сказав уже милостивіше:

— Тепер заходьте.

Молодий узяв Катрю під руку й повів до хати вузьким коридором, бо хуторяни не дуже розступалися: кожному хотілося подивитися на приїжджих зблизька. Біля порога вже прослали килимок — нове рядно в чорну та червону смужку, ткане ще до війни, а за ним стояли Степан з мискою пашниці й срібняків і Степаниха: вона — трохи згорбившись, а він — струнко, як солдат, з двома орденами і рядочком медалей, прищиплених негусто. Катря тричі низько вклонилася батькам, а молодий лише голову схилив. Степан посипав молодят пашницею й грішми, тоді сказав якомога урочистіше:

— Живіть, діти, у мирі та злагоді.

Степаниха теж прошепотіла щось тремтячими губами, поцілувала Катрю й зятя, який стояв, так само нахиливши голову, і затулила хусточкою очі.

Музики хвацько вдарили "Ойру" — і молоді рушили в хату.

— Навіщо ця комедія?— невдоволено шепнув молодий Катрі на вухо.— Зібрались би родичі, скромно, тихо...

— Хай роблять, як хочуть,— смирно одказала Катря.

Доки родичі товпилися в світлиці, знайомлячись,— приїжджа сваха при цьому ні з ким цілуватися не забажала, а тільки подавала руку, називаючи себе Клавдією Купріянівною,— кухарки хутенько накривали столи, виставляючи пироги й сметану, соління, капусту, свіжу ковбасу, поламану на кільця, а дівчата й молодичі, що тримали Катрі фату, винесли коровай. Свічки одразу ж погасли, зате калина леліла в сонячному

промінні, як весільне знамено. Федір виставляв на столи самогонку в трилітрових бутлях — сизу, синювату, чисту, як сльоза,— і незабаром над столами ніби туман устав: так багато було бутлів. І над туманом тим, напроти короваю, де мали сісти молоді, мовби церквіці з срібними банями, височіло три пляшки шампанського.

Коли на поріг вийшли молоді й свати, музики утнули туш, бо іншого нічого підходящого не придумали, а це було знайоме: на урочистих зборах грали, коли колгоспникам вручали премії й грамоти.

Першому, як представникові влади, надали слово голові колгоспу.

— Дорогі товариші!— сказав голова, худий, смирний чоловік з довгим носом і глибоко запалими щоками.— Це добре, що ми оддаємо сьогодні Катрю Безверхівну, але це й погано. Добре, бо людина знайшла своє щастя — тут не радіти не можна, і погано, бо не Катря привела чоловіка в наш колектив, а її од нас забирають. Це — мінус. Отож я й кажу: товариші дівчата й молодіці, котрі не замужем, приймайте приймаків!— Тут голова й сам засміявся разом з усіма, навіть молодий пересмикнув устами, нібито усміхаючись.— Замажуйте чоловіків у наш колгосп! А ми з свого боку будуватимемо вам хати й садиби даватимемо найкращі. Он у старому садку колгоспному хіба не землі? Та там, як писав наш земляк Гоголь, дишло встроми, а виросте тарантас! Так що пожа- луста. За це й вип'ємо!

— Правильно,— гули чоловіки, бурхаючи собі в склянки просто з бутлів.— Говорить, як з листу бере!

— Правильно!— вигукували жінки де завзятіші, тяглися чарками до молодих, до голови, обережно, щоб не залити закуску, а музики ще раз програли туш.

Потім пили за батьків молоді й молодого, причому хтось із підпилих, певно, ще до весілля, задерикувато вигукнув:

— А де ж це сват домбасівський? Чи, може, посадженого батька молодому виберемо, га?

— Свата нашого дорогого,— підвівся Степан із чаркою в руці,— срочно викликано на совіщання у Ворошиловград! Так що він отсутствує через державні діла, і я п'ю за нього позаочно!

Степан сказав це так урочисто, а сваха, Клавдія Купріянівна, так пихато склала яскраво-червоні уста, що дехто з хуторян нахилив голову, ховаючи посмішку...

Молодий скривився і щось шепнув Катрі, а та благально подивилася на батька: мовляв, я ж вас просила...

Скориставшись тишею, що запала на мить, з-за крайнього

од садка столу підвівся Омелькович, вантажник при сільпо і перший виступав на всіх колгоспних зборах. Омельковичів брат працював десь у Астрахані юристом, влітку наїздив у село і консультував усіх скривджених, тож Омелькович узяв моду говорити грамотно й офіційно. З його виступів завжди реготали, проте слухали охоче: слова інтересні.

— Тарші! — гучно і впевнено виголосив Омелькович. — Фактицько, юридичко і практицько перед нами вже не молоді, а чоловік і жінка! — Катря залилася рум'янцем і сховала очі, молодий високо підняв брову й дивився на промовця з неприхованим презирством, а гостроязика Федорова жінка швидко-швидко зацокотіла:

— Що ти, Омельковичу, ото верзеш? Ну як скаже — то як у попів торохне, їй-богу!

За столом розлігся регіт, а Омелькович пришелепкувато кліпнув очима й сказав:

— Юридичко вони вже розписані, значить, усьо, значить, повороту до холостої життя нема, хіба через розвод. Ось що я хотів сказати! — і переможно сів.

Музики, хоч були і напідпитку (перед їхнім ослоном поставили дві табуретки з горілкою й холодцем), зрозуміли, що промову Омельковича треба якось заскородити, зморгнулися і вгнули "польку-бабочку", але тут підвівся дід Лаврін, знавець і пильнувач весільного обряду, махнув рукою, щоб затихли, й сказав, дочекавшись повної тиші:

— Кхи, а чого це ти, Катре, не перев'язала молодого хусткою? Хіба ти не хочеш прив'язати його до свого серця?..

— Правильно! — загелготало жіноцтво. — Оце до ладу!

А за крайніми столами, де розташувалися чоловіки (коло жінки як сядеш, то хіба вип'єш по-людськи!), забубоніли:

— Як схоче в гречку скакнути, то й на налігачі не вдержиш, ги-ги-ги!..

— Щось він дуже маніжений. Таке пхе тільки газети читає та в тєлівізор дивицця!..

Катря повільно встала, висмикнула тоненькими пальцями хустку з-під рукава — нову, шовкову, спрасовану в рівненській квадратик, і лагідно усміхнулася до нареченого. Той підвівся, неохоче підставив руку, немовби для укола. Коли хустка на його рукаві зблиснула шовковим клинцем, весільна громада, ніби змовившись, гукнула:

— Гір-ко! Гір-ко! Гір-ко!!

Катря всім тілом подалася до молодого, ладна, здавалося, хмелем обвитися навколо нього, заплющити очі й летіти в поцілунку, як у прірву... А молодий, напружившись у шії так,

що аж комір у неї вп'явся, ледве дотягся стиснутими губами до Катриної щоки й торкнувся її — гарячої, як вогонь.

— Не т-а-ак! — залементувало жіноцтво.

— Так, як уперше, давай!

— Як на самоті!

— Гірко!

— Покажи, як інженери цілуються!

— Ха-ха-ха!..

— І-і-ги-ги!..

— Язичники, — тихо сказав Катрі молодий, коли вони вже сіли, таки поцілувавшись, і пригубив з чарки, що тремтіла в його руці, а Катря випила свою до дна й одказала мирнецько:

— Люди як люди. Ти б краще випив, як усі.

Молодий суворо глянув на неї збоку, проте змовчав і ще міцніше стис губи.

Жінки завели пісні, простої, не весільної, бо такі розуміли: якщо “В нашій княгині” не личить молодій, то “А в нашого князя” аж ніяк не личить молодому. Такий дутель — і князь?.. Ні!

Катря, осміліла після двох чарок шампанського, теж пристала до пісні, зразу тихенько, немов сама собі співала, коли ж чоловіки потужними басами заглушили підголоска, взяла раптом першим, дзвінким і чистим, як бурунець на дні криниці, голосом:

Ой, братіку, сокілоньку,

Ой, братіку, сокілоньку,

Та візьми ж мене на зимоньку..

Від цієї давньої, ущерть налітої смутком пісні, з якою виросло не одне покоління хуторян і не одне покоління пішло на той світ, у жінок бриніли сльози на віях, а чоловіки хмурилися, сумнішали очима й прохмелялися, наче й не пили, а Грицько Байрачанський витав своїм тремтливим тенором високо-превисоко, як одинокий птах попід хмар'ям. Здавалося, не десятки людей співали ту пісню, а одна многогласа душа.. Ще вчора Олексій Цурка тинявся в селі побіля клубу п'янений, шукаючи собі “ворога”, щоб одвести душу, а знайшовши (то був колишній бригадир), підходив до хлопчаків і благав першого-ліпшого: “Ванько, піди займи бригадьора, хай він тебе вдаре, я йому пику наб'ю..”

Ще недавно Параска Жмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчиною за межу, як орали на зиму.. А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були — і не вони.

— Дають хохли!— захоплено сказав до молодого хлопчина, що приїхав разом з ним “Волгою”. Голосно сказав, сподіваючись, мабуть, що його за піснею не розчують. Однак Федір Безверхий, який сидів неподалік за родинним столом, таки дочувся, примружив очі й спитав:

— А ви самі, звиняйте, звідки будете?

— О, я, папаша, здалеку,— поважливо одказав молодик.— Я з Вінниці. Тобто батьки звідти. А я корінний донбасівець.

— А-а... То далеко!— реготнув Федір.— Це ж у вас, у Вінниці, кажуть рабий замість рябий?..

— Та ні, кажу я вам: я корінний донбасівець. То батьки...

— Ну, то давайте вип'ємо за ваші краї,— оскирнувся Федір.— По повному, щоб дома не журилися, як то кажуть.

Випив, утерся хусткою і гукнув до співаків:

— А чого це ми такої сумної завели? Хіба веселішої немає ради такого дня?

— То давайте “Із сиром пироги”... Давайте?

Але тут знову підвівся дід Лаврін і сказав:

— Кхи, цієї пісні за моєї пам'яті ніхто у нас ніколи не співав. І не треба. Бо якби козаки билися тільки за дівчиноньок та пироги, то досі були б ми турками. Хай краще оно музики грають, а то навіщо ж їх покликано...

— Мені — мою, хлопці,— вибрався з-за столу Лука Ількович Власенко, колишній кавалерист і ротний кухар, а нині лавочний сторож на селі. Все своє життя, і довоєнне, й повоєнне, Лука Ількович танцював на гульбищах тільки “баринку” — Баринею його й прозвали, — а свою розповідь про минуле починав так: “Як служив я в кавалерії, то шабля в мене була довга й на коліщатку...”

— Грій, Мишко, бубну,— розпорядився Іванушка-скрипаль.

Мишко-бубніст підпалив шмат газети, трохи потримав над полум'ям свій саморобний струмент із собачої шкіри — і бубон загув, як дзвін. Іванушка притиснув скрипку підборіддям до плеча, підняв смичок, Василь-сопілкар послинив язиком мундштук сопілки, Шурко-баяніст програв акорд, а Лука Ількович став у свою улюблену позицію: поклав долоню правої руки на потилицю, лівою взявся в бік і виставив уперед коротку поранену ногу. Тоді чвиркнув кризь зуби й сказав:

— Ну?

Іванушка коротко махнув смичком — і баяніст повільно, карбуючи кожен такт, на самих басах загравав вихід. До басів непомітно підпряглася скрипка й, солоденько зойкаючи, як лукава молодиця, пішла з ними в парі; за нею струмочком

вилася в мелодію й сопілка, тільки бубон мовчав, ждучи слушної нагоди...

Лука Ількович покрадьки пішов по колу, накульгуючи на ліву поранену ногу, а праву викидаючи перед себе рівно, як лелека,— очі примружені, короткі сиві вуса настобурчені, бо підпирав верхню губу нижньою, вдаючи коверзуху-бариню. А Мишко-бубніст, ніби кепкуючи з тої великої пані, скривив набік великий рот і вимовляв у такт музиці:

Е-е-е ба-ри-ня ла-са, ла-са
До лю-бо-ві у-да-ла-ся,
Ба-ри-ня-цяць-ка,
Ба-ри-ня-киць-ка!

Іх, іх, і-хи-хи-х,— залилися сміхом мідні брязкала на бубні і враз умовкли.

Що не вечір, то й новий!—

зареготав бубон,—

Що не вечір, то й другий!

І враз мелодія закружляла, мов вихор.

Бариня-кицька!
Бариня-ласка!

— А давай-давай-давай!— не своїм голосом заволав Мишко, червоніючи й витріщаючи очі.— Гоп-ца! Га-ца-ца!

Лука Ількович і собі щось вигукував, молов ногами куряву, вимахував руками, як вітряк раменами на доброму вітрі, вигинав тіло сюди й туди, так і сяк, і здавалося — не танцює він, а перекида ходить... Тоді цуб — став як укопаний, і всі, навіть ті, хто бачив старого в танку не раз і не два, подумали: все, заморився, кінець. А Лука Ількович, виждавши потрібний такт, пустився раптом знову, з таким завзяттям б'ючи себе долонями по литках, по стегнах, по грудях, по шиї й підощвах, що вже й музики не чути — тільки виляски. ("Після кожної "барині", — хвалявся не раз Лука Ількович дядькам, — у мене все тіло в синцях, і долоні, й пальці — чарки не вдержиш. Птьху!").

— Ну, дають!— хапаючись за чуприну, вигукував крізь сміх "корінний донбасівець" і штовхав молодого під бік. Той теж сміявся — не скупю вже й не зверхньо, а щиро, по-людськи — і виявилось, що сміх у нього тихий, м'який, як у захопленого хлопчика, а зуби рівні та білі. Він обіймав Катрю за стан, чув під пальцями її гостренький твердий живіт, і приємна хвиля батьківської радості огортала його.

— Вип'єм, Катюша? Вдвох...— сказав тихо.

Вона здогадалася, за кого, опустила очі й знову звела їх на нього — глибокі, прекрасні, закохані до нестями,— і кивнула:

— Я тріньки, бо мені вже не можна, а ти всю.

Їй хотілося обняти зараз і дядька Луку, і музик, і всіх гостей за те, що її коханий став знову таким лагідний і добрий, як у перші дні їхнього знайомства...

— Молодця!— загукали весільчани, коли музика змовкла і Лука Ількович, заточуючись від втоми, рушив був до столу.— Гойдайте танцюриста!

— Гойдайте,— погодився Лука Ількович, тільки дивіться не впустіть, бо як і другу ногу скалічу, тоді квит "бариням"...

Дуже хлопці-трактористи кілька разів підкинули дядька вище стріхи, під загальний регіт хуторян однесли до столу й налили повну склянку — як премію. Музики теж обсіли свої дві табуретки з холодцем та горілкою. А за крайніми столами, де сиділи чоловіки, було чути скрадавий голос відомого на всю сільраду брехуна Самійла Шкурпела:

— Поньмаш, чорт, забігаю я, значить, у Берлін і питаю: де тут Гітляр? Дивлюсь, третєся один у гурті серед німчуків, вуса отако стовпчиком, чубчик набік і з білим хлажком у руках... А сам у цивільному... Бачу: бочком, бочком — за спину ховається. Генде гох!— кажу...— Попався, гад?— І автомат йому в груди наставив.— Ком за мною, кажу...

— Ну й брехло ти, Самійле. Гітлер же спалився!

— Підожди, підожди,— обидився Самійло,— ти зразу дослухай, тоді обзивай... О, приводжу я його до штабу, а там таких, як він, ціла черга стоїть, душ триста. Двійники, паньмаш!

— Так ти сам забіг у Берлін чи з військами?

— З військами, в самому авангарді був...

— А я, як служив у кавалерії,— вже ледь володаючи язиком після "преміальної", мовив Лука Ількович,— то шабля в мене була довга і на коліщатку...

— Да-а,— озвався молодший Самійлів брат Симін,— як служив я в Карелії, то командир полка викликає мене раз та й каже: "Бери, сержант Шкурпела, сімдесят тягачів, сам во главу колони і паняй у тундру за лісом, бо нічим солдатам баню топить"...

— ... Думаєш, чого отой опішнянський Кольчак так багато зайців торік набив і всіх з лівого дула? Бо воно в нього хрестиком золотим прострелене... І перед кожним полюванням він собі очі вовчою жовчю маже — тоді видно чортті й куди...

—... Це правильно, що впровадили виховання молодіжі. Бо фактіцкі вона забула, що до чого. Мене, було, отак у сорок шостому Захарко викличе в сільраду й каже: "Збери хлопців-

допризовників, построй — і марш-бросок під зінківську гору”. То я вистрою та як крикну: “Біго-ом! Шире шаг!” — то тільки хекають і анічичирк. І ти біжиш. І чувствуєш за плечима відповідальність...

— І ніякий цей молодий не інженер, а снесар... — озвався вперше за всю гулянку Данило Шкабура, який ніколи нікому й ні в чім не вірив, а казав завжди: “Все це брехня”.

— Як, не інженер? — спитали в нього.

— А так. Інженери не такі.

— А які ж?

— Не такі...

Були вже й п'яненькі. Першого одвели попідруку в хату і вклали на горіле ліжко голову колгоспу, бо Степан йому, як начальству, підливав найміцнішого перваку, аж доки не звалило чоловіка з стільця. Голові ще до того, як йому власти, казали: “Може, підете, Іване Луковичу, в хату та одпочинете?” Але він образився: “Хто? Я? Ні-ні... Я свій взвод у бою ніколи не кидав — і вас не покину!”

Олексій Цурка швендяв од столу до столу, втуплювався ледь не на кожного червоними, як мочені сливи, очима й питався: “А де бригадюр? Найдіть мені бригадьора, я йому голову зверну — із півночі н-на південь!” Чіплявся навіть до господаря: “А-а, Степан Кі-кіндратович... Ідіть сюди, ближче... Не хочте, боїтесь... Знаємо, як ви торгуєте... Пшоно як продавали? Три кіла пшоно — півкіла розталих конхветів у нагрузку. А самі брали ті к-канхвети, той дьоготь? Знаємо!”

З-за садка, здавалося, одразу за ним, підіймалася супроти полуденного сонця велика, у півнеба, синя хмара, задув холодний вітер, і незабаром рушив густий навкісний сніг, лапастий і мокрий — перший сніг.

Молоді пішли в хату, бо зодягнені були легко, то померзли. А ще треба було збиратися в дорогу.

Один по одному, подякувавши господарям за хліб-сіль, стали розходитися й хуторяни, жінки та діти здебільшого. Чоловіки ж перенесли кілька столів під погрібник, у затишок, гомоніли, співали охриплими голосами, а хто вже був геть п'яний та тонкий на сльозу, той плакав, згадавши свої обиди чи від жалю хтозна й до кого...

Смеркало, коли молоді, вдягнені по-дорожньому, сваха й товариш молодого вийшли з хати до воріт, біля яких їх ждала вже заведена “Волга”. Катря й Степаниха плакали і раз по раз припадали одна до одної, молодий кривився, як від болю, а Степан, бувши під доброю чаркою, уже вкотре торочив йому:

— Ти ж, синку, не обиджай Катрі. Вона в нас жила, як ластівка в гніздечку, ні горя, ні нужди не знала, то дивись. Жінкою вона буде тобі золотою — вір батькові.

— Вірю, папаша, вірю, — заспокоював його молодий, тримаючи руки в кишенях плаща. — Не хвилюйтеся, все буде добре.

— А ви ж, свахо, — обіймаючи Клавдію Купріянівну та цілуючи її в сухі, напудрені щоки, воркотав Степан, — дивіться там. Якщо не так щось робитиме, підкажіть, навчіть, ну, не обиджайте. Вона ж у нас... — І махнув рукою. — А я вам... Пішіть, чого треба, все приставлю: картоплі, яєць, свіжини. Чого ж, для своїх не пожалію... Все оддам, аби жилося...

Молоді та гості повсідалися, хряпнули дверцята, дужче загув мотор, і машина, зриваючи сніг, помчала вуличкою, лишивши за собою дві смуги од коліс.

— Та моя ж ти дитиночко дорогесенька, коли ж я тепер тебе побачу! — скрикнула Степаниха і зайшлася плачем.

Федір із жінкою підхопили її попід плечі й повели в хату, а Степан згорблено пішов до погрібника, де гули чоловіки.

Машина вискочила за хутір, підсвічуючи фарами чашечки на телеграфних стовпах, і помчала до шляху, а Катря все дивилася й дивилася у задне віконце, за яким уже ледь бовваніли хати, поблимвало де-не-де світло на стовпах та у вікнах, а коли хутора не стало видно, схилилася чоловікові на груди й заніміла, тільки плечі їй дрібно тремтіли.

У КРАВЧИНИ ОБІДАЮТЬ

Садиба Юхима Кравчини при самій луці, її щороку заливає паводок, і нічого на ній путящого не родить, хіба кормові буряки та ще коноплі. Але й коноплі виганяють, як верболіз, не на прядиво годящі, а скоріш на паливо. Про картоплю й балакати нічого: нікудишня, кормова картопля. Юхим щоосені продає її в районному містечку або в Полтаві — городянам аби велика, — а собі купує польової, піскуватої.

Зате сіна в Кравчини найкращі — густі та розкішні, косу не потягнеш, як вистигнуть. І з усякої трави. Не сіно — чай.

“Зараз таке: у кого сіно, у того й гроші”, — метикує поміж дядьками Юхим і всміхається, дивлячись у землю, та підборіддя легенько пальцями помацує.

З ним погоджуються, бо всяк годен помножити чотири-п'ять копичок сіна та дві-три отави на шістдесят або й сімдесят карбованців. З грядки таких грошей не вторгуєш.

Погоджуються та похваляють Юхима у вічі. А позаочі сміються: що ж то за хазяїн, коли не примовчує про якусь там свою вигоду. Хіба розумні так роблять? Коли ти розумний, то, побудувавши, приміром, нову добру хату, не хвалися, а краще побідкайся: “Та нап’яв курінчик, холодно взимку, хоч собак ганяй. Цегла недопалена. Або — перепалена”.

Уродили гарні помідори, кажи: “Негодящі сей год помідори, пов’язалося таке, як бубурішки”. Всі знають, що це брехня, однак шанують, бо вважають, що то людина з розумом. Хазяїн! Або ще таке. Маєш гроші в загашнику, а тут прийшли позичати, — божися: “Та немає, чоловіче добрий, і на сіль, хай мене хрест поб’є!” Проведи позичальника з хати та ще й з порога, в спину йому докинь: “Якби ж були, то хіба б я що — пожалкував?”

Юхим цього не любить. Юхим любить навпаки. Почіпляється на його одну-єдину яблуню-райку десятків зо три яблук — хвалиться в гурті: “А вже ж і яблук у мене вродило!.. Листя не видно. Наче бджолиний рій обсів — золотенькі такі та червонобокенькі”. Або: “Ну й буряки ж у мене вдалися... Один на пуд тягне. Як цеберяччя”. Підє рибу вудити — піймав чи не піймав, а прихвасне: “Сьогодні рано присидів отам на Кулинчиному... Недовго й вудив, а на дві сковороди набралось”.

Незлостиві дядьки на те тільки головами підкивують, а лукавіші, тамуючи занудисту посмішку, питають, наче й не підступно, а з щирою цікавістю: “Розкажи лишень, Юхиме, як ти минка позаторік ловив”.

Юхим закручує цигарку і повільненько так заводить: “А-а, то було. Пішов я тоді вдосвіта отуди за Оступ, тільки закинув снасть, став закурювати, дивлюся — гне, вже й кінець вудлища у воду вмочило. Підбив, тягну. Дебеленьке щось, чую. Витяг, а воно сама голова з минка... Чи я, мо’, дуже підбив?”

Тут уже всі слухачі, навіть поважні дядьки, регочуться. А той, що питав, ще й присолить по паузі: “Я, на твоєму місці бувши, Юхиме, оті райки вже давно б обтрусив, бо гілля поламає к лихій годині...”

І в реготи, і в реготи: і з того, що в Юхима, крім хирлявої яблуньки, нічого більше не росте (скільки не садив — вимокає), і з того, що сіно в нього родить, і з добрих буряків, і з риби...

Юхим на те зобиджено кліпає підсмаленими коло горна рудими віями, встає од гурту і, згорбившись, іде до кузні, а вслід йому:

— Га-га-га! Ках-ках-ках! Щоб знав, як винашуватись... Ото, щоб знав!..

А Юхим розводить притухле за балачкою горно, пшкає

міхом так, що іскри аж із бовдурів летять, і бурмоче: “Реготно їм, реготно, кугутня чортова! Ось прийде котрийсь та попросить: зроби, Юхиме, те, зроби се, то дулі зроблю”.

Однак минає день-два. Юхим забуває образу і нікому ні в чому не відмовляє. До того ж дядьки вже знають, як легко до коваля підкотитися. Треба тільки стати на порозі кузні, кахикнути раз та вдруге й сказати лагідненько: “Драстуй, Явдокимовичу! Як воно сьогодні кується-клепається? Нівроку? А я вийшов уранці, чую, молоточок твій так і витьохкує, так і витьохкує... От уже послав тобі бог кебети до цього діла!” Це — лукавіші. А хто хитрувати не хоче або не вміє, той почне: “Ти, Юхиме, за вчорашнє не сердась. Ми ж не зозла, а так, з дурного, сказати би, ума...”

“Та я що ж, не помічаю, чи що”, — мирно одказує Кравчина, а самому аж горло перехопить, так йому любенько на душі робиться. — Давай, що там у тебе”. І робить між ділом, що бригадир за нарядом дав, тому клямку, тому шпуги — двері нависити, тому ляду до погребя обкує. А як немає нагальної роботи, то зачиняє кузню і йде в сосновий бір — “хоч там подихаєш не чадом та циндрою”. Бір починається одразу ж за кузнею і тягнеться косогороми понад річкою аж до дальнього села Бірок. Юхим грузиться по піску, чує під підошвами кожну шишку і наслухає дятла. А забачивши його, стає неподалік, закурює цигарку й дивиться, як той вимахує голівкою та вицокує дзьобом.

“Ач, який ковалик”, — думає, пихкаючи димом, і йде собі далі, до низів, порослих вільшиною, од якої тягне болотом та перемоклим у воді сушняком: тут йому найлегше дихається і найпрохолодніше після кузні. Потім при нагоді Юхим не проміне ні з того ні з сього запитати у співбесідника:

“А чи ти знаєш, яка птаха найроботяща? Ні? То я скажу. Дятел, — і постукає твердим, давно не зрізуваним нігтем по ковадлу. — Горобець — то курка. Налетів у двір, стриб-скок поміж курми, дзьоб-дзьоб, нахватався і втік. Голуб — ледацю. Оддуаурить волю й ходить, жде, поки нагодують. Сорока — злодюга, на живе кидається. Сойка, як циганка: що набачила, те й зцибрила та заховала про зиму. Шпак — як враг на садки налітає. А дятел — ууу... Трудяга. День крізь день, і літо й зиму, все стука та стука, як тесля долітцем або як я молотком. І як йому голова не болить, скажи!”

У Кравчини чи не найбільше на всю округу сімейство: він з жінкою Мотрею, яка ще дівчатком забилася у двадцяті роки в Чернечу Слободу з Катеринослава, коли там неврожай був, п'ятеро дітей — це лише молодших, що не вилетіли ще

з батьківської хати, — та стара, як світ, Кравчихина, Юхимова бабуся. І всі вдягнені, взуті, нагодовані (рідкісне ковальське ремесло прибуткове, Кравчихина добре заробляє), всі лагідної вдачі, а діти до того ж ще й гарно вчаться: менші — в слобідській школі, старші — в районній десятирічці. Юхим любить повеличатися дітьми, як і своїм господарюванням, однак не при них.

“То кулешу салом не зіпсуєш, а дітей хвалою — враз”, — лагідно повчає він Мотрю і старших синів та дочок, які вже поодружувалися. Це коли Юхим у настрої. А буває він таким повсякденно, коли не голодний. А як голодний, то лютішою людини, аніж Юхим, у всій слободі не знайдеш. Тому в передобідню пору, коли здалеку понад луками ще долинає передзвін Юхимового молотка в кузні, у його дворі вже починається метушня: виносять надвір низенького круглого столика, бо Кравчихина влітку, як погода, обідає під райкою в холодку, витягають з колодязя цебро холодної води (як борщ видається татові гарячим, то миску ставлять на цебро, щоб швидше вихолоняв), перемивають і перетирають нефарбовані дерев'яні ложки, хоч вони й так чисті, лаштують чистого рушника татові на коліна і ставлять до столика татів ослінчик. Аж тоді Мотря велить наймолодшому синові Колькові бігти на кладовище і звідати виглядати, доки йтимуть тато. Колько, худорлявенький, чистенько вдягнений хлопчик з розумними оченятами, лопотить босими ногами стежкою поміж соняшниками і гурчить, як машина. Виглядати тата на обід — то найбільша його радість, найпочесніше доручення, що дісталося йому від старших братів та сестер. Колько вибігає на кладовище — найвище місце у слободі, сідає на гарячий од сонця чебрець поміж могилками і дивиться на колгоспну садибу по той бік виярка та пильненько наслухає.

Кравчихина йде поважно, заклавши руки за спину, не роззираючись і не зупиняючись біля зустрічних: набобився й вигоднів — не до балачок. Коли ж він спускається у виярок, спершу по коліна, потім по груди, по плечі, потім ховається з головою, Колько підхоплюється, як наполоханий заєць, біжить стежкою назад, тільки хрести та пам'ятнички ввічю йому миготять.

— Ідуть тато! Чуєте, ма? Йдуть! — гукає, хекаючи, а очі горять, як жаринки: він перший побачив тата.

Дітвора шукає собі стільчики, пороблені татом, ставляє до столика, однак сідати ніхто не сідає. Мотря виносить глечик з теплою водою, рушник і шматочок гладенько обструганої цеглини.

Увійшовши до двору, Юхим обводить суворим поглядом усе сімейство і, помітивши, що когось із дітей немає на обід, питається:

— А де ж це Поля?

— У неї сьогодні шість уроків, — одказує хтось із школярів.

Юхим засукує рукави, — руки в нього по зап'ястя синюваті-руді од диму та окалини, а вище білі: ніколи їм засмагнути, — бере з Мотриних рук цеглинку й одмиває ними кіптяву... Діти шанобливо дивляться, як тато, зіщипивши зуби, шатириє руки цеглинкою, тоді хтось із старших каже:

— Може, тату, вам тверденьку мочалину купити? У городі є.

— Твердішої од цеглини ніде немає, — одказує Юхим.

Умившись, він перший сідає до столика, за ним баба Кравчихина, сухенька, згорблена, тонкорука, вдягнена, як завжди, охайно, у все довге та просторе. А вже потім всідаються діти.

Юхим куштує борщ, і коли він не дуже вичахий і не дуже гарячий, питає:

— А де це стручок?

Хтось із дітей подає йому стручок перцю, що попав під вінця великої полив'яної миски, раденько:

— Осьо, тату! Заховався.

Юхим одламує вогнистий шматочок, вкидає у миску, тоді висипає з долоні ще й зернята.

— Чи не багато, батьку? — зауважує Мотря. — Дітвора ще язики попече.

— Кому багато буде, той попроситься, — одказує Юхим.

Дітвора їсть мовчки, бо хто ж попроситься, як тато такий борщ їдять?

Юхим зачерпує повну ложку, повільно підносить до рота і якусь мить дивиться на неї, як на ворога, потім сьорб! — лунко, сердито й коротко, батою ляснув — і ложка суха. Сьорб! Сьорб! — нишком і запекало. Коли ж попадеться комусь із старших дітей курячий пуп чи печінка, Юхим скаже, переставши сьорбати:

— Оддай, Маню, знахідку Колькові, він же менший од тебе.

А Мотря при цьому ще й докине:

— Він у нас сьогодні молодець, мамі дров уносив і тата бігав виглядати.

Юхим на те змовчує: малого іноді не завадить і підхвалити.

Баба їсть з окремої мисочки, бо їй треба довго кутуляти. Юхим ніколи не обходить її увагою за столом і, якщо вона не доїсть, буває, борщу, чи тушкованої картоплі, чи каші молочної, питається:

— Чого це ви, бабуню, так погано сьогодні їсте?

— Доживеш до мого віку, то й тобі не їстиметься, моя дитино,— одказує Кравчиниха.— Колись, як була молодшою, хотілося, та не було чого, тепер є що, та не хочеться.

Юхимовій дитворі чудно, що бабуся називає тата дитиною, то котрась із старших питає, поштиво усміхаючись:

— Хіба ж тато — дитина?

— Усі ми, дітки, діти, і старі, і малі, й середульші,— одказує старенька і сміється — німо, без жодного звуку.

Це — “мирний” обід. А буває й так, що Мотря чимось не догодить Юхимові. І найчастіше — дуже гарячим борщем. Тоді на Кравчину знаходить голодний сказ. Він хапає миску, бігає з нею кругом хати, шукаючи вітру поза причілками, а знайшовши, заходжується віяти ложкою борщ, як віють зерно до млина, і кричить так, що на всім кутку собаки гвалт зчиняють:

— Мало мене біля горна пече?! Га? Мало?!

Коли ж вітру немає, Юхим підхоплює на руки ледь не відерний чавун з борщем і пхається з ним до колодязя.

— Опускай у воду! У воду, кажу!— прискіпується до Мотрі й залигує чавун обривком так, щоб дужка була.

“Що се там за веремія?” — дивуються ті, хто нечасто буває на цьому кутку села.

“Та то в Кравчини обідають”, — байдуже пояснюють кутяни, бо вже звикли. Так звикли, що коли хтось на когось кричить, йому кажуть: “Чого ти репетуєш, наче гарячого борщу вхопив?”

Після обіду Юхим одразу ж добрішає і стає ще лагіднішим і балакучішим, ніж завжди.

— Про що ж тобі на завтра врок задали?— воркоче до сина чи дочки і гладить чуб або кіски.

— Про перпетуум-мобіле, тату...

— А що ж то воно таке?

— Вічний двигун, тату.

— Гм,— каже Юхим і надовго замислюється.— Та й що ж, є такий двигун?

— Немає, тату.

— Правильно, немає,— радіє Кравчина.— Нічого вічного немає.

— А ви, тату?— озивається Колько.

Юхим регочеться й каже:

— А я, синоцю, вічний. Я — як той перпетмобіле! І ти підростеш — будеш вічним двигуном. Хто робить — той і двигун.

— А хто не робить?— допитується Колько.

— А хто не робить, той свистить,— сміється Юхим.

Найдужче ж він любить учити молодшенького сина, ще не школяра, грамоти. Стане струнко, як солдат, притисне розчепрені пальці до стегон — і до Колька:

— Ану ж скажи, яка це буква? Колько схилиє голівку набік, примружує розумненькі очі й швидко-швидко відповідає:

— “Г”, тату, тільки без крапочки вгорі.

— А це? — Юхим викидає ліву руку вбік,

— “Ги”, тату.

— А це? — радіє Юхим і якомога кругліше береться руками в боки.

— А це “хви”.

— А оце ж яка?! — вже вигукує в щасливому запалі Юхим і береться тільки одною, лівою рукою в бік.

— А це, тату, — Колько навмисне витримує паузу, а Юхим напружено жде, і, коли вже на обличчі в нього з’являється ледь помітна тінь досади, син, сміючись, каже:

— А це, тату, “ри-и-и”!

Старші діти, що теж пройшли колись по черзі цю батькову “школу”, обіймають Колька і хвалять, а Юхим враз нахмурюється й каже:

— Ну, годі Марш за уроки, а я пішов на роботу.

Діти неохоче розходяться кожен до свого діла — не так то вже й часто випадає їм побути з батьком, — а Юхим, заклавши чисті, одмиті цеглиною руки за спину, йде до своєї кузні. Дорогою він залюбки зупиняється погомоніти, коли хтось трапиться назустріч, сам напрошується зробити щось таке, чого, крім нього, коваля, ніхто в слободі зробити не зуміє: коли Кравчина не голодний, він кожному радий прислужитися, кожному не пошкодує доброго слова чи поради, навіть насмішникам своїм. І потім до самого смерку видзвонює його молоток по ковадлу — веселенько та вдатно, наче закликає людей до закіптюженої кузні під сосновим бором. А як-що змовкне, то те означає: притомився Юхим, зняв свого цупкого брезентового фартуха, побитого іскрами, і, розтираючи праву руку — вона вже частенько німіє йому, — пішов на низи подихати вільховою прохолодою.

М’ЯКИЙ

Щонеділі ввечері дядько Лук’ян, що досі спав, обнявши “Обломова”, розгорнутого на тому місці, де Іллі Іллічу й увісні хочеться спати, каже до мене розніжено-хрипкувато спрощення:

— Захаре, подай мені плаття, підемо, тее-то як його, до М'якого.

У доброму гуморі — а він рідко коли втрачає його навіть після кількох нічних операцій — дядько майже не буває самим собою, він завжди когось грає: Возного, Собакевича, Карася, Обломова, своїх колишніх односельців, а ще єдиного нашого земляка, який живе тут, на шахті, Микиту Норовця, прозваного ним же таки — М'який.

Микита приїхав до нас років через два по війні. В заношеному солдатському одязі — шапці, бушлаті та галіфе до черевиків з кирзовими халявками, високий і худий, мов скракля, — він утяг до кімнати перев'язаний лантух, з якого стирчала червона грушева ручка фуганка, сів при порозі навпочіпки і, навіть не поздоровкавшись, заплакав.

Дядько Лук'ян, що саме вечеряв, зблід, поклав ложку й тихо запитав:

— Хто ти, чоловіче добрий?

— Не впізнав... — підвів на нього Микита лагідні, як у дитини, очі на зчорнілому виду. — Я так і думав, що не впізнаєш. Хто тепер кого впізнає.

— Невже ти, Микито? — ще тихіше мовив дядько.

Микита швидко закивав головою і знову заплакав.

Дядько підбіг до нього, ухопив попідруки й повів до столу, примовляючи:

— Боже мій, Микито, друже, яким побитом, звідки ти?

Микита вже за столом стяг з голови мокру від дощу та снігу шапку, вивернув її і підкладкою втер очі. Тоді сказав з винуватою посмішкою:

— Ти мене... м'який, зразу підкорми з дороги, як є чим, а потому вже розпитуй.

Ми жили на той час у старому, побудованому ще шахтовласником Мордвіновим, пристанційному будинку. З усіх боків його підтримували бетонні підпори, і все ж коли мимо проходили поїзди, ветхі стіни його тремтіли, мов живі, а зі стелі падали на облізу підлогу крейдяні коржі. Тої ночі я часто прокидався не від поїздів, а од тяжкого волячого зітхання Микити й брязкоту конфорок на кухні. Мабуть, дядько Лук'ян варив ще одну вечерю.

— Мені якби так, щоб до землі ближченько, — голосно шепотів Микита. — Не можу я, Лук'яне, без землі, без грядочок біля хати. В радгосп якби кудись, абошо...

— Радгосп тут поблизу немає, — сурів дядько Лук'ян. — Може, на шахту до коней підеш?

— Та мені якби хоч коло живого, теплого...

В кімнаті було видно, бо у вікна текли станційні вогні — червоні, білі, сині, зелені — й розмальовували стіни, мов квітками; пахло котельною парою та паровозним димом, то ближче, то далі, а то й під самими вікнами дудів у свою дуду стрілочник і ляскали буфери.

— Ну й життя ж у вас тут... м'який,— шепотів Микита.— Гуде, блискає, земля двиготить... Як у пеклі!

— Нічого, поживеш — звикнеш,— озивався дядько, на що М'який тяжко зітхав.

За кілька днів Микита вже конюхував у лікарні. А невдовзі виніс на маленький наш висілковий базарчик не бачені тут салатовки, продовгуваті, як човники, селянські ложки та ополоники, з ручками у вигляді рибинок, дерев'яних коників на випиляних з кругляка коліщатах, пофарбовані в різні кольори возики для малят — і стояв обіч прилавок на морозяному вітрі, хукаючи в покарьожені пальці та кліпаючи лагідними очима на здивованих базарувальників — що воно, мовляв, за дивак об'явився?

— Скільки просиш?— питалися в нього, тицькаючи пальцями то на те, то на се з його товару, припорошеного снігом.

— Скільки не жалько,— повільно усміхався Микита змерзлими губами.

Базарувальники знизували плечима, відходили геть, і він знову стояв самотиною.

Проте до Микити скоро звикали, оцінили його нехитре рукоділля чи, може, безобидну вдачу і за безцінок — скільки кому не “жалько” — розкупували ту його всячину.

Так і прижився Микита на шахті. Коли ж у лікарні не стало коней і замість них прислали стареньку, певно ще фронтову півторатонку з червоним хрестом на кабіні, його взяли під землю до ослаплених од електрики шахтних вагоновозів. Згодом і їх спровадили на поверхню. Тоді Микита став потроху випивати, одружився з бідвою гостроязикою козачкою Марусею, що торгувала на базарі козинячою ряжанкою в півлітрових баночках і теж голінна була до чарки, перейшов у навалібійники (видно, з Марусиною наказу) і тепер частенько завертав на станцію попиту ровенського пива з чверткою, або, як у нас кажуть, “з причепом”.

Після пива він неодмінно заходив до нас, брав стілець, ніс його до порога і вже там сідав. Він міг сидіти мовчки годину й дві, роздивляючись по кімнаті блискучими од “причепу” добрими очима, й повільно усміхатися, потім сказати:

— Лук'яне... м'який. Якби ти тільки знав, як я тебе люблю. Так люблю, що хтозна-як.

Він ніколи не промовляв цих слів і не вигукував, а просто казав, тільки ніжності в голосі було більше, ніж завжди.

— Як там воно в шахті? Привик хоч трохи?— питався в нього дядько Лук'ян.

— Чорно... м'який, у шахті,— переставав усміхатися Микита.— Оце посідаємо з хлопцями на перепочинок, то я заплющуся, щоб не так чорно було, а перед очима — хати, річка наша, грядки, сінокосець... Його якраз на п'ять ручок було коротеньких ще й гривка з пів-аршина зоставалася,— знову починав усміхатися Микита.— Вийдеш уранці — роса кругом аж очі ріже. При сонці. А як сонце ще не зійшло — сива...

І надовго замовкав. А коли прощався, то м'яв у обох руках шапку й казав:

— То пішов уже я, м'який, до своєї тертушки...

Щоб добитися до Микити навпростець, нам з дядьком треба перейти колії, що блищать од світлофорів — червоно, біло, синьо, зелено, обминути вервечку вагонних коліс у деповському тупику, а далі під купами штибу коло сортувальні — Микитина хатка. Він зробив її самотужки зі старих шпал та вагонних дощок. Ними ж таки й обгородився, тому весь паркан був у номерах та печатних надписах: "Крюківський в. з.", "Середній ремонт — ст. Штеровка" і т. п.

Перше, що ми робимо, вирушивши з дому,— заходимо в залізничний магазин і купуємо дві чвертки, бо М'який ніколи з півлітри не п'є і називає її смертю, а чвертку — півсмертю. Поміж купами штибу, що злежався, спрів і горить усередині, нерухомо стоїть густий смердючий дим, і ми, не дихаючи, пробігаємо крізь нього од купи до купи...

— Ти думаєш — що він зараз робить?— каже дядько, коли ми підходимо до Микитиної хати.— Лежить п'яний. Лежить і дивиться в стелю. А руки складені на грудях, як у покійника. Він, ще як ми разом пастухували, ляже було на спину, впнеться очима в небо і водить по ньому пальцем. "Що ти, Микито, робиш?" — питаюся було. А він: "Хмари малюю..." — і замовкає на цілий день.

Дядько навшпиньки підкрадається до освітленого вікна, зазирає в нього краєм ока і манить мене пальцем до себе:

— Дивись!

М'який справді лежить голічерева на дерев'яному саморобному ліжку й дивиться в стелю, пальці зчеплені на грудях, не ворухається, і можна було б подумати, що він неживий, коли б на вустах у нього не блукала ледь помітна усмішка.

Дядько легенько стукає в шибку й притуляється до неї

вухом. Не міняючи пози, навіть не скосивши очей на вікно, тільки дужче заусміхавшись, Микита глухо питає:

— То ти, Лук'яне? Заходь... м'який.

Ми увиходимо в душно натоплену хату, пропахлу штибною курявою од сортувальні та козинячим молоком. Приклавши руку до серця, дядько Лук'ян од порога вклоняється стінам і вже тоді звертається до господаря:

— А чи не бачиться, видиться, здається вам, куме-брате, що ви залежалися, і чи не пора хоча б поворухнутись?!

Дядько Микита усміхається уже всім видом, великі пальці його рук оживають і по черзі торкаються гудзика на застібнутій до самого підборіддя сорочці, а очі втуплені в стелю.

— Дивлюся оце вже, мабуть, днів зо три на отого он павука в кутку, як він сіті плете. А вже ж і мудрий... м'який, добре свою науку знає.

— Читая, тее-то, як його, благодсть в очах твоїх,— веде своєї дядько Лук'ян,— открой мені хотя в терміні, партикулярно, резолюцію: поторкаєшся ти сьогодні чаркою з земляками чи ні?

— А ти півсмерті приніс?— питається Микита, не одводячи очей від кутка з павуком, хоч пальці на грудях заворушилися всі разом.

— Ну да, ну да! Хі-хі-хі!— чути з кухні в'дливий Марусин голос.

Не перестаючи усміхатися, Микита повільно спускає додолу одну, потім другу ногу і аж тоді розчіплює пальці — спершу вказівні, потім середні, потім підмізинні — й підводиться з ліжка, не згинаючись у спині, а тільки в попереці.

— Подай нам, Марусе...— він замовкає, розмірковуючи, назвати її м'якою чи ні.— — Подай нам щось на стіл.

— Ну да, ну да!— вже зухвало вигукує Маруся.

Тоді Микита дістає з-під ліжка дерев'яний, пофарбований у чорне чемодан на великому комірницькому замку, видобуває звідти шмат сала, цибулину, великий окраєць черствого хліба і кладе на стіл.

— Це, як на неї сказ насяде,— пояснює неголосно,— то я собі корма припасав.

Сказ насядає на Марусю не завжди. Іноді вона зустрічає нас як довгожданих гостей, хутенько лаштує закуску, щебече без увагу про те-се, а випивши, заходжується пританцьовувати та приспівувати посеред кімнати:

Не пей вина,
Оно бешеное,
То назад, то вперед
Перевешивает!

Або ще низенько вклоняється нам з дядьком і каже медовим голосом:

— Спасибо вам, полтавиці родные, за муженька такого-то. Уж до чего добр, до чего добр, Кян Силич (себто Лук'ян Васильович)! Иной раз поругаться с ним до смерти хочеться,— а он молчит, каналья, да ухмыляецца. Ей-право! Ах ты ж хохолчик мой ненаглядный, незаменный!

— А вже ж пак не як,— посміхається на те Микита і дивиться в стіл.— Скажи краще, що випити кортить, а ні за що, бо кози не дотяться.

Тоді Марусине лице враз наливається презирливою зневагою, вона швидко випиває ще одну чарку, перед ким би та не стояла, йде на кухню і нишкне там або час від часу вигукує в'їдливо:

— Ну да, ну да!

Після першої ж чарки Микитині очі беруться сльозою і випромінюють стільки ніжності й суму, що серце щемить, як зустрінешся з ними.

— А я оце лежав... м'який, та й згадував домівку,— починає він: — Вийдеш було у двір, як сонце на ниві стане,— вуличка тіннями од хат і садків помережана, кропива, бузина пахне так, що не продишнеш. Тільки смеркне — вже й роса впаде. І кожна крапля, як намистина завбільшки... А біля воріт у вербі — ти... М'який, пам'ятаєш нашу вербу? — Чутно: чирк-чирк-чирк. Воляче око пурхає в гіллі — пташка така, як пучка. І де воно, скажи, голос береться у такому тільці дрібному? Або підеш на грядки — картоплі попідводилися на росу, цвітуть. Немає мені кращого духу, як од хліба та картопляного цвіту...

Дядько Лук'ян слухає, зіпершись ліктем на стіл і обхопивши п'ятірнею високе зморщене чоло (минулої ночі він зробив дві важкі операції), кадить цигаркою, що аж дим йому в чурпипі лагується, і мовчить. Він теж часто згадує наше село, од якого в моїй пам'яті zostалися тільки рови з бурхливими весняними водами, проте робить це весело, не так, як Микита — ось-ось ніби заплаче.

— Візьму колись отой чемодан,— вказує очима під ліжку,— і чкурну назад.

— Ну да, ну да,— вже без виклику і злості, а ображено-м'яко озивається Маруся.— Глуный потому што...

Коли обидві "півсмерті" вже давно випито і в хаті надовго западає мовчанка, тільки кози вовтузяться у загороді за стіною, ми з дядьком підводимося, щоб іти додому. М'який вдягається в нову цупку брезентову куртку-робу, натягає на лоб

важкий суконний картуз і йде нас проводити. Недалеко од висіака, на териконі, поблимує ланцюжок вогнів, що навско-си пнуться вгору, між зорі, гуде шахтний вентилятор, без якого в нас і тиша — не тиша, а над балками сходить туманець, як над озерами...

Дядько Микита йде мовчки, тільки зітхає інколи та поглядає на небо — мабуть, і воно йому тут не таке...

— То, може б, ти, брате, й справді назад повернувся, — кладе йому руку на плече дядько Лук'ян. — Тепер там жити можна. Витопчуть люди глиняні стіни, напнеш верх — от тобі й хата.

— Е-е, ні... м'який, — зітхає і, напевно, усміхається Микита. — Одірваного не доточиш. А хоч і доточиш, то шво буде муляти. Хіба, мо', вмирати туди поїду. Бо тут... Був якось на кладовищі на проводи — нікогісінько. У нас там кутю виносять, крашанки кладуть на могили, щоб дітлашки забрали, посадять, погомонять у траві поміж хрестами та пам'ятниками, ще й заспівають, як чарку добру перехияють... А тут — нікогісінько. Тільки земля од поїздів двиготить, м'який, так, що аж гробки розсуваються. Як на пенсію вийду, так і чкурну...

На штибових купах ми прощаємося з М'яким до наступної неділі чи доки він заб'ється на станцію попити пива, причому вони з дядьком обнімаються, чоломкаються і бажають один одному стільки добра та здоров'я, що його не на тиждень, а на рік вистачило б. Потім ми збігаємо вниз, у дим, а Микита ще довго, аж доки його видно, стоїть на купі, освітлений мерехтливими пристанційними вогнями, й махає нам картузом.

СИН ПРИЇХАВ

На почату серпня, коли в Ковбиші, велике село по обидва боки вузьенької річки в очереті та верболозах, з'їжджаються до батьків усі колишні ковбишівці, що по війні подалися з дому шукати постійного заробітку і щонедільного вихідного, коли по дворах тільки й чути: "Папа, как у вас тепер навпростець ходять до лавки?" А батько, захмелілий од радості, бадьоро пояснює: "Та как? Отако грядками і йди. А там — низом. Хіба ти забув?" Або: "Мамо, як у вас нащот стірального порошка? Нема? Так я пришло по приїзді" і т. п. — отож на початку серпня, сонячного суботнього передобіддя, приїхали гості й до Никифора Дзякуна та Параски Дзякунки: син Павло, рудий, витрішкуватий, уже з пузцем, у капроновому капелюсі в дрібних дірочках, невістка Рита, товстенька, рум'янолика

й догідлива (про таких кажуть: “Тільки в хату — вже й своя”), та одинадцятимісячний онук Борко, такий собі некрикливий витрішкуватенький опецьок в ріденьким рудим, як у батька, чубчиком.

— Таж викапаний татусь!— щасливо цокотіла Дзякунка, обціловуючи внука.— Дивися, Никифоре, і ніздрички такі, як у Павлуші малим були, й гузенце важкеньке...— Вона також була руда, син Павло удався в неї, а онук — у Павла, того й раділа. А навітшавшись Борком, заходилася цілувати невістку та дякувати їй, що отак догодила, що такого онука гарного привела.

Приїхав Павло не поїздом і не автобусом, як багато інших колишніх ковбишівців, а власним “Москвичем” тютюнового кольору. “Москвич” був новий, і все в нього блищало: фарба, скло, нікельовані буфери, циферблати на приладах... Сидіння було заслано двома вовняними килимами, а задне та бокові стекла завішено репсовими фіранками. Все те Павло придбав задалегідь, ще тоді, як для його майбутньої машини тількино одливалися десь на заводах перші деталі.

Через “Москвича” Павло й не одружувався так довго, хоч мав уже за тридцять. Спершу думав: брати дружину на сто п'ятдесят карбованців у місяць, та ще живучи в гуртожитку, не годиться. Коли ж дали йому за стаж та мовчазну працюовитість кімнату в новому будинку й поставили завтехскладом, розміркував так: назбираю грошей на машину і все, що до неї треба,— килим, фіранки, брезент і металеві каністри під бензин та мастило, тоді й жінку шукатиму, бо як одружишся зараз, то машини вже не купиш, лягнуть гроші на меблі, одяг та всякі дрібниці, що придумуються жінці, бо жінки всі такі.

Навіть у відпустку до батьків не їздив три останні роки, адже щоб їхати, крути не крути, а півтори-дві сотні викинеш: дорога, гостинці, новий костюм... Не заявившся ж у приношенню! То брав відпускні, клав на книжку і знову працював.

Тепер Павло мав усе: квартиру, жінку, машину, сина, двісті карбованців заробітку разом з премією і почував себе так, як йому й хотілося: спокійно, впевнено і незалежно.

“Москвича” у двір батькові одразу не завів, а лишив коло воріт, тільки стекла позапинав брезентовими фартушками, спеціально для цього й пошитими, та колеса понакривав обрізками, що zostалися од тих фартушків, аби не пеклися на сонці.

— Ти, Павле, отуди під грушу поставив би його, в холодок,— радив старий Дзякун і любовно та обережно обторкував “Москвича” долонею.

— Нічого, хай тут постоїть, щоб під рукою був,— поважно відказав Павло.

Батько зрозумів його й замовк, тільки прикахикував задоволено, погладжував великим пальцем вуса та усміхався тонко: правильно, хай люди бачать, через вигін з усіх боків видно.

Доки в хаті варилося й смажилося, чоловіки час від часу виходили з двору до машини, походили навколо неї повільно або й так собі стояли, як два лелеки біля гнізда з лелеченятами.

— Та й скільки ж людей під твоїм керівництвом?— питався сина Никифор.

— Уся зміна. Чотири вантажники й два шофери.

— О-о!— підкидаючи брови вгору, казав Дзякун.— Багатенько. Ти ж дивись там з ними ладь, бо люди — це таке: не догодиш — з'їдять.

— Про це будьте вверені. Я ще в полковій школі навчився з ними, як був помкомвзводом по стройовій підготовці. Тридцять душ було. І всі слухали... У мене так: робиш — роби. А не послухав раз, удруге — на такі наряди посаджу, що в получку тільки розпишетесь.

— А то ж як!— охоче погодився з сином Никифор.— Робиш — роби. А ні — то дивись...

Мимо машини та батька з сином у нових капелюхах з дірочками (Павло привіз такий самий капелюх і старому) проходили люди, здоровкалися шанобливо, на що Павло одказував, дивлячись понад їхніми головами на річку: "За-с-те!"

Дехто й зупинявся, вітав гостя з приїздом, Никифора з гостями, розпитував, де та ким Павло працює, які гроші заробляє тощо, а на припослідок обходив машину, зазірав до кабіни крізь щілини між фіранками й цікавився, скільки це "добро" коштує.

— Ану ж, Павлушо, скажи!— торкав сина ліктем Никифор і напружував весь, аж старечі його м'язи твердішали, а під ложечкою лоскотало.

— Усі гроші,— з холодною посмішкою, що й не схожа була на посмішку, казав Павло і дивився своїми малорухомими риб'ячими очима поверх цікавого дядька.

Зодягнений він був у новісінький костюм приблизно такого ж кольору, як і "Москвич", взутий у новісінькі жовті черевки на товстій підшві, а тугу, в рудих латочках шию міцно стискав комір нейлонової сорочки. Коли він говорив з дядьками, то тримав руки складеними на грудях і повільно та незалежно розгойдувався, стаючи то на носки, то на підбори

нових черевиків, причому розпірка на піджаці ззаду то сходилася, то розходилася.

Тим часом у хаті не вгавала балачка.

— Павлушу на роботі цінують,— розказувала Рита, підмітаючи долівку мокрим віником.— Інакше, як Никифоровичем не звуть... Премія щомісяця йде...

— Та він у нас такий, що і зробить, і змовчить, і старшого послухає,— хвалилася од печі Дзякунка.— Ізмалечку такий.

— У квартирі в нас,— вела далі Рита,— все є: гарнітур житомирський, холодильник "Донбас", телевизор "Огоньок", пральна машина "Ністра", пиросос... "Буран", правда, бо "Ракет" саме в магазинах не було. Грошей вистачає й на щодень, і на книжку Павлуша в зарплату кладе щомісяця. А буває, в суботу й неділю проскоче в Ростов чи Ворошиловград — все одно ж робити нічого,— то, дивись, десятку-дві й підробив. Треба ж машину окупити. Та й на бензин...

— А чого ж,— раділа Дзякунка.— І людям услуже, і копійку заробить. Воно так: копійка до копійки — та вже й руб! Іж, Борисику, їж, мій ласунчику, гам,— ніжно сокотіла до онука, що стояв біля лави, брав жменею кружалки смаженої картоплі, розкладені рядочком на газеті, аби швидше холонули, і мовчки, зосереджено спроваджував у рот. Коли рядочок кінчався, Борко обертався до баби, наставивши на неї малоручкові батькові очі, й казав:

— Се копи.

Дзякунка вихоплювала зі сковороди, що шкварчала на жарові під челюстями, підрум'янені кружалця і, перекидаючи з долоні на долоню, біжка несла онукові.

— Зараз не можна гамочки, моя крихто,— казала, розкладаючи картоплю в рядочок, і студила на неї.— Жижка! А як вихахне, тоді гам.

І питалася в невістки:

— Де ж ви його, доцю, хрестили, онучка мого сахаренького? Є у вас там церква поблизу?

— Ніде не хрестили,— одказала Рита.— Кумів назвали, так, шуткома — Павлушиного начальника цеху і його жінку, а не хрестили.

Дзякунка аж у поли вдарила.

— О бо-оже, то це він у вас так нехрещений і живе?

— Так і живе,— зніяковіла Рита.— А що ж тут такого?

— Е, дочко, так не можна. Не годиться, щоб воно нехристом росло. Не цуценья ж, а людина. Ні, ні. Завтра дасть бог неділю, подамося в Опішне або Покрівське й похрестимо. Будь-що. Бо яке ж воно...

— Та я й не проти,— повагавшись, мовила Рита.— Тільки Павлуші не кажіть, того що йому не можна...

— Ну, як не можна, то й не можна,— перейшла на шепіт Дзякунка.— Антобузом з'їздимо, не яка далечінь. Ми швиденько. А скажемо — на базар.

...Обідали довго й з горілкою: Павло вніс із багажника старанно закутушкану пляшку "Російської", сам розлив усім порівну, сам і тост виголосив:

— Ну, за зустріч.

— І щоб усе було харашо,— встала Дзякунка.

— Всьо в наших руках,— сказав Павло.

— Як умієш жити, то все харашо й буде,— багатозначно вирік Дзякун.

— За здоров'я наших батьків, і моїх, і твоїх, Павлушо,— сказала Рита і почаркувалася з свекром і свекрухою.

Випили і взялися до їжі: смаженої картоплі з малосольними огірками, холодного курячого борщу на вершковій та жовтках, пухких пирогів з усякою начинкою та сметани. Тільки Борко вже не їв, а мовчки зііз дідові на коліна, торкав його за вуса й зосереджено сопів. Дзякун розчулився, легенько подавив новими, недавно вставленими зубами рожевий онуків палець, а невістці сказав повчально:

— Тепер, дочко, твої батьки — і Павлушині батьки, а Павлушині — і твої.

— Так оце кортить сватів побачити, хоч одним оком,— медовим голоском мовила Дзякунка.— А тут же й недалеко. Скільки, старий, од нас до Шишак?

— Навпротєць верстов сімдесят буде,— прикинув Никифор.

— А я от скільки не наблюдаю життя,— повільно й таким тоном, що примушує слухати,— сказав Павло,— то зробив вивод, що жінчиним і чоловіковим батькам бачиться не треба. Ті не понаравляться тим, ті — тим, слово за слово... Ті нашепочуть дочці, ті — синові. І пішло: лайки, чвари...

Никифор аж прикахикнув удоволено: ай розумний, клятий хлопець! Справді, хто б це гнав новісіньку машину ґрунтовою дорогою до Шишак та назад! Що вона — на дурику дісталася? А свати, як схотять породичатися зблизька, то приїдуть і автобусом.

По обіді Павло урочисто одімкнув чемодани й роздав подарунки: матері чорну лискучу плюшку, так круто посипану нафтаїном, що в хаті одразу запахло промтоварною крамницею, глибокі калози на червоній підкладці, а батькові — сірий у сосонку костюм за шістнадцять карбованців і сорок дві

копійки. Рита подарувала свекрові зелену нейлонову сорочку з твердим, ніби луб'яним коміром, а свекрусі в'язану кофту й донську пухову хустку — все дороге й гарне, придбане за дві зарплати.

Никифор тут же все й надів: хай дивляться люди, що діти привезли. А Дзякунка поховала своє добро в скриню, шкодуючи, що не може й вона, як чоловік, прибратися в нове — не сезон.

Потім Рита приколихала Борка, взяла сапку й подалася на грядку, хоч її й відмовляли, а Павло завів машину під грушу, перевадягся і пішов у повітку спочивати на пахучому цьогорічному сні.

Коли до повітки навшпиньки увійшов Никифор, щоб подивитися, чи добре синові лежитьс'я та чи не тягне йому в якусь щілину, Павло спитав у нього крізь дримоту:

— А риба, тату, в нашій річці є?

— Є, синок. Щучки, карасі, лини... Раки трапляються, але мало. Як хочеш, то візьму завтра кімлі в Семена Портнівського, та й підеш з кимсь із хлопців повтішаєшся.

— Я й сам піймаю. Аби кімля добра, не драна.

— І то таке,— погодився Никифор, міркуючи сам собі, що й тут правда на синовому боці: сам що піймав, те й твоє, а вдвох, то на двох і ділити треба.

В хаті Дзякунка поквапливим шепотом оповіла чоловікові, що розказала-їй Рита: що в них є та як Павла їхнього люблять усі й звать Павлом Никифоровичем.

— Отаку жінку Павлуша знайшов,— аж похлиналася радісним шепотом Дзякунка.— Що розумна, що культурна, а що ще й шанує чоловіка, як ми колись уміли шанувати!

— Павлушко наш ні в чому не прошибе,— розважливо мовив Никифор.— У нього й по роботі порядок, і дома, і в машині. Бачила, як там усе заслано та блищить? О-о-о!

І раділи обое.

Тоді домовилися, що покличуть на завтра Дзякунчину сестру-одиначку, щоб витопила й приготувала все до столу — треба ж гульби справити заради гостей. А ще порішили, кого кликати: тільки своїх, родичів. І перерахували всіх по пальцях. Набралося чимало, душ п'ятнадцять, то п'ятьох, із хутора, одкинули: почують од когось — пообижаються та й забудуть, а не почують — ще краще.

Кінчили раду тим, що Дзякун сказав:

— Купиш м'яса. Спечемо каклет до картоплі штук сорок. Я колись, як був у районі, їв у чайній, так добрі.

Никифор відрахував із свого гаманця десять карбованців од пенсії і подав жінці.

— А чи зуміємо?— стурбувалася Параска.

— Чом не зуміємо,— одказав Никифор.— Я позичу в директорші машинку та м'ясо скручу, а ви з Ритою поліпите. Не велика мудрація.

Потоптався по хаті й рушив до дверей.

— Піду подивлюся, як там машина.

Другого дня, як сонце тільки-но стало над опішнянськими крутоярами, Дзякунка й Рита з Борьком на руках, святково одягнені й схвильовані своєю таємницею, вже були на базарі. Скупилися швидко. І Дзякунка між ділом розпитала у базарових опішнян, де краще охрестити дитину,— тут а чи в Покрівському. Баби наввипередки радили їхати в Покрівське: там батюшка молодий, має добрий бас і молитву читає всю. А тутешній уже такий шкарбун, що тільки крекче та кашляє і ні читати не бачить, ні по пам'яті не вчеше — забуває.

Покрівського попа застали вдома. Він стояв на ганку в хромових офіцерських чоботях та новій, либонь, недільній рясі, сипав курям пшеницю з коряка і рокотав басом:

— Ціпоньки-ціпоньки, п'ять-п'ять-п'ять...

Забачивши прихожан, він анітрохи не знітився, кивнув привітно і посипав курям доти, доки не кінчилося зерно. Тоді одніс коряк у веранду, повернувся й сказав:

— Проходьте до господи.

Батюшка був і справді молодий, гарний з лица, добре виголеного побіля жовтуватой, з полиском, борідки, ще й духами міцно пах. Останнє Дзякунці не сподобалося. "Надушився, як парубок",— подумала.

У світлиці, завішаній образами — в рушниках і без них, стояла півсутінь, бо віконниці од сонячного боку було зачинено, на покутті тихо горіла лампадка, і пахло пирогами з капустою.

Рита з Борьком, що посапував уві сні, стала на порозі, тихо поздоровкалась і втупила очі в підлогу, а Дзякунка познамувалася до батюшки і перехрестилася до ікон, що ледь жевріли в світлі лампадки. Тоді сказала:

— Хлопчика, святий отче, привезли охрестити. То не відмовте, бо здалеку ми.

— Кума?— спитав піп, глянувши на Риту.

— Невістка, батюшка. А то — внук, Борько.

— Угу. Хреститься вмієте?— поцікавився батюшка в Рити.— Ні?— Зітхнув не тяжко і не сумно, а як людина, якій це не в новину, увімкнув електричну плитку й поставив на неї

велику луджену миску з водою, потім підійшов до Рити, заглянув в обличчя Борькові й сказав лагідно: — Спить младенець? Хай поспить, поки вода нагріється. А хреститься, жінко, так складаєте троєперстя, кладете його на чоло, потім на живіт, на праве й ліве плече. Спробуйте. — І ледь посміхнувся.

Рита звела руку, що стала раптом важкою, і перехрестилася.

— От-так, — вдоволено прогукв отець. — Просто і красиво. Звичай предків своїх треба знати. — І звернувся вже до Дзякунки: — Хто ж буде младенця держати? Вам, ви ж знаєте, не можна. Матері — теж.

— А як матушку попросить? Може б, вона... Бо ми ж у такий світ забилися... Уважте вже, святий отче, — заблагала Дзякунка.

— Гаразд, — погодився отець. Попробував пальцем воду, зняв миску й поставив її на стілець, ближче до покуття. — Крижмо є? — спитав, ідучи до дверей, що вели, мабуть, на кухню, де побрязкував посуд.

— Є, отче, є, — поквапливо одказала Дзякунка й виїняла з кошика сувійчик ситцю.

Незабаром батюшка повернувся й зодяг єпітрахиль, що тьмяно сіяла сріблом та золотом, і в світлиці стало ще урочистіше. Потім увійшла матушка у всьому темному, привіталася тихо, взяла з рук у Рити Борька і посміхнулася їм ласкаво.

Батюшка правив по пам'яті й швидко, як би добрий тесля тесав. Бас його приглушено рокотав до ікон і то гучнішав, то спадав до проникливого шепоту; час від часу він хрестився тричі, пружно та замашно (тоді хрестилася й матушка) і вклонявся іконам — самою головою, як розбалуваний увагою публіки актор.

Борько, голенький, загорнутий лише в ситець — “крижмо”, вп'явся опуклими оченятами в лампадку, посміхався і вказував на неї пальцем.

Та ось батюшка вмовк, узяв зі столика ножиці й вистриг у Борьковому чубчикові хрестик, промовляючи: “Во ім'я отця, і сина, і святого духа”. Тоді вмисив пучку рудого волосся у віск і вкинув у миску з водою. Матушка розгорнула Борька, подала голенького на руки батюшці, і він умочив його ноженятами в воду — раз, вдруге і втретє, примовляючи через паузи: “Во ім'я отця... і сина... і святого духа. Амінь”.

Рита почувалася немовби в напівсні, немовби в тому, що відбувалося зараз, замкнувся весь світ і не було надворі ні сонця, ні попових курей, ні накоченої, аж блискучої дороги степової від Опішнього сюди.

— Дар божий,— м'яко пробасив батюшка і чимось намастив Борькові лобик, ніжки, рученята. В світлиці запахло оливою.

— Отрекаєтесь лі от дїявола?— спитав піп.

— Отрекаюсь,— прошепотіла матушка.

— Дуньте і плюньте.

Матушка тричі легенько дмухнула і тричі легенько сплюнула. І коли отець проспівав: "Єлице во Христа крестітєся і влекостєся",— віддала Борька Риті й сказала:

— Можна вдягати. А крижмо візьміть собі... Далеко вам їхати? Нічого, скоро буде автобус,— поторкала тонким пальчиком Борьків ніс, усміхнулася й, кивнувши свєкрусі та невістці, вийшла.

— Скільки ж з нас?— шепотом спитала Дзякунка.

— Як з усіх,— зітхнув батюшка.— П'ять. А якщо дитину держить матушка — десять.

Дзякунка дістала з-за пазухи білий вузлик, розв'язала його зубами й подала попові теплу десятку.

"Ач, яку грінку вбив за півчаса",— подумала неприязно і попросила смиренно:

— На часточку, батюшка, запишете Микиту, Марфу і новопреставленого Мефодія.

— Гаразд,— пообіцяв молодик, навіть не пробуючи запам'ятати імена усопших.

Коли опинилися за ворітьми, Рита сказала, ледь прируживши гарненькі очі:

— Такий красивий та привітний..

Дзякунка помітила той дівочий прижмур і мовила сердито:

— Еге ж, за десятку можна і в янгола обернутися. Ходім швиденько до антобуза, бо пече так, що ще й м'ясо пропахне, то будуть нам хрестини.

І вперше подумала про невістку погано:

"Ба, як швидко придивилася. Для такої треба добру вуздечку.."

Павло прокинувся пізно, та доки батько сходив по кімлю, встиг спорядити вдягачку на рибу: знайшов у повітці стару батькову сорочку, драгу на ліктях, полатані, батькові ж таки, штани, що не сходилися йому в поясі, то доточив петельку з мотузочка, і шкарубкі чоботи, щоб не поранити ноги на корчах та очеретяній стерні.

Так у драганти й до річки надумав був іти, але батько розрадив:

— Ні, синок,— сказав,— куди ж воно... Це як селянинові, то і в такому личило б вигін перескочити. А тобі, при твоїй должності, при своїй машині, костюм он який — і таке дрантя... Ти краще бери кімлю, а я це обмундирування пронесу під полою. Торбу злагодив?

Павло показав чималу брезентову шаньку, пошиту разом з фартушками на стекла,— щоб воду в радіатор заливати.

І рушили: попереду Павло в новому костюмі, черевиках та брилі, позаду Никифор з торбою, дрантям і чобітьми під полою.

— Якби сонечко дужче вгріло,— гомонів Дзякун,— то вода швидко потеплішала б, і риба б стала під берег, бо зараз вона гуляє.

— Я й гуляшу піймаю,— сказав Павло.

Коло річки він перебрався в лахміття і зразу став ніяким не завтехскладом і не поважним гостем, а звичайнісіньким собі ковбишівським дядьком, котрого прислав бригадир допомогти бабам мочити коноплі — так попростішав ураз і навіть реготнув, оглянувши себе. А Никифорові аж прикро стало від того синового вигляду: наче перекинувся Павло із пана в попихачі...

“Хоч би не побачив хто”,— подумав і порадив синові:

— Ти отамо поміж Хвойлівськими очеретами бовтайся. Там линки є і берега не видно, хто воно та що. А я перегодом прийду з одежею.

І посліпшиє помагати жінчиній сестрі поратися коло печі, бо знав, що в неї до цього діла кебети не лишньої. Хіба не вивернула колись на різдво чавуняку холодою? Тоді виправдовувалася, жалібно й гуняво: “Як воньо ж бо тут пече, а там тече, а тут тобі рьогач спав!” Никифор аж сплюнув сердито од тої згадки і майже підтюпцем подався додому.

Павло вбрів у воду, шахнув одразу по груди, охнув і заіржав — така вона була холодна. “Погано, що штани не застібаються. Треба було б свій комбінезон удягти,— покавсяся.— Так новісінький же ще...”

За першою заставкою попалася в кімлю шука, зелена й прудка. Павло кілька разів хапав її, та все невдало, шука випорскувала з пальців, доки не шубовснула у воду.

— От тобі вже нема однієї,— сердито буркнув Павло.— Так наловиш, роззяво!

А тут на додачу так ужалило в паху, мов старою кропивою, що аж присів і процідив крізь зуби: “І-і-іх! Треба було таки надіти комбінезон, хай він пропаде!”

Заставив ще раз і довго грузився в муляці поперед кімлі, тримаючи її однією рукою, а другою ширяв у воду, як бовтом,

та приказував: "Давай-давай!" Тоді рвучко витяг снасть — пусто, сама ряска, сувої куширу, очеретяні дудки та равлики. Сонце світило просто в кімлю, і все те зелене добро з водяного царства сліпило очі колючими кришталевими промінцями. Павло став поволі перергібати п'ятірнею кушир і раптом: ляп-ляп — карась, широкий, у долоню, і червоний, мов з міді. Не роздивляючись, спровадив у брезентову торбу, що вже намокла і торохтіла.

Далі він уже не чув, кусало його чи ні, а тихо крався поміж лататтям, розсуваючи його грудьми, нечутно занурював кімлю і товк ногами та весело, по-хлоп'ячому приказував:

"А дзінь-дзінь, щучка... Дзінь-дзінь-дзінь!"

Коли піймав другу щуку і вкинув у торбу, подумав:

"Оце було б уже дві".

А як попалася й третя, аж уголос сказав:

— А це було б уже три!

Інколи ставав перепочити і слухав, як позаду нього сичать, влягаючись на своє місце, кушир та латаття, як сонечко гріє сухі плечі, а вода під берегом уже не студить груди, обліплені сорочкою, а зігріває, ніжить м'яко, що отак би й заснув у її теплих обіймах... У незболочених закапелках при самому березі вода стояла така прозора, що видно було дно: тонкорунну ніжно-зелену травицю, верболозове гілля, обліплене важкими кім'яками бодяги, та муляву рибку дрібненьку, що стояла косячками проти тихої, ледь помітної течії.

Неподалік на чистоводді, лишаючи за собою два тонкі водяні вуса, плав вуж. Павлові похолонуло в грудях, але він згадав, що вужі не кусаються, що в дитинстві навіть носив їх, ті холодні, гнучкі веретена, за пазухою, то тільки лоскотно було, — й заспокоївся. Од першої згадки про дитинство прокинулася й друга, й третя... Як голяка ловив старим кошником без дужок в'юнів та бобирців; як ледь не щодня, влітку і взимку, продаився в лузі крізь гущавину з сокирчиною за ремінцем, і кожен пень був йому не просто пнем, а щасливою знахідкою, купкою дров; як пас череду отуту на прирічкових низах та пік у кизяковому жару степову картоплю, таку піскувату, що й хліба до неї не треба; як ходив місячними вечорами зі своїми однокашниками у молоденькій сивій сосні посеред села — "парубкував", а що дівчата-підлітки охочіше горнулися до старших хлопців, то зробили бубну, доп'яли десь стареньку балалайку і зманювали їх тим нехитрим оркестром до себе, хоча й цілуватися ще не тямали, а тільки кокошилися: торохтіли в бубну, тюгукали та затягалися по черзі лавочною цигаркою.

Потім його виряджали у ФЗУ, і дівчатка співали йому під бубну з балаалайкою прощальної пісні:

Последній нинішній деньочок,
Гуляю з вами я, друззя...

І Настя Кушнирівська співала, вимовляючи не “друззя”, а “друззя”. А як ручкалися на прощання, чого ніколи раніше не робили, і розходилися, Настя вбгала йому в долоню напаччену дешевими духами хусточку з двома літерами, вишитими зеленою ниткою: Н + П. Любила ж, видно... А він, замість обняти, пригорнути дівчину, бувало, перечіпав її, ніби ненароком, або штовхав зненацька на соснину й реготав пришеленкувато. Да... Бачив її, як приїздив три роки тому до батька. За офіцера вийшла. Гарна зробилася, товстенька, щоки блищать... Ну, та й він не прогадав. Рита жінка добра, хоч і погулювала колись, чув од хлопців по роботі. Зате зараз ні-ні. Воно й краще, як замолоду покрутить, замужем смирніша буде...

— Еге, чого ж це я стою, — докорив сам собі. — Там першу шуку прогавив, тепер — розмечтався. Уже б досі з десяток піймав.

І заходився ловити: то мовчки, то з радісними вигуками, як траплялася добра рибина.

Ополудні прийшов Никифор з костюмом, черевиками та брилем. Аж тоді Павло вибрів на берег і, почувавши млосну дріж у ногах, помився та перевдягся.

— Чимало накишкав, — сказав Никифор, виважуючи торбу. А сам подумав: “За що не візьметься, бісів хлопець, все в нього до ладу!”

Назад ішли помалу, бо Павло таки добряче натрудив ноги, ледве переставляв їх і думав з жалем: “Якби ота перша не втекла, якраз нормально було б. П'ятнадцять штук. А так тільки чотирнадцять”.

І та перша — п'ятнадцята — шука здавалася йому зараз найбільшою.

— Якщо вже кликати когось із чужих, то нужних людей, полезних, — сказав Павло, дізнавшись про гулянку. — Голову колгоспу чи ще когось, хто вам пригодиться.

— А що голова, — обережно заперечив Дзякун. — Поки на роботу ходили, поти й голова — голова. А зараз йому до нас діла немає, нам до нього. Пшеницю в механізаторів купуємо, пенція по закону йде. Хіба Митра Лободу гукнуть, лісника. То такий чоловік, що без нього не обернешся: дров треба — до Митра, сіна корові на зиму — до Митра, коней грядку виорати чи торфу привезти — знову ж таки до Митра.

Так і порішили: кликати лісника та ще директора школи з директоршею. Останніх Павло забажав. Як-не-як люди культурні, шановні в селі, до того ж якби не директор, то не бути б Павлові й завскладом. То ж бо директор тяг його до сьомого класу, можна сказати, за вуха: просив, умовляв, примушував — і таки вивів у люди. Адже перше, що в Павла спитали, коли висували в завідувачі,— яка освіта. Сім класів. Не п'ять і не шість, а сім! Може, це й виручило, бо кандидатур на цю посаду було аж три.

І ще домовилися: родичі посходяться й самі, а Митра Лободу та директора з директоршею слід привезти машиною. Це раз. Друге: родичі, як люди свої, питимуть і самогонку, а чужим треба взяти лавочної, бо невдобно. Митро, правда, такий, що й гарячу смолу питиме, а директора й директоршу слід пригостити по-культурному...

Надвечір стали сходитися гості, близькі й далекі дзякунівські родичі — брати, сестри, племінники й племінниці, навіть один онук, сержант понадстрокової служби. Жіноцтво, перецілувавшись, мерщій розв'язувало вузлики й тицькало Боркові гостинці, з усіх боків обдивлялося Риту, нову свою родичку, і, вдоволене, заходилося допомагати поратися коло риби, печі та столів. Чоловіки ж повсідалися під грушею біля "Москвича", закурили і завели свою балачку: розпитували у Павла про ті краї, де він живе, про те, чи й досі є в Ростові вурки, про роботу, "квартирю" і знов-таки про заробітки. І за всім цим у кожного чаїлося найголовніше питання: де можна взяти такі гроші, щоб купити машину? Однак про це мовчали, вважаючи, що то "не нашого ума діло". Тільки сержант-надстроковик ні про що Павла не розпитував, а сам, влучивши мовчанку, поривався розповідати і починав здалеку: "А вот в нашій часті, де я в даний момент служу..." Він шойно приїхав у відпустку і тепер з нетерпінням чекав, коли вона закінчиться: адже в частині його вже, мабуть, оформили на нове, незвичне й красиве звання — прапорщик! Одначе сержанта слухали не так уважно, як Павла,— кожен служив свого часу,— і часто перебивали.

Коли сонце торкнулося очеретів понад річкою, Павло розчохлив машину й поїхав за почесними гостями, міркуючи дорогою, як бути: забрати директора з директоршею і Лободу разом чи привезти їх окремо. І що купити — коньяку та шампанського чи горілки й вина. Так, вагаючись, і до крамниці увійшов.

У крамниці було велелюдно, як і всякого недільного дня; чоловіки брали по "маленькій" і йшли на берег посидіти, жінки

розкошелювалися на “концерви” з риби та лимонад, діввора товпилася за цукерками.

Павло привітався до всіх своїм “зассте!” і, відчуваючи, що всі на нього дивляться, сказав до продавщиці несподівано для себе самого:

— Дві коньяку, дві шампанського.

І виклав на прилавок аж чотири десятки, хоч треба було три.

Коли виходив з пляшками, почув за спиною нетерплячий шепіт, від якого приємно замало в грудях:

— Хто ж то воно?

— Та Павло Дзякунів, хіба не впізнали?

— Ти ди', яким козирем став.

— Видно ж, і грошви!..

Директор школи, Іван Лукич, а по-ковбишівськи просто Лукич, зустрів Павла надворі з помийною цеберкою в руках — поросяті виносив, розчулився вкрай, забідкався, що не може в такому вигляді обняти дорогого гостя. Лукич був людиною м'якої, навіть ніжної вдачі, понад усе любив діяльність і мав у селі безліч обов'язків: директорував, читав лекції на фермах та польовому стані, збирав місцевий фольклор, завідував народним музеєм, співав у клубному хорі, грав найскладніші ролі в п'єсах, які сам же й ставив, був членом сільвиконкому й головою товариського суду..

Вислухавши Павлове запрошення їхати в гості машиною, Лукич благально замахав руками, знявши їх догори:

— Що ти, що ти, Павлику, ми люди не горді, прийдемо й пішки. Скільки ж тут їхати! І загукав на грядки до дружини:

— Наташо Пилипівно! А кидай лишень сапу та перевдягайся, Павлуша ось кличе нас у гості.

Він провів Павла до машини і все казав:

— Повиростали мої орлики, розлетілися межі люди. От і ти — мужчина вже, повноцінний громадянин. Так і мусить бути. — І додав латиною улюблену свою, завчену ще в інституті, фразу. — *Tempora mutantur et nos mutamur in illis*¹..

Митро Лобода, уже напідпитку погодився їхати не одразу.

— До мене сьогодні дзвонили з області, приставник буде. Роботу перевірять, — сказав і подивився уздовж вулиці так, ніби “приставник” мав ось зараз виткнутися з-за крайньої хати. В селі знали, що Митра хлібом не годуй, а дай повеличатися службою. Якщо до нього, приміром, звертався по допомогу хтось із рядових селян, Митро казав: “Ніколи сьогодні.

¹ Часи мінються, і ми мінємося разом з ними.

Жду приставника з району”, якщо ж хтось із поважніших — голова кооперації, бригадир чи лавочник, брав вище: область.

Так і стояли перед ворітьми: Митро не поспішав йти в двір, Павло — сідати за руль, бо знав, що “полезні люди” люблять поноровитися. І чим дрібніші за посадою, тим дужче.

— Ну, що ж...— сказав Павло по довгій мовчанці й ступив крок до машини.— Якщо таке діло, то...

— А може, його сьогодні й не буде, чорт-тьо-го зна!— швидко сказав Митро.

За мить він уже хряпнув дверцятами, опустив скло й відкинувся на спинку сидіння.

— Паняй!— кинув недбало, ніби Павло був його власним шофером.

Павло не образився. Він звик терпіти потрібних людей, то тільки посміхнувся й погнав машину.

— Багато бензину жере?— спитав Митро так, немовби він також мав машину і вона “жерла” багато бензину.

— Смотри, яка дорога,— одказав Павло.

Далі не знайшлося про що говорити, дарма що колись разом училися в школі, писали бузиновим чорнилом, билися в кулі, парубкували в сосні з обклеєною газетами балалайкою, щоб не розпалася, та саморобною бубною.

— Коли те було!

Гулянки, однак, не вийшло. Почалося з того, що Домаха, Дзякунчина сестра, яка старшинувала коло печі, забула про рибу, і вона пригоріла одним боком. Промазав і Дзякун, підпоївши лісника в коморі, доки домовлявся з ним про вільху на шалівку. А оскільки розмова мала бути відвертою, то й сам хильнув. Отож, коли гості випили по першій, Митро ні сіло ні впало з’єрепенився, що перед ним не поставили, як перед директором, коньяку, розсердився, пив домашню чарку за чаркою і тільки з сержантом.

— Служба!— гукав через стіл.— Давай удвох! За армію. Люблю армію! Там — усі рівні! П’ємо за армію.

Директор, аби якось приборкати колишнього свого учня, пересів разом з коньяком до нього, гладив плечі, шепотів на вухо, мабуть, щось лагідне й примирливе, бо лице так і промінилося батьківською ласкою, але це, либонь, ще дужче розджожкувало Лободу, він виривався з обіймів і сікався до Павла:

— Ти, хамаршельда! Чуєш? Признавайся: на чому латаєшся, що таким паном прикотив? Заробив? Брехня! Мовчиш? То ж то й воно!.. Солдат, починай:

Дальневосточная-а,
Опора прочная-а...

— Ти закускою, Митре,— холодно сказав Павло.

— Що — Митре? У Митра, думаєш, менше грошей, ніж у тебе? Дзуськи! У Митра, щоб ти знав, на кожному дубі — хромові чоботи висять! І на кожній вільсі!..

— Не треба, не треба, Митрику,— воркотав директор.— Висять, віримо. От і добре... А тепер заспіваємо. Помагай, На-ташо Пилипівно.

І почав чистісіньким тенором:

Ой, гаю мій, гаю,
Зелений мій гаю,
Чом на тобі, гаю,
Листя, листячка немає...

Митро й справді принишк, мов дитина, якій дали циці, похилив голову й тихо заплакав:

— ...А вот в нашей часті, де я в даний момент служу,— розповідав Риті сержант, перекрикуючи пісню,— у кожного молодшого командира, як і в офіцерів, три форми: парадна, вихідна й робоча. В даний момент на мені парадна...

— А чого б мені не випити, Лукич, скажіть,— з п'яною делікатністю допитувався в директора Дзякун, коли пісня скінчилася.— Як до мене син приїхав? Та ще який! Ви ж не дасте збрехати: якби щоб не таке врем'я, як тоді було, хіба б він не вивчився на інженера чи ще когось? Вивчився б. В нього й зараз шість душ. І всі слухають. Бо — вміє...

— Павлуша — золото,— погоджувався директор, смакуючи непідгорілим риб'ячим боком,— уважний, витриманий... Золото!

Почувши цю розмову, Митро Лобода вибрався з-за столу, хисткою ногою підійшов до Павла й міцно, як арканом, обійняв його за шию.

— А пам'ятаєш, друг Павло, як ми з тобою... У-у-у! Не згадуй. Думаєш, я забув? Ні! То твоя молодиця?— тицьнув пальцем у Риту.— Ей, молодице приєжджа! Хочеш, я тобі розкажу, який твій чоловік у дитинстві, ще до ФЗУ, був?... Руде, скупе, витрішкувате... Тільки ти, Павлушо, не обиджайся, я по-дружеськи...— і засміявся хрипко.— Йй-богу, не брешу! А тепер диви: пан, хамаршельда! Ні, скажи хоч ти, бо він не хоче, на чому він латається, га?

— Додому, Митрику, додому. Спать,— лагідно порадив Лукич, геть розм'якнувши від чарки.— А завтра зі свіжими силами — до праці.

— Ні, хай скаже!— п'яно реготів Митро, і так стис Павлові

шию, що той аж побуряковів, підвівся, виважуючи на собі лісника, й під вигуки захоплення та регіт компанії поніс його з хати.

Опинившись за ворітьми на лавочці, Митро скрипнув зубами, глибоко зітхнув і сказав уже крізь сон:

— Нас — не проведеш. Ні-і-і...

Надворі, низько над полтавським шляхом, світив повний місяць. Од хати й хлівчиків на землі лежали довгі тіні. Під призьбою, облиті світлом з вікон, цвіли й по-нічному свіжо пахли жовті гвоздики, а під грушею прохолодно блищав “Москвич”.

Павло постояв посеред двору, прислухаючись до німотної тиші в селі, і пішов до машини знімати акумулятор, розмірковуючи, що тут, звісно, можна б цього й не робити, але хто його знає, на гріх, як кажуть, і курка свисне...

У хаті заспівали гуртової “Ой, ти, Галяю”, і Павло, одгвинчуючи акумулятор, теж підмугикнув:

Поїхали з нами,
З нами, козаками,
Краще тобі буде,
Ніж у рідной мамі...

БОВКУН

Сімдесят років прожив Свирид Хорошун і ні разу в житті не стояв на базарі в ряду, щоб уторгувать свіжу копійку. Купувати доводилося: у неп — коня, у війну — сіль, сірники та саморобне мило, по війні пуд жита якось купив грядку засіяти. А торгувати не торгував, хоч і було чим: картопля родила добра і багато, цибуля, часник, огірки, яблука в садку, груші, сливи сині угорські, вишні... І все дорідне, доброго заводу ще й з молодого дерева, бо Хорошун двічі за життя садок, вважай, заново пересадив. Тож і родило, як напоказ. Сушилося на узвар, засипалося цукром у бутлях, щоб потім вигратись у найкраще питво — наливку. А більше роздавалося. Не всім, щоправда, а тим, кого знав Свирид за людей путніх — не хитрих, не піддабузливих, роботящих, яким був і сам: у роботі — віл, у пораді — мудрець, у компанії — співака та веселун.

За п'ятдесят своїх косарських літ нікому не поступився Свирид Хорошун першою ручкою, хоч були мужики й сильніші за нього, та, бач, не мали тої хватки в косарстві, яку мав Свирид. Стався, щоправда, раз, іще до війни, такий випадок, коли не першим вийшов Хорошун у косарській вервечці, а другим — за покійним Василем Карим. І то не тому, що Василь косив краще від Свирида. Просто голова підмовив його поставити рекорд на косовиці. Карий, будши не з хизунів,

відмовлявся, с'як і так відкараскувався, бо знав, що не перекосять Свирида, хоч і дебелиший за нього, і молодший на цілих десять років. Проте голова наполіг, то довелося взятися за гуж. У селі й досі ще пам'ятають, як це все сталося, і переказують молодшим, навіть дітворі, щоб училися бути розважливими та не ганялися за вітром, бо його ж не доженеш. Якщо, приміром, брався хтось за непосильне, його застерігали: "Гляди, щоб не було, як із Карим,— надувся, а тоді штани прав". Це культурніші. А більшість навпростець казало: "Гляди, щоб не ввахлався, як Василь Карий на рекорд!"

А було ось як. До обіду Василь махав косою таки добре, випередив косарів на цілу ручку, хоч і сходив потом, а після обіду чи то з'їв щось не те чоловік, чи перехвилювався, ну штани таки прав у річці, це всі бачили, і додому пішки не здужав дійти — підводою забрали. Свирид, що косив другим, кілька разів пускав косу при Василевих п'ятах і казав мирно: "Може, Василю, годі?" Не на кпини брав, а просто так казав, жаліючи хлопця. Другого дня знову косили, і Свирид, як завжди, йшов першим, бо Василь зліг. Так і не поступився Свирид першою ручкою нікому — ні на сороковому році життя, ні на п'ятдесятому. А там пішли комбайни, сіножатки, й косарі вийшли з моди.

Ще був Свирид найкращим барабанщиком біля машини, і коли він, а не хтось із підмінних кидав снопи в барабан, машиніст спав собі під паровиком у соломі — не боявся, що барабанщик укине цілий сніп і з маховика снаде пас чи ще щось таке транитьсья од невправності подавальщика. Машина гула рівно, як вулик із бджолами.

Можна було б налічити чимало робіт, у яких Свирид Хорошун правив за першу руку, та надто вже багато їх перероблено старим за його вік.

На пенсію вийшов Свирид у шістдесят, з медаллю за добру роботу та приймачем "Рекорд", який подарувало йому правління колгоспу.

Тепер час спливав за домашніми клопотами, посиденьками в однолітків та куривом. Жінки не мав ніколи, бо у війну з німцями, ще кайзерівськими, пошкодив йому осколок ту частину тіла, яку Свирид звав "апаратом". На старості, звісно, можна було б узяти котрусь бабу до пари, щоб хоч прала та їсти варила, і охочі траплялися — самі приходили свататися, але Свирид уже так звик жити бовкуном, що навіть у переговори з ними не йшов. Не хочу — і квит.

На старість зробився Хорошун скупий далі нікуди: струхла дошка в паркані — нової не вставить, хоч дощок має до-

силь, навіть дубових; загубила якась машина оберемок бамбука напроти його двору — куди той бамбук везли і навіщо, хто зна — перший вискочив на шлях, поцупив у хлів. І скільки потім сільські рибалки не просили на вудлища, всім відмовляв: хай лежить, пригодиться. Падає в садку садовина, гниє у траві, винний дух од неї на весь куток розливається, а нікому і яблука не дасть, хоча б покуштувати. Визбирає, обріже гниль і посушить тоненькі зелені крушалочки або на сік у ночвах передавить. Одне слово, скнара скнарою. Аж селянам дивитися на нього шкода: недоганяє чоловік. Чи про смерть забув. А воно ж гріх про смерть забувати. І ще диво: замолоду, поки людині всього треба, роздавав, що мав, на всі боки, а тепер, як нічого вже не треба, окрім сонця в затишку, тепла в хаті на старі кості та їжі негрубої на зморений шлунок, — усе під себе підгрібає. У коморі висихають у плетеній корзині сотні яєць, стоять попід стінами мішки з сушеницею, поточені мишами, по весні з них метелики хмарою надвір летять. У хліві на бантинах шашіль точить нові дошки — п'ятидесятки, сороковки, тридцятки... По кутках діжки розсохлі, наповнені вщерть сосновими шишками, попелом, закам'янілим вапном та пожовклою крейдою, що вже нікуди не годяться. Дрова обросли сірим грибок; хмиз, насичений хтозна й коли, злігся і спів усередині; околот побитий мишвою... Тільки бамбукові аж нічого не сталося, бо рослина це нетутешня, то її ніщо й не займає, жоден шкідник.

— Діду, нащо вам все оте? — допитуються в старого молоді й пристаркуваті сусіди та заходжальники.

— А на те, — одказує Свирид. Або мовчить, як і не чує.

Він то знає, нащо воно йому. Хто-хто, а він — знає. Ночами, як не спиться старому, вертаються до нього коні-літа, і кожне рік цілий, мов день, бо злежався у пам'яті, і днів тих багато, ясних і чорних, щасливих і нещасливих. Ясні мовчать, світять далекими тихими зорями і, як і зорі, не гріють. А чорні страхають:

“Забув, як длубався весною в багнюці, коли ще й вода з грядки не зійшла, та шукав вимерзлу, спляснуту в оладочок картоплину, щоб домішати з пригірці кукурудзяного борошна та спекти на сухій сковороді маторжаника?..”

“Забув, як ходив у калосах, обмотаних рукавами од старої куфайки, що змерзлися за день, мов ті ковганки, й лещатами стискали ноги?..”

І на ранок, прокинувшись та поспідавши куснем хліба з яблуком чи кухлем вишневого чаю, заходжувався Свирид коло господарства. А як робити було нічого, нипшорив у дворі,

в садку або на шляху, мо', знайдеться щось годяще. Побачить у шпориші квасолину, виплаує з-поміж в'юнких стебелець і принесе у хату, у горщик з квасолею кине; назорить усохлу гілочку на яблуні чи груші — дереться до неї по-старечому незграбно, щоб обломити,— і в хлів її, до дров.

І так щодня. Не живе, а полює. На очах у всього села, викликаючи в людей жалість, або сміх, або й слово глузливе. Свирид того як і не помічав, не те, що боявся!

“Засмієтесь на кутні!” — думав собі.

Боявся він єдиної родички своєї, племінниці Марфи, теж одинокої, підтоптані вже молодиці. Приблизить, було, принесе гарячих пампушок, меду базарного кухлик, а то й борщу в глечики гарячого, і якщо він не встигне забачить її ще здалеку та позамикати свої арсенали, то так і пасе очима дядькове добро.

“Щита, щита, бач, наче вона його наживала!” — думав люто і норовив хоч собою затулити двері до комори, хліва чи погребка. Та хіба ж затулиш, як вона вдає, що до хліва розігналась, а сама вже, дивись, у погріб шаснула.

“Як моцоклет!” — обурювався Свирид.

В'їдливішого порівняння не знаходив, бо понад усе в житті ненавидів мотоцикли. Може, тому, що сусіда-тракторист ось уже десять років будив його вдосвіта своєю двоколісною машиною.

“Дир-р, дир-р!” — передражнявав Свирид, зачувши, що сусід заводить мотоцикла. Ще й услід йому, коли той від'їжджав ген від села і мотора вже не було чути, диркав та плювався.

Отож не ївся йому ні мед племінничин з пампушками, ні теплий хліб з борщем.

“Лашитесь, дума, за ложку меду одписне на хазяйство швидше видаурить. Жде, ма'т, не дїждється, поки дядько ноги одкидає. Ну, та пожди, пожди...”

Йому й на думку не спадало, що Марфі болить на нього дивитися, старого, виснаженого роботою, сухоїжею та безсонням од думок, як би то примножити своє добро; що поряється вона у його схованках тільки задля того, щоб урятувати хоч те, що можна, бо все ж переведеться, ні з чого буде дядькові і юшки зварити взимку: погниє од старої торішньої картоплі молода, насипана зверху, струхлявіє от старої нова сушенія садкова...

“Ач, перемацує! — бубонів Свирид. — Мацай, мацай! Ще не скоро буде солодко! Ще мій ворон не скоро прокряче...”

Не вмирать Свирид порішив доти, доки космонавти не знайдуть ще однієї землі з людьми і доки він не дізнається,

яке там життя: є там правителі чи немає, вірять ті люди в бога чи ні, а якщо вірять, то в котрого — отця, сина чи святого духа. Головне ж, як там будують хати: так, як у нас, чи, може, не так? У нас, приміром, вікна в стінах, а в них, мо', в стелі — хтозна.

Буває, іде хтось мимо Свиридового двору, підпивши, — а є й тверезі та дурні, — уздріне старого за якоюсь роботою, та:

— Старіємо, діду?

— Вже ж не молодіємо, — Свирид на те.

— А не страшно вмирати, діду?

— Не знаю. Як умиратиму, приходь, скажу.

— Отак ні разу про смерть і не думали?

— Нащо про неї думать? Прийде — обізветься.

— А куди вам, діду, хочеться втрапити — у рай чи в пекло?

— Куди пошляють.

— Хіба, діду, й там начальство є?

— А я! — вже весело каже Свирид, бо таки чує ще снагу в тілі, чом не пожартувати. — Без начальства нильзя!

Коли ж від села до району пустили автобус і селяни, кому було з чим, взяли моду їздити в містечко на базар, зажив Свирид, як ніколи досі. Набере два кошики яєць, одвезе — гроші, заріже двох-трьох півників, продасть — гроші, збуде мішок сушениці — гроші.

Тричі на тиждень базар. І три дні ті для Свирида — свято.

Спершу не дуже-то в нього купували. Стоїть обшарпаний дідок, картуз хіба що курці на сідало згодився б, такий дохлий, куфайка блищить, чоботи, штани — страм один. Того й обминали. Дотумкав тоді Свирид, що покупець не просто людина з грішми, а продавець не просто людина з товаром, бо чого ж у тих, хто краще вдягнений, охочіше й купують. То справився, не вирізниш у ряду з-поміж інших куфайка новісінька, цупко тримається на прострочинах, чоботи солдатські з вивернутими передками, картуз сукняний, приємно важкенький... О! Зразу діло закрутилося колесом. Не мине й півгодини, дивись, розмели усе, що привіз. Таке, хоч другу ходку роби!

За літо навчився й торгувати. Припрошував покупця не хвацькими вигуками: "Кому ще, найдешевше оддаю, ану підходьте!" — а ласкою і правдою:

"Ось крашанки. Одна в одну. Карбованець за десяток".

"Ось кружалки на узвар. Антонівські. Як сонце. Карбованець за купку".

"Ось півень. На совість годований. Шість прошу..."

І то була чиста правда: крашанки одна в одну, кружалки справді з антонівки і справді як сонце, півень годований таки на совість.

Продавав Свирид не все, що мав придобаного. Ні. Знав-бо, що гроші не завжди в ходу — що схотів, те за них і придбав. Гроші часом не більш як папірці, що тільки хрускотять. Було таке. Тому завів собі в коморі найпотаємніший сховок — зладнав засік з лядою під замок і держав у ньому: три центнери пшениці, лантух обім'ятої кукурудзи, кілька горщиків квасолі, торбу сушених ягід — словом, те, що довго зберігається.

І зажив старий міцно, впевнено, як маленька, проте сильна держава: голими руками не візьмеш. Інколи навіть ловив себе на думці, що йому хочеться чорного дня або хоча б його тіні. Отоді він сказав би своїм кепкувальникам: "А що!" Схаменувшись, одначе, гнав цю думку геть, соромився її, покашлював, хмурився, сердитий на самого себе, й казав утолос: "Хай живуть люди, чого ж". І знову поважав себе, як раніше.

А вечори які любі та милі настали Свиридові! Раніш було сиди нудьгуй, жди, поки той сон старечий пізній нагодиться, слухай, як миші торощать по закутках надбане щоденною працею. Бо кіт розледачив, тільки спить та парубкує ночами, стерво... Як людина. Поки є в неї і переє — розкошує, леда-рює; немає — скигають. А вже ж порада!

Тепер не те. Тепер затопить у грубці вечерю зварити (адже щоб кошики до автобуса пиряти, сили треба, а щоб сила була, їсти добре), сяде, святковий, на стільчику, супроти дверей, і розрівнює долонею гроші на коліні. Тоді складе їх у стосик і нагнітить чимось важкеньким: хай злежуються, бо рівні гроші і в руки приемніше брати...

З дрібними клопоту більше: частину на здачу лишити треба, частину обміняти в лавці на паперові. То поподзвонить ними, доки дасть лад.

Коли виручку перелічено, Свирид розкладав її між сторінками Євангелії так, щоб знати потім, де яка валюта лежить: десятки — в розділі "Од Матфея", п'ятірки — "Од Луки", троячки — "Од Іоанна", карбованці — "Од Петра". Далі ховав книжку на комин, прикидав усяким ганчір'ям і чхав так, наче батоном ляскав, бо душила його пилюка, якою те ганчір'я обросло. Одічхавшись, злазив з печі, ходив по хаті від дверей до ікони в кутку, почорнілої Варвари-великомучениці, сюди-туди, гуп-гуп новими чобітьми. І під захожувальний стукіт підборів тягло його помарширувати, згадувалася служба в солдатах та пісні, співані у походах, не теперішні, а тодішні; то, дивись, і заспіває, хоч і хрипкувато, зате по-молодецьки, рубаючи слова на шматки, від кожен крок:

Всі вим-пе-ли в'ють-ся і це-пі гремлять,
Послед-ній парад наступа-га-єт,

Вра-гу не здайоу-ца наш гор-дий “Варяг”,
Поща-ди нікто не жела-га-ет...

Тоді враз зупиниться посеред хати, мовби наткнувшись на невидиму стіну, скаже: “Гьху! Як здурів!” — і вкладається спати на тверде дерев'яне ліжко, що вміє рипіти на всі голоси.

За два роки базарування, влітку, а як теплий день випаде, то і взимку, набралось у Свирида грошей стільки, що Євангелія вже й не стулялася, і він, повагавшись, одніс їх на пошту. Вагався довго, бо ніколи й нічого ще не зберігав у чужих руках, незвично якось і боязко трохи: бува, не оддадуть! Скажуть, де, діду, гроші взяв? І не оддадуть. Коли ж довідався од людей, що держава не тільки зберігає трудову копійку, а ще й проценти платить, одніс. Подати, щоправда, не зразу подав, а спитався у Сашка-поштаря, молодого ще, поквалітового хлопця в окулярах, що, як говорив, ковтав по півслова:

— А скільки це, Сашко, за рік процентів набіжить, як я тобі шістсот сорок два карбованці здам?

Поштар ухопив ручку, застрочив на папірці якісь цифри, шепотів, креслив, аж із пера дрібні крапельки чорнила чврикали, тоді сказав:

— Де'тнадця' 'бованців 'ядесят коп, ді'у.

— Ти не спіши, — урезонив його Свирид. — Це тобі не конверти, а гроші.

— Де-ят-нацять... — по складах повторив Сашко. Свирид вдоволено прокашлявся і витяг гроші, загорнуті в хусточку й зав'язані.

— Перецитай. І виписуй книжечку, хай лежать у тебе.

Дома роздивився книжечку як слід: погортав, слинячи палець, подивився листочки на світло. Нічого, хвильки якісь намальовано синенькі. Тільки тонка дуже. І зітхнув: з грішми було краше, веселіше. А це таке, книжечка — і все.

Якось узимку, коли взялось на відлигу — ляпотять щодня, тумани, — стало Свиридові важко дихати. Так важко, що повітря, здається, тільки до горлянки доходить, а далі ні. “Може, оце й вона?” — подумав Свирид і переказав сусідьми, щоб покликали Марфу.

Прибігла. Перелякана, очі лихоманно горять. Що, як, чого вам, дядьку? Може, купити чогось, лікаршу викликать? Не треба. Хіба лікарша бог? Пора, видно, то й бере. Ач, як зраділа! Лікаршу...

— Піді перепиши книжку на себе, — сказав твердо. — Отам на комині. В Євангелії... Поховаєш, як годиться.

І ледь не розплакався.

— Та щоб поминала, гляди. Там є за що.

Марфа плакала. А він лежав, склавши руки на грудях, і урочисто дивився в стелю.

— Хреста залізного не став. З труб роблені, порожні в середині, аж гудуть. Купиш дубка. Попа не треба. Нема зараз пунтніх попів. Музики теж не треба. Півча хай співає...

Відлига стояла довго. Марфа щодня сиділа при дядькові — одпросилася з роботи, а настали морози, Свирид підвівся. Як не було нічого. То знову покликав Марфу.

— Принеси книжечку. Підемо завтра перепишемо назад. Видно, ще мені не пора...

І так щозими, щоосені: то зляже Свирид, то встане, то Марфі книжку перепише, то назад одписує.

“Серце у вас, дідусю, комсомольське,— сказала якось лікарша, молоденька й весела. Сама прийшла, прочувши про дідову недугу.— Тільки їсти треба краще”.

А це вже і влітку не завжди добре старому. Надто ж як дощить.

А жаль. Проценти на книжці ростуть, як гриби навколо пенька. Вже до тисячі добирається.

Коли хвороба попускає, Свирид виходить за двір, сидить під тином на лавочці, хиткій, підтрухлій у землі. Здалеку його й не помітно: тин сірий і Свирид сірий. Тільки борідка біліє. По ній і впізнають старого. І вітаються, вважає, до неї.

Сидить і дивиться на шлях, недавно заасфальтований, гамірний — машина за машиною, сюди-туди. Куди вони їдуть? Що везуть? Ага, оно таке, ніби ящички повезли новенькі.

“От якби впав хоч один,— думає Свирид.— Ловкі ящички”.

А то і не ящички зовсім. То промкомбінатівська машина вату в район повезла людям на одіж...

Прийшов якось до Свирида завклубом Семен, рудий довготелесий парубійко. Завів балачку про се, про те. Тоді:

— Чи немає у вас, Свидире Леонтійовичу, чогось такого, щоб у народний музей його? Вишитої сорочки, бриля, шапки старовинної або крайки.

— Цього нема,— одказав Свирид.— Косу візьми, як хоч, у хліві висить, наклепана, ганчіркою промашеною обмотана...

— Коса в нас уже є,— зітхнув Семен.

— Тоді паняй далі,— буркнув Свирид. І засовався на лавочці, шукаючи плечима сонця.

Так і не обізвався більш.

ІВАН СРІБНИЙ

На пристанційній вулиці за блискучими від сонця коліями грала музика, хтось охрипло зривався на пісню, ще хтось вигопкував під танок, і Іван подумав, що, мабуть, там весілля.

“Чи не те, бува, дівча вискакує за свого танкіста?”

Іван згадав дівчину, ще зовсім юну, дитину, либонь, схожу на школярку-восьмикласницю або й ще молодшу. На ній було коричневе платтячко з білим мережаним комірцем і жовті черевички на низькому підборі. Іван танцював з нею минулої неділі під радіолу в деповському червоному кутку, що й справді був червоний від гасел, діаграм і плакатів.

Дівчина прийшла не сама, а з демобілізованим солдатом у танкістських погонах, у чорному рубчастому шоломі й жовтих крагах по лікті.

“Як на маневри прибув”, — подумав Іван.

Грали танго, і танкіст просто від порога, обійнявши дівчину крагою за тоненький стан і закинувши голову назад, певно, щоб дивитися на неї трохи зверху (він був невисокий хлопчина), закружляв у танці. По тому, як він усміхався, впевнено і недбало, як виробляв ногами усякі кренделики, видно було, що солдат і в танці, і перед дівчиною, і перед усіма почувується левом серед дрібних звіряток. На нього й справді дивилися всі, хто танцював: дівчатка — захоплено, хлопці, які ще не служили, — побожно...

Іванові не досталося пари, і він блукав очима від гасла до гасла, читаючи їхній зміст. Помітивши, що новенька дивиться на нього через танкістове плече, одвернувся і знов став читати. Однак зауважив, що очі у дівчини карі, з золотом у зіницях, і що вони наївно довірливі.

Потім оголосили “білий” вальс. Дівчина, ховаючи очі від солдата, що куриє біля дверей і вже ступив був крок їй назустріч, підійшла до Івана і, дивлячись у підлогу, сказала:

“Потанцюйте зі мною...”

Її звали Наталею, і вона жодного разу не глянула в Іванові очі зблизька. Навіть тоді, коли він спитав, як її звати. Вона танцювала не так легко і вільно, як із танкістом, а лише слухняно, навіть

покірно, і, кружляючи, Іван майже носив її на руках. Вона була легесенька. І платтячко її шкільне ледь пахло нафталіном.

“Дитина”, — подумав Іван.

Коли він повернувся на своє місце, танкіст підсів до нього, нервово поплескав себе крагою по коліну і сказав, контужено пересмикнувши губами:

“Давай вийдемо, друг...”

Іван підвівся і першим пішов до дверей.

“Починається, — подумав, — цивільне життя...”

Він працював у депо лише чотири дні по демобілізації, на тому ж верстаті, що й до служби. Ходив на роботу у флотській роби “хебе”, яку зекономив (серед матросів це називалося “засундучити”), та безкозирці, яку знімав у бані в роздягальні і клав у свою шафочку, щоб не замацькати: хай буде пам’ять. Так і працював за верстатом з непокритою головою, підв’язавши білу хвилясту чуприну мотузочком або тонкою дрогоною.

Надворі було зоряно й тихо. Лише в котельні за складальним цехом сичала пара і тьмяно полискували під ліхтарями вагонні колеса, що Іван учора обточив на старому своєму “дойчланді”.

Ця незграбна велетенська шарманка інколи працювала поволячому цілу зміну і після зміни, якщо треба було “виручати” план, і Іван залишався на роботі до потемок, інколи ж ніби зурочена зупинялася враз, і запустити її було несила так само, як зрушити з місця вморених волів. Розсердившись, Іван хапав півпудовий різець і пудив ним у станок, а сам ішов у сусідній ковальський цех, бо верстат і після прочухана мовчав, лише скорботно дивився на Івана колись нікельованою табличкою: “Deutschland 1936”.

В ковальському Іван мовчки забирав з рук у молотобійця молот і гатив ним так шалено, що коваль, старенький дядько Сашко Буряк, умовляв мирним воркїталивим баском:

“Легшенько, сину, легше, а то ми з тобою з осі шаблю викуємо ненароком... — І, пританцьовуючи молотком то по ковадлу, то по нагрітій до солом’яного кольору осі, питався: — Що, верстат зобиджає? От біда з нами, старими роботягами... Мені було десь тридцять годочків, як його привезли із самої Німеччини... Ну та хай він одспається трохи, а ти вхоркаєшся трохи з молотом, тоді й поладите, тоді він тебе і послухає...”

Коли Іван повертався в токарний, біля верстата вже вештався начальник депо, маленький, сутулуватий чоловічок, у якого на скронях завжди блищали крапельки поту. Свиридо-

вич — так звали начальника усі в депо — майже ніколи не ходив, а бігав, і здавалося, що він котиться.

“Знову бив верстат?— тонкоголосо напускався Свиридович на Івана.— Варвар! Лудист! Не смій!” — І котився сварити ще когось.

Доносив на Івана коротконогий і малорослий Сергій Тарануха, що точив усякі дрібнички — гайки, гвинти, шайби тощо. Він доносив на всіх у цеху, був сварливий, причіпливий і дріб'язковий, як і деталі з його верстата. Ще Тарануха любив стовбичити в получку біля віконця каси, аби підзирнути, хто скільки заробив.

Тарануха горбився біля свого низенького верстатика, вишкіряючись поглядав на Івана через плече, і та його вишкірячка була схожа на тарганячий порух вусами. В цеху було заведено не помічати Таранухи, не встрявати з ним у суперечку. Тому Іван натискав на кнопку електродвигуна, приказуючи: “Ну, давай, старий, давай”, — і верстат воркітливо, як дядько Сашко, крутив колесо далі, знімаючи товсту розпечену стружку, з якої валував густий мазутний дим...

Танкіст вийшов не зразу і не сам, а з двома молодиками, що курили цигарки і тримали руки в кишенях.

“Слухай, полундра.— танкіст грубо поклав на Іванове плече руку в кразі.— Я не хочу з тобою заводиться — ти служив, я служив,— та знай: Натаха моя королева, я ходжу з нею вже другий тиждень... Так що відчай”.

Іван прибрав з плеча його крагу і сказав:

“Спродав своїх асистентів. Інакше розмови не буде”.

“Ух, який оррьол!— роблено здивувався один молодик.— Боря,— звернувся він до танкіста майже благально,— дозволь помацати його за пір'ячко”.

“А може, одведем трохи далі,— запропонував другий невстояним ще баском.— Бо він тут іще писк підніме. Хай наші спокійно потанцюють”.

Обидва вони затягалися цигарками і лучили випускати дим Іванові в обличчя.

“Киш!— сказав Іван, відчуваючи, як м'язи йому наливаються кам'яною твердістю.— А то позакидаю на депо, а драбини не підставляю”.

Танкіст реготнув так, мовби він змерз.

“Словом, домовилися, море”, — сказав примирливо.

“Ти з “королевами” домовляйся, а зі мною, як хочеш, постій, покури... мовчки.— Іван дістав цигарки, подав одну танкістові.— І зніми дурні оті краги. Тобі що — холодно?”

Він повернувся, щоб іти, але молодики з цигарками в зубах заступили йому дорогу і вийняли руки з кишень.

“Що, цапки, хочеться ріжки спробувати? — спитав Іван. — Гаразд. Тільки писку не піднімає мені!”

Він спиритно вхопив в оберемок обох разом, як обручем обкував, подержав мить. “Покласти на землю — ще памороки позабиваю!” — і кинув молодиків на купу висушеного піску для піскострумного апарата.

Вже у дощаному коридорчику, що вів до червоного кутка, почув:

“Ну, ч-чудило, жартів не розуміє!”

Танкіст і далі танцював тільки з тою дівчиною, невдоволено шепотів їй щось на вухо, а вона дивилася йому в очі так, що Іван подумав неприязно: “Сестра милосердя...”

Після танців дівчина швидко, не оглядаючись, пішла через колії і танкіст — краг він так і не зняв — подався за нею слідом. Віддаляючись, вони мелькали по черзі то в жовтому, то в червоному світі на стрілках — вона попереду, він позаду.

Іван тугіше натяг на лоба безкозирку, щоб вітер не скинув на штибових кучугурах — там завжди було вітряно, як у горах, — і, заклавши руки в кишені, посвистуючи, навпростець пішов додому. На кучугурах він постояв, слухаючи, як від Нагольчанської шахти важко чухає під гору паровоз, пхаючи поперед себе чотири вагони з вугіллям. Вагони були повні з горою, і грудки антрациту блищали у світі потужного паровозного ліхтаря.

“Підсісти б та скинути пару грудочок пудів на півтора”, — подумав Іван і усміхнувся: в дитинстві це була його робота і розвага — підчепитися на вагон, скинути ногами кілька грудок антрациту супроти барака, в якому вони жили удвох з матір’ю та ще десятком сімей, а тоді пробігтися поруч з паровозом, горланячи машиністам: “Дядьку, пустіть пари! Дядьку, що вам — жалко?!” Пара та пахла гарячою паровозною утробою і збивала з ніг...

Після трьох років служби Іван почувався у висілку ще не зовсім своїм і тепер заново узнавав свою кімнату в бараку, що двічі на добу, коли з шахти вивозили добичу, здригався від цього паровоза, і старенький цей паровоз “Серго Орджонікідзе”, і людей: однолітків своїх, які прийшли з армії раніше за нього (дехто навіть одружитися встиг); учителів, які вчили його колись і тепер постаріли на чотири роки; молодих жінок, які ще так недавно, здавалося, були дівчатками, з якими він кружеляв парковими алеями, не почувавши ані до котрої з них чогось там такого...

Він знав тут кожну вуличку і завулок, усипані понад парканами жужелицею про осінню та весняну багнюку, кожен ду-

бок і куцї голоу в баалці зі струмком поміж камінням і травицею. Та найдужче знав і любив оці кучугури штибу на місці колишньої сортувальні, розбитої у війну. Поміж кучугурами, твердими, злежаними, порослими бур'янами, він грався зі своїм дитячим товариством у жмурки, розбійників, у війни і приходив додому чорний, як шахтар після упряжки. Влітку з-за кучугур сходило веселе сонце і світило у вікна їхньої кімнати, затишної, чепурної, із збільшеним фото батька на стіні, молодесенького ще хлопця, у формі гірничого рятувальника..

Бараки — їх було чотири на виселок — звалися мордвинівськими, за прізвищем шахтовласника Мордвина. Колись, іще до війни, вони були дерев'яні, чорні, розхитані вітрами і в них поселялися новоприбулі на шахту. Потім притулища ті знесли, а на їхньому місці побудували довгі одноповерхові будинки з цегли, та назва "мордвинівські" так за ними й лишилася.

За коляями, супроти депо, біля колодязя під дашком стояла черга з цеберками і коромислами, і той, хто тяг воду, довго крутив корбу — колодязь був глибокий. Іван знав це, бо й сам, як підріс, щодня бігав "за пугтя" по воду, і мати щоразу наказувала йому:

"Гляди ж, синку, попід вагонами не лізь!"

Хіба відала вона, яке то щастя — завмираючи серцем (раптом поїзд рушить!) підіринути під вагон і опинитися якраз напроти колодязя.

Десь там за цим колодязем жило те дівча з милосердям дорослої жінки в очах. І, зловивши себе на згадці про золотооку дівчину, Іван подумав похмуро-насмішкувато: "Так і змалитися можна.."

Він ішов на станцію до десятигодинного пасажирського поїзда. До цього поїзда виходило щонеділі стільки люду, що перон робився схожий на міський бульвар. Так повелося у висілку здавна, ще до війни — виходити до пасажирського. Це стало звичаєм, святковим ритуалом. До пасажирського йшли, щоб укинути листа в скриньку поштового вагона, зустрічати і проводжати, йшли виглядати його, щоб, першим помітивши тоненький струмінець диму за семафором, вигукнути: "Іде!" Але переважно до пасажирського приходили відпочити, показати себе і побачити інших, а може, ще й затим, щоб струснути з душі монотонність, буденну однаковість висілкового життя, відчутти дорогу, рух, мандрівку і якщо вже не помандрувати, то хоча б утішитися мрією про далекі далі, пожити нею шість хвилин, доки стоїть поїзд. Потім провести поглядом прощальний червоний ліхтар на останньому вагоні, що даленіє в степ, і піти почастуватися бочковим пивом,

порозкошувати ним у тісенькому велелюдному привокзальному буфеті. Пиво було не останньою причиною виходів до пасажирського, надто для людей літніх.

Молодь ходила на станцію до молоді, до безтурботних усмішок і сміху, до поглядів значних, сором'язливо прихованих під віями, до морозива і Шурка Гвоздьова, широкоплечого велетня в батистовій сорочці, крізь яку просвічувався кожен Шурків м'яз, мовби з граніту вирізьблений. Шурко приходив на перон з баяном власної роботи і настройки, що не схожа була на жодну фабричну, а лише на його, Шуркову. Блищали нікельовані вуляки на міхах баяна і перламутрові лади на планках, блищала золота "фікса" Шуркова і власні його зуби, теж перламутрові ("фіксу" він уставив задля осяйнішої усмішки), і співав баян голосом, не схожим ні на які баянні голоси в світі. За Шурком рядочками ходили попідруки висілкові дівчата, вбрані, мов на оглядинах, у найкращі свої плаття й черевички, а хлопці ледачкувато, перевальцем походжали окремо, по двоє, по троє з виглядом незалежності ні від дівчат, ні від Шурка, ані від його стоголоного баяна...

Так було весною і влітку. А пізньої осені, коли заходили хмарні, сірі дні й тумани, що облогою стояли над висілком та в степу за териконами, — їхні піраміди ледве мріяли крізь попелясту імлу, — коли завівали холодні вітри чи зривалися хуги, до пасажирського ніхто без потреби не виходив, і, постоявши в сирітській самотині свої шість хвилин, поїзд рушав далі. Проводжали його лише черговий по станції в червоному кашкеті і з круглим жезлом у руці та воронячий лемент на голих пристанційних деревах.

Іван ішов до пасажирського, щоб побачити знайому провідницю. А може, це й не те — знайому. Він ще й сам не знав що. Та ба, минуло ось уже три тижні, як він устав з цього поїзда, а вона не забувалася. У неї були великі густо-карі очі й засмагле обличчя — без фарб. Скромне, тихе обличчя.

Іван добре пам'ятав свою маму ще молодою, коли вона працювала плитовою на Нагольчанській шахті. Білява, пишноволоса і синьоока, мама була йому найгарніша, коли запинала чисте високе чоло червоною хусткою, низько, при самих бровах, і туго, щоб шахтна пилюга не набивалася у волосся, поверх червоної — ще одну, а третю, робочу, дома не запинала, а несла у вузлику разом з "тормозком".

Коли ж мама, хоч траплялося це й нечасто, ішла до когось у гості а чи в кіно, пудрилася і підфарбовувала губи, Іван супився і мовчав або лягав на ліжко і одвертався до стіни: йому здавалося, що вона чепуриться не для себе, а для когось, що вона байдужа і чужа до нього перед отим своїм дзеркальцем.

Мама помічала його дугилі, схилялася над ним, гладила по голові (Іван сердито відкидав її руку) і казала тихо, винувато ніби: “Я ненадовго, синочку. Я скоро вернуся. Ти не боятимешся, ні? Ти ж у мене мужчина, такий любий, такий набурмосений їжачок”.

Їй не було ще й тридцяти п'яти, їй хотілося хоч раз у місяць побути молодого і гарною.

Провідниця чимось нагадувала Іванові маму, оту, в червоній хусточці над бровами. Від Волновахи Іван їхав у купе сам, і вона в прольотах між станціями розповіла йому про себе, про свою матір, яка так само, як і Іванова, працювала в шахті, доки там не вистачало мужчин, а тепер на пенсії і любить пити пиво у неділю з такими ж пенсіонерами, як і сама. Розповідаючи про пиво, дівчина тихо сміялась, по-дитячому притискаючи підборіддя до шиї і дивлячись на Івана з-під довгих вій прекрасними очима. Працювати вона почала по закінченні десятого класу, щоб доточити до маминої пенсії і свою копійку. Потім вийшла заміж, швидко, зопалу, так, як те роблять зараз майже всі, і тепер має дитину, дівчинку. Він, чоловік її недавній, пропонує зійтися знову, набридає, але вона не хоче: годі. Так і живе з мамою.

На прощання, уже в тамбурі, Іван пригорнув її. Вона ледь доторкнулася губами його щоки і, згораючи в рум'янцях, сказала, що після відпустки, в неділю, себто сьогодні, їхатиме назад. Іван стояв тоді з нею біля вагона, аж доки рушив поїзд, почувачи себе винним перед мамою — за ці шість хвилин він був би вже дома, — але й піти, не бачити ці шість хвилин її смутних очей, її гарячих рум'янців, що так і не згасли після поцілунку-доторку, теж не міг.

Усі три тижні Іван ждав цієї неділі й забував про неї хіба що на роботі, бо “дойчланд” і після капітального ремонту не зрадив своєму норову — працював, коли йому як заманеться, — та ще в школі вечорами: багато перезабув і сидів над підручниками навіть на перерві, не виходячи й покурити.

Тепер-от ішов до пасажирського. У флотському. Хоч так не хотілося його носити, надто ж після танкістових краг і шолома. Але більше вдягти було нічого. Спробував якось приміряти майже новий іще костюм, у якому ходив до служби, не згодився — тріснув на спині по шву. І мама тоді сміялася й плакала разом: “Коли ж ти встиг у мене вирости отакий?..”

Ще не обертаючись на кроки, по міцному духові “Шилпру” Іван упізнав Станіслава Вікентійовича Тура, нового начальника депо.

— Мріємо? — спитав Тур, подаючи Іванові руку.

Зодягнений він був парадно: у формений інженерський костюм сталевого кольору, з кількома чорними зірочками на рукавах кітеля та петлицях, у кашкеті з блискучими молоточками (видно: начищені), шойно підстрижений нульовкою, виголений і припудрений. Молоді пружні щоки і підборіддя туго випиралися в комір, потертий ранньою щетиною, наче рапштілем.

— Весілля слухаю, — неохоче відповів Іван.

Він, як і всі деповці, недолюблював нового начальника. Старий сутулуватий Свиридович був турботником, Товкучим Марком, інженером-грудягою. Він міг і вмів позичити в людеи, що будувалися, дощок на ремонт вагонів, бо вчасно лісу майже ніколи не присилали; перемотати електромотор, щоб не везти у центральні майстерні за сотню кілометрів і ждати його потім місяць, а то й півтора; він крутився, як муха в окропі, і викручувався завжди, "витягаючи" план, а відтак і прогресивку, якої і сам ждав щокварталу, відверто радіючи, що вона таки буде: Свиридович мав сім'ю з дев'яти душ. Не дати план на сто з лишком означало для деповців образити старого, підвести, зрадити...

Тур, можливо, тому, що він був інженер без усяких затримок — з десятого класу в інститут, з інституту в депо — жив ще в собі, в своєму інженерському званні, у своїй посаді, досить високий як для невеличкого висілка: начальник шахти, головний лікар, начальник депо — от і всі видатні постаті...

Коли Тур підписував Іванові довідку для вечірньої школи, то звелів поклакати його від верстата до кабінету і сказав поважно, стинаючи то однією, то другою бровою:

"Це похвально, що ви, Срібний, хочете вчитися. Я — за. Вчиться. Хоч і в академії. Але не забувайте: головне — виробництво. Мені потрібні колеса".

"Вам?" — здивувався Іван.

Тур почервонів, але сказав по-юнацькому вперто:

"Так, мені, оскільки я відповідаю за план".

Він був старший за Івана на рік, може, два.

Тура не любили за надмірно начальницькі інтонації, за "Шипр", що і в кабінеті, і в цехах виходив з нього, як пара з казана, а ще за те, що в нього була "рука", "лапа" в Управлінні залізницею — дядько, якийсь високий чин. Деповці прозвали Тура просто і в'їдливо: Начальник. "Зробимо, Начальник", "Не знаю, Начальник", "Ша! Начальник іде..."

В'їдливості він, одначе, не помічав. Або ж хотів подолати її мовчанкою.

Тур якийсь час наслухав весільний гомін, потім сказав, розгойдуючись на носках черевиків:

— Наша пара одружується, деповська. Треба б сходити подякувати за запрошення і поздоровити молодих. Як ви думаєте, Срібний?

— Чому — поздоровити? Ви ж не голова висілкової Ради, — сказав Іван. — Підіть посидьте за столом, випийте, поспівайте, потанцюйте, якщо вмієте.

— Ніколи мені співати, товаришу Срібний, — зітхнув Тур і перестав розгойдуватися. — Он біля плотницького цеху вагон з дошками стоїть, ще вчора звечора стоїть, а розвантажувати нема кому. Не звільню вагон сьогодні, завтра плати штраф за простій. Доба — шістсот карбованців. А чим їх потім покривати, га, Срібний? — з притиском запитав Тур, мовляв, ти мене тоді, у кабінеті, вколов, пам'ятаю, а що б ти робив на моєму місці зараз? — Доведеться зняти душ чотири з весілля...

Іван поглянув на годинник. За десять хвилин мав прийти пасажирський.

“А й зніме, гусак, зіпсує людям весілля!” — подумав і сказав:

— Не треба нікого знімати. Я сам розвантажую.

— Овва, які ми... — поблажливо усміхнувся Тур. — Чотириосний пульман — це, Срібний, шістдесят тонн. Хай дерево менше затягне, п'ятдесят. Уявляєте?

— Уявляю, — сказав Іван і рушив до станції.

— Слушайте, Срібний, — вже навздогін гукнув йому Тур. — Якщо ви справді беретеся... Я завтра ж оформляю вам наряд на сто карбованців. Згода?

— То ще казала Настя!.. — засміявся Іван, засміявся не з обіцянки Турової (він знав, що такого наряду нормувальник нізащо не підпише), а від радісного передчуття зустрічі з нею, ось зараз, через кілька хвилин.

Доки він біг, доки проліз попід трьома товарняками, пасажирський уже прийшов. На пероні, як і щонеділі, було велелюдно, виспівував Шурків баян, походжали пари і цілі гурти молоді, мелькав у натовпі й танкіст у збитому набакир шоломі, але без краг...

Іван побачив її ще від тепловоза, біля того ж таки п'ятого вагона, в якому він їхав тоді. Побачив і знову побіг. Потім пішов повільним кроком: вона була не сама, біля неї стояв високий лисуватий мужчина у блискучому на сонці світло-сірому костюмі, курив і, усміхаючись, казав їй щось. Він тримав за руку дитинча, горошину малу з крилатим червоним бантом на голівці. Іван став під акацією край перону і дивився то на неї, то на дитину — маленьку маму карооку. Він бачив, що вона шукає його в натовпі, що вона не слухає усміхненого

чоловіка, навіть на дитя, коли воно вхопилося їй за спідницю і щось лепетало до неї вгору, не глянула.

Дзеленькнув дзвін, загув тепловоз...

Вона побачила його вже з тамбура, притисла вільну, без прапорців, руку до грудей і дивилася на нього, стражденно, жалібно усміхаючись. Краще б уже не усміхалася!

Поїзд вийшов за станцію, у всіх тамбурах поховалися жовті прапорці, зостався тільки в одному.

Коли поїзд почав виписувати дугу, повертаючи в степ, Іван ще раз побачив її у відчиненому тамбурі з притиснутою до грудей рукою, зняв навіщось безкозирку, знову надів і, поблукавши очима по перону, пішов назад до депо. Ішов, примружено дивився в її очі і казав їм: "Доки їздила, доки в роботі була, ще жилося якось, так?.. А у відпустці занудьгувала... Чи мати вмовила? Чи він наобіцяв золоті гори?.. Тепер їде з тобою в Одесу на Привоз по сушені бички до пива теці за те, що вона допомагала йому тебе обкрутити... Або на одеську тучу — купити тобі плаття з крімплєну, сонце купити... Так?.. Що ж, підемо вкалувати, раз таке діло... Не везе в любові — повезе в праці!.. Нове гасло для червоного кутка! Так?.. Ну, щасливо, щасливого плавання по житті! Рубай швартові!"

В котельні за чорним від кіптяви саморобним столиком сидів дядько Сашко Буряк і гув якоїсь тільки йому відомої пісні. Він перейшов у кочегари ще тоді, коли Іван приїздив у відпустку.

"Постарів, сину, кузня вже не про мене. Руки терпнуть, бачу погано... Хай молодші кують".

У неділю дядько Сашко чергував у котельні не сам, а з чверткою. Топив ледь-ледь, аби куріло — адже баня порожня, — цяпав з чвертки в кухлик по ковточку, випивав, жвавішав і усміхався сам собі або гув пісні без слів. Потім куняв і знову цяпав.

Іван поздоровкався, сів біля столика на блискучу від давнього мазуту табуретку і закурив.

— Вагон буду розвантажувати, — сказав до дядька Сашка. — Перевагтися треба, то одімкніть мені баню.

— На бісяку тобі той вагон! Жили молоді рвати? — Дядько Сашко недавно смикнув, був ще гаряченький, бідовий і говіркий.

— Сто рублів Начальник пообіцяв. Якраз на пальто... А хто йому такий наряд підпише? Ніхто.

— Нізашчо! — вигукнув дядько Сашко. — І плюнь на той вагон! Давай краще по граминці капнемо на душу ради неділі.

— Ні. — Іван підвівся. — Відімкніть баню.

— Так ти що, сам думаєш до тищі дощок викидати? Це ж тищу разів пальцем кивнуть, і той оніміє, а то — дошки вергати. Ех, молодість наша дурна!

— Інакше штраф,— сказав Іван.— Шістсот карбованців.. Він з весілля хотів забрати людей.

— Ну, дивись. Помагати не прийду, бо нічим, сам з вагона скоро випаду!— Обличчя дядькове Сашкове, подзьобане кузнечною жужілляю, зморщилося в усмішці.— Випаду з вагона, а ви, молоді, поїдете далі. Інший, чуєш, каже: піду додому. А я ніколи так не кажу. Я кажу: піду на квартиру. Бо всі ми — на квартирі. Додому — то вже повезуть..

Дядько Сашко засміявся, закивав головою і пішов одмика-ти баню.

Іван роздягся, чепурно, як звик робити це на службі, склав форму і заховав у шафу для "комсостава" — так звали в депо начальницьку шафу. Потім надів брудну, холодну від цементових стін та підлоги, тільняшку, штани, кирзові ботинки, під'язав чуприну мотузочком і пішов до вагона.

Дядько Сашко теж чимчикував слідом і гув:

— До тищі буде. Я знаю. Сам колись дурний був... Знаєш, дурощі од чого? Од здоров'я! Вутла людина розумніша, їй-богу! Ти, Ванько, тільки не спіши, а поволі. І як вибереш уже стільки, що вгору треба буде кидати, тоді закладай у петлі коло дверей ломок довгенький, на нього надівай трубу — я знайду — і шуруй: одним кінцем клади дошку на трубу, за другий берись — і хай летить! Тільки свистітиме. Я знаю... Ні, сто рублів не дадуть. Нормувальник, очкарик той, не підпише. Двадцять п'ять од сили. І то скиглитиме. Та ти на пальто, Ванько, ще триста разів заробиш!

Іван зірвав пломбу, штовхнув двері. Дядько Сашко зазирнув у вагон і вигукнув:

— Ай-я-я, синок! Сира дошка. Ну, правильно. Сухих нам ще ніколи не привозили. Так що затягай очкур тугіше...— І пішов до кочегарки, скрушно киваючи головою.

Іван вліз у вагон, і в груди йому полився живицевий дух сирої модрина, такий міцнющий, такий розкішний, що він усміхнувся й сказав:

— Тайга!

П'ятиметрові дошки, холодні, насотані сибірською осінню й липучі від живиці, здалися йому спершу легкими, мов тріски, і за хвилину він викидав їх по п'ять, а то й шість. Одначе далі вони робилися важчі й важчі, тільняшка обліпила спину, руки, груди, і він зняв її геть. Сили ніби прибуло. До того ж сонце стало хилитися до полудня, вагонний дах, звідки тисла

пружна гаряча хвиля, прохолонув, дихнулося легше. Іван нарахував триста дощок, які вибрав одним духом — так йому здавалося, а далі кинув рахувати, збагнувши, що обкрадає снагу, і поклав собі тільки працювати, кидати і все, впрягтися й кидати. І думати лише про щось бадьоре.

Найвеселіше йому жилося на службі, безтурботно принаймні. Там не треба було вчити щоденних уроків і потерпати за кожну трійку, а траплялося, що й двійку. Не за себе потерпав: майже всі хлопці в його класі не любили “прилизаних” п'ятирок і вважали “нормальну” трійку гідною справжнього мужчини оцінкою. Іван жалів маму, її втомлені руки, що гортають щоденник, втомлені, червоні од шахтної куряви очі, ображені до сліз його “нормальними” трійками. Тому восьмий клас він закінчив ледь не на похвальну грамоту і кинув школу, пішовши у депо зразу буксомийником, потім учнем токаря.

Згодом, коли він уже служив, мама написала в листі, що жінок із шахти виведено і тепер вона працює на поверхні лебідчицею, піднімає вагонетки з породою на терикон. Заробітки, звісно, не ті, що в шахті, але їй, однією душею живучи, більше їй не треба. Вона часто присилала йому посилки з цигарками та яблуками, і цигарки завжди пахли яблуками, а яблука — цигарками...

Бачилася бухта, в якій вони стояли зі своїми тральщиками, бачилася в штילі, така сумирна, лагідна, залита сонцем між береговими кручами, — і розбурхана штормом: свинцево-важкі хвилі, сіра стіна близького небокраю, сточеного з сірстю моря, і вітер такий, що вони зав'язували стрічки під підборіддям, бо зірве безкозирку, понесе в небо, як чорну птаху, кине десь білим баранам на гребенях височенних хвиль.

Під гуркіт шторму дошки здавалися легшими...

Згадав товариш, рідний, як брат, Семен Беглий із Забайкалля, невисокий дебелий хлопець, гітарист, баяніст, завзятий танцюрист і спортсмен-п'ятиборець. Не давалися йому, так само, як і Іванові, лише стрибки у воду. І все ж, коли спортивній команді, що захищала честь їхнього екіпажу на флотських змаганнях, загрожувало “нуль” у графі супроти стрибків у воду, вони з Семеном погодилися стрибати. І шарахкали з п'яти-, потім з десятиметрової вишки, перекидаючись у повітрі під розлогий регіт суддів і спортсменів-пливунів, аж доки закінчилися змагання. Беглий понабивав об воду синяки на грудях, стегнах, литках... Іван був синій увесь, тому що важчий за Семена, їм зарахували кілька очок, навіть більше, ніж слід було: за волю до перемоги, сказали судді сміючись...

Семен любив “вибивати” для Івана ДП — додаткові порції. Ухопить алюмінієву миску, прощтовхається до камбузного віконця: “Давай!” — наказує коку. “Тобі?!” — поблажливо питає той, стинає могутніми плечима і одвертається. “Корешу моєму,— показує Семен великим пальцем через плече.— Ванькові Срібному”.— “А-а...— Кок накладає повну миску плову і подає у віконце.— Я думав, тобі, шплінт!”

Семен по-справжньому страждав від того, що йому не дозволяли ходити в строю правофланговим поруч з Іваном, а одсидали “на шкентель” — в останній ряд...

Коли дощок залишилося вже менше як піввагона, Іван сів перепочити і закурити: після цигарки не так хотілося їсти. Гайнути б додому перекусити — брудний, як сажотрус, бо в вагоні перед дошками було вугілля, і протяг (Іван одчинив ще й другі двері, щоб вітерець дихав) здіймав чорну куряву, а помитися та перевдягтися — шкода гаяти час.

Сонце вже ховалося за жовту гору дощок біля вагона й золотило вугільну куряву, що її здіймав вітерець. Надвечір'я пахло осінню, підгорілим листям жовтої акації, холодною землею. Пройшов робочий поїзд. Люди, що їздили у місто побазарувати й повештатися по магазинах, гурточками перегукуючись посунули зі станції у виселок. А з відчинених дверей кочегарки чути було, як гуде дядько Сашко Буряк:

Накри-ився він сі-рою-у-у шине-е-елю
І ти-ихо-о родних спо-омина-ав...

У війну, як наші вже верталися назад, дядько Сашко тяжко поранило під селом Ребрикове, тут недалеко, і він трохи не вмер, накритий замість сірої шинелі сірою землею. Почвертувавши а чи за кухлем пива, дядько не раз розповідав Іванові, як йому тоді лежалося:

“Брат, синок, як у ямі... Хлопчики мене тоді знайшли, дїглашки”.

Може, й пісню цю він став співати ще від тих часів.

І, посумнішавши, Іван знову став кидати. Тепер уже вгору: купа виросла ледь не врівні з дахом вагона.

Незабаром прийшов дядько Сашко, притяг трубу і довгий прут дводюймового заліза. З цим нехитрим блочком кидати стало набагато легше, тільки штовхай, але й повільніше вповину, хоч Іван швидше й не міг. м'язи йому мовби зсудомило, вони вже не боліли, а пекли.

— Піду розведу тобі пари та якусь картоплину спечу в топці біля дверцят. Ти ж оце і досі нічого не їв? У-у, я отако, хоч би й годочків десять скинуло мені, за сотою дошкою упав би. Ех, молодість наша, лошатко брикливе, куди ти забігло!..

— Де там сонце?— спитав Іван.— Бо мені не видно.

— Заходить сонце, Ванько. Оно землі вже торкнулося,— гув дядько Сашко з-за купи.— Чепурненький день сьогодні був, а тобі, либонь, найкращий..

Іван прикинув, що роботи лишилося на годину-півтори, дощок сто з лишком. А як добре налягти — останні ж!— то й за годину можна подужати. Він по собі, ще зі служби, знав, що таке друге дихання, хоч знав і те, як нелегко воно дається.

— Ой, не кидайтеся там, дайте пройти!— почув дзвінкий веселенький дівочий голос, облишив дошку, яку вже намірився був запустити майже вертикально, в небо, і сперся ліктями на трубу: "Подивимось, що воно там за краля.." Він чув, як по спині лоскітно котяться крапельки поту, як тремтять ноги і вибухує у грудях серце. Чуприна давно випорснула з-під мотузочка, кільцями звисла над очима і теж лоскоче лоб.

З-за купи дощок вийшло дівча, те саме, танкістове, в тому ж коричневому платтячку з білим комірцем і в хустині, запнутій напуском. Аж зігнулося набік, тримаючи в руці повну сітку пляшок.

— Ой, це ви?— усміхнулася, зняковівши.— Добрий вечір..

— Добрий,— сказав Іван.— Що, не вистачає?— кивнув на пляшки і теж усміхнувся.— Чи не свашкою, бува, на весіллі?

— Ні,— дівчина слянула на нього золотими очима.— Світилкаю у сестрички. А вам не вихідний хіба?

— А нам — недільник,— сказав Іван, закурюючи, примружився від диму і спитав:

— Мордвиновські бараки знаєш?

Вона кивнула швидко, не зводячи з нього очей.

— То якщо вже тобі погуляти не дають за побігеньками, сходила б до мене додому та й принесла якийсь "тормозок". Їсти хочу, а світилки немає, щоб послати..

Він сказав це жартома, аби щось казати — набридли цілий день мовчати. А ще йому не хотілося, щоб вона отак зразу й пішла.

Дівчина опустила очі.

— А хто у вас дома є?

— Мама.

Вона похитала головою.

— Ні..

І, не попрощавшись, навіть не глянувши більше на Івана, пішла, майже побігла з важкою сіткою в руці.

Іван подивився їй услід: "Світилка.. мала".

І знову став до роботи.

...Він викидав уже останню дошку, коли почув від протилежних дверей вагона:

— Подайте мені руку, бо я сама не злізу.

Вона стояла з біленьким вузликом у руках, у темному одязі й дивилася на нього вгору.

— Ось,— підняла вузлик.— “Тормозок” вам...

Іван сплигнув на землю, став проти неї і мовчав розгублено. Тоді легенько взяв її за плечі — вона трохи одвернулася і дивилася у землю,— усміхнувся лагідно:

— Ти... Ви що, насправді подумали? Я ж пожартував!— Іван пошукав підходящого слова і додав: — Пожартував я... сестрице, їй-богу!

— Ні-ні, я ж бачу. Ви он аж змарніли. Поїжте, а я дошки покидаю. Добре?

Тільки тепер Іван помітив, що вона в робочому одязі, і засміявся:

— Все вже. Вагон порожній. І я скоро піду вечеряти додому. Так що спасибі.

— То ж домашнє, а це весільне пригощання,— сказала вона і, розв'язавши вузлик, подала Іванові.

— Ну, якщо пригощання, тоді скуштуємо.— Іван сів на дерев'яну тумбу для запчастин та грубого вагоноремонтного інструменту і швидко, хоч руки і не дуже корилися йому, вправявся з весільними ласощами.

— А це що за буцєник?— спитав, розглядаючи пухку запашну квітку з рум'яними пелюстками. Дівчина засміялася тихо, сяючи білими сміюнцями.

— Шишка,— сказала.— На весілля таке печуть: шишками зветься. Це я сама таку придумала — квіткою і спекла крадькома, бо світилкам не можна шишки робити.

— Чому?

— Не знаю... Кажуть так.

— Хіба ви вже працюєте, що роба є?— спитав Іван.

— Тут, у складальному цеху. На крані. Ви колись заходили до нас, як на роботу поступали. Я несу деталь, а ви просто під неї йдете... Дзвонила, дзвонила— навіть не глянули...

— Скільки ж вам років?— здивувався Іван.

— Сімнадцять. І чотири місяці... Завтра буде.

В котельні зарипіли двері, загув дядько Сашко, потім умовк, певно, прислухаючись, і покликав:

— Агов, Ванько! Ти вже одвоювався? Іди до картоплі, поки гаряча. А тоді — в лазню. Я тобі такої пари підпустив, що аж кипить.

— Іду,— озвався Іван і підвівся.

— Спасибі тобі, птахо!— сказав до дівчини.— На свайбі одтанцюю...

За станційними деревами сходив місяць, там було червоно і виднілися крізь листя сонні воронячі гнізда.

— Можна, я вас подожду?— спитала вона тихо.

...Другого дня вранці Іван стояв біля верстата, огорнутого прозорим синюватим димом та блискучим проти осіннього сонця у вікнах металевим плаком.

Тур підійшов до нього, усміхаючись очима, обдав "Шипром", децю врочисто потис руку і сказав:

— Спасибі, Срібний. Молодчага ви,— і додав винувато: — Тільки, розумієте... Нормувальник не підписує наряд на сто карбованців. На двадцять п'ять, не більше... Я підписав, а він... і головний бухгалтер заперечують: порушення фінансової дисципліни.

— А штраф?— усміхнувся Іван.— Шістсот карбованців — як?.

— І я їм казав. Але штраф — то було б законно.

— Нічого, переживем!— засміявся Іван.

— Е ні, я децю придумав,— сказав Тур.— Виключайте верстат і йдіть за мною...

Він завів Івана до складу, червоного вагона без коліс, і сказав до вухатого довготелесого комірника:

— Видайте, будь ласка, товаришу Срібному формену шинель. Під мою відповідальність.— Подумав, заграв бровами, стинаючи то одною, то другою, потім додав поважно: — І мені, будь ласка. Таку ж саму, як і Срібному...

Він обернувся до Івана й усміхнувся йому:

— Ви не заперечуєте, якщо я... Із солідарності, так би мовити, і на знак дружби носитиму таку ж, як і ви, шинель?..

— Ні... Це не те, Начальник!

Іван перекинув через плече шинелю і рушив до цеху. Потім обернувся. Тур стояв у дверях червоний і ображений.

— Не те, Начальник. Свою солідарність зі мною ви мали можливість продемонструвати вчора.

І пішов.

А в складальному цеху радісно відзвонював крановий дзвінок.

НЮРА

— Снилось, немов террен рву та їм. Уже й спілий немов, а терпкий... Проти чого б воно, не чула? — казав жінці Нюра, вузькоплечий і сухогрудий чоловік, обличчя якого, здавалося, ніколи не знало ні радості, ні гніву, ні печалі, а мало один лише постійний вираз — давньої лякливої покори, наче хтось тупнув колісь на Нюру ногою і сказав: "Не смій!"

Говорив Нюра повільно, старанно вимовляючи слова, і подитячому карбував "р", мовби пробував розкусити волосський горіх.

— Чуєш, немов і дорідний террнець, а терпкий.

Ще Нюра подобав слово "немов" і тулив його скрізь, де тільки воно тулилось. Не тому, однак, що слово це йому нав'язало, а щоб той, хто слухає, не подумав часом, що саме отак Нюра і міркує. Саме отак міркувати Нюра ніколи в житті не наважувався, навіть у дрібному. Рушить, приміром, дощ — Нюра довго вдивлятиметься полохливими очіцями в мокрі шибки, садкове гілля, обвішане краплями, вимитий до блиску залізний дах на сусідній хаті, тоді скаже: "Дощик немов припустився..." Стане сонце низько при землі і тіні стачають хати в селі одну до одної, Нюра, якщо він надворі, довго кліпатиме на захід, затим прорече: "Немов сонечко пррисіло..." Несуть покійника, духова грає так, що не в одному, а одразу в трьох-чотирьох селах чути, і в хатах, і в садах — Нюра повідає жінці, прицмакуючи тонкими цікавими губами: "Таке немов померр чоловік..."

Нюра щойно прокинувся, сидів на високому ліжку, звисивши босі ноги додолу, по черзі ворушив великими пальцями, скрученими набік, до мизинців, і по черзі розглядав їх.

— Так проти чого б це — террен? — перепитав трохи голосніше, аніж перше, і незмигтю дивився пісними очима на жінку, що місила тісто і була до нього спиною. Плечі її, ледь не вдвічі ширші й товщі за Нюрині, дужо ворушилися, спина пружко здригалася, і тісто в макітрі постогнувало.

— Тер-рен та ще й тер-рпкий — на погане, — сказала вона ще твердіше й рішучіше, ніж чоловік, і також з горіховим тріском.

— А з ким погано ж то? — зіщулювся Нюра, мовби від холоду. — З Манькою, Ольгою чи Оленою?

— Авжеж з Манькою, — швидко, впевнено відказала Нюриха. — Минулої неділі як пр-риїздила, то бачив, як їла? Ложка над бор-рщем, а думка хтозна й де.

Нюра таке як замислився, бо перестав ворушити пальцями

й дивився повз них у підлогу. Ліжко, на якому він сидів, було дерев'яне, оздоблене по фільончастих бильцях різьбою, що зображувала кленове листя, та двома густо-червоними півнями, що замірилися співати чи вже співають. Півні мальовано було, мабуть, давно, тьмяною, не теперішньою фарбою, що місцями вже облущилася, тому в одного не вистачало ноги, в другого — півхвоста і одної шишки на гребені. Це, однак, не дуже псувало малюнок: видно було, що створила його людина з іскрою божою, а не якийсь там зайда-заробітчанин, і всяк, хто поглянув би зараз на маяве, мов стояча вода, Нюрине обличчя, на полохливі його руки, очі, брови, навіть вуха,— нізачо не повірив би, що півні оті, по-парубоцьки напружені в шиях, спинах і ногах, вивела колись рука смирного хлопця Івана Кирячка, того самого, що, йдучи селом, обминав кожну мурашу на стежці, аби її не повередити, і кожну грудочку чи корінець, аби не повередитися самому. Іде, бувало, а очі так і промоваяють до хат і собак, людей і тинів, гусей і квітів попід призьбами: “Плохенький я, не займіть мене...”

Не став Кирячок бідовіший і тоді, коли одружила його на собі зайшла з Донеччини всемійкувата і всезнайкувата дівчина Нюра, а ще ніби дужче скулився душею і переймав од супряжниці кожне її кив і кожне морг, аж до отого деренчливого “р”, за яким у Нюри-жінки вчувалася відчайдушна рішучість подолати будь-яку житейську скруту, а в Нюри-чоловіка — лише самовідданість своїй господині. Отож якщо комусь із селян спаде на думку поговорити про Нюрине сімейство, то кажуть так: “Бачив учора Нюру”, “Позичила в Нюрихи” або: “Оно, диви, йдуть Нюри!”

“Вдягайся та ходімо в лавку, наберемо мені на шар-рахван,— скаже, бувало, Нюриха чоловікові. Кирячок слухняно вдягнеться, оббере, як і жінка, кожну порошинку на пальті чи піджакові, обдмухає з усіх боків новий хаковий картуз, урочисто двома руками спровадить його на голову, і йдуть. Вона попереду, з твердим пригупом і по-конячому викидаючи перед себе коліна, він позаду, стеле свої дрібненькі обачні кроки, ніби не по землі йде, а по тонкому льоду, під яким — прірва, ще й руки долоньками вниз наставить — не йде, а пливе, як тендітна дівця.

У крамниці Нюриха швидко й діловито перемацає пучкою сукна та штапелі, розікладені сувоями на прилавку, тоді утре хусткою губи (так солдат клацне затвором перед тим, як крикнути: “Стій! Стрілятиму!”) і, наставивши на продавців настирливі чорні очі, скаже:

“А чого це ви, дівчата, отак ото затор-ргувалися, що вже

у вас і на шар-рахван тітці немає? Ану пор-рийтесь лишень під пр-рилавком”.

Тим часом Нюра легенько переторкає мізинцем крам, той самий, що й жінка, стане поруч неї, хоч трохи й позаду, і промовить:

“Чого ж це ви, дівчата, отак заторргувалися, що вже у вас немов і на шаррахван тітці немає. Ану поррийтесь лишень під пррилавком...”

Назад вертають з крамом. Із-під прилавка І Нюра, поспішаючи своєю дрібушечкою за Нюрихою, вдоволений сам собою, рече:

“Такий прродавець настав, що як не пррикрикнеш, то немов і з рук не виррвеш”, — і зазирає жінці в обличчя, причому йому доводиться дуже нахилитися, бо Нюриха приземкувата.

“Зайдемо до Пр-ронів, — каже вона, не дослухаючись до чоловікової балачки, бо діло вже зроблено і матерія на “шаррахван” міцно загиснута у неї під пахвою, — та поспасибкаємо за молоко, може, ще раз пр-ринесуть”.

І завертають до Пронів.

“Зар-растуйте! — каже Нюриха, ставши посеред пронівського двору, як окупант, і швидко обмацуючи чіпкими очима надвірне хазяйство. — Пр-рийшли сказати, що добре у вас молоко. Таке добре, що аж солодке. Чим ви ту корівчину годуєте? Аж не віриться, що пр-ростим сіном”.

Нюра з-за її плеча:

“Еге ж, таке добрре, що немов аж солодке. Думаємо, чим ви ту корівчину годуєте?..”

Тоді прощаються.

“Бувайте ж здорові, пор-ра нам додому, заходьте, як треба буде чогось позичить”, — каже Нюриха.

“Немов порра нам додому”, — береться пучкою за козирок свого хакового картуза і Нюра.

Дорогою Нюриха скаже:

“Тепер, бр-рехня, ще колись пр-ринесуть”.

Нюра мовчить, тільки щідить тонкі вуста мудру по-смішку людини, що знає, як треба жити в світі, а вже в хаті, роздягаючись, промовить до жінки:

“Тепер, бррехня, ще колись прринесуть...”

Вдома Нюра відтоді, як одружився, ніколи й нічого по господарству не робив, бо спершу жінка, а згодом і всі три доньки, Манька, Ольга та Олена, ставили його за людину вчену і до чорної роботи не підпускали. Так було, коли Нюра ще рахівникував у колгоспі, так тривало й тепер, відколи вийшов на

пенсію. Єдине, що він знав і умів у житті,— рахувати на рахівниці, навіть не дивлячись на кісточки, та носити в руці портфель так, щоб він трохи покинував. Ще вмів Нюра вдягатися не як усі селяни, а як рахівник, людина нерядова: влітку — в хаковий костюм з накладними кишенями на грудях та штаньми навипуск, під черевики; взимку — в довге, ледь не до п'ят, драпове пальто з ягнячим коміром та білі, мов з лебединого пуху,— неодмінно білі,— валянки. І до всього цього — портфель. Хоч і учнівський, і давній, проте новий, бо доглянутий. Вдягнеться, оббере на собі кожну пушинку, Нюриха або котрась із дочок подасть йому в руки портфель — і чебреє до контори, помигуючи білими з-під пальта валянками. Якщо надворі моква і Нюрі доведеться десь ухопитися рукою за тин, щоб не впасти, він зупиняється і довго обтирає носовиком закаляну об мокре хворостиння долоньку. Потім він ще обачніше переставлятиме ноги і пильнуватиме кожну калюжку на стежці, щоб завчасно її обминути, а в рукавах під пальтом аж порипуватимуть нові коленкорові нарукавники...

Тепер Нюра вже не ходить до контори. І взагалі рідко буває надворі, надто ж холодної пори. А якщо й вибереться, то лише задля прогулянки. Вийде, стане посеред двору, обернеться спиною до вітру, щоб стужі не наковтатися, заховає голову в піднятий комір і стоїть, один носик з коміра та з-під шапки визирає, як шпак із шпаківні. Якщо Нюрі заманеться глянути кудись, то коміра він не опускає і поперека не силує, а повільно і довго всім тулубом обертається, куди йому треба. І знову стоїть. А руки — долоньками до землі. Причому на правій три менші пальці підогнуті, а великий і вказівний розчепірені, як до рахівниці, і коли у полі чи над селом замаєчить пташина зграя, Нюрині пальці самі собою відкидають невидимі кісточки: цок, цок, цок... Лічить... Буває, що й нахилиться, видлубає щось пучкою з-під снігу, повільно підніме до очей і роздивляється. Якщо це путнє щось, то однесе його неквапливою ходою в сіни, покладе і так само поважно вернеться на своє місце; якщо ж непотріб — ганчірка, іржава дротина чи прутик, то знову зронить у сніг, бридливо розтуливши пучки, і знову замре. Дихає "моррозяним духом". А надихавшись, іде до хати, і посеред двору лишається в снігу кругле, втопане валянками кубельце. В хаті Нюра скаже Нюрисі: "Немов пррогулявся трохи", — і, роздягаючись, оббиратиме, як і перед прогулянкою, кожну пушинку на пальті, шапці, валянках — тихтаки, що й рахівникував у них колись, білих.

Селяни, люд роботящий, задрісний і негречний до тих, хто важко ніколи не працював, а пенсію має більшу, ніж вони, ті

селяни, що колись, як Нюра ще був рахівником, здоровкались з ним шанобливо, звали на ім'я та по батькові й відверто запобігливо усміхалися при зустрічі, тепер так само відверто зневажали Нюру, а заодно і все його сімейство, часто і в'їдливо кепкували з нього між собою, з отих його "прогулянок", білих валянків, портфелика (і то, бач, не забули!) і завжди сходилися на одній думці: "Живуть Нюри, як коти!" І жоден з них навіть не здогадувався чи не хотів здогадуватися — хіба, мо', хто-не-хто розважливіший та м'який серцем розумів,— як мультко живеться Нюрі та Нюрисі з трьома пристаркуватими, нікому не потрібними доньками,— особливо взимку і восени, коли в селі то в тій, то в іншій хаті зацвітають весілля, гасають вулицями грузовики та головин "Москвич", обсновані червоними стрічками, спітаються у хмільний вінок весільні пісні, і бубон гуде оддалік до самого ранку...

Тоді Нюра з жінкою крадькома одне від одного (вона в хаті, він у хатині або навпаки) туляться лобами до шибок і пасуть очима гучні весільні каравани. А як зійдуться вкупі, то вдають, що байдуже їм до тих усесільських свят. Хіба, може, Нюриха скаже про молодих:

"Він дак ще нічого, а вона — видря".

Тоді Нюра, зрадівши, підхопить: "Еге, він ще немов і нічого, а вона — достеменна видря..."

"Як пр-ривніять до нашої Мані, то й не пр-ривняеш",— докине Нюриха.

"До нашої Мані їй немов ще пнутися та пнутися",— іще дужче зрадіє Нюра.

Про старших двох, Ольгу та Олену, мовчать, а — про Маню. Вона-бо й справді найчепурніша з-поміж усіх трьох нюрівських дівчат: на зріст, як і Нюриха, низенька, дебела, очі чорні, хоча й без материного пороху в зіницях, а вдачі — батькової, лагідної і полохливої. Одним не взяла: як іде, коліна вперед викидає надто.

А про старших то й говорити годі: широкоплечі, як мужики, цибаті, в ході, щоправда, легші за Маню, але пісноокі й, коли всміхаються, показують усі ясна, бліді та негарні — в батька обидві.

Тільки й утіхи, що всі три добре заробляють і живуть у місті. Старші дві рихтують асфальт на вулицях, а Маня бетоняркою на будівельному заводі.

"Там тепер стільки р-рознама р-розвелося, що наші за ними до культурнішої р-роботи не пр-ротовпляться",— скаже, буває, Нюриха чоловікові, як полягають спати, і Нюра довго ворочається потім на ліжку з півнями та зітхає тихенько,

наче він тому виною. Зате коли односельці допитуються в Нюри, де та ким його дівчата працюють, він одказує твердо, ніби з погордою:

“Мої там, де державі зараз найнужніше: чорноробочими”, — і киває вказівним та великим пальцем: цок...

З ним і не сперечаються, бо нецікаво. Та й що з Нюри за співбесідник, як він нічогосінько у житті не тямить. Хіба ото сидить коло мужиків (буває це дуже рідко і в тепло), слухає балачку та усміхається тонко, а тоді, дивись, прорече: “Читав я в календаррику, що помідорри й кавуни немов найкраще вночі рростуть”. Чи отаке: “Клубнику ррадиться в календаррику щовесни прорріджувати...”

По суботах нюрівські дівчата, здебільшого старші, найждають додому, навозять батькам солодкого хліба з ізюмом, оселедців, пісної ковбаси, хліба чорного, житнього, яким Нюра любить поласувати з борщем, тощо. І Нюра з Нюрихою, оповідаючи їм сільські новини, про весілля, хоч і не змовлялись, мовчать.

А якось місяців зо два тому приїхали Нюрівни всі три. Старша і середульша, як завжди, самі, а Маня з хлопцем — у робочому одязі, кирзових чоботях та виувілому береті, з-під якого врунилася у всі боки руда кучерява чуприна.

“Привіт, папаша!” — сказав гість, завзято усміхаючись на весь рот, і не встиг Нюра навіть руку звести, як його тендітна долонька хруснула в дужій хлопцевій п'ятірні.

“Доброго здоров'я”, — ледве спромігся вимовити Нюра і підвівся з ліжка, на якому відпочивав після “прогулянки”, а гість уже тиснув руку Нюрисі й казав дуже весело:

“Привіт, мамаша! Ого, рука у вас — я вам скажу!”

І вже знімав свою куртку, берет, і вже чіпляв їх на вішалку біля дверей, а голова так і палахкотіла рудим розвихреним полум'ям. Губи у хлопця були великі, товсті й червоні, як зябра у тільки що спійманої рибини.

“Значить, так, папаша й мамаша, — сказав він, ставши посеред хати й усміхаючись на всі боки. — Без усяких переговорів. Звуть мене Ільком. Ми з Манею дружимо. Уже третій місяць. Так що — самі розумієте... — і зареготів, начебто вітром по хаті війнув, так безтурботно, так просто, що й Нюра з Нюрихою, і старші Нюрівни, і Маня, що сором'язливо тулилася плечем до одвірка, червоніючи й ховаючи очі, — усі ніяково і водночас радо заусміхалися.

“А ти, хлопче, дивлюся, такий, як і я: довго бр-роду не шукаєш”, — твердо, крізь посмішку, мовила Нюриха.

“Немов не шукає”, — розтяг тонкі губи і Нюра.

“Я, папаша і мамаша, люблю так: без усяких парадів. З роботи — просто до вас. Прилизуватись нема чого. Який є. Правильно я кажу?” — І підморгнув дівчатам, що тихенько хіхикали, затуляючи роти долонями.

Далі балачка в'язалася сама собою, ніби цей Ілько ніколи й не був чужим, тільки довго не приїздив. Він роздивлявся карточки на стінах, упізнавав Нюру і Нюриху ще молодими, до одруження (“Це ви, папаша? Я ж бачу!”, “А це ви, мамаша? Ну!”), тицькав пальцями у головастих та великооких дівчаток, що обліпили Нюриху з усіх боків і дикувато витріщилися в апарат: “Оце — Олена. Це — Оля. А це моя, вуха наставила!”

І реготів, і з ним реготіли всі. А Нюра, трохи оговтавшись від отих теплих, лоскотних “папаша” і “мамаша”, непомітно затулює подушкою безногого і півхвостого півнів на бильці..

Покінчивши з фотографіями, Ілько подарував усіх своєю червоногубою посмішкою і сказав до Нюри:

“Значить, так: балачка балачкою, а діло робити треба! Де тут у вас, папаша, магазин?”

“Немов знайдемо!” — бадьоро мовив Нюра, показуючи ясна, і захапався вдягатись, чого раніше за ним не водилося.

А жіноцтво вишєвкалося в хатину і там зашепотілося, зачмихотіло, забрязкало посудом, і за тим усім відчувалася радісна метушня людей, що не звикли, не вміють до ладу зустріти гостя.

У лавку Нюра йшов не попід тинами, стежкою, а серединою вулиці, плечем до плеча з Ільком, і все туркотів йому щось та усміхався, нахилиючись, як і до Нюрихи, бо Ілько був хлопець невисокий, і все позирав на вікна хат, мимо яких проходили, ніби припрошував очима, і посмішкою, і жвавою впевненою ходюю: а дивіться, люди, хто зі мною! І ледве стримувався, щоб не поллескати Ілька по плечу, як свого. І хай це всі бачать, хай несуть новину з кутка на куток села, щоб усі до одного знали!

Тим часом Ілько голосно, ледь не на всю вулицю розказував, що працює він коло бетономішалок, що батьки його з Яготинського району, що живе він, як і Маня, в холостяцькому гуртожитку і заробляє непогано: має два вихідні костюми, плащ, пальто, транзистор, баян, ще й батькам, — “старим” — допомагає. Одне слово: “Жити можна, а чо? Правда, папаша?”

І доки вони йшли — здавалося б, скільки там тої ходи від хати до лавки! — Нюра встиг уже полабити хлопця як рідного і навіть прізвисько йому, жартівливе звісно, придумав за оті його червоні, веселі, хай трохи й великі, губи: краснопер!

“А який краснопер!” — думав, усміхаючись, і вже на підході до лавки, де стояли купками люди, таки осміївся поплескати Ілька долонею по плечу — отак ледь-ледь, отак лагідненько, аж ніжно.

Люду в лавці було чимало, і Нюра голосно сказав до продавщиць:

“Нам — отієї, з червоною смужечкою. “Екстра”, чи як її”.

“Підождіть, папаша,— сказав Ілько, шаснув по кишенях і, превесело усміхаючись, подав Нюрі ще трояк.— Беріть дві водки. Дешево і сердито!”

“І то правда,— мигнув яснами Нюра.— Дешево немов і сердито! Дві водки нам, дівчино...”

Вечеряли трохи не до півночі. І всі пили. Навіть Нюра, що за життя й разу не зросив губи хмільним зіллям, перехилив чарочку, сп'янів, сміявся вголос і вже без вагання плескав Ілька по плечах, а як розібрало геть, ще й обняв і раз по раз наказував донькам та Нюрисі:

“А підкиньте нам з Ільком погрібної капусти холодненької!”

“Ану, дівчата, достаньте лишень мужикам солоного кавунця, немов просвіжимося тррохи! Та не всі біжють, Маня хай зостанеться...”

Жінки прожогом кидалися до погребя, а Маня лишалася за столом, онімїла й затерпла від щастя, і п'янений уже Ілько, анітрохи не сдромлячись Нюри, тискав її своєю дужою рукою за стан — рум'яношоку, зніяковілу ледь не до сліз, але покірну. Потім Ілько запропонував поспівати. І співав непогано, випускаючи з округленого, як у рибини, червоногубого рота густі “а-а-а” та “у-у-у”, але Нюри всі до одного потягли вперек, тому пісню довелося облишити.

Ранком молодята поїхали, сказавши, що мають квитки в якусь дуже цікаве кіно.

Однак свято нюрівське на тому не скінчилося. Днів через три Нюра з Нюрихою, вдягнені по-празниковому, з гостинцями в двох кошиках (несла їх Нюриха), вирушили в Яготин.

Гостювали майже дві доби, а повернувшись, ходили селом від одних добрих знайомих до інших — на жаль, було їх небагато,— і розповідали про сватів.

“Вона така, як оце я,— хвалилася Нюриха.— Тільки р-руденька і товща. Якби оце нам з нею, скажімо, пр-рийшлося набирати чогось недор-рогого на слідниці, то мені тр-реба було б на п'ять кар-рбованців бр-рать, а їй — на сім з копійками”.

“А він же який, сват?” — допитувалися знайомі.

“А він дак немов такий, як оце я,— вихоплювався з-перед жінки Нюра, чого раніше з ним не було.— Високий, худенький і теж грамотний — обліковцем біля тракторів. І хвороби в нас із ним однакові в мене гастррит і в нього гастррит. Проте хазяїн добрий...”

Тепер Нюра тим тільки й жив, що ждав наступної суботи. Буває, лежить у ліжку після прогулянки чи стоїть посеред двору, прогулюючись, дивись — усміхнувся сам собі, промовив тихо: “Дешево і сердито... Придумав же... Кррасноперик отакий!”

Ілько, однак, не показувався більше. І старші Нюрівни, і Маня, що за ці два місяці навідалася додому тільки раз, казали батькам, що йому тепер ніколи їздити, іспити складає в технікум при заводі. Нюра охоче змирився, хвалив Ілька (“грамотний скрізь немов прроб’ється”), хоч і сумно було трохи: скучав за простацькою зятевою усмішкою, за отим його веселим і завзятим “Привіт, папаша!”. Нюриха ж мовчала, тільки пильно придивлялася до дівчат твердими чорними зіницями.

Від їжджаючи, Маня ховала очі од сестер і тихо обіцяла, що в найближчий вихідний прийдуть разом з Ільком...

Тепер цей терновий сон...

І Нюра, дивлячись мимо пальців на ногах у підлогу, пригадав, що Маня й справді була минулої неділі не такою, як завжди,— сміхотлива, лагідно слухняна та уважна, а ніби зморена і до всього байдужа. Пригадав і злякався.

— А може, цей терен і не в руку!— сказав, проте, якомога бадьоріше.— То як перед п’ятницею сниться щось показне, тоді — в руку. А це — проти суботи...

— Може, й не в р-руку,— твердіше, ніж завжди, одказала Нюриха.

Нарешті приїхала Маня, вже надвечір, хоч мала бути зранку. Тихо, наче крадучись, увійшла в хату і, змарніла, бліда, притулилася плечем до одвірка. Нюра усміхнувся їй назустріч, босоніж устав з ліжка на підлогу і так стояв, прислухаючись, чи не тупотить хто в сінях. Але в сінях було тихо.

— А де ж це той... “дешево і сердито”?— спитав. І дивився на Маню спершу розгублено, затим вимогливо, аж гнівно.— Ілько де?

Маня ступила крок до матері, що пішла їй назустріч, і вткнулася їй головою в груди.

Нюра мовчки вдягався, байдуже, як сліпець, обминув жінку і доньку біля дверей і вийшов надвір.

Там була весна. Плюскотіли струмки. Попід дворами на вулиці сяяло низьке призахідне сонце, один за одним плавали

у вечірньому небі журавлині ключі, але Нюра мовби не бачив їх і пальцями, вказівним та великим, не кивав, як завжди, лічачи синьокриле птаство. Він стояв посеред двору зсутулений, з опущеними вздовж пальта руками і невидючими очима дивився кудись мимо хат, садків, городів, навіть мимо самого неба.

І все ж інколи він зненацька посміхався і шепотів щось, тоді очі його оживали, мружилися на сонці і знов робилися невидючими.

Вечеряли мовчки. Нюра їв швидко й сердито, а не ласував, як звик те робити. І коли Нюриха несла якусь страву від печі до столу, викидаючи коліна далеко вперед, сказав раптом уділиво:

— Чого ти ото викидаєш ті коліна, га?!

Нюриха подивилася на нього переляканими, аж зомлілими начебто очима і повільно пішла в хатину, а Маня покинула ложку й заплакала. Нюра не втішав її, а їв далі.

Вночі, уже десь перед світом, Нюриха, що спала з Манею в хатині, прокралася до чоловікового ліжка в світалиці, прилягла поруч і стала гладити Нюрині плечі, голову, руки. Тоді сказала, вперше за все життя плачучи:

— Якби бідовіша була, то бр-рехня... вдержала б. А так бач... побр-ракував...

— Якби інженерша або лікарша, то не побрракував би,— зронив Нюра в пільму.— Людину тепер ніхто не бачить.

Він сказав це так, наче знав давно. Без усяких "немов". Знав!..

А другого дня, проводячи Маню до автобуса, Нюра крадькома від сторонніх очей — навіть поозирався довкола — похапливо дістав з кишені новий-новісінький складаний ніжик з червоною колодочкою та блискучим нікельованим набором — шильцем, двома лезами, більшим і меншим, ножицями і терпужком, уклав Мані в руку й змовницьки зашепотів:

— На... передаси. Скажеш: подарунок од папаші. Тільки ж не загуби гляди.

Маня взяла ніжик і закусила тремтячі губи.

— Так і скажеш: од папаші немов... Подарунок.

ДИКИЙ

*Світлій пам'яті Василя Шукшина
присвячую*

Коли Санькові Бреусу не йти на роботу — випадає це не часто, а хіба що в неділю у передобід і полудень, — тягне його між люди. Не поговорити, ні. На балачку Санько і змалку мамулуватий, через що й прозвано його Диким. І не послухати чиеїсь мови, бо все те, про що в селі водиться гомоніти, вже чуто й перечуто. Однак і в хаті самому нудьга, тільки мухи гудуть та радіо в чорному ящику на стіні шкабарчить: уже рік чи два як несправне.

То вдягається і йде. В нових чоботях казенного крою (сестра-офіцерша прислала), синьому галіфе з голубими кантами і сукняній гімнастерці до стоячого коміра з червоним підкомірцем. А до всього ще й картуз військовий, без кокарди, що-права, — теж сестрин подарунок посилкою. Ні галіфе, ні гімнастерка не облягають Санька — мабуть, офіцер сестрин гладший, — тільки шия туго сидить у комірі, тверда і засмагла, як червоний хром, та плечі розпинають сорочку так, що й шви розходяться, і нитку видно. А галіфе — торбою. І, вдягаючи його в неділю чи свято, Санько щоразу прикидає, який-то завширшки ніколи не бачений його зять, чи шуряк, чи свояк...

Надворі за ворітьми Санько трохи пристоює, зиркаючи з-під блискучого, низько насунутого на брови козирка дикувато чорними очима далеко по вулиці, і розмірковує, куди його податися: до лавки, чи до клубу, чи на автобусну зупинку, подивитися, хто сідає, хто встає та куди піде — в село чи на хутори. А то, буває, визирне у віконце якась проїжджа краля в синіх або червоних окулярах, то можна й побавитися — підморгнуть а чи палець великий показати: мовляв, гарна ти дівка! Трапляються такі, що й окуляри знімуть та помружать на Санька грайдивенькі підведені очі, а здебільшого копилять губу і одвертаються: пхе... Ну-ну, паняйте далі, в свою пхекалівку!

За хатою, чути Санькові, у дикій груші й далі — у вільшині до самої річки — солов'їне грище любовне, на всі голоси й підголоски, далі, ближче, з усіх боків, просто в душу неначе тьохкає, і душна низова луна аж мліє од тих солов'їних стражданячок.

“Ач, скільки їх нашевкалося сей год, — думає Санько. — Як повна, брат ти мій, шапка пшона!”

А сам никає очима од хати до хати, по вигону, полід вербичками вздовж вулички. В будень на кутку дивись не дивись,

а нікогісінько, та ще весною, не побачиш, усі на городах, та по дворах, та по роботах. А в неділю, як сонце, кутяни виходять за ворота і сидять: хто на лавочці коло хвіртки, хто на стільчику, а хто йшов та зупинився погомоніти — навпочіпки або підібгавши ноги по-турецьки на молодому, ще чистому споріші. Гу-гу, гу-гу, — про політику, в якій не тямлять, про нову лавошницю ледачу (що не попроси подати — кривиться), про торгівлю з Китаєм, що нібито знову буде (хтось десь чув, що китайські ліхтарики далеко світять), а найдокладніше про те, як ловко після дощу городина вгору пішла.

Оно посеред вигону дід Лука сидить, у газету козирком уткнувся — усе щось вичитує! — і корову на налігачі держить. Корова пасеться між будячками, одганяє головою мух і разом з налігачем смикає й Луку, так що інколи йому аж картузик падає з голови на газету. Тоді він сердитошо зиркає на корову, не лається (годувальниця ж), а мовчки надіває картуз і знову вшнипаюється в газету.

— Що, діду, інтересного вичитали? — гукає до нього Санько і сміється очима, бо відколи пам'ятає Луку, все він щось у газетах шукає.

— Та ось пишеться, — хрипко одказує старий, — що приїжджав у Америку якийсь король з новою королевою... То я оце й не доберу: як це — з новою?

— Х-га-га, — сміється Санько самими грудьми, ізглибока і — поблажливо. — Що ж тут добирать? Стару прогнав, а молоденьку взяв. От вам і нова!

— Ну да! — сердиться Лука. — "Прогнав!" Тобі що король, що мужик. Меле трясцізна й що... — І знову козирок у газету.

— Королі ще ласіші од мужика! — сміється Санько. І, подумавши, додає круто, причому зіниці йому робляться, як дві краплі гарячої смоли: — Ви краще б он подумали, де корову напасти, бо здохне на будяках!

Лука на те ані пари з уст: що правда, то правда, а правді кільця не вправиш — худа корова.

А оно дід Ганжа скніє під призьбою на ослінчику, спину вигнув до сонця, на ціпок обіруч сперся і дивиться погаслими очима кудись у безвість понад вигonom, а чи бачить що — хтозна. Смерті, каже, виглядає. Узимку в хату ждав, а це вже й надвір виходить. "Нема йому смерті, видно, ще не всі гріхи згадав та покаявся. Того вона й не йде!" — думає Санько і сміється сам собі: — Х-га-га!"

Така вулиця — як не дід, то баба, а то й нікого.

Правда, ще Софійка Малашкова з дитиною на руках сидить

он під ріденьким тином з паличок, натиканих у землю. Не тин, а страм. А кращого зробити нікому: дві баби на хазяйстві й обидві нікудишні, тільки їдять та гризуться щодня, а самій Софійці не до тину: раніше щоночі підпирала спиною чужі хлівці та верби — з парубками, своїми й заїжджими, а тепер дитину глядіти треба. Чи знає вона хоч, од кого та дитина, х-га-га! Сидить, цвіте щоками. Аж іздалеку видно. А крізь тин, поза плечима в неї, пнеться до сонця бузок молодий і теж цвіте.

Санько рушає до Софійки, перестрибуючи глибокі, ще з весни, колії, що їх трактор прорізав, як молоковозку до боляшака тягав.

— Хоп! Хоп! — весело й легко видає Санько, перестрибуючи колії, а чоботи й собі — рип, рип! Добру взувачку офіцерам шийють, ганчір'яний хром так би не рипнув.

— Здоров, дівко, чи пак, молодиче! — каже, підходячи до Софійки, і сідає поруч на лавочці з вільхової дошки, що тріснула вздовж. А Софійка пих — і щоки враз, як дві ружі. Така вона: тільки обізветься до неї хтось чи сама до когось, так і почервоніла.

— Спить? — киває Санько блискучим козирком на дитину, що ворухить у губах новеньку соску. — О, вже й соску десь доп'яла.

— Брат Мишко з Домбасу прислав, — одказує Софійка і легенько прикушує зубами нижню губу, щоб не сказати Санькові нічого образливого за оте його здоровкання, бо... він же скажений, смола в зіницях одразу так і закипить.

— А я, гад, скільки в районі не напитував, ніде нема, — сміється Санько, і важко збагнути, жартує він чи правду каже.

— Наче тебе прощено... — стинає плечем Софійка, легенько, щоб не розбудити дитину.

— Не прощено, так сам чув, як воно щовечора буває. Воно що — хворе?

— Ні... Так чогось нервничає, — зітхає Софійка.

— А не гукає "тату", х-га-га?..

Софійчині щоки наливаються ще густішим бузковим рум'ящем, брови немічно тремтять, і вона одвертається з дитиною.

— Іди собі, куди розігнався.

— А я нікуди й не розганявся, а прийшов одвідати, — мирно одказує Санько і дивиться на Софійчину спину, що виглядає з глибокого вирізу в дешевому платті. Вузька спина, тендітна, в золотому проти сонця пушкові. І родимок багато, дрібні, як макове зерно. Санько тікає від них очима, а все ж бачить краєчок розпашілої Софійчиної щоки, пухнасті кучеріки поза вухами, жмутик довгого рівного волосся, туго перев'язаний зеленою тасьмою — просто, без бантика.

Санько поторкав один кучерик пальцем і спитав, примружуючи око:

— Сама накручувала чи зроду?

Софійка повела головою і одхилилася.

— Іди вже собі. Дивляться оно всі, ще мені не хватало, щоб і тебе пришили...

І стала пригойдувати дитину, рвучко, невміло, не пригойдувала — теліпала. А Санько підпер щюки долонями і тихо зашвистів. Ф'ю, ф'ю, — виводив тоненько, не пісню і не марш, а таку собі триндичку. Тоді кинув свистіти і запитав:

— Це не від того, що казав: "Я такої, как ти, во всій Золотоноші не стрічав"?..

— А ти шпигував... — гостро примружилася Софійка і знову прикусила губу, але не так, як раніше, боячись зачепити лиху на слово і на руку Санькову погорду — бачила ж бо, як він кидав біля клубу двічі більших за себе хлопців об землю і як горіли при тому його відчайдушні смоляні очі, і знала, що навіть ті з її подруг, у кого серце промовляло до Санька, як і в неї колись, іще школяркою, боялися почути від нього жадане оте "ходім". Отож затято губу прикусила і ще дужче одвернулася геть і головою норовисте повела. Те означало, що вона анітрохи не боїться його і не хоче, не буде з ним говорити: хай сидить бовдуrom.

— Не шпигував, — байдуже одказав Санько, — а йшов пізно з роботи й почув.

Софійка мовчала. І мовчанка та була по-жіночому затята.

Санькові це сподобалося. Правильно. А то раніш, було, вечорами коло сільбуду тільки й бачиш: хто б з хлопців не підчалив до Софійки, дивись, уже залигав рукою тоненький стан, одлучив од гурту, шепоче щось, регочеться впевнено і — веде. А вона тільки озирається немічно і — йде. Хіба то дівка? Глина опішнянська!

Санько збив на очі картуз і посвистував, обхопивши долонями щюки, і слухав, як за сосною, на сусідньому кутку, трахкають молотком по залізу, либонь, дах у когось перекривають. А за Софійчиною хатою, в крамарівському садку, ляпають картами й мовчать. Поки хтось не виграє. Тоді або регочуть аж до кашлю, або лаються.

— Трах-тах-тах... — лине од поля з-за сосни і гатить по скронях.

— ...ах-ах-ах, — озивається в сосні, і хтось із картярів гуде:

— Людям оно й неділі немає...

— Хіба ж то люди? То у Якова Великодного, — одказують йому з тонкою посмішкою в голосі. — П'ятий хлів вибехкав та вкриває.

— Угу. Хоч без бога за пазухою, зате під залізом...

— І то випадє щастя чоловікові. Побили денікінці за те, що сідало офіцерське вкрав, а так, бач, сорок год у революціонерах і проходив! Тепер тільки оскиряється...

Санько слухає розмову і посвистує веселіше. Він то добре знає Великодного. Як і Великодний його. Підсидів Санька колись давно, ще хлопчиком, у колгоспному садку з пазушкою антонівок і бив. А Санько його торік поторкав. За все! Стрів якось потемки в сосні з лантухом кавунів за плечима (Великодний вийшов на пенсію і крав уже не вдень, а вночі), присвітив сірником в обличчя, залите потом, жалібно скривлене од переляку, і сказав так весело, що аж у самого мурахи по спині побігли: “А-а, це ви, Якове Опанасовичу! Здрастуйте! Та не трусіться, я в суд подам...”

І поторкав.

А через кілька днів, чув, поїхав Великодний у Полтаву і жив там, мабуть, з місяць, поки вставив зуби. Тепер, як балакає,— шепелявить...

“Тож тільки раз і зачепив! А якби ще і вдруге, х-га-га...” — думає Санько з легким серцем і дослухається до солов’їв у лузі. По сей бік їх чути глухіше, наче з глибокого провалля, пісні їхні зливаються в одну і плинуть, плинуть понад річкою, мовби весняна вода великим ровом.

“Це їх аж до Дніпра скрізь по лугах повно”, — розмірковував Санько. Йому-бо здавалося, що солов’їна повинь ота сягає тільки до Дніпра, а далі простилається така безмежна синя широчінь вод, що й оком не зглянеш. І над нею — тиша, та чайки падають з крила на крило... (Санько, щоб сказати, далі Миргорода не бував, і Дніпро уявлявся йому по Гоголю, ще з школи: “Рідко яка птиця долетить до середини Дніпра. Пишний! Немає ріки йому рівної в світі...”). А за Дніпром, немов далекі хмари в погожий день, бовваніють над водами гори та церкви білі, золоті верхі сяють поміж ними. А в горах ліси гудуть споконвічні, і через те солов’їв там не чути, хіба що орли в небі кружляють та ходять присмерковими ущелинами люди — в овечих шапках, з твердими синіми очима, під брови захованими, та з мідними топірцями в руках замість кистурів... Ото люди! А тут... Павучня. Усе товчуть одне одного як не за курку, то за межу, то за сонце, що світить не в один лише двір, а ще й у сусідів...

Ех!

“Таки дотеліпала дитину, поки з пелюшок витрусила”, — кинув косяк на Софійку, що невміло, похалпиво закутушкувала немовля у новенькі пелюшки з білого ситцю.

— Давай подержу,— сказав похмуро і відчув у грудях терпке незнайоме тепло: ніколи ще дітей у руках не тримав.— Давай, давай,— простяг до Софійки дві великі, немов колиска, стулені докупі долоні.

Софійка глянула на ту коліску, ледь затримала на ній похлопиви, змучені соромом очі, повагалася — люди ж кругом — тоді таки поклала в неї дитя.

— Не впусти тільки, гляди,— і бгала, бгала швидкими пальцями пелюшки, обгортаючи ними легеньке, як пір'їна, і — Санько чув це крізь ситець — шовково ніжне тільки, доки таки скужеляла чепурний білий снопик, оперезаний червоною стрічкою.

Санько не віддав того снопика одразу, хоч Софійка простягла по нього руки, а поклав собі на коліна і аж тоді побачив двоє оченят — просинюватих, як не доспілий ще терен в отому своєму туманці. Оченята дивилися мимо Санька в небо і були такі спокійні, такі пречисто лагідні...

— Ну, як живеться на світі?— спитав Санько в тих оченят, але вони й не ворухнулися навіть і так само пречисто — ні подиву в них, ні турботи — дивилися в небо, тільки соска швиденько ворухнулась.

Санько почмокав губами, як звук чмокати на коняку, але оченята все одно дивилися тільки в небо — цвіли собі й годі.

— Воно ще нічого не тямить,— сказала Софійка, ледь усміхаючись.

— Що — парубок чи дівка?— спитав Санько і вперше глянув у Софійчині очі. Вони були, як і ті двоє,— дві великі просинюваті тернини в туманці. Софійка швидко прикрила їх віями, почервоніла вмить і сказала, ніяковіючи:

— Не бачиш хіба: стьожка червона..

— То й що?

— Що... Дівчинка, значить.

— А-а..

— Давай уже.

Санько віддав дитину, підвівся і згори ще раз глянув у байдужі до нього терненята.

— Нічого,— сказав, усміхаючись мимо Софійки в поле кудись.— Виросте — бігатиме на корівник матері помагати. Так що радій.

І пішов, не попрощавшись, а руки все ще чули маленьке шовкове крізь пелюшки тільки.

Сонце було вже високо, а в молодій сосні між рядами блищала росяна павутина, бо тут ще розкошували тіні, пахло мокрим піском та живицевими слізьми, і широкі оленячі груди

Санькові не дихали — пили крутий сосновий дух. Стежка була вузька, соснове гілля пошпигувало голками в щоки й крізь одяг, чіпляло вологу лоскотну павутину на лоб, на вуха, на щоки, а плечі холодила роса. Добро самому серед дерев! Тиша, ніхто не турчить про свої клопоти, ніхто не муляє очей, і Санько подумав, що добре було б вивчитися десь на лісника та в лісі й жити.

За сосною, біля самого кладовища, на піщаному горбі, ще донедавна стояла хата старого Хвиля-бондаря, а тепер залилася сама піч, що біліла ночами, як примара: перебрався Хвиль до сина в район, а хату продав "на знос". Голий став тепер закуток між сосною і кладовищем. Раніше тут було тільки й чуеш: стук та стук, стук та стук, — удосвіта, в обід, вечорами при місяці — Хвиль діжки робить. В неділю, дивись, правлять Хвилі возиком у город на базар один-два білих липових кадібці. Тільки торкни їх пальцем — гудуть, як кобзи... А Хвиліха возик іззаду підпихає.

Серед полудня вертають у село — всі люди автобусами чи полутними, а Хвилі пішки, з возиком, і на Хвилісі хустка така, що сонце до неї аж лащить — квітка на квітці. А на Хвилеві реміняка нова й очі сливові...

Ба ні. Є хтось на колишньому дворіщі хвилівському, бо плака, чути, чиргикає. Мабуть, не все ще дерево перевіз покупець. Сосна рідшає, більшають у ній просвітки, вже й хрести на кладовищі видно, і Хвилеву грушу — ні свійську, ні дичку, але щороку однаково родючу. Гнилички на ній родять круглі, м'які, мов віск, і солодким кваском пахнуть. Чи то ж то виріс хоч один гурт хлопчиків у селі, які б з трепетом у сердечках не ждали, коли на Хвилевій груші пожовкнуть гнилички? Навіть ті, у чийх батьків були добрі садки, гороб'ячими зграями налітали вночі з кладовища на Хвилеву грушу.

Санько вийшов із сосни й побачив під грушею самого Хвиля. Старий стояв навколішки й пиляв.

"Невже грушу?!"

Так і є.

Санько відчув, як у грудях йому спирає дух, і зціпив зуби: ніколи не думав, що Хвиль отакий зажер.

— Боже поможи, — похмуро зронив Санько, обмацуючи очима худі Хвилеві плечі, що ворухилися над пилакою — вона вже по долоню увійшла в грушу.

Хвиль випростався, звів на Санька старі водяві очі, й сліз у них — два повнісінькі наперстки: видно, од напруги.

— Здоров, синок. — Хвиль довго-довго дивився вгору на Санька. Впізнавав.

— Пиляєте?..

— Пиляю, синок. Чи не Санько, бува, Одарчин?

— Таке.

— Пиляю,— зітхнув Хвиль і сидів нерухомо, обхопивши тремтячими пальцями гострі коліна.

— А не шкода?

— Шкода,— мирно одказав Хвиль,— та що поробиш, як треба.

— Навіщо — треба?

— На хрест бабі, сину. Вмерла моя баба. Ти її знав? Ага. Так нема вже баби Мотрі. То оце думка, їй з окоренка зроблю, а собі з верхняка, щоб, як одбуду на цьому світі, не завдавати людям мороки.— І засміявся голенькими яснами.— Син то каже: давайте, тату, я в сільгосптехніці залізний мамі зроблю, а я не хочу. Куди ж воно — з труби? Труба тільки гуде, порожня..

І знову взявся за пилаку. Чирги-чирги...— бризкають з груші жовтогарячі крапельки тирси. Хвиль уже не розгинав спину, і Санько помалу рушив від нього на кладовище, де серед старих, почорнілих біліє один майже новий хрест — над Саньковою матір'ю. Вони стоять у парі — материн і батьків хрести, тільки батьків уже зчорнів, а мамин ще не встиг. Санько знімає картуз і стоїть так, утупившись очима в рушники, якими перев'язано хрести: злиняли обидва на весняних дощах, пожолобилиє на сонці, вітерець їх не ворушить.

Після материної смерті (Санька через її хворобу й до війська не забрали) минуло чотири місяці, тому й хрест над нею ще не встиг узятися сірим туском, і Санько ще не вжився в самотину, а щодня, йдучи з роботи, уявляв собі, що ось увійде він у хату, а на столі, на чистій скатертині,— біла тепла гора під рушником (хліба мати напекла), а в хаті чисто заметено, і курявничка з долівки ще кружляє-вилискує проти сонця у вікна.. І од цього видіння часто бувало так, що він брався рукою за клямку, забувши, що двері засунено і треба йти у хлів по ключ. Батько теж не забувався, але він був... далі. Інколи він приходив у хату, здабільшого звечора, приходив не сам, лише його кашель та шепеляве посвистування в грудях, наче близько десь билася під льодом бистра вода. Батько вернувся з війни кривий і поранений у груди. Так він і в колгоспі робив, то вагарем, то сторожем, так і помер — кривий і поранений. А мати, як тепер часто здається Санькові, наче й не хворіла, а всихала із року в рік, як усихає старенька вишня: одна гілка цвіте, друга тільки листя дрібне викидає, третя — німа.. Потім, коли її ховали, Санько, вперше і востаннє цілуючи материні руки, відчув губами, що вони сухі..

Гробки були чисті: позатої неділі Санько обібрав на них кожну бур'янину. І люди зійшлися тоді всім селом. Усяк до свого. Тож прибране кладовище було, як світалиця — чисте і в рушниках. Санько теж виніс вузол з пирогами — сусідка, баба Шкабурка спекла, — із лавочним вином та горілкою. Люди приймали з його рук повні чарки, брали гарячі ще пироги, і так, з пирогом в одній руці, з чаркою в другій, примовляли: "Хай же, сину, твоїм татові й мамі земля пухом, а пам'ять вічна". Проте співчувати, глянувши в Санькові очі, ніхто не наважувався.

На обох могилах, батьковій і материній, посходили півники, ще кволі на колір, блідо-зелені, але — Санько доторкнувся до них пальцями — цупкенькі вже й гострі.

Півники, півники... Скільки пам'ятає себе Санько, вони щовесни сходили біля хати під вікнами, росли наввипередки, заглядали в шибки синіми дзьобиками й синіми гребінчиками. І щовесни були такі ранки, коли мати входила знадвору до хати з такими простими й радісними словами: "Зацвіли, сину, наші півники".

Тепер вони вже ніколи не цвістимуть під хатою. Санько викопав їх недавно і переніс лантухом сюди вночі, щоб ніхто не бачив — хай живуть тут, біля батька й матері. Вони їх завели біля себе ще молодими, хай вони їм і цвітуть.

Санько глянув на сонце. Воно показувало, що незабаром уже треба й на роботу, — годувати Петька-бугая та везти молоко на молочарню, — надів картуз і пішов з кладовища.

А під сосною повільно й тихо чиргикала Хвилева пилка. І з Новоселівської вулиці од поля зухвало вибахкувало над кладовищем:

— Трах-тах-тах, трах-тах-тах... — Великодний укривав п'ятий свій хлів.

І Санько подумав, що й справді залізні хрести негодящі, бо оте великоднівське трахкання й на тому світі достає людей — по трубах...

КРАЙНЕБО

ПРОСЛІДОК

Іду узвозом від глухенької пристані до крайнеба, що он воно, либонь, близько вже, стоїть між дніпровими кручами, як у велетенських воротах, урочисто святе перед ніччю, і на ньому — тоненька бузкова підківчина місяця молодого з однісінькою зорею в парі, теж бузковою.

Смеркає.

На сивій од роси траві по долу пасуться коні. Двоє. Один білої, другий карої масті. То лісникові. Он і хату його видно під байрачком над кручею, і дворище просторе з возом сіна біля повітки. А посеред дворища вогнище горить і над ним казанок — вечеря вариться.

Мені чути, як коні похрумують молодою травицею, поволеньки, вдячно ласують.

— Здрастуйте, коні! — гукаю до них неголосно.

Вони піднімають голови од паші, довго дивляться на мене, і очі в них місячні, добрі, як у всякої трудящої худоби.

Іти мені далеко. Одначе не біда. Зате набачуся і начуюся.

Бачитиму стежки і протопти весняні, що, мов гілля від стовбура, простягатимуться від дороги у всі боки — до сіл, хуторів, до Дніпра та видолінок при ньому, де рибалки ріжуть ліщинові вудлища на вудки, діти скубуть квасець на борщ, а молодь шукає конвалії або ж бузок, найповніший побіля давніх печищ на кручах і поміж кручами. Чутиму пісні, бо сьогодні неділя, то вже ж хтось заспіває, хоч сам, хоч гуртом. А як ітиму Шепелівкою, малим сільцем при дорозі, шепотітимуться в садах позатинню молодята, ще діти обоє, школярі, а шепотітимуться. Вголос не говоритимуть, ні... Бо їм кортить бути вже дорослими, того й шепотітимуться, бо шепіт вечоровий — то голос близького повноліття.

Бо шепіт — таїна. Шепіт — притамована радість, що рветься з грудей...

Потім будуть озерця й озерчата, порослі лепехою. Я натраплятиму на них в молочно-голубій імлі зненацька і обходитиму кружка. Озерця ті казатимуть про себе ще тоді, коли я їх не бачитиму: шелеснуть у лепесі крила, крякне злякана качка і засюрчить просто на місяць, на світло.

Далі я зіб'юся з дороги. Або в ліву руку заберу, або в праву. І якщо й не радітиму тій пригоді, то й не печалитимуся за турботою: куди ж оце тепер іти? Все кругом засинає або спить, а мені непереливки, треба виблуджуватися — лягати грудьми на теплу ще зо дня земля і довго дивитися при самій траві в далечінь. Коли зір мій вигостриться, звикне до пригізнених нічних випарів над видолінками, тоді я знову побачу крайнебо між кручами і знову піду.

Отак помазки прошкуючи, натраплю на загороду і дядькову Ігорову сторожку, витоптану з глини. Од загороди пахнуть теплом, молоко пахне, зітхають уві сні корови, лежачи попід воряччям, а дядько Ігор сидить у своїй хижі й плете кошик з обличакованої шельюги. Або розфарбовує уже сплетений — у зелене й червоне. Пружок зелений, опояска, що нижче пружок

га, червона. Чи навпаки. Аби веселе. Кошки — дядькова приязнь і підробіток.

— Як гармоністові на весіллі: і награється досхочу, і причастують. А сторожування, — то законна, сказати б, моя робота, як усім. — Так він каже.

Дядька Ігора я люблю, хоч і не знаю. Навіть ім'я його не знаю. Це вже я сам вигідав: Ігор. Бо всі Ігори, які тільки є, видаються мені людьми розумними й лагідними. Можна б, звісно, розпитати в нього, яке життя прожив, та не хочеться в'язнути до людини, мовчазної і роботящої — соромно, так само, як пити воду з чужого колодязя, не спитавши дозволу в господаря, як стати і послухати, про що шепочуться молодята в саду.

Знаю я лише слово, що дядько Ігор подарував мені ненароком, і гадки не маючи про те, що дарує. У слові, а ще в тому, як він його вимовив, чується мені людина добра. А хіба цього не досить, щоб її шанувати?

Туман тоді стояв такий густий, що крийма вкрив і землю, і Дніпро. Я йшов незнайомою дорогою, не бачачи її, вдалину, навмання йшов. Назустріч мені виринув із туману дядько з в'язкою нових кошків за плечима, сивими бровами з-під старенького сукняного картуза, великими руками, схожими на ковальські молоти, і хлоп'ячими ніжно-блакитними очима.

— Тут є якась стежка до шляху навпростець? — спитав я, привітавшись.

Дядько скинув в'язку розмальованих у червоне й зелене кошків, зняв картуза і, втерши долонею змокріле чоло та сиву негусту чуприну, знову надів його. Аж тоді сказав:

— А як швидко треба, ге ж?

— Треба, — сказав я.

— Стежки нема, а прослідок, як придивишся, знайдеш.

— Кошки — на базарі купили?

— Нащо мені стільки кошків? Наплів, обмалював і — “купи, то продам!”. Додому несу, бо в топтанці моїй уже ніде складати. Там, біля загороди, топтанка моя.

— Ну, спасибі ж вам, — сказав я.

— Та не спасибі, а піддай в'язку, — одмовив дядько і, коли в'язка була вже в нього на плечах, усміхнувся. — Колись казано: боже поможи. А зараз: отак і кажи, тільки й сам поможи. Ну, бувай.

І, відійшовши кроків з десяток (рип-рип, — кошки за плечима, — рип-рип...), оглянувся. І очі в нього були нелукаво розумні.

— Прослідком іди, не забудь?

Ні, дядьку. І досі не забудь.

ГРУШІ З КОПАНКИ

У бабусі Марфи — дві сестри-однолітки: груша і копанка. Копанку викопав і грушу посадив ще перший дружина її Улас, який загинув аж у ту “германську” війну.

“То ж мені од нього, молоденького, дариця аж до віку. Груша родить, ще й зараз родить, копанка не міліє, і вода близько, ключем достаю”.

Коли я вперше зайшов до бабусиною Марфиного двору, щоб напитися, то витягав воду тим “ключем” — вервечкою акаціевою, до якої приковано гак, закручений, як вус, щоб цеберку в воду не зронити.

Тоді був серпень, і спека стояла така крута, що йдеш і млієш.

“Чи не можна у вас напитися?” — спитав я у бабусі, що сиділа під грушею і вишивала сорочку.

“Якби не можна, то навіщо б я тоді отутю жила!”

Вона хутенько підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлик (“Зараз кухлика винесу”). Вона була дуже згорблена, мовби нахилилася колись до грядки цибулину висмикнути та й уже не випросталася.

Коли я тяг воду, цеберка спершу глухо стукнулася боком об грушки, що плавали у воді, аж тоді набралася, а коли пив з дерев’яного кухлика, бабуся сказала так лагіднесьенько, так не нарощне вимовляючи слова:

“Доброго здоров’я пивши. Та в таку годину йти — хіба не підіб’єшся, як сонце аж колеться гарячим”, — і дивилася на мене низу, з-під своєї згорбленості, і усміхалася мудро, як усміхаються лише старенькі та діти.

Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки.

“Самі, чи що, падають у воду?” — спитав я.

“Котра й сама впаде, а то і я вкидаю, щоб холонулі... Ось у полудень школяррики йтимуть з учення, то до одної витягають, ласунці малі! Пригощайтеся в дорогу. Та ще ловіть, бо гарячі вони не такі”.

Вона вже знову сиділа під грушею і вишивала. Без окулярів. І я спитав, чи то ж їй добре бачиться.

“А так, як замолоду, — сказала вона, не розхильючись над шитвом. — Отам, як було мені сімдесят чи вже без одного не сімдесят п’ять, погано бачила, так погано, що очечки покійний сусіда мій Терешко, хай царствує, купив був, як їздив до Києва. А тепер бачу, як дівка!” — Бабуся Марфа засміялася тихенько, затишно і закивала головою над червоними хрестиками в манишці.

“Скільки ж вам, мамо, зараз?”

“Та як по-моєму, то без одного сто. А якби хто грамотні-

ший прикинув, то, може, й сто з гачечком набралось б. Давно живу, забула вже й відколи. Ажє! Трьох чоловіків своїх любеньких пережила. Скоро-скоренько і я до них піду. Піду, походу, всіх трьох провідаю”.

“А котрого... найдужче б хотілося побачити?”

“Усіх, сину. А зостануся коло останнього. До першого піду, то ще й не впізнає — молодесенький же! Навіщо, скаже, ти мені, бабо, здалася, іди собі геть!— Бабуся Марфа засміялася, аж чолом шитва дотулилася.— Другому до ніжок уклонила би... Він тут недалеко лежить, у Гребенях. Під берегом, сердешного, знайшли пробитого наскрізь... Це як друга війна була. Я сама його й поховала... Третій мені пара, хоч теж молодший уже за мене. Кував у кузні. Вийдеш, було, з хати і чуєш його молоточок... Уже й не дуже годився до роботи, а кував. Тоді погано йому, погано йому враз зробилося... Переказали мені люди, біжу до кузні, а його вже й назустріч везуть... Біля нього ляжу. Він упізнає, посунеться...”

“Собі вишиваєте чи людям?”

“Собі я вже все вишила, моя дитино. Людям. Хай носять та згадують бабу...”

Падають навколо бабусі жовті грушки з груші: гуп-гуп, гуп-гуп м'яко в траву. Гарячі. Вона відкладає шитво, збирає їх і кидає в копанку, а червоні хрестики на сорочці сяють, сміються сонцєві, густі, дрібні.

Коли я виходив з двору, бабуся Марфа провела мене до воріт і швидко-швидко впишала мені в кишені жовті гарячі грушки (“Вони не заважать!”), а за нами йшов червоний півень у червоних “штанях” і казав, як господар: токо-токо!

...Цвіте при зорях бабусина Марфина груша, чорніє зеленим мохом солом'яний дах на низенькій хаті, а у вікнах поночі... Я стою проти похилених воріт, дивлюся у двір, і слухаю так пильно, що тільки серце своє чую. Невже пішла бабуся Марфа?..

І раптом: токо-токо-токо!— півень у хлівці за грушею,— токо-токо!..

ЛЮДЯМ НА ДОБРО

Тепер уже не буде сіл поблизу путівця. Будуть лиш дніпрові кручі та тихий гомін хвилі з берегом за кручами. Скавулито-ме десь у переярку лисиця біля своєї норі, пахнутимуть глеєм пливуніві води, що крадькома від царства вод підземних тікають у Дніпро, на сонце, а далі — в море.

“Всі ріки течуть у море, а воно не повниться”.

Ці слова любив ректи сам собі старий Терешко, великий мовчун і відлюдько, той-таки Терешко, що, раз на житті побувавши в Києві, купив бабусі Марфі "очечки", сусіда її славний. Славний своєю криницею-самородком та ремеслом своїм, давнім, як світ.

Терешко знав дерево. Знав кожну його жилу й прожилок, на вагу і пахоц, від кореня до вершечка, мовби сам пішов з пагона, а пішовши з нього, породичався з усіма, що росли колось і ще zostалися в цьому краї, деревами. Терешко різьбярив. Він різав не прикраси, а те, що потрібне людям на щодень: ложки і кухлі кленові, які звав квартами.

Ніхто ніколи не бачив старого на базарі зі своїм рукотворінням. Наробивши кварт із претонесеньких клепок і о двох плетених обручах та з дивовижними дужками, схожими на вуженят,— голівка в кухоль зазирає, наче води просить,— та кілька десятків ложок (малих — для дітей, більших — для батьків, ополоників — для куховарок), Терешко розкладав усе те добро на лавочці біля криниці і йшов у повітку різати далі або до Дніпра шукати прибудного дерева.

Трапиться перехожий від села до села а чи до містечка, нап'ється води з криниці, перепочине на лавочці, вибере найлюбішу квартиру чи ложок з десяток, яких треба, і, поклавши купкою дрібні гроші, білі, або жовті, або мішаницю з тих і тих, іде собі далі.

Коли Терешко забачить, що біля криниці вже не ясніють скарби з його рук, виносить ще і ще, а купки монет змітає в долоню, не перемацуючи їх і не придивляючись до кожної несито, як те роблять базарові.

"Людам на добро, а мені на поміч",— сказав якось Терешко бабусі Марфі. Уже сивим як лунь сказав. Сказав раз. Це був, либонь, його заповіт. А заповіт кажесться раз.

Вночі старий Терешко ходив на кручу при самій воді Дніпровій дивитися, як місяць прокладає довгий червоний місток через воду, такий густо-червоний, такий твердий у тиху ніч без хвилі, що ступай на нього і йди, і йди аж до краю, до краю життя...

Терешко вже давно пішов тим містком. А на джерело-криницю послалася молода шовкова трава і дише, дише разом з водою, що то піднімається горбочком, то западає, ледь чути промовляючи до ночі в зорях, до пахоців молодої осоки та глухого дерев'яного духу: зима не зужала вив'ягти його дотла.

Терешко вже давно пішов і стоїть тепер сухим берестом оно на кручі, де крайнебо з місяцем та зорею. Стоїть сивий — обсіпалася кора з береста, то вночі він сивіє проти неба — і тримає в руках білу квартиру пам'яті.

КОЛИСКА

Туман пах бузковим цвітом. А коли почав розходитись, крізь його тонкий просинюватий серпанок виступили по горі бузкові вали, і яблуні старі, похилені ще замолоду буйними вітрами з Дніпра, і вишневі чагарі з молодого пагіння, а над кручею з червоної глини цвіли терни.

Між бузковими валами, округлими, пишними, стояв солдат у зрошеній туманом плащ-палатці, з опущеним у руці автоматом і дивився на Дніпро, біля якого востаннє в житті потрудився тяжко й до кінця. Від солдата вниз до води, поточної клаптями останніх туманців, спадала стежка. Нею поволі брався на кручу рибалка, спираючись одною рукою на горіхове вудлище, а другою придержуючи дошку на плечі та мокру торбину з рибою поверх неї.

Вибравшись, привітався статечно, як це роблять у нас давнішні люди: "Здорові були!" — хоч мав десь тридцять з лишком, — обчепурич паличкою чоботи у глині всіх кольорів, що є в райдузі, і сів перепочити лицем до Дніпра.

— Та й піймали щось? — питаюся.

— Дешицю, — одказав рибалка. — Двох лящуків та оцю дошку.

Він усміхнувся і знову став дивитися на Дніпро.

— Далеко ж вам до села з такою ношею?

— Ні. Мо', з кілометр, а мо', й того не буде.

— Чого ж солдат не в селі, а тут стоїть?

Рибалка зітхнув.

— І тут село. Тільки хат немає. Як позбивало у війну з круч, то ніхто на старому місці вже й не селився. Видно нас тут з усіх боків. Того і посуналися далі, глибше у вибалок... Я, правда, не дуже пам'ятаю, мати розказували, як їх сюди позвозили. — Він глянув на солдата. — Цілий день возили підводами де старіші мужики. А надвечір поминали. Вперше після війни. Отуто, де оце ми з вами, люди рядочками одне проти одного сиділи... Голова промову сказав — пам'ятник тоді дерев'яний був, не цей, — роздали всім по пирогу, борщу по мисці, каші... їдять люди і плачуть над ложками... А ми, дітлашня, теж принишкили, сьорбаємо тільки: чого ті люди плачуть? Було...

Сонце вже зійшло, торкнулося вод, спершу під цим берегом, а згодом під низовим, і Дніпро зарожевів угору і вниз по течії. Весь.

— А там понаносило паводком! — по-хлоп'ячому захоплено вигукнув рибалка. — Усякого добра — купи. Той корч на лисицю схожий, той дубчик на чаплю на одній нозі, а один пень з корінням — на бісяку стоголового! І в кожній голови роги, баньки, патли — глянути страшно!..

І засміявся. Потім обдивився дошку, жовту, нову, погладив її долонею:

— Ба, як вишмульгало хвилею та на косах об піски — і стругати не треба. Тільки води набралася дуже, важка, сушити треба.

— Навіщо ж вона вам, що силкувалися з нею на отаку кручу?

— А на гойдалку дітям. У мене їх аж четверо, і якраз такі, що дай погойдатися. Почепив одну колиску під яблуною — не миряться, те собі пхається першим, те собі. Спробуй утишкай. То зроблю тепер гуртову, на всіх четверо!

Він підвівся, легко виважив дошку разом з торбою на ній, узяв вудку, як ціпок, і, попрощавшись — “на роботу пора вже”, — пішов до вузького провулка поміж деревою з майбутньою коліскою на плечі.

А солдат у рожевій проти сонця росі дивився на Дніпро і за Дніпро низовий, у піщаних косах та соснових борах, і тихо, лагідно сяяло над ним його крайнебо.

Мені ж ще йти до свого, що он воно, либонь, уже близько між кручами-ворітьми, з місяцем та зорею при землі.

УСТИМ ТА ОЛЯНА

СІМЕЙНА ІСТОРІЯ

Устим сидів супроти печі на низенькому ослінчику і чистив картоплю, а на печі позіхала Оляна і, одпозіхавшись, питалася кволим, як у хворой, голосом:

— Устиме... ти вп'єть картоплю товсто чистиш?

— А тобі що — крізь комин видно? — усміхався Устим двома верхніми зубами, тому що більше їх у нього не було.

— Та я ж чую, що в цеберку бухкає, наче кавунячі скибки, — вистогнувала Оляна і знову заходжувалася позіхати, довго, зі стражденною насолодою в голосі.

— Чи ти бачив отаке... причепилося, — дивувалась. — І що воно ото з людиною зробиться? Ах-ха-ха-ха-а-а... Тьху! Чи то вмирати мені вже?..

І вмовкала. І довго лежала нишком, наслухаючи, що скаже Устим.

Устим нічого не сказав. Тільки обчищена картоплина у чавунчик з водою булькнула.

У печі вже топилосся, сичало тихо, потріскувало, і в хаті пахло холодним димком: дрова тільки розгоралися, до того ж старі, трухлі, коли Устим рубав їх удосвіта, з-під сокири аж юшиця чвиркала.

Уже років три, як Устимові не спиться. То ревматизм розбудить, то сон поганий. Не оте плетиво з видінь і реальності, що всім сниться і Устимові теж, доки молодий був, снилося, а якісь викрїйки з того, що пережив. Бачити його не хотілося, то вставав, одягався і йшов поратися по господарству: виводив козу в леваду і припинав, рубав дрова, витягав з колодязя ніким іще не початої після ночі води (ще, дивись, і зоря або місяця старого скибочка зблисне у цеберці, як висаджує її на цямрину), а коли все те було зроблено, розпалював у печі. Не задля того, щоб догодити Оляні — про це Устим навіть не думав ніколи,— просто він любив усяку досвітню роботу.

Коли Устим прокидався, ворушилася на печі й Оляна, позіхала, постогнувала і бубоніла сердито: "Треба ото менше тих книжок жерти, тоді й спатиметься". І як тільки Устим виходив з хати, знову засинала.

Устим справді читав щодня. Найчастіше то були підручники для п'ятого класу, що zostалися від синового вчення: географія, природознавство, історія... Навіть арифметику Устим читав, не все, правда, а задачки. Сяде біля столу, складе руки по-учнівськи і чітко, як перед учителем, вичитує: "Вага вершків становить шістнадцять процентів ваги молока. Скільки вершків вийде з дванадцяти тонн молока?" Прочитає і замислиться на хвилию. Тоді скивне головою, радісно, по-дитячому засміється й скаже: "Та скільки ж? Мабуть, до трясці!"

Траплялися Устимові книжки й про життя. Він читав їх так само старанно, як і підручники, але ніякій з них не вірив. "Ловко набрехано!" — тільки й скаже, бувало. Або мовчки віддасть бібліотекарці й попросить: "Мені щось таке, щоб не видумане було..." Надворі вже розвиднілося до синього в шибках, і шибки немов зацвіли досвітнім небом. Оляна злізла з печі на лежанку і позіхнула ще й на лежанці. При цьому вона взялася долонею під щоку, наче до співу, одкинулася назад, всапнула повнісінькі груди повітря, так що аж тіло все затрусилось, і з тою ж солодкою знемогою, що й на печі, вивела позіханку. "Позіхи", як звала свою недугу Оляна, починалися в неї з гикавки, що нападає на людей після тривкого обіду, а далі йшла справжня пісня з отих "ах" та "хо-хо-оуу". Кінчалось тим, що Оляна, зігхнувши, тупо дивилася в долівку і казала: "Вп'єть позіхи найшли, тепер цілідень голова болітиме..."

І то вже вона до вечора слухатиме себе: починає боліти голова чи ще не починає.

— Таке як розвидняїця, — сказала Оляна з лежанки і здивовано закліпала підпхлими повіками, ніби на печі не було віконця і вона в нього не дивилася.

— Так, як і вчора було, — мовив Устим розважно. — Зразу ніч, тоді ранок, а тоді вже день. — І дивився на картоплину, що чистив, і усміхався собі, вузькоплечо сутулячись над цеберкою.

Іноді ж, як уночі Устима не “крутив” ревматизм і він чув, що в тілі жевріє схоже щось на здоров'я, додавав і таке, приміром:

— Тікає, ніч-гава, бо ранок на неї — ги-ги-и! — свиснув... — І брови йому сіренькі, що росли вперед, козирочками, здригалися од ласкавої усмішки.

В хаті стояла молочно-синя імла й ледь відчутна прохолода, що вбирається під осінь до людей, у кого не дерев'яна підлога, а долівка і стіни вуглі, тільки на глині й тримаються. Казав син Петько, добрий лагідний хлопець, худий і носатенький, як і Устим (він працював у Полтаві шофером на молоковозі): “Давайте, тату, я стіни цеглою обкладу. Тепліше буде та і збоку подивитися — краще”. Але Устим не погодився: навіщо хлопцеві витрачатися? Зійшлися на тому, щоб дах перекрити, бо ніде вже по селу хат під соломою не було. Виходило так, що Устим найбідніший од усіх...

І перекрили. Шифером. А коли пішли на леваду подивитися здалеку, як воно тепер, то побачили, що бовдур, труба червона полив'яна, нахилився у двір, і хата немов згорбатіла...

Петько бідкався і поривався лізти поправлять, а Устим сміявся двозубо, як дитина, й казав: “Хай так! Рівно постав, то подумають, що тут молоді живуть та здорові, а так видно: покидьки!”

Устим дочистив картоплю, поклав ніж на долівку і закурив. Не закурив — припав до цигарки, і кашляв, і втирав сльози покрученими пальцями, і щасливо усміхався — то до цигарки, то до картоплі начищеної в чавунчику, то до полум'я в печі. Це була перша його цигарка сьогодні, така жадана, така міцна, що од першої ж затяжки він аж оп'янів. А тут ще ранок видався — ясний, прозорий у далечі, веселий парубочок. Надворі повсюди лежала роса: на пожовклій траві осінній, на круглій павутині попід стріхою у хліві, що її павуки звечора наткали, на капустях у городі... А левада вся була сива.

Устим любив ранки за хорошої години. Страх як любив. І так про свою ту любов казав: “Мені, як ранок ясенський, то наче життя ізнову починається — ги-и! — Наче я ще отакий-о! — І показував долонею, який він заввишки од землі хлопчак. — Та ще як присниться щось хороше, а не погане, тоді немає кращого в світі...”

А шибки вже зацвіли тендітно-рум'яним цвітом, і в хаті немов потеплішало: ось-ось вийде сонце над степ.

Оляна, постогнуючи, дісталася до лави, сіла і руки в пелені поскладала. Довго сиділа так, блукаючи очима по хаті. Вузько примружені, очі ті, либонь, нічого не бачили, а лиш дослухалися, що робиться в її, Оляниному, тілі — у грудях, у попереку, в ногах, у животі... Оляна любила і вміла слухати себе, своє тіло. Але сьогодні воно мовчало. Ніде ніщо не крутило, не шпигало, і кров у жилах не "бухкала", як те часто Оляні здавалося і вчувалося.

— О! Вже давиться, давиться тією цигарякою,— сказала вона і, скрививши рот, подивилася на Устима, що знову тяжко закашлявся.

Цими словами вона щодня починала сварку. Устим на те тільки усміхався і мовчав. Він був щасливий і не хотів розлучатися зі своїм щастям отак зрання. Тому і мовчав. А то так виходив геть із хати, і кашляв надворі, і дивився крізь сльозу на сонце, на роси, ближні й далекі, і посміхався до всього, що бачив.

— Колись люди вставали та богу молилися, а ти — лаяться мерщій,— сказав Устим і знову закашлявся крізь посмішку.

Однак Оляна вже не слухала його, а дивилася у вікно. У дворі на кілку висіло догори дном закіптюжене горня. Все так немов, як і вчора, було, і от — горня.

— Хто це нам повісив горщення оте на кілку, не бачив?— спитала заморочено.

Устим підвівся з ослінчика — штани під коліними гармошкою, суглоби хрусь, хрусь, наче два сухі сучки одломилос'я,— і теж подивився у вікно.

— Та, видно ж, хтось приніс та й повісив, раз висить,— ворухнув бровами-козирочками.

Оляна вузькоококо вставилася на нього, куточки рота призираюто здригнулися.

— "Прині-іс", "пові-ісив",— перекривила. — Який би ж це дурко приніс його тобі та й повісив! То ж наше горня, що я в ньому курям варю!

— А чого ж ти питаєш тоді?— заусміхався Устим. — Наше то й наше.

— Бо зразу не впізнала, а тепер упізнала. Піди он краще козеня перепни, йому ж пастися ні на чому! "Пові-ісив..."

Устим накинув старенький солдатський бушлат, що син колись із армії приніс, узяв ослінчик під пахву і пішов на леваду, радий, що тепер йому воля: сонце червоне, дими з бовдурів, трава по-осінньому холодом пахне... Курі досчочу,

гомони з козеням, якщо мовчки сидіти набридне. А то ще наставиш йому долоню, а воно лобом у неї лучить безрогим, цапки стає і лучить. Недавно вродилося, а вже битися. Як людина!

Цілий день отак сидів би на леваді та милаувався білим світом, якби кості не мерзли...

Здоров'я Устимове ще тридцять літ тому забрали війни — одна з німцями, друга, без перепочинку, з японцями. І так його побило в першому ж бою на Далекому Сході, що ледве оклигав. Дослужував уже не як солдат, а як півсолдата — охороняв полонених японців.

Повернувся додому в сорок шостому і від полустанка йшов до села пішки. Степом ішов. У куцій шинелі (довгі всі були на Устима, широкі, а ті, що якраз, — куці), в кирзових чоботях з просторими халявами, — такими просторими, що вітер у них гуляв, — та тугим, повним під зав'язку речовим мішком за плечима. Ішов, і то усміхався навкруги, то мовчки скліпував повіками сльози з очей.

“Біжать — і все, і нічого їм не зробиш!”

Двічі тяжко поранений, раз майже вбитий, Устим аж тоді, в степу, повірив, що цілів і от іде додому.

Йти було далеченько, дванадцять кілометрів, але — “пішки не грішки!” — згадалася давня примовка, і Устим цибав широко, розбризкуючи великими чобітьми руді калюжки: видно, недавнечко пробіг степом дощ. Попереду мрів у надвечірньому мареві Безводий колодязь із журавлем, і журавель той справді скидався на одинокого сумного птаха. Устим добре знав Безводий колодязь — сторожував колись біля нього корів, що ночували в загороді, а вдень возив кіньми молоко на молочарню. Неглибокий, закиданий паліччям та всяким сміттям, що вітер несе у негоду, Безводий колодязь і справді був завжди сухий: пішло від нього джерело. Проте на журавлиній вервечці ще висіло цебро, обковане іржавими обручами, старе, руде від усохлого моху. У вітряні дні цебро тихо і жалібно співало, а коли йшли дощі, у ньому збиралася вода і довго потім скапувала по краплині на сухе колодязне дно.

“Щось не видно цебра. Украли, мабуть, або осколком одбило...”

Трохи праворуч од Безводого побачив Устим і Жовнірів млин-вітряк, що так само, як і до війни, самотньо стояв посеред степу на високій могилі і не молов. І здалеку видно: не меле й зараз, бо одне рамено в небо, неначе пророчий перст, показує, двоє інші — на Дніпро і Полтаву, а четвертого нема.

Сонце вже торкнулося землі і висівало на степ червоний

пилок. Сховається ось зараз. “Та воно й краще прийти додому ввечері,— міркував Устим,— менше бачитимуть”. Правду кажучи, йому трохи ніяково було за куцу оту, ще й пожмакану в дорозі шинельчину і за довгі свої ноги-сурелі у широких кирзових халявах. Можна було б, звісно, скинути шинелю і нести її в руці, хай побачили б люди нову-новісіньку гімнасттерку з орденом і півдесятком бойових медалей,— теж якось..

“Ні, краще вже смерком прийти”.

І, подумавши так, Устим побіг, довгоного, по-лелечому, і речовий мішок важко чукикався йому на спині. Село хотілося побачити завидна, хоч би здалеку, хату свою надгорілу (писала Оляна, що й досі не вкрили, бо нікому й нічим, а накидали зверху соломи і вивершили стійком, аби дощі не залили). Так і брався далі, то бігом, то підбігцем. А груди побиті хлипали і рипіли.

І таки побачив і хату свою, вже з верхом, ушиту новою жовтою соломою, і село проти червоної заграви, де зайшло сонце, і просинюваті дими, що снувалися в жовтих садах і над усією низовиною..

Згадка ця, як ішов степом, як біг на червону заграву, як дихнуло на нього раптом вільгою прохолодою з левад, була Устимові наймиліша з усього життя, і він часто грів нею зморене вже серце. А далі згадувати не хотів, і, може, тому все те, що було згодом, що Устим проганяв від себе роботою, цигарками з кашлем чи балачкою, приходило до нього вночі: мовляв, ти від мене втікаєш, то я тебе уві сні дожену! І доганяло, і крутило разом з ревматизмом та ранами старими, доки Устим не прокидався та не заходжувався коло якоїсь роботи. А може, то і не сон був, а полусниво, бо як же так — спиш і чуєш, як вишневий цвіт через виїняту шибку у вікні пахне..

Дістався до села, коли надворі стояв уже густий присмерк. У хаті не світилося. На лаві сидів Петько і плакав. Устим тремтячими пальцями розстебнув на грудях шинелю, зняв її разом з речовим мішком і пішов до Петька.

— А чого цей хлопчик плаче?— ледь вимовив крізь давучий клубок у горлі.— Чого плаче цей хлопчик, га?

Петько, що принишк, як тільки Устим переступив поріг, зіщулювся на лаві коло вікна і сказав, хлипнувши:

— Бо страшно..

— Кого ж тобі страшно?

— Ночі..

Устим узяв його на руки, обцілував стрижену голівку і пригорнув її собі до щоки.

А дихати так важко було..

— Це ж тато твій прийшов,— підняв пальцем синове підборіддя.— Дивись: тато! Не впізнаєш — ги-и? А де ж це мама?

— Козу Маньку пішла доїть,— похнюпився Петько.

І тут увійшла Оляна. Стала біля порога, вся в чорному чи сірому і з білим глеченням у руках.

— О божечко...— зронила глухо, і в її голосі вчулося Устимові не стільки радості, як переляку.

“Одвикала”,— подумав ніжно. Підійшов, узяв з долонь тепле від молока глечення і поставив біля цеберки з водою на лаві. Аж тоді обняв жінчині плечі.

Чужі якісь вони були. І руки чужі, кволі. Та й Устим обняв так незграбно, наче хлопчисько...

“Обоє ми одвикали...”

Засвітили. Устимів орден та медалі тьмяно заблищали у щербатому світлі од бликуна — він горів тільки одним вугликом гнота. Оляна поклала на груди Устимові руки — вони пахли козячим молоком,— притулилася до них лицем і заплакала.

— Ну, годі, годі,— сказав Устим тремтячим голосом.— Живий же...

Потім усі троє сиділи за столом, і Устим викладав те, що приніс за плечима з війни: плескатий німецький казанок, у якому щось побрязкувало, баклажку в повстяному чохлаї, алюмінієву ложку з виделкою, що складалися пополам, складаний ніжик, при якому теж були куці ложка та виделка, а ще лезо, рогова колупачка для зубів і терпужок, щоб нігті спилувати; чотири метри білої матерії байкової, яку видавали на зимові онучі, і стільки ж матерії на онучі літні; два казенні рушники, галіфе сине (командир роти, що пройшов з Устимом обидві війни, подарував на прощання); дві реміняки формені, брезентову і шкіряну, пілотку, двопалі рукавиці — все було нове, блищало й пахло новим. Наприпоследок Устим дістав з мішка дві банки рибних консервів, шість оселедців, загорнутих у лопотючий папір, і суху, потріскану на часточки солдатську хлібину.

— Чи й не їв у дорозі нічого?— спитала Оляна.

— Якби не їв, то й не добрався б!— весело сказав Устим і нахилився до Петька.— Ану ж, синоцю, давай сюди пеленку мершій!

Петько, несміливо усміхаючись (зубик один був у нього щербатий, і посмішка виходила жалібна), наставив пелену. Устим висипав у неї просто з мішка жмень зо три червоних гострокутих кедрових горіхів.

— Ба які! Це — кальоні. Отаке ще є на світі! Білочки їх люблять хруммати і діти маленькі й великі, як ти, ги-и! Луш...

Тоді вхопив пілотку нову і спритно та чепурно надів її на стрижену голівчину, шаснув рукою в казанок, дістав звідти блискучу, як із золота, медаль і, схвильовано сапаючи, пришпилював до Петькової сорочки.

Вечеряли довго і смачно. Оляна внесла із сіней кусень сала холодного, півпляшки горілки (од ушивальників зосталася, сказала), накраяла свіжого хліба, а Устимів буханець прибрала геть.

— Це таке, хіба на сухарі.

— А я думав, що у вас тут проголодь. Всюди зараз негусто в людей, — гомонів Устим і їв, їв, червоніючи у вилицях, радісно збуджений від чарки і від усього.

— Я ж козенят продала оце недавно та й прикупила ото і хліба мішечок, і сала два шматки. А так у людей, та ще в тих, що хитрувати не вміють, не дуже є що їсти, — розказувала Оляна.

Петько тим часом поліз на піч, хрускав там горіхами, крадькома дивився на батька через комин і, затамувавши подих, слухав, як подзеленькують його медалі.

— Коза виручає, — хвалилася Оляна. — І молочка потроху дає, і козенят щороку двоє-трое приводить. Німці козячого м'яса не любили, того і не забрали. Курка одна є зозулястенька. Може, завокче на весну, то підсиплемо. А більш нічого нема. Ні на що обіпертися.

— Викрутимось! — впевнено мовив Устим. — Главне — живі...

Другого дня Устим з Оляною та Петьком вийшли на люди. Устим обійшов кругом хати, обдивився верх. Добре зроблено, на совість. Дерево путне, не палички якісь там, ушито гладенько і стріху підрізано рівно.

— Хто робив? — спитав.

— Та... гуртом, — зніяковіла ніби Оляна. — Колгоспом.

— Нічого, живі будемо — оддячим.

І рушили через вигін у село, до лавки, до конторно-колгоспної — туди, де людей густіше. Устим був у новому синьому галіфе з червоними кантами, що мигтіли на сонці, в темно-зеленій гімнастерці, туго підперезаній широкою ремінякою шкіряною (брезентовою — то хай на будень), при ордені й медалях і в пілотці набакир, з-під якої стримів угору густий закруть рудуватої чуприни.

Оляна й Петько також були в чистенькому, хоч і не в новому. Оляна несла у вузлик онучану матерію до кравчині, щоб замовити з байки кофту собі, а з тоншого — дві сорочки Петькові. Устим вів сина за руку, одно нахилився до нього, казав

усякі ласкаві слова, а очі, сірі, ясні, як і в Петька, сяjali щастям і довірою до всього світу.

Петько міцно тримав батька за руку і поглядав на нього вгору, тоді, не випускаючи руки, забіг трохи вперед і, вловивши батькову посмішку до себе, сказав:

— А до нас Пилип ходив!

Устим, як усміхався синові, так і не встиг згасити тої усмішки.

— Який Пилип, синочку? — спитав.

— Та який там у мороки Пилип, — засміялася Оляна і примружено подивилася на Петька. — Меле казна-що, а ти слухаєш. Хату вкривали, то й ходили ж люди.

Петько насупився і вмовк.

Устимові, однак, того ж дня розказали, який Пилип, коли і чого приходив у його хату...

“Що ж ти хочеш, як у нього ключі од колгоспної комори! — кричав над саме вухо Устимові довоєнний ще його товариш Сергій Лівий (під кінець війни Сергія поранило з контузією, так що він приглух) і нервово посмикував куцою кульшею в рукаві вицвілого синього піджака. — Він, гад, цими ключами не одну хату, де підходяща молодиця є, одімкнув... Стерво воно. І ключі ті язиком заробило, стерво. Всі люди на зборах як люди: сидять, слухають, що їм кажуть. А воно ек виступить, ек почне: ми обіщаємо, ми залічимо рани, ми беремо на себе... Звісно — на себе! А хто ж за нас тут що зробить, якби спитав? Думав я, що хоч після війни менше балакунів буде, а воно однаково... Ну, йому — ключі, залічуй рани! Наїло, напіло ринку червону, як не лусне, тепер парубкує. Ха! Брови підбриває, стерво! Одне слово, плзнь і одвернись у другий бік — у тебе дитина. Ото твоє. Ходімо краще вип'ємо за зустріч, за те, що живі-здорові, хоч я, бац, з однією клешнею zostався...”

Ночувати додому Оляна не прийшла, і лише тоді Устим, змучений випивкою і тим, що чув, повірив: Лівий, та й не тільки він, казали правду. Не спав цілу ніч, ждав, що ось-ось рипнуть двері, увійде жінка з сином і скаже, що були вони в тітки на хуторі та й забарилися. А ще скаже, що про Пилипа — то злий поговор, завидки людські: як-не-як — і хату до ума довела, і шмат хліба є. Ну, бувало, заходив, пробував залищатися... Хату поміг укрити, аби якось прихилити її ласку... Це правда. А більше нічого такого...

Устим повірив би. Він і ждав її ледь не до третіх півнів, щоб повірити. Не простити — повірити, та на тому й квит.

Другого дня він не виходив на люди, навіть у дворі ніхто його не бачив. Сидів у хаті, засунувши двері, щоб теж нікого не бачити. Приходили сусіди — відомо чого: розказувати... Не

відчинив. Прибігав Лівий, мабуть, щоб ще випити і потім набридливо, до нудьги втішати його. Він був щирий чоловік, щирий до глухоти.

Оляна й справді була в тітки на хуторі. І теж при засунутих дверях сиділа. Боялася, що заявиться Устим. Петька вислала у двір погратися: як наскоче Устим, то хай першим побачить сина... "Бог дасть,— утішала тітка Оляну,— перемежениться. Покажеться, покажеться, а тоді ще й просити прийде. Ось побачиш. Він тільки збоку глянути — мужик, а отуто,— показала собі на груди,— ягнятко боже. Погладь, приголуб — і замекекає."

Устим не прийшов ні того дня, ні наступного, і Оляна відважилася навідатись додому. Та й тітка так нараяла: "Иди, бо вчора він за те кипів, а завтра розсердиться, що тебе довго немає, ще гірш наробиш. Сьогодні якраз іти треба.— І додала швидкою тихомовкою: — Та Петька, Петька зараз йому на очі..."

Двері були не засунуті, і у вікнах погашено. Оляна, терпнучи всім тілом, пхаючи поперед себе Петька, увійшла в хату. Нікого. Шинелі на гвізду біля дверей немає, цигарковим димом пахне, купка грошей на столі...

Сіла на лаві, пригорнула до себе Петька і заплакала:

— Пішов батько, синочечку... Покинув нас, окаянный... Та щоб же йому і добра не було, як отак зробить, як дитину... рідну дитину отак нівечить... О-о...

Петько теж плакав і тремтів.

А Устим ішов степом, тим, що і позавчора, і ніс ув очах не людьську — собачу обиду. На все і на всіх.

Ніхто з селян не співчував Оляні, дізнавшись про те, що Устим зійшов з дому — ні жіноцтво, ні тим більше чоловіки, і це найдужче її дратувало.

Зустріла якось Пилипа, спитав: "Що, покинув?" Подивилася на нього благалими очима з-під низько напнутої хустки — поради і співчуття питалася ними. "Ха-х! Треба було держать!" — І пішов. Галіфе туго обпинає литки вище халяв хромових, широкозадий і товстоплечий, а холка над коміром, як ріпа, туга. Цуц!

Відтоді Оляна почала напускати на себе всякі хвороби і плакати. Не сама собі нишком плакала, а на людях: на роботі, перед сусідьми... Люди не залізні, до того ж Устим десь, а Оляна ось тут, поруч мучиться. Стали її жаліти, утішати, і скоро вже не вона, а Устим був винуватий у всьому. Ну, поганяв би там день-два чи запив на тиждень або й на місяць. То хай, то по нашому. А то — кидати зразу. Та ще з дитиною. Ти ба, пиху розпустив! І хто б подумав: до війни такий капко́ був...

І Оляна знову ожила. Почала запинатися високо, як і рані-

ше, сміялася, співала, коли заводили пісні, йдучи з буряків, і щоб геть уже одвернути людей від доброї згадки про Устима, розказувала жінкам, як увесь хутір не пускав її за нього і як він її добивався.

“Ведуть мене ж до нього у лінейку, а наші, хутірські, і подруги мої, і старші жінки, плачуть та за фату мене держать: не йди-бо, Оляночко, не йди. Та подивися ж, який він зубатий та зубатий... Не послухала, дурка, пожаліла. Бігав же слідом, як цуцик, на колінах просив...” — і зітхала.

А жінки, ті, що слухали, хоч і радніші були поспівчувати біді сестринській, чаїли підступні посмішечки: вже з Оляни як вродливка, то хай тоді бог милує... І на що той Пилип поласився? Хіба на очі примружені, як у кішки на сонечку...

Взимку Оляна одержала від Устима триста карбованців і примовкла про нього. А коли пізно вночі якось Пилип тричі легенько постукав у шибку, дверей не відчинила. На зло.

Устим робив на заводі кочегаром, бо ніякої професії не мав. Та й здоров'я після ран було таке, що на заробітніше місце не станеш. А в кочегарці хоч і важко зміну одпектися, зате дві доби відпочиваєш. І підробити можна — на товарній станції, чи на складах, чи в магазині, де з вантажниками сутужно. Не собі добував зайву копійку — на роботі спецовку давали, у вихідні військове носив — додому якомога більше хотілося послати. Він і думав, і казав завжди так: “дома”, “додому” — і тоді йому щеміло серце. Петько... Стрижений хлопчик, щербатенький на один зубик, медалькою грається...

Траплялася йому і молодиця. Заводська. Вечеряти в кочегарку носила, гомоніла. Сердечна жінка, але ж... Ні разу не озвалось до неї Устимове серце — сиділа в ньому щербатенька Петькова усмішка.

На роботі Устима поважали. Мовчазний, роботящий, поступливий. Треба відпрацювати дві зміни, хоч який зморений буде, не відмовиться. Вийти на суботник чи в цеху підмогнути в останні дні місяця, там зашпортаються, чом — ги-и! — не підсобити людям. І то вже пирятиме тачкою металобрухт або стружку з-під верстатів, як щира коняка.

Одну ваду знали за Устимом: не любив тих, що виступають на зборах. Якщо по ділу хтось говорить, ще терпів, і то не завжди. “А ти заходися та й зроби краще! — кричить з місця. — Або мені скажи, я зроблю. Трибунщик!...” Це терпіли: правильно. Але ж як тільки хтось, виступаючи, починав милитися, Устим наче з ланцюга зривався. Пхався перед збори, махав картузом і кричав:

“Стоп! Ти чого хочеш, га? Чого ти хочеш? — А очі скажені,

губи тремтять, чуприна дибки, як у вовка на загривку.— Хочеш об ногу тернутися? У майстри цілишся? Кажі! Отак прямо й кажі всім: хочу! А то: я, ми... Ямикало!”

Збори здивовано гули, а ті, хто сидів у президії, склавши сплетені пальцями руки на столі, нахилилися один до одного і перешіптувалися, строго покиваючи головами. Це зразу. А як звикли, то лиш посміхалися: що поробиш — хвороба у чоловіка, теж виступити хочеться, хоча б ось так...

“Товаришу Хомченко, ви по суті давайте, про діло”, — скажуть з президії.

“А він — про діло? — кричав Устим про свого попередника.— Осьо діло!” — і показував свої довжелезні руки.

“Ну, гаразд, гаразд. Ви сідайте і заспокойтесь, — підводився з-за столу головуючий і, зробивши стурбовано-ділове обличчя, оголошував: — Слово має...”

Устим ішов на своє місце, і збори проводжали його ніякими усмішками, а як угадував — плескали в долоні. Проте у передсвяткові дні Устима не обходили ні грамотами, ні преміями: трудяга, тут нічого не скажеш.

До кочегарки, що пропахла жаром, парою та вугільною жужелицею, Устим звик дужче, ніж до ліжка в гуртожитку. Шуруй топки, наганяй “атмосфери”. Випаде перепочити — сиди, на вогонь дивися, а перед очима — досвіток над оболонню побіля річки, понад болотами і болітцями. Над більшими — і тумани більші та густіші, над меншими — і тумани менші, прозоріші. Куці голоду — як шатра між ними. А осінь як озветься... Осінь Устимові проти весни — писанка. Не в'яне тоді, а цвіте! Ліси — червоним голодом, сивими осокорами, твердо-жовтим листям на дубах і густо-зеленим — на берестах, а сонце — як соняшник, так низько, що рукою начеб дістав... І земля восени пахне краще, ніж завжди. Втомою пахне. Хіба не зморилася, он скільки народивши — і людям, і всьому живому. Спробуй!

На третю весну Устим одержав листа від Петька. Літери великі, жуки такі.

“Зрастуйте, тату!!! — прочитав Устим і закашлявся.— Перо моє заскрипіло, а серце моє заболіло! (“Це та лисиця навчила”, — подумав Устим про Оялину тітку).— Тату! Приїжджайте! Я вас ждатиму.

Я ждатиму вас біля лавки. Там усі встають. І ви вставайте там. До побачення! Петро Устимович Хомченко!”

Устим, напевно, так і зістарівся б у кочегарці, може, зморившись жити самотиною, пристав би у приїми до котроїсь удови заводської і доживав свого віку з нудьгою вкупі, якби не той Петьків лист...

Увечері, як прийде хтось на посиденьки, Устим розкаже про японців.

— У них не так, як оце в нас, що ложки. В них палички. І так вони швидко ними вміють... Клац-клац-клац — дивись, мисочку вже і підчистив. Та ще якби локша там чи макарони, це і я, і всякий зумів би паличками взять. А то — рис! Поподзьобай! А командир роти у нас був чудар такий, веселий хлопець. Поїхав у город і привіз лантух ложок. Хай, каже, спробують ложками, роздайте їм ложки. Чи то ж то зуміють — ги-и! Роздали їм ложки — їдять, аж гарно! а одно хвалять: лус холосо, лус холосо! Коли б не харашо. Таки ж у ложку більше набереш. Тоді — це як ми вже почали їх потроху додому пускати, в Японію, — котрий їде, то й ложку з собою бере. “Лозка самать холосо!” — каже і регоче.

— Сідай уже вечерять, — примружено дивиться на нього Оляна, — бо ти мені цими японцями голову так набив, що цілу ніч болітиме. А може, ще й завтра.

Устим підсовується до столу, зазирає в миску і посміхається. Їсти він любить. Не наїдатися, а їсти. Коли набирає в ложку, брови-козирочки піднімаються вгору, такі напружені, що аж тремтять, обличчя робиться ясне, лагідне, а коли несе до рота, губи тягнуться їй назустріч і усміхаються. Сьорб, сьорб тихенько, — поклав ложку, погладив себе по голові і знову: сьорб, сьорб...

ТРИ ПЛАЧІ НАД СТЕПАНОМ

Ще Степанові Дерев'янку не було й тридцяти п'яти, як він помер. Доконала чоловіка якась недуга. І то враз.

У п'ятницю ввечері приїхав з Кременчука, повечеряв молоком, бо нічого вже йому не їлося, окрім молока, приліг полежати з дороги, та так йому занемоглося (чи після вечері тілові млосно стало), що сказав жінці:

— Мабуть, я, Маню, сьогодні вже не буду машини у двір одганяти. Переночує й під ворітьми. Піди, як не дуже вморилася, у кабіні вимети і дверцята заразом позамикаєш, — і подав жінці ключі од машини.

Маня, Степанова жінка, вже давно не кохала свого чоловіка, як усі, бо раз людина слабне з року в рік, зо дня на день, то де там те кохання візьметься. За жалем немає йому місця в душі. А жаль той щоденний — і до нього, і до себе. Хоч і зморена прийде з телятника — звісно, яка там робота, — а інко-

ли та й гляне в дзеркало: брови ще молоді, чорні, блищать просинцем (такі чорні), в стані тонка, навіть під старим чоловіковим піджаком угадаєш, що тонка; груди високі, не вицмунелі дітьми, дівочькі ще (одне лише дитя й народила за два-надцять років заміжжя) — жити б та кохатися...

То тільки зітхне.

Інша, звісно, вже давно б когось та підпустила до себе (хіба мало тіней у садах місячної ночі!) та й доцвітала б собі тихцем у краденій парі. Так то інша, не Маня. Не слухало її серце розуму, хоч той, бувало, й озивався: ні до кого не наvertsалося.

— Чудна ти... — гув колись їй просто в обличчя, в очі потуплені Батюк Сергій, бригадир наймолодший, недавній солдат. — Думаєш, я не бачу, як тобі?... — І крутив пальцями гудзик на Маниному піджаці, розстібаючи.

Було це ввечері, в тому ж таки телятнику, за купою підстилки. Нахилилася до ясел останнє теля в'язати, а він — де й узявся — торк за стан обіруч, і пальці до грудей тремтяти побігли...

Тоді розстібав гудзик. Довго, бо тільки вчора пришила. А як розстебнув і грудям стало просторо, сказала:

— Пусти.

І пішла. А вже з воріт обернулася:

— Теля дов'яжи. Бо вкинешся в ясла — сам заплатиш...

Того ж вечора прийшов з роботи Степан геть виморений і забажав покупатися. Субота до того ж була. В ночвах мився. І Маня, тручи йому спину намиленим носовиком, прикушувала губу, щоб не заплакати: так і гурчала рука по Степанових кісточках, а коліна стриміли з ночов такі гострі, що хоч стріляй із них. Не заплакала, однак. Хіба ж він не втямить — чого?..

Взяла ключі, віник, ганчірку і пішла до машини. Степан був шофер (як і хазяїн) — чепурун. Усе за його руками, як за весною, так і зеленіло: двір замете — то вже не двір, а світлиця; хлівчик зробіть — то вже терем; яблуню посадить — то вже будуть яблука, а не сама назва. Такий. А машина? Що з неї, як подумати, вичепуриш? Купа заліза, та й годі. Ба ні: кожному пилінку здмухне, перш ніж за кермо сісти. І миє щодня. Як не сам, то її, Маню, покине, щоб допомогла. А може, щоб удвох, щоб і вона поруч. Та бувало це коли-не-коли. А частіше сам порався. "Ти й так виморилася", — скаже. І гладить, гладить її очима. Спиною до нього обернешся — і спиною чуєш: гладить...

Прибрала кабінку, сидіння, прилади, скло витерла, замкнула дверцята (навчив колись) і пішла в хату.

А за хвилину виметнулася на ганок, з перилцями, струганий, зелений при вечірньому місяці — і впала.

— Ой людоньки!.. Ой людоньки!..— тільки й вистогнала.

Почули сусіди — хата ж коло хати, набігли з усього кутка. Хто втовпився — у світлицю, хто ні — попідвіконню стали. І дивилися мовчки в шибки: на дивані, застеленому чистим ряденцем, у сірій сорочці до білих гудзиків — вічна та сорочка!— голічерева лежав Степан. Руки складені на грудях (так любив спочивати), а очі в стелю, тільки в стелю дивляться...

Затулила йому очі котрась із старших, кмітливіших. Кинулися до Мані, підвели зомлілу, однесли на руках у хатину. І доньку, теж Маню, що гралася з дітьми в другому кінці вулички, покайкали.

З того й почалися похорони.

Хтось побіг до голови колгоспу додому сказати — треба труну і духової, бо так і так; когось виряджали покликати Степанову матір, що жила по той бік мосту, і наказували шепотом: “Та, гляди ж, зопалу не кажи, а натяком”. Кому ж діла ніякого не випало, ті ще довго стояли за ворітьми, зітхали, бідкалися над Маниним горем — отака молода і вже вдовця — та згадували Степана. Вже згадували.

— Ще ж учора приходжу, а він саме вишні в саду кропить віником. “Позич, кажу, цвяшків шальовошних”.— “Зараз,— каже,— дядьку, скільки вам?” Тоді ще й перебрав: котрий із зянок, погнутий чи головка збита, одкинув, а ті дає. Такий молодець. Інший не признався б, що вони в нього й є...

— А я колись бачу: несе в лантусі грушення, вершечок виглядає. А самого вже вітер заточує. Для кого ж ти, думаю, чоловіче, оту грушку садитимеш, як сам уже плоду не скуштуєш?..

— Е, то вже ти дарма, Галю.— Такі були чуйні зараз, що не Галько, а — Галю.— Хіба ж тільки для себе й робиш?

І розходилися помалу, зітхаючи по місячній вулиці. Тільки машина Степанова зосталася під ворітьми, і од її мотора ще сходило тепло.

А через день зранку копали копачі Степанові яму. Викопують “на штих” — і сідають перепочити: тверда земля, суглинок, стінка йде, як цементована. Сідають, закурюють і мовчать. Це — до сніданку. А як поснідали, з доброю чаркою, звісно, веселіше копали і частіше ставали на закурацію, бо до полудня, однак, ще було далеко.

Жовтіла глина по обидва боки ями, світило сонце з-за соснового бору, що ледь чутно шушукав при самому кладовищі, і пахла біла акація. А бджіла, а бджіла на тому цвітові — кожна китичка, мов позолотою вкрита живою, ворухиться.

— Невдашню пору вибрав Степан,— озветься так собі, щоб не мовчати, хтось із копачів.— Хоч би до осені подержався був.

— Наче то він вибирав...

— Скажи ж ти, як воно буває, — зітхне хтось. — Одному випадє ціле життя, ще й пенсія, а друге й не наробиться доскочу.

— А то вже кому яким аршином одмірено: одному довгим, другому коротким, а третьому — чверть...

— Може, хлопці, хай котрийсь у генделик змотається ("генделик" — буфет над шляхом супроти кладовища), бо щось воно мулько...

— Про мене...

— Та й я такий, що не проти.

— За Степанову домівку нову...

— А вже ж не з дурного ума.

— Біжи, Іванько, ти наймолодший.

І довго дзеленчать срібняками, скидаючись: кому ж інтерес трояка чи карбованця витріщати...

До полудня, однак, яму викопано і підчищено, і копачі, покидавши лопати на плечі, з димом ув очах (після генделикової) і неголосною балачкою рушають до Степанового двору: попрощатися ж треба.

Віддалеки Степанова садиба, наче у весіллі. Людей у дворі й коло двору повнісінько, та все в білому (душно), квіти, червоні й жовті, сині й білі, сурмять до сонця у саморобних вінках із соснового гілля, машина з опущеними бортами в червоному — його, Степанова машина. Одружують Степана з землею...

Копачі, дійшовши до воріт, знімають картузи, ставлять лопати під тин, і натовп дає їм дорогу до хати. Очей хлопці не ховають: у всіх вони зараз червоні, то не розбереш від чого.

Попрощалися, вийшли, знову лопати до рук узяли.

— Зараз виноситимуть... — шепіт по натовпу. — Духова оно аштується.

Не тутешня духова. Привезли з районної автобази. В одного труба жовта, в іншого біла, та стара, та нова, а барабан уквітчаний по обичайці вишневими оксамитними поворозками хрест-навхрест: таке, немов цирковий, чи що. Музиканти теж, як і труби та барабан — збір богородиці: один старий, лисий, усе пріє та втирається рукавом; другий — хлоп'я ще, гарненьке, рум'янощоке, стереже сполоханими очима двері, звідки виноситимуть покійника; третій — дебелий парубок, виголений до просинцю, а на шиї щетина й не торкана (поледацював виголити й шию), нишпорить очима по молодичях, а в очах — полиновий одур. Поведе шиєю сюди, поведе туди — щетина об комір аж деренчить. Труба в нього біла, подряпана і — найбільша.

Та ось на ганку став голова, молодий ще, стрижений під низеньку і круглу селянську польку, і сказав утомлено:

— Значить так, хлопці-шофери, давай заходь на винос тіла.

Люд заворушився. А лисий духовик повернувся до своїх, приклав трубу до губів, і вся його капела теж приклала.

Тим часом у хаті загунали чобітьми, з відчинених вікон, од яких пахло гарячими свічками, вихлюпнулося у двір прощальне голосіння, лисий тупнув ногою, отак аж із присядом, і полилася жалоба над селом, у поле, на молоді жита й пшениці, у сосну, зомлілу на сонці... Затулилося жіноцтво білими хусточками, похнюпилися чоловіки, а порушені вінки запахли враз молоденькою живицею. Сухо шелестіли паперові квіти, хлипали люди, а голова стояв на виході з воріт і казав діловитою тихою скоромовкою:

— Пара за парою з вінками виходьте, пара за парою, помаленьку і в ногу старайтесь, тоді зовсім другий вид...

А музика, хоч трохи і врзнооголос, надривала свою мідну душу, глушила плачі, і домовина з Степаном німо пливла над людськими головами, наче сама собі.

— Та хазяїне ж мій дорогий! — закричала Маня таким нелюдським криком, що, мабуть би, не заглушили його всі музики світу, і забилася в руках у жіноцтва, чорною хусткою шовковою обіпнута понад самі брови. — Та навіщо ж переступаєш ти востаннє рідний поріжечок, тобою струганий, тобою зладнаний, твоїми ніженьками благословенний?.. Не кидай нас, таточку, не кидай самими на світі!

— Ой таточку Степаню! — кигикнула Маня-маленька, бліда та охрипла, теж чорною непідрубленою (видно, з матерії одірвали) хусточкою запнута, у чистому, хоч і неprasованому платтячку в червоний горошок. Її підхопили на руки і стали втішати.

— Та й ніколи, та й нікому ж, — похлиналася Маня-дружина, — не сказав ти ні слова ажі, ні слова лукавого, ані хитрощів... Та ніхто ж від тебе й півділа поганого не попомнить, добра душе моя, хазяїне мій і заступнику...

І люди прикивували головами та думали собі в смутку: "Що шанувала, те й оплакує... Не мужа, бач, а хазяїна". І не було в тих думках осуду.

А Степан плив уторі врочисто-байдужий і кучерявий. І був на ньому найкращий, ніколи й разу не надіваний за щоденною роботою та мовчазним сподіванням смерті, костюм і вишита синім — до очей — сорочка, і брови чорняві на маленькому висохлому виду, гордо заломлені, шовком полискували на сонці.

Коли домовина порівнялася з ворітьми, Маня закричала благально-несамовито:

— Ой, не виносьте ж бо, не виносьте його, людоньки, за ворота, бо то ж навіки!— І вмовкла, повисла на руках у тих, що її вели, як підломлена віть.

— Ох, сину, сину,— тихо й охрипло, уже без сліз тужила Степанова мати, затуливши очі чорною проти сивини долоною,— прости мене, моя дитино, що в такий короткий світ тебе вивела... Та коли б же я знала, коли б відала твою недугу, то день і ніч собі в бога її вимолювала б... Та нехай же того ніхто не зазнає, як то воно тяжко дитину ховати, а матері зоставатися... Ох, сину, сину... Та ти ж, було, прийдеш одвідати та з порога ще: може, вам, мамо, дрівець урубати, може, водички свіженької витягти, може, торфу сухенького прикупити... А сам, господи, як павутиночка світишся... Недаром же ти мені, синку, щоночі видівся — ізмалечку й до останочку... Та все ж тільки голівочка, тільки голівочка: то на леваді серед конопельок малих, то на лузі, серед жовтих кульбабок граючись, то в саду серед вишневих гілочок у білім цвіту, то схилена над рубаночком, то над онучечкою в колисці, то над моєю старою сивиною вмореною... Недаром же ж, недаром виділося те, господи...

І вмовкла, як держельце, що воду відало. І мовчала вже.

Тоді озвався Манин батько, маленький сутулуватий чоловік у старовинній сорочці до манишки й великих кирзових чоботях.

— Навіщо ж ти, синку Степане, отак мене підвів, га?— питався він з лагідною докорою в немічному голосочкові жіночому.— Та ти ж, як просив у мене Маню, казав: "І жалітиму, і любитиму, тату, і виробиться не дам", а тепер покинув, як є... Нащо ж було таку надію давати нетривку мені, старому, га?..

А поперед вінків несли у портреті молодого ще, живого Степана. Усміхнений, при погонах, солдат кучерявий; в очах іскри добрі та веселі, а за ними — смуток далекий.

Тужили за Степаном товариші, що йшли пообід машини, поклавши руку на кузов, або й так, голови похиливши. Тужили мовчки, тільки в горлі було твердо: першого однолітка ховали, першої розлуки товариської зазнавали. Адже вирости з ним, як в одному сімействі з братом, в нестатках і роботі, по лугах пеньки б'ючи, соломі посеред ночі в найдужчі віхоли крадучи, пісні вечорами дівчатам співаючи, про неньку, що як обідать сідає, та й ложечки щитає... Одна ложка лишня є... Десь у неї дитя є... Одбилося од роду, як той камінь у воду... Тихий був Степан у товаристві й мовчакуватий, як тінь. Проте

без нього завжди було й гурт не гурт: ні йдеться, ні співається, ні жирується. І все то він робив щоразу мовчки, несподівано: підбився товариш, санки з дровами через замети тягнучи, Степан свої покинув, вернувся, підпрігся нишком собі — цупить з усієї сили, за ним і всі біжать помогти; нікому пісню вивести високу, Степан бере першу, хоч у нього й баритон, взявши, таки введе; топиться хтось в ополонці, шубовснувши з ковзанами по шию, Степан перший до нього підповзає з ремінякою в зубах. Тоді сміються гуртом та вихваляються, як тягли небораку, і Степан з усіма усміхається — мовчки...

Ішли, похиливши голови, терлися побіля кузова і шкодували, що не на плечах несуть друзяку, а везуть машиною, бо так сказано було: виноситимуть шофери, товариші по роботі, а везтиме машина — Степан нею їздив, то хай вона й проведе свого хазяїна в останню путь. А за руль хай Льонько Одарчин сяде, Степанів учень. І Льонько таки добре вів машину, рівненько, не смикаючи, не підгазовуючи без потреби.

Біля ями духова вмовкла. Домовину тихо зняли з кузова — десятки рук, бо тепер шоферам допомагали й Степанові товариші, і стало дуже тихо навколо, тільки люди зітхали, та стогнала знесилена вже Маня, та бджоли бриніли над ямою. Одна сіла була й на серпанок, що ним укрито Степана, поповзла-поповзла до рук, складених на грудях, торкнула їх жальцем і знялась... А голова тим часом дістав з кишені складений учетверо аркушик, кахикнув у тиші і сказав:

— Товариші! Сьогодні ми прощаємося з найкращим шофером нашого колгоспу Степаном Тимофійовичем Дерев'янком. Шофер першого класу, завідуючий гаражем, чуйний товариш і порадник по роботі, Степан Тимофійович неодноразово відзначався преміями правління колгоспу, був нагороджений радіолою і п'ятьма грамотами, а портрет його щороку не сходив з Дошки пошани — і нашої, і районної. Крім того, Степан Тимофійович був чудовим учителем і вихователем молодого покоління водіїв... — Тут голова підняв очі од папірця, пошукав ними Степанових учнів у натовпі і сказав: — Ось і Льонько в нього вчився, і Ратушний Микола, і Гузій Олекса без Степанового совіту не обходився, як яка несправність, правда ж, Федоре? Ну, то хлопці самі скажуть. — І знову став читати про те, що "найвідповідальніші, найдалші поїздки правління колгоспу доручало Степанові Тимофійовичу Дерев'янку і було впевнене, що він ніколи не підведе", що "машина його за всякої погоди, вдень і серед ночі була на ходу, як часи" і т. п. — Сумно, дуже сумно, товариші, — сказав голова, складаючи папір, а зуби залізні весело, як посмішка,

зблиснули проти сонця,— та нічого не поробиш: смерть не питає. Так що спи спокійно, наш товариш і друг, Степане Тимофійовичу! Ти житимеш вічно в нашій пам'яті..

— Та де ж він житиме, де ж він житиме,— скрикнула Маня-дружина немов крізь сон,— як нема вже його, нема!

— Я кажу: пам'ять житиме,— зникнів голова, тоді прихикнув, випростався і промовив голосно: — Слово має Ратушний Микола.

Ратушний боком вибрався з натовпу, став при Степановому узголов'ї і сказав, затинаючись та перекладаючи кепку з руки в руку:

— Я знаю товариша Дерев'янка ще змалку, а як прийшов з армії, то й робили разом. Зустрів колись,— я тоді в кіно до клубу прийшов, ще в солдатській формі, пам'ятаю,— зустрів та й каже: "Куди збираєшся на роботу, Миколо?" А я кажу: не знаю, ще не думав. А він: "Іди, каже, шофером, як хочеш, я тебе сам і навчу, а тоді поїдеш і здаси на права. А хочеш — на курси паняї"... Ну, я біля нього, вважай, і навчився, як не є — дома. А в Полтаві тільки іспити склав на права, бо так же не даються... О. А колись, пам'ятаю: розібрав карбюратор, а скласти не склади, воно діло морочливе... А тут якраз і Степан Тимофійович нагодився. "Давай, каже, сюди..." Не вспів я й закурити, дивлюся: раз-раз — вже склав. Поставили, завелась... О. Лайкою не брав, а все добрим словом умів якось. Того й слухали всі...— Ратушний умовк і швидко-швидко бадляв пальцями картуз, тоді повів очима по натовпу, наче шукав у нього поради: казати далі чи годі вже? І таки зважився: — А як од себе сказати, од душі, то... всяких людей багато на світі — в армії бачив, у нас тут і скрізь, ну, таких, як Степан,— не дуже розженешся... Не знаю, як це сказати, ну... Краще було б сказати "на здоров'я", ніж "вічна пам'ять",— і так само боком, з кепкою в обох руках, пішов у натовп.

А в тиші, що залягла на мить, серед притамованих зітхань, чути було шепіт:

"Кажу, чи не завалюся в тебе, Степане, цвяшків шальовошних з десяток?" А він: "Зараз, дядьку.."

— Може, ще хто скаже, товариші?— спитав голова.— Може, ти, Льонько?

Льонько нахилив голову й почервонів.

— Не вмю я прилюдно балакати...— промовив тихо.

— Ну, тоді що ж,— зітхнув голова і скосив очі на домовину.— Тоді хай рідні прощаються.

І вдарила музика й голосіння разом, і знялися галки з дерев біля школи, шарпнулися в небо і стали кружляти, а бджоли,

як і раніше, заклопотано й роботящо співали акацієвий цвіт і ворушилися в ньому живим золотом.

— Ой Степаночку!.. Ой хазяїне, мій турботнику!..

— Дядечку, ріднесенький, не накривайте тата!..

— Ой сину мій, орлику!..

І тут з виляском ударили по цвяхах молотки, посипалася земля в яму, і домовина загойдалася на рушниковому полотні, поринаючи.

Билася в руках у милосердниць Маня-дружина, падала коліньми на глину, здирала божевільними пальцями хустку з голови і просила-стогнала:

— Дитину, Маню одведіть геть, хай же вона не бачить, хай не чує..

А сама, отерпла, вчаділа од горя, з вороно-чорними бровами на білому виду, сухими, аж пекучими очима карими та великими синіми печатями під кароокістю, чула на собі Батюкові Сергієві очі і гнала їх думкою, що билася в голові лихоманицею: "І не стыдно! Ой, що ж це таке!.. А Степан, а горе, а пам'ять!"

Сергій, бригадир, і справді стояв навпроти, і справді дивився поміж людськими головами тільки на неї, і хоч в очах його стояв смуток, Маня чула його схарапуджений подих і настирливі, дужі молоді його руки..

"Ой, прокляті вони, прокляті!.." — І поринула в гарячу імлу, шепочучи: "Хіба ж так можна, господи?"

Хтось набрав їй у долоню землі й висипав у яму, хтось одводив геть від домовини і втішав, утішав тихим, аж солодким голосом:

— Та годі-бо, моя дитино... І себе ж пожалій, бо ніхто ж не допоможе і ніхто його не заверне.

А Маня тремтіла вся, і Сергієві очі пекли її крізь чорну хустку на спині наче вогнем і обливали серце зневагою і теплом, давно-давно забутим.

Падала й падала земля в яму — з рук і з лопат, і падали разом з нею шепоти:

— Царство небесне...

— Пухом ...

— Царство ...

— Пухом...

Потім замість ями виріс жовтий горбок, укрився живицевим духом од вінків, і люди стали помалу розходитися у всі боки по кладовищу.

А Степан zostався під сосновими вінками у саморобних квітах, і zostалася разом з ним тиха, усміхнена його любов, про яку він не раз і не одному казав, бувало, у щирій балачці:

"Страх люблю, як на яблуню у спілих яблуках сліпий дощ іде... Тоді вони й плачуть немов, і сміються... Страх люблю!"

ПОЗА ЗБІРКАМИ

АЗАРТ

На Воронячому ярку завивала машина. То засвітить фари і б'є світлом по мокрих деревах при дорозі, то погасить їх і виє у п'їтмі. І то щоразу: як тільки перепаде хоч маленький дощик, так на Воронячому й ревище.

— Порвуть машину, — охрипло каже Олекса Помазан до Сергуні Чабана, свого товариша, що йде поруч і свистить.

— Хай рветься. То залізо, — одказує Чабан. І знову насвистує. Гарно, тонко і правильно веде пісню про Байду. Він і співає добре, але нечасто, і, співаючи, плаче.

— Це голова газує, — хрипить Олекса Помазан.

— А ти відкіль знаєш?

— Бо на газ давить боязко, як мадамочка. Наші хлопці шофери, ті так: газнув, рвонув — і висмикнувся. Хоч і кузов у ярку зоставсь, аби кабіна вискочила. Мо', сходимо підмогнем?

— Давай. Дурним сили не шкода.

То й справді був голова колгоспу Юхимович, родом із сусіднього села, освічений (агроном), шупленький і тендітний чоловічок, схожий на дівчину в окуляриках. Він був трохи під чаркою, бо дихнув на мужиків гаряченьким — путівцями поміж тутешніми селами інспекція нечасто вештається, хіба лисиця дорогу перестрибне.

— Гостював у старих, а тут дощ, — провинно усміхався Юхимович з кабіни, і окулярики його теж провинно поблискували. — Підсобить трохи.

— Ми її й так, без мотора можемо винести! — реготнув Олекса Помазан. Йому сподобалося, що голова під мухою: значить, свій чоловік, негордий. — Берімося, Серього.

Дядьки уперлися обіруч у брудні боки "Волги", напружилися так, що аж у правому оці в обох потемніло (ще в дитинстві і в Сергуні, і в Олексі забрала ліве око якась лиха хвороба). "Р-р-разо-о-ом!" — скомандував пречудесним тремтливим тенором Сергуня Чабан, голова піддав газу, і машина вискочила на піщану твердину.

— Ну й сила ж у вас, хлопці! — порадів Юхимович, висунувшись із кабіни. — Спасибі. Тільки те... ви там дивіться сьогодні, щоб "мир і тишина", як у тій пісні співається.

Сергуня і Олекса ніяково покашляли обидва, однак промовчали. А коли голова поїхав, знайшли калюжу, що ледь мерхтіла при зорях, помили руки, витерли об кухвайки, і Олекса Помазан прохрипів:

— Уже хтось доніс. Ти ж диви, гадство, і вночі не сплять! Треба піймать та бобу дати.

Але Сергуня думав не про те.

— Помогли на свою голову, — озвався він нескоро. — Тепер Юхимович скаже: здорові луги, а затесалися в сторожкі. Нехай ідуть на силос!

— Не має права. Ми — інваліди! — так гаряче і страшно прохрипів Помазан, що в ближнім дворі сонно загарчав пес.

Вони закурили і рушили далі, пускаючи по вітру іскри з цигарок.

Уже три роки Олекса й Сергуня, рано (як інваліди) виїшовши на пенсію, сторожували ферми. Олекса — корівник і телятник, Сергуня — все інше: курей, гусей, свинарник і конюшню з чотирма конячинами.

— То що сьогодні — граємо чи... оддыхнем після вчорашнього? — спитав Помазан і догдливо присвітив ліхтариком під ноги Чабанові, щоб не спіткнувся бува об що. Він ще змалку був у Сергуні за підручного, хоч і односилок з ним і не з боягузів. — Тільки цур, не так, як учора. Ну його к бісу так грать.

— А ти не дурій, — сказав Чабан. — Ти в грі дурний.

— Х-хи, ти кращий... Зразу за петельки хватаєш...

— Ш-шо-о? Ти ж, ти мене перший ухватив! — вражено зупинився Сергуня.

— Я тебе тільки за плече торкнув. Забувся?

— Х-ну, дає! — Сергуня кілька разів голосно хмикнув, удаючи, буцімто він до краю здивований, обурений і майже приголомшений, і далі вони пішли мовчки, пригадуючи обидва, хто ж таки кого перший узяв учора за петельки.

Біля сторожки, прибудованої до гаража хатчини, Помазан сказав:

— То хоч тепер ти згадав, що ми разом учепилися один в одного — ти в мене, а я в тебе?

— Словом, граємо. Що було, те пройшло, — примирливо мовив Сергуня.

У сторожкі, що встигла геть вихолонуту за короткий осінній день, вони трохи присиджували, відпочиваючи од хвилювання і напружено дивлячись один одному в праве око, — так два півні-суперники обходять кружка один одного, черкаючи землю крилом, перед тим як почати битву.

Даї все робилося мовчки, у любій братерській злагоді: один ішов обходити ферми — всі, від корівника до гусятника, другий підмітав сторожку, розставляв на свої місця стіл, табуретки, ослін, розкидані за вчорашньої чубанини попід стіни, тільки телефон у кутку на тумбочці, чорний, блискучий, офіційно мовчазний, залишався там, де й був, — навіть у найзапеклішій сутичці, коли все в сторожці летіло шкереберть, телефон лишався недоторканим: його підключили до сторожки недавно, і Сергуня з Олексієм боялися його і водночас шанували як порядок і закон. Потім розтоплювалося в буржуйці — соломкою, білими осиковими дрівцями, що гули і пострілювали в чавунному череві грубки. Сизий дров'яний димок підіймався під стелю, ходив попід нею хвилию, несміливе перше тепло обторкувало холодні глиняні стіни, ледь чутно подзеленькувала шибка од вітру — значить, од річки вітер, з-за сосни, північний... А господи, який тільки довгий сей день був!

Вони грали й раніше. Але в карти. У звичайнісінького дурня. Та й то лиш для забави, аби ніч нудну, осінню, з дощем та стогоном у голих деревах якось одурити. Грали, можна сказати, мирно. Траплялося інколи, що й посперечаються, не без того, але ж до борюкання таки не доходило.

— Чим то ти вдарив? — питає, бувало, Помазан, бока нахилиючи голову до побитої карти.

— А ти подивись, подивись! — вигукує Чабан зухвалим тенорком, за яким чутно смішок, а сам думає: "Додивився, невірна кров!"

— Бачу, король бубновий... А козир що? Що козир, питаю?

Тоді, так само бокасуючи головою, щоб націлити око в карту, а ще щоб заховати лукаву усмішку, нахилиється над столом Сергуня.

— Та диви, справді бубновий... А мені здалося — червовий... Ну що ж, тоді забрав. Твоя взяла.

Бувало й навпаки — Сергуня ловив Помазана.

— Підожди! Чого це в тебе зосталася одна карта, а в мене дві? Сьомаку червову де дів?

— Яку сьомаку? — хрипить Помазан і закашляється, щоб продумати, як викрутитися. — Я ж тобі її ходив, пам'ятаєш? Ти ж її побив!

— Коли побив?! — закипає Чабан і бичиться з-під густої чорної брови на Помазана. — Чим побив?!

— Ну, подивись в одбой...

І, притулившись вухом до вуха, вони перемащують кожну карту в "одбої", а червова сьомака лежить у Помазана в кишені.

— Н-ну? Де вона? Кажіть!— високим, як нап'ята струна, голосом кричить Сергуня, і молоденькі півні на пташнику втворають йому підхриплими альтами.

— Де, де!— теж ніби починає сердитися Помазан.— Мо', під стіл упала. Якби ж ти відкидав по-людськи, а то — швирг, швирг...

Чабан зопалу, гнівний, як вогонь, пірнає під стіл, а Помазан тим часом вихоплює з кишені сьомаку і швидко ховає в коду...

Отак: не гра, а балощі. Самі ж потім і сміються, признавшись один одному, коли і як шахраювали.

Так би воно й далі велося, якби одної зимової ночі — мороз тоді лід на річці колов, і там гукало, як у грозу, — не забився до сторожки хлопчина, студент із Харкова. Він ішов од большака до матері на сусідній хутір, вдягнений, як про теплу осінь: у легенькому пальтечку, капелюшку та хромовеньких черевичках. "По картоплю!" — сказав хлопчина, насилу розтуляючи для усмішки одубілі губи.

Одгрівшись коло буржуйки, він теж пристав до гри, швидко, до того ж суворо дотримуючись черги, навішав обом дядькам по шість "погонів", наредотів їм повні вуха, підкріпився сторожівською вечерею — печеною картоплею з сіллю, тоді сказав:

— Карти — буза. Неінтелектуальна гра. Себто дурна. В шахи треба грати. Да. Якщо хочете, навчу.

Знайшли йому шахи в конторі. Студент розставив фігури і показав, котра як ходить:

— Оце — знайомий вам з дитинства кінь. Він ходить і б'є літерою "Г". Ось так: хоп-хоп-хоп-хоп — і вже загрожує королю, отому найвищому дядькові. Кінь — фігура швидка і агресивна. Тура горне поперед себе і в обидва боки по прямій, як бульдозер або танк. Це фігура потужна. Ферзь, оця красуня в короні — вона зветься ще королевою, — фігура всевладна і всемогутня, як і всяка жінка, це ви відчули на своїй шкурі... Тут Сергуня і Олекса зареготіли, блиснувши вгору до лампочки скляними очима, і подумали кожен сам собі: розумний, чортяка, все знає! Вони поставали коліними на табуретки, злягли грудьми на стіл і старанно, часом тамуючи дух, стежили за меткими студентовими пальцями, що владно переставляли фігури з місця на місце. — А оці хлопці називаються офіцерами. Вони ходять навкосо по одній чітко визначеній лінії, як і належить людям військовим. Тепер про найголовнішу персону — короля. Місія, тобто (завдання короля у грі майже паразитське, бо він майже нічого не робить, а дбає лише про свою шкуру — або тікає, або затуляє себе іншими

фігурами. Король — це тільки зачіпка до гри. Коли інші фігури не вистояли, тоді й королю гапаик. Ось дивіться: “Шах королю!” Куди йому діватися? Нікуди. Все. Мат! Тільки не той, що ви вживаєте і в скруту, і з дурного ума, а — безвихідь.— При сих студентових словах сторожі так реготнули, що цигарковий дим у сторожці гойднувся поміж стінами.— Ну, а пішак як пішак,— хлопчина зітхнув.— Пішак — людина проста, як от ми з вами. І мета у нас в усіх проста: пішакові — пересуватися з клітинки на клітинку вперед, ваша — стерігти колективне добро, моя — набрати чемодан картоплі, щоб і далі набиратися знань. Пішак б’є в обидва боки навкосо і тільки зблизька, коли супротивника можна дістати кулаком.

Прощаючись, студент подякував за тепло та хліб-сіль і вже від дверей, з порожнім чемоданом у руці, сказав:

— Прощу не забувати, що шахи — гра маршалів. А маршали брикються щодня,— Олекса і Сергуня мацнулися пальцями за неголені щоки, а студент помовчав, усміхаючись, і поринув у густо-білу морозяну хвилю, що кругло вкотилася в сторожку.

— Отаке стерво, ба?!— вигукнув Сергуня.— Навішало погонів, наїлося, зогрілося, ще й визрастувало.

— Вчений. Це тобі не шуточка,— прохрипів Помазан.

Тижнів зо два після тої ночі вони, чисто виголені і вдянені — під маршалів!— у нові куфайки та картузи, совали фігури по шахівниці, перекрикуючи один одного в тютюновому диму й чаду — завчали те, що розказував студент:

— Куди ж ти ото коня втулив?! Буквою “Гі” — забув?

— А це хіба не “Гі”?! Дивись: хоп... хоп...

І таки набили руку: заграли.

Отоді й почалася біда...

...Коли Сергуня повернувся від ферми, Помазан уже прибрав у сторожці, розставив шахи на шахівниці й сидів над ними, пильним оком адмірала Нельсона вивчаючи поле майбутньої битви.

— Ну,— сказав він до Сергуні,— почали, чи що?

Чабан ревниво оглядав шахівницю, ніби Помазан устиг її зурочити, намовити проти нього, Сергуні, поки він обходив ферми, але фігури стояли, як фігури: дерев’яно-байдужі. Помазан брав два пішаки, білого й чорного, ховав руки за спину і довгенько держав їх там, перекладаючи пішаків зі жмені в жменю, потім зненацька (се теж була тактика!) тицькав Сергуні ледь не під самісінького носа два кулачиська:

— Вибирай.

Чабан якийсь час вагався, переводячи погляд з одного кулака на другий, кілька разів піднімав руку, щоб ляснути

долонею по правому Помазановому кулакові, і раптом швидко ляскав по лівому — це була його контртактика! Олекса тяжко зітхав і розтуляв пальці: там був білий пішак, а це означало, що перший хід за Сергунєю.

І починалася справді маршальська гра. Обидва супротивники поважно закурювали, кашляли від міцного тютюну й хвилювання і пускали дим на фігури, мовби маскуючи свої армії димовою завісою. Вони добре бачили лише праві фланги свого війська, а ліві, що випадали з кута зору, зоставалися непризволяще, тому битва розвивалася децю косообоко: кожен трощив те, що було на видноті.

Грали мовчки. Тільки дим валував над столом, та вітер бився і гув під залізним дахом на гаражі, та лисиця скімлила десь біля гусятника.

— Прийшла кумася,— веселим тенорком проспівав Сергуня: він вигравав.

— Прийшла,— ледь прохрипів Помазан: він програвав і зовсім втратив голос. Так було завжди, коли Олекса програвав.

— Сходжу прожену, а ти подумай. Хоч я на твоєму місці вже давно здався б...

— Та ні, ми ще поборюємося,— пообіцяв Помазан.

Незабаром Сергуня повернувся, веселий, червоний, роздждохканий і гонитвою за лисом, і дужим вітром в обличчя, і перемогою над Помазаном: ще хід-два — і хана йому!

— Ну, здаєшся?— спитав поблажливо й ледь насмішкувато, оглянувши свої фігури раз, удруте, втрете... і раптом занімів, наливаючись пекельною люттяю: — Де мій лівий офіцер? Чорний офіцер де? Що по чорному ходє?

Олекса — теж насмішкувато — вже й не хрипко, а шепотом прошелестів:

— Ти що, очманів, за лисицею бігавши? Я ж його ще за четвертим ходом убив. Ти ж під коня його підставив. Під "Ти". Забув?

Сергуня очманіло подивився на купку побитих фігур. Там лежав і його офіцер.

— Поставай назад,— сказав він кволо, майже знесилений Помазановим віроломством.

— Ну, на, забери його,— преспокійнісінько сказав Олекса, подаючи Сергуні офіцера.— Забери. І грай сам, як самошедший у психлікарні.— Він змів долонею фігури геть із шахівниці і, прителіпуючи руками, немовби страшенно й ні за що ображений, закутив цигарку.

— Розстав, як було,— процідив крізь зуби Сергуня.

— Розставляй, якщо ти такий розумний, що пам'ятаєш, де вони стояли.

— Розстав, кажу!

І зчепилися. Пруть один одного від стіни до стіни, втираючи у нові маршальські куфайки крейду зі стін аж до сірої глини.

Не б'ються, а просто бухкаються спинами об стіни та перекидають усе, що трапляється під ноги.

І то — мовчки. Тільки хекають.

Хіба, може:

— Підожди, он телефон дзвоне...

— Хай дзвоне... Ти фігури на місце постав, бо... Вб'ю!

— Спробуй...

— Х-х-хот, дурний...

— Хто ж тобі винуват...

Вже наприкінці засідання правління голова колгоспу Юхимович сказав:

— Іще одне питання, товариші. Що будемо робити з нашими сторожами Олексою Помазаном та Сергієм Чабаном? Добре, звичайно, що у цих товаришів є, крім прямих обов'язків, ще й культурні, розумові, так скажемо, інтереси — шахи. Таке явище треба тільки вітати. Але ж ви знаєте, що з ними коїться, у що це захоплення вилилося. В бійку, розумієте. Ну, погодимось з тим, що азарт є азарт. Але ж... Ось останні наші дані: позаминулої ночі товариші Помазан і Чабан так побилися... — голова усміхнувся, як усміхаються, мовлячи про дитячі балощі, — так побилися, що погубили ці, ну, вставні, як вам відомо, очі. — Тут заусміхалися всі правління. — От. І їздили вчора в Полтаву до лікарні вставляти нові. Ну, та й це їхня приватна справа, особиста, можна сказати, якби таке сталося не на робочому місці. А з другого боку — ми ж теж люди, жалко товаришів. — Юхимович згадав, як Сергуня з Олексою винесли його машину з ярка, як вони винуватпо покашлювали, коли він натякнув їм про чубанину щонічну, і, обвівши правління змореними за окуляриками очима, запитав:

— То які будуть пропозиції, товариші, щодо цього питання?

Першим, вважаючи се, либонь, за свій обов'язок — виступати одразу за головою, підвівся заступник Юхимовича Гнат Карпуша. Він ні на кого не глянув і взагалі ні на що не дивився (це був постійний вираз його очей — дивитися в нікуди і трохи вище нього) і сказав так поволі й ваговито, немов уже не день і не два обмірковував свою ідею:

— Моя пропозиція — забрати в них шахи. Конфіскувати від імені правління, — і сів, так само дивлячись поверх нікуди.

— Так вони ж куплять собі другі! — дрібним дзвіночком засміялася перша в селі реготуха і активістка Катюня Рогоза.

— І другі конфіскувати,— не повертаючись до Катюні, сказав Карпуша.— І треті. І так далі. Не накупуються.

— Це не вихід,— озвався голова сільради Панченко, граючись льотчицьким шоломом (він їздив на мотоциклі з коляскою і з шоломом ніколи не розлучався).— Це не вихід. Я пропоную такий захід: відрізати світло від сторожки і видати їм “літучі миші”. При такому світані не дуже-то пограєш і з добримими очима.— І, збагнувши при останніх словах, що він сказав не те, Панченко розсердився: — А що?!

Тоді підвівся бригадир першої бригади Петро Середа, чоловік здоровенький, похмурий і небалакучий.

— Що тут довго роздумувать,— сказав він, недобре мружачи очі.— Послать їх на рядові роботи. Там ніколи буде дурака валять.

Голова Юхимович постукав олівцем по столу:

— Ні, ні, ми не маємо права цього робити. І товариш Помазан, і товариш Чабан інваліди, пенсіонери. І сторожують вони з власної волі, самі запропонували колгоспові свої послуги, а ми до них з дрюком. Так не можна, товариші. Тим паче, що за три роки ми не списали жодної курки чи гуски на лисицю, у нас не пропало за цей час жодне новонароджене теля, а ви знаєте, що сторожі прийняли їх не один десяток. Словом, колгосп із вини сторожів не мав жодного збитку. То які в нас можуть бути до них претензії з точки зору державної? Помоему, товариші...— тут голова усміхнувся до всіх,— хай вони грають! Будемо сподіватися, що азарт їхній з часом притупиться, і все буде гаразд. Як ви гадаєте? Ну, от і домовилися. Можна розходитися, товариші, бо година вже пізня.

І правлінци розійшлися в ніч.

А в сторожці Помазан, притиснувши Сергуню Чабана до стіни, хрипів йому в обличчя:

— Постав на місце лівого коня!.

ГРАМОТНИЙ

Яків Брус, на прізвисько Ява, за тридцять повоєнних літ обіймав наперемінно кілька різних посад: то бригадирував, то заступав голову колгоспу, то “брав у руки” ферму, то знову повертався до бригадирства. Його кидали на прориви, як танковий корпус на фронті, і він швидко з тими проривами впроваджувався — не кмітливістю чи сумлінням, а чавуною вдачею своєю. Яву побоювалися навіть мужики і потайки раділи,

якщо котромусь із них лучалася нагода почастувати бригадира без свідків. Раз Ява прийняв від вас чарку, то вважайте, що вам поталанило: він вам і коней дасть (навіть машину, як треба), і на роботу неважку, але прибутну поставить (приміром, вагарем чи обліковцем), і трактор пришле, щоб ви найраніше од усіх присадибник виорали... І так вам вестиметься, аж поки до Яви не підкотиться ваш сусіда. Тоді — квит, ваша карта бита. Скажете, приміром, бригадирові неголосно, мовби й не казали нічого, а так собі стояли поруч з ним і дивилися в затуманену далеч:

— Купив три тонни брикету на станції, Якове Несторовичу, треба б якось той, привезти.

— Привозь,— одкаже Ява.— Хто ж тобі не дає.

— Так машину якби...

— Я тобі давав машину на цілих півдня. Чого ж ти гав ловив?— похмуро питає Ява і штовхне вас у груди важким чавунним поглядом з-під почорнілого на сонці лоба.

— Тоді-бо на станції брикету не було, Несторовичу.

Однак бригадир уже не слухатиме вас, повернеться і піде геть — мовчки, показавши вам гладку спину, що повільно здригається у такт ході і аж рипить об підкладку піджака.

А надвечір, бач, сусіда ваш пригнав собі у двір машину брикету, гуде веселенької пісні, орудуючи лопатою, і посилає вам через тин зловтішні оскирячки: ти, мовляв, своє одрозкошував, тепер Ява мій! Тоді вам нічого не лишається робити, як теж позловтішатися з сусіди, подумавши отак: "Підожди, підожди, він і тобі скоро спину покаже!" Але від цього не легшає. І ви кидаєте сусідові їжачка в пазуху:

— Ти не дуже лишень махай лопатою. Не бачиш хіба: усю куряву в мій двір несе. Дихати нічим!

— А я тобі що — вітер у другий бік поверну?— здивовано вибачниться сусіда.— Ди-ихать йому нічим, панові!

Далі — більше. І поворогували. Ні здрастуйте, ні прощайте і взагалі "хай ти пощезнеш!"

А днів через два-три сусіда перший кивне вам од своїх воріт і, нервово смикаючи повікою та жуючи зубами цигарку, скаже:

— Чув? Микиті Шурикові трактор сю ніч причеп гною на грядки притяг. Сім тонн!

І, відчуваючи котячу шкрябанину в грудях — сім тонн!— ви, тепер уже разом із сусідою, ненавидите Микиту Шурика!

А Ява тим часом сидить ще в когось, в іншому краї села, сидить і п'є! Ні на балачку, ні на пісню його при цьому не тягне. Мовчки їсть, мовчки наливає, мовчки п'є, лиш повітря

носом голосно всапує. Навіть по хаті не роздивляється. Упреться поглядом у стіл і не підніме його, доки не піде.

— Думка олії завтра забити, Несторовичу... Одлучитися б якось треба,— скаже господар після учти, проводжаючи Яву до воріт, і забігає поперед нього, щоб хвіртку відчинити.

— Завтра — ні,— дивиться Ява у зоряну височінь, і зорі йому двояться і трояться від пригощання.— Завтра всім скиртувати сіно. У вівторок поїдеш.— І, не попрощавшись (це означало: годі й того, що я тебе в олійницю пускаю), іде додому спати.

Були в селі й такі, що не знаменувалися до бригадира. Про таких Ява думав похмуро-насмішкувато: "Горді... Ну й їкте свою гордість!" І коли хтось із отаких звертався до Яви у якійсь там справі, він одказував, повільно заплакшувивши очі:

— А я тут — хто! Я тобі тут нуль без палички... Іди до голови.— І так само повільно розплаюшався, дивлячись не на прохача, а кризь нього.

І от сьогодні Яву мають судити. Хоч і не справжнім державним судом — товариським, але ж прилюдно, перед недавніми ще запобігальними. (Взимку Яві виповнилося шістдесят, і він вийшов на пенсію, хоч голова колгоспу і змовляв лишитися). Біля клубу на фанерному щиткові для кінореклами висіло оголошення, що його склав сільський кіномеханік — він же й завклубом, і баяніст, і писар по гаслах — Мишко Чирва. В оголошенні, виконанім густим фіолетовим чорнилом, сповіщалося:

УВАГА!!!

**В НЕДІЛЮ О 18.00 У ПРИМІЩЕННІ С/КЛУБУ
ВІДБУДЕТЬСЯ ТОВАРИСЬКИЙ СУД НАД Я. БРУСОМ
ТА ПОТЕРПІЛОЮ БОРОЗНЯК МОТРЕЮ КІНДРАТІВНОЮ.
ПІСЛЯ СУДУ — ТАНЦІ.**

У неділю після полудня до клубу почали сходитися люди, здебільша старі, бо молодші були ще на роботі: вибирали буряки, допасували череди на осінніх луках, а голова товариського суду Микола Миколайович Матяш, директор сільської восьмирічки, ламав з учнями кукурудзу в полі. Старі сунули помалу, спираючись на ціпки, довго, мружачи незірки вже очі, вичитували по літерах оголошення і розсідалися на довгій лавочці під стареньким сільбудом, поскладавши на ціпки висушені сонцями та вітрами руки. Товариський суд був у селі вперше, і ніхто із старих достеменно не відав, що воно таке.

— Думав, думав я, а й не второпаю,— шамкав дід Свиридон Мишлик, у якого жив на шії вічний фурункула і гнув її набік.— Сказано: товариський суд. Виходе, що Ява і я — товариші...

— Атож!— дивився кудись понад ціпком маловидючими, в слабозі очима Павлинтії Шкурпела, Свиридонів одноліток.— Ти, як молодший був, то косив, а він... хекав. Знаття, товариші...— І засміявся, кахкаючи, мовістарий безголосовий селезень. Далі закашлявся з булькотом і писком у грудях і вмовк, щоб снагу до зборів приберегти.

— А що, хіба в городі тепер суду вже нема?— беззубо допитувалася у мужиків бабуня Вухналька, найкраща в районі (а колись у повіті) шептуха і костоправка.

— Є, бабо, суд і в городі,— тлумачили їй.— Тепер два буде! Два, кажу, бабо, два! Стала чутка — скоро судді по дворах ходитимуть... Прийдуть та: "Ану, бабо, признавайтесь, хто Семінові Вузькому ногу склав позаторік, що він і досі в колгоспі кролів краде та по чвертки в лавку галопом бігає,—ви? То платіть, бабо, штраф! І за ногу, і за кролі!"

І реготалися.

Бабуня Вухналька злякалась, зігнулася на лавочці ледь не до землі і кутуляла, кутуляла гостреньким підборіддям, безтямно дивлячись у землю.

— Чуєш, прийдуть і скажуть: ану, бабо...

І ще дужче реготалися. Доки не набридли.

Над захід сонця приїхали з поля машини, привезли до школи учнів і голову товариського суду Миколу Миколайовича Матяша; проскочили мотоциклами один за одним механізатори з польового табору, а Мишко Чирва увімкнув радіолю — як на вибори чи свята, і вона зарепетувала на все село, оглушивши старих.

— Везуть!— сказав хтось.— Ілько бабу Мотрю везе!

Усі, хто був біля клубу, заворушилися і напружили зір. Ілько, рідний онук баби Мотрі Борознячки, "постраждалої", забачивши людеї, ще віддалік почав пригальмовувати машину і підкотив до клубу повільно. Він висадив бабусю, слабесеньку, господи, як павутинка, взявши її на руки і поставивши на землю, мов дитя. Затим підвів до лавочки — вона тихо постогнувала — і посадив скраю.

— Здрастуйте, люди добрі,— немічним голосом мовила Мотря до всіх і вклонилася великою, закутушканою чи не десятком хустин головою так, що лише очі було видно.

До неї підсунулися, підступилися з усіх боків — і мовчали.

А вона попросила:

— Скажіть... хай оте не грає, бо головочка ж моя... розпадеться, розколеться, недоколена...

Але Мишко Чирва сам побачив бабу Мотрю з віконця кінобудки і вимкнув радіолю.

— Бабо, ось послухайте, що я вам скажу,— нахилився до Мотрі Сьома Кухта, лавошний вантажник і знавець усіх законів.— Ви, бабо, от що: сходіть зараз... або хай Ілько підвезе вас до лікарні, і хай вам знімуть експертизу з голови. Ми того гада полосатого в тюрму упечемо!

— Та, може ж, воно, сину, й само... без тієї спертизи загоїця... Я подорожнику приклала, ватки...

— Експертиза — це не лікарство,— пояснив Кухта.— І не уколи. Вам тіки рану обміряють і довідку дадуть про побой.

— О-о-ох, ні, сину, не хочу,— захитала головою баба Мотря.— Воно й так пече... а як ще мірятимуть... Може ж, воно й само перестане... Я ж і подорожничку приклала...

Сьома розсердився, закурив і сказав:

— Гад полосатий. Зайняв би він мене!— І повів худими гострокостими плечима.— Зайняв би він, чуєш, мене!

А до клубу йшли і йшли люди, з усіх кутків села, навіть з хуторів, що тулилися до нього,— гуртами й гурточками всі, хто був удень на роботі, йшли, хоч дома не впорано, і не повечеряно як слід, і діти самі zostалися... Хай. Адаже судитимуть не когось там, а самого ЯВУ!!!

Один по одному пройшли в клуб, не зупиняючись коло людей, заклопотано-зосереджені (як і личить суддям) члени товариського суду: завідуючий кооперацією Тельнов у військовому галіфе офіцерського крою і цивільному кітелі; за Тельновим сердито процокотіло підборчиками по цементованих східцях молодюсіньке й ловке дівчатко Соня Касян, ланкова-передовичка з орденом "Знак Пошани" (брівчата Сонині були так по-дитячому нахмурені, так гнівно тремтіли, що сторонній подумав би: новеньку прокуроршу прислано); за Соною пройшов і директор школи, голова товариського суду Микола Миколайович Матяш, людина чемна не лише за об'язком, а й за вдачею: він розкланювався до всіх особисто. Суддів не дуже дарували увагою — всі ждали Яву. А коли нарешті забачили його ще за мостом, умовкли як один.

Ява йшов не сам, а зі своїм товаришем і таємним радником Іваном Івановичем Шпугою — драмгуртківським суфлером, вічним колгоспним об'їждчиком, а нині пенсіонером. Шпуга говорив дуже швидко і дуже чітко — як стукоче дятлик на сухім дереві, за що його прозвали Ваня-Ваня. Він був не тільки добрим суфлером, а ще й дивитися вмів за гріхами людськими, як ніхто в селі, а може, і в цілім світі. Навіть зараз, коли гріх перестав бути насушним для односельців Вані-Вані, він не забув свого другого після суфлерства ремесла. Стоїть біля свого двору і водить голівкою (дятлячою) сюди-туди, сюди-

туди, так само швидко, як і говорить. Іде з лавки жінка, пудить повен кошик з хлібом і ситром, здоровенька, грудаста... а Ваня-Ваня пильно мружить на неї око, і йому видається, що там, під плюшкою, в неї не груди, а торбинки з житом чи буряки.

— Ти-багато-не-балакай-з-ними, а-мовчи,— стукотів Ваня-Ваня, задираючи голову до Явиного вуха.— Скажеш: ненарошно, спересердя. Незчувся-й-як. Нерви підвели.

Ява заплющився повільно і сказав:

— Знаю.

І знову розплющився, і нічого більше не сказав, а дивився на люд біля клубу. "Ач, назлазилося..." — подумав похмуро. І вже не слухав, що стукоче йому Ваня-Ваня. Він знав, тепер він уже знав, що зробить після суду.

Ява ні до кого не привітався, а тільки обвів усіх підпухлими очима. Багато хто не витримував Явиного погляду і нахилив голову або відводив очі вбік.

Потім приїхали одним "бобиком" голова колгоспу й голова сільради, такі ж заклопотані, як і члени товариського суду, і голова колгоспу сказав до всіх, поглянувши на годинник:

— Заходьте, товариші, будемо починати.

І суд почався.

Бабу Мотрю (жінки ввели її до залу попідруки) посадили на передній лаві, а Яву — біля вікна, далеко від баби Мотрі, але теж спереду, біля сцени.

— Ей, чога бабуні — лава, а тому вуркові — стілець?!— крикнув Мишко Чирва у те віконце, звідки йде кіно.

В залі загули.

Голова суду Матяш підвівся на освітленій сцені з-за столу, засланого червоним (пообіч нього сиділи Тельнов і Соня Касян), подзвонив олівцем по графіну з водою і сказав:

— Прошу тиші, товариші, і порядку, бо вийде не суд, а лайка... А ви, товаришу Брус, сядьте, будь ласка, отам на лаві. Як належить за нашим статутом.

Ява знизав плечима, рипнув стільцем і пересів у передній ряд зліва.

— Так-от, дорогі товариші,— вичекавши, доки Ява пересяде, повів далі директор Матяш.— Приступимо до розгляду справи. Кхм... Ви, напевно, вже знаєте, що сталося з усіма нами шанованим донедавна Яковом Несторовичем Брусом... Тихше, товариші! А сталося таке, що гінь упала на весь наш дружний колектив села. У п'ятницю ввечері товариш Брус Яків Несторович ударив... кхм... по голові Мотрю Кіндратівну Борозняк і наніс їй рану. Чим ударив і за яких обставин

це сталося, нам розкаже сама Мотря Кіндратівна. Отже, давайте послухаємо її, все підряд. І прощу не перебивати.

В залі стало тихо, що чутно було, як на берестку за клубом туркоче дикий голуб.

Баба Мотря підвелася, повернулася до людей і, плачучи тихо, почала розпинатися. Вона зняла по одній усі хустки.

— Голову показувати не обов'язково,— сказав їй із сцени Тельнов.— Тут, бабушка, не лікарня.

— Та ні, я таки покажу... Хай подивляться люди...— Мотря нахилила голову до зали і, розгрібаючи пальцями скуйовджену сивину, казала, похлинаючись плачем: — Подивіться ж, людоньки, що він зо мною зробив, подивіться... Він же мене вбив...

Жінки ахнули в залі, чоловіки загули, Ява одвернувся до вікна, а Сьома Кухта крикнув:

— Гад полосатий!

— Прощу не ображати підсудних,— знову задзвонив олівцем по графіну директор Матяш.— Тут суд!

А баба Мотря жалібно квилала:

— Веду ж я, людоньки, корову обніжком... За налигач держу. А воно, звісно, скотина нетямуща... Рвиць мене з налигачем... аж я трохи не впала... і одкусила півшاپки соняха з його...— баба кивнула на Яву,— грядки... Півшاپочки... То хіба ж за це вбивають?.. А він саме картоплю копав... Та хоч би що сказав, хай би вже вилаяв, або що... А то хватъ корінець соняшниковий, торішний, з землею — і по голові мене... Упала ж я, людоньки милосердні...— Тут дехто з жінок теж заплакав у хусточки.— І світ мені обертом пішов. Отямилась, аж як Параска Остапова з того світу достала і в хату повела. Веде, а мені увіччу наче сажа кругом сиплется... І ноги як мотуз'яні. Убив, окаляний...

Ява заплющився і гмикнув:

— Якби убив, то ви б тут не стояли...

Однак його мало хто почув, лиш ті, що сиділи неподалік, але вони промовчали. А Ваня-Ваня — він сидів одразу за Явою — просуфлював:

— Тихо-тихо, мовчи!

— Та хіба його тут судити!!— крикнув з кінобудки Мишко Чирва.— В народний суд його здать! У капезе!!! Хай штани наопашки поносить, без пувичок!

— Це вирішити товариський суд — куди його здати!— тоненько, фальцетом гукнув Мишкові в будку Тельнов, почервонівши від напруги.

— Зараз пувичок на штанях не одрізають,— голосно зауважив усезнайкуватий Сьома Кухта.— Тільки реміняки одбирають.

— Мотре Кіндратівно, таке запитання до вас, — напустивши брівчата аж на носик, сказала засідателька Соня Касян. — Ви лікаря викликали?

— Ні, моя дитино, — зітхнула баба Мотря. Вона вже виплакалася і знову, одну за одною, напинала хустки. — Подорожничку приклала з Параскою, спасибі їй, та ватки вверху, то воно й попустило. Нащо ж людей смикать, як полегшало... Та й, як по правді, боюся я вколів, дочко...

— Все одно укол треба, — заявив Сьома Кухта. — Інакше стовбняк шаракне — і хана.

На нього зацитькали, сказавши, щоб він “за язик укусився”.

— Що ж, товариші, тут усе ясно. Інформація потерпілої вичерпна, — сказав директор. — Послухаємо другу сторону, звинувачуваного. Що скажете ви, Якове Несторовичу?

Брус важко, неохоче підвівся, ставши одним боком до суддів, другим до залу, заплющився повільно і не розплющався до кінця своєї мови:

— А що тут казать? Ну, вдарпнув соняшничиною зопалу, спересердя... Було таке. Так хай не заробляє. Хіба я свої грядки саджаю на те, щоб чужими коровами згодовувать? Раз півсонька, вдаруте півсонька... Вуличкою хай корову ганяє, а не повз грядку чужу.

— То, може, над нами і небо твоє, Якове? — запитав дід Свиридон Мишлик, кривов'язо (від фурункула на шиї) схиливши голову на плече.

Люди заусміхалися і цікаво поглядали то на діда, то на Бруса.

Ява помовчав, не розплющивши на Свиридона навіть півка, і сказав:

— Над моїми грядками... і небо моє.

У залі знишкили, судді здивовано і суворо дивилися зі сцени униз на Яву, а він повільно розплющився і сів.

— Дозвольте сказать, — підвівся голова колгоспу Титар, худий, довгов'язий, у простому спецовочному костюмі. — Стидно, товариші. Не те що говорити про цей ганебний факт — подумати сором. А що про нас із вами, товариші, в районі скажуть, як узнають? Виростили отакий урожай проса, кукурудзи, буряка — і от вам, пожалуста, — такий ляпсус... Це з одного боку. А з другого — нам треба розсудити так, щоб не нарубати зопалу дров. Усі ми, товариші, знаємо, що Яків Несторович Брус віддав багато сили й енергії для підняття нашого господарства. Не було такої ділянки, за яку він узявся б і завалив. Та й кожному з вас, що отут присутні, Яків Несторович зробив чимало добра. Не було такого дня, щоб він не просив у мене особисто: кому машини, кому коней,

кому трактора — і ніхто з вас за це у колгоспну касу троячок не носив...

— Він натурою брав!— вигукнула котрась молодиця, і в залі зареготіли.

— І в тебе, Насте, брав?..

— Брав, паразит!

— Тихіше, товариші, тихіше.

— Хай розкаже, як він на роботу загадував! Він же ніколи нікого на ім'я не назвав, а постукав пужалном у вікно: "Тобі — на свинарник!" — хльоснув жеребця батогом і поїхав. І попробуй скажи йому хоч слово...

На ці слова Ява встав, повернувся до зали, заплющився і сказав:

— А з вами інакше й не можна. З вами тільки так і треба. Бо по-хорошому ви наробите чортів пляшку. Он Ванько Хутірний,— Ява навзаплюшки кивнув на молодого хлопчину в солдатській гімнастерці, свого наступника по бригадирству.— Той до вас і с'як, і так... по-культурному: Векло Панасівно, Насте Григорівно... чи не пішли б ви сьогодні на буряки? Лащиться. Ну, а толку? Буряк он і досі в землі сидить. А при мені ви про нього вже давно забули б. Так що я вас знаю. Я нащот вас грамотний.— Брус посміхнувся крізь стиснуті губи, випнувши їх уперед, розплющився і сів на своє місце.

— А що, хіба не правда?— вистрочив Ваня-Ваня.— Правда!

— Скажи й ти, Іванько,— зашепотіли до молодого бригадира ті, хто сидів поблизу від нього.

— Одпай, Ванюшо!— гукнув з кінобудки Мишко Чирва.

Хлопчина-бригадир устав, рум'яний, гарненький у тім рум'янці, мов дівча (Соня Касян, засідателька, с'яйнула на нього з-під брівчат), і сказав до Яви:

— Там, де я служив, дядьку Якове, є таке прислів'я: "Хитрий Митрій — умер, а дивиться..." Я, звичайно, не бажаю вам смерті ні нормальної, ні від соняшникового корінця. Живіть собі на здоров'я... А буряки ми виберемо вчасно без вашого пужална!

Ванькові гаряче заплескали в долоні, і він сів, юно, сором'язливо усміхаючись.

— Давайте по суті справи, товариші,— сказав голова суду Микола Миколайович.— Ми ж не на зборах. Слово надається свідкові Парасці Остапівні Книш.

Параска, сусідка Мотрі Борознячки, почала з того, що заплакала, і, приковтуючи слова, швидко затараторила:

— Дивлюсь я — упала тітка Мотря, як травиночка скошена. А корова сама до двору йде... А він,— тицьнула пальцем

у Явину спину сердито, мов багнетом,— лопату на плечі й пішов до хати. Хоч би підвестися поміг, вовкулака, хоч би оглянувся. Підбігаю ж я до тітки, а вони лежать і ротом отак, отак — наче позіхнути хочуть... І коріняка соняшникова коло них валяється. А кров з голови так і ющить... Ухватила я їх...

— Ну, далі ясно,— перебив Параску Тельнов. І даремно перебив.

— Що ясно?— блиснула на нього сухісінькими очима Параска (тільки що ж плакала!).— Ти ящиками з лавки тягаєш собі все, то тобі й ясно! А нам темненько. Ясно йому... Тобі теж отамо коло Якова місце!

— Це пр-ровокація!!!— закричав Тельнов, перехиляючись через червоний стіл до зали.

— Може, й провокація, но правда!— теж підхопився з місця лавошний вантажник Сьома Кухта.— Тільки не тягає ящики, а казбонними, копіраційними кіньми возить. Я не раз бачив, так не догнав. Хіба з конем збіжиш?..

— То він од тебе втік,— зло усміхнулася Параска.— А я догнала б!

Молоді хлопці-механізатори, що стовпилися під “гальоркою” і пихкали цигарками, зареготіли, хтось із-поміж них крикнув весело-заохочувальним баском:

— Так його, Параску, щоб аж дим ішов!

Мишко Чирва переливчасто свиснув зі своєї будки.

Баба Вухналька спитала у своєї сусідки:

— Кого це вони хочуть бити?

Голова суду Микола Миколайович дзвонив по графину і казав скоромовкою:

— Товариші, товариші, це вже не суд, а базар і... якась кругова порука. Да-да-да!

“Да-да-да” він вимовив з погрозою в голосі, яка не личила йому.

А Ява прогук, заплачущившись:

— А що, побалакали з ними?.. Хіба з ними так балакають? З ними не такої грамоти треба знати!— І сміявся крізь стиснуті губи, самим носом.

І тут, піднявши руку над головою, устав голова сільради Круляк, чоловік ще молодий, але з авторитетом на обличчі. Голову прислали недавно із сусіднього скороченого району.

— Те, що робилося тільки що в залі,— сказав він, і всі одразу притихли, бо любили послухати нову людину,— називається анархізмом. А це таке діло, про яке сказано, що воно нехитре. Якщо й справді завкооперацією возить собі додому товари, то чого ж за ним пішки ганятися? У мене

є службовий мотоцикл... і я ніколи його для доброго діла не пожалію. Але давайте, товариші, вирішимо спершу одну справу — про вчинок Якова Бруса.

— Хай заплатить бабі Мотрі за голову п'ятдесят рублів!— вихопився першим Сьома Кухта.

— Немає такого штрафу, — сказав голова суду. — А тільки є такі види покарання, зачитую: попередження, громадський осуд, громадська догана, пробачення, штраф у розмірі десяти карбованців. І штраф цей, товаришу Кухта, сплачується в державну касу, а не розкидається на всі боки... Це довідка для тих, хто не знає статуту товариського суду. А зараз колегія суду йде на нараду. Прощу встати, товариші.

Хто встав, хто ні, хто подався до виходу на перекур. У залі загули, загомоніли, а судді пішли в примірувальну і зачинилися там.

Надворі вже давно споночіло, вмовк дикий голуб на сухому бересті, полетівши у гніздо до своєї голубки, у фойє походжала парочками молодь, ждучи танців — суд був їй не цікавий і видався смішним, — а в глухому підгальорошньому кутку зали якась язиката хутірська молодиця, похапцем облизуючи губи, розповідала жіноцтву:

— Поховали в Саєвичах одного діда недавно... А в нього грошики водилися. Тоді, після похорону, кинулася рідня: зберкнижку забули у діда витягти з костюма!.. Одкопали яму, а вона порожня... Ні діда, ні костюма, ні книжки...

...— Та не треба мені його грошей, аби тільки головочка загоїлася, бо грядки ж вибирати треба...

...— Чим же ви, діду, їсте?

— Та колись яснами їв, а тепереньки і ясен уже катма.

...— Ось побачиш, нічого йому не буде. Нуль цілих, нуль деятих, як казав один простуджений.

— Та ні, ми йому роги сьогодні таки покрутили!

Незабаром з примірувальні вийшли судді, і голова-директор прочитав рішення: зобов'язати Якова Бруса вибачитися перед товаришкою Борозняк і оштрафувати його на десять карбованців.

— Гроші заплачу, — сказав Ява, не встаючи з місця. — Як схоче, то і больничні заплачу, скільки вона там лежатиме — тиждень, два. А навколішки ставать не буду: хай вуличкою корову ганяє, тоді ніхто її не займе.

Перший пішов до виходу.

Його провели мовчанкою.

* * *

На мосту Ява зупинився, щоб подождати Ваню-Ваню, сплюнув у чорну осінню річку — тільки латаття попід берегами полискувало в п'ятмі — і сказав:

— Я з вами ще побалакаю...

А від клубу в спину йому зухвало виводила радіола:

Червону руту
Не шукай вечорами...

І сміялася молодь.

ТРИ ЗОЗУЛІ З ПОКЛОНОМ

НОВЕЛА

А любові всевишній присвячується

Я виходжу з-за клубу в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці. І перше, що бачу, — хата Карпа Яркового. А перед нею — рівними рядочками на жовтому піску молоденькі сосни. На ганку Карпової хати стоїть Марфа Яркова і веде мене очима. Вона стоїть без хустки, сива, пишноволоса, — колись її коси сяяли проти сонця золотом, тепер не сяють. Видно, думаю собі, волосся умирає раніше, ніж людина... Підходжу ближче, вклоняюся Марфі й кажу через молоденькі сосни:

— Драстуйте, тітко.

Марфа ворухить губами і проводить мене далі, аж доки я не увійду в сосни "великі", — у нас їх називають ще: "ті, що твій тато садив".

Дома мене стрічає мама, радіє, плаче і підставляє для поцілунку сині губи.

— Мамо, — питаю після того, як розказано куці студентські новини (сесію здав, костюм ось купив), — а чого тітка Марфа Яркова на мене так дивиться?

Мама довго мовчить, потім зітхає і каже:

— Вона любила твого тата. А ти на нього схожий...

Марфа (тоді її у селі за маленький зріст звали "маленькою Марфою") серцем чула, коли від тата приходив лист.

Вона чула його, мабуть, ще здалеку, той лист, мабуть, ще півдороги. І ждала. Прийде до пошти, сяде на поріжку — тонесенька, тендітна, у блазенькій вишиваній сорочині й рясній спідничці над босими ногами, — і сидить, сяє жовтими

кучерями з-під чорної хустки: втекла од молотарки, або косаря, за яким в'язала, або з лук, де сіно скиртують.

Сидить на поріжку і обриває пелюстки на ромашці, шепочучи: "Є — нема, є — нема, є..."

Коли з пошти виходив наш поштар, однорукий дядько Левко, — височенний, худючий, як сама худорба, із брезентовою поштарською сумою через гостро підняте вгору плече, — Марфа підхоплювалася йому назустріч і питалася тихо, зазираючи знизу в його очі:

— Дядечку Левку, а од Мишка є письмомце?

— Нема, — одказував Левко, блаукаючи очима поверх золотого Марфиного волосся, що вибілося з-під чорної хустки.

— Не брешить, дядечку. Є...

— Ну — є! Є... так не тобі, а Софії.

— Дядечку Левку! Дайте, я його хоч у руках подержу...

— Нельзя. Чужі письма нікому давати не можна. Заборонено.

— Я тільки в руках подержу, дядечку, і оддам.

Сині Марфині очі заплавають слізьми і сяють угору на дядька Левка — ще синіші.

Левко озирається довкола, немічно зітхає худими грудьми і манить Марфу пальцем за пошту. Там він дістає із суми трикутник і простягає Марфі:

— На. Тільки нікому не кажи, що давав, бо за це... виженуть мене.

— Ні-ні-ні, дядечку! — аж похлинається від ширості Марфа. — Ось вам хрест святий!

Вона хапає з Левкових пучок листа — слізи рясно котяться їй по щоках, — пригортає його до грудей, цілує у зворотну адресу...

— Чорнила слізьми не розмаж, — каже Левко й одвертається: жде.

Марфа, якщо поблизу не видно людей, нескоро відає йому листа, мліючи з ним на грудях, і шепоче, шепоче:

— Ну от бачите, нічого я йому і не зробила... Тепер несіть Софії. Я ж нічого йому не зробила... Спасибі, дядечку, рідненький... Натє вам осьо, вип'єте за його здоров'я.

Вона дістає з-за пазухи пожмаканого карбованця і вкладає Левкові у долоню.

— Хіба що за його здоров'я, — бурмотить Левко, — а так зроду не взяв би...

І чимчикує в село, наставивши вгору гостре плече з порожньою майже сумою.

А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'язати

до вечора свої шість кіп, і вітер сушить — не висушить сльози у її очах.

— ...А хто вам про це розказував, мамо? Дядько Левко?

— Ні. Він мовчав. Сама бачила й чула. Я-бо теж за нею слідком з роботи тікала. Отуди ярком, ярком — і до пошти. Дивлюсь, а вона вже на поріжку сидить, жде... Вона щораз перша вгадувала, коли тато обізветься.

— І ви на неї не сердилися?

— У горі, сину, ні на кого серця немає. Саме горе.

— А як же то — вона вгадувала, а ви — ні?

— Хтозна, сину. Серце в усіх людей неоднакове. В неї жаке, бач, а в мене таке... Вона за тата набагато молодша була. Йому тридцять три, а їй дев'ятнадцять. Два годочки прожила з Карпом своїм і нажилася за сто. Тато ж... він якось і не старів, однаковий зостався і у двадцять, і в тридцять годочків... Сокіл був, ставний такий, смутлий, очі так і печуть, чорнющі. Гляне, було,— просто гляне і все, а в грудях так і потерпне. Може, тому, що він рідко піднімав очі. Більше долонею їх прикриє і думає про щось. А востанне, як бачила його (ходила аж у Ромни, їх туди повезли), то вже не пекла, а тільки голубили — такі сумні. Дивиться ними — як з туману.

Вони до нас на посиденьки ходили. Карпо і Марфа. Щовечора. І гомонимо, бувало, втрьох або співаємо потихеньку. Тато баритоном, а я другим йому помагаю, а Марфа першу веде. Голосок у неї тоді такий був, як і сама вона, ось наче переломиться, ну й ловкий. А Карпа хоч викинь. Сидить, у стелю дивиться. Або у вуса дме, то в один, то в другий,— розпушує. То я йому — галушок миску гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки — їж, Карпе! І тьопає, як за себе кидає. Ми співаємо, а він вусами пару з миски ловить та сопє так, що каганець на столі як не погасне. "Я,— каже,— картоплю в галушках люблю. Картоплі треба більше кидать у галушки". Товстопикий був, товстоногий. І рудий — матінко ти моя... Як стара солома. Марфа проти нього — перепілочка. Ото гляне, було, як він над галушками катується, зітхне посеред пісні й одвернеться, а сльози в очах — наче дві свічечки голубі. До тата... Я то бачу. А він затулить надбрів'я долонею і співає. Або до тебе в колыску всміхається та приколысує легенько.

"Ти, Михайло,— кажу,— хоч би разочок на неї глянув. Бачиш, як вона до тебе світиться".

А він:

"Навіщо людину мучити, як вона і так мучиться".

Очі мамині сухі, голос ні здригнеться, і я чую за ним: сподади її не щемлять їй і не болять — вони закам'яніли.

ОСТАННІЙ ЛИСТ ВІД ТАТА

“Софіє! Соню!

Учора дав мені товариш скалку од дзеркальця, я глянув на себе і не впізнав. Не тільки голова вся, а й брови посивіли. Зразу подумав: може, то іній (це надворі було), тернув долоною — ні, не іній...

Більше не дивитимусь.

Часто сниться мені моя робота. Наче роблю вікна, двері фіябончасті, столи, ослони. І так мені руки потім засверблять, що, буває, ложки хлопцям різку на дозвіллі... А руки як не свої: дерево тут хороше, у нашій стороні з нього білі палати робили б. Але сире. Та й інструмент не той, що в мене був. Ти його ще не продала? Як буде скрута — не жалій. Коли повернуся, на новий розживемось. Соню, аби ти знала, як хочеться вижити. Не так-то й далеко я зайшов, та далеко вертатися.

Ти питаєш, як нас годують, як одягають на зиму. Годують такою смачною юшкою, що навіть Карпо Ярквий п'ятнадцять мисок умолотив би, ще й добавки попросив! Вдягачка звичайна, селянам до неї не звикати.

Сю ніч снилася мені моя сосна. Це вона вже досі в коліно, а може, й вища. Сосна — а за нею річки сине крило... Ні ти, ні синок, мій колосок, чогось давно не спитесь, тільки привиждується.

Сусіда мій по землянці молиться уві сні, а бога не називає. До кого молиться?..

Соню!

Не суди мене гірко. Але я ніколи нікому не казав неправди і зараз не скажу: я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфина душа нещасна, Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зіньківських бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу.

“Сибір неісходиму” було нерішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тою ж рукою написано знову: “Сибір неісходиму”.

Сходи, моя єдина у світі Соню! Може, вона покличе свою душу назад, і тоді до мене хоч на хвильку прийде забуття.

Обнімаю тебе і несу на руках колицку з сином, доки й житиму” ...

Коли се було... А я досі думаю: “Як вони чули одне одного — Марфа і тато? Як?..” А ще думаю:

“Чому вони не одружилися, отак одне одного чуючи?”

“Тоді не було б тебе...” — шумить велика “татова сосна”.

“КІЗОНЬКА”

На п'ятдесят сьомому році життя Степан Секремент розійшовся з жінкою. Сталося це, можна сказати, через дурну оказію. Пішов якось надвечір у лісосмугу недалеко від села вирубати держак до лопати — старий переломився, — ходив, ходив, шукаючи підходящої деревини, і натрапив на жінку свою Дарку з якимось шофером чи комбайнером — з отих, що приїжджають щороку помагати жнивувати. Шофер чи комбайнер утік, шаснув поміж деревами — Степан не встиг навіть розгледіти його обличчя, а Дарка зосталася. Сиділа у траві на торішньому листі, притиснувши руку до розхристаної кофтини, і дивилася на чоловіка знизу вгору хмільними, аж білими від недавнього кохання очима. Степан привів її до дому під конвоем, з сокирою на плечі, — мовчки привів. А вдома, дарма, що чоловічок дрібненької породи, таки подужав Дарку, хоч вона й одбивалася по-звірячому. А коли вже подужав, то бив. Не так бив, як шарпав та кулаками розмахував. Потім метався по хаті захеканий, здряпаний, у розпанаханій на плечі сорочці, з прихлипом затягався цигаркою, ледве попадаючи нею в губи — так руки трусилися, — і вигукував, затинаячись:

— В-вон!.. В-во-он!..

Дарка, хоч і плакала, дужче від жалю до себе, аніж від болю, не злякалася, одначе, того “вон”, а вмовкла, глянула на Степана ненависними, в сльозах, очима й сказала:

— Сам вон.

— Ш-шо-о?

Степан зупинився посеред хати, остовпів. А Дарка сиділа на підлозі у подраній кофті і дивилася повз нього в куток затятими очима. Потім ще поплакала трохи і додала:

— Каліч.

Якби вона не сказала так, якби хоч не таке слово, Степан, може, й стерпів би, і простив, як, бувало, раніше. Він раніше знав за жінкою прогрішки. Щоправда, на гарячому не заступував, як оце, а люди переказували. То вона йшла з райцентру з якимсь гевалом, бачили, йшла від обідньої пори до смеркы, хоч райцентр ононо на пагорбах (“Автобуса не схотіла ждати, от і йшла... Що ж тут такого?”); то дерево у лісництві рубала та одлучалася з лісничим на часину (“Води ходила пити під Броварську гору... Що ж тут такого?”). Вона вимовляла оте “що ж тут такого?” не винувато, а з презирством, навіть сміялася отаким собі коротким робленим смішком і мружила очі мимо Степана, — ще ясні, жаркі ще й тупі від цього жару.

Степан уже давненько не пробивав своїм поглядом тієї гарячої тупості в її очах, лише розмахував кулаками після кожного її зальоту дівочького й “вонкав”. Але раніше Дарка не казала так, такого кусючого слова. Взагалі нічого не казала, крім свого презиркуватого: “Що ж тут такого?”, і Степан, випивши після сварки, подобрішавши, розм’якнувши, гордий зі своєї влади над жінкою, виголошував їй прощення — урочисто, велично, як султан якийсь.

— Живи! — тицькав пальцем перед себе і трохи вгору, широко водив рукою з боку в бік, ніби показував неозорі, свої маєтності, — і в хаті й поза хатою: ліжко, шафу з одягом, рушники з голубами на стінах, паперові квіти у зеленій пляшці на столі, телевізор, два велосипеди, старий і новий, хлів з коровою і телицею, хлівець з кабаном, колодязь на дві корби... — Живи! Тільки... Щоб була мені шовкова! Щоб глухо мені було, як... як у танку. — (У війну Степан ремонтував підбиті танки). — Щоб я більше не чув отого й не бачив... — І лиса од потилиці до лоба Степанова голова блищала від лампочки під стелею, як у справжнього султанчика без чалми...

Степан довго стояв посеред хати, втупившись у Дарку, — ждав, що вона ось зараз підніме на нього благальні очі заплаче покаянно, але Дарка так само затята дивилася в куток.

— Значить — отако? — сказав Степан, і губи йому жалібно сіпнулися. — Значить — я вон? Я — каліч. Ага... Ну, що ж... Тоді зоставайся лавка з товаром! — Степан заметушився, поліз у шафу, вхопив навіщось нові Дарчині чоботи, вихідний свій капелюх капроновий, подушку й кинувся до дверей. — Ти ба! Виходить, то я качався на листі?.. Коло порога він замикався, занишпорив по кишенях, шукаючи сірники, знайшов, креснув похапцем, прикурив. — Тоді на чорта мені така ти здалася!

— На чорта — цеп, а на тебе вірвочка, — сказала Дарка мстиво. Мстиво за те, що отак по-дурному вона вскочила. І знову заплакала зозла на себе, за свою промашку.

Степан вибіг і хряпнув дверима так, що вони відскочили, одчинилися навстіж, і знадвору потягло прохолодою. Ніч уже була.

Тиждень Степан жив у лісі коло річки з якимось приїжджим рибалкою. Копав йому черв’ячки у березі, вчив, як ловити сомів уночі, спав разом з ним у палатці, скраєчку, на своїй подушці, варив юшку, бігав на хутір по “продукту”, а ввечері при багатті дивився спідлоба на вогонь і розказував про Дарку.

— Вона молода в мене ще... Їй ще тільки сорок дев’ять і два

місяці, а мені оце восени п'ятдесят сім буде. Звісно ж, підтоптаний... Ну, як на іншу, то вона б мені, хоч і лисий там, і все — ноги мила б... Я хати вкривать умію так, що ніхто так не вкриє. Залізом. Кружева всякі виріжу — на веранду, на грєбінь, на ринвах теж. Не хата стоїть, а мадістка. Мою роботу здалеку впізнаєш. Гроші є... А що? Покрити хату зараз дві, а як велика, то й дві з половиною сотні коштує. Під тверде залізо, під м'яке — там ціни всякі... Молода вона в мене ще — от і заграла журавля... Губи червоні, щока червона, тіло, як отой чобіт...— Степан кивнув на Дарчині чоботи, що лежали під палаткою і полискували від вогню,— блищить... Того вона і басує.

Рибалка приїжджий ледь посміхнувся до багаття, непомітно, делікатно посміхнувся.

— Любите ви її.

— Оце ви точно попали!— тицьнув пальцем у рибалку Степан.— Тут ваша правда.— Степан замовк і похнюпився. А в голові бухкало: "Каліч... Каліч..."

Рибалці було шкода дядька, хотілося йому якось допомогти, і він сказав:

— А ви знаєте що? Ви пошукайте в ній щось таке... Ну, як би вам сказати... Погане щось у ній знайдіть. Пригадайте, приміром, якийсь недолік за нею. У всіх людей вони є. Ну там, як вона ходить, їсть, позіхає, сміється, чхає... Щось таке. Рису якусь негативну. Це підніме вас над нею, дасть вам перевагу, і тоді вам буде легше.

— Нема в неї нічого поганого!— сказав Степан швидко, не думаючи, і очі йому блиснули при вогні.— Нема!... Він знову втупився у багаття і промовив у задумі: — Молода вона в мене ще... А може, я заурів...

А якось на шостий чи сьомий день прискочив до річки на велосипеді хлопчина, Ванько, синок Дарчиної сестри. Взимку Ванько ходив до школи, а влітку підробляв у колгоспі — бігав кур'єром з ранку до вечора. Ванько поздоровкався захекано, видно, крутив швидко.

— Хух! Насилу знайшов вас, дя!

Степан саме куховарив у вихідному своєму капелюсі, бо сонце припікало в лисину. Коли забачив Ванька, у грудях солодко щемнуло: "Прислала кликати..." — І спитав, устаючи назустріч племінникові:

— Що, Ванько, дядька шукати потурили?

— Угу,— труснув чубчиком Ванько і усміхнувся до дядька.— Кажали, дя, голова, щоб ви йшли вже, бо гараж, кажуть, пора перекривати: залізо нове привезли.

Степан насупив брови.

— А більш ніхто нічого не казав?

— Ні, дя...

Степан одвернувся до річки і довго дивився туди. Потім, не обертаючись до Ванька, сказав:

— Передай голові, що не прийду.

— Чого, дя?

— Того, що... раз вони зі мною так, то і я з ними так.

— Хто, дя?— не зрозумів Ванько.

— Усі вкупі. Я їм там тільки для роботи й нужен... був. Темпер хай оті приїжджі вкривають.

Ванько знизав плечима, постояв ще трохи, зітхнув невміло, по-дитячому, і поїхав.

Увечері Степан і рибалка знову сиділи біля вогнища. Степан мовчки дивився на вогонь. Дивився й думав:

“Помагальщики, секрремент!”

Цим словом він лаявся завжди, вголос і нишком.

А вночі він обережним кашликом розбудив рибалку, подякував йому за хліб-сіль та притулок і пішов у село.

Було дуже поночі, хмари позасмолювали усі до одної зорі в небі, дерева в лісі заіаилися в чорне, тільки подушка біліла у Степана під пахвою.

“Укрию гараж,— думав Степан, придивляючись до тьмяної смужечки стежки під ногами,— це карбованців п'ятсот, не менше. Купляю якусь хавіру, хоч дохлу... Хе! Отак: своя хата як дзвін стоїть, а ти, Степане, тиняйся гупої ночі лісом, як бездомний пес!” — І його раптом так ошелешила ця думка про себе як про бездомного пса, що він зупинився, гехнув Дарчиними чобітьми об землю і вилаявся вголос:

— От же ж гадюка!

Тоді навпомацки познаходив чоботи, затис під пахвою і рушив далі.

Він досипав ніч у колгоспній плотні на верстаку, поклавши під голову чоботи, а поверх них подушку.

Невдовзі Степан і Дарка ділилися.

Власне, ділився не Степан — він навіть не подумав про це й разу,— а Дарка. Якось покликали Степана від гаража, де він кроїв залізо, у сільраду. В кабінеті голови сиділи сам голова, худий, високий, приїжджий з Донбасу чоловік — щось таке було в нього зі здоров'ям, що лікарі нараяли йому жити в селі,— і Дарка. Голова усміхнувся до Степана, дещо офіційно потиснув йому червону від іржі руку. Дарка дивилася у вікно.

— Радчик Степан Сирович?— спитав голова і заглянув

у якийсь папірець, І ще раз усміхнувся, простіше.— Я, самі розумієте, не всіх людей у селі ще знаю.

— Так точно,— сказав Степан.— А що?

— Тут, бачте...— голова подивився на Дарку, затим на Степана,— ваша дружина наполягає, щоб розділитися з вами, себто поділити спільне майно і розійтися...— Голова помовчав.— До речі, ви розписані?

— Були колись розписані, та розписку загубили,— криво посміхнувся Степан. І спитав у Дарки, так само криво посміхаючись: — Чого це тобі так приспічило ділитися?— Всередині йому — у грудях, у животі — все здригалось, наче він перемерз.— Боїшся, що твоїх отих од нашого з тобою хліба гикавка нападе?

— І тобі одгикнеться, брешеш,— кинула Дарка через плече й ще крутіше одвернулася до вікна. Вона була в новій кофті строкатій, зап'ята святковою квітчастою хусткою, низько, і через шюку, мовби в неї боліла вся голова — страдницьки, печально, по-вадовиному зап'ята.

Степан це помітив, крутнув головою, аж у горлі йому щось піснуло: "Ну й проява ж!"

...— знатимеш, як руки простягати на живу людину, навик запам'ятаєш.

— Товариші!— голова легенько постукав пальцем по краєчку стола.— Ви ж у сільській раді, а не... посеред вигону. Прошу до порядку.

Дарка повернулася до нього на стільці і вистогнала так болісно-широ, що Степана ніби струмом по душі лясонуло:

— Та не було ж нічого такого, товаришу голова! Нічогісінько ж не було. Ну йшла з чоловіком разом з роботи, з поля, лісосмугою йшли... Що ж тут такого? А він зразу на тобі — з ревнощами своїми та з кулаками. Хіба ж так можна жити в одній хаті, подумайте?

Степан похаливо дістав біломорину, креснув сірником раз, удруге, втретє — переломив і сидів так, жував неприкурнену цигарку. Чого-чого, а такого вихиляся він не ждав. Йому навіть привиділося на якусь мить, що от ідуть лісосмугою якийсь чолов'яга і Дарка, просто йдуть, і все.

"Тьху! Чи здурів уже?.."

— А хто цей чоловік, якщо не секрет?— спитав у Дарки голова.— Як його звати, прізвище? Може, ми його викличемо, з'ясуємо все, та й житимете собі, як і раніше?

Дарка знову одвернулася до вікна.

— Хіба ж я знаю, як його там... Та й поїхав він уже.

Голова кахикнув у кулак.

А Дарка швидко додала:

— Нуже́н він мені...

Степан зіжмакав у пальцях цигарку і підвівся.

— То що будемо робити?— спитав голова. Він дивився лише на Степана і питав лише в нього.

— Пішов я,— сказав Степан.— Хай що хоче, те й робить.

Однаково вже... с-секремент!

— Що?— здивувався голова.

— Слово таке.— І Степан вийшов.

Другого дня голова з двома свідками ділили Степанове й Дарчине добро. А Степан сидів на гаражі, клепа́в шви. В обід його покликали, щоб ішов додому. Те "додому" боляче різнуло. Він і досі жив у плотні. Приходив туди пізно ввечері, засинав на верстаку, підмостивши під боки стружок, уставав рано, вдосвіта, ховав у бур'янах за плотнею подушку й чоботи і йшов робити заготовки на день.

Степан прийшов до недавньої ще своєї хати, сів на ганку, на нижню сходинку, дивився через луки на далекий ліс, який бачив звідси щодня уже тридцять років, і слухав чужий гомін у світлиці крізь прочинені двері.

— Той кустю́м купувала йому я,— чути було Дарчин голос.— Ще отам після війни, як ніде нічого не було.

— І о́це він і досі новий?— здивовано запитав хтось із свідків. (Степан упізнав по голосу молодесеньку депутатку сільської ради Маню Скорик).

— А куди б він його надівав — на роботу? Він у свята воє́не не своє носив.

— То як його записувати — вам чи йому?

— Як оддасть мої чоботи, хай забирає...

— Запиши: "Костю́м чоловічий, новий, ненадіваний".

— Навіщо ж "ненадіваний", якщо "новий"?

— Ти пиши. Щоб точно,— гув другий свідок, теж депутат, плотник дядько Лука. Він єдиний у селі умів робити дерев'яні колеса.

Потім голова і свідки вийшли надвір. Степан посунувся вбік, даючи дорогу. Голова привітався з ним за руку, як і тоді, в сільраді, свідки так поздоровкалися, Дарка навіть не глянула в його бік. Тільки, як сходила з ганку, зачепила спідницею капелюх, і він окру́тнувся набік. Степан поправив його.

Обійшли двір. Дарка попереду. Відчиняла двері — у хлів з коро́вою і телицею, у хлівець з кабаном, у дровник, закладений рівненько напиляними й складеними полінце до полінця дровами...

— Хто дрова рубав?— спитав голова, милуючись роботою. Досі він мовчав.

— Та хто ж...— Дарка знітилася.— Хазяїн... колишній.

Голова подивився на неї спідлоба. Дарчині щоки, й справді-таки червоні, але вже з темними тоненькими прожилками де-не-де, ще дужче почервоніли.

Розсудили так.

За Даркою лишалася хата і все, що в хаті, телічка, надвірні будови, весь жіночий одяг і новий велосипед.

За Степаном — корова, кабан, старий велосипед і чоловічий одяг.

— Хай чоботи оддасть, тоді бере своє,— сказала Дарка.

— Піди візьми отамо за плотнею в бур'яні!— сказав Степан, так само сидячи на сходинці. Він по двору не ходив, а курив собі і посміхався.— Тільки подушки не займи, бо тоді насправжки поб'ю! Хоч раз...

— Ну-ну,— суворо сказав голова.— Облиште.

Молодесенька Маня-свідок теж суворо глянула на Степана, а плотник Лука ворухнув під вусами посмішкою.

Коли вже виходили за ворота, і Степан теж, Дарка гукнула:— Товаришу! голова!

Той обернувся. Усі зупинилися.

— А колодязь?— Дарка стояла посеред двору, сплівши руки на грудях, дебела, однак не розгодована в стані, ноги зазмагли, лискучі проти сонця.

— Що?— не второпав голова.

— Колодязь кому?

Голова розгубився, глянув на свідків, ті — на голову...

— І колодязь пополам!— сказав Степан, піднявши два пальці з цигаркою вгору.— Ти будеш тягти воду лівою корбою, я — правою. А як набридне, поміняємося: тобі буде права, мені — ліва.

І свідки й голова засміялися.

Коли одійшли від двору, Степан сказав:

— Даремно морочилися. Я в неї все 'дно нічого не візьму. Раз катмає життя, то все — зостається самий секремент! в цьому ділі без претензій!..

Степан, коли був дуже розмордований або під чаркою, любив укинути слівце незвичайне й неодмінно дуже грамотне...

Тепер Степан живе самотиною.

Одлежав у госпіталі (рана відкрилася була на нозі), вийшов на пенсію військкоматську.

“Хавіру” він собі купив за гаражну покрівляю: померла баба Ганна, ота, що до останнього дня читала книжки і з книжкою й дихнула востаннє,— і її внука продала Степанові хату за триста карбованців, разом з мишами, лелечим гніздом з лелеками і квітами-гайстрами попідвіконню.

— Живу як бог!— хвалиться Степан.— Аби тільки не миші: лисину лоскочуть уночі!

Він тепер тільки так і говорить з людьми — кепкуючи з себе, з сорочки своєї, у якої комір стоячий скачався в качалочку, з галіфе, витертого так, що як розтягнеш задню його частину проти сонця, то “в очі ріже” — якби до нього ще “ланпаси”!

Отаке. Аби душу від людей затулити.

Це як він між людьми. Дома Степан спокійніший. Але додому він приходив лише переночувати на єдиному своєму спадку від колишнього життя — подушці.

Сільські молодіці кажуть Дарці: “Однеси йому хоч його одержу!” — “Сам забере, як принече”, — байдуже відказує на те Дарка.

А Степанові — не пече.

Стовбичить коло кооперації (капелюх поламаний об подушку, бо Степан у ньому спить, звисає крисами на вуха), розказує щось дядькам, а вони сміються.

Поступово навіть ті з селян, хто шанував Степана за вдачу незлостиву, за руки золоті й щирість до всякої роботи, почали обминати його, бо ж неодмінно прив’язне з балачкою. А якщо його не хоче тхось там слухати, тому він кине у спину з викликом: “Нет! Ти в Жукова не служив!!! У Жукова таких капшуків не було!”

Ті, кому треба було перекрити хату, запрошували Степана, обіцяли добру плату й харчі, навіть з інших сіл приходили. Степан одказував їм одне: “Доки не проведу своїх лелек в ирій, не візьмуся ані за холодну воду! Мені лелек доглядати треба”.

З лелеками він гомонів краще, ніж з людьми, і не вихвалявся. Гув до них ласкаво, а вони дивилися на нього згори вниз, не клакали дзьобами, вони звикали до баби Ганни.

Дарки Степан не бачив відтоді, як їх ділили. І до буфета приходив не задля того, аби напиться — “душу зігріти”. Та ще з надією: може, “те стерво” до лавки прийде, по хліб там, або що. Переказують, худа зробилася, як шука... Степан ждав, що вона прийде каятися і проситися.

Дарка не приходила. І на очі не траплялася. Забачить ще здалеку, що він маячить біля буфету, іде іншою дорогою або вертається назад.

Тільки одна душа в селі не обминала Степана і не підсміювалася з нього — Стеха-Жирафа, худа довготелеса жінка. Працювала вона трактористкою ще з дівок, ще відтоді, як виорювали в полі бомби та міни. Жила Стеха сама і робила все сама. Приміром, прийде на стан, коли жнива колгоспні вже впорано: “Хлопці, у кого комбайн гуляє? Своє змолотити треба”. — “Поїхали, тітко!” — “Нащо ти мені здався. Я й сама змолочу”. — Сідає за кермо, заводить комбайн — і погнала. Змолотить, приправить комбайн на місце: “Спасибі... Там у тебе люфт великий був, педаль аж падає. То я підрегулювала”. Косить, в'язати, дрова рубати, погріб викопати й викласти його цеглою — все вмiла Стеха, мовчки, вправно, по-мужицькому. Тільки хату перекрити запросила Степана. І якби не варити укривальникові обід, мабуть, не відходила б од нього: дивилася й дивилася б, як він лапить дерев'яним молоточком залізо, як в'яжуть його зубильце та ножиці мережива химерні, утирала б йому піт з круто вигнутої чорної брови — де-неде сивинка в ній почалася...

Коли пообідали з чаркою, Стеха сказала:

“Ти відпочинь ляж трохи, я шви сама заклепаю”.

Степан засміявся:

“А що люди скажуть, подумала? Засміють! Та й не зумієш ти”.

“Зумію! Ми з тобою, Степане, город удвох построїли б...”

Тоді Степан жив ще з Даркою, і Стешине оте залицання тільки тішило його.

Тепер Стеха стрічалася йому майже щодня. Підійде, як він ото стоїть коло буфету, і дивиться, дивиться... А в очах мука.

— Що, Стехо,— дурнувато всміхається Степан.— Жалько пропащу душу Степанову? Ю-рен-да-ці-я! Переживем!..

А одного разу в неділю — тоді було свято врожаю і весь колгосп гуляв — Стеха прийшла до буфету у шовковому платті, білих черевиких модельних, з хусткою розкішною на плечах і з чадом в очах. Степан терся попід освітленими буфетними вікнами, у поламаному своєму капелюсі й з хлібиною під пахвою: у нього не було грошей. Підійшла, взяла його голову в долоні, притисла до грудей і заплакала.

— Горе, Стьопо, горе...

— Горе,— сказав Степан.— Горе, Стешко, тільки дурне...

— Хочеш, я тобі “кізоньку” затанцюю? Я вмiю.

У буфеті гули, хтось заводив пісню.

— Затанцюй, Стешо! Вдаримо гопки, секрремент, щоб аж гуло!

Стеха підняла над головою руку, заломила її долонею вгору, другою взялася в бік, повела ліктиком сюди-туди і пішла

на носках, погойдуючись у стані... Плаття шовкове, аж ніяк не до лиця підтоптаній жінці, шелесь-шелесь по гострих колінах, зубик залізний од світла з вікон блись-блись... Вона й справді була схожа чимось на козу, що стала на задні копитця, ще й усміхалася якимось по-козинячому...

— Гоп, Стехо, гоп!— Степан дригнув одною ногою в коліні, ударив у долоні.— Гоп, гоп!— Хлібина випала йому з-під пахви, упала в пилюгу. Він того не помітив.

— Ходімо, Стьопо!— Стеха кинула танцювати, взяла Степана за плече.

— Нет!— сказав Степан і перестав бити в долоні. Йому навіть смішно стало, що отако вони клеїли тільки що дурня посеред вулиці, і він п'яненько зареготів.

Стеха затулила обличчя долонями й пішла геть.

Удома вона присіла до столу й заплакала вголос:

— Ще й баскалиться він, бач! Та нагородований був би, та доглянутий. Кої тобі мороки ще треба! Ходить, як та мара, туманіє за тією... прости господи! Думаєш, ти мені нужен? Не нужен ти мені... Мені хоч би дух чоловічий у хату, хоч би цигарку хто скури в цих стінах...

А Степан шукав хлібину в пилюзі і бурмотів:

— Обминає вона, ховається! Хоч би борщу раз у півроку прийшла зварила. А то самий хліб їси! А цей буде ще й з пилюгою...

Знайшов хлібину, обдмухав з усіх боків, затис під рукою і поплутанився додому.

Прокинувся опівночі тверезий. Тільки в голові шуміло та миші бігали по хаті. Довго дивився на місяць, що поволі нижчав, нижчав... А перед очима — ось вона: біжить від госпітальної прохідної, хустка збилася на плечі, очі сяють крізь сльози жалем і любов'ю, в руках вузлик білий... Прийшла з села за сто кілометрів, пішки, розшукала. А він, широкоплечий, блідий і тому ще чорнобровіший, не йшов — біг на милицях їй назустріч у білій спідній сорочці розхристаній...

“Ех, вивоювався, виробився, постарів, Степане,— зостався пшик...”

“Ні-і, ця не пішла б “кізоньку” танцювати... Не стала б на пальчики ні перед ким... Ця пройшла б мимо всякого з отих своїх, якби вони за нею не ганялися! Пройшла б мимо, як сто двадцять чортиць!”

Місяць зайшов.

А Степан ще довго дивився в стелю. Потім сказав уголос, аж мишва приснула в усі боки:

— На біса мені той держак був здався? Ну на біса?!

СМІХОТА

НОВЕЛЛА

“Ти, Демидику, пий. Ще випий та закуси добренько. Може, картопелька вихолонула, то я свіженької всмажу,— казала Киля своєму небожеві Демидові Пиляю, найкращому в селі тесляреві й столяріві, і підсовувала йому то хліб, нарізаний тоненько, не по-селянському, то виделку, важку, з імлісто-блакитного срібла, то пляшку, почату вже.— Наїдайся під за-в'язку, бо в тебе ж оно сама кість, як подивиться”.

“Кість”,— подумав Пиляй, зморено усміхаючись: наробився за день біля пилорами. І пив, наливаючи в чарку рівно ковток, щоб не сп'яніти в чужій хаті, і закушував теплою смаженою картоплею з огірком, і розмірковував, чого б то дячина отак йому годила. Раніше було і здоровкалась не дуже, а це — ба.

Демид і справді був худий, далі нікуди. Що породи такої, а то ще і в роботі скажений: не поклич їсти, сам не зауває. Шия тонка, самі жили, вважай, сухожилля та борлак гострий, і комір сорочки, хоч був застебнутий, опадав кругом неї так низько, що видно було засмаглу ямку під горлянкою. Коли Пиляй закидав голову назад, випиваючи свій ковток з чарки, то ключиці під сорочкою випиналися двома дужками, а як сутулився над сковородою з картоплею, на спині видно було гострі хребці.

Сидів Пиляй у старовинному кріслі на гнутих ніжках (такі зараз у музеях стоять) і видавався в ньому не мужиком, а довгошийм підлітком — може, тому, що крісло було широке як для його статури. Рушника нового, аж рипучого, що Киля подала заслати коліна, Демид, подякувавши, не взяв, щоб не забруднити об штани робочі в пилорамівському мазугі й сосновій живиці, а поклав на обидва худі та гострі коліна свій картуз із круглою, наче її циркулем обвели, рудою плямою від поту й посіченою на козирку матерією, крізь яку виглядав старий жовтий картон. Для роботи картуз.

Киля теж підсіла до столу супроти небожа, згорнула в пелені поморщені білі руки і дивилася, як він їсть. А в очах, вичвіло-горіхових, масних од ласки, ворушилося два жовті личі хвостики: виль-виль, виль-виль... Пиляй бачив ті хвостики краєм ока і міг би прищикнути їх поглядом чи словом (він не любив лукавих), але стримувався: як-не-як — дячина.

І частувався мовчки.

Домочадівка була не руда і не прокислувата, якою скупенькі люди одбувають непроханого гостя чи далекого родича, а — первак, вогонь. Пиляй наливав ще ковток,

роздивлявся чарку, обертаючи її за ніжку, і думав, що такими чарками пили, мабуть, іще за царя та й то не селяни — так і бризкала вона у всі боки малиновими скалками проти надвечірнього сонця у вікнах,— а од смаженої картоплі відмовився.

“Демида, тітко-дядино, ніякою їжею не вередує,— сказав.— Демидові так хоч і вовна, аби кишка повна. А про те, що сама кость — не дивіться. Бо кость у Демида залізна. Демида, тітко-дядино, як струже фуганком, то метрову, якщо не довшу, стружку жене. Та не якусь там, а берестову”.

Говорив Пиляй не дуже привітно, одначе й не похмуро, а так, як звук говорити з усіма,— хай то начальство буде, родич, товариш а чи так собі людина: розважно і в толок, наче брав кожне слово на долоню, роздивлявся його з усіх боків, тоді подавав тітці, щоб і вона роздивилася. Коли ж Демидові треба було казати щось про себе, як от зараз, то робив він це так, ніби йшлося не про нього, а про сторонню, хоч і добре знану й шановану людину на ім'я Демида. В іншого така мова про себе схожа була б на вихвальки або пиху дурну, а в Пиляя — лише на чисту правду, від якої нічого не віднімеш і додати не додаси.

“Демида, тітко-дядино, хоч і худий, ну не бледний, як у тій пісні співається: “Ой, машина, колпак медний, сидить милий худой-бледний”...— І навіть не усміхнувся. Суворо сказав. Пиляй завжди суворо жартував.

“Та я ж не про те, матінко рідна, що ти кволь, неміч або що,— аж страхнулася Киля, і зробила круглі очі, і руками замахала на Демида, як на дим.— Я про те, щоб ти наївся, натоптав пузце. Бо коли ж я ще отак тебе причастую, як ти щоденно на роботу та й на роботу, усе повз двір та й повз двір, наче дядина тобі чужа чужина...” — У Килиному голосі забриніли сльози, вона вмовкла, ще й кінчиком хустки попід очима двічі махнула.

Пиляй знав, що сльози ті несправжні, тому навіть не глянув на тітку, а лиш круто скинув одну брову, подержав її так здивовано-напружену і знов опустив. Мовляв, хай полоскоче людина себе жалощами, коли їй так хочеться. І знову налив ковток і випив неспіхом, роздивляючись поверх чарки по хаті, у якій ніколи за сорок з лишком років не був: малим — батьки не пускали, а виріс — сам не хотів.

Щоправда, отам відразу по війні одважився був понести дядькові вечерю на різдво. Ішов до хрещеної матері, а ноги самі занесли у дядьків двір. І не тому, що дядько і дядина родичі — дядько і дядина тоді ні з ким у світі не родичалися,—

а щоб подивитися, як у них у хаті. Казали-бо, що там чого тільки й немає: і телефон, і патефон, і м'який диван, і підлога дерев'яна, і годинник аж під стелю, ще й бемкає... Казать казали, а чи бачив хто насправді — хтозна: дядина не любила, щоб до неї в дім ходили, і, вгледівши, що хтось там пхається у двір, вибігала на ганок або тихенько, щоб той, хто прийшов, не почув, накидала защіпку. Демид, тоді ще Демидко, знав це, чув од людей, від батька й матері, та от — заманулося побачити той годинник, що аж під стелю. А мо', він ще й забамкає при ньому?.. Якби хоч раз!

І завернув у дядьків двір.

Ніч була темна. Тільки від снігу і видно по селу; стежки риплять на морозі, собаки валують — діти вечерю носять, бідненьку, повоєнну. Ввійшов у двір, прогулав чобітьми повз причілок, щоб не застати хазяїв зненацька, заглянув у щілину між віконницями — світиться. Кахикнув для сміливості... І в цей час його хтось боляче, мов ковальськими кліщами, ухопив за плече. Обернувся — дядько. Без шапки, у кожушанці наопашки, кітель розстебнутий, а з-під нього сорочка випущена біліє. Видно, з-за хати вивернувся.

"Ти чого шпигуєш тут попідвіконню, га-а? Хто направив, кажи, га?" — Чути: випивши.

Тоді впізнав Демида і розціпив пальці-кліщі на плечі.

"А-а, це ти... — Засопів спокійніше, мирніше. — Чого тобі, послали за чимось? Чи так, провідать?"

Демид швидко, затинаючись, пробелькотів те, чого баба навчила:

"Добрий вечір, з святим вечором... Казали батько й мати... щоб я вам... вечерю поніс. Осьо..." — підняв угору, щоб дядько побачив маленький білий вузлик. Там було два пироги — з квасолею один і з буряком та калиною другий.

"Цсс! — Дядько низько нахилився до Демида й заозирався в темряву. — Який батько? Що ти мелеш? Батька ж немає вже!.. "Батько"... Хто тобі насовітував нести нам вечерю — мати?"

"Ні... Я сам", — признався Демид і опустил вузлик.

"Не треба нам вечері. — Дядько випростався. — У нас є що вечеряти. — Попорпався в кишені (там шелестіло) і вклав Демидові в руку новенький лопотючий папірець-грошину. — На. І як треба буде матері грошей чи ще чогось, хай прийде і скаже, дам. А попівщину не смій мені розносити, бо в сільраду викличу і вчительші скажу. Не подивляюся, що родич". — І пішов на ганок, клацнув засовом.

Демид не поніс вечерю і до хрещеної, а побіг додому,

роздягся швиденько і вже з печі сказав бабі й матері, що злякався собак.

“Казала ж тобі: не йди. Не послухав”, — дорікнула мати.

“Кортить же, — заступилася баба. — Ломаку треба було взяти, одмахався б. Ми було...” — І вона почала розказувати, як було колись.

А Демид сидів під комином, тулився спиною до найтеплішої місцини і тихо плакав-сичав від огиди до самого себе. “Казали батько...” Немає ж батька! Як би ж вони казали, як їх нема!.. Отже ж невдоба!”

“Чого ти там? Чи, може, ще й покусали?” — спитала мати.

Демид заплакав уголос, висунув голову з печі і закричав на бабу, що тихо, згорблено хрестилася до старого рушника в кутку:

“Чого ви направили мене казати отако: “Казали батько й мати”?! Тата ж немає!”

Баба перестала хреститися, згорбилася ще дужче й мовчала. Потім озвалася винувато:

“Це ж примовка, онучку, така... Я її такою затимила ще змалку. Звиняй дурній своїй бабі...” — І теж заплакала.

Пиляй аж губами пересмикнув од цієї згадки, налив чарку ледь не вщерт' і випив.

— Оце по-геройському, — похвалила Киля. — А то цідиш ковточками, наче вона позичена. Ти ж, я знаю, любиш душу покропити. Закуси ж тепер, пригніти її, кляту.

Пиляй черкнув долонею по устах, чепурно, ледь-ледь і вклонився тітці повільно, самою лише головою, як те люблять великої гідності люди, і сидів з картузом на колінах, обдивлявся хату. Схоже, її вже давно не одвідував живий дух людський і вона почала вмирати: стіни попід лутками позаростали зеленою пліснявою, угорі по кутках висіли темно-сірі капшуки павутиння, схожі на ластів'ячі гнізда, стеля по обидва боки від сволюка провисла, а на підлозі з широкої, колись дзвінкої дошки, пофарбованої у ту ж фарбу, що і в сільраді, за дядькового життя, сивів при низькому сонці густий пухнастий пил і на ньому було видно Килині та Демидові сліди від дверей до столу.

“Так чого б я, дитино, в тебе просила?” — долинув голос тітки.

“То скажете, дядино”, — відказав, не обертаючись.

“Я б просила в тебе, щоб ти, Демидику, хрест дядькові своєму рідненському зробив”.

Демид довго мовчав, мовби не почув, дивився на жовті стільці, вони колись були жовті, а зараз почорніли і подірчавіли од шашелі, дивився на рушники на стінах, вишивані, селянські... дивився на дядькові портрети, а їх була повна хата:

дядько в кітелі зеленому (хоч ніколи у війську не був), такому, як і в Демида, картузі, тільки в Демида картуз став сірий і посеред нього була жовта пляма од поту, дивився на дядька в кітелі білім і в білому картузі, дивився на дядька з тіткою, де вони сидять обоє в гапстуках. Тітка стрижена коротенько, очі примружені, а губи складені так, що як поглянеш, то он яке цабе, а в дядька очі і брови так настроєні, що й дивитися ніяково.

І згадав Демида, як щонеділі в дядьковому вікні стояв синій патефон і співав на всю вулицю: "Ой ты радость молодая, невозможная". Така пісня. Дивився на підлогу, зроблену із дошки широкої і дзвінкої, пофарбованої сільрадівською фарбою, яка вже почала здуватися і злущуватися, дядька ж бо не було вже, і через вінця чарки бачив він по дві, по три літери на рушниках, і всі ті літери означали не дядини прізвище, ім'я та по батькові, а чийсь чужі.

"То що ж ви хотіли, дядино?"

"Та оце ж, синок, хотіла, кажу, тебе попросить, щоб ти зробив дядькові хрест на могилу".

Демида знову довго мовчав, тоді сказав:

"То як же воно, тітко, буде, дядько ж у хрести не вірив?.."

"Та то ж, Демидику, було тоді, коли ми були молоді, а зараз і він уже старенький там лежить, і я уже десь... Учора вуж ліз через поріг, то покликкала Данила, щоб заколов, то ж уже знак прийшов, що годі вже, тітко, жити. Так що, зробиш?"

Демида долив із пляшки, випив поволі і дививсь на рушники: отой рушник — пригірці пшона, отой рушник — мисочка кукурудзи, отой рушник — сухарик, а он отой рушник — втішайве слово тітчине, а за тим словом стояло в очах лисичих два хвостики: виль-виль, виль-виль.

"Ну, якщо так хочете, то зроблю, чого ж".

"Я б тебе так просила. Тож, коли молоді були, то... молоде, звісно, дурне, а тепер хотілося б лягти біля хазяїна, і щоб хрести, бо скрізь же хрести стоять, а ми хіба не такі?"

Демида слухав її і думав:

"Ні, не такі. Авжеж люди, господи милостивий, тут обкрадали і туди хочуть піти і там обкрасти".

"Добре, тітко, зроблю хрест".

І пішов п'янький уже, пішов вуличкою, зустрів сусіда свого Головню Петра і каже:

"От тітка замовила-заказала хрест на дядька, то оце думаю, з чого його зробить?"

Петро засміявся та й каже:

"Гм... і що, гм, зробиш?" П'яний був.

“Зроблю”, — сказав Демид і пішов додому.

Потім він ходив лісом, а ліс він знав, і шукав грушу, дику грушу, і знайшов, бо він знав усі груші в лісі. Знайшов усохлу грушу, постукав її обушком попід прикорнем — глухо гуде, тут згнило всередині, стукнув вище — нічого, дзвенить, значить, серцевина жива. Спилляв її, привіз кіньми колгоспними, сказавши, що піде на реманент. А верхівку до себе привіз, обпилював, обтісував, обстругував, а коли груша показала своє тіло і свої жили сині і червоні, він тоді побачив, що з неї хреста на дядька не виїде, та він і ждав цього, що не виїде.

Робив хрест місяців зо два, та все згадував, та все згадував. Згадував духовий оркестр, який ішов у білих костюмах чогось і в пилюзі, згадував стахановку, яка приїхала з Москви, і всі її трошки боялись, хоч вона жила з ним по сусідству, згадував, як ішов на фронт, згадував, як у дядька грав патефон, згадував материні розповіді про рушники, згадував бабині прокльони і робив хрест. А зробивши, поклав його на візок і вночі повіз на кладовище. Сам віз. Як віл-бовкун. Віз і радів, що ніхто його не бачить, бо вже ж Петро розказав, що він дядькові ставить хрест. Привіз на кладовище, на бутрі там ще горбки виднілися проти місяця, а тут, внизу, трава росла та акації опадали цвітом: поживк він, рано впав, сонце спекло, і бджоли не напаслися.

“Отут десь, отут десь, — думав Демид, — лежать і мої, і Петрові, і дядька Степана, отут десь і досі мати ходить і не знайде, де ж хто лежить”.

Відак за акацією звалив хрест із візка, викопав яму і боявся, щоб лопата не натрапила на цеглину чи кістку, укинув у неї хрест, хоч тяжко було — груша дичка, налита соком, вкопав, обтоптав, обгупав чобітьми при місяці і, сказавши: “Слава богу”, покотив порожній візок назад, їхав селом, візок підстрибував на вибоях, а він думав: “Слава богу, що не ризикнув, слава богу”.

А другого дня пішла селом сміхота: “Поставив Демид хрест не на дядькові, а на порожньому місці”. І коли Демид ішов на роботу, дядина перестріла його біля двору й сказала:

“Що ж ти, Демидику, забув, де дядько лежить, чи що? Та боже ж мій, ми ж такі родичі?”

Демид дивився їй просто в очі, і не змигнув навіть оком, і довго мовчав, а дядина зирила на нього очима недобрими, тоді сказав:

“Я, дядино, зробив такий хрест, як сонце, і мені було шкода ставити його над одним чоловіком. То я й поставив його над усіма. Отакий хрест. Поставив його над дядьком, над тими, кому дядько залив сала за шкуру, і над тими, що про це нічого не знають. Над пам'яттю. Звиняйте, мені вже пора в плотню”...

МЕДАЛЬ

НОВЕЛА

Десь під вечір, після кількадевної відлиги, взялося на мороз. Данько знав про те напевно, навіть не зазлячи з печі,— знав по тому, як з хати ще опівдні змандрувала важка, настояна на кутковій цвільї сирість, а замість неї вбрався сухий лоскотний дух, од якого стало легше дихати, хоча й холодніше. Було в Данька ще кілька приміт: осокір, що ріс біля причілкової стіни, перестав густо вітням і ледь чутно задзвенів ним, а вітер у бовдурі вже не шепелявив, як раніше, і не товкся під стріхою, а козакував собі кругом хати, посвистуючи та порипуючи іржавим прибойцем у наличнику, на якому висіла навкосяк старовинна одностукова віконниця — єдина на всі четверо вікон.

Данько вже кілька днів не ходив на воловник, де працював коло бугаїв постійником, бо заслаб остаточно: ноги понабрякали так, що вже й холоші вище як до литки не підкачувалися, попід очима налилися важкі водяні міхури, руки стали негнучкі, немов отерплаи. Сусіди, де були молодші й здоровіші, заносили Данькові щовечора горнятко чорної квасоляної юшки з громадського казана і, доки він їв, точніше пив, підставивши долоню під підборіддя, розповідали щораз одну й ту ж новину.

— Казали, дядьку, голова, щоб ви завтра на роботу йшли, бо всі бояться до бугаїв підходити.

Данько швидко навхилки випивав юшку, завжди рівно в три ковтки, прожовував п'ять-шість розім'ялих квасолин з денця і, трохи відпочивши від ще більшого голоду, казав:

— За юшку, передай, спасибі... А на роботу — негодящий, скажи... Скажи: ніг не подужає дядько. Мовляв, руками ще сяк-так володає, а ногам — квіт...

Сусіда мовчки погоджувався, бо й сам бачив, що дядько зовсім охляли, забирав порожнє горня і йшов собі. А Данько ще довго ворочався на холодній черені, боячись заснути, бо тоді йому верзлася їжа: куліш, затірка, оладки з кукурудзяного борошна, товчена картопля, житні пироги з буряком та калиною — одне слово, те, що він їв останні два роки по демобілізації. То були тяжкі, виснажливі сні. Данько прокидався від них украй змучений, обмацував тремтячою рукою холодні простінки, коминок, широко розплющував очі, намагаючись збагнути — наснилися йому ті ласощі, а чи й справді він їв...

Та найтяжчими були сні з тих часів, коли він воював у Польщі. Тоді йому снилися й пахли інші страви — такі масні, що

з них і пара не схвачувалася, і такі густі, що й ложкою не повернеш. А ще вздрівалися й пахли йому молодою живицею сиві Сандромирські сосни та по-вранішньому вологі піски на косогорах, і дими з ротних кухонь були такі голубі й прозорі, що зливалися з небом і манили кудись, немов хотіли піднести його, Данька, тоді ще не старого дебелого солдата петерушника, кудись високо-превисоко, під самісінькі хмари...

— Дядьку, дядьку!— загукали раптом знадвору і постукали в шибку. — Чуєте, дядьку Даниле? Казали голова, щоб ви швиденько вставали та йшли в сільбуд.

— Чого?— кволо запитав Данько. Але, збагнувши, що його з-під вікна не почують, тяжко звівся на лікоть і, набравши в злежані легені більше духу, крикнув: — Чого, питаю?

— Хтозна, не кажуть! Звеліли тільки, щоб ви вставали та йшли мерщій...

Данько зітхнув і приліг на подушку. А перепочивши якусь хвилю, став обертатися ногами до заазу.

В сінях він довго обмацував темні закутки, доки знайшов старий навильник, що правив йому за костур, і, важко підтягуючи ноги, переступив поріжок.

Надворі було вже поноченько, хоч заграва на заході ще не згасла, а тільки опустилася нижче до землі й затужавіла над обрієм густо-червоною смугою. На річці тьмяно поблискував тоненький після відлиги лід, пахло мерзлими верболозами та сухими очеретами, а по горі попід лісом синіли прикидані снігом скирти, обсмикані знизу, і тому схожі на великі гриби.

Де-не-де по селу вже світилося, і ті поодинокі, негусто розкидані вогники зорили з-під стріх, як вовчі баньки з-під приметених кущів... Однак у більшості хаток не світилося й не куріло з бовдурів, як то бувало завжди зимовими вечорами. Це трохи підбадьорило й заспокоїло Данька — не тільки йому скрутно, а й людям,— і, важко опершись на ціпок, він потяг за собою широкий, як борозна, слід у пухкому наметі.

По дорозі до сільбуду не видно було й лялечки. Данько дійшов до мосту і там пристояв трохи, зіпершись одною рукою на поручень, а другою на костур. Під мостом гули од морозу палі, тоненько дзуреміли протяги, наче хтось у порожню пляшку дув, і було трохи моторошно слухати ту вечірню зимову пісню. Данько рушив далі. Посеред мосту його разів зо два хитнуло вітром так, що він аж заточився був, але не впав, лише сперся на костур, як старий ворон на підранене крило.

В сільбуді Данька, мабуть, уже давненько ждали, бо виконавець зустрів його ще на порозі й одразу ж повів у ту половину приміщення, де була сільська Рада, просто в кабінет

голови. Там при світлі двох великих каганців сиділо кілька членів виконкому, бригадири й голови колгоспів. Побачивши Данька, вони привітно заусміхалися йому й один поперед одного припросили сісти, поглядаючи при цьому на молоденького уповноваженого з району, що врочисто підвівся назустріч Данькові.

— Ось і наш герой!— сказав голова сільради. Уповноважений потис наліту Данькову руку і, швидко пустивши її, запитав:

— Ну, как жізнъ, папаша?

— Та так,— намагаючись усміхнутися, одказав Данько.— Як у людей, так і в нас...

Потім запала якась незручна мовчанка, і серед тиші було чути, як важко дихає Данько і як похрипує у нього в грудях.

— Ну, то що, товариші, будемо починати!— звернувся голова до присутніх і вже строгіше — до виконавця: — Одарко, люди зійшлися?

— Та є душ семеро...

— Почнемо.

Всі підвелися. Данька підхопили під ту руку, в якій не було костура, і повели в зал. Побачивши урочисто освітлену сцену і стіл, накритий червоною скатертиною, Данько так захвилювався, що йому аж у ноги щось гаряче вступило, і вони зробилися ще неслухнянішими.

— Отакої, бач, ні ждано, ні гадано...— забурмотів він, часто кліпаючи очима.— Чуєш, ні ждано, ні гадано...

Що саме було те "ні ждане, ні гадане", Данько не знав. Однак відчував, що вже ж не даром його сюди покликано і не даром отак ловко зустрінuto.

Далі він уже майже нічого не міг зятямити до пуття, бо в залі було тепло од великих потрісканих груб, і його зморило в сон. Чув тільки в напівзабутті, що промовіці всяк хвалили його в своїй виступах, називали відважним воїном у недавньому минулому і кращим тваринником по сільраді на сьогоднішній день.

Потім підвівся уповноважений і прочитав бумагу, в якій говорилося, що за хорошу самовіддану працю на тваринницькій фермі Данило Якимович Глиця нагороджується медаллю "За трудову доблесть". Голова сільради покликав Данька на сцену, назвавши його при цьому повним ім'ям та по батькові, а в президії лунко заляпали долоні. Данько здригнувся від оплесків і підвів голову. Перед очима в нього закружляла червона пляма на освітленій сцені, потім одне по одному проступили обличчя тих, що були в президії.

— Ідіть же, дядьку, йдіть!— зашепотіли з залу.

- Куди?— не тямив Данько.
— На сцену, медалю получать!
— А-а...

Данько важко підвівся й рушив до президії. Східці на сцену були високі, тому Данько довго діставав до них ногою, а діставши, почав виважувати й другу, та мало не впав при цьому, бо друга нога не піддавалася — немов примерзла до підлоги.

— Може б, ви мені її сюди подали?— сказав Данько, підводячи голову до президії, але тої ж миті його підхопили попід пахви, і він опинився на сцені.

Простягнувши руку далеко вперед, уповноважений заквапився йому назустріч, ще раз, як і в кабінеті голови, швидко потис руку і, швидко всміхаючись, сказав:

— Поздоровляю вас, Даниле Якимовичу, з високою нагородою, бажаю вам здоров'я і ще більших трудових успіхів!

У президії, а за тим і в залі знову заляпали в долоні. Уповноважений дістав з маленької синьої коробочки блискучу медаль і пришпилів її до засмальцьованої Данькової куфайки. Данько зняв шапку й переступив з ноги на ногу, не знаючи, що йому треба робити: йти назад чи постояти ще, бо оплески не вщухали.

— Може, ви, Даниле Якимовичу, хочете щось сказати?— спитав голова.

В залі притихли.

— Та що ж казати?— замулявся Данько.— Спасибі, звичайно. Як-не-як — почот... Одне слово, чого ж?.. І за пожелання спасибі. Аякже...

...По дорозі додому Данько одчепив медаль — навіщо ж їй теліпатися поверх куфайки?— і затис її в кулаці. Проти ночі мороз брався ще більший, ніж був звечора. Медаль не зігрівалася в Даньковому кулаці і студила старечі пальці, як крижина.

Увійшовши в хату, Данько поклав медаль на мисник, туди, де лежали й інші нагороди, привезені ще з війни, а сам почовгав до лежанки погріті руки. В лежанці топилося вже давненько, але, прикидана всяким ганчір'ям, вона ще держала в собі утробне цегляне тепло, від якого в Данька на мить запаморочилося в голові, а по тілу пройшлиприємні, схожі на судому дрижаки. Данько сунув руки ще глибше під ганчір'я, шукаючи найтеплішої місцини, і раптом натрапив пальцями на якісь гостренькі зубчики, що стриміли із шпарки в черені. Він видлубав той зубчик неслухняними одубілими пальцями і тільки тоді зрозумів, що то був соньок — повненький дорідний соньок. Данько обережно поклав його в рот і розлуцшив. Зернятко опинилося на язичці і вже ось-ось мало потра-

пити на кутні, але виприсуло і впало за шоку. Данило дістав його звідти пальцем і повагом, як жорнятами, став розтирати зубами. В роті зробилося масно й солодко, запахло теплою олією... Потім він добув і розлушив ще з півдесятка соняшничин. А коли шпарка була вже геть розколупана і з неї запахло сажею, Данько раптом відчув, що його шлунок прокинувся. Десь під грудьми народилася гаряча хвиля і покотилася все нижче й нижче, зогріваючи кожен м'яз.

Данькові стало важко дихати й зробилося душно. Він виїшов за поріг, притулювся спиною до одвірка й заплющив очі, прислухаючись до того, як оживає і водночас мліє його тіло, а ноги наливаються якимось лоскітливим, неприємним теплом і підламуються...

З-за комишів над річкою сходив місяць, червоно заблищав льодок на чистоводах, порипували вмерзлі в кригу верболози, а десь на шляху басовито гули дроти. Данило розплющився — повагом, ледве розалпивши повіки, — і перше, що побачив, був пухлий від снігу куцх бузини на причілку, на якому чомусь полум'ям униз горіли свічки, а тоненький голос з-під того куща солодко, мов русалка, співав знайому Данькові ще з дитинства колядку:

Ше-єд-ши три-є ца-а-рі
Ко Хре-сту со дара-ми-и-и...

Данько опустився на поріжок, заплющився і, посміхаючись до місяця, став слухати колядку...

ПАЛИВОДА

Ми йдемо лісовою стежкою — ліс низовий, припсілянський, набряклий душною вологою. На сонячних галявинах — трави, такі б уже й на випас годилися; в затінках, попід гінкою лщиною (рибалки тут щоосені вудлища ріжуть) — конвалії в двох листочках, кропива з-під падалішнього листя вибилася, молоденька, ще не жалка, квасець; сям і там стримлять замшілі пні, що пахнуть, як їх вивернути, старими грибами і трошечки — йодом.

Кілька років тому запустили в цей ліс диких кабанчиків. Кажуть, перед тим були тут гарні луки заливні, а тепер немає: кабанчики зрили і ратицями перегрузили так, що їхні гічківиська стали схожими на капустяні грядочки. Селяни поміж собою бідкаються: гинуть луки, ніде вже й з половини косити: копичка — лісництву, копичка — косареві. Чим годувати корівчину взимку?

“І ти скажи,—дивуються дядьки, як, бува, забачать десь посеред Псла широку смугасту спину,— отаке барилкувате, як і свійське, сказати б, а плаве і не топиться! Не інакше — калмицькі свині!”

Ідемо, а скрізь жовті квіти — аж киплять, їх називають жаб'яче мило. Ранньої весни, коли ще не цвітуть конвалії, півники й тендітні сокирки, школяррики носять до школи жаб'ячі квіти, бо й вони веселі, хоч і не пахнуть.

Щоб дістатися до питомника, нам доводиться накидати чималі гаки, раз по раз обходячи широкі низові розливи, порослі молоденькою, ще не різучою осокою та вербовим пагінням: ваомиться з верби гілочка, впаде у воду і приймається, жене до сонця...

“Ото ба, спить,— каже мій супутник, легкий у ході, ловкий собою хлопець з кременчуцького автозаводу. І потихеньку сміється.— Вночі кабанів пужає, а вдень — спить”.

На маленькому узліссі — колись, пам'ятаю, воно було зелене, а тепер мов переоране заповідницькими хрячками — стоїть хата, не хата, а курінець о чотирьох стінах. Біля хати верба лежить товстелезна. Дядьки подекують: якби розпиляв, то два або й більше човни довбаних вийшло б. Сучки на вербі не обрубані і, примостившись між ними, спить Федір Паливода — вайлуватий, лінькуватий і нікому не зрозумілий чоловік. Про нього кажуть: знайшов затишок.

“Здорові були!” — вітаємося.

Федір важко розплащив повіки і, дивлячись у хмару, що зависла над узліссям, не відповідаючи на привітання, спитав: “А де воно зараз, сонце?”

Потім протер очі великими, мов герунята, кулаками, позіхнув.

“Уже, мабуть, обід”.

Угорі, над лісом, хтось закричав:

“Ага-га-га...”

Тільки тоді Федір остаточно розбуркався, підвівся і, притуливши долоню до надбрів'я, подивився нагору.

“Сошеняни пасіку привезли. Щороку привозять. Як привезуть, так і кричать.— Позіхнув ще раз і лінькувато закричав нагору: — Ого-го-го!”

Згори запитали:

“То ти, Федоре?”

Паливода, звертаючись не стільки до тих, що гукали, скільки до нас, сказав:

“Авжеж, не хто”.

Нагорі затихло.

“Чуєш, щороку привозять. Воно й правильно, бо в нашому байрачку, як узять по Пслау, найбільше дичок... Гадюк по дорозі бачили?”

“Ні”, — кажемо.

“А я вбив сьогодні аж три... Не люблю. Повзе криво, сичить тихо, а вжалить — смерть... Не люблю!”

У лісі десь неподалік щось зарипіло, наче дерево одне об одне тернулось.

“Іч, дятел, — усміхнувся Паливода, — ото знайшов довгий сучок і грається. Співать не тямить, так хоч грається. А ви по лісництву, чи так собі?”

“Так собі”, — кажемо.

“А-а-а... Пити хочете? До мене хто не приходе, то я зразу питаю, чи пити хотять. Бо оце недавно джерело знайшов. Іду, дивлюсь, пеньочок. А з-під нього вода виступа, як ото кажуть у горах, з-під каменю. Ширнув ціпком, а вона як зацебенить... І булабашки сині, як небо. Так чиї ж ви є?”

“Приїжджі”.

“Угу... Ну, то візьміть отамечко в дуплі пляшку та наберіть води”.

Вода справді була, мов небо, і холодила в роті, як м'ята.

Потім ми пішли до хати.

“Тут у нас ніхто не живе, — пояснив Федір. — Насіння в нас тут”.

В хаті пахло майбутнім лісом. У довгеньких коритчатках, що стояли попід стінами, мокли у воді точнісінько такі, як небо, жолуді — ключечки вже повикидали і пахли дубом. Маленькі зернятка білої акації духмяніли акацієвим цвітом, а чорні пшонинки кленового насіння — вологим кленовим коренем, виритим із землі. І, дивлячись на те чорне пшінце, ніхто не посмів би сказати: ти не народиш кленового листя, на якому вміститься паляниця, — бо воно росло.

“А оце — березове насіння. Ба, яке дрібне... Я оце йшов сьогодні з дому, дивлюсь, у березах, при самому корінні, дірочки поверчено і сопілки очеретяні стирчать. А з них сік: кап-кап... Невже на землі джерел мало!”

У хаті було поночененько, як у лісовій гушавині. Бо шибки давно не миті, а де шибки не було, стриміли віхті з торішнього вимерзлого, вивітреного сіна.

“Так, кажете, ні однієї гадюки не вбили? Гм... А кабанів бачили?”

“Ні”.

“І хто їх сюди напустив, якби взнав! Мало їм лісів. Були лужки зелені, зелені, як рута, а тепер самі ратиці та рівчачки од

писків. Я оці жолуді про запас держу, бо вже раз сіяли — так воно й вирило, кабанчики оті. Писки в них довгі, не такі, як у свійських свиней, а довші. Оце, думаю, ще раз насаджу. І стоятиму з кілком біля ниви щоночі. Вони тільки вночі й риються, а вдень бояться”.

Надворі вияснилося, лункіше заспівало птаство.

“Хочете, я вам в’язів дам? — спитав раптом Федір. — Живих. Такі, як підсвинки”.

“Де ж ви їх візьмете?” — питаємося.

“А ось ходімте, покажу”.

Деремося шапиною у бік Псла і небавом опиняємося біля вузьенького — жабі перестрибнути — рівчака, перетнутого неподалік від нас клаптем старенької сітки”.

“Вже сидять”, — примружуючи пильне миславське око, сказав Федір.

У сітці справді бовталася кілька великих горбатих в’язів. Паливода забрів у воду, піднявши з дна руденький мулок, і, спритно виплаувавши з вічок здобичу, повикидав на берег.

“Беріть”.

“А вас за це не лають — що сіткою ловите?”

“Ні. А хоч би й лаяли? Я на вудку, як схочу, ще більше впіймаю. А тут вони все одно пропадуть. Вода спаде — і квит, подохнуть у муляці”.

“Скільки ж вам за них?”

“Ніскільки. Я ж їх не годую...”

З-за лісу підіймалася хмара, скидалися перші блискавиці. На галявині споночіло. Пора було вирушати в село, хоч і не хотілося.

...Стоїть на узліссі хатка. Біліють на горі проти неба вулики. Дзуремить з-під пенька джерело, і спить на зрубаній вербі Федір Паливода. Люди кажуть про нього: незрозумілий чоловік, вайло...

ПОВІСТІ

КЛИМКО

Розділ I

Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався уві сні), і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває лише восени на сході сонця, — без жайворіння, без легких з позолотою хмарок по обрію, без усміхненої радості пробудження. Климко підібгав ноги під поли діжурчини, щоб зогрілися, й онімілою тремтячою рукою дужче розгорнув солому напроти очей. Він слав під скиртою.

Сонце, мабуть, тільки що зійшло, бо від скирти через тік і ще далі на стернях лежала довга тінь у сизій росі, солодко пахло втоптаним у землю набубнявілим житом, що вже вкинулося у клячечки, та сухими мишачими гніздами. Звечора миші лоскотали Климка, гасаючи йому по руках і ногах, пищали раденько, що є їм розвага, і Климко проганяв їх усяк: сукав ногами, кишкав на них сердито — аж доки й заснув.

Уночі йому снилася велика згряя жовтих воронів із жовтими горобцями впереміш. А то була не згряя і не химера опівнічна — то був вихор з великого кленового та дрібного вишневого листя, що знявся над висілкою, коли Климко вийшов у степ за станцію і востаннє оглянувся назад. Та листяна згряя стовпом стала у піднебесся, вище й вище, а там здрібніла, розсипалася і зникла геть з очей.

Де те листя потім сіло? Чи, може, воно ще й досі кружляє?..

Климко звівся на лікоть, щоб краще було видно шлях, яким йому йти далі, і його затрусило так, що аж зуби зацокотіли від терпкого застоюного холоду в усьому тілі.

“Нічого, — подумав. — Пробіжуся з гони — зогріюся”.

У степу було тихо. Блищали од сонця стерні і ковила понад шляхом, сріблялася важка, обвішана разочками роси павутина. Вдалині, між телеграфними стовпами й некротими пагорбами, мріли рожеві, мов спалахи багать, крейдяні гори. Десь там, біля тих гір, чув од людей Климко, було велике місто Слов'янськ, а поміж горами, просто на землі, лежала брилами сіль, — бери скільки здужаєш. Іще чував Климко, що за склянку солі можна виміняти всякого добра: мисочку чи й дві курудзи, відерце картоплі чи й хліба справжнього.

Климко йшов босий, у куцях штанчатах, старій матросці, що була колись голубою, а тепер стала сіра, та ще в дядьковій Кириловій діжурці. Тій діжурці, як казав дядько, було “сто літ”, і не рвалася вона лише тому, що зашкарубла від давньої мазути. Не брали її ні дощ, ні сніг, ані сонце.

Пахла діжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень димувала на сонці, пахла ще дужче і пекла в плечі та спину.

Климко жив удвох з дядьком Кирилом, відколи осиротів. Жили вони в залізничному бараці при самісіньких коліях. І коли мимо гуркотів важкий ешелон, барак теж ніби зривався з місця: двигтіли стіни, дрижала підлога, бряжчали шиби у вікнах, а барак мчав і мчав. Потім, коли ешелон даленів, гуркочучи тихіше й тихіше, барак знову зупинявся і стояв, як і раніш, і під вікнами в нього знову цвірінчали горобці.

Дядько Кирило був машиністом великого паровоза ФД і ходив на роботу коли як: то вранці, то вдень, то посеред ночі, коли Климко вже спав. Повертався він завжди несподівано — з залізною скринькою в руці, зморений очима і усміхнений до Климка.

— Як тут мій помошничок? Не боявся сам уночі?— Питався, бувало, знімаючи шкіряного картуза з білими молоточками, від якого на лобі лишався червоний тугий пружок, що ніколи не встигав зійти до чергової зміни.

Потім дядько вмивався над великою мідною мискою, довго з хрускотом у пальцях тручи руку об руку, хоч і сам він, і Климко знали, що руки все одно не одмиються.

— Ось побільшаєш, Климко, і гайда до нас на паровоз,— казав дядько.— Вивчимо тебе на помічника машиніста і заживемо: разом на роботу, разом з роботи... А так не бачу, коли ти в мене й ростеш.

Умившись, дядько надівав чисту сорочку і сідав до столу.

— А давай лишень свої граматки, подивимось, що там у тебе з науками.

Це була найбільша радість Климкова — покласти перед дядьком чепурно списані зошити, а самому заходитись поратися: винести миску з дьогтяною водою, витерти підлогу, де набризкано, і тихо, покрадьки, щоб дядько не обернувся, насипати йому юшки, якої сам і наварив,— гарячої та запашної. Про зошити він ніколи не боявся, бо тільки з письма інколи мав “посередньо”.

— О! — дивувався дядько, розгинаючись над столом. А це що? Треба було написати “холодно”, а в тебе “хохолодно”...

Климко на те знічено одказував:

— То в мене, дя, після великої перерви руки дуже померзли, от воно й хохокнуло.

Дядько, вдоволений, що знайшов помилку, відкладав зошити і брався до юшки.

— Ай добра ж,— хвалив, ледь відсьорбнувши з ложки.— У-у-у, такої не всяка й кухарка зварить. Візьми ж отам у скриньці гостинець.

Климко знав, що дядько неодмінно скаже ці слова, проте завжди хвилювався: а що, як ні? Що, як забуде?

У скриньці, що пахла так само, як і дядькова діжурка, і картуз, і сам дядько, лежали блискучі калючі й калючки. Климко ніколи їх не чіпав, бо то були дядькові калючки од паровоза, а лише роздивлявся на них. Ще був у скриньці молоток, жмутик пухкої білої нитковини, великий кухоль, щоб набирати на станціях окропу і чаювати з грудочкою цукру, та складаний ніжик — різати хліб. У кухлі Климко й знаходив гостинець: пригіршу пряників-срібноголовців, або гроно прозорих півників на паличках, зв'язаних до купи білою ниткою, або ще щось таке.

Увечері дядько Кирило, чистий, виголений і ясний, знову йшов на станцію зі своєю скринькою в руці, і Климко проводжав його аж до паровоза. ФД стояв на запасній колії, ще гарячий від недавнього рейсу. З труби ледь-ледь курів дим, тихо сапала пара з патрубків і огортала зморені колеса — ФД спочивав, сяючи масними чорними боками й начищеною міддю. Біля нього і взимку було тепло.

— Ти ж там хазяйнуєш, Климе. А вночі спи і не бійся,— казав дядько.— Вночі воно все так, як і вдень, тільки й того, що поночі.

І доки Климко біг потім назад до барака, дядько всміхався йому вже з паровозної будки і махав рукою — отако, самими пальцями.

Климко й не боявся ночей, тому що барак майже ніколи не спав увесь. У ньому жило багато людей, всі вони працювали на станції, ходили на роботу і поверталися з неї хто коли, отож у бараці хтось та не спав. До того ж стояв барак у такому веселому місці, що його з усіх боків осяювали вогні — зі станції, з вагоноремонтних майстерень та від шахти,— і він плав щоночі в тих вогнях, наче корабель у сріблястому морі.

А скільки звуків жило на станції вночі! Брязкали сталевими тарелями вагонні буфери, перегукувалися дударі-стрілочники, сюрчали у свої сюрчки й вимахували ліхтарями зчіплювачі вагонів, видзвонювали молоточками по колесах обходчики поїздів, і мовби десь угорі над станцією постійно, одним

голосом дзуремів шахтний вентилятор. У бараці завжди стояв дух шпал, штибу, котельної пари і долину, що ріс попід вікнами. А світло звідусіль малювало на стіні супроти Климкового ліжка великі різнобарвні квіти: червоне — маки, синє — волошки, жовте — соняхи, вони мінилися і тремтіли, як од вітру в степу... То були казкові, найщасливіші в Климковому житті ночі.

Він отак би й виріс серед уквітчаних тих ночей, якби не настали ночі інші, ночі без вогнів. Зостались лише звуки, ті, що й завжди, але в п'їтмі вони спохмурніли, поглухішали і долинали наче з глибокого провалля. У ці чорні ночі поїзди йшли частіше й швидше, ніж раніш, але від них уже не віяло сосновими дошками чи теплою пшеницею, мокрим, шойно виїнятим із шахти вугіллям чи цегляною курявичкою з відкритих вагонів. Од них віяло ліками, димом польових солдатських кухонь, гарячими на сонці уламками літаків і гармат...

І одної з таких ночей не повернувся на станцію дядьків Кирилів ФД, хоч на нього давно вже чекала нова зміна машиністів. Климко цілу ніч пробував тоді на станції, вслухаючись у далекі злякані гудки паровозів, але так і не почув серед них знайомого. Він був один на весь світ — гудок дядькового ФД, — і Климко впізнав би його серед тисячі...

Удосвіта на станцію приїхала дрезина-рейковоз і привезла дядька Кирила, його помічника, старого Кіндратовича, що їздив іще на царських паровозах, і кочегара Славка-гармоніста. Дрезину оточили з усіх боків — чергові обходчики, змажчики, стрілочники, і Климко ніяк не міг пробитися крізь той натовп. Він побачив тільки, що всі познімали картузи й похилили голови, і закривав, і застукав кулачками в погорблені спини:

— Пустіть мене!

Його впізнали і розступилися... Климко побачив лише сиву дядькову чуприну з-під брезенту, вчепився за борт кузова, щоб залізти нагору, але хтось придержав його за плечі й сказав:

— Зараз, синок, зараз подивишся зблизька. Знімемо — і подивишся.

— Пряме влучення... — квапливо розказував хтось. — У тендер. Їх вугіллям побило...

Дядька ховали надвечір при відчинених навстіж дверях барака. Надворі було вітряно. По коридору шаруділо перше осіннє листя з пристанційного скверу і забивалося в тихі кутки. Увіходили мовчазні зморені залізничники в промашених мазугою робах, знімали картузи, прощалися пошепки з дядьком і знову йшли на роботу; зітхали і потихеньку схлипували жінки, які зійшлися з усього барака, і тільки одна серед них,

тітка Мотя з висілка, плакала вголос і припадала щоголю до чорних — їх так і не відмили — дядькових рук, складених на грудях. Вона частенько приносила дядькові чисті, випрасувані сорочки, що пахла простим чорним милом.

У головах у дядька лежали пучечки живих і сухих квітів: чорнобривці з деповської клумби і гайстри з чиеїсь грядки, сухий деревій і ковила. Квіти дихали м'яко і ладанно, а дядьків костюм новий пах Климкові вихідними днями.

На кладовищі Климко вже не плакав, а лише здригався від холоду в грудях і хрипко зітхав. Червоно, підплаваючи рожевим надвечірнім мороком, заходило сонце. А вітер обтріпував з молодих топольок прижовкле листя і розкидав поміж могилами. Воно застрявало в оградках, прилипало до пам'ятників або летіло в степ, рвучи на своєму шляху тонку, ще не стужавілу по-осінньому павутину.

На могилу дядькові поклали його шкіряний картуз із білими молоточками.

Після похорону тітка Мотя довела Климка до барака, заплакала біля порога й сказала:

— Може б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися? Хто тепер тебе догляне?

Климко похитав головою і пішов у барак. Доглядати за собою — зварити їсти, приборати в хаті, випрати одежину — він умів і сам. Давно вже вмів...

Климко вітер холодними брудними пальцями очі й сів у своєму солом'яному кублі. На шляху в обидва боки не видно було й душі. Тільки десь далеко за перелогом, звідки він учора прийшов до цієї скирти, чулося по-вранішньому лунке гуркотіння підвід. Воно то стихало, коли підводи спускалися у вибалок, то знову гучнішало, коли вони вихоплювалися на пагорб. А невдовзі понад телеграфними стовпами замаячив довгий німецький обоз. Гладкі куцохвості коні-ломовики хекали парою. Ковані хури з гальмами в передках стугоніли важкими колесами по вкоченій дорозі. На останній підводі, що трохи відстала від обозу, скулившись, сидів у передку солдат і, видно, куняв — пілотка зсунулася йому на вухо, плечі обвисли, обличчя вткнулося в розстебнуту вгорі, з піднятим коміром шинелю. Напроти скирти він підвів голову, сказав щось до коней, і вони зупинилися. Климко на всяк випадок глибше врівся в своє кубло, а солдат незграбно сплигнув з хури, озирнувся на сонце, червоно блиснувши окулярами, і рушив до скирти. Але, ступивши кілька кроків, вернувся назад і прихопив карабін.

Він ішов помалу, як гайворон. Климко добре бачив крізь солому неголене зморшкувате обличчя, товсту обвислу нижню губу і високо підняте плече з карабіном на реміняці. Він був уже підтоптаний, цей солдат, і, певне, йшов до скирти, щоб набрати соломи під своє утле тіло. Климко зрозумів це, коли дядько приставив до скирти карабін і спробував смикати солому, щось бурмочучи. Потім побачив купку вже насмиканої — Климкове кубло — і пішов до неї. Климко завмер, не знаючи, що йому робити: схопитися, крикнути, ворухнутися? І коли солдат заніс твердий чорний черевик, щоб скинути зрошений верхняк з Климкового сховку, він, уже нічого не думаючи й нічого не бачачи перед собою, крім блискучої підкови на підборі, схопився на коліна, — брудний, нестрижений, в остюках. Солдат на мить заляк з піднятою ногою, потім тоненько вискнув і одплигнув убік. Він ухопив карабін і наставив його далеко перед себе на Климка. Климко німо дивився в маленьку чорну дучку карабінного дула — воно тремтіло, націлене йому в перенісся, — потім розціпив кулачки й показав солдатові худі сині долоні.

— Не бійтеся, дядьку, — сказав, затинаючись від холоду. — Бачте, в мене ж нічого в руках немає.

Той по-волячому сапнув носом і голосно зітхнув, проте карабіна не опустив.

— Немає, кажу, — Климко ще раз показав долоні і навіть пальці розчепірів.

— О-у, — сказав солдат, звівши над окулярами рідкі миршаві брови, і засміявся. Спершу дрібненько, по-баб'ячому, потім зареготав так лунко, що сині птиці ракші знялися зі стовпів над шляхом і перелетіли далі. А Климко дивився з навколішок у роззявлений його рот з підковою прокурених зубів угорі і теж пробував засміятися, але виходила гикавка.

Заспокоївшись остаточно, солдат протер пальцем очі під скельцями окулярів і спитав:

— Кто ти есть?

Климко мовчав, здивувавшись не німецькій вимові солдата.

Тоді солдат затис карабін між коліними і, загинаючи пальці на звільненій руці, став перелічувати:

— Иван, Александер, Петер...

— Ні, — сказав Климко. — Мене звати Клим.

— О-у, Клім Ворошілоф! — реготнув солдат. — Клім! Розумем... Тут есть твой дом?

— Ні, — похитав головою Климко. — Я тут тільки ночував. Дому в мене ніде нема.

— Так, — сказав солдат і заджеркотів щось швидко-швидко

ко. Він говорив довго, тицькав у Климка пальцем, як наганом: “Пуф! Пуф!” — і кілька разів повторив слово “партизан”. Аж тоді Климка зрозумів, що цей солдат, який, очевидно, був чехом, боїться якихось партизанів, і мало не застрелив його, Климка, зненацька.

— Я йду по сіль, отуди, — Климка показав на білі гори. — Мені треба солі, — і потрусив собі з пучки на долоню. — Солі. — А-а, сіль! Розумем... Хлеб-соль!

Він оглянув Климкові ноги, обсипані курятами, брудні й побуряковілі од холоду, велів зачекати і пішов на шлях до хури. Сонце підбилося по той бік скирти, тінь від неї покоротшала і потеплішала.

Гори над степом удалині стоялі білі, мов пухнасті, на погоду, хмари.

Чех повернувся вже без карабіна, тримаючи в руках пакунок з вицвілої плащ-палатки в рудих та зелених плямах, і подав його Климкові.

Затим набрав оберемок соломи, ще раз оглянувся на Климка, похитав головою: “Война, війна... Плохо...” — і пішов до коней, згорблений, у важких, не про старечу ногу, ботинках.

Підвода рушила шляхом навздогін за обозом, що був уже далеко, і незабаром скотилася у виярок.

Климка розгорнув пакунок. В ньому лежала пачка сухих — вони торохтіли — зеленкуватих галет у прозорому лопотючому папері і кругла чорна коробочка солі — може, зо жменю. Климка розірвав папір, дістав одну галету, надкусив і почав швидко жувати. В роті зробилося терпко і холодно. Під ложечкою м'ясно зассав голод. Климка понюхав галету і враз перестав жувати: вона пахла м'ятно і ладанно, як сухі квіти в головах у дядька Кирила. Голод враз улігся, зник, від нього лишилася тільки тупа різь у животі.

Климка підвівся, прикидав галети соломою і швидко, з плащ-палаткою та сіллю під пахвою, пішов до шляху, сколюючи ноги холодною од роси стернею. Він одійшов був уже далеченько, потім підбігцем вернувся до скирти, одрив у соломі галети і загорнув у плащ-палатку. “Мо', за них солі дадуть або ще чогось”, — подумав.

Він перетнув шлях, що лець відлаунював даленіючим обозом, і пішов путівцем просто на білі гори.

Розділ II

Климка йшов уже восьму добу.

Першого дня йому йшлося легко, навіть весело. Пухка пилюга на дорозі гріла босі ноги, в кишенях дядькової діжурки

лежало шість великих сухарів з білого хліба і чимала торба на сіль. А тут іще степу, сонця кругом повнісінько. Вітерець лоскоче ковил-траву, колошкає полини, щоб вони дужче пахли. І ніде ані лялечки. Тільки ящірки шастають поміж травою та теплим камінням на голих пагорбках.

Сухарів дав Климові в дорогу дід Бочонок, станційний аптекар і дядьків Кирилів товариш. Дід Бочонок — так звала аптекаря вся дівтора у висілку й на станції — цілими днями, навіть у неділю, просиджував у висілковій аптеці коло базару і (це було видно через вікно) розважував на манюніх вагах якісь ліки або стояв за прилавком, упершись у нього великим животом. Він знав усіх, і його теж знали всі. Сивий, вусатий і кругло-товстий, як справжній бочонок, аптекар любив походити ранками по базару — в широких смугастих штанцях, у довгій, ледь не до колін, синій косоворотці, підперезаній крученим шовковим поясом з білими китицями. На ногах у нього були величезні жовті черевики. Бочонок ніколи нічого не купував, а лише весело перемовлявся з базаровими і реготав басом з-під білих розпушених вусів: “Ту-гу-гу! Кха-кха-кха! О, моє вам шануваннячко!” І знову реготав, причому живіт йому здіймався, мов велика пружка подушка, і двигтів. Шовкові китиці на поясі теж двигтіли. Йому тут-таки просто посеред базару скаржилися на всілякі немочі, і він одказував поважно: “Куальцексс, куальцексс приймайте, мій друже”. Або: “Авспіріні, авспіріні пийте, моя ласко. Тричі на день по одній пігулці. Крейди не шкода!”

Були, проте, й такі, кому Бочонок призначав ліки, особливі своєю загадковістю й урочистістю:

— Я приготую вам краплі датського короля, мій шановний. Загляньте якось.

Біжачи вранці до школи повз базар, Климово частенько звертав у ряди лише заради того, щоб походити хвостиком за Бочонком і послухати оті його таємничі слова — “куальцексс”, “хіна”, “авспіріні”... Найдужче йому подобалося в них “а”: кругле, глибоке, воно, мов луна з колодязя, перекочувалося в аптекаревому горлі — теж як бочоночки...

Другого дня по тому, як не стало дядька Кирила, дід Бочонок прийшов до Климово в барак, мовчки заплакав, притулившись товстим плечем до одвірка, і, втерши сльози, присів біля Климово на стілець, що так і охнув під важким тілом.

Тоді дістав з кишені широченних своїх штанів червоних тридцятку і поклав перед Климовом на столі:

— Може, хоч хлібину колись купиш. На всі. Бо зараз вони — безцінь... А ще краще, якби ти подався на села та при-

став до якоїсь бабусі в поміч та й перебув цю лиху годину. Я тобі харчів на дорогу дам.

Климко сказав, що йому дають на станції дядьків пайок, що жити можна. До того ж у школі скоро почнуться заняття.

— Вони вже не почнуться,— зітхнув дід Бочонок.— Німці от-от прийдуть...

Незабаром німецькі літаки розбомбили станцію. Климко бігав у той день з висілковими хлопчиками за балку дивитися збитий наш яструбок і бачив здалеку, як бомби влучали в депо, у вагони, як похитнулася і повільно впала водогінна вежа, а в повітрі над полум'ям і димами після кожного вибуху моторошно завивали уламки рейок. Бомба влучила і в барак, і його розвалило, розкидало в усі боки, а рештки стін і простінків згоріли у Климка на очах — швидко, як тріски. Пожежі ніхто не гасив, бо станція горіла вся, горіли депо і шахта, а два паровози, що встигли відійти за посадку біля кладовища, клично і сумно гули в два неоднакові гудки.

Так і zostався Климко, в чім був, у чому йшов зараз.

..Сонце стало вже височенько і пригрівало в спину, а земля була холодна, від неї потерпали підощви і зробилися як дерев'яні. Коли вони мерзали так, що аж пекли, і не було вже терпцю йти далі, Климко сідав просто посеред дороги й одтирав їх руками, хукав на них, піднімаючи до рота то одну, то другу, і знову одтирав.

Попереду забовванів лісок, самі вершечки дерев. Таке як вибалок, чи що. А може, якесь село низове. Над вершечками, жовтими й зеленими, помітив Климко, тоненькою цівочкою підіймався вгору димок. Він не танув і не падав набік, як то буває при вітрові, а лиш погойдувався ледь-ледь у ранковому супокої. Климко зрадів тому димкові й подався на нього.

Багаття жевріло неподалік від путівця, на картоплищі поміж прижовклими осиками й кленами. Грядка була невелика, пообіч неї на межах лежали купки старого почорнілого одмоху каміння — видно, хтось колись не день і не два труждався тут, щоб звільнити землю від каменю і посадить у неї якусь цеберчину картоплі. Коло багаття лежала купа прим'ятого картоплиння, змішаного з опалим листям, і видно було глибокий слід від тачки. Картоплю вибрано, либонь, учора ввечора, бо земля в лунках ще не просохла. Климко розворушив палицею багаття — з нього викотилося дві чорні, як вугілля, картоплини. Шкірка на них так пригоріла, що аж відстрила од серединок, рожевих та пахучих. Климко швидко зжував їх, забувши навіть, що в нього є сіль. І тоді йому так

схотілося їсти, що сльози самі виступили на очах. Він повитрушував з кутиків у кишнях діжурки крихти від сухарів, легенько видмухнув з них остюки та солом'яну потеруху і ще трохи поласував. Останню половину сухаря він із'їв учора зранку і відтоді не мав ані рісочки в роті. Щоправда, в одному ліску над шляхом трапився йому в гущавині рясний куш голоду. Климко обірвав його до останньої ягоди і їв доти, аж доки занудило.

Сухарів хватало б надовше, якби вони були не червиві, їх давав йому дід Бочонок, а не його жінка — худа, злоща і скупа Бочончиха. Климкові завжди, коли вони бували з дядьком Кирилом в гостях у Бочонків, здавалося, що Бочончиха не ставляє миски із святковим їстивом на стіл, а кидає їх, на що дід Бочонок тільки прикахикував і йорзався на стільці, проте мовчав.

Коли Климко забіг до аптекаря і сказав, що подається на села (про сіль він змовчав, боячись, щоб Бочонок не відмовляв його чи ще гірше — не залишив жити в себе), той вийшов на кухню і довго несміливим баском перемовлявся про щось із Бочончихою. Климко хотів був уже потихеньку втекти, але тут увійшов аптекар з жінкою, що несла поперед себе миску борщу. Вона кинула її на стіл і знову зачинилася на кухні.

— Я не голодний, — сказав Климко, одсуваючи миску, і похнюпився, щоб не дивитися на борщ.

— Їж, — попросив Бочонок, винувато кліпаючи очима й хапаючи себе то за той, то за той вус. — Ти на бабу не дивись. Вона така і є.

Климко навіть не поворухнувся.

У кімнаті в аптекаря дуже пахло ліками. На підлозі лежала товста ковдра, по стінах висіли великі гарні картини в золочених рамах, на високому ліжку під подушками слав кіт з великим пухнастим хвостом, а від кухні пахло гарячим хлібом.

У вікно знадвору тось легенько постукав, аптекар важко підвівся з стільця, виглянув через фіранку і закивав головою.

Він вийшов на веранду, не причинивши за собою дверей, і Климко почув крізь них змучений жіночий голос:

— Не кращає йому, Карповичу... Горить увесь. Ви б ще щось дали, таке щось, щоб помогло... А вам за те ось ячоч, сальця четвертинку...

— Ні-ні, то ви з хазяйкою, з хазяйкою ладняйте. А ліки я зараз винесу.

— Хто там? — вийшла з кухні Бочончиха.

— По ліки людина прийшла. Чоловікові погано.

— Людина, людина, — перекривила Бочончиха. — І всім на дурняк дай.

— Чого це на дурняк?— сердито одказав Бочонок.— Піди візьми там “подаєння”.

— Яечка... Сальце осьо...— знову почув Клишко.

Потім рипнули двері в прикомірок,— видно, Бочончиха пішла ховати “подаєння” за ліки.

Коли Клишко вже вийшов на ганок, вона догнала його з шістьма сухарями у фартусі, швидко, дрібно перехрестила перед самими очима і прошепотіла щось сама собі тонкими сердитими губами.

Бочонок вивів Клишка за ворота і сказав:

— Глядися ж у дорозі. А краще — пристань до якихось добрих людей, біженців,— серед нещасних багато є добрих,— та іди вкупі з ними, їх тепер сила-силенна суне у всі кінці.— І скрушно подивився на босі Клишківі ноги.— Знайшов би я тобі і взувачку, бо як же оце йти в осінь босому, так нога ж у мене така, що ти в один черевик увесь із головою сховаєшся.

На прощання він поцілував Клишка, притиснувши до свого великого живота й лоскотнувши вусами, вийняв з кишені хустку і став умочати її в кожне око по черзі...

Перший сухар Клишко розломив, коли відійшов од станції кілометрів за двадцять п'ять і сів перепочити — гули ноги, пекло підшви, натружені об дрібні камінці, що траплялися в пилюзі, та й усе тіло млоло від втоми. Розломив і побачив, що всередині аж кишить дрібної білої черви. Скривившись від огиди, Клишко повикидав їх соломинкою, ще раз розломив сухар і ще повикидав... Їсти довелося вже крихти. Але то було не найстрашніше. Найстрашніше сталося тоді, коли він, перепочивши, підвівся, щоб йти, і впав: ноги не вдержали. Йх ніби одняло. Що встане, то і впаде, і впаде. Він злякався, став розтирати литки, стегна, бив по них кулаками і кричав: “Ану йдіть! Ану йдіть мені зараз!”

Він таки підвівся і пішов, ледве-ледве пересуваючи ступні в крутій пилюзі.

Так було після кожного перепочинку, і Клишко збагнув, що краще йти повільніше, але йти і йти без упину, аніж поспішати і через кожні п'ять-шість кілометрів падати, знесилвшись, на землю.

Найдужче боліли ноги зранку після ночівлі. Але Клишко вже знав, що бити їх не слід, а треба легенько розтерти, поляскати долонями і перші кілька кілометрів йти помаленьку. Далі вони вже не боліли, йшли собі слухняно, тільки німо дзвеніли кожною жилочкою.

Клишко підкинув у багаття картоплиння, роздмухав жарок і довго одігрівав ступні, час від часу дотуляючи їх просто

до полум'я. Нагріє, потре добренько обома руками і знову суне до полум'я. Аж доки вигнав зашпори. Потім узяв палицю, котрою розворушував багаття, і пішов по картоплищу, розкопуючи нею лунку за лункою.

— Одна!— вигукнув раденько, знайшовши першу картоплину. — О! Друга! — О! Третя!..

Сонце вже припікало, — не дуже, одначе, по-осінньому, але Клишко працював так завзято, що матроска прилипла йому до спини. Він скинув діжурку і знову став до роботи. При самій межі знайшов кілька невикопаних, притоптаних дитячими ногами кущів ("Он хто картопельку пік!") і, розриваючи їх палицею, приказував:

— А що, сховалися, га? Од мене сховаєтесь!

До обіду Клишко накопав п'ятдесят сім картоплин — великих, менших і зовсім дрібних. Дванадцять, найдрібніших, він спік, їв помаленьку, вмочаючи в коробочку з сіллю: помаленьку — щоб довше, та й живіт не заболить. А то голоду оно переїв — і знудило. Потроху треба було...

На дорогу він ще раз добре одігрів ноги, закинув за плечі торбину з картоплею і рушив далі через вибалок: може, де вода трапиться. По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскав зеленісіньку травицю, що каалася на воду рівними чубчиками, і ніс жовте листя. Клишко став навколішки, припав до води — холодна та добра! — тоді вмився і втерся галстуком од матроски. А вгорі над струмком дрімала жовто-зелена тиша осені й наче уві сні ронила листя. Було так м'яко і затишно в цьому вибалку над співучою поміж камінням водою, що Клишко не одразу підвівся з колін, а стояв і стояв...

Одразу ж за вибалком на пагорбі починалося якесь містечко: чепурні, вистелені бруківкою вулиці, білі будиночки в невеличких поживкаих садках, далі — грибок водокачки, клубчасті дими понад нею; тоненько і коротко свиснув паровоз — "кукушка"... Клишко аж зупинився, розгублений і зляканий: чи не приблував оце він, кружляючи незнайомими дорогами, назад, на свою станцію. Так ні ж, ні. Адаже їхню водокачку звалило бомбою, а тут ціла. Не видно й шахтного терикона, та й бруківки в їхньому висілку не було, її зробили перед самою війною тільки від станції — повз базар до магазинів і перукарні. А так усе схоже. І, йдучи з торбою за плечима понад парканами незнайомої вулиці, Клишко згадував свою станцію, кожен день її життя і кожну годину.

Будили його щоранку, ще задовго до того, як іти до школи, хлібовоз і водовоз. Першою повз барак, повільно второхкую-

чи колесами по кам'яниці, їхала до пекарні порожня зелена будка, запряжена парою маленьких (менших, ніж у німців) дебелих коненят. За тихої погоди від будки лишався у повітрі хлібний дух, що довго не розходився потім. На будці було написано великими білими літерами: "ХЛІБ". У передку, на високому рундучкові, сидів дядько в чорному халаті — його теж звали хлібовозом — і досипав недоспаної ночі, покивуючи головою, а коні йшли самі, бо вони знали дорогу.

Трохи згодом до барака з гуркотом і хлюпотом у довгому бочонку на чотирьох колесах під'їздив водовоз і веселим співучим голосом (хоч був він уже старенький) розлого вигукував "Во-ода-а, вода-вода! Во-да-а, вода-вода!" В бараці разом одчинялися всі двері, торохтіли відра, чути було жвавий гомін коло бочонка й пересміхи з водовозом. Воду завжди набирали весело, — може, тому, що водовоз був завжди веселий, буйно-червоний на виду, а вода, що так і сяяла проти вранішнього сонця, була чиста і холодна мов з-під льоду. Взимку водовоз привозив воду обмерзлими в срібних бурульках, саньми. Буса в нього теж були обмерзлі і теж у маленьких бурульках. Підждавши, доки Климко націдить води, він забирав у нього з рук відра і заносив до кімнати. "Дзядзька Кирілл-та ігдзе, на рабоце?— питався.— Прівецік яму пірадаш, как вярньоцуа. Ад дзядзькі Сімьона, мол..." Взимку, коли такої ранньої пори надворі ще поночі, від станції через колії і до самого висілка блимали рухливі жовті вогники, схожі на світляків: то поверталися додому з нічної зміни шахтарі.

Аж ось від вагоноремонтних майстерень, спершу охрипло, з шипінням, а далі все чистіше й потужніше, долинав гудок, скаликаючи людей на роботу. Климко вирушав до школи — повз шахтну сортувальню, закурену штибом, далі повз гомінкий велелюдний базар і аптеку. Біля клубу, супроти кінобудки, він зупинявся і слухав, як там шерхотить-співає кіноплівка: механік перемотував її після вечірнього сеансу — "Думи про козака Голоту", або "Щорса", або "Чапаєва". Як недавно ще, лише два місяці тому, все це було, а тепер здавалося, що давно-предавно, як був ще дошкільням...

Біля якогось двору Климко став: на вулицю через паркан та жовту акацію звисала велика яблунова гілка. На ній поміж рідким уже листям висіло двоє поморщених яблук, що злиплися до купи, — видно, червотока сточила їх. В акації на осонні зібрався цілий базар гороб'ячий. "Тепло знайшли, — подумав Климко. — Немає на вас kota!" Горобці, ганяючись один за одним, шугали в гіллі й оббивали крильцями листя. Яблука теж погойдувалися від того гороб'ячого бешкету разом

з тоненькою гілочкою, на якій росли. Климко поклав торбину з картоплею під паркан і сів на неї, сказавши собі: "Перепочину трохи", — а сам не зводив очей з пари яблук.

Він просидів отако, задерши голову вгору, довгенько, доки шия не зболіла. Горобці аж кишіли в яблуневих вітах, а яблука гойдалися і не падали, наче їх прив'язано ниткою. Климко встав, закинув торбину за плечі й, зігхнувши, ще раз подивився на зморщені яблучка. "Ні, мабуть, вони ще скоро не впадуть. Хай собі". І почимчикував понад парканами далі, вже не поглядаючи вгору на садове гілля — а то, чого доброго, ще десь закортить "перепочити"...

За містечком знову був степ і степ. Сонце звернуло з полудня, світило навкіс, і Климкова тінь з торбиною ковзала по придорожніх бур'янах. Гори — тепер вони були жовті у надвечірньому промінні — ближчали і ближчали, ставали більші й жовтогарячіші. Незабаром Климко побачив велике місто у долині, зупинився і роздивлявся його довго, мружачи очі проти сонця. Воно вже співало свою тиху червону пісню вечорову, і Климко заозирався довкола: треба ж на ніч стати, бо в місті де притулишся? Далеко в полі, гонів за десять, він розгледів низеньку чорну копичку сіна чи соломи, коли б не торішньої, і звернув з дороги...

Розділ III

То була не копичка, а старий курінь на баштаниці з прив'ялим уже огудинням та дрібною, з яблука завбільшки, пізньою зав'язю кавунчат. Климко розбивав їх об коліно і смакував блідо-рожеву холодну серединку: ба, не встигло ще й сонце заховатися, а земля вже холодне. Осінь...

У курені було багацько соломи, твердої, злежаної, — сторожі вкачали. Климко зняв з того лігвиська тугий пластивець, щоб ним укритися, а решту соломи розворушив, щоб м'якше було спати, загорнувся у плащ-палатку й ліг.

Зразу тремтів, не так від надвечірньої прохолоди, як від кавунчат, тоді надихав собі в пазуху, зогрівся й принишк у теплі. Він дивився на сонце, що саме заходило супроти куреня, червоно-сумне і велике. Воно заходило за гори, і гори з цього боку потемнішали, взялися голубою тінню. "Скоро з-під них почнеться ніч, — думав Климко, — і піде-постелеться степом далі й далі, на всі боки. І до станції дійде, до чорного згарища на тому місці, де був барак, а тепер лиш купа попелу впереміш з головешками зосталася..."

Того задушливого від полум'я і диму серпневого дня, коли згоріла станція, Климко знайшов собі притулок у невеличкій

кімнатині на шахтній сортувальні, де була колись вагова. Товсті кам'яні стіни вагової і зовні, й зсередини були густо відкриті чорною кіптявою: зовні від вугільної куряви й штибу, що лежав тут-таки, одразу за ваговою, високими кучугурами; зсередини — від диму з круглої чавунної трубки-“буржуйки”, що виходила іржавою трубою надвір через бляшану шибку у вікні. Ще у ваговій стояв старий конторський стіл, за яким сидів колись вагар і важив вагони з вугіллям; стіл ряхтів од великих і малих чорнильних плям.

Климко переніс із гуртового барачного погреба ті запаси, що вони мали з дядьком про осінь: шестеро відер дрібної картоплі-“розовки”, два кусники сала, старого, жовтого зверху, та з десяток цибулин — і зажив у ваговій сам-один. А втім, він рідко коли залишався наодинці у закіптюжених стінах, бо в нього частенько, — бувало, що й до ночі, — засиджувалося шкільне хлоп'яче товариство — бідові непосидючі висілкові хлоп'яки. А Зульфат Гареев, онук дідуся Гареева з хлібопекарні, той і ночувати мало не щодня зоставався. Хлопцям до сподоби було в низенькій кам'яній Климковій хижі серед глухих штибових кучугур на одшибі від висілка — ніби на Робінзонівому острові... Повсідаються долі, сплівши ноги по-турецьки, і гомонять — без світла, серед червоних райдуг від напаленої до вишневого кольору чавунної “буржуйки”. Або ж умовкнуть нараз усі не змовляючись і слухають, слухають далекий гуркіт нічного бою.

Але то було вже потім. А перші два дні Климкові жилося у ваговій так незатишно, так самотньо, що аж. З підвау, де стояли величезні ваги, тягло крізь щілини в старій дерев'яній підлозі прілою вільгістю, по закутках і попід стінами вигарцьовували вночі пацюки, а тепло від “буржуйки”, доки на ній не обгоріла іржа, йшло чадне й давуче. Коли Климко добре напалаював її, повітря вгорі робилося запаморочливо гаряче, від нього ломило голову, а внизу ходила хвилями густа підвальна охолода.

Дві ночі Климко спав на голому столі й одбивався від пацюків палицею, стукаючи нею по стіні. Пацючня, що, либонь, уже давно звикла хазяїнувати тут, лякалася і нишкла, а трохи згодом, ще Климко не встигав і повіки skleпити, знову заводила вискливий, з тупотнявою та шкряботнявою шабаш.

Лише на третю ніч Климко заснув спокійно, бо пацюки вже не надокучали йому. Спровадив їх з вагової Зульфат Гареев, давній Климків товариш. Він знайшов Климка по димковій з труби, що виходила крізь шибку надвір. Прибіг захеканий, з гарячими рум'янцями на гострих смуглих вилицях, і так

зрадів зустрічі, що схопив Климка в оберемок і носив його поперед себе, до хрускоту стискаючи ребра. Зульфат був дужий хлопчик, хоча й нижчий від Климка, вважай, на голову.

— А я бігав-бігав по висіаку,— швидко, заіплюючи слова, заговорив Зульфат.— Сюди-туди... фух!.. Питаюся: де Климка? Хто бачив Климку? Немає Климки, ніхто не бачив... А ти ось-де! Хорошо! У-у-у, хорошо!

Климко на те лише всміхався. Він дуже зрадів Зульфатові і мовчав тільки тому, що завжди був небалакучий у товаристві. Він любив слухати і тихо всміхався, або сумнів, або напружувався весь, уявляючи те, про що розповідав товариш.

— Пацюки в мене тут,— сказав Климко.— Такі здорові, що тупотять...

Вузькі й такі чорні, що аж різучі, Зульфатові очі на мить заплаюшилися (так він робив завжди, коли йому треба було поміркувати) і враз гаряче зблиснули:

— А хочеш, їх зараз не буде, хочеш?— вигукнув завзято.— Всіх вижену пастися в степ! Хочеш?

Він хутко познаходив усі пацючині ходи й виходи, вигріб з "буржуйки" в цеберку вугільний жар і заходився наговкувати його палицею в кожну нору, втираючи сльози від гарячого їдкого диму.

— Тепер пороодою буті їх, пороодою, щоб дим не виходив!— кричав він Климкові.— От так! О, чуєш: чхають! Натє вам ще, натє!— І сам чхав раз по раз і сміявся крізь сльози.

Потім вони наносили з шахтної лісопильні тирси і товсто вслали нею підлогу, щоб не тягло з підвалу; знайшли в барачному сараї старе ліжко з нікельованими кулями на бильцях, перенесли до вагової і зладнали постіль із сіна, яке не встигли доїсти шахтні коні: шахту-бо вже затопили водою, а коней забрали на війну. До вечора похмуре Климкове житло проясніло, нагрілося, а тирса жовто-медово запахла сосною. Щоб відсвяткувати входи, як належить справжнім господарям, хлопці зварили на вечерю картоплі в кожушках до старого солоного сала.

То було справжнє свято!..

А через півмісяця — сталося те зранку — після короткого бою на станцію зі степу прийшли італійці. Вони цілий день ганялися по висіаку за курми, стріляли по них з карабінів та автоматів і лементували, як цигани. (До їхнього приходу ні Климко, ні Зульфат не знали, що кури можуть літати не згірш за всяку птицю; тільки невисоко). Поївши курей, італійці гуртами, найменше по двоє-трое, пхалися від двору до двору і шукали собі їжу за гроші.

— Марка, марка! — вигукували вони.

Ніхто у висілку не розумів, що те означає, і ті, у кого завалялися марки для конвертів, виносили їх італійцям. Вони сердилися і то по-своєму, то по-німецьки кричали, вибалушивши чорні циганські очі:

Дурні! Сольдато італьяно... дати вам маркен... Денаро деля... Гросдойчен Райхес, унд зі мюссен... ві повинні дати... фюр дізес вертфолле гельд; лютте — молько, бурро — масльо, форма-дзо — сір... Манджяре! Ессен! Істи!..

Про це розповів Климові Зульфат, бо італійці приходили й до них. Дід Гареев сказав їм: — У нас є вугілля... Більш нічого в нас немає.

Тоді італійці кинулися грабувати і брали не тільки їжу, а й одяг, де кращий.

Через тиждень вони пішли далі, а у висілку почався голод.

На маленькому базарному майдані щоденно, з ранку до вечора, стояли мовчазні люди, тримаючи в руках усе, що було в них найновіше: костюми і пальта, сукні й сувійчики матерії, черевики й “кіровські” годинники на вузьких ремінцях... І все те не продавалося, а мінялося хоч на який-небудь харч. Та найчастіше в натовпі було чути: “Солі... Солі ні в кого немає? Віддаю за склянку солі...”

Якось, покружлявши навколо хлібопекарні, де ще недавно з жовтих дерев'яних лотків горнувся, мов з рукава, гарячий хліб і де ще й досі пахло хлібним духом, Климов з Зульфатом зайшли на базар. Може, вони й не завернули б туди — надивилися вже на змучених голодом людей з якоюсь дитячою жалібною надією в очах, — якби там не зчинився гвалт.

Біля старих дерев'яних прилавків, побачили вони, стояла підвода. Її оточили з усіх боків і кричали, піднімаючи над головою у кого що було:

— Візьми в мене! Новісіньке, подивися!

— Бери костюм. Шевйотовий, не надіваний і разу...

— Черевики хромові треба?..

— Драп на пальто... Попробуй, який важкий. Вічне буде пальто!

На возі, запряженім парою коней, стояв здоровецький бородатий дядько і гув примирливо, перемащуючи очима товари:

— Тихо, тихо... Що мені треба — все візьму. Сам виберу. Тільки тихо, громадяни. Ша! Ану одійди, не мацай мішків, бо так батогом і встюжу. Мацає воно... Ти, з драпом, давай. Що тобі? Борошно є, кукурудза, сіль біла, слов'янська...

Натовп ізнову загув, заколихався.

— Були б оце наші шахтарики, вони б тебе вдягли і взули, ще й підперезали б...— неголосно мовила якась жінка, в руках у неї було приношене дитяче пальтечко.

Бородань почув її, знайшов кам'яними очима в натовпі і сказав:

— А ти вобше можеш тут не стоять. Вобше не підходь, бо я в тебе й золота не візьму, хоч би воно в тебе й було. Їх пожалай, привези, а вони ще й зубами скреготять...

На жінку несердито зацитькали, ніби просили її мовчати.

І тут Клишко побачив Наталю Миколаївну, вчительку свою і Зульфатову. Вона стояла з немовлям на руках, притиснувши до себе разом з немовлям трояндову, мов сто троянд, сукню. Клишко бачив Наталю Миколаївну в цій сукні лише двічі на рік: першого вересня і в останній день занять. Наталя Миколаївна щоразу так хвилювалася, зустрічаючи їх, своїх учнів, а чи проводжаючи на канікули, що троянди з трояндової сукні зацвітали в неї й на щоках. А минулої весни на останньому уроці вона сказала, печально всміхаючись: "От і підете ви в юність, уже з іншими вчителями, а я знову повернуся до маленьких, таких... грибочків, як були ви, коли прийшли до першого класу. Пам'ятаєте?" — І сльози, дві сльозинки, покотилися їй з очей, однак вона не чула їх і посміхалася. Тоді сказала: "Урок закінчено, до побачення, діти..." — І одвернулася до вікна. А вони стояли й стояли за партами, хоч у коридорі вже знявся радісний гамір: закінчився учбовий рік, сонця надворі повна чаша, аж до піднебесся,— хто ж не радітиме!

Наталя Миколаївна стояла осторонь від натовпу, що затулив підводу, і, маленька, бліда, дивилася на бороданя широко розплющеними очима. В них не було ні презирства, ні гніву, а лише зляканий подив. Одна її брова, поторкана золотом од ранкового сонця, напружено піднялася вгору і дрібно-дрібно тремтіла. Клишко з Зульфатом підійшли до неї (вона не помітила їх) і, затинаючись від хвилювання, сказали, перебиваючи один одного:

— Добрий день, Наталю Миколаївно...

Вона здригнулася і випустила з рук трояндову сукню.

Клишко з Зульфатом спритно підхопили її, легесеньку, як пух, і так стояли з нею, ніяково й щасливо всміхаючись.

— Клишко?... Зульфат?... Ой, як ви мене злякали...— І осяяла їх такими лагідними, такими рідними очима, що їм обом здалося на мить, ніби все навколо так, як і колись було, що немає і не було ніколи війни, і похмурого бороданя на возі, і вибитих вікон у магазинах, і холодної неживої пекарні за сірим дощаним парканом; що ось зараз на станції озветься гудком

паровоз і дзвоник за клубом, де школа, покличе їх на перший урок...

— Ей ти, молодець!— гукнув бородань.— З червоним платтям. Підходь, я беру твій товар.

Наталя Миколаївна повільно обернулася до нього і сказала тихо, але так, що всі в натовпі почули і оглянулися:

— Ні-ні. Вам я його не проміняю... нізащо.

Бородань примружив кам'яні очі і, перекосивши рота, сказав:

— Поду-умаєш, яка цяця... В а-а м! Ну, тоді пухни з голоду!

— Видно, сукня йому подобалася.

— Ходітьте, хлопчики, проведете мене трошки,— сказала Наталя Миколаївна до Климка і Зульфата.

Вони пішли геть від базару. А бородань перепитав у когось із натовпу:

— Хто вона? Вчительша?— І погукав: — Ей ти, вчительша! Горда! Іди сю...

Він не встиг доказати, хутко присів на возі й затулив голову руками. Каменяка пролетіла понад ним і вдарилася об стіну аптеки. Натовп одсахнувся від воза, всі злякано дивилися на Наталю Миколаївну та хлопців, а Зульфат тремтів і кричав:

— Я вб'ю його! Таких треба вбити!— Він ухопив грудку порою, прищулив очі й замахнувся вдарити...

— Не смій, Зульфате!— звеліла Наталя Миколаївна, а Климок перехопив товаришеву руку і сказав:

— Не треба, Зуль, а то ще свого когось улучиш.

— Іш, чому вона тих виродків навчила!— прохрипів бородань.— Вчи-и-ительша...— Він побачив, що небезпека вже минула, і знову випростався на возі.— Іш, чому навчила!

Вони відійшли вже далеченько від базару, а Зульфат все ще тремтів, мов у пропасниці, і раз по раз люто озирався, блискаючи очима. Наталя Миколаївна легенько погладила його блідою, в синіх прожилочках рукою по чорній стриженій голові й сказала:

— Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій малий.— Вона тихо, лагідно засміялась, і хлопці, мовби вони ждали знаку, теж заусміхалися. Тоді Климок нерішуче спитав:

— А можна, ми подивимось на вашого маленького?

— Маленьку...— На шоках у Наталі Миколаївни виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди.— Її звати Оля.— Вона трохи підняла косинчик бузкової сповивачки, і Климок з Зульфатом разом, зіткнувшись лобами, заглянули під той косинчик. Вони побачили маленьке-маленьке личко, біле, аж крейдяне, і щільно запающені повіки, що здригалися від сонця, а губенята,

не червоні, а синюваті, ожинові, невпинно ворушилися, наче шукали щось.

— Зараз, зараз...— промовила до личка Наталя Миколаївна.

Хлопці не зрозуміли, що означало те "зараз", лиш усміхалися: "Олю, О-олю!" — і причмокували губами.

— Де ти живеш тепер, Климку?— Наталя Миколаївна сумно глянула Климкові в очі.— Я знаю, мені розказували про все, що тоді сталося, і... мені дуже хотілося... треба було тебе побачити, та Оля народилася. Саме в той день...

Климко посумнішав, Зульфат теж похнюпив стрижену голову.

— Ми зараз удвох із Зульфатом,— сказав Климко.

— Додому до нього, правда, навідуємося щодня — води наносимо, вугілля навибираємо під териконом... Там тепер усі гребуться. І знову до мене. У ваговій живемо, на сортувальні. Де штибові кучугури, знаєте? Італійці туди ні разу й носа не поткнули! У нас там гарно, тепло, грубка є залізна, картопля...— Климко презирнувся з Зульфатом. Той на мить заплющився, тоді швидко закивав головою.— Наталю Миколаївну...— Климко зупинився і подав учительці її трояндову сукню, яку досі ніс під полою дядькової діжурки.— Не треба вам нічого промінювати, а переходьте — це ми вас із Зульфатом удвох просимо,— переходьте жити до нас. Ми вам помагати будемо, маленьку глядітимемо...

— Все помагать будемо!— вигукнув Зульфат, зблиснувши на Наталю Миколаївну гарячими відданими очима.— А Олі я колись принесу. У нас є. Залізна! Батько сам у депо зробив, як я оттакенький був. У кузні гнув, електрозваркою варив!

Наталя Миколаївна всміхнулася і опустила очі.

Їй справді ніде було жити. Коли італійські солдати отаборилися в школі і вчинили там галасливий курячий бенкет (вони ламали парти, розкладали в шкільному саду вогнища і смалили над ними курей, з реготами й співами), Наталя Миколаївна з дитиною і чемоданом, у якому були одяг та дециця сухарів, тихцем пішла зі своєї кімнати у виселок і назад уже не повернулася, бо кімнату було пограбовано й затоптано брудними черевиками. Та й уся школа стала схожа на казарму, а в класах стояв нудотний дух курячої смалятини. Не те що жити — моторошно й жаль дивитися було на стареньку приземкувату школу з чорними, як синяки, вибитими вікнами...

— Спасибі,— тихо мовила Наталя Миколаївна до хлопців і додала ще тихіше: — Я рада за вас, мої хлопчики, я просто щаслива...

Клишко і Зульфат упоралися швидко. Від полудня до вечора вони перенесли з кімнати Наталі Миколаївни все, що в ній було: ліжко, стільці, книги, розкидані по підлозі, етажерку, постіль (подушки були чомусь порізані, і з них віялося пір'я). Зостався тільки великий вазон у дерев'яній діжечці — розлога, з шовковим листям троянда. Хлопцям стало шкода кидати її саму, і вони вже смерком, щоб ніхто не бачив, обнявши бочонок з обох боків, спотикаючись і сапаючи, стаючи раз по раз перепочити, перенесли до вагової і троянду.

Вже геть споночило, коли Зульфат приправив колиску, надівши її сіткою на голову. Колиска була з усіх боків розцв'ячкова квітами з дроту і всякими дротяними кучериками. Фарба на ній, весела, голуба, деінде облущилася, і там виступила іржа, та коли Зульфат гойднув колиску пальцем, вона гойдалася довго, як маятник, сама, наче промовляла: "Дивіться, яка гожа я нянечка!"

Слідом за Зульфатом прийшов і дідусь Гареев, низенький, сухоплечий, у ватяних штанах, вовняних шкарпетках і гостроносих шахтарських чунях. Дідусь приніс торбинку сухарів і, торохтячи ними, поклав на столі, а сам пішов до порога, щоб там сісти. Зульфат поспішив за ним слідом і підставив стілець. Дідусь зіперся руками й грудьми на ціпок і мовчки дивився, як Наталя Миколаївна, маленька, з рожевим у сльозі од "буржуйки" волоссям на плечі, поїть дитину чаєм з пляшечки.

— Тобі тут буде хорошо, Наташ Миколаївна. Можна жит!.. Ай-я-яй... Маленькому — чай! Не годиться. Маленькому молоко давай. Старому чай, кості гріть. Да-а... Німець хитрий! Сам пішов на Ростов, там є що кушат. Сюди послав італ'янів — тут нічого кушат! — Він хрипко засміявся. Тоді кивнув сивою стриженою головою на сухарі: — Нестандартний сухар. Хліб нестандартний — сухар нестандартний. Вийняв з печі хліб, узяв буханка, верхушка раз — одпала. Без верхушка буханка нестандартний. Брак. А хліб не буває брак. Хліб ніколи не брак... Да-а, можна жит! Молодим жит, старим — туди! — І постукав костуром по підлозі. — Сухар економить!

— Не кажи так! — сердито крикнув Зульфат.

— Мовч! — іще сердитіше циткнув на нього дідусь Гареев.

Він посидів ще, покивав головою своїм думкам, потім устав і зімружено подивився в личко немовляти на руках у Наталі Миколаївни.

— Молока треба! — сказав суворо.

Наталя Миколаївна подивилася на нього винуватими очима:

— Немає... Не стало, Муса Шафарович...

Дідусь Гареев обернувся до Зульфата, тицьнув у нього костюмом:

— Підеш на Лобовку до Файзуліних. Там є молоко.

— Зараз?— підхопився Зульфат.

— Завтра,— сказав дідусь.

— Ні-ні, я вас прошу: не треба, не турбуйтеся,— благально мовила Наталя Миколаївна.

— Мовч!— сердито, як і на Зульфата, сказав їй дідусь Гареев, і хлопцям стало від цього ніяково перед Наталею Миколаївною, а вона лише усміхнулася, схилившись над дитиною.

Дідусь Гареев, не попросившись, рипнув дверима, кивнувши, щоб ішов за ним і Зульфат.

Климко догнав їх уже за штибовими купами. В пітьмі біліла і похитувалася голова дідуса Гареева (він ходив швидко); Зульфат чимчикував поруч, як невидимка. Климко смикнув його за рукав, і вони трохи відстаєли.

— Знаєш, що я придумав, Зуль,— збуджено сказав Климко.— Я піду по сіль.

Зульфат зупинився.

— Куди?

— У Слов'янськ. Чув, як отой мурло бородатий на базарі казав: "Сіль слов'янська, біла?" А це ж недалеко. Дядя Кирило туди часто ешелони водив. Уранці поїхав — увечері вже дома...— І зашепотів квапливо, щоб Зульфат не перебив його: — Що, що в нас картоплі є трохи та сала? Цього хоч би на два місяці хватило. А скоро зима. Зараз, поки тепло, треба йти. Харчів наміняємо по дорозі назад, молока, може...

— Сам не підеш,— уперто сказав Зульфат.— Я теж з тобою.

— А по молоко в Лобовку? А дома, з малими хто буде, з дідусем? А з Наталею Миколаївною? Обіцяли помагати, а самі втекли. Та тебе й не пустять. А мене держати нікому...

— Не пустять,— погодився Зульфат. На прощання він сказав:

— Завтра?

— Вдосвіта, поки ще спатимуть,— сказав Климко.— А ти потім розповіси Наталі Миколаївні, куди я подався.

Зульфат міцно вхопив Климка за плечі, притяг до себе і довго держав так. Потім гаряче зашепотів на вухо:

— Хочеш, я тобі італійський кинджал на дорогу дам? Хочеш?

— Поцупив?— здивувався Климко.

— Ні. Виміняв за четверо яєць. Вони за їжу і карабіни проміняли б! Я знаю.

— Не треба кинджала,— сказав Климко.— Так піду. Хто мене займе?..

Він прокинувся дуже рано. Між кучугурами ще тільки-но почало сіріти. Наталя Миколаївна спала, згорнувшись клубочком. Біля неї тулилася Оля. Вона майже цілу ніч поплакувала, а тепер спала міцно, і щоки їй узялися ледь помітним сонним рум'янцем.

Климко тихо підсипав у "буржуйку" вугілля (він і вночі вставав підсипати, як звук те робити, ще живучи в бараці з дядьком Кирилом), узяв чистий зошит, олівець і написав:

"Наталю Миколаївно! Я пішов. Зульфат вам усе розкаже. Я скоро вернуся. Клим".

Він навшпиньки викрався з вагової, вдихнув досвітнього степового повітря, немовби води з криниці випив, і подався у виселок до Бочонка.

„Над баштаном і куренем стояв молочний надщерблений місяць. Була вже північ. Климко ворухився в соломі і кашляв до сліз, що заливали й холодили йому щоки.

Він утирався сонний і знову засипав. І знову кашляв.

А на баштанищі то тут, то там блищали холодною рососою кавунчата.

Тої ночі кінчився вересень і почався жовтень.

Розділ IV

Він устав разом із сонцем. Довго кашляв, сидючи в солом'яній постелі і туго обіпнувшись рябою плащ-палаткою. Тіло йому охопила гаряча млюсть, в очах плавали жовті плями, і від того здавалося, що й надворі теж жовто.

"Ще захворію", — подумав Климко. І злякався: що тоді? Були б оце сірники або хоч кресало, розпалив би солом'яне вогнище, зогрівся, картоплі напик. Може, після гарячого й полегшало б. Хоч їсти йому не хотілося.

Дістав з торби галети, подержав у руках — просто так, аби знати, що вони є, — і поклав назад. "Хай, пригодяться". — І знову тяжко закашлявся.

В очах бриніли сльози, бриніла сиза роса на бур'янах та кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями і затис між коліними.

"Треба швидше йти. Там хоч люди".

Климко підвівся — ноги одразу загули і налилися гарячим, — похитнувся, але не впав і не сів знову, а, тримаючись обома руками за куренів дашок, виступив надвір. Земля була холодна. Сяло сонце, гралося з рососою у блискітки — хто кого переблищить — і зовсім не гріло. З рота йшла крута пара. Климко й кашляв парою, і тремтів, тримаючись руками за курінь. Ні, по такій холоднючій землі далеко не зайдеш, хоча й

близько вже: он воно, місто, і за ним гори з рожевими вершечками — рукою наче дістав би.

Климко повернувся до куреня, узяв плащ-палатку і, зіптивши од напруги зуби, одірвав од неї чималий клапоть. Потім розірвав його ще навпіл — і вийшло дві онучі.

“Однаково холодно буде, як намокнуть”, — подумав Климко.

Навибирав, де цілішої, сухої соломи, поробив товстенькі вустіаки і примірів їх до ступні, щоб ні великі були, ні малі. Потім тудо обмотав ноги разом з вустіаками плащ-палатяними клаптями і позав'язував кінці вище кісточок. Підвівся, обійшов довкола куреня — ступалося у новій взувачці легко і м'яко — і сказав сам собі, як дід Гарєєв:

— Можна жити!

Він ще посидів у курені, перепочив трохи на дорогу, взяв на плечі торбу і пішов до шляху, раз по раз корчачись від вибухів кашалю.

Йшов і розмірковував, що робити далі: чи податися одразу просто в гори по сіль, а чи зайти в місто на базар і спробувати Бочонкові гроші. Той жмутик тридцятки, п'ятнадцять червоних цупких папірців, що дав йому аптекар, як поховали дядька Кирила, лежав у нього в спідній кишені джурки. Щоб не загубити його, Климко заколов кишеню мідною дротинкою і закрутив її. Можна й спробувати. Адже солі тут, мабуть, стільки, що за-так бери. Якщо гроші — безцінь, то й сіль не дорожча.

“Спробую”, — порішив Климко і пішов швидше.

Місто починалося такими ж будиночками в садах, як і в звичайному висілку. На парканах коло хвіртки висіли дерев'яні поштові скриньки з дашками від дощу. Всі вони були порожні... Вицвірінькували горобці, підплагуючи на цегляних тротуарах. По одному паркану ходив рудий кіт і мружився на сонце зеленими очима. Віконниці в будиночках було позачиняно, — може, тому, що рано, а може, від вулиці їх і вдень не одчиняли.

Климко йшов іржавою трамвайною колією, переступаючи із шпали на шпалу. Взувачку свою він зняв ще край міста — незручно якось тупцяти в онучах, подумають: старець.

Людей траплялося мало. Скрипне хвіртка, висунеться з неї дитяча голівка, стригне очима по вулиці: оно якийсь вурка йде з торбою за плечима, худий, брудний, босий, а великі сині очі, червоні по білаках, так і нишпорять... Хлоп — зачинилася хвіртка.

— Ей, хлопчику чи дівчинко! — гукне Климко. — Як до базару йти — не знаєш?

Тихо за хвірткою, тільки чути, що сопє. Тоді: туп-туп-туп до хати — втекло.

“Що за люди?” — зітхає Клишко і, покашляючи, йде далі.

Почалися будинки довші й вищі — у три, чотири, п’ять поверхів. Вони були сірі й мовчазні, ніби ніхто в них і не жив. Але людей побільшало. І всі вони — з тачками, клаунками, вузлами — сунули в одну вулицю. Біженці чи місцеві, не розбереш. Клишко пішов за ними і скоро побачив базар. Він починався старцями, що густо сиділи й стояли попід вицвілим зеленим парканом. Були тут зрячі і сліпі, безногі, безрукі, старі й молоді. Кухлики, картузи, пелени, простягнуті коритцем жмені...

— Пода-айте... подайте... подайте... — линуло понад парканом, як одна й та сама скорботна і жалібна пісня.

— Ану ке-лиш, сестрице, не прохоть мимо, огляньсь на свого брата і подай йому рруку! — вимогливо гукав якийсь молодий дядько без ноги. Очі в нього були недобрі, пекучо поблискували в усі боки.

Дзень, дзень, дзень... — падали в кухлики монети.

— Спасибі, дитино, дай тобі боже діждатися мужа чи брата.

— Ти, стара, проси, та не забалакуйся, бо через тебе й нас поліція загребе!

— А що я таке сказала?..

— Що, що... Чуємо, не глухі.

Клишко зупинився коло старої-престарої бабусі, яка гомоніла до перехожих тихим німечним голоском, але не жалібно, а так, ніби казку вела:

— Прийшла німеч, люди добрі. Оце дивіться на мене та й побачите, яка вона, тая німеч. Кажу земельці: розступися, забери стару... А вона не розступається. Прошу-прошу — не хоче й квіт... — В пелені у бабусі лежало три картоплини, дрібна цибулинка і з десяток гривеників. Бабуся подивилася на Клишка вологими виляляними очима і сказала: — Іди, іди, хлопчику, це я не тобі розказую...

Клишко видлубав з кишені одну тридцятку і поклав бабусі у пелену, а сам швидко пішов геть.

Над містом високо в небі прогули густі косинці німецьких бомбовозів, — може, з півсотні чи й більше. Вони блищали проти сонця, як скляні. Старці припишкли, всі, навіть сліпі, попіднімали голови і тривожно питалися у зрячих сусідів:

— Багато?

— Багато...

На базарі теж запала тиша. Тільки з-під розламаного ларка при базарних воротах чийсь тонюній голос (були до війни

морожениці з такими голосами, згадав Климко) набридливо скиглив:

— А хто ще желяющі-інтересующі погадать? Зіночка гадає, що кого ожидає...

Климко підійшов до ворожки і став напроти, гріючи ноги в теплій на осонні пилюзі. Жінка сиділа на стільчику, тримаючи в пелені довгий, як пенал, ящикок, набитий засмальцьованими папірцями. З-під поли в неї визирала Зіночка — дрібненьке, схоже на пацюка звірятко в білих і жовтих латочках. Очиці у звірятка були маленькі й хитрі.

Климко торкнув Зіночку пальцем за писк і всміхнувся.

— Чого тобі?— сердито спитала ворожка. Шоки в неї були товсті, червоні, в густих синіх прожилках. Говорила вона, на превеликий Климків подив, басом.

— Нічого...— сказав Климко.— А ви за галети німецькі врожите? Або за картоплю?

— Покажи.

Климко поставив торбу в пилюгу і витяг жменю картоплі,

— Дрібна,— сказала ворожка.— За таку — ні.— Галетам вона зраділа: — О! Буде до чайку!— І наказала звіряткові: — Зіночка, работай!

Звірятко прудко скікнуло до ящика, принюхалося, пирхнуло і висмикнуло зубами один папірець, списаний нерівним первацьким почерком.

“По раней дорогі вам пристоїть свіданя з мужом”,— прочитав Климко.

— Це не мені, це — жінкам,— сказав він, подаючи ворожіці папірець.

Але вона, мовби враз оглухнувши, навіть не глянула на Климка, а забрала Зіночку під полу і, розгойдуючись на стільчику, заскиглила противним тонесеньким голосом:

— А ще хто желяющі-інтересующі погадать?

Климко вже хотів був іти далі, як з-поза ларка вивернувся якийсь дядько з червоною подряпиною від носа до вуха і хрипко спитав у ворожки:

— Ну, як сьогодні з клієнтом?

— Слабо,— сердито, басом прогула власниця Зіночки.

— Пр-ровірімо!— сказав дядько, мовби нахваляючись на когось, вихопив з-за пазухи гарненьку зелену пташку з круто зігнутих дзьобом, посадив її на мізинець і, стрельнувши довкола прискаленим оком, весело гукнув:

— Евстрррелійський папуга!! Вид-дає предсказання — в око ліпите! Од-дин раз удовольство — сім літ продовольство! Ну, навались!!! Не може бути, сказав Суворов, щоб Чортов міст не перейшли! Хто перший — першому безплатно!..

— А хто ще желяючі-інтересуючі...— хотіла перебити його ворожка, але дядько з папугою накрив її голос:

— Н-ну, р-разом, не товпись, по порядку становись!

Климко засміявся і закашлявся, дивлячись на дядька з папугою: видно ж, що одірви й покинь! І раптом подумав: “Чого ж оце я граюся тут? Хіба за цим сюди йшов?” Він замашно стукнув себе кулаком по лобі, як це робив Зульфат, коли хотів покарати сам себе, і пішов у ряди.

За сірими, виувілими на сонці прилавками сиділи і стояли жінки і дідусі й неголосно, сторожко озираючись на всі боки, припрошували до своїх товарів. Тут були старі, побиті шапцілью ікони і в них — боги під склом серед барвистих воскових квітів; мідні, поначишувані каблучки і серги; товсті давні книги; червоні намиста з дукачами — і знову ікони, старіші й новіші, в оправках і без оправ, але боги на них були схожі один на одного, як брати, і всі дивилися сумними очима не на людей, а поверх них.

Далі йшли прилавки, заставлені мисочками з житом, кукурудзою, просом; біліли склянки з борошном, содою, вологою сіллю (“Ось вона!” — зрадив Климко); стояли клунки з картоплею, капустою, буряками. І все це добро не продавалося, а мінялось на одержу, гас, мило, сірники...

“Видно, й тут гроші не нужні нікому”, — подумав Климко, відчуваючи страх: нічого він тут не добуде...

Люди торгувалися не весело, як було до війни, а з якоюсь похмурою настирливістю, наче бороли один одного і ніяк не могли побороти:

— Скільки ж ви даєте?

— П'ять кухлів.

— Так спідниця ж — подивіться!

— Як хочете, не силую.

— Шість!

— Не-є...

— Дитину хвору в Полтаву на тачці везу...

— Ну то давайте вже.

— Запальнички, замки, кресала, губка, креміль!

— ...А воно ж на ваті чи на клоччі?

— Що ви, що ви, дядечку! Осьдечки, дивіться: вата.

— Півпуда.

— Скільки?!

— Сіль-крупка! Печатне мило застряичне! Тільки за марки!

— ...То дійдемося ми з вами?

— Хіба що на тому світі.

— Ну й люди ж! Наче до війни таких і не було.

— Біда наплодила...

Ряди скінчилися. Далі було засмічене токовисько, а за ним, коло магазинів з потрощеними вітринами, стояли люди з тачками. Климко пішов ще туди.

“Якщо і там не візьмуть гроші, тоді — в гори”.

Біля крайньої тачки на дерев'яних колесах стояла дівчина, з напуском на очі зап'ята старенькою чорною хустиною. Вона тримала в руках чепурно, квітка до квітки складений букет чорнобривців. На плечах у неї була ще одна хустка — велика, у веселих червоних та зелених квітах, а темно-вишневі шовкові китиці ледь не торкалися землі. Щоки у дівчини були перепнуті по-старечому, навкіс, як у хворої на зуби, а маленькі тонкі пальці, що тримали квіти, тремтливо перебирали зелені стебельця.

— Купіть мою хустку. Дивіться, яка ловка... — тихим голосом так лагідно і боязко просила дівчина, що Климко зупинився біля неї. — Я й чорнобривців на додачу ще дам... Купіть хустку...

Климко пом'явся, переступаючи з ноги на ногу, і сказав:

— Чудна ви. Кому ж вони зараз нужні, чорнобривці оті?

Дівчина сполохано глянула на нього темними затіненими очима і швидко вп'ялася пальцями в квітчасту хустку.

— Та ви мене не бійтесь, — усміхнувся Климко і згадав, що він сьогодні не вмивався. — Я не вурка, я по сіль сюди прийшов...

Дівчина одвернулася і стояла мовчки.

— Ото хлопець тобі правду каже, — озвався з-під магазину якийсь дядько. — Ти б поставила отуто коло мене тачку, пішла в ряди й виміняла, чого тобі треба. А то — “чорнобривці”...

Дівчина так само наполохано, як і на Климка, подивилася на нього.

Дядько сидів просто на землі, обгорнувши ноги старою сукняною ковдрою. На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморшці, здавалося Климкові, чаїлася добра лагідна усмішка. Перед дядьком двома рівними рядочками стояли прорезинені тапочки — великі, й малі, і зовсім манюні, на дитину. Видно, він був швець і сам їх понашивав.

Швець поманив Климка пальцем:

— Здалеку йдеш чи тутешній? — спитав.

— З Донбасу я, — сказав Климко.

— А-а! Землячок... По сіль, кажеш?

Климко кивнув.

— А що ж у тебе на сіль?

— Торбинка осьо, — Климко зняв з плеча торбу.

— Ні,— усміхнувся швець, і кожна його зморшка теж заусміхалася.— Я питаю, на що миньєш чи купуєш. Одежа якась путня є чи, може, марки?

— Такого нема,— зітхнув Климко, розглядаючи тапочки (“Чи не спробувати вимінять?”).— Гроші довоєнні є, так за них нічого не продають. Треба йти в гори, туди,— він махнув рукою,— там я й даром наберу. Так же?

— А чого ж босий?

— Щоб легше на ноги...— Климко ледь скривив губи, пробуючи усміхнутись.— Картопля в мене ще є. То, може б, ви проміняли взувачку на неї? Дрібнувата, правда...

— Візьми приміряй.

Климко привзув тапочки. Ногам одразу стало затишно.

— Більші бери, щоб онуча влізла,— порадив швець. Климко послухав його, взув більші й заходився розв'язувати торбу.

— Не треба,— сказав швець.— Носи собі, раз уже ти земляк...

Він скрутив цигарку, припалив од саморобної, з патрона, запальнички і сказав, огортаючись димом:

— А сіль ти, синок, проминув. Кілометрів п'ятдесят зайвих пройшов. Сіль — це біля Артемівська. Чув? (Климко чув і навіть бачив це місто здалеку днів три тому). Так ото біля нього станція така є, називається вона Сіль. Там сіль. А тут що — крейда, сода, вода солоня в озерах є, але ж у торбу її не набереш... Проминув ти, брат, сіль.

Климка обсіпало колючим жарком, а ноги потерпили і знемоглися, як після цілоденної ходьби. Він сів на проломлений дощаний ганок і мовчав, стиснувши долонями щоки.

— Що ж... треба вертатися,— на силу вимовив він, похлинувся клубком, що стояв йому в горлі, і закашлявся.

— О, як тебе пробрало.— Швець поклав на плече Климкові велику руку, подзьобану вугільними скалками, наче покроплену синькою.— Нічого, не скисай, щось придумаємо.

З-за магазину вихопилося два поліцаї в чорному, з карабінами за плечима і плоскими німецькими багнетами при боці. Вони підійшли до дівчини з хусткою і стали.

— Приймись!— сказав один з них, у кубанці, на яку по-сезонячому закручувалася чорна чуприна. Він уперся коліньми в тачку, ніби йому не було більше дороги, і подивився на дівчину дуже пильно спідлоба.

Дівчина вхопилася за дишель і підтягла тачку ближче до магазину. Руки в неї тремтіли.

Поліцаї пройшли повз шевця й Климка, навіть не глянувши на них, і той, що в кубанці, сказав другому:

— Бачив, яка краля? Може, зараз візьмем?

— А куди вона дінеться? Встигнемо ще.

Люди поміж тачками загомоніли:

— Що то воно?

— Поліцаї, хіба не бачиш?

— Так наші чи німці?

— Турки!

— Ха-ха...

— Цсс...

— Нова власть...

— Нові прихвосні,— сказав швець, і на нього заозиралася — одні з острахом, інші — ховаючи посмішки.

— Щось вони затівають,— сказав швець до Климка і кивнув головою.— Бач, скільки їх оно висипало. Як гусей.

Поліцаї, чоловік, може, сорок, вервечкою, на однаковій відстані один від одного швидко йшли понад обома парканами.

— Ловитимуть когось...

В рядах принишкли, і від цієї тиші, що настала враз, одрубом, на майдані зробилося моторошно-похмуро. Климко помітив, що з базару через токовисько спершу поодиноці, далі невеликими гурточками почали вишевкуватися люди. Вони йшли неспіхом, ніби вже відбазарувалися, потім швидше, швидше... І раптом біля прилавків надривно, страшно серед тиші закричала жінка: "Ай, що ж це ви робите! Пустіть мою дитину! Пустіть!"

Все торжище разом схарапудилося, гойднулось — і люди побігли, збиваючи одне одного, вириваючи з-поміж плечей свої клаунки, вузли, торби...

— А-а-а!...— злинуло над базаром, як багатоголосий стогін.

А поміж тими, що товпилися коло тачок, поповзло незнайоме Климкові слово:

"Облава! Облава!"

Сіра людська хвиля з розпачливим криком накопилася на паркан. Він прогнувся, мов гумовий, затріщав з краю в край і впав. Але на вулиці щільно, майже один проз один, стояли німецькі мотоцикли і грузовики. Пролунало кілька автоматних черг — видно було, що стріляли вгору,— і натовп знову повернув на базарний майдан, розсипаючись у всі боки. В ньому густо синіли поліцейські шинелі.

— Молоденьких виловляють,— сказав швець, примружено, гостро дивлячись туди, де вирувало людське стовписько.

Він обернувся до дівчини з хусткою:

— Ти, дочко, йди сідай коло мене. Та хустку оту заховай геть, бо цвіте на весь базар.

Дівчина, бліда, з величезними карими очима, в яких аж кричала безпорадна мука од страху, зібгала хустку тремтливими пальцями і сховала її під полу жакетика. Вона сіла між Климком та шевцем, затулила обличчя руками і заплакала.

— Цить,— суворо звелів їй швець.— Сиди собі й годі. Як щур у горах — тихенько.

Посеред майдану з'юрмилися, тулячись одна до одної, душ тридцять дівчат і серед них один-однісінький високий, на голову вищий за всіх, блідолиций юнак. Звідти було чути плачі. Поліцаї з карабінами напереваги оточили і повели бранців до воріт. Слідом за ними, голосячи, пішло кілька жінок з вузликами і торбами за плечима і сивий, без картуза (картуз він тримав у руці) дідусь на дерев'яній ступці. Він махав нею швидко, і рукою з картузом у лад ході своїй вимахував,— певно, боячись відстати.

—...Та тут самі старі, ми вже дивилися,— почув Климко і впізнав голос поліцає в кубанці, їх було троє. Вони наближалися, перемацуючи очима кожне обличчя в ряду тачкарів.— Де ж це та пташка з квіточками? Казав, давай зразу брати, так ні.

— Ну да,— заперечив йому другий, у синьому картузі, вигнутому на німецький манір.— А вона б рейвах підняла. Тоді всі розбіглися б.

Дівчина тоненько заплакала і зашепотіла до шевця:

— Спасіть мене, дядю, спасіть...

— Тихо-тихо-тихо,— швидко сказав їй швець.— Не бійся...

А Климко висмикнув з торби надірвану плащ-палатку, розіпнув її в руках так, щоб затулити дівчину, і став роздивлятися, бурмочучи заклопотано перше, що спало йому на думку:

— Якби не надірвана, то була б довша... Так надірвана...— А в голові стукотіло: "Хоч би пройшли, хоч би пройшли!"

— Хах! Ось де вона сховалась!

Климко побачив над плащ-палаткою простягнену руку в чорному суконному рукаві. Та рука взяла дівчину трьома пальцями за підборіддя і підштовхнула його вгору. Дівчина підняла голову і дивилася на поліцає повнісінькими сліз карими очима.

— Уююй... Вони плачуть!.. Чого, моя квітко, хто тебе обидив, га?

— Не руш дитини,— тихо, але владно сказав швець.

— Ш-шо?— перепитав поліцає, скосивши на нього нахраписто-веселі сірі очі.— Ш-шо ти промекав?!

— Не руш дитини, кажу,— хрипко вимовив швець.

— Ану встань!— випростався поліцай. Два інші теж похмуро дивилися на шевця.— Вста-ать, кому сказано!!!

— Немає на що статъ,— осміхнувся швець. Він не дивився на поліцай, він дивився кудись повз його коліна.

Поліцай коротко, прямо вдарив його п'ятірнею в обличчя.

Швець похитнувся назад, але не впав — устиг обіпертись на руки.

Він притулив долоню до розсіченої губи, а поліцай одкинув чоботом ковдру і відступився на крок, скрививши рота. Під шевцем був маленький дерев'яний візок на підшипникових коліщатках. Поруч лежали дві дерев'яні підпихачки — дві дощечки з обшитими шкірою ручками.

— Шмаркач,— незлостиво промовив з-під долоні швець, дивлячись, як і раніше, мимо поліцай.— Я, щоб тобі тепленько жилося, ноги в шахті залишив, а ти мене за це — по зубах...

Поліцай покашляв у стулені докупи пальці, потер ними губи, ніби поправляючи скривлений рот, і знову обернувся до дівчини:

— То тебе що — просить?— сказав крізь зуби, захопив її за руку і смикнув на себе.

Дівчина зойкнула (хустка випала з-під поли, розіслалася по землі) і звелася навколішки. Клишко випустив плащ-палатку, вчепився дівчині в другу руку і закричав:

— Пустіть її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Вона мені за матір!!

— Та облиш ти цих старців, Стьопа...— сказав третій поліцай, позиркуючи на людей, які покидали свої тачки і підійшли ближче.— Ходімо. Без одної Химки ярмарок буде.

— Н-нух,— зло видихнув той, що в кубанці.— Однак ти далеко не зайдеш. Чула?!

Поліцаї пішли через токовисько до порожніх прилавків і скоро зникли за ворітьми.

— От бачиш — і минулося,— сказав до дівчини швець, утираючи долонею скривавлені губи.

Дівчина стояла навколішки й оніміло дивилася в хустку, що розіслалася на землі. А Клишко міцно тримав її за руку побілілими пальцями, і кашляв, і тремтів од кашлю.

Котрась жінка подала шевцеві хусточку втертися, але він сказав:

— Спасибі, не треба. Нащо ж добро переводити. Язиком оближу — швидше загоїться.

Поспічувавши, тихо і зякано оглядаючись, жінки помалу розійшлися. Заскрипіли немазані колеса на тачках, поспівали сумно до воріт: який там тепер базар.

Дівчина враз немов опритомніла: вхопила шевця за руку, гладила її тонкими пальчиками і шепотіла, шепотіла плачучи:

— Спасибі вам, дядечку, спасибі, рідненький... Отак вони вас... через мене... Повіки не забуду... Спаси...

Швець легенько вивільнив руку.

— Чого ж ти плачеш? Минулося — і цур йому, радій, що минулося. Далеко тобі ще йти?

— В Сумщину, дядечку... Я на шахтах була в Донбасі. А тут війна... Тепер до мами добиваюся...

— І доб'єшся, — лагідно хмурячи брови, сказав швець. — Чого ж. Тільки накинь зараз на себе старе шмаття якесь або хусткою великою заплнися, щоб ні лиця, ні очей не видно було. Та серединою міста не їдь, а глухими вуличками — і на шлях. А там людей багато, з ними веселіш буде. Я тебе на своїй машині проведу закавулками. — Швець усміхнувся і поторкав долонями шарикопідшипникові коліщата.

Дівчина слухала його і швидко, по-дитячому кивала головою.

Тоді обернулася до Клима і винувато, соромко подивилася на нього заплаканими очима.

— Спасибі тобі, хлопчику... Я тебе зразу так і злякалася... Тобі, бува, не по дорозі зо мною, ні?

— Мені назад, — сказав Климок крізь кашель. — У Донбас.

— А то й справді був би моїм братиком... — Дівчина жалібно підняла брови. — У нас із мамою нікого більш немає. Жив би в нас...

— Назад мені треба, — сказав Климок.

Повз них тягла тачку якась жінка у довгому синьому плащі і в калошах на босоніж.

Швець озвався до неї:

— Ти, молодиче, хотіла балетки за сіль. То бери.

— Та хотіла, — сказала жінка і зупинилася з тачкою. — Ви ж бо просили борошенця хоч склянок п'ять. Нема, чоловіче, борошенця, не взяла.

— Нічого, якось обійдуся вже. Давайте за сіль. Тут ось хлопчик, — швець кивнув на Климка, — земляк мій, забився аж із Донбасу. Двісті кілометрів пройшов, щоб солі достати. А де ж її тут зараз найдеш?

Жінка швидко зиркнула на Климка.

— Роздала ж бо я, хазяїне, сіль. Те просить, те: "Дайте, гітонько, хоч у носовичок, хоч зо жменю". Жалко дивитися. Склянок, мо', з десяток осталося.

"Десять склянок!" — подумав Климок і увявив купку солі, величеньку таку. І зашпортався мерщій у кишені, добуваючи гроші.

— Дома в мене то ще є, та й багатенько. З Солі привезла два мішечки, як війна почалася. А тут — осьь, тільки на денці... — Жінка дістала з тачки жовтий сировий клуночок.

— Давайте, скільки є, — сказав швець, — та вибирайте собі взувачку, яка на вас дивиться. — Тоді подумав і додав: — А може, хлопчик поміг би вам тачку додому правити, а ви йому дома вже солі досипали б іще, га?

— Я вам, тітонько, води наносу, дров нарубаю чи ще щось зроблю, що скажете. Чесне слово! — Климко похапцем розкрутив дротинку на кишені і простяг жінці всі гроші, дивлячись на неї вгору хворими очима.

Жінка зажурено подивилася на нього:

— Не треба мені грошей, хлопчику. Я тобі й так насиплю з півпуда, а то й більше, скільки донесеш. — І спитала в шевця з надією в очах:

— Що ж воно оце далі буде, хазяїне?

— А що буде, — одказав швець. — Ось вернуться наші, пошию вам усім трьом хромові чобітки на рипах, на скрипці заграю чи на баяні... А ви мені пісні хорошої заспіваєте або потанцюєте. Я колись любив потанцювать! — І він по-сміхнувся. — Отак і буде. А як же інакше?

І всі зауспіхалися теж, дивлячись на його веселі зморшки біля очей і по всьому виду, і над похмуро порожнім, усипаним сміттям майданом ніби проясніло. А швець дістав з-під свого візка старий речовий мішок солдатський, поскладав у нього парами тапочки — ті, що zostалися, — ковару, зав'язав ту-генько і накинув лямки на плечі.

— Що ж, рушаймо, одбазарувалися, — сказав він. — Ти, дівчино, паняй за мною, я покажу, де тобі повернути. — Узав у руки дерев'яні підпихачки, дужо обіперся ними об землю і перший, з мішечком за плечима, покотив до воріт.

Усі рушили за ним.

За ворітьми швець сказав жінці:

— Ви ж підмогніть там хлопчині. Як тебе хоч звати, земляче? Климко? Бувай, Климку, кріпися в дорозі, бо вона ж тобі близька. Бувай. — І помахав Климкові дощечкою-підпихачкою.

Він, не оглядаючись, поїхав щербатим цегляним тротуаром по негустому опалому листю: тьох-тьох, тьох-тьох, — озивалися підшипникові коліщата під його візком. А дівчина згорблена, низько опустивши голову, тягла за ним свою тачку на дерев'яних колесах.

— Поїхали й ми, тітонько, — сказав до жінки Климко. — Разом веселіше буде, еге ж?

— А ти бідовенький, — завважила жінка. — Бідовенький же?

— Не знаю,— зніяковів Климко.

Він узявся за холодну залізну ручку в дишлі тітчиної тачки і ще раз, востаннє подивився услід шевцеві, що котив по-малу мережаним тротуаром: із тіні в сонце, із тіні в сонце... І все глухіше було чути: тьох-тьох, тьох-тьох...

Розділ V

...Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі,— велике, рівно обведене коло червоного сонця у вікні (воно світило, мов крізь морок), і став пригадувати, де він. А пригадавши, спитав:

— Тітонько, тьотю Марино... Що воно — ранок чи вечір? Де ви, тітонько?— спитав так тихо, що ледве почув свій голос.

— Тут я, синок, осьо,— тітка Марина схилилася над ним і поторкала теплими губами його чоло.— Слава богу!— зраділа.— Охолонув лобик. А то ж горів, як жарина. Ранок зараз, дітки, сонечко тільки що зійшло.

— Довго я спав, тьотю?— спитав Климко.

— Не спав, а в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні. Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку. Не знали вже, чим і вкривати. Застудився ти дуже...

Климко поворухнувся під важкою вкривачкою і сказав:

— Треба йти.

Він хотів підвестися, але ні спина, ні шия, ні руки не скорилися йому — тільки в жар кинуло, і на лобі виступив піт.

— Лежи, лежи,— придержала його тітка Марина.— Куди ж ти підеш отакий-о немічний. Підчинишся трохи, тоді й підеш. Лежи, а я тобі молочка схожду напитаю. Як їсти схоцеш,— бери, ось я поклала на стільці, їж. Тільки гляди ж не вставай.

“Три дні!” — Климко відчув, що йому запекло в очах, як тоді, в балці, де він дожував останні крихти від Бочонкових сухарів, і заплащився.

Три дні... Це ж половину дороги пройшов би вже. А мо', й більше ніж половину, бо назад, із сіллю, ішов би швидше. Та й ніг уже не треба було б сидати гріть. Він ішов би так, як тоді, коли вони з тіткою вихопилися за Слов'янськ і Климко побачив і впізнав далеко в полі той курінь, у якому ночував минулої ночі, а ще далі — станцію і чепурний виселок, де він сидів під парканом та ждав, що горобці зіб'ють йому двійко червивих яблук. Отже, він вертався додому!

— А нам з вами, тьотю, ще й по дорозі!— сказав тоді Климко і став тягти тачку так завзято і так легко й широко ступав

у нових тапочках, хоч вони трошки і хляпали без онуч, що тітка Марина — так звали жінку — ледве встигала за ним і дивувалася:

— Де в тебе та й силочка береться, он скільки пройшовши голодний і холодний.

Климко-бо із вдячності до неї розказав, звідки, чому і як ішов сюди. А надвечір, уже в тітчиній хаті, його раптом почало так трусити, що й слова не міг вимовити. Він ще встиг помитись у ночвах з літеплом, гуркочучи брусочком мила по худих ребрах, перевдягтися у велику чисту чоловічу сорочку, що пахла, як і дядькові Кирилові сорочки, простим чорним милом,— і тоді його звалило. Далі він чув тільки, як йому давали пити щось гірке, а зуби цокотіли об вінця залізного кухля...

Климко розплющився. Тітки Марини в хаті не було. Він поскидав із себе одну за одною всі вкривачки: теплу ковдру, старе пальто, якісь кофти, діжурку свою — і встав, спустивши ноги додолу. В хаті було чисто і ясно від сонця, веселих вишиваних рушників на стінах та від червоних калачиків і хвастунців, що цвіли на лутках у кожному вікні. На стільці коло ліжка лежала скибка хліба, намазана смальцем і потрушена зверху сірою сіллю, та двоє червонобоких яблук. Климко повільно, стримуючи себе, з'їв хліб і одне яблуко. "А те хай,— подумав про друге,— у дорогу візьму". Він побачив на лаві рівно складену чисту свою одягу, матроску і штани (виляняли після прання ще дужче, аж побіліли), устав і вдягся. Потім накинув діжурку і вийшов надвір. Сонце різнуло в очі, з них побігли дві сльозини. Климко витер їх пальцем. У повітрі пахло садовим димом. Так пахло восени і в їхньому висілку.

"Листя палять,— подумав Климко.— Треба ж роботу якусь зробити тітці, а то тільки набадакав: і те зроблю, і те..."

Він знайшов у сінях старий віник-деркач і промів тічок біля порога та вузеньку між споришем стежку до хвіртки — так вони замітали щоосені і шовесни в шкільному дворі. Тоді обійшов тітчину хату, повисмикував старий цупкий бур'ян попід призьбою — і хата одразу ніби повищала. Обдивився довкола — що б його ще таке зробити?— і помітив за хлівом соломяний погрібничок, теж зарослий густим бур'яном. Він підійшов до погрібничка, вхопився обома руками за найдебільшу гіллясту бур'янину, щоб її вирвати, і раптом почув приглушене підземельне: "Ко-ко-ко-ко?!" Заджеркотіли й кури, але тихіше й не так сердито, як півень, і теж з-під землі. "А-а-а",— здогадався Климко, усміхаючись, і облишив бур'ян: хай, серед нього не всяк одразу й помітить погрібничок. Він пішов у хату, застелив ліжку і сів перепочити, бо втопився.

“А як же оце йти, як і од віника вхоркався?” — і заспокоїв себе тим, що добре попоїв, тож сили прибуде.

Незабаром повернулася тітка Марина, весела, рум'яношока, очі сміються. В руках вона тримала маленьке жовте глеченя з квітками по боках, над вінцями в нього біліла шапочка молочної піни.

— Таки встав?— здивувалася і високо, ялиночкою підняла брови (вона і в дорозі піднімала їх так, коли дивувалася).— Ну й меткий! У вас там на шахтах що — всі такі? І в дворі він уже, бачу, хазяйнував. Хіба ж можна отакому хворому — і за роботу? Тобі ще лежати та лежати.

— Я піду, гьотю,— тихо сказав Климко.— Сьогодні. А то ще один день пропаде...

Тітка Марина поставила глек з молоком на лаву і подивилася на Климка спершу злякано, потім обличчя їй жалібно скривилося, очі набралися слізьми.

— А може б, ти, синочку, в мене zostався, га?— спитала вона невпевнено.— Назовсім. До кого ж тобі туди йти? Це я ще дорогою подумала, та зразу не сказала: бачу ж — хворе хлопчєня... А вчителька з дитинкою якось переб'ється, серед людей же... Я тебе вдягла б як слід і взула, їсти в мене, хвалити бога, є що — німці до нас тільки вряди-годи заскакують, то ще й не обібрали, глуша в нас тут. А прийде дядько Петро, чоловік мій, з війни — хай там його, козака, смерть обминає — житимемо втрюх, будеш нам за рідного сина... В школу тебе оддамо... Га?— В очах у неї світилася надія і ще щось таке ласкаве, чого Климко не міг збагнути. Йому тільки дуже шкода стало тітки, і він сказав:

— Я прийду до вас, тітонько Марино. Як тільки не стане в нас голоду, так і прийду або приїду. А зараз треба мені назад, мене там ждуть...

(Климко не знав того, що Зульфат щодня виходить за переїзд у степ і довго журно дивиться пригаслими чорними очима на дорогу через вибалки й узгірці, звідки має прийти Климко; що часто разом з ним виходить за переїзд і Наталя Миколаївна з маленькою Олею на руках, тоді вони дивляться на дорогу вдвох із Зульфатом і мовчать, картаючи себе в душі: Зульфат — що не розрадив Климка, Наталя Миколаївна — що не почула, як він пішов. Надвечір вертають онімілим у голодному горі висіаком назад до вагової, і їм здається, що там їх уже чекає Климко — усміхнений, мовчазний і синьокий.)

Але його немає...

Климко цього не знав. Він знав лише одне: там його ждуть.)

Тітка Марина зітхнула, витерла долонею очі й сказала вже іншим, стурбованим голосом:

— Сідай тоді пий молоко, а я тобі клауночок складу. Вона внесла з хатини склянку і налила в неї молока, густого і тепло-пахучого.

— А півня, тітонько, ви краще заріжте, бо він і курей продасть...— сказав Клишко.

Тітка Марина тихо засміялася і подивилася на нього залюбленими очима:

— Хто тебе й викохав отакого... А що, хіба його чуть?

— Як підійдеш близько, чуть, а з двору ні.

— Вің у мене й на волі розбишакуватий був та горлатий. Думала, хоч у погребі посмирнішає. От босяцюра!— Тітка зітхнула.— Я не хотіла тобі зразу казати, думала ж, зостанешся... Німці товарний поїзд учора пустили в Донбас, до Єнакієво-го чи до Горлівки, точно не знаю. А сьогодні ввечері ще один піде. З нашої станції.— (Клишкови стало важко дихати — так стисло в грудях.)— Це мені той чоловік, де я молоко брала, сказав. Він перед війною обходчиком робив, то й зараз погна-ли, дарма що старий уже. Кажуть, не підеш — корову забере-м. Може, він підсобить тобі сісти, як перегомонити з ним, га?— І сама ж собі відповіла: — Перегомону. А ти пий моло-ко та лягай хоч до полудня поспи — здоровіший будеш. Піду я в печі розтоплять.

Клишко скуштував ковток молока, ще ковток... У склянці поменшало на третину. Подумав, подумав — і долив її водою з кухля, що стояв на столі. Потім ще надпив і ще раз долив, і ще... Поки стало не молоко, а синя бурдичка.

— Що то ти робиш?— почув він і підняв голову: в хатинних дверях стояла тітка Марина.

— Доливаю...— винувато сказав Клишко.

— Водою?!

Клишко опустив очі й кивнув.

— Мені, тітонько Марино, якби хоч з пляшку з собою взя-ти, додому,— сказав тихо.— Може, доведу...

— То й візьмеш! Спарю — і візьмеш. Сміливо пий, я ще ді-стану.— Вона вернулася в хатину і голосно зітхнула там.

А Клишко випив ще стакан молока, вже чистого, тихенько роздягся й ліг. Він дивився у вікно і ждав полудня, аж доки й заснув.

Було вже поночі. На станції ані вогника, ані голосу людсь-кого. Тільки паровоз, видно, старенький уже, хрипко дише та кидає негусті іскри в захмарене небо.

“Вугілля в топку закидають,— подумав Клишко,— інакше іскри не легіли б”. Вони вилітають з труби лише на ходу і коли “шурують” топку, щоб підняти пару. Клишко знав це ще

змалечку від дядька Кирила. В паровозній будці тим часом погасли червоні відблиски,— дверці закрились,— перестала шурхати об вугілля лопата. Климко захвилювався: скоро відправлятимуть. Він сидів під якоюсь будкою біля клаунка, а тітка Марина пішла шукати обходчика.

З кінця ешелону почулося тоненьке видзвонювання молоточка. Воно ближчало. А коли порівнялося з будкою, де сидів Климко, стихло, зарипіла черепашка під ногами, і Климко почув шепіт тітки Марини:

— А порожні вагони є, Гнатовичу?

— Вони всі порожні,— одказав їй хрипкий старечий голос.— Веди свого пасажира до другого з кінця, там уже є люди. Та й чисто: з-під лісу вагон. Тільки двері тихо одчиняйте.

Климко побачив маленьку чорну тінь обходчика з довгоною масильницею в руці — і знову задзвенів по колесах молоточок.

Підійшла тітка Марина, теж, як тінь, з ночі виринула, зашепотіла:

— Ходімо, синочку. Повезло нам, дякувати добрих людей.

Вона легко закинула клаунок за плечі і взяла Климка за руку.

— Осюдою, поза вокзальчиком ходімо, бо ще наскочимо на того виродка... Начальник станції тут об'явився новий.

Біля передостаннього вагона вони постояли, прислухаючись, потім тітка Марина легенько постукала в двері і сказала неголосно:

— Свої, не бійтеся...

Двері тихо відкотилися, утворивши чорну щілину.

— Може, підсобити?— озвався зсередини чоловічий голос, і простяглася рука.

Тітка Марина подала клаунок, заплакала тихо, поцілувала Климка, зросивши слізьми йому щоки, і зашепотіла гаряче:

— Прощай, синочку... Так хотілося мені тебе zostавити в себе, такий ти мені любий став, як ішли тоді з гóрода, як хворів — серця б тобі увірвала... Приїжджай... Пішки не йди — далеко... А приїжджай...

— Я не забуду вас, тьотю Марино,— надломленим голосом сказав Климко.— Я... спасибі вам... я приїду... Чесне слово!— Паровоз тоненько свиснув. Тітка ще раз поцілувала Климка, шепочучи щось сама собі, і поїзд, бряжнувши буферами, рушив.

У вагоні пахло старою сосновою стружкою, на стрілках він погойдувався і рипів, а коли поїзд набрав швидкість, його стало метляти з боку в бік, і він уже не рипів, а стогнав.

Чоловік,— мабуть, той, що брав Климків клаунок,— довго черкав сірником, а коли спалахнув вогник, Климко побачив

купу стружок у кутку і під ними душ п'ять жінок з якимись пожитками в мішках і кошиках. Жінки дивилися на вогник тьмяно-блискучими сміливими очима.

“Наші,— подумав Климко,— донбасівські”. І йому стало легко, тепло й затишно у цьому рипучому вагоні.

А чоловік прикурив цигарку і сказав Климкові уже в п'їтмї:

— Візьми підмости собі стружок під боки, то подрїмаєш у дорозі.

— Нічого, я їсидячи вмїю спати,— бадьоро одказав Климко.

Він сїв біля дверей, притулився спиною до стїни вагона, що ходила сюди-туди, мовби приколихувала, і дивився в прочинені двері на небо. Низькі чорні хмари, здавалося, стояли нерухомо, але по тому, як вони час від часу засмолювали негусті дрібні зорі і як ті зорі знову ненадовго з'являлися, Климко здогадувався, що хмари біжать.

Поїзд їшов нерївно: то смикався і набирав шаленої швидкості, то гальмував так само різко, як і розганявся, то зупинявся просто посеред степу і довго стояв, а від переднього вагона біля паровоза було чути німецьке гелґекання. Тоді в кутку, де сиділи жінки, нишкли, а чоловік гасив цигарку. Він курич часто, і в спалахах сїрника було видно стареньке зморшкувате лице з кустратими бровами.

І знову поїзд рушав, помалу, навпомацки долаючи ніч та посвистуючі тоненько хтозна ї до кого. Дядьків ФД так не їздив. Він пролітав станцію, як ураган. І Климко, зачувши його потужний лицарський гудок ще за семафором, ледве встигав вискочити з барака, щоб помахати дядькові Кирилові і побачити, як він усміхається йому і махає рукою, а білява хвиляста чуприна в'ється на вітрі. То був веселий і мудрий паровоз.. Він мїг мчатися, по-молодецьки жбураляючи шапки свого диму під вагонні колеса, а мїг нищечком, як довга чорна шука, підкрастися під самісінький барак, поставити на землю дядька Кирила із залїзною скринькою в руці, потїм гучно зачакхати трубою, мовби зареготївши, і задки швидко покотитися на станцію.

Та було їнколи ї так, що ФД зникав кудись на цілу добу чи ї двї, а дядько лишався вдома. Найчастїше це траплялося у свято, коли депо, шахта, станція, клуб і школа сяяли вночі червоно-синьо-жовто-зеленими гїрляндами, що гасли аж по тому, як сходило сонце, а з вікон у висїлку грали патефони, і в бараці крізь тонкі стїни було чути з кїмнати в кїмнату святковий гомїн. Дядько Кирило, в білих напрасованих брюках, білих парусинових черевиках і блакитній сорочці, легко перехоплений у стані шовковим поясом, одягав Климка в матроський костюм з безкозиркою, в нові рипучі сандаї, брав

його за руку, і вони йшли до магазинів по морозиво та цукерки — смугасту “Ракову шийку”... Вітер грався стрічками безкозирки і лоскотав ними тоненьку Климкову шию. Климко напихав кишеньки цукерками, лизав кругле морозиво, а дядько присідав біля нього навпочіпки і казав:

— Біжи тепер додому, а я ще побуду з товаришами.

Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело, — а біляве хвилясте волосся світилося на сонці шовком.

“Посадимо із Зульфатом вишню над ним, — думав Климко, уткнувшись головою в коліна. — Весною вона біло цвістиме, влітку ягідьми блищатиме, шпаки налітатимуть... А восени встелятиме могилу червоним листям з усіх боків...”

Вагон розгойдувало дужче й дужче, а стрічки від безкозирки лоскотали і лоскотали Климкові шию — так м'яко, так ніжно...

Він прокинувся від гучного гуркоту дверей. І не зразу розгледів на тлі сірого дощового неба німця у вагоні, що стояв простоволосий, без зброї, у довгих, по самі лікті, шкіряних рукавицях. Німець обвів ліхтариком усі кутки, помовчав, розставивши ноги і згасивши ліхтарик, і раптом крикнув, як вистрілив:

— Гераус!!!¹

Першим пішов до дверей дядько, що все куриє. В руках у нього був кошик і невеличкий вузлик. Німець ждав його, стежачи за ним зосереджено, спідлоба. Коли дядько підійшов близько, німець відкинувся плечима назад, обкрутнувся на одній нозі, а другою з усього маху вдарив старого вище колін. Дядько охнув і сторчма випав з вагона. Німець знову став у попередню позу і ждав жінок. Климко поспробував одчинити свої двері, але вони не подавалися, видно, намокли за ніч під дощем. Зойкнула жінка, закричала друга, третя... Німець бив їх так само, як і старого, — мовчки, із усього маху. Климко на превелику силу встав з клаунком за плечима і пішов до дверей. Він помітив, що німець б'є лише правою ногою, і хотів проскочити зліва від нього. Німець скося стежив за Климком, Климко теж не зводив з нього очей. Не дійшовши до дверей кроків три, він зігнувся калачиком, аж клаунок посунувся на голову, подався ще трохи вліво од німця і разом з клаунком полетів з вагона, перекинувся в повітрі й посунувся сторч головою по крутому мокрому насипу просто в калюжу, а клаунок боляче придавив шию. Німець таки достав його вже на

¹ Геть!!! (нім.)

льоту кулаком у груди... Климко спробував підвестися, але в грудях і в коліні так заболіло, що він застогнав і поповзом, ковзаючи ліктем по грязюці й тягнучи за собою клунок, виврався з калюжі. Біля переднього пасажирського вагона стояв гурт німців. Вони курили й реготалися. Коли до них підійшов той, що викидав, гурт обступив його і зареготав ще дужче.

Скоро поїзд рушив.

Климко розтер груди й коліно. "Добре, що тітонька Марина дала штани, хоч були вони й великі, а то живого місця на ногах не зосталося б," — подумав, підвівся і видерся на насип. Недалеко, кілометрів за три, він побачив станцію і впізнав її: то було Дебальцево!

Тепер йому лишалось пройти кілометрів шістьдесят. Климко повернув за акацієву посадку і побачив неподалік у степу старого з кошиком та жінок з мішками за плечима. Вони посувалися помалу і дуже горбилися. Климко пішов слідом за ними.

А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру. Низько над ним сунули хмари.

Розділ VI

Другого дня Климко підходив до своєї станції. Було ясне після дощу надвечір'я. Дошова роса м'яко блищала на пожухлих придорожніх травах, і сонце, що вже ледь торкалося найдалшого пагорка, малиново яскріло у кожній росині.

Климко йшов помалу, бо вкрай зморився зі своєю ношею.

Мішок із сіллю та харчами (була серед них і пляшка молока, що якимось дивом не розбилася, як упав з вагона) він перев'язав пополам і ніс по черзі то на одному, то на другому плечі.

В дощ він не зупинявся, щоб десь його переждати, а йшов і йшов, напнувшись надірваною плащ-палаткою, доки несли ноги.

Йшов він помалу ще й тому, що не треба вже було поспішати: он він, виселок, мріє крізь безлисту посадку, а он лежить за іржавими коліями великий залізний бак зваленої водочакки, звиваються димки по німому териконові — порода горить. У висілку теж деінде курять негусті дими з димарів і тануть над посадкою.

Дома, дома!.. Уже дома.

Він не піде висілком, ні. На переїзді він зверне ліворуч і колією, мимо станції, депо, печища на місці барака і хлібопекарні дістанеться до вагової. Постукає тихенько в двері... "Хто там? — питає Наталя Миколаївна. — Заходьте, будь ласка"... Климко усміхнувся і, сам того не помічаючи, пішов швидше.

Нараз у висілку глухо хлопнув постріл. Потім коротко диркнув автомат. "Невже знову італійці?" — подумав Климко.

Вони й тоді, як прийшли, зчирили таку стрілянину по курах, наче у висілку точився бій. Так де ж ті кури зараз, як їх витрощили до одної?

Знову бахнув постріл, уже ближче, куля десь угорі тівкнула.

І тут Климко побачив, що від переїзду назустріч йому біжить якийсь чоловік — босий, у солдатському галіфе з розв'язаними поворозками і в гімнастерці без реміняки.

Він біг і весь час оглядався. На переїзді вискочило ще двоє, у чорному.

Один з них припав на коліно і вистрілив. Той, що біг, вильнув убік.

І тоді Климко все зрозумів.

— Туди, дядю, біжіть! — закричав він, показуючи рукою праворуч від себе. — Туди! Там балка!..

Від переїзду вдарила довга автоматна черга. Климка штовхнуло в груди і обпекло так боляче, гостро, що в очах йому поплавли червоногарячі плями.

Він уп'явся пальцями в діжурку на грудях, тихо ойкнув і впав.

А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...

— Климка-а-а! Кли-и-мка-а! — почув Климко з гарячої пільми і нічого вже більше не чув.

Від переїзду, піднявши руки, спотикаючись і падаючи, біг до Климка Зульфат.

ВОГНИК ДАЛЕКО В СТЕПУ

Нас прийняли до училища разом: трьох Василів — Василя Силку, Василя Оборю, Василя Кібкала — і мене. Мене-то звали Павлом, а прозивають Павлентієм. Ну, та я, правда, сам і винен.

Василів узяли першого ж дня, а мене забракували: сказали, що малий. Хлопців одразу й перевдягли. Видали їм новенькі хакові пілотки, новенькі, теж хакові, гімнастерки з натороченими товстою білою ниткою кишенями на грудях (не по дві, як у військових, а по одній), штани, черевики, широкі брезентові паски підперізуватися, навіть шкарпеток, про які ми тільки чули, по дві пари. До того всього, сказали, видадуть перетодом ще сірі шинелі з солдатського сукна і шапки.

А я в чім прийшов — не буду казати, в чім, бо це не село, — у тім і зостався.

Хлопці раділи, обмазували один на одному одіж, упізнавали один одного і не впізнавали, розчервонілися всі, пілотки набакир... А Василь Силка, як оглянув себе в новому, ляснув у долоні, крутнувся на одній нозі і вигукнув — як лоша заіржав:

— Чи це я, чи не я? Чи нова копійка?!

Я теж обмазував їх і теж пробував усміхатися, та, мабуть, лише косоротився, і під оком сіпалося. Мені коли погано, то під оком сіпається.

Дорогою до села Василі втішали мене, що, мовляв, на той рік приймуть і тебе, що їхня форма до того року вже приноситься, а в мене буде нова, що вони, однак, будуть зі мною товаришувати — разом красти солону вночі з поля, бити пеньки в лузі, грати у два голоси на балаалайках вечорами в неділю, а я на бубні вибиватиму. Я тоді на бубні саморобному, з собачої шкури, вибивав під Василеві балаалайки: в мене бо слуху немає, ото тільки на бубні. До того вони мене довтішали, що я мало не розкис був. Ну, вдержався якось.

А вдома... Краще б я не приходив додому.

— Ну, що, Павлику? Що виходив? — спитала тітка Ялосовета, тільки-но я переступив поріг, і дивилася на мене з такою надією, що мені знову засіпалося під оком.

— Не взяла. Малий, сказали, — ледве вимовив я: так у горлі лоскотало.

Вона сіла на вичовганий піл з двома ненакритими подушками в узголів'ї і заплакала.

— Та й що ж тепер? — Тітка дивилася на мене крізь сльози нещасними очима. — Як же тепер, га?

— Не знаю... На роботу піду.

— В чому? Подивися на себе. А їсти що? Хліба намолотили тільки в державу і то не хватило до плану. — І знову заплакала, затуливши очі долонею.

Вона любила плакати.

Я тихенько вийшов з хати, знайшов у сінях мотузок і подався в берег, до річки: може, де вільшення або вербеня сухе трапитися — треба ж якось її втішити, щоб хоч уночі не плакала.

Тітка Ялосовета мені мачуха. Вона пішла за мого тата "на дитину", як мені було дев'ять років, і прожида з ним до війни рівно місяць, а зі мною оце вже шостий рік мучиться. Я-бо ніколи й разу не назвав її матір'ю, якось язик не повертається. Якби хоч тато був... А вона обижается, думає, що то я нарощне, на зло. Нічого, знайду ось вільшечку — переплаче. Вона радіє, як є чим топити. Спробуй її ще знайти, ту вільшечку!.. Казав уже їй раз: ідіть заміж, а я й сам якось. Плаче. Ну, хай як хоче. Я ж не заставляю. Та ще й півхати нема, зосталася

тільки хатина, а більшу половину одірвало бомбою. У нас у півсела нема хат — такий сильний бій був... Нічого, нарубаю дров, зваримо щось їсти, а далі воно покаже. Не плакатиме ж вона з ложкою в руках!

Над річкою вечоріє, прохолоднішає на ніч. Заграва од захід сонця поринула аж до дна і звідти світить. На лататті місцинами густо біліють лілії, вони схожі на зграї білих чаєнят, що сіли на воду. Тут я витягав дерево з нашої хати надбитої. Двері плавали майже цілі і обалою. А вікон — ні однісінького і в трісках не знайшлося... Піймаю обапіл, ухоплюся за нього руками і правлю до берега, вибиваючи ногами. Зубами цокочу, губи не зведу — така холодна вода була. А тітка Ялосовега бере те, що я до берега приправив, та у двір носить. Я тоді з місяць кашляв: простудився. На те літо, як мине неврожай, може, доточимо хату. А зараз треба знайти якийсь сухостій та вечерю зварити. Нічого, переплаче...

Другого дня ми пішли в училище удвох з тіткою Ялосоветою. Я-то не наважився б, а — вона.

Зайшли просто до директора.

Директор був у кабінеті сам. Стояв біля вікна спиною до дверей, невисокий, щупленький, з блискучим лакованим ціпком у руці, дивився в училищний двір — звідти лунали різноголосі команди шикуватися "по ранжиру в колону по чотири". Було перше вересня.

Коли ми ввійшли і стали при порозі, директор озирнувся. Він був у всьому військовому, з портупелями через плече, тільки без погонів: на гімнастерці два ордени, а решта — планочки. Подивився на тітку Ялосовету, потім на мене. Якийсь захололо-уважний подив був у його сірих опуклих очах.

— Що ви хотіли? — спитав він.

Тітка Ялосовета одразу заплакала, почала розказувати, що хату нашу "вкинуло бомбою в річку", що живемо ми в тій хаті, як у норі, одягатися ні в віщо, їсти теж не дуже... А я стояв, дивився у підлогу і тримав у спітнілій руці згорнуті в дудочку документи: заяву, метричну довідку, табель за п'ятий клас і автобіографію. Мені було ніяково від того, що тітка Ялосовета розказує все про нас — хоч воно й правда — та ще й підхваляє мене:

— Він слухняненький, роботящий, не дивіться, що такий ото малий. Він підросте. І вчиться ловко, самі ловкі оцінки. Якби було за чим далі учитися, то хіба я його привела б оце... А то таке, наче збуваю дитину...

— Скільки тобі років? — спитав директор, перевірши свій уважно-здивований погляд з тітки Ялосовети на мене.

Я подав йому документи. Він пробіг їх очима і посміхнувся. Тітка Ялосовета дивилася на нього благально.

— Те, що малий, нічого.— Директор обміряв мене поглядом, а я боявся і дихнути. Стояв і не дихав.— Ми йому підставку зробимо, щоб до верстата діставав. Але ж йому нема ще й п'ятнадцяти років...

— Та скільки ж там — без одного місяця не п'ятнадцять.

Директор ще раз переглянув табель, заяву (я написав її дуже каліграфічно, майже намалював) і раптом запитав:

— А що в тебе за ім'я — Павлентій?

Тітка Ялосовета теж глянула на мене здивовано.

— Чого він Павлентій? Павлом його звати. Павло Трохимович...

Я втупився собі в босі ноги в пилюці після дороги і чув, як дрібні голочки пошпигують мені у вуха, у щоки, шию — все горить. Стукнуло ж отаке в голову — Павлентій!..

А було так. Покликала мене одного разу баба Прониха, сусідка наша, щоб я їй листа від дочки прочитав. У неї в Донбасі дочка живе, Ольга. Ну, прочитав усе, ще й число знизу, і підпис: "Ольгея Павловна Пронь".

"Ач,— зраділа і запишалася Прониха.— Поки тут на свинарнику робила, то інакше, як Ольга Пронька, ніхто не звав. А попала між люди — Ольгея Павловна!.."

Потім, коли я писав заяву до училища, то й собі подумав, що це ж і я йду між люди. І утнув не Павло, а — Павлентій.

— Ну, що ж, Павле... Трохимовичу,— сказав директор.— Беру тебе під свою відповідальність. Будеш у нас відмінником.

Він прорипів до столу протезом у хромовому офіцерському чоботі, підтягуючи його за ціпком, написав щось червоним олівцем на заяві і простягнув її мені. Від нього пахло підсмаженими на сонці португепями і "Казбеком".

— Відадси завідуючому складом, отут у дворі, у підвалі він, скажеш, що я просив знайти тобі найменший розмір форми. Тільки дивись, дисципліна у нас суворо, майже військова. Щоб не просився назад. Приходь завтра на заняття у п'яту групу. Будеш у найбідовішій... п'ятій групі.

Тітка Ялосовета вклонилася йому низько і сказала крізь сльози:

— Спасибі вам, чоловіче добрий!

Директор глянув на неї суворо, подив у його очах зробився ще холодніший.

— Облиште це!— І додав лагідніше: — Це ж не моє власне училище, жінко.

Дорогою до складу я сказав тітці сердито:

— Чого ви ото?! Кланятися заходилися...

— Ти розумний! — теж розсердилася вона — Треба ж людині якось подякувати? — І одразу пересердилася, сказала з полегкістю: — Ну, слава богу!

Навіть найменша форма була мені завеликою: гімнастерка, як підперезавсь, стала на спині халабудою, штани були крутом широкі й довші, ніж треба, десь на півчверті, то довелося вбрати холоші у шкарпетки. А черевики і пілотка підійшли.

— Нічого, нічого, — приказувала тітка Ялосовега, обсмикуючи мене з усіх боків, і я чув, як вона пробувала матерію на пучку. — Міцненьке... Підемо до діда Кравця, він попідшиває. — І спиталася у завскладом: — А як тут у вас, чоловіче, годують? Тричі?

Завскладом, побитий на обличчі деінде віспою, з бистрими очима, весело сказав:

— Тричі, молодець. І все, хоч і рідке... зате гаряче... Та сімсот грамів хліба щодня. Це не шуточка, це — як шахтарям пайка, трошки там менша.

Додому ми йшли швидко, бо тітка Ялосовега відпросилася у бригадира тільки до обіду. Під Писаревим лісом молотила молотарка. Над нею стояла проти сонця хмарка пилюки з пологою. Ясний, прозорий день був.

— Ач, як сонячно! — сказала тітка Ялосовега і по-молодому збила хустку на плечі. — А красивий директор. Такий якийсь... Наче й наш, наче й не наш — культурний.

— Кажу ж: ідіть заміж. Так ні...

Тітка Ялосовега тихо якось так засміялася, зітхнула.

— Дурненький ти ще, а вже совітуєш, — сказала необидно. — Всі люди красиві, як добрі. — Ішла вона легко, світила-ся. І одно поглядала на мене збоку.

— А в черевиках ти повищав. Такий — наче підріс на очах. Ну, звісно, підбори ж...

— Нічого, ось вивчуся — купимо і вам черевики, — сказав я. Так було мені на душі щасливо, що аж попробував у голові: "мамо", — ні, не вийшло. То йшов мовчки. Форма шелестіла від ходи, аж порипувала, наче накрохмалена. "Нічого, приноситься", — думав я. Поліз до нашивної кишені на грудях, намацав пальцями новий олівець. Купили у книгарні за двадцять копійок, бо там же у розкладі на завтра написано: "Креслення..."

* * *

І от я стою у п'ятій своїй групі, в найостаннійшій шерензі. Вона зветься "шкентель". Лунають команди "рівняйся!" і "струнко!". То майстри, після того, як старости — майстрам,

доповідають директорів, хто є, кого немає і чому. Ті, що поперед, правофлангові, крутять головами, роблячи ними "рівняння на середину", і стовпіють під команду "струнко!", а задні ряди гудуть, хихикають, штовхаються — нікому до них нема діла. А найдужче у нашій групі, бо в нас, хоч навчаємося ми вже п'ятий день, і досі немає майстра. Хлопці кажуть по-всякому: одні — що не знайшли ще, інші — що майстри-то є, але ніхто з них не хоче брати нашу групу. Тому решта дев'ять груп, які з майстрами, — і "механіки", і "столярні", — вже були на практиці в емтеесі і в столярні, а нас ведуть щодня після сніданку в старий двоповерховий будинок — учбовий корпус — на "теорію". Класи там малі, сидіти тісно і душно, а писати зовсім ніяк, хіба що боком, і то підбиваємо один одному. Класи ті називаються "аудиторіями". Були вже у нас два політзаняття, креслення, фізика, технологія металів (це про те, які бувають метали та що з них роблять) і диктант з російської мови.

Командує нами староста на прізвище Гришуха, худощокний, суворий з лиця дитбудинківець, з рудим пушком на верхній губі. Майже вся наша група — дитбудинківці, їх двадцять три — і всі один за одного, дивляться прямо й сміливо і називають нас сімох селянок або "кугутами", або "макухою", але не сердито, а так, наче заради розваги, чи що. Підійде котрийсь, візьме пальцями за гудзик на гімнастерці, крутить і дивиться у вічі: "Садок є, кугуте? Принеси груш. А я за тебе заступатися буду. Нема? Що ж ти тоді за кугут?" Мене не займають. Один почав був щось про "жратуху", щоб я приніс чогось із дому попоїсти, але Гришуха сказав йому: "Ща, він наш". Видно, він знає наші автобіографії. Мені чужо в цій п'ятій групі і холодно всередині, тремтить там щось, хоч он як сонечко світить, і горобців на деревах навколо плацу — як попелу: цвірінчать, гріються на теплі. Вийти б тихенько з оцього "шкентеля" та поза спинами, поза спинами, наче мені кудись треба. А там завернути за Нарбуд — і додому. Ішов би оце шляхом понад стовпами до села... Молотарка в полі гуде, од паровика дим стелється і пахне теплями, ворони по стерні походжають, хетезе коло лісу просивнище оре... Зайшов би в ліс, напився води з джерела, попоїв грушок-падалиць... Вони зараз листям прикидані. Накриєш листок долоною — щось тверденьке. Як не патрон, то грушка, м'яка, коричнева всередині, сама тане в роті. А завтра приніс би оцю форму, поки нова... Ні, ти ба! Сам он як просився, у директора був... Павлинтій! А тепер назад рачки... Тепер уже стій! І я зводжуся, навшпиньки, щоб побачити своїх Василів. Усі

вони в першій, найдорослішій і найграмотнішій групі — “механіки сеге¹ машин”. Не видно Василів. Однакові пілотки, однакові стрижені потилиці.

Незабаром групи, починаючи з першої, одна за одною, строевим кроком рушили з плацу до ідальні. Попереду — майстри, збоку, прикомандуючи: “Раз! Два!.. Лівою!” — крокували старости. Ішли напружено, як дерев’яні, сікли ногами дорогу, вибиваючи підощвами такти під оті “рраз-два” Директор, викладачі, замполіт віддавали кожній групі честь і ледь посіхалися при цьому.

А наша п’ята зосталася на плацу. І стояли ми вже не строем, а як попаля.

— Альо! Чого стоїмо? — загули дитбудинківці.

— Гришухо! Веди на рубон!²

Староста, який стояв спиною до нас, обернувся і повільно просвістів з-під тонкої губи в рудому пушку:

— Тссіхо!

Мабуть, його побоювалися і дитбудинківці, бо замовкла одразу.

І раптом хтось вигукнув:

— Бра! Майстра ведуть!

Із двору училища, куди вмаршировала остання, десята, група, ішов до нас директор, швидко підтягаючи ліву ногу за лакованим ціпком. Поруч, ледве встигаючи за директором, дріботів якийсь дідусик. Він був у ремісницькій формі, новітній-новітній і настобурченій ще гірше, ніж у мене; передня пола гімнастерки сягала йому нижче колін, і, йдучи, він підбивав її ними, як фартушину; брезентова реміняка, з нікельованою бляхою “РУ”, була заперезана аж під грудьми; штани мели пиліюгу, і з-під одної холоші за кожним крочком викидався вперед довгий шнурок від черевика. Коли він, щось кажучи директорові на ходу, повернувся до нас боком, ми побачили... Ні, він не був горбатий, але такий сугулуватий, наче під гімнастеркою за плечима у нього висів баян... Руками дідусик розмахував по-стройовому, дуже кумедно, як підліток, що вдає військового в строю.

Ми заніміли. Ми перестали дихати, як я у директоровому кабінеті. А Гришуха викинув убік праву руку і скомандував:

— У дві шеренги — становись!

Доки ми розштовхували один одного, щоб бути в першому ряду, директор і майстер підійшли. І не встигли ми ще ні вирівнятися, ні зробити “рівняння на середину” під команду Гришухи, як майстер уперся кінчиками пальців у праве вухо,

¹ Сеге — сізьського господарських.

² На рубон! — їсти.

випнув груди, наскільки те дозволяв "баян" на його спині, і бадьорим тоненьким голосом крикнув:

— Здрастуйте, товариші ремісники п'ятої групи!— і усміхнувся зовсім беззубим ротом.

Якби він хоч ногами, перед тим, як узятися під козинок, нічого не робив, а то клацнув розшнурованим черевиком об зашнурований так хвацько, що ледь не збив самого себе, і шнурок простягнувся збоку.

— Здрав'я желаєм, товариш майстер!— урозлад, весело крикнули ми.

Майстер прибрав руку од вуха і, сміючись старечим сміхом, хрипкенько, сказав:

— Ну, от ми й зустрілися!— Він нахилився, наставив на нас свій "баян" і почав зашнуровувати черевик.

Директор теж усміхався. Потім посуворішав, подав команду "вільно".

— Товариші ремісники,— сказав він, підждавши, поки дідусик упорався з черевиком і випростався.— Нарешті ми знайшли для вашої групи майстра. Федір Демидович Сніп— слюсар-інструментальник найвищого розряду. Крім того, він ще і слюсар-лекальщик, тобто вміє робити з металу все: від молотка до найдрібнішого годинникового механізму. Під час війни Федір Демидович був слюсарем-зброярем на заводі і робив для фронту кулемети. Зараз Федір Демидович пенсіонер. Але, зваживши на наше велике прохання, він погодився взяти і вивчити вашу групу. Не прошу, а на казую,— директор виразно підняв палець,— наказую шанувати його золоті руки, його похилий вік і звання робітника-вчителя. Багато хто з вашої групи подали мені заяви, у яких просять переводу в механіки. Ця група вже набрана, товариші, з тих, хто має вищу, ніж у вас, шести- і семикласну освіту. До того ж скажу вам по секрету: хто такий механік? За два роки вони вивчать два трактори — ХТЗ і "Універсал" та два комбайни — "Сталінець" і "Комунар", от і все. Ми розішлемо їх по емтеесах у райони нашої області. А ви!.. У вас буде освіта і спеціальність заводських інтелігентів-інструментальників! Вас ми направимо у міста на великі заводи. Ваше майбутнє — завтрашній день робітничого класу, завидне майбутнє, хлопці! І ще одне: майстер — ваш учитель і батько, всі ви перед ним рівні, як рівні перед батьками, хоч більшість із вас,— директор опустив очі і притишив голос,— можливо, й не пам'ятає своїх батьків..

Він глянув на майстра — той кивав головою і швидким чіпким поглядом черкав по кожному обличчю в строю. Дивно,

але навіть дитбудинківці не витримували його погляду: стільки було в майстрових очах якоїсь гострої приціленості і старечого суму.

До їдальні ми йшли, чітко вибиваючи крок і з гордо піднятими головами: тепер і в нас є майстер! І будемо ми не якимись там сеге механіками, а заводськими інтелігентами у великих містах!

Снідала вся група за трьома столами, по десятеро за одним. Перед кожним уже лежала пайка хліба по двісті грамів і стояла залізна тарілка вівсяного супу — ми звали його “суп-і-го-го”.

Майстер теж сидів з нами, за першим столом, причепившись на краєчок довгого ослона, хоч для майстрів був окремий стіл у кутку тісної, як і учбовий корпус, їдальні. Він їв, поклавши пілотку, як і всі ми, собі на коліна; їв по-старечому — швидко кутуляв трохи виставленими вперед губами і підборіддям.

Потім подали друге — чай в алюмінієвих кухлях. Десять кухлів на алюмінієвій таці на кожен стіл. Ми зацокотили ложками, мішаючи рудуватий окріп — хто мішав держачком, хто черпачком. Кухля просто так, пальцями, не вдержиш, то подіставали з колін пілотки і — пілотками. Чай був дужче не солодкий, ніж солодкий: пийнеш раз — наче з цукром, пийнеш удруге — наче ні. І в цій чайовій тиші — тільки губи дмуть у кухлі — майстер раптом голосно сказав, піднявши кухню високо над столом і теж обгорнутий пілоткою.

— Чай, дітки, треба мішати в обидва боки: спершу наліво, потім направо — тоді він буде солодший.

Наша і ще дві групи, що сиділи за іншими столами, засміялися. Майстри — теж. А кухарі за “амбразуру” мовчали.

Ми дивилися на інші столи переможно: ось який у нас майстер, дарма що маленький і старенький!

Сніданок ми ніколи не їли з хлібом. Що б там не подавали, суп чи кашу, хліб залишався цілий. І вже коли ось-ось мала пролунати команда “встати!”, ми пускали по руках солянку з сірою крупною сіллю, кожен брав з неї пучку солі і трусив нею пайку, потім удавлював дрібки великим пальцем у м'якушку і ховав хліб до кишені. Цей винахід сподобався усьому училищу, бо ні до сніданку, ні в сніданок нам не хотілося їсти дужче, ніж після сніданку.

Дорогу від училища до МТС, де інші майстерні, ми проходили з піснями, — аптеку, заготзерно, сушарку, базар — все з піснями. Далі було пустирище, за ним — МТС. Тут ми вже йшли мовчки і не в ногу.

Вирушаємо з училищного двору п'ятьма колонами. Майстри — на два кроки попереду кожної групи, старости — збоку.

— Заспівай! — лунають команди.

І починається... якесь місиво з пісень, вихор якийсь, бо в кожній групі — своя пісня. У першій — “Смуглянка”, у другій — “Ох, да вспомним, братцы, вы кубанцы”, у третій — “В степи под Херсоном”, у четвертій — “Скакав козак через долину”, у нас — “Дальневосточная”... Решта п'ять груп лишилися на “теорію”, у них теж є свої пісні.

І от щоранку, від восьмої до дев'ятої години, коли групи йдуть на практику, наш маленький райцентрик, наполовину розбитий бомбами і снарядами, гуде піснями. Назустріч нам, бруківкою, теж строєм, ідуть на свою практику — у кравецькі майстерні — дівчата з сорокового училища, “сороконіжки”, — ті, що залишилися під війну сиротами, їх назбирали з багатьох районів. Зодягнені вони в чорні або сині плаття до поясоків з блискучими вузькими бляшками “РУ-40” і в чорні берети з білими молоточками, як і в нас на пілотках. Чорняві, біляві, бліденькі, тонкі... У них теж є “шкентелі”, там тупцяють дрібні, як оце я. Вони теж ідуть з піснями — ми кажемо: “пищать”, і, порівнявшись з ними, глушимо їх, надриваючи горлянки до охрипу:

Сто-им на стра-же, всегда-всегда!
А если ска-жет страна труда:
Прицелом точным — врага в упор!
Даль-не-вос-точ-ная, даешь отпор,
Кра-сно-зна-менная, смелее в бой!
Смелее в бой!

Коли ми отак “грякаємо” пісню, “сороконіжки”, із середини строю й ті, що на “шкентелі”, затуляють вуха долонями і всім виглядом своїм, усмішечками виказують любеньку згоду, що ми, чоловіки, таки сильніші за них. А дівчата правофлангові, вищі, сятнисті, вже схожі чимось на жінок, підморгують нашим правофланговим — це де бідовіші, а сором'язливі — ті опускають очі, й на щоках у них займаються рум'янці. Я в цьому теж трошки вже тямлю.

Співаємо до пустирища за базаром. Далі виймаємо з кишень присолені пайки і мовчки їмо. Староста — теж. А майстри сходяться в гурт і йдуть томонять про щось своє. Крім нашого. Він біжка подався від колони вбік, згорбився, наставив у небо свій “баян”, рве щось у траві і похапцем запихає до кишені. Майстри з інших груп стежать за його заняттям і посміхаються...

У майстерні, куди нас завели “справа по одному”, не було нічого такого: ні дивовижних верстатів, які ми кожен сам по собі повигадували, ні інструментів, розкладених по полицях, ні креслень та схем на стінах. Стояли тільки зсунуті один до одного п'ять верстаків з неструганих дощок і на кожному — шестеро лещат, по троє з обох боків. Біля них лежали молоток, зубило, терпуг і товста залізна плашка. В одному кутку — бормашина з великим колесом (нею свердять залізо), у другому — ручне наждачне точило. Все це ми бачили ще дітьми у колгоспівських кузнях, і, може, тому похнюпилися усі: отака майстерня! Єдине, що здивувало нас, — купа снарядних гільз, рівненько складених попід стіною, штук сто, а може, і більше. Вони дивилися на нас пробитими капсулями... Верстаки були неоднакові: перші два вищі, ще два нижчі і п'ятий, останній, найнижчий. Майстер обміряв нас очима і метушливо, майже бігцем розводив по місцях. При цьому він брав кожного за плечі і легенько пхав поперед себе, примовляючи: “Сюди, сюди, сюди...” Мені та ще п'ятьом малорослим хлопцям випало місце за найнижчим верстаком.

Розставивши всіх, майстер подрібушив до свого верстачка, присунутого до наших упоперек, став за ним і урочисто, як з трибуни, промовив:

— Товариші, увага сюди! У-ва-га! Перед вами — ваші робочі місця. Зараз вони вам ще чужі, але незабаром стануть рідними...

Його слухали понуро, зорили у вікна, за якими посеред емтеєсівського двору порпалися біля комбайна “механіки”. Майстер перейняв те позиркування і, швидко червоніючи, тоненьким голосом, що буває у дітей та у старих, закричав:

— Не ви-ду-му-ва-ти дурного! Завтра ваші ме-ха-ні-ки робитимуть отуто те ж саме, що й ви сьогодні. Всі починатимуть з ручок і з пучок! Панів не буде. У-ва-га: тема сьогоднішніх занять — рубка металу за допомогою мо-лот-ка, — він узяв з верстаків і підняв угору молоток, — і зу-би-ла. Ось воно. — І показав зубило, тримаючи його посередині двома пальцями, як цяцьку. Він сляв увесь, показуючи нам зубило й молоток, жести його були рвучкі, очиці світилися, і ми почали слухати його не так з цікавості — що ми, зроду не бачили молотка й зубила? — як від подиву: чого він так ото радіє? А може, ще й те приспокоїло, що механіки теж недалеко від нас одскачили, раз і їм цієї майстерні не минути...

— А тепер узяли всі у праву руку молоточки. Хто лівша — у ліву. Не соромтесь. Великий “Лівша” — читали таку книжечку? — теж був лівшею, але блоху підкував...

Ми узяли молотки.

— У світі є три, — майстер значущо підняв угору вказівний палець, — всього три удари молотком. Перший — кистьовий, коли рука згинається лише в кисті. Отак. Усі робимо за мною: раз-і, раз-і, раз-і...

Ми помахали молотками, самою кистю.

— Другий удар — ліктьовий, при якому рука згинається тільки в лікті. Цей удар сильніший, ніж попередній. Спробували: раз-і, раз-і.

Ми ще помахали молотками.

— Третій, найсильніший удар, плечовий. Він нам поки що не пригодиться... Тепер зубильце. Його тримають не двома чи трьома пальцями, а в кулаці, щоб не виприснуло від удару і не влучило у сусіда. Взяли зубильця, обняли всіма пальчиками... Так. Щоб рубати метал, треба бути сміливим. Якщо котрийсь із вас ненароком влучить себе по пальчику або щиколотках — це буває, — не бійтеся: прикладемо подорожничку, а біль буде наукою, по чому цілитися — по зубилу чи по руках. Від болю прибуває ума! Така теорія. Переходимо до практики. Нам треба взяти всім по гільзі, розпустити їх зубилом і молотком уздовж, одрубати денця з капсулями і відрихтувати залізо, щоб воно було рівне, як аркуш паперу...

Гільзи були широкогорлі, але не дуже довгі. Ми рубали їх надворі, стоячи навколішки або сидячи на траві під майстернею, бо майстер сказав, що земля — "найкраща маса", бо від неї нема віддачі. Майже в кожного з нас були вже садна і синці на пальцях і щиколотках, ми мовчки, крадькома один від одного лизали їх час від часу, пересміювалися, якщо хтось там, ударившись, починав сичати від болю і дмухати на ліву руку. А майстер метався поміж нами, воркотів лагідненькі слова, показував кожному сам, як рубати, і роздавав з кишені прив'ялі, м'які листки подорожника: видно, ото він подорожник і рвав на пустирищі.

— Обережніше, об-бе-реж-но! — вигукував він. — Набити руку — це не означає побити руки... Йоду в нас немає. Йод пішов на фронт!

Потім він теж став навколішки, швидко розпустив дві гільзи підряд короткими і, здавалося збоку, легенькими ударами молотка по зубилу, і "баян" за його плечима ворухився, наче в нього пробували міхи.

Розрубані гільзи ми розгинали спершу об груди, вчепившись пальцями в гострі краї, потім гуцькалися на них ногами, а поправляли молотком. І кожен намагався закінчити першим.

Сонце підбилося високо, в емтеєсівському дворі запахло розігрітим солідолом та соляркою, біля механічної майстерні бухкотів і дуже курів димом двигун — крутив широкими й вужчими пасами якісь не відомі нам верстати крізь проурбані у стіні діри. За двором МТС починалося поле, звідти дихала суша.

В такий час на "теорії" нам уже хотілося обідати, а тут — ні. За роботою ми забули і про себе, і про їжу. Згадали про неї лише тоді, коли майстер оголосив перерву і повів усіх до майстерні показувати, які інструменти ми скоро будемо робити своїми руками. Ми стовпилися навколо його верстака.

Він дістав із тумбочки внизу невеличкий дерев'яний сундук, обкований по вуглах старою синюватою міддю, і ледве висадив його нагору. Коли він метушливо, хрипкенько хекаючи, відімкнув дрібний висячий замок і підняв кришку, ми поторопіли: з сундука вирвалося на сонце сьєво. В аудиторії з креслення ми бачили на стендах усі слюсарні інструменти і знали, що як називається, бо вони були підписані. Звичайні чорні інструменти, тільки й того, що не захватані і не торкнуті іржею.

— Хочеться подержати в руках? — спитав майстер, поклавши волохаті куценькі брови на круглі окулярики в залізній оправі. Ми закивали: хочемо. — Натє. Тільки добренько держіть у руках... — І він почав роздавати молотки й молоточки, плоскогубці й плоскогубчики, циркуль, керна, зубила й зубильця, викрутки й викруточки, ручні тиски, завбільшки з сірникову коробочку, кронциркулі, внутроміри, крейсмейсер, ножички для тонкого металу... Всім хватило. Мені перепади плоскогубці, і я ніяк не міг удержати їх на долоні: вони ковзалися на ній, бігали, як ртуть; я підхоплював їх з долоні на долоню, аж поки вони не встоялися у пригорщі, і тоді по них потекли сонячні промені — як прозорий димок по дзеркалу. З хлопцями, кому попався інструмент без ручки, було те ж саме: вони перекидали його з долоні в долоню, як жарину, і сміялися так, ніби їх лоскотали. Майстер і собі сміявся, закинувши голову назад, і в його роті було видно маленький тремтячий язичок. А з наших долонь на стелю й на стіни майстерні розбігалися сонячні зайчики.

— Це інструмент полірований, — сказав майстер, пересміявшись. — Того він і в'юнкий такий.

— А ним можна щось робити? — спитав хтось.

— А я ним і роблю. Навіщо ж я його виготовляв би? От прийду від вас додому, буду щось робити. Гратимусь... Ви ж любите гратися, скажімо, з м'ячем? Ну, а я — з металом. Старому, як малому — втіхи треба.

— А ви голки вмієте рльобити?— спитав Іван Пиріг із сусіднього з нашим селом хутора Пирого (він вимовляв: “Пирліг, я з Пирльогів, а ти?”).

— Що, нема голки вдома?— спитав майстер.

— Була, та я ненарльоком поламав, а мати б'ються...— І роззявив рота. У нього не хватало губів стуляти рот.

Майстер зняв свою пілотку, вимотав з неї нитку з голкою і простягнув Пирогові.

— Віддаси матері, хай не сердиться.

Той узяв і ще дужче роззявив рота, показуючи, що то він усміхається.

Хтось із дитбудинківців ширнув його під бік і прошепотів над саме вухо, але почули всі: “У-у, кугут, уже вициганив!” Пиріг скривився плакати і промимрив: “Я ж не прльосив...”

— Тихо,— сказав майстер дуже мирно.— У когось ще немає голки, підніміть руки. Чесно, не соромтесь.

Ніхто більше не підняв. Майстер покивав головою.

— Роблю й голки, чого ж. І ниточку можу викувати... срібну.

— А вушко чим — свердельцем провірчуєте?

— А в мене щипчики такі є: угорі зубчик, унизу гніздечко. Нагрів товщій кінець голки, клац — і є вушко. Потім знову загартуюю.

— А розкажіть, як ви кулемети робили.

— Кулемети? А я їх і не робив. Я тільки підчищав — те, се... Так, щоб вони були безвідмовними.— Він знічев'я заозирався, понюхав повітря і схопився на ноги. Ми теж заозиралися і побачили трьох наших за бормашиною: вони швиденько затягалися і передавали один одному недокурок.

— У-ва-га, на гурт!— вигукнув майстер, і не встигли ми й оком зморгнути, як у бормашину, перекидаючись у повітрі і мелькаючи шнурками, полетів черевик. Він ударився об колесо и упав додолу.

Ті, що курили, кинулися до дверей.

— Назад!— тоненько закричав майстер.— Принести мені черевик!— Він стояв, тримаючись рукою за верстак, і підстрибував на одній нозі, а друга була в самій шкарпетці.

Ті троє боязко, огинаючись, принесли черевик. Майстер узув його, притупнув ногою і сказав звичайним голосом:

— Ну от... А то що ж я — на одній нозі вчитиму вас далі, чи як?— Він вийняв з кишені ще довоєнний “Кіровський” годинник, якийсь час дивився на нього то зблизька, то здалека і знову крикнув тонким голоском: — Кінець перерви!

Ми позносили його інструменти, але як не намагалися скласти їх купкою, вони розсковзувалися. Так і zostалися лежати проти сонця на верстаку, виграючи сріблом...

Майстер дістав зі своєї тумбочки жерстяну викройку, наклав її на лист заліза, що ми виправили з гільз, і обвів кругом тоненьким шильцем. Викройка була схожа на невеликий щит, які малюють у підручниках з історії стародавнього світу, а вгорі, над щитом — схоже щось, на крильця. Хлопці вгадували по-всякому. Одні казали, що це для комбайнів, інші — що для сошників на сівалки, тільки треба ще гнути і зварювати електрозваркою.

— Рубаємо по контуру, за міліметр од лі-ні-ї,— оголосив майстер, закінчивши розмічати.— Тепер уже не до землі, а до плашок на ваших верстаках. Хто рівніше обрубає, тому буде легше обробляти свою заготовку терпугом. До ро-бо-ги!

І знову перепало нашим пальцям, знову ми сичали й зализували садна. Але цього разу було ще болячіше, бо ми били себе вдруге у ті ж самісінькі місця, що й до перерви.

Коли ж ми закінчили рубати і “по контуру” і, затиснувши заготовки у лецата, взялися за терпути, то в майстерні розляглося таке гарчання, що в животі холонуло. Під фронт наші “катуші” й німецькі шестиствольні міномети стріляли тихіше...

За півтори години до обіду майстер і Гришуха зібрали заготовки — хто добре обпиляв, хто абияк — і понесли до кузні у протилежний куток емтеєсівського двору. А нам наказано було прибрати “робочі місця” і відпочивати, доки вони повернуться. Ми позмітали обрубки та ошурки з-під терпугів (у майстерні закружляв проти вікон блискучий металевий пилок); потім крутили бормашину, хто діставав до ручки; інші пробували оточувати на наждаку шматочки заліза, а в кого був козик — то козик. Одне слово, проганяли голод.

Емтеєсівський двигун просвітив на обід, запахав повільніше, повільніше і зовсім став. Паси теж зупинилися. У дворі зробилося тихо. Ми вже нічим не забавлялися. Сиділи попід стіною майстерні на сонечку, як сонні горобці — рядочком, а перед очима стояла тільки черга до їдальні.

Саме в цей час якогось сірого гуртового оніміння з-за механічної майстерні, де кузня, виїшли майстер і Гришуха. Обидва вони несли по дві в'язки нанизаних на дротиння готових-готовісінких... лопат: з продовгуватими горбиками посередині, з рунками, заклепані, з дірочками для цвяхів, щоб держак прибивать — ну все, як у справжньої лопати! Ми по-лідохоплювалися з-під стіни, стовпилися.

— От...— сказав майстер, поклавши в'язки на землю і втираючи пілотною мокрою чоло.— Перша ваша продукція. І — першого сорту! Лопати ваші не гнуться й не ламаються! Отже...— Він раптом випростався, знову, як і вранці, коли

його привів директор, ударив правим черевиком об лівий так, що аж похитнувся, і, приклавши долоню до вуха, як те роблять старі, коли недочувають, крикнув:

— Вітаю вас, товариші, з першою лопатою!!!

Не буду розказувати, що з нами робилося... Ну, штовхали один одного в груди, легенько так, звісно, не боляче, ляскали долонями по плечах, сміялися, перепитували один одного: "Як тебе звати? Іван?! Диви, і мене Іван!.." Я теж когось штовхав і допитувався, як його звати, і казав, що я — Павло..

Йшли до училища не через місто, а навпростець, вирубанним парком — самі пеньки та пагіння од колишніх дерев. Не строєм йшли, а так. І в кожного у руді — по лопаті, і кожен хоче впізнати, де ж та, що він робив. А вони всі однакові: сірі після вогню, трохи в сажі. Тридцять дві лопати! Тридцять наших і дві майстрових.

Були вже й підлабузники. Я знаю ще зі школи їх — оті, що до вчительші лащуться. Вони терлися біля майстра. А Пиріг із Пирогів навіть йти йому заважав — забігав наперед, зазірав у очі та допитувався:

— А післязавтра будемо ще раювати метал?

— Ні, не будемо,— одказував майстер голосно, всім,— бо післязавтра ви ні зубила не вдержите, ні молотка. Хай вавки позагоюються, руки відпочинуть, тоді знову рубатимемо. Ще навтішаєтесь..

— А інтерлесно раювать! Наче матерілю ножем ріжеш!..

Хтось таки знайшовся, відтер Пирога від майстра, і він ішов збоку, зобиджено роззявивши рота.

Обідали наша група останньою, бо ще ж лопати на склад здавали. На перше був борщ, на друге — пшоняна каша, прилита зверху пересмаженим, аж чорним, борошном з цибулею, на третє — чай. Дитбудинківцям видали пайки по триста грамів, бо їм же й на вечір по двісті грамів залишали, а нам, кому йти додому, то п'ятсот — вечеряти ми не залишалися. Нашу вечерю, квасоляний суп або куліш, дитбудинківці ділили на гурт, менш як по півпорції на брата.

Іли вперше за ці п'ять днів навчання мирно, не гиркалися, якщо хтось там комусь підбив ненароком ложку чи зачепив ногою під столом. Кусали чорний, важкий, аж вогкий, хліб з обраних рук (вони пахли старим кислим порохом димом од гілз) та посміювалися, що ложка в кожного теліпається у наморених пальцях — борщу до рота не донесеш.

Ця перша практика зробила нас однаковішими,— може, тому так мирно ми й обідали. "Якби ще не Пиріг з отою голкою своєю, то й ще краще було б,— думав я сам собі.— А то

наче тільки в нього немає голки! У нас теж немає, позичками живемо”.

Після обіду оголосили: знову буде лінійка. Ми дивувалися — чому це? Ніколи ж не було лінійки вдень. Вишикувалися на плацу, вирівнялися, гудемо веселенько, наобідавшись. У кишені в мене півпайка хліба, двісті п'ятдесят грамів: буде нам з тіткою Ялосоветою на вечерю. Першого дня приніс, а той шматочок злежався у кишені, сплескався, зробився схожий на чорненький такий гаманець; поклав на стіл, а тітка: “О боже! Де це ти взяв?” — “Пайок,— одказую.— Од пайка зосталося, їжте, це я вам”. Одщипнула крихту, жує помаленьку, слухає на смак, а тоді: “До-обрий!” — І очима кліп-кліп. О, знову плакати заходжується! Ото звичка! І пішов на грядки картоплиння згрібати.

— Гр-рупи, р-рівняйсь! Стр-рунко! — скомандував старший воєнрук Бушний. Він завжди командує лінійкою і дуже красиво козирає, як нап'ята струна звесь.

Лінійка затихла: на плац виходили директор, майстри, викладачі — всі ті, що й зранку. В одній руці директор тримав свій ціпок, а в другій... нашу лопату. Він щось промовив до Бушного, і той, узявшись під козирок, скомандував:

— Училище-е... рівняйсь! Стр-рунко-о-о! П'ята гр-рупа! Десять кроків уперед... маарш!

Ми відступали десять кроків і опинилися перед лінійкою.

— Кр-ругом! Увага всім!

— Товариші ремісники! — голосніше і урочистіше, ніж завжди, промовив директор. — Сьогодні п'ята група на чолі зі своїм майстром Федором Демидовичем Снопом (наш майстер покивав головою) проявила себе наполегливою як у навчанні, так і в праці... Можна сказати, по-геройськи проявила себе. За чотири години практичних занять вона виготовила для народного господарства перше замовлення; тридцять дві ось такі лопати. — Директор підняв над головою лопату. Лінійка загула, заколивалася: то задні ряди почали пробиватися наперед, щоб подивитися на нашу лопату.

Директор говорив довго: про війну, про тяжкий рік, про велику надію держави на нас — трудові резерви. І закінчив так:

— Замість трьохсот комбінезонів, що ми маємо одержати незабаром для всіх вас, до складу надійшло поки п'ятдесят. Наказую: нагородити п'яту групу комбінезонами!

Біля училищного двору мене ждали Василі. Ми швиденько вийшли за райцентр, і там, у полі, де нікогісінько, — усі по черзі приміряли комбінезон, — чорний, як галка, блискучий,

з цупкого хебе. Красивий комбінезон, ще й з великими кишеньками вище колін — майстер сказав, що то для найпотрібнішого слюсарного інструменту, щоб завжди під рукою був.

Як підходили вже до села, Василь Силка попросив мене:

— Дай я пройдуся в комбінезоні до твоєї хати, а там під мостом зніму.

Так ми і ввійшли у село: Василь Силка у чорному, як танкіст, а ми троє в зеленому.

* * *

Осінь того року була суха, як і літо, — ані дощинки. Земля на шляху порепалася, трава обабіч нього вигоріла — не трава, а руде прядівце; навіть деревій, нащо вже терплячий, і той поіржавів, поламався. Самі порепини в землі кругом чорніють, і, здається, ніби й вони гарячим дишуть. Лише від Писаревого лісу, як дійдеш навпроти нього, вологістю повіває: там у гущавині по яругах джерел багацько та потоків, більших і менших. На тернах понад лісом павутина блищить, вона висить і на дротах між телеграфними стовпами. Голо кругом — лише де-не-де у полі маленьку приземкувату скирту соломи видно. Та павутиння. Навіть зайці кудись повтікали. Скільки ходимо, ще й разу не бачили.

Якось ми з Василлями, йдучи з училища, сіли перепочити на пожухлій траві, і котромусь із нас спало на думку: скільки ж то кілометрів треба пройти нам за два роки навчання, якщо відкинути од них неділі та канікули?

Множили паличкою на землі (в умі-бо спробуй помножити!): 250 днів на вісімнадцять кілометрів — дев'ять від села до училища та дев'ять назад. Вийшло рівно чотири тисячі п'ятсот кілометрів.

Зразу ми потетеріли. Сиділи і дивилися один на одного мовчки. Тоді Василь Силка Чи-це-я-чи-не-я (так ми його прозвали після отого перевдягання в училищі) підхопився на ноги і вигукнув — як лоша проіржав крізь широкі рідкі зуби:

— Хі-гі-гі! Подождіть! Це ж як за два роки разом, то багато, а як щодня потроху, то й небагато!

— А й справді! — здивувалися і порадили ми. — То ж як разом! І потупцями далі.

Усім нам зробилося весело, ноги враз полегшали. А Василь Обора, наймовчакуватіший і найдужчий серед нас, проказав на радішах, затинаючись:

— А'а мені брат В'олодя на весну т'апочки з Харкова при'везе! На цій... на резиновій підошві із ската. — Обора, коли дуже

сердився або радів, то говорив отакою коротенькою спотикачкою.

Я теж не втримався — розказав про те, як повеличав себе у заяві до училища не Павлом, а Павликом, і ми розсміялися гуртом.

Та найдужче зрадив зі свого відкриття Василь Чи-це-я-чи-не-я. Він не вмовкав аж до села, гордо чвиркав крізь зуби, сміявся-повискував та одно допитувався:

— А ви злякалися, що чотири тисячі з половиною, еге ж?

— А я диваюся, злякалися мої хлопці! І думаю собі: стій! Це ж як разом, то багато, а як щодня потроху...

Дорогу від села до райцентру ми поділили на станції. Перша, одразу за селом, — Провалля, або Млин (за проваллям на горі стояв вітряк). До цієї станції дорога була крута, нагору, але брукована, а далі йшла ґрунтова, аж до райцентру. Друга станція звалася Ли — це два телеграфні стовпи, що підпирають один одного. Третя А, такі ж самі два стовпи, як в Ли, тільки з поперечиною посередині. Четверта — Осика, п'ята — Вербичка, далі Місток, Олійниця... І так аж до училища. З цими станціями нам стало ходити веселіше: не встигнеш дійти до першої, а вже й другу видно.

— Оце якщо комусь далеко ходить, — розмірковував уголос Чи-це-я-чи-не-я, — треба сказати йому, хай придумає собі станції: ближче буде, еге ж, хло?

— Або купить самокатку, — мляво докинув третій наш Василь, Кібкало. Він і в ході, і в руках, і з лиця млявий, аж кислий. І весь якийсь видовжений: руки довгі, ноги довгі, обличчя довге, навіть лоб не можна сказати, щоб високий, а розтягнутий угору і звужений, де починається чуб; брови над переніссям двома клинчиками, теж угору пнуться, майже сторчма, і не розбереш, чи то він дуже здивований, чи ось-ось заплаче. Коли Кібкало мовчить і нічого не жує, губи йому завжди одвисають куточками вниз — аж нудьга від них, як глянеш. А може, то він тільки мені таким здається, бо він же мені (чи я йому?), той... суперник!

Ми троє ідемо босі, а черевики, зв'язані шнурками, несемо через плече — на них ще зима буде. Тільки Кібкало ходить узутий, бо в нього про зиму чоботи є і валянки шиті з калошами. Ще є в нього офіцерська польова сумка. Ми носимо свої зошити в руках або в пазусі, а він — у сумці на вузькому блискучому ремінці. З неї Кібкало усе щось тягає вранці, як ідемо до училища, і їсть. Ми ще й разу не бачили що. Навіть коли витягає, не бачимо, бо він, як надумає їсти, випереджає нас кроків на три, перекидає сумку з-за спини наперед

і длубається в ній, по-курячому нахиливши до неї голову, потім знову пересуває за спину, і нам ззаду видно, як у нього починають ворухитися жовна... Тоді й нам починає канудити під ложечкою.

— Ти, В'асилю, якщо ж'ереш, так іди п'озаду нас, — глухо каже Василь Обора і тоді вже мовчатиме, поки і до училища дійдемо. Брови у нього над самими очима, густі і чорні, плечі похитуються при ходьбі вгору-вниз, утору-вниз, а ноги товсті і коротші, ніж тулуб.

Кібкало відстає і йде позаду.

Понуро, мовчки йдемо всі. І раптом Василь Силка, наче прокинувшись тільки що, вигукує:

— А мені сю ніч снилася Австралія! Наче йду я по Австралії, а кругом жовто-прежовто, і сонце пече...

Силка любить географію і розповідає про кожну країну так, наче він там був. Від старших двох братів, які пішли на війну і не повернулися, Василеві zostалися їхні підручники, географічний атлас і книжка про Дерсу Узала. Ми читаємо її по черзі: то він, то я. Уже разів по десять прочитали. А Обора і Кібкало й разу — вони не люблять читати.

— ...Так жовто, як у Штокаловому садку од абрикос. Банани, апельсини, ананаси...

Ніхто з нас не куштував абрикос, бо ні в кого в селі вони не ростуть, тільки в Штокала на горі, біля провалля. Старий Штокало стереже їх удень і вночі, а як не він, то його жінка — Штокалка, страх яка криклива і гугнява баба. Вона як скаже посеред двору увечері "Га?" — то скрізь у селі чути, і собаки починають гавкати.

Тепер щодня, після Силчиної оповіді про абрикосову Австралію, ідучи в училище й назад, ми дивимося на Штокалові абрикоси такими очима, що дід кам'яніє посеред садка — довгий, сухий, сивий — і свариться на нас пальцем.

Тоді ми одвертаємося, вдаючи, що й не думали дивитися на його абрикоси.

Спускаємося з гори кам'янкою. Сонце вже низько, ховається за вітряк над проваллям. Кам'янка ще трохи тепла, усипана підгорілим покарьоженим листям з кленів над дорогою — воно лускотить під босими ногами, ламається. Не доходячи до Штокала, сідаємо взуватися, щоб селом іти при повній формі. Зав'язуємо шнурки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси, їх ще багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячному промінні, горять жовтогарячим багаттям і пахнуть. "Дз-з-з", — гудуть оси та бджоли попід тим багаттям.

Ні Штокала, ні баби не видно у садку.

— А що як давайте накрадемо хоч покуштувати!— шепоче Силка.— Тільки не дивіться туди... Подождемо, поки смеркне і... Хоч по жмені.

— Ну да, ми накрадемо, а він в училище докаже? І виженуть,— кисло пророчить Кібкало.

— Та хіба ж це крадіжка, як по жмені?— дивується з нього Чи-це-я-чи-не-я. Щоким у нього повні, червоні від хвилювання і в дрібному пушку, що блищить проти сонця. Великий лоб теж червоний, пілотка над ним стирчить, поставлена рубя — мала. На Силчину голову усі наші пілотки малі. А на Кібкалову — великі, бо в нього гостра голова. Мати вшила йому пілотку, і вона смішно стирчить ззаду курячим гребенем.

— Ви — як хочете, а я пішов.— Кібкало плаксиво наставляє вгору свої кілочки-брови і йде геть, підкидаючи худими кульшами польову сумку.

— Ну й хай їде!— втішає Силка мене та Оборю.— Ми й самі, еге ж, хло?

Обходимо стороною Штокалів садок, сторожко оглядаючись, а чи ніхто нас ізвідти не бачить, і, придержуючи зошити за пазухою, сунемося навсидячки в провалля аж до дна. Щурики влітають зі своїх нір у червоній глиняній стіні над нашими головами і зчиняють переляканий лемент, ширяючи над проваллям. У нас його звуть ще "стінкою", бо дуже крутосхиле: потоки з Писаревого лісу прорили. У проваллі холодніше, ніж там, на горі. Тихо шумить вода, чиста, з лісових джерел. Напилися, лежачи і вмочаючи носи у воду, — холодна, аж зуби ломить. Сидимо тихо.

Щурики потроху змовкають і знову зі швидкого лету, стрілами влітають у свої нори-гнізда. І як вони ото влучають? Жодна й крильцем не зачепить глини. Складе їх, зведе хвостик-ножички докупи і — фіть — уже в норі.

Над проваллям ще видно, а внизу, довкола нас, уже сутеніє, вода чорнішає і шепотить-шепотить... Ми мовчимо і водимо очима, як справжні злодії.

Хліб мій у кишені, двісті п'ятдесят грамів, аж до матерії вже прилип. Як же це тітка Ялосовета вечерятиме без хліба? Нічого, скоро, казано, даватимуть на трудовень. Якби просом дали, то краще: варили б цілу зиму кулеші. Куліш, якщо густенький, можна і без хліба їсти... А втім — чого ж без хліба? Я ж носитиму потроху. Нічого, тепер, як я в училищі, не пропадем. Одежа є, сімсот грамів хліба щодня. Дров на саму хатину небагато треба. То як велика хата, тоді не наста-чиш.

— Вовків за війну розвелосся, як чортви,— шепоче Василь Силка.— Вчора на нашому кутку виломили у бабиному Остапишиному хлівчику стіну і забрали козеня. Плакала баба — страх. Вона плаче, а коза й собі: ме-ке-ке, ме-ке-ке — теж плаче за козеням, дитина ж.

— А я не боюся в'овків,— каже Василь Обора.— Я, як упіймаю хоч одного, то задушу — і все.

Ще б! Обора такий сильний, що... Він брав колись в обидві руки по дві німецьких протитанкових міни і виважував поперед себе.

Поночі вже. Зорі над проваалям блимають. Звідси вони більші і яскравіші. Недарма кажуть, що з колодязя і вдень можна зорю побачити.

Холодненько. Вже і дрижаки у тіло вступили. Сидимо-сидимо, тоді то у Силки, то в мене плечі смик-смик! Самі. В Обори ні, а в нас.

— Померзли?— питається Обора.— А мені байдужечки. Ту зиму сиджу в хаті б'осий, бо мати кудись пішла і ч'оботи взула. Так я в'искочив на к'алюжу, наковзався б'осяка досхоchu — і в хату. Так і зашпорів не б'уло.. У мене шкура б'ичача.

Прислухаємося. Чути: дзелень-дзелень... Напружилися, випросталися сидячи. Дзеленькання — далі, далі. Стихло. А-а, то мірошник з млина пішов, ключем подзеленчав.

— Так,— лягнув себе долонею по коліну Василь Силка.— Ти, Па, сиди тут, а ми з Оборою на розвідку.

Василі подралися вгору, покотилося груддя з-під їхніх черевиків і забулькало в струмок.

І тільки-но за ними стихло, чуо:

— У-у-у-у...— десь за млином.

Здригнувся увесь, а холод аж у п'яти шпигнув: що воно?

І знову:

— У-у-у...— жалібно-моторошно так.

“Вовк? Ві-ін, вовчик-братик!”

Видно, голодний... Бо таки дуже жалібно виє.

Вгорі хекають Василі, сунуться разом з груддям до мене.

— Вовкулаку чув?— питають.

— Чув. Ну, що там?

— Швендяє по садку... Блискає цигаркою і кашляє, аж у грудях реве. І ти скажи, не спиться ж йому! Уже по селу ніде й вогника.

І знову сидимо, слухаємо воду в струмку та вовка за млином.

— Чого він тож-то коло млина тиняється? Там же ні кошари, ні свинарника.

— Він не тиняється, а сидить на задніх лапах, закинув голо-

ву і плаче з голоду,— каже Силка.— Жде глупої ночі, поки люди поснуть.

— Як оце ми ждемо..

— Все одно н'аша візьме!— вигукує Василь Обора.— Брехня, до ранку не виходить.

Ці Штокали, дід Прокіп і баба Ганна (її дразнять Гендзя за гугнявість), мабуть, найскупіші в світі. У сорок п'ятому, як поприходили наші з війни, хто zostався живий і не пропав безвісти, в колгоспній конторі були гульби. Дещо з комори виписали, дещо люди поприносили у складчину. Штокалам загадали кисель принести, бо в них найкращий у селі садок. І з усіх — по чвертці горілки. Штокали принесли і кисіль, і чвертку. Почали гуляти, пісень завели, три лампи дванадцятилінійні горять — теж у складчину принесені. Співали, співали, дійшла черга і до "Гандзі". Цієї пісні у нас найкраще вміли ще до війни. Весело так, що хоч танцюй під неї. Проспівали перший куплет, починають другий, а баба Гандзя Штокалка встала і голосно прогугнявила до свого діда: "Хедім віццяля, Прекопе, бо нас тут дрежнять!"

Кинулись її вмовляти: що це ж — пісня, що не тільки ж вона — Гандзя, а і в пісні — Гандзя... Де там! Витягла діда з-за столу — і до дверей. Тоді обернулася та:

— Оддайте наш кисіль!

Усі зареготіли і віддали їй кисіль. А голова колгоспу Осадчий відкоркував чвертку з горілкою, розлив по склянках і сурйозно, без посмішки, сказав:

— Доженіть їх та оддайте і оцю чвертку, хоч вона й порожня!

Догнали. Віддали. Взяла й порожню.

— На олію буде,— сказала.

А Штокало мовчки теліпався за нею.

Пісню таки доспівали, але вимовляли вже не "Гандзя", як треба, а "Гендзя":

Гендзя цяця,
Гендзя птиця,
Гендзя гарна молодиця!

Угорі почало виднішати — місяць зійшов. Він світив край провалля з одного боку і в норі шурикові заглядав, либонь, аж до дна. Ми з Силкою вже не пересмикували плечима, а дрижали. Мені було чути, як під гімнастеркою виступили на тілі сироти.

— Д'авайте вогонь розкладемо,— сказав Обора,— бо жалько на вас дивицця.

Наламали бур'яну понад струмком, назбирали сяких-таких паличок і запалили. Коли пригріло в груди, підставляли спини,

держали руки над полум'ям, доки в долоні припече, і ховали їх попід пахвами: коли там тепло, то і всьому тілові тепло.

— Як на екваторі!— радів Чи-це-я-чи-не-я, зогрівшись. На його обличчі, осяяному полум'ям, блищав золотенький пушок.— Є екватор,— пояснив він,— це така умовна лінія, що ділить земну кулю пополам. І є Екватор — це країна, їх не треба плутати...

— Як вивчусь на механіка, не піду в механіки,— сказав Василь Обора,— сяду на трактор. Механік — що? У моторах колуватися та запчастини діставать... А то сам за рулем. Я колись орав уночі, як прицепщиком був. Л'овко — страх. Фара світить, скиби попереду блищать, тракторист під скиртою спить, а я сам. Стану, прочищу плуги од бур'яну — і далі погнав.

— А я піду вчитися на географію,— сказав Силка.

— Так після училища одробляти ж три роки треба...

— То й що? Одроблю і піду на географію.

— А ці абрикоси і вс'ередині жовті чи тільки зверху?

— Хтозна. Я тільки кісточку бачив: гостренька така з одного боку, з другого тупіша...

— Мені здається, що вони гарячі. Оце ніч, а вони гарячі...

— По-моєму, вони в пушку, еге ж?

— Хтозна... Скоро осьо визнаємо.

Вогонь почав пригасати. Тільки жарок ще грав і мінився.

— І вовк чоґось мовчить...

— Пішов стіну в коґось ламати.

— Ану, Па, сходи ще ти подивися за Штокалом, твоя черга,— сказав Силка. Прислухався.— Цсс, наче хтось іде,— зашепотів він.— О, чуєш?

Угорі справді щось наче протупало і зникло. Потім звідти покотилася грудка, упала в наше багаття, і з нього шугнули іскри. Ми посхоплювалися на ноги і задерли голови, але після вогню не бачили й на крок від себе.

— Не бійтеся, це я,— хрипко сказав хтось ізгори.

До наших ніг потекла дрібна глина, а слідом за нею з'їхав... Штокало. Він тримав обома руками біля грудей кепку з абрикосами...

— Нате їкте та йдіть уже додому, бо мені спать хочеться.— Штокало дихнув на нас ядучим тютюновим духом з рота.— Сідайте, чоґо ви постовпіли? Хто ж так лагодиться красти? Кричать, балакають, не тільки мені — у село чути. Вогонь кладуть! Злодії, називається... Тихо треба, якщо вже замірилися красти!

— Та ми, діду, тільки покуштувати хотіли!— вигукнув щиро Чи-це-я-чи-не-я.— Хіба ми красти?..

— Оце ж беріть та й куштуйте. Та і я з вами якусь із'їм, бо ви тут так про них балакали, що аж мені закортіло.— Дід засміявся і перший узяв з кепки жменю абрикос.

Ми й собі несміло потяглися руками до кепки, взяли по одній, відкусили потрошку, тримаємо в роті і слухаємо на смак, як тітка Ялосовега ремісницький хліб.

Ні, зразу не добереш того невиданого смаку! Як мед? Куди там тому медові! То мед — і все. А це... І сонцем пахнуть. Хоч і холодні. А ми думали, що вони гарячі...

— Як ананаси!— вигукнув Силка.— Я читав.

— Кі' в трясці нанаси! Обрикоси, та й годі,— хрипів прокуреним горлом Штокало.

Він дуже плямкав, джвякав, прицмакував, бризкався соком і брав з кепки зразу по жмені...

— Чи ти бачив отаке!— дивувався.— Щодня топчуся по них, а ніколи ще такі добрі не були! Трясця-зна що! Ану келиш, збігайте котрийсь та нарвіть ще кепку. Тільки тихо і не з одної гілки, бо стара завтра як обнаруже, то буде мені позашию...

Першим подався Василь Обора. Приніс повну кепку з горою. За ним — Силка. За Силкою — я.

О, якби тільки хто знав, яке то щастя — рвати абрикоси уночі при місяці! Нахилиш гілку, а вони тебе лагідненько по маківці — тук-тук-тук... Об щокі труться оксамитно — є-таки на них пушок. А котра й сама за пазуху впаде, полоскоче золотою мишкою і пригріється, і вже її не чути...

Ми носимо, а Штокало їсть і їсть та кісточками пахкає з губів, як з малокаліберки.

— Ху-ух!— простогнав він після останньої кепки і відкинувся спиною на глину.— Оце вмоловив за гурта! Живіт такий важкий зробився, що й з провалля не вилізу.

Ми з Василями затоптали вогонь — бува, вітер зніметься — і побралися нагору, піддержуючи діда попідруки. Хлопці — попідруки, я позаду в ступні його пхав.

— От-от спасибі, о-от спасибі,— сапав і хрипів Штокало.— Старістю тільки в провалля легко...

Нагорі нас зустрів місяць, безвітряна тиша і тепло — у проваллі було набагато холодніше.

— Нарвіть же тепер і в пілотки, додому понесете,— сказав Штокало.— А я пішов спать. Ох, боже-боже, живіт як не луєне, хай вам абищо... Заходьте й ще, як закортить. У проваллі ждять, я вас там знайду...

Ми йшли кам'яною, що холодно блищала при місяці над горою, і несли, притуливши до грудей, як немовлят, пілотки

з абрикосами. Вони тьмяно жовтіли і пахли, здавалося, на всю ніч, аж за село. Ішли і всяк хвалили Штокала, дихаючи в лице один одному абрикосовою духмяністю.

Василі повернули до своїх домівок.

Мені ще до мосту йти з кілометр.

Уночі наша півхата — як чулан на березі річки. Тільки й того, що з бовдуром угорі. Ба! — у вікні світиться! І біля хвіртки чорніє хтось. Іде назустріч. Тітка Ялосовета.

— Це ти?

— Я.

— Господи, ледь серце не розірвалося... — схлипує. — Де ти був? Я вже аж нагору ходила виглядати.

— Натє, — простягаю їй хліб і пілотку з абрикосами. — Та не плачте, я більше не буду.

* * *

Збираємося ми щонеділі біля двору Василя Силки, як уже засинює на вечір, і місяць, холодний, жовтневий, стоїть посеред неба. Сидимо на лавочці перед оградочкою — з німецьких снарядних ящиків зробили. За оградочкою лежить солдат Іван Іванович Кудряш. У сорок третьому Іван Іванович стояв у Силки разом з іншими артилеристами: його вбито під час бомбардування, коли він держав за поводи коней-гарматовозів, щоб вони не злякалися вибухів та не забігли. Коні лишилися цілі, а Івана Івановича пронизало дрібним осколком проти серця.

Ми з Василем розібрали п'ять ящиків на дощечки. Силка з Оборкою обрізали на них шипи (для снарядів ящики, а на шипах, як скрині), я затісував їх під штахет, а Кібкало прибивав до лат¹ навколо могили. Низенька вийшла оградочка, але рівна, під шнур.

Перед тим, як ґрати, Василі настроюють балалайки по першій струні, а я підігрівало сірниками шкіру на бубні, щоб дужче натяглася, тоді вона дзвінкіша.

— Що будемо ґрати? — питає Чи-це-я-чи-не-я. — Може, Підозірську польку утнемо?

“Підозірська” — од назви нашого села.

Цю польку Силка придумав сам. Він радіє, що придумав її. Тільки слів немає. То ми вже самі приставили їх: “Ой ти, полька, закадрелька...” А далі немає слів підходящих, і ми співаємо, що в голову стрельне, або просто триндикаємо. Василі співають, а я мовчу, бо колись почав підспівувати, а вони кажуть:

¹ Лата — довга жердина або дошка, до якої прибивають штахети.

“Ти, Павле, тільки вибивай, співати не треба — ти впоперек тягнеш”. То я вже їм і не заважаю.

У головах Івана Івановича ми посадили тополеня. Воно одразу й прийнялося і погнало вгору, як з води. За три роки на півтора метра підросло.

Коли ми домовляємося, де зустрітися увечері, то кажемо: біля Івана Івановича. Є чутка, що його і всіх солдатів, які поховані в полі, при дорогах і в садках, будуть викопувати і звозити до братської могили у колгоспному дворі. Ми вже вирішили, що не дамо Івана Івановича. Обступимо могилку, візьмемося за руки і скажемо: “Ні!” Тут він під шляхом, на виду — раз, тополька — два, оградка — три, до того ж дівчата наші кругом горбка насіяли потурнаку, а на самій могилі нагідок та гайстрів насадили. Не дамо.

“Наші” дівчата — це Соня Приходько, Маня Ківшик і Оля Єхнич. Три. А нас четверо. Доки ми ходили в самих гімнастерках, то всі семеро вміщалися на лавочці коло Івана Івановича. Тепер у шинелях, і лавочка стала тісна. Довелось доточити.

Дівчатам більше років, аніж нам, але вони ходять до нас, бо старших парубків немає. Семен Петик є, так він ходить “на чужу”, на хутори. Він і там нарозхват.

Василі починають польку. Силка грає з медіатором¹ з плексигласу, на кожній струні окремо, як на мандоліні, Обора всіма пальцями, по всіх струнах разом (у нього “хтора”), а я пробую бубну — кийком, ліктем, об коліна, — щоб не чути було брязкала. Затим вступаю, легенько, непомітно. Василі наказали мені: “Ти бери такт, от і все”. То я й беру такт.

А дівчата наче ждали — та ждали, ми знаємо — вже йдуть он при місяці, мережаною від гілля на деревах стежкою, і Маня голосно регоче, щоб ми почули, що — йдуть. Мені уже сімнадцятий рік почався, і вона каже, що я дуже хороший. “Ти такий хороший, Павле, що — не знаю...” Вона до мене щоразу підсідає і як не сміється, то зітха. Оце вже півроку, мабуть, Василі, Силка та Обора, кажуть: “Любить вона тебе, упадає, бач? А ти дурний. Ти її пригортай, кажи їй що-небудь, бо подумає, що ти жевжик, і піде до Петика”. Хай іде, про мене... Якщо вона така.

Дівчата підходять. Усі під ручку, заплетені, у хусточках.

— Здрастуйте, хлопці!

— Дра! — одказуємо ми. Раніше, доки не носили форми, просто здоровкалися, а тепер отак, по-парубоцьки.

— То можна й сісти чи стояти?

¹ Медіатор — пластинка з загостреним кінцем, якою грають на деяких музичних інструментах.

— Сідайте, в ногах правди нема.

Підрегочують, сідають. Маня вибирає місце між мною і Кібкалом. Вмощується затишно між нашими шинелями. Чую: тернулася об моє плече, злягла на нього трохи. Нарошне... Що я — маленький?

— Добрий вечір,— каже мені на вухо, тихенько.

— Добрий вечір, Маню.

Спіткнулися ми таки: Василі невад бренькають, я невад вибиваю.

— О, взяли збили!— вигукує Силка.— Давай заново.

І ми починаємо спочатку: "Ой ти, полька, закадрелька..."

Мені треба, щоб ліктеві було вільно вибивати. Кажу Мані:

— Одсунься трохи, бо ліктем ніяк ворушити. Вона одсувається трохи, пхаючи Василя Кібкала до краю лавочки.

— Кому кохання, а кому штовхання,— кисло мимрить Василь. Натякає.

— Ти тепер, як воєнний,— вигинається до мене Маня, щоб не підбити ліктя.

— Така форма,— кажу. І дзеленчу брязкалами, струшуючи бубну, потім знову вибиваю кийком.

— Хло, давайте "Ой ти, Галю",— просить Оля Єхнич.

— Можна,— погоджується Силка. Музикою у нас заправляє він: вказує, коли як грати, коли як вибивати.

Ми починаємо "Ой ти, Галю", що "хорошого стану, а хто ж тебе любить буде, як я перестану".

Хлопці й дівчата співають. Гарно виходить: і весело, і жалібно трохи. А я мовчу. Виводить Маня. Голос у неї не дуже дзвінкий і ледь-ледь тремтить, як вона високо бере.

— Та й ким ти будеш?— тихенько питає вона посеред піснi.— Шофером чи трактористом?

— Слюсарем,— кажу.— З металу що ото все роблять. Лопати... і все таке. А майстер казав, що вивчимось, то сержки вмітимемо...

— І мені зробиш?— Маня нахиляється близько до мене, зазирає в очі.

— Не знаю... Металу треба. Золота або срібла...

— Можна і з п'ятака. Я у перекупок на базарі бачила, такі ловкі-ловкі!

— Можна... мабуть. Не знаю, спитаю у майстра.

— Ти, Маню, або співай, або балакай,— кидає Василь Кібкало. Він нічого не робить, ні співає, ні грає. І сердиться, як Маня до мене говорить чи просто так сидить поруч. То й ходи з нею, хіба я що!

— А ці, як їх — “сороковки”, що в дівчачому училищі, красиві?

— Всякі є.

— Ти там собі ніякої ще не надивив?

— Та ні...— кажу.— Дрібні вони ще, на “шкентелі” ходять.

— Гляди, бо я плакатиму,— шепоче Маня так близько, що торкається губами мого вуха, і мені стає жарко.

— Ти он до Кібкала обізвися. Бачиш, надувся.

— Ну й нехай!

— Твоє діло.

Кібкало повертається до мене боком, налягає на Маню грудами і каже кисло:

— Ти вибивай, а не — сачкуєш.

— А ти не лізь!— Маня сердито відштовхнула Василя.— Заграйте, хлопці, “Чорноморця”,— попросила вона і почала неголосно:

Чорноморець, матінко,
Чорноморець,
Вивів мене босую
На морозець...

Вхопила повітря, як схлипнула:

Вивів мене, босую,
Та й питає:
Чи є мороз, дівчино,
Чи немає?..

Я не вибивав і не брязкав. Так сидів і слухав.

А місяць! Ну, не знаю: чого місяць у неділю так світить? У буденні дні він якийсь байдужіший! А в неділю — не зводив би з нього очей. І ні слухати нікого, ні грати не хочеться, а йти і йти степом кудись...

Тіні од квітів над Іваном Івановичем падають аж за огорожу, й чорнобривці і гайстри тільки красуються, а нагідки гіркувато, сумно пахнуть. Вони цвістимуть, доки й сніг упаде, ще й над снігом жовтітимуть днів два, якщо не буде морозу... Отак десь і тато лежить. А може, й не так, може, присипало десь. Присипало ж у нас на Джулаєвому ярку солдата в окопі. Ненароком знайшли оце недавно. Тільки автомат, реміничик і котелок цілі, а то...

Ой, нема морозу,
Сама роса,
А я, молодая,
Стою боса...

— Ти, коли будемо розходитися, йди, а я дожену,— шепоче Маня.— Не швидко йди.

— Та вже ж,— одказую.— Підожду.

Вона мені — як віжки: куди смикне, туди й повертаю. Хай би краще Кібкалом отак повертала. Або ні, не Кібкалом... Ну, Силкою, ну, Оборкою...

— Гайда, дівчата, танцювати абощо, — каже Василь Чи-це-я-чи-не-я. — Бо чогось нудно. Сидять усі, як привезені. А ти, Маню, до нас більше не приходи. До заможян іди оно, там парубки бідовіші.

У мене камінчик.

— Чого не приходи? — дивується Маня. Нарошне, чути, грається.

— Того, що Павло, як ти тут, не вибиває, а клепа як попало і невад. А Кібкало всихає на очак!

— А то вже я не питатиму, куди мені ходити, — гонористо відказує Маня. І просить ласкавенько, наче й не сердилася тільки що: — Заграйте нам "Ойри".

Граємо "Ойру". Я вибиваю старанно, щоб Чи-це-я-чи-не-я не одсилав Маню до заможян. Це — за міст, там теж збираються на вулицю. Оно вони співають: "Однажди два герої просились ночувать..."

Соня з Олею ідуть танцювати вдвох, бо Василі ж грають, а Кібкало бере Маню. Вона неохоче встає, іде за руку, а сама оглядається на мене і винувато посміхається. Чого? Кортить — танцюй. Я ж все одно не вмю, хоч би й не треба було вибивати.

Василі крутять Маню навколо себе, віє полами шинелі, брови стовпчиками вгору — дивуються чи плачуть на радощах.. Він з Мані не зводить очей, а вона з-за плеча у нього — з мене. Очі в неї сумні, благальні. І я одвертаюся.

Василі заграли швидше, я ледь устигаю за ними з бубном, але так треба під кінець "Ойри". Потім балалайки враз, одрубом умовкають. Василі разом накривають струни долонями, а я ще якийсь час тихенько, ніби даленіючи, дзвоню брязкалами — це теж так треба.

— Ой підбилася! Ой упаду! — лящить Оля Єхнич несправжньо, роблено, щоб схоже було на дівку, і перевальцем, по-качиному йде до лавочки. Вона дуже натоптувата, неповоротка, їй не личить лящати. Тоненьким личить, а їй ні. Соня справді зморилася, бо аж не здишеться: в танці вона "водить" Олею — не водить, а тягає за собою. Тоді просить Василів:

— Не треба більше так швидко грати, хлопці, бо серце вискоче.

Дівчата сідають на лавочку: Оля — коло Василя Обори (вони личать одне одному), Соня — біля Силки, біленька, тиха і покірна. Коли Силка нищечком розказує їй про географію, вона тихо зойкає і дивується: "Ой, а де це — Гренландія?"

Кібкало і Маня сідають не одразу, бо він її не пускає — обхопив довгими руками, скигайть їй щось на вухо, а вона випручується і каже вголос:

— Пусти, бо вдаруге не піду з тобою. Сам танцюватимеш! — І сміється поблажливо і звабно водночас, наче й проти і не проти того, щоб Кібкало обнімав її. Що за мода?..

І знову сидимо всі рядочком, як під вінцем. Дівчата ніби чогось ждуть, а ми не знаємо, що й робити: йти чи ще побути.

Кисла вулиця. Може, тому, що нам уставати завтра о п'ятій годині і йти, щоб устигнути на лінійку та сніданок. Дівчатам що — їм до школи на вісім годин. Батьки є, матері є, хати цілі у всіх...

— Давайте, хлопці, ми будемо вчити вас танцювать! — пропонує Маня. — Без музики, під язик. А можна в умі співать.

— О, це діло! — вигукує Силка, розстібає шинелю, накриває полою Сонині вузьенькі плечі, і вони починають крутитися, ходити маленькими крочками назад і вперед. Василь щось воркоче, а Соня тихо проситься:

— На ноги не наступай, бо в мене й так підошва надірвана.

Василь Обора з Олею теж пішли товкти товченицю: вони обоє важкі в ногах. А Маня взяла мене і, як ласочка, огинаючись (видно, під свою музику "в умі"), повела по колу, тоді далі, далі від гурту. Очі сяють, пальчики, в яких вона тримає мою долоню, гарячі.

— Ти мене любиш? — спитала тихо, самим лише подихом.

— Я? Не знаю...

— Як — "не знаю"? Ні трінечки?

— Хтозна...

— Ну от я тебе... як побачу, хоч здалеку, то так радію, що побігла б назустріч. А сама з місця не рушу — терпну і дивлюся на тебе, дивлюся... Ти позавчора тяг дрова з луку, якесь гілля, голову в плечі нагнув... а мені жалко — страх. Побігла, помогла б, якби не люди. Вони ж такі, що зразу щось придумують. А ти радієш, як побачиш мене?

— Радію. Думаю: он Маня йде...

— І все?.. — Маня високо піднімає брови, і вії, губи її дрібно тремтять, пальці слабнуть на моїй долоні.

— А що ж іще?

— Ну от я до тебе як доторкнуся, то мене в жар кидає одразу...

— І мені так було! — радію. — Як ти шепотіла, що плакатимеш.

Маня припадає лобом до моєї шинелі.

— Ой, колю-юча яка! — шепоче і, піднявши голову, сміється до мене очима вгору: вона трохи менша від мене на зріст.

— Нова,— кажу.— Позавчора тільки видали.

— Давай утечемо.— Маня гаряче дихає мені в підборіддя.— Давай?

— Та ні, подождемо, поки всі будуть розходитися, бо скажуть...

— Хай скажуть! Нам-то що?

— Ні, ми ж усі разом ходимо щодня, а тут на тобі — хто куди.

— Тоді я тебе дожену,— шепоче вона ще раз те, що вже казала.

— А Василь?

— Я од нього вирвусь. Або обдурю. Ти не бійся.

Ми знову підтанцюємо до гурту — не я, а вона, я просто йду.

Вікна по селу, хоч і так негусто світилися, почали гаснути. Тіні від топольки і квітів на могилі Івана Івановича подовшали і примерхли — місяць подався вниз, почав пригасати, а зорі пояскравішали на північ.

— Пора ком на хауз!¹ — оголосив Силка.— Тепер аж до тої неділі.

Він одніс у двір балаалайки (обидві вони його, теж від братів зосталися), накрив біленьку Соню шинелею так, що вона вся сховалася під нею, і пішов проводити додому та розповідати дорогою про дивовижні країни за горами та океанами. Завтра він розкаже нам, про яку саме країну розповідав Соні і як Соня дивувалася. Він радіє, коли його слухають і дивуються.

Василь Обора взяв Олю Єхнич і попрощався з нами:

— Пока!

А ми втрех зосталися. Василеві Кібкалові йти під гору, він живе недалеко від Штокала, а Мані й мені — до мосту.

— Що ж, пішов і я,— кажу.— Щасливо. Ти не йдеш, Маню?

— Іду. Я сама боятимусь...

Але Кібкало міцно тримає її за стан і дивиться на мене косо-ненависними очима. А до Мані каже:

— Я проведу. Чого ти боятимешся?

— Пусти, Васю!— проситься Маня улесливо.— Тобі ж зі мною не по дорозі. Тоді ще проситимеш, щоб я тебе провела, сам боюся, скажеш...

— Чого б я боявся,— гогошиться Василь і повертається до мене зі своїм гребенем на пілотці.

Відходжу геть. Але сьогодні мені не так легко йти, як було раніше, коли Кібкало держав Маню, щоб зосталася. Сьогод-

¹ Ком на хауз — перекручений німецький вираз "йти додому".

ні мені болять іти самому. Не знаю, що робити. Вернутись і просто вирвати Маню з його рук,— так вона ж сама бісики йому посилає і танцювати біжить,— чи йти, хай як хоче? А вони торгуються. О, регоче!.. Наче лащиться. Ну й регочи!

Вже як одійшов далеченько, чую:

— Василю, пусти, бо вдарю!

Отглядаюся — біжить, вистукує черевичками, хустка біліє. Пристоюю, жаду.

— Ой, насилу вирвалася!— Маня швидко дихає і спершу бере мене під руку, потім прокрадається долонькою в шинельну кишеню, де й моя рука, бере її м'яко і тисне.— От причепа цей Кібкало! Такий свого скрізь доб'ється, дарма що з виду — тяття.

— І тебе доб'ється?

— Ні-і, мене — дзуськи!

— Ти ж сама до нього... смієшся якось так.

Маня зупиняється. Я теж, бо руки ж наші в одній кишені.

— Тож я наро-ошне!— вигукує вона посеред шляху сміхотливим шепотом.— Я люблю, як мене люблять! І граюся нарошне.. А не люблю його і на остілечки,— показує мені дрібненьких півпучки.— їй-богу! А ти подумав..

— Хіба тебе розбереш? То "хі-хі", то "вдарю"...

Маня сміється.

— Ходімо, бо він ще доганяти здумає.— І зігхає.— От не везе мені з вами...

Ми рушаємо далі.

Заходить місяць, глухне ніч. За річкою вже також тихо, лише то в одному краї Замостя, то в іншому чути по вуличках короткий лункий реготок: там теж розходяться по домівках, і дівчата проводжають одна одну, щоб не страшно.

Маня живе від мене через п'ять хат. Коли я йду з училища, вона або виходить на поріг, або дивиться через фіранку у вікно і легенько, потайки, перед обличчям собі махає до мене пальчиками, щоб ті, хто в хаті, не помітили. Я завжди киваю у відповідь, що — бачу.

— Ходімо до нас у берег, на вербі посидимо.

— Ходімо.

Ідемо до мосту, а там збігаємо з крутої греблі і понад річку — до верби. Її спіяляли ще до війни. Кора давно обсила-лася, слід почав братися мохом, а зверху стовбур блищить, вичовганий сиденьками: бабусі, дідуся і молодші та діти сходяться сюди щонеділі на балачку — послухати, погратися, насіння пошеретувати...

Верба холодна. Маня пробує її рукою і просить:

— Одкинь полу, щоб я на неї сіла, бо в мене спідниця тонка. Я розстебнув ще не слухняні нові гаплички на шинелі, відкинув полу. Маня сіла, пошукали рукою нірки у мене поза спиною, знайшла і обняла за стан.

— Ой, те-є-пло! Теплий ти.

— Коли б, під таким сукном...— кажу. Хотів погладити її руку, вже й підняв був свою і знову опустив: ще подумає — заграю.

На річці тихо і зоряно. Під берегом, поміж лататтям плаюскається дрібна рибка; лілій уже немає, обсипалися, лишилися тільки зелені глечички. Скоро і латаття, і вони поринуть під воду і лежатимуть на дні до весни, їх видно буде крізь молодий лід, але будуть вони вже не зелені, а червоні, з прозеленцем.

Маня кладе голову мені на груди і легенько, тремтливо зітхає. Я нахиляюся, дихаю їй за комір, щоб зігрілася у своєму легенькому піджачку та ситцевій білій кофтині. Вона тихо сміється і міцніше обіймає мене.

— Тепло?— питаю.

— Лоскотно,— шепоче.— У шию лоскотно.

— Пора б уже і йти, мені ще креслення робити.

— А мені алгебру..

— Це, якби не війна, ти була б уже в дев'ятому класі?

— А ти?

— Теж у дев'ятому. Я з шести років пішов до школи. Закортіло...

— Якби ми торік сюди переїхали, я з тобою походила б хоч зиму в один клас...— Манині батьки недавно переїхали до нас з-під Кременчука.— Сиділи б за одною партою, еге?

— У нас не заведено, щоб хлопець з дівчиною сидів. То вже пропаший: засміють і хлопці, й дівчата.

— А що тобі креслити?

— Молоток. У трьох проекціях: від спереду, від згори і від збоку.

— Навіщо?

— Щоб потім за цим кресленням зробити молоток.

— А так, без креслення, хіба не можна?

— Ні, треба, щоб точно, по розмірах.

Маня обертається обличчям до мене, очі їй темно, глибоко і гаряче блищать, аж страшно трохи. Біляве, лискуче зблизька при зорях волосся вибілося з-під хустки на лоб, на щоки.

— Поцілуй мене,— шепоче.

Я відводжу погляд від її очей і кажу навпростець — чого ж тут критися, як це правда.

— Я не вмію. Тоді вона підводиться трохи і сама тулиться щодою до моїх губів. Щоки їй горять. Я трохи поворухнув губами і знову стис.

— От, а казав, не вмієш,— м'яко шепоче Маня і знову вмищується головою мені на груди.

Я таки наважився: погладив її руку.

— Ти ще не змерзла?

— Ні...

Маня міцніше обіймає мене за стан, горнеться і питає:

— Скільки тобі вчитися в училищі?

— Два роки.

— А тоді?

— На заводи пошляють. У городá, кажуть.

Маня зітхає:

— Тоді в армію...

— Мабуть.

— Я все одно тебе ждатиму. І з города, і з армії. Хоч і п'ять років!— Вона рвучко підводиться і пильно дивиться мені в очі.— Віриш? Кажу, що вірю, бо я розсерджусь і заплачу. Я вже за тобою плакала, що ти такий...

В очах у неї справді зблискують сльози.

— Вірю,— кажу хрипко, бо голосу чомусь не стало. Маня знімає з мене пілотку і закидає долонею мою чуприну назад.

— А лоб який білий під чубом! Тобі вже можна зачісуватися вгору. Отак, отак,— пригладжує.— Ні, треба з водою. Водою, тоді гребінцем. А зверху пілотку.— Вона мовчить, куйовдить пальцями чуб.— Павлику... Чого ти такий несміливий? Ти з усіма такий чи тільки зі мною?

Це мене зачіпає.

— Розтапшá, еге?— питаюся.

— Ні, ну...

— Треба так, як Василь? Ухватив — і тягне... Тягни!..

Несміливий! Я всі гранати, які тільки знаходив, перекидав — і наші, і німецькі. Тільки протитанкові не пробував, бо вона важка і швидко рветься — через чотири секунди. А німця як за руку вхопив і кричав, коли він замахнувся на тітку Ялосовету сокирою за те, що вона не віддавала йому ваялька приміряти? Він тоді так дав мені носака під бік, що я з тиждень перехняблений ходив. А хату як гасив, щоб половинка зосталася?.. Правда, то все, може, згарячу, не знаю.

Думаю так і раптово чую, як у повітрі прямо на нас щось шурхотить. Одряду впізнав — грудка. Упав на Маню грудьми, аж вона зойкнула. А по вербі за моєю спиною — бух! Так і є: грудка. Од греблі летіла.

“Ах ти ж гад! Знайшов несміливого?!— і теж хапаю грудку, але не встигаю кинути — роздавив у руді.— Ах ти ж гад!”

Від греблі шляхом потупотіло. Не через міст, а назад. А хто — не видно, поночі.

Гнався, поки дух забило. А-а, не дожену: він довгоногий. І вертаюся назад.

— Хто то?— питається Маня злякано. Вона стоїть біля верби з моєю шинелею в руках.

— Та хто ж...— Беру у неї шинелю і вдягаюся.— Василь Кібкало, хто ж ще. Шпигує...

— Будемо йти вже.

— Боїшся?

— Та ні. Пізно. Лаятимуться дома.

Боїться.

Ми йдемо через наші грядки, тримаємося за руки. Серце мені стугонить, плечі тіпає. Хай скаже спасибі, що не догнав!

Виходимо поза хатою на стежку попід шляхом. У нас не світиться вже: тітка Ялосовета знає, що в неділю я вибиваю на бубоні і приходжу пізніше, то не жде.

— Далі я сама,— каже Маня і легенько, в'яло забирає свою руку з моєї. Вона йде до свого двору, а я стою і відчуваю, як пусто і тоскно робиться мені — нічого не хочеться: ні додому в темну хату, ні креслення робити; устану годин у три та й зроблю. Ішов би оце кудись, хоч і місяця немає... А куди? Ніколи зі мною такого не було.

— Маню!— гукаю тихо.— Не йди...

Вона зупиняється і стоїть якийсь час нерухомо. Потім повільно-повільно вертається, опустивши голову. Підійшла низько, припала до мене, хапає мою голову в долоні, і я чую на своїх щоках її мокрі вії і гарячі тремтливі губи.

— Ма-аню, ану ступай додому!— чути від її двору, неголосно так, несердито. Мама. То — її мама.— Чуєш, Маню? Ось ти в мене подівуєш...

* * *

Почалися дощі. Зранку, в обід, увечері, вночі — щодня хлющуть. Видно, за все літо провину спокутували. Шинелі наші не встигають просохнути наскрізь, тільки нагріваються за ніч у хаті, а вранці, як йдемо, парують до першої десь або до другої станції — і знову дощ.

Ходити стало важко. Грейдер розгас, трави на узбіччях немає, там було б твердіше. Сковзаємося, падаємо разів по три, доки до околиці містечка доплуганимося. А там уже кам'янка, там легше.

Інколи нам трапляється машина — з Харкова, Полтави або з Лютенської МТС: “шевролети”, ЗІСи, півторатонки, “студебеккери”. Ми піднімаємо руки, “голосуємо”. Зупиняють — сідаємо, і коли машина починає десь буксувати, найчастіше супроти середньої нашої станції Осика, у крутому видолінку — пхаємо її, доки виїде; не зупиняється — чіпляємося. Військові шофери завжди беруть нас мо’, жаліють, а мо’, за форму. Вона ж майже однакова з їхньою, тільки ми в черевиках і з “кльошем”, а вони в чоботях і галіфе.

Першим підчепився на попутну, ще як було сухо, Василь Обора. Під горою, коли шофер перемикав швидкість, учепився ззаду за борт, дригнув товстими ногами в повітрі й опинився в кузові. Тільки рукою нам помахав.

Деремося кам’янкою вгору, хвалимо Василя, що молодець, не побоявся, що давно нам пора було б до цього додуматися.

— Це ж проїхали раз — уже відкинь від чотирьох з половиною тисяч дев’ять кілометрів. Ударуге — й ще дев’ять! — вигукує Силка.

Зійшли на гору, а Обора лежить на листі під кленом, підперши долонею голову.

— Чого ти? — дивуємося. — Зігнав?

— Ні. А що мені за інтерес — с’амому їхати?

І ми поклали собі, що тепер будемо підчиплюватися усі гуртом. Хто перший вскочить у кузов, той подає мені руку, бо я не дістану до борта. Я то дістаю, як іде “студебеккер” або “шевролет”: у них задній борт низький, з ланцюжками по бочках, та й буфери великі — за щось та вчеплюся. Спершу можна за буфер або ланцюжок, а тоді вже й за борт.

Ми добре знаємо свою гору: де шофери перемикають швидкості з четвертої на третю, де з третьої на другу і з другої на першу. Правда, це залежить ще і від того, навантажена машина чи порожня, але ми навчилися здалеку, по мотору впізнавати: така чи така. Зістрибуємо в райцентрі біля олійниці: там найбільші вибоїни, і шофери пригальмовують перед ними.

Трапляються й залі. Один вивіз нас на гору, розігнав машину — радіємо: ідемо! А він раптом — тиць на гальма! Ми посплигували — і врозтіч. Хвилині десять ганявся за нами з корбою в руках. “Ви, — кричить, — борт мені одломили на тому тижні! Я вам покажу чіплятися!” Тукаємо здалеку, що то не ми, що то він переплутав. Свариться корбою і зло шкїриться. Тільки він до кабіни — ми знову підходимо. І як би не рвав з місця — вчепимось. Але таки доїхали швидше, ніж дійшли б!

Ми прозвали того шофера Фріцом, бо на ньому була жовта шкіряна шапка з козирком.

Василь Кібкало теж простягає мені руку, як підчепимось, разом з Оборою та Силкою, але я її, після того вечора з Манею, не беру.

Другого дня дорогою до училища придержав його за рукав, доки хлопці одійшли далі.

— Ти вчора груддя кидав? — питаю.

— Яке груддя? — поставив брови-кілочки вгору. — Чого це я його кидав? Я спати пішов.

Чую по голосу, бачу: бреше він. І після того за його руку не хапаюся. Не сяду — пішки дійду.

Тепер він підлизується до Василів — виносить їм уранці і ділить на трьох пиріг або окраєць перепічки: в нього батько машиністом біля молотарки..

Добре було у вересні та на початку жовтня. Виходимо з дому о п'ятій годині, а надворі уже видно чи розвидняється. Тепер нам починає розвиднятися під райцентром. А то поночі йдемо: один за одним, вервечкою, слід у слід, і міняємося місцями — або Василі попереду, або я. Робимо протопти наосліп, навпомацки.

На теорії нічого, встигаємо за півдня відпочити. Коли ж практика, тоді цілий день на ногах: пиляємо, свердлимо бор-машинною, ходимо в кузню молотобійцями, а треба — заготовляємо поковки для зубил, молотків, плоскогубців, хвостовиків для мулярських кельм.

У мене і ще в десятих наших — молоток. Майстер видав нам найкращі, найновіші терпуги: багато пиляти — чотири плоскості і бойок п'ятій. Руки вже звикли, не болять, а от ноги..

З теорії в мене все чотири й п'ять, окрім креслення. Я тоді вночі поспішав, порушив розміри, понапалував. Далеко було від мене креслення тої ночі. Все далеко було: Ялосовега, і училище, навіть тато, про якого я думав щодня, бачив його останню усмішку і сльози в очах; чув його слова до тітки Ялосовети: "Лесю, рідна, доглянь хлопчика, як не вернуся. У нас же з ним ні кровиночки рідної нема більше, тільки ти, Лесю.. Хороша, люба, спасибі тобі, що стрілася нам". Він так і сказав: нам..

Тітка Ялосовета засвітила обидві гільзи — і петеєрівську, і з малокаліберної зенітки, щоб видніше було мені креслити. Не допомогло.

— Довгенько ти сьогодні. Грали? Я виходила, то не чути було. Тільки у березі хтось гомонів коло верби — не впізнала.

— То ми з Манею.

— Ви?!

Навіщо б ото прикидався? Упізнали ж, я ж по тому, як вони дихають, знаю, що в них на думці.

— Ловка дівчина, — помовчавши, каже тітка Ялосовета. — І з лиця така ласкава. Все й здоровкається до мене: “Здрастуйте, тьотю Ялосовето!” І червоніє.

— Лягайте, то, може, хоч ви не заспите завтра. Чи воно вже сьогодні почалося...

У нас немає годинника. Був, доки хату не підкинуло, ще й дзвонив, хоч і потихеньку. Тепер десь у небі дзвонить...

Тітка Ялосовета лізе на піч і, зітхаючи, каже звідти ще раз:

— Ловка...

Щоб не так нудно й моторошно було йти вранці чорним шляхом і степом, — ніде ні вогника, ні звуку, тільки вовки виють, то збоку, то десь попереду, то позаду нас, — ми придумали розкладати звечора, як повертаємося з училища, вогонь напроти Писаревого лісу. Розпалимо хмиз — полум'я шугає аж під дроти на стовпах — гріємося біля нього, обкладаєм багаття трухлими пеньками і ідемо далі, додому. А вдосвіта, ще від станції Ли бачимо: є наш вогник! Здається, що він далеко-далеко. А він ось, за гони від нас. У дощі вогонь загасав. Коли ж підмерзло, знову жеврів щосвітанку. Поминувши його, ми ще довго оглядалися і вигукували:

— Видно, дивіться!

— І досі видно!

— О, немає, сховався...

І нам робилося трохи сумно, але ненадовго, бо незабаром попереду вже виднілося містечко і вогники, деінде розкидані по ньому з вікон.

Так і ходили щодня: від вогників у селі, як оглянемося згорі, до нашого посеред степу над шляхом і попереду — в містечку.

* * *

Мені часто сниться страшний сон: ніби в хаті уже стоїть білий ранок. І я прокидаюся, холонучи від думки, що прослав лінійку, сніданок, що група наша вже йде містечком, горляючи “Дальневосточною”, а мене на “шкентелі” немає...

Одного разу прокинувся, а в хаті справді ясніє од вікна м'яке біле сяєвце. Припав лобом до шибки — біло надворі, а небо чорне, ані зірочки по ньому, ані просвітку, хоч мало. Ні, не схоже на те, щоб розвиднялося. Ми з Василями вже примітили, що небо, тільки-но починає братися на світанок, спершу сивіє, наче по ньому розлився Чумацький Шлях від

обрію до обрію. Трохи перегодом угадується над степом не-смілива тиха просинь, і тоді кожен кущик при дорозі видається здалеку людиною...

А все було просто, і маленька давня радість лоскотнула мені в горлі: знадвору у вікно зазирає перший сніг. Він прийшов опівночі і видався мені досвітком. До війни перший сніг був нам за свято: грали в кулі, качали першу бабу і самі качалися по ньому з пригорків, гублячи шапки, а він ласкаво рипів під грудьми, під плечима, під ліктями... Погано без годинника: цілу ніч мариться, що пора вставати. Хоч би півень був. Немає ні півня, ні курей. Під війну — німці витрошили, а зараз — годувати нічим. По селу то є у декого півники, але ж спробуй почути їх здалеку під завірюху, вітер чи відлигу, коли все робиться чорне і глухе. У відлигу ночі найглухіші.

Тітка Ялосвета спить на печі, я — на полу. Одна подушка в неї, одна в мене. За вкривачку мені рядно й шинеля, тітці — саме рядно: на печі більше духу. Раніше там спав я, але тепер, навіть коли дуже промерзну, прийшовши з училища, на піч не лізу, а йду рубати дрова, щоб зігрітися, або одкидаю сніг у дворі. Після тієї жовтневої ночі коло верби, після того, як Маня повернулася від свого двору, мовчки плачучи, я ніби виріс на кілька років уперед — і — без вороття...

— Ти якийсь не такий зробився, — каже інколи тітка Ялосвета. — І голос перемінівся... Басок проривається.

Найлюбішою стала мені думка про хату. Сам складу, по деревині, по соломині вкрию, хай тільки потепліє та подовшає день. Доки ж ми в курені житимемо?

Мені треба вставати найраніше, щоб зайти і побудити Василів — Силку та Оборю. Кібкало встає сам, у них годинник є, та ще й не простий, а з дзвінком. Заходжу спершу до Силки. Його будити найважче, бо все Силчине сімейство спить, як побите. Про те, як вони сплять, усе село знає. Бувало, хвилини по десять стукаю у вікна, доки добуджуся. Спершу мені в цьому допомагала маленька Силчина сестричка Надя. Тільки постукаю у вікно, а вона — чути крізь шибку — в плач:

— Ма-а! Он хтось у хату лізе...

Потім звикла і, коли я постукаю прямо до неї на піч — там умазана шибочка — лепетить тоненьким сонним голоском:

— Васи, вставай, оно взе Павло пайсов. А ви, та й ма, оце спить. То по Василя...

Василь одчиняє двері, оступається в темні сіни з двома кұрками на драбині і висапуге очманілим від щоденного недосипання голосом:

— Хіба вже пора? Ну тільки ж наче заснув! Ще й не спилося нічого...

Увійоджу в хату. Тепло, парко від сирих верболозових дров, що сушаться в печі, старою олією пахне. Надя, розкудлана, підпухла зі сну, виглядає з печі і шепелявить:

— Здастуй, Павлуся! А вони всі й не чули, со ти сту-каєс...

Інколи вона питає в мене, лукаво примруживши оченята:

— Павлусо, а ти мене візьмес заміз, як я вилосту? Я тобі со-лодці лататиму, а ти мені косу лоццісуватимес...

Силка з Силчихою сміються, хоч і сонні до знемоги, і старий каже хрипко, крізь шинель:

— Ну й порода ж! Ще й букви не вимовляє, а про заміж зна!

Я обіцяю неодмінно взяти її за жінку. Тоді вона махає мені білим рученям, ховається на піч і засинає...

Скидаю шинель, щоб не перегрітися у теплі, доки Василь одягнеться — тоді надворі дрижаки не так битимуть. Прокидаються помалу і Василеві батьки. Вони обоє працюють на постійній: батько на воловнику, мати біля корів — зморюються щодня, важко вставати. Лежать на полу, так, на самій ряднині, і вкриті старою байковою ковдрою, труть очі, тяжко позіхають, пригладжують долоньями волосся.

— Щось ти, Павлушо, сьогодні наче рано зайшов. Мо', воно ще й не пора?

Щодня про одне й те саме питають.

Може, й не пора. Хіба я знаю? Виходимо з Василем за хвіртку. Могила Івана Івановича засипало снігом ледь не вщерть з оградкою, самі гостречки від штахету виглядають, і тополька на вітрі гоїдається.

— Треба б одкидати сніг,— кажу.

— Нехай, під снігом йому затишніше,— розсудливо відповідає Василь.— Та й квіти весною краще ростимуть.

Обору будити недовго. Він виходить майже одразу, як тільки ми постукаємо. Наче й не спав. Мабуть, у нього не лише шкура бичача, а і весь він такий — залізний: ніколи не мерзне, нічого не боїться, не зморюється і — мовчить. Єдине, що його катує з ранку до вечора, — їсти хочеться. Якось він сказав: "М'ені і вночі, як сплю, х'очеться їсти". Звісно, дебелий, сильний... Нам з Силкою легше, ми дрібніші.

Діходимо до Кібкалової хати — у вікнах темно. Завжди, як викликаємо його свистом, у них уже світиться (тоді ми напевно знаємо: вчасно я встав, скоро п'ята година), а сьогодні поночі. Хіба пішов уже, і ми запізнюємося? Так ні, він побоїться сам іти. Чи рано?

— Щось не те, — каже Силка. — Ти, як до мене йшов, півня ніде не чув?

— Ні.. Може, перші вже одспівали, а другі ще не почали?

Свиснули раз, удруге. У Кібкалових вікнах зблиснув сірник і знову погас. Рипнули сінешні двері, і з порога озвався Василів батько:

— Рано ще, хлопці. Ще тільки півдругої.

І мовчить.

Мовчимо й ми. Куди ж тепер? Назад? Знову будити своїх, знову вставати... Іти помалу до райцентру, а там гібити під училищем на морозі?

Стоїмо посеред шляху, сховавши обличчя в коміри.

Старий, видно, таки надумався:

— Заходьте, що ж..

Ніхто з нас ніколи не був у Кібкаловій хаті. Живуть вони, як норці: товчуться у дворі за високим дощаним парканом — не видно, що роблять; говорять — не чути що, лише муркочуть; увійдуть до хати — клац засовом.. І то вже не достукаєшся, тільки фіранки на вікнах ворущаються, і з-за них виглядає по одному оку: дивляться, хто прийшов.

Кібкало завів нас не до великої хати, а в хатину. У ній пахло молоком, житнім хлібом і натопленою лежанкою. Але найдужче — молоком. Коли то ми чули, як воно пахне! Коло лежанки білів у темряві оберемок соломи. Кібкало розгорнув її ногою.

— Отуто й перекуняєте, доки йти. Лягайте, я розбуджу.

У старого Кібкала, як і у Василя, брови завжди зобиджено стремлять угору, губи плаксиво опущені, до того ж верхня трохи накинута на нижню, але в селі його шанують як хорошого і некрикливого машиніста.

Так ми й поснули: у шапках, шинелях, підперезані брезентовими пасками з лудженими бляхами "РУ". Вперше поснули спокійно за ці чотири місяці, відколи ходимо в училище.

Уранці йшли бадьоро, швидко, легко: вітер дув збоку, а не супроти, морозець видався м'який, підоспали в теплі.. Та головне — Кібкалова мати напоїла нас молоком зі справжнім чистим житнім хлібом. А коли виходили з хати, провела до воріт і попросила Обору:

— Ти, Василю, крепкий, приглядай там в училищі, щоб ніхто не зобикав мого синочка, — і гладила Кібкала по вузькій довгій спині.

Обора пообіцяв, що приглядатиме. На горі він міцнющо обняв мене за плечі і тихо сказав:

— Ти ще р'азок устань ч'асів у два!

Ми й тепер, як випали сніги, берегли свій вогонь біля станції Осика. Вже не задля того, щоб хоч трохи звеселити степову осінню темряву, а щоб було де перегрітися посеред дороги. Та й звикли до нього. Пеньки осикові, трухлі, жевріють по два, а то й по три дні. Ми беремо їх у Писаревому лісі. Ударив ногою — він і вивернувся. На плече — і до шляху. Цілу купу наносили про запас.

— Це нам сьогодні таке добриння випало, що й на сніданок можна не спішити! — знічев'я вигукує Чи-це-я-чи-не-я. Він завжди так, зненацька щось вигукує. — Хай би дитбудинківці поласували нашими пайками. Так лінійка ж...

Сидимо навпочіпки довкола вогню, дмухаємо в жар, наставляємо до нього долоні так близько, що аж кісточки в пальцях просвічуються. Оборю притяг з лісу оберемок сухого гілля, кинув на жар. Полум'я — стовпом, іскри сіються на сніг і сичать. Обертаємося на місці помалу, як пожежники на каланчі, гріємо шинелі з усіх боків. А коли полум'я падає і тільки виложиться по пеньках, рушаємо далі.

Кібкало як іменинник: усміхається раз по раз до всіх, забалакує, упевнений, що сьогодні, за хліб і молоко, йому ніхто не відповість мовчанкою. Та і в польову сумку, не треба крастися рукою — воно ж, мабуть, нелегко їсти при голодних. Коли ми пили молоко, він спідтишку поглядав на мене так, ніби прицінювався, скільки я коштую. Я ловив той погляд і, не кліпаючи, дивився йому просто в зіниці. Він прикривав їх повіками.

— Ну хай ми. А чого ти, Васи', ходиш оце в училище? — спитав Силка. Він ішов попереду, вбравши велику голову в плечі і засунувши руки — одну в кишеню, другу за борт шинелі. — Я з таким достатком, як у вас, зроду школу не покинув би, а вчився і вчився.

— Тато заставили, — мляво одказав Кібкало. — Кажуть: вивчишся на механіка, забери тебе до машини, підучу — коло неї не пропадеш...

— Точно! — сказав Оборю. — Од машини і в п'аровику можна цей... зерна додому привезти.

* * *

Погана випала ніч: кура, вітер на мосту між палями стогне, підвиває по-вовчи, у димарі плаче, а в хаті стужа, вивіяло тепло. А що робиться зараз, як на гору вийти?.. Не підійдеш, валить з ніг. Була вже така ніч у грудні, насилу добилися до училища.

Разів чотири прокидався, уставав до вікна. Нічого не розбереш. Тільки сніг об скло, намерзло пальців на два, шкребеться.

Тітка Ялосовета озвалася з печі:

— Спи, синок, рано ще, мабуть. Я од самого вечора і очей не стуляла.

— Ну мені йти, а ви чого не спите?

— Думаю... Вивчишся, думаю, повезуть тебе кудись, і зостануся я сама, як пучка. Ні тата, ні тебе... Кому я здалася?

— Чого — самі? Одробляю три роки, приїду. Та й довго ще вчитися.

Тітка Ялосовета зітхнула в п'ятьмі.

Треба мені йти. Краще раніше, ніж хлопці через мене зостануться без сніданку. Спробуй тоді до обіду викріпити не ївши. Сьогодні практика, можна поверх форми надіти комбінезон, але в таку холоднечу, та ще як проти вітру, краще згорнути його втрое та покласти на груди під шинелю: тоді вітер не так прошиватиме.

Швидко взувся, відкотив пілотку, щоб зробилася, як торбинка, натяг на лоб, на вуха, як німці під війну, а поверх неї — шапку.

— Глядися, щоб лице не приморозив, — каже тітка Ялосовета. Вона застібає мені шинель, а я притримую на грудях згорнутий комбінезон. — Господи, краще б оце мені йти... Одвертайся ж хоч, як дуже проти вітру.

— Я, тітко Ялосовето, поки закінчу училище, то й лекції зумію читати, як проти вітру ходить, — шуткую. Мені жалко дивитися на її пальці худі, що стягають шинелю, аби якось застібнути гаплички. Всю жалко. Але й пожаліти ніколи. Та ще словами... Краще мовчать.

Виходжу на шлях, пригнувши голову до грудей; вітер і сніг січуть по шинелі, як батогами. Глянув уздовж по селу з-під шапки з пілоткою і зупинився: світиться майже у всіх уже хатах.

Це ж годин шість!

Кинувся бігти — не підбіжу. Пхає мене назад. Знаю ж: коли сильний вітер у груди — бігти не треба, бо тоді йому легше звалити, в землю треба дужче вліратися.

Скільки ж воно годин?

У Мані теж світиться... Постукати у вікно? Спитати? У них теж є годинник. Ні. Запізнився, у пілотці під шапкою... Краще не треба.

Звернув ближче до хат, щоб затишніше було, і знову побіг, шурхаючи глибоко в сухі сипучі замети.

До Силки вскочив не стукаючи, бо в них уже теж світилося.

— Пішов Василь, Павлику, недавно побіг, — сказала Силчиха. Вона розпалювала сирі дрова в печі. — А ти заслав? Ой горе, горе. — І пожаліла: — Мої дітки! Та хіба в таку лиху годину не заспиш?

До Обори я не заходив: Силка, звичайно, його збудив.

Що ж, треба доганяти.

У Кібкалів поночі, видно, сплять собі. Кібкала у такий холод і вітер батьки до училища не пускають. Їм можна. Вони обійдуться без ремісницької пайки та сякої-такої побовтлюшки.

Добився до півгори. Тут, понад голою кам'яною, ще гостріший вітер бриє, то йшов, зігнувшись у три погібелі. Дроти на стовпах не гудуть — завивають на різні голоси. І як не перервуться — так понамерзали.

— „ав-ле-е-е!.. ога-аня-а-ай!..— долинуло так далеко, що ледве чути.

Зрадів: хлопці. „Іду, йду, хло..” — бурмочу собі в застєбнуту на гапки шинельну пазуху. Крикнути б, що тут я, що доганятиму — куди ж проти вітру кричати? Подих заб'є, тільки рот розтулиш. Та й не почують однак. Ітиму вже сам, буде як буде. Мо', вони біля вогника підождуть мене, якщо його не розвіяло. У такий вітруган і пеньки покотить, не те що жар рознесе.

Поминув станцію Ли. Ледве впізнав її крізь куру: Ли чи А? Вдивляюся у п'ятому з-під інею на бровах. Що воно?! Вогник! Наш вогник! Наш вогник... Але звідки він тут узявся? До нього ж іще йти та йти. А він — осьо. І не грає, не міниться, не кидає іскор, як завжди. Що за мана? Зупинився, пригледівся пильніше — два вогники, близько один біля одного. Чи то мені увічню подвоїлося? Вийняв закоцюблї долоні з рукавів, потер пальцями обмерзлі вії, повіднішало трохи. Таки ж два вогники! І стоїть тось кроків за п'ять попереду. Чи двоє?

— То ви, хлопці?— спитав, холонучи від передчуття, що то не хлопці.

Вогники світили нерухомо; вони були зелені, і я, ще не сказавши собі, хто то стоїть, позадкував.

“Вовк... Це ж вовк!” Я відчув, як волосся на голові почало ніби тужавіти, ніби йому тісно зробилося під шапкою й пілоткою.

Не знаю, чи то мені здалося, чи я й справді сказав: “Пішов геть”, бо вовк не пішов геть, а так само сидів і світив очима.

— Цюцю, нах!— сказав я ніжно, підлабузницьки і, терпнувши зі страху, простягнув до вовка долоню, наче на ній лежало бабине Остапшине козеня.— Цюцю, нах, нах!.

Так ми, малими, завжди підклакали до себе собак і показували їм щось на долоні, а тоді гралися з ними.

Вовк не відступався, але й не наступав, а стояв — наче тішився. Мені навіть уздрілося, що він сидить на задніх лапах і посміхається у лїтїмі, як дідусь. Тоді я осмілів, розсердився і закричав:

— Ану пішов геть, собака! Пішов, кажу! Мені ж на лінійку треба! Чув? Чи тобі позакладало?! Ах ти ж, вовку...— Я хотів виляяти його "вовкулакою", але затнувся і знову сказав ніжнєсенько, тремтячи й цокочучи зубами: — Ах ти ж, вовчик-братик. Злодіюга нещасний! Розсівся, як пан... Пустити, сказано тобі!

По вовчих очах ковзнув презлющий відблиск, і мені добре стало видно всього його, високого, худого — дві тіні: вовчу і свою. Я озирнувся: від гори, то кидаючи промені вгору, то впираючись ними в замети і телеграфні стовпи обіч шляху, світило дві фари. Машина! Глянув туди, де тільки що сидів вовк — нікого, лише сніг побіля межового стовпчика в'юниється, обминаючи його з обох боків.

Фари наближалися, різали мені в очі, але я все одно дивився прямо в них і махав обома руками, шепочучи: "Візьміть, дядьку... Візьміть, дядьку...— А серце як не вискочить, штовхатється об комбінезон на грудях.— Візьміть, дядьку..."

Вже стало чути мотор. Він гув на всю потужність, і фари не пригасали, як те буває, коли шофер збирається зупинитися і "скидає газ".

"А може, він не бачить, може, їде і дримає потроху? Невже не стане? Та не стає ж!"

Коли машина порівнялася зі мною, я закричав щосили до ледь освітленої приладами кабіни:

— Заберіть мене, дя! Тут вовк!!!

Але машина проревела мимо, ударила в мене сніговим пилком та бензиновим духом. У заметі вона трохи забуксувала, задні колеса занесло вбік, мотор заревів ще дужче. Я рвонувся вперед і, захлинаючись димом з вихлопної труби, вчепився пальцями за обмерзлий буксирний гак. Це була півторатонка... Я ще ні разу без Василевих рук не діставав до борту, і якби не вовк, якби не його очі, які тільки-но зеленим холодом зорили мені в душу, я, напевно, так і не підчепився б. А то — дістав. І вдержався. І ніяка сила не відірвала б мене від борту... Далі було просто: виважився (недаром дрова тягав та рубав щодня, вистачило сили виважитися), і опинився в кузові. Пішов до кабіни, заточуючись від того, що кузов підкидало, та й ноги зморилися, доки біг, тримаючись за гак. Брезентовий верх кабіни хлопав на вітрі, а в кузові, коли сів на дно, пахло теплим борошном. Я ніколи не чув, щоб борошно пахло холодно, завжди від нього дише теплом... Обмацав мішки, чотири чи п'ять, — так і є: борошно або дерть. Я заїг на них боком, дотягся до забужавілого кабінного віконця і крикнув:

— Дядю! Там попереду два хлопці йдуть, візьміть їх! Скло погано опустилося, і я почув:

— Таки вчепився, гадьонок! Ну, я тебе покатаю! Ти в мене покатаєшся!..

Машина рвонула ще швидше і засигналіла довгим злостивим сигналом. Я став коліньми на мішки — попереду у світлі фар махали руками Василі, Силка та Обора.

— Спиніться, дядьку!— закричав я, нахилившись близько до віконця.— Ми на сніданок запізнюємося. І вовки кругом!— І побачив на шоферові шапку з козирком. “Фріц! Це ж він!”

— Я вас візьму-у... Ви в мене покатаєтесь!— сказав Фріц якимось звірячим голосом.

Що за людина?.. Вовк — і той був смирніший. А цей завезе кудись та ще, може, й поб'є.

Нічого, біля олійниці, бреше, загальмує. Біля олійниці вибоїни такі, що швидко не перескочить. А там ще й коло мосту, перед самим настилом, виямок буде. Яюсь устану.

Але ні супроти олійниці, ні біля мосту шофер не загальмував, і я ледь не перелетів через борт, якби не втримався за мішки. На вулиці, єдиній широкій вулиці райцентру, не видно було й душі. Тільки фари били по вікнах та бляшаних дахах одноповерхових будиночків. Шофер знову трохи опустив віконце і спитав мирно так, аж лагідно:

— Ти мій номер бачив?

— Ні, дядьку, не бачив,— сказав я, не розуміючи, чого він про це питає. Номера я справді не бачив, бо вся машина в снігу та й поночі.

— Тобі до емтеесу?— знову спитав шофер.

— До емтеесу. У нас сьогодні практика,— крикнув я.

— Угу. То я там напроти базару пригальмую, зіскочиш. Мені стояти ніколи...

Хай, думаю, од базару до училища я й пішака дійду.

Машина проскочила центр на повній швидкості, порівнялася з базарною площею. Уже видно було крайні хатки за нею, а далі дорога падала в яр.

— Давай!— крикнув шофер.

Машина з ходу загальмувала і пішла боком. Я, заточуючись, побіг до заднього борту, перекинув одну ногу, намазуючи нею гак... І в цей час півторатонка так рвонула з місця, що борт вирвався з моїх одубілих пальців, і я перекида полетів на бруківку. Вже лежачи і силкуючись проштовхнути в груди хоч ковток повітря — так забило дух — бачив, як червоний вогник стоп-сигнала ховається в яр. Разом з ним сховалося мені й небо, низьке, у пасмах летючого снігу, і вогники в МТС, і прилавки на базарі, приметені снігом.

* * *

Перше, що я почув, опритомнівши, — жіночий голос. Жінка говорила дуже швидко, аж захлиналася: — Вийшла я до базарівського колодязя по воду, гляну — чорніє щось на дорозі. Зразу злякалася та — назад, у двір. Тоді таки насмілилась, підходжу, дивлюся: людина. І хворма ваша, бачу ж. Збігала, покликкала матір, занесли його в хату — легесенький, як пір'їночка. І стогне — страх. То я мерщій до вас... Хто ж його так ото покалічив, сердегу... О, дивіться: розплаюшився!

В очах мені стояла червона пляма, і я не одразу розібрав, що то наша піч. Ми всією групою, разом з майстром, робили її з залізної бочки, як захолодало, гуртом скліпували і проводили крізь шибку у вікні довгу жерстяну трубу, щоб тепло від неї розходилося по всій майстерні.

Біля мене сидів навпочіпки майстер і обома руками притискав до лоба щось холодне. "Сніг..." — упізнав я. І чув, як по моїх щокках за комір, по плечах і грудях стікають крапельки води й лоскочуться. Ніде не боліло мені, тільки в голові щось ніби співало нудну тоненьку ноту.

Я спробував поворухнутися і скрикнув: весь лівий бік — ногу, половину грудей, плече — ніби ножем полоснуло, а в голові закалатав глухий дзвін.

— Не ворущитися! Не во-ру-ши-ти-ся, — лагідно наказав майстер.

Довкола стояла вся наша група. Хлопці дивилися на мене мовчки, дехто злякано, дехто похмуро. Серед них я одразу впізнав і двох Василів.

— Васи'... — сказав я так тихо, що ледве сам себе почув. — То — Фріц... Я козирок бачив...

— Який Фріц? — спитав майстер, нахилившись близько до мого обличчя.

— Шофер. Він смикнув... нарошне... щоб я номера не побачив.

— А який номер — не помітив? — Майстер нахилився ще ближче. — Хоч одну цифру?

— Я знаю номер! — вигукнув Силка. — Я ще восени запам'ятав: ШД- 41-18. Точно! Я запам'ятав. Він ще тоді за нами ганявся...

Майстер підвівся.

— Староста!

— Я! — Гришуха виструнчився.

— Беріть десять душ — і на дорогу. Тільки обережно. Обережно!

— Зробимо, товаришу майстер,— сказав Гришуха, ніби аж весело.— Од нас не втече. І він почав називати прізвища своїх, дитбудинківських. Я знаю їх. І подумав: “Од них — не втече...”

— І в лікарню, негайно пошліть когось у лікарню,— сказав майстер.

— Вже послано, Федоре Демидовичу.

Гришуха присів напроти мене, дивився мені в очі прямо, сміливо, зіниці йому були густо-чорні й суворі. Він дістав з-за пазухи шинелі сніданкову пайку, розгорнув мені долоню і вклав у неї окрайчик.

— Бери. Підкріпись. Це твоя. Підрубай. Полегшає.

Я глянув собі на долоню: у хлібові тьмяно зблискували вдавнені дрібки солі.

Дивлюся, а в грудях тисне щось — отак недуже, м'яко...

ДЕНЬ МІЙ СУБОТНІЙ

Прокидаюся я щосуботи од сонця й золота, що, здається, тече крізь вікно з недавно позолочених хрестів на Андріївській церкві. Якщо сонце вже височенько, хрести відбиваються на вицвілих стінах моєї кімнати (я живу тут недавно, ремонту зробити не встиг та вже й не встигну) і ледь помітно тремтять серед сріблястого хатнього пороху. Я дивлюся на хрести і уявляю собі, куди сягала їхня тінь, коли сонце тільки-но зійшло. А сягала вона, це я недавно бачив, аж на дальні, вкриті молоденькою зеленню приподільські кручі, на яких з ранку до вечора гасає дівтора з м'ячем: кручі ті найраніше зустрічають весну. Потім тінь усе коротшала й коротшала, доки не зникла поміж старовинними будинками на Узвозі, тихій вулиці, вимощеної бруківкою, мабуть, ще за руських князів. Я подумав тоді: “Тіні коротшають так само непомітно, як і людське життя”, — і пішов на Житній ринок базарувати, одразу ж забувши свою думку. А сьогодні вона знову явилася мені, і, як це часто бувало зі мною й раніше, я раптом побачив себе збоку, чужими очима — напевно, так бачить себе актор у фільмі, де він грає: кожен свій крок, слово, вчинок — і гостро, як біль, відчув, що став не самим собою, а кимось іншим, і що ця роль мені важка.

Я обвів кімнату поглядом: голі стіни, вкриті старою пилюгою лампочку під стелею, руді кашпуки павутини по кутках угорі,— й заплющився, щоб не бачити всього того.

Помилку свою я вже знав. Але не сподівався, що вона так дорого мені коштуватиме. Раніше я думав, що борюся, як бореться кожна людина за те, ким вона хоче бути і як хоче жити. Тепер збагнув, що тільки борсався в ятерині дрібниць та принижувався. І в ім'я чого! Щоб подвоювати й потроювати ту ж таки помилку...

Як сьогодні пам'ятаю той день в інституті, коли нам, новоспеченим учителям історії, давали призначення. Що робилося тоді з моїми товаришами по навчанню! Найдружніший колектив — так принаймні називали наш курс усі викладачі — раптом луснув, і більшість однокурсників просто на очах обернулася на маленькі фортечки, азотики зі своїми вогневими засобами й системами оборони. І кожен той азотик відчайдушно боронив себе і тільки себе. Смішно й соромно було дивитися, як наші курсові старости й підстарости, відмінники-активісти і активісти-невідмінники, що п'ять років на всіх зборах з таким ентузіазмом виховували в нас, своїх товаришах, високу моральність і самовідданість, пхалися тепер один з-поперед одного до дверей комісії, щоб одержати кращі призначення, хоча б у передміську зону; інші, ще вчора такі запеклі романтики, яким, здавалося, крім “зеленого моря тайги”, нічого від життя більше не треба, виходили з аудиторії, де засідала комісія, в сльозах або смертельно бліді, бо їм відмовили у вільному дипломі; ще інші снували по коридору од гурту до гурту й заводили реготи з молодшокурсниками, бо знали, що їхню справу “влагоджено” і периферія їм не запрожує.

Киянам я співчував, пам'ятаючи, як тяжко було мені колись їхати з села, де лишалася мама, товариші, весь мій улюблений світ; решта викликала посмішку, бо видно ж: людина хвора, вражена пошестю, їй хочеться того, що всім, і, якщо вона не матиме того, що мають усі, то життя її пропаще...

Розподіл призначень запам'ятався мені, як тяжкий бій. Тільки в бою так наскрізь пізнаються люди.

Мені запропонували роботу в місті. “Щастя”, за яке інші ладні були покласти до ніг комісії гідність, само йшло в руки. До того ж члени комісії так щиро дбали про моє аспірантське майбутнє, так високо підносили мої знання предмета (мабуть, вище, ніж вони того заслуговували), що я спокусився і — кому не приємно з почестями увійти в фортецю, яку інші не можуть узяти навіть штурмом! — погодився. Погодився, незважаючи на те, що хоч і не ясно, але відчував: помиляюся. “А, — відмахнувся я тоді од самого себе, — обставини покажуть”. Так, немовби “обставини покажуть” не те ж самісіньке, що сотні літ казали вайлуваті на спритність мої пращури:

“Якось воно та буде”. Якось!.. Якось — це все одно, що підняти руки вгору, а вже потім спитати: “Куди ж оце ви мене поведете, га?..”

Тепер живу в цій кімнаті-келії і почуваюся в ній, як безквитковий пасажир на третій полиці вагона чи ще й гірше, бо пасажир знає, де йому вставати, а я й цього поки що не знаю.

Річ у тім, що кімната ця не моя, а, просто кажучи, крадена, хоч і за гроші; робота, крім заробітку, нічого мені не дає: навіть місто, яке я так любив студентом, розчарувало, бо я знав його, виявляється, лише з парадного боку. Але найгірше те, що я не почуваю себе своїм і в селі. Коли приїжджаю туди, мене змагає самотність, відчуження односельців, яке я, на жаль, помічаю; оті цікаві й водночас байдужі погляди, що проводжають мене з-під повіток, та вічні, не менш байдужі запитання: “Ну, як там у городі — багацько всього?”, “А що, є в городі путня осельодка?..”

Так і живу: в місті мрю про село, у селі — про місто...

Кімната в мене мала й вузька, відгороджена од ліфта міцними подвійними дверима, між якими — мій “холодильник”: дві полиці з обрізків сухої штукатурки. В “холодильнику” я зберігаю дешеве магазинне сало, оселедці чи тюльку (так звик до неї студентом, що й досі не відвикну), олію, картоплю, одне слово, холостяцькі свої припаси.

Дома буваю я здебільшого надвечір. Тоді з вікна моєї нори видно супроти західносонячної пожежі оранжеві паводі за Дніпром серед рудих з прозеленцем лук, далекий обрій у печальних присмерках та чіткі чорні зубні лісів, за якими чути мені степ.

Передвечірня далина, весняне червоноводдя на луках та прощальні гуки сонячної заграви, що поволі стихають, завжди будять у мені щось святе, і тоді я розумію і люблю язичників, їхню релігію, таку просту і близьку людській душі. Справді, хіба можна порівняти оте врочисте палахкотіння небес та мудрий супокій землі перед грядущою ніччю в тихих зорях — і погрозово-державне Христосове: “У вас же й волосся на голові все полічене”.

Але заходить сонце, стають до варті сутінки, я вмикаю світло й опиняюся серед праху (теж Ісусове слівце) дрібниць: чищу картоплю, мию під краном і розмірковую про те, що краще приготувати — картоплю товчену, смажену, тушковану чи юшку?

Після вчереі звичайно йду в місто, в кіно, чи й просто так потягтися, або до Дніпра. Там я можу годинами дивитися на розцяцьковану в різні кольори воду біля пристані, освітлені

ілюмінацією пароплави та мости і ні про що не думати. Найчастіше ж сиджу вдома й читаю історичну літературу, поперше, тому, що не хочу дискваліфікуватися як учитель, подруге, в історичній літературі найменше словоблудства.

Маловтішне то заняття — штудіювати історію: розквіти держав на крові й падіння держав на крові, переможні криваві війни і криваві поразки, диктатори і полководці, гризня за владу, змови, замахи, самодурства царів... Дикість, кров, торжество егоїзму окремих осіб і цілих народів. Після війни перепочинок, доки діти виростуть у солдатів; після перепочинку — війна. Тоді людство видається мені вічним школярем: ледве встигнувши збагнути свої помилки, відмирає старе покоління, на зміну йому приходять молоде і починає ті помилки спочатку...

У такі хвилини мені хочеться мати перед собою аудиторію, я навіть бачу десятки пречистих дитячих очей, розповідаю їм про розумних і дотепних римських трибунів, про великого воїна Пірра Епірського, що посилав у битву слонів, цих первородних танків, про мудрого неграмотного Сократа, скараного за свою мудрість в інтересах держави... І, схаменувшись, кажу собі: стривай, чому ти їх навчаєш — мистецтву жорстокості, захопленню владою так званих "перших" над рівними? Які почуття ти в них будиш?

І сміюся: з історії, з себе, з усього вечора, який так щасливо почався заходом сонця.

Але найчастіше мене повертають до тьми мешканці будинку: за стінами з сухої штукатурки голосно сваряться, регочуть, співають сусіди; згори у вікно вдираються звуки переляканого піаніно, на якому хтось уперто вчиться грати, а в коридорі біля ліфта занудливим голосом скликає своїх котів котяча мати, стара занехаяна жінка з першого поверху. Вона величає своїх улюбленців людськими іменами і говорить до них, як до людей: "Єгорушка, де ж ти, мій хлопчику? Киць-киць-киць".

Я знаю, що це негуманно, але як тільки зачую її голос, думаю похмуро: "Коли вже вона вмере?"

І лягаю спати.

Ранками, — а вони схожі в мене один на одного, як близнюки в солдатській формі, — зарядка, чай, дорога на роботу, куди я приходжу за хвилину-дві до дев'ятої. Кілька разів пробував був запізнюватися — не тому, що просипав чи помалу йшов, а заради розваги. Річ у тім, що завкадрами нашого Товариства Олександр Павлович Багрич, крім своїх прямих обов'язків, має ще один: записувати на папірець тих, хто запізнюється

на роботу. Обов'язок цей він виконує не тільки ретельно, а й талановито: не зводить на вас очей, коли ви проходите мимо нього, запізнившись, не обертається, якщо стоїть спиною до вас, навіть не відчиняє дверей свого кабінету, якщо вони причинені. Він упізнає вас по кроках!

Якось я сказав йому, підливши в голос стільки ширості, скільки треба для компліменту:

— Олександрє Павловичу, в вас гине талант агента карного розшуку. Тримати в пам'яті кроки півсотні людей — це феноменально.

Він просяв і похвалився, що може із зав'язаними очима впізнавати не тільки співробітників, а й відвідувачів, якщо вони вже заходили до нас хоч раз. І додав:

— Але про те, що ви спізналися, я все ж мушу доповісти Іванові Захаровичу, — і пішов до директорського кабінету.

— Чекайте, Олександрє Павловичу, — гукнув я йому в спину. — А свої кроки ви теж вивчили?

Він обернувся, блиснувши проти сонця, що світило вздовж коридора, окулярами й лисиною, і подивився на мене з докором: як би ж я, мовляв, не знав своїх рідних кроків!

Після цієї розмови я кілька днів уважно придивався до його ходи, а коли переконався, що засвоїв її остаточно, запізнився на роботу на цілих п'ять хвилин і пройшов повз кабінет завкадрами, ступаючи м'яко, на самі лише підметки, як це роблять офіціанти, шпигуни в кіно і наш Олександр Павлович.

Ефект був більший, ніж я сподівався. Двері, на яких красувалася червона табличка з білим написом ЗАВ. ЗАГ. ВІДДІЛОМ, блискавично відчинилися. Я обернувся й побачив білде приголомшене обличчя Олександра Павловича.

— Це ви? — прохрипів він, злякано дивлячись на мене поверх окулярів.

— Це я. А то — ви? — спитав я теж нібито здивовано, знивав плечима й пішов у свій відділ.

Тепер завкадрами вітається зі мною сухо і говорить виключно офіційним тоном, проте я читаю в його очах деяку розгубленість. Давно б так, Олександрє Павловичу! Сумнів — то великий слуга розуму, він допоможе вам побачити в людині більше, аніж її кроки. Так думав я.

Однаке помилився. Завкадрами не кинув свого ремесла. Як і раніше, він шмигав до директорського кабінету, якщо хтось запізнювався, і я зрозумів, що розгубленість у його очах означала пошуки можливості покарати мене за зухвалу вихватку.

Зробити це було б неважко, якби наш директор Іван Захарович Ясько не виявляв до мене відвертої прихильності й не хвалив мене на кожних зборах за дисциплінованість, знання справи тощо, а найдужче — за вміння вести ділову переписку.

Історія тут така. З перших днів роботи в Товаристві я писав листи не так, як треба. Вони були прості й короткі, але, як мені здавалося, вичерпні: так або ні. Далі пояснювалося, чому "так" і чому "ні". Виявилось, одначе, що цього для справжнього "кваліфікованого" листа не досить. Якось Іван Захарович викликав мене до себе й сказав, що листи мої надто прямолінійні за формою.

— Продумайте, Миколо Гордійовичу, форму,— порадив делікатно.— Не зміст — тут я до вас нічого не маю, а форму. Пішіть так, щоб за рядками відчувалися не ви особисто, а весь колектив, його зацікавленість у тій чи іншій справі...

Я продумав. І незабаром уже всі відділи одягли свої листи в мою форму. Починалися вони так:

"Високошановний товаришу!

Мусимо Вам повідомити, що Ваше прохання уважно вивчено і обговорено..." і т. д.

Цінність знахідки очевидна. Взяти хоча б слово "мусимо", цю перлину мого відкриття. Хто мусить? Невідомо. Хто примусив повідомити? Невідомо. "Розглянуто і обговорено". Хто саме розглядав і обговорював? Також невідомо. Те, що під листом стоїть мій підпис, нічого не міняє, бо ж ясно сказано: мусимо. Це означає, що не я особисто вирішував питання, що я тільки мушу повідомити про його вирішення. А хто вирішував? Це — справді питання. І кінці його надійно сховані у формі: "розглянуто і обговорено". Крім названих особливостей, листи мої вигідно відрізняються од звичайних ще й тим, що вони в характері самого Івана Захаровича: сповнені делікатності, мудрої поміркованості й солідності, сказати б, капітальної.

Кожній людині відомо, що робити висновки іноді так само ризиковано, як іноді не робити їх. Іван Захарович знає це краще, ніж будь-хто. Тому винайшов свою власну тактику: жити й діяти між небезпеками, що призводять до необхідності робити або не робити висновки. Я впевнений, якби Іванові Захаровичу треба було потрапити з Києва на Південний полюс, але в дорозі на нього чекала якась загроза його життєвим інтересам, цілям, він поїхав би на Південний полюс через Північний! Ми не знаємо, про що думав Ганнібал, зав'язуючи першу битву з римськими легіонами; не знаємо, що таїв у душі Наполеон, починаючи битву під Бородіно. Так само невідомо мені, що думає Іван Захарович уночі про наступний

день свого життя. Але я впевнений, що кожен свій крок у завтра він розраховує з потужністю Ганнібала й Наполеона!

Кожна людина неповторна. Це істина незаперечна. Але незаперечна й та істина, що кожна людина зводиться до якогось простого множника — початку особи. Простий множник Івана Захаровича — миттєва тактика. Цьому множникові він зумів підпорядкувати всього себе, аж до манери триматися. Мені завжди здається, що він опрацював цю манеру перед дзеркалом і зафіксував її, як актор фіксує вдало знайдений жест, міміку, інтонацію героя, роль якого має грати. Незмінною лишилася тільки посмішка, бо вона, як і колір очей, вроджена. Іван Захарович зумів надати їй лише різних змістів. Їх два. І виходить, ніби він має дві схожі, але самостійні посмішки. Перша — Іван Захарович обдаровує нею тих, до кого прихильний, — підкупає, примушує не тільки поважати, а й любити її автора; друга — м'яка, як барсова хода. Коли Іван Захарович вдається до другої, це означає, що справи ваші кепські.

За кілька місяців роботи в Товаристві я помітив, що директор наш має у відділах кількох своїх епігонів, які намагаються бути хоч трохи схожими на нього: говорити, як він, тихо і ваговито; повільно підносити до сигарети запальничку, не відриваючи уважного погляду од співбесідника; усміхатися нечасто, як це роблять люди, що знають ціну і значення своєї посмішки для інших; грати одною ногою в коліні, як грає нею Іван Захарович, коли замислено стоїть біля вікна і споглядає верхівки каштанів, що сягають четвертого поверху, і т. ін. Але епігон — мавпа. В кращому разі поганенький актор. Щоб повторити Івана Захаровича, треба бути ним, тобто людиною, яка вміє думати над собою і корегувати себе щомиті.

В роботі Іван Захарович діловий до сухості, і якщо вже змушений пояснювати вам якесь завдання, то робить це стисло й вичерпно. Приміром, дзвонить у відділ і питає тихо, з паузами, які мають властивість негайно мобілізувати того, хто слухає: "Порубай присутній?.. Відсутній?.. Знайдіть!" Або: "Порубай і досі відсутній?.. Присутній?.. Передайте, щоб зайшов до мене".

Порубай — це я. З Іваном Захаровичем ми давні знайомі, хоч він цього і не знає, і земляки: з одного району. Коли я, лущається, їжджу на свята додому, він викликає мене потім до свого кабінету й питає:

— Ну, що там у нас, Миколо Гордійовичу, як цього року з урожаєм?

— Добрий урожай, — одказую. — План перевиконали, колоспники з хлібом. А постійники і механізатори заробляють

по стільки, по скільки колись і півсела не заробляло. Зараз ремонтують техніку. Гній вивозять. Сніг затримують...

Іван Захарович на те вдоволено всміхається, потирає долоні і з дещо перебільшеною бадьорістю в голосі каже:

— Отже, нам з вами, Миколо Гордійовичу, слід пишатися земляками Молодці.

Тоді в мені прокидається селянин, і я одказую йому розважливо, по-дядьківськи:

— Чим же мені, скажімо, пишатися, Іване Захаровичу? Хліба я не вирощував, снігу не затримував, гній не вивозив... — І дивлюся на нього при цьому очима найширшої в світі дитини.

Він повільно схиляє голову набік, примружує одне око і, сварячись на мене пальцем, каже:

— Кол-ля! Ви не патріот наших країв.

— Не вмю я трактувати про любов, Іване Захаровичу, — кажу я в таких випадках і скромно нахилию голову.

А раз, викликавши мене до кабінету в якійсь справі, директор запитав, немовби між іншим:

— Ви, Миколо Гордійовичу, працювали коли-небудь у сільському господарстві?

Я відповів, що не працював.

— А я, віддавши сільському господарству свої найкращі роки, — сумовито мовив Іван Захарович і, зітхнувши, як зітхають люди, згадуючи молодість, замислився. Його благородному обличчю пасувала задума, і він це, напевно, знав. — Тяжко було тоді. Робити нікому, самі, зважай, жінки, машин мало. А земля волає: догляньте мене! Орали, волочили, сіяли, звозили врожай коровами, годувальницями нашими. Уявляєте? Вся робота впала на руки. — Він поклав сигарету вогнем на краєчок попільнички і показав свої руки. — А ви кажете: чим пишатися... Є чим. Якби не ми, не повна наша віддача в ті роки — хіба мали б ми те, що маємо сьогодні? — Подивився на мене обидженими очима й замовк, обиджено стуливши уста.

— Мені можна йти? — спитав я винуватим голосом.

— Ідіть, — кволо махнув рукою Іван Захарович.

У відділі я сів за стіл, розіклав папери, на які мав відповідати, але до самого кінця роботи так і не взявся за ручку. "Мушу Вам повідомити...", "Ваше клопотання обговорювалося..." — Всі ці викрутаси остогидли мені, а вигадувати нові не хотілося, то поскидав папери в шухляду і став думати про волів, яких закріпили колись за мною на правлінні колгоспу. Биків звали Юлаві. Це слово було випалене розпече-

ним гвіздком на їхньому ярмі й написане чорнильним олівцем на дощечці, прибитій над їхнім стійлом.

Юлавими я волочив, орав людям грядки, возив коноплі, зерно і перший тиждень ледь не щодня плакав од них: навіть мій батіг, обкований п'ятаками, не допомагав. Плакав я не тому, що воли не йшли, а з образи, що їх за мною закріпили. "Якби в мене був батько,— думав я,— він би за мене заступився. Він би сказав: куди ж ви ото даєте хлопцеві таких ледачих волів? У нього ж голос, як пищик, хіба вони його послухають?!" Потім я звик. Коли Юлаві зупинилися, сідав біля них у пилюгу чи на ріллю, закручував перші в своєму житті цигарки й казав байдуже: "Трясця з вами. Стійте. Подивимось, що ми отако заробимо..."

Взимку було легше. Юлаві здебільшого стояли у воловнику, бо обходилися без них, а мене посилали на свинарник, у поміч короткозорій тітці Хариті. Ходити на роботу треба було рано, щоб до сходу сонця уже встигнути зварити свиням їжу — найчастіше це була дрібна мерзла картопля. Ми з тіткою умовилися, що ходитимемо варити почергово: день вона, день я. Пхаєшся удосвіта переметеною за ніч дорогою, вії понамерзають, місяць висить у золотому німбові, як голова святого Миколая-угодника, хати сліпі, холодні, наче в них ніхто й не живе, а свині вже кричать. У свинарницькій кухні, здається, ще холодніше, ніж надворі, соломи напхано під саму стелю: це тітка Харитя звечора наносила. Вона в казані з картоплею замерзла, так що й молотом не проб'єш. Розпалюєш грубку і сідаєш напроти дверцят. В лице пече, а поза спиною — мороз. То й крутишся: спереду нагрівся, спиною до вогню повертаєшся. А свині кричать. Перед сходом сонця казан закипає, кухня наповнюється парою, обличчя й одежа стають мокрі. Зате зогрівся. Дістаєш спичкою картоплину з казана, помацав — м'яка, як пухир, і рипить, значить мерзла. Назад її, другу дістаєш. І так, доки не натрапиш на тверденьку й не рипучу. А вона дрібна, не картопля — бубурішки. Але то нічого, зате багачько. На кухні у нас не виводиться сіль — крупна й сіра, одного дрібка на п'ять картоплин вистачає. Сіль солона, аж язик пропікає, мов отрута, картопля гаряча, казан клекотить, свині кричать, а крізь запітнілі вікна сонце над снігами блищить... Аж тоді приходить тітка Харитя. Серед пари вона зовсім нічого не бачить, то питає:

— Ти тут, Колько?

— Тут,— кажу,— сідайте до картоплі, я й вам навиягав.

Тітка сідає снідати, а я заходжуся половиу в кориті запарювати і товкти разом з картоплею.

— Води побільше лий, води,— радить Харитя.— Не наїдяться, то хоч літепла похлебчуть та зогріються.

Потім ми починаємо розносити оте париво свиням. Мотаємося з відрами бігом, як два клубки пари, од кормокухні до свинарника. Тітка зосліпу сипле не в корито, а просто на свинячі голови, а я цілюся, щоб таки влучити в корито. Задрані вгору ошкірені писки, блискучі в напівтемряві очі, не свинячі, а вовчі.

Кажуть, що свині вгору не дивляться. Ого, ще й як дивляться! У станки ми не заходимо, бо зіб'ють з ніг. Тітка чхає на протягах і каже:

— Он диви, чи не на могорич отак чхається! — і тихо сміється.

Після роздачі вона залишається варити обід, а я набираю в кишені картоплі — в одну собі, в другу тітчиній Харитиній матері, бабі Одарці,— і йду додому відпочивати. Дорогою заходжу до баби, викладаю на лаву картоплю, готову, варену, ще й теплу трохи, а баба дають мені якогось гостинця: жменю смажених гарбузців або з півдесятка мочених диких грушок і шамкають:

— Шпашибі, шинок, жа картопельку, бач, як гарно вварилась.

Дома я навіть не роздягаюся, а складаю картоплю в чавунець і суну в піч до пригаслого жару, щоб мамі на обід була гаряченька, беру сокиру, лантух, санчата й паняю в луг по пеньки. Доки обернуся, вже й на свинарник пора, бо свині кричать знову, наче їх вовки деруть. І так зо дня в день, з ранку й до вечора...

Все це я міг би сказати Івану Захаровичу, якби не був переконаний, що набагато щасливіший за нього. Мені навіть шкода його, по-людському жаль, бо ж він не знає, як легко дається людині щастя, якщо вона не вигадує його сама собі, не пнеться до нього з останніх сил, а ласує ним вільно, як повітрям і водою. І у мене воно було, таке щастя. Як несеш гарячу картоплю у кишенях, то грієш об неї руки — і вже щасливий теплом. Як поїдеш у луг по дрова, то неодмінно знайдеш такий чудернацький пеньок, що схожий одразу на всі у світі чудовиська, треба тільки не полінуватися обійти його кружка та гарненько придивитися, бо з кожного боку він різний,— і вже щасливий видовиськом. А то ще натрапиш на прихилений сніговою брилою верболозовий куш-хату. Довкола сніг, мороз або завірюха така, що й світу не видно, а під кушем суха руда осока, пропахчена осіннім сонцем... Сиди грійся, відпочивай, слухай, як миші в осолі перемовляються — і вже ти щасливий затишком. Одігрівся — знову до роботи. Бух по

пеньку обухом, трісь — одразу маєш півлантуха дров, півхати тепла увечері при каганчикові. І вже ти щасливий здобичцю.

Ось чому я не хочу казати Іванові Захаровичу, що знаю його. Адже він ніколи не зрозуміє мене. Він буде ображений, застосує до мене д р у г у свою посмішку, але не зрозуміє.

Іван Захарович, звісно, мене не пам'ятає. Він був у нас уповноваженим, наїздив у колгосп ледь не щодня і мав у селі славу людини суворої, такої, що на очі йому з в'язкою соломою чи дров не попадайся. Мені інколи хочеться сказати йому: "А знаєте, Іване Захаровичу, ви мали колись не одну можливість піймати мене з вареною картоплею в кишенях — ув одній мамі, в другій покійній бабусі Одарці". Уявляю, як би він заусміхався, як наставляв би на мене долоні й казав: "Хвилинку, хвилинку... Хіба ви мене пам'ятаєте?" Тоді я сказав би йому: "Пам'ятаю, Іване Захаровичу. До останньої тої днини в селі, коли ви з головою колгоспу Чепурним викликали нас, п'ятох хлопчаків з п'ятикласною освітою, в контору і сказали, що в Донбасі не вистачає робітничих кадрів і що тому ми мусимо їхати в Єнакієве, у ФЗУ. Потім нас проводжали, і ви знову промовляли, бажаючи нам стати добрими робітниками. Ми стали ними: адже ми з дитинства вміли працювати. Згодом ми стали солдатами і нам не страшні були "тяготы й лишения службы", бо ми з дитинства вміли працювати. А ще згодом ми позакінчували вечірні школи й вузи, бо ми з дитинства вміли працювати. Ви пишаєтеся тим, що наші земляки перевиконали план по хлібоздачі, затримують сніг і вивозять гній... А я — ні. Бо звик пишатися тільки тим, що зроблено моїми руками. І то мовчки".

А поки що Іван Захарович прихильний до мене. Можливо, тому, що я справно виконую свої обов'язки, розуміюся на тонкощах форми, а може, тільки тому, що ми земляки. Виходить, якоюсь мірою я для нього виняток. Кожній людині кортить бути винятком, надто ж інтелігентній. У цьому я глибоко переконаний, тому не вважаю себе марнославним: марнославні люди самі себе вважають винятками. Колеги по Товариству заздрять мені в тому, що директор "виділяє" мене з-поміж інших (це мене смішить), але й поважають, бо я ще не зачепив нічийого з них самолюбства і вмію досить вдало копіювати того ж таки директора. Якщо, скажімо, якийсь шукач інтелігентної роботи замість приймальні Івана Захаровича потрапляє у наш відділ і питається директора, я поважно підводжуся з стільця, творю на обличчі прихильну посмішку, що десь межує з демократизмом найвищого гатунку (дехто з моїх кодет нахиляється при цьому низько до столу,

щоб не розреготатись, а дехто вислизає з кімнати, щоб не бути свідком такого зухвалого порушення субординації), виходжу з-за столу і, всім тулубом подаючись уперед, з напівпоклоном простягаю руку відвідувачеві. Вважаючи мене за самого, відвідувач обережно тисне мою долоню, знічено усміхається й каже: "Пробачте, я хотів би..." — але я перебиваю його улюбленим жестом директора: виставляю перед себе долоні, ворующу пальцями й кажу: "Хвилинку... Ви до Івана Захаровича? — Тут я роблю коротку, але напружену паузу. — Він, на жаль, відсутній. В принципі він присутній, але зараз відсутній. Зайдіть, прошу, по обіді". І знову вклоняюся, уже з холодним, як у сфінкса, обличчям. Відвідувач ніяково усміхається, задкує до порога, мимрить "пробачте" і зникає за дверима. А я механічно, ще не вийшовши з ролі, неквапом вертаюся до столу, сідаю на свій розхитаний стілець і втомлено потираю долонею лоб, як це робить Іван Захарович після складної розмови. Мої колеги вибухають реготом: адже підлеглим завжди подобається, якщо хтось насмілиться покепкувати з начальства — так дітям у школі подобаються розбишаки, які щось устругнуть на уроці... Тоді мені буває сумно й згадується чеховське: "Все життя я по краплині видавлював із себе раба".

Може, той чоловік, що задкував до дверей і мимрив своє "пробачте", добродесний, тямущий, працьовитий і т. п., але він раб, людина без власної гідності. Справді-бо, чому він не брав мою руку, а ловив її, не казав "пробачте", а мимрив, чому, нарешті, не повернувся до мене спиною, а позадкував? А як він усміхався!.. І посмішка та була адресована Івану Захаровичу. Тільки йому!

Колись я висповідався у такому дусі перед своїми колегами. Мені сказали: "Колю, ти анархіст". Я сміявся, але мені було сумно. А другого дня мене викликав шеф, насварився пальцем, хоч посміхався першою своєю посмішкою, і сказав: "Кол-ля!" Однак того, хто на мене доніс, із роботи не звільнив. Я теж знаю, хто. По очах угадав. Цей чолов'яга з чорними сатиновими нарукавниками і благородним сивим чубом сидить у нашому відділі. Але я нічого не сказав йому, погидував. Так гідко мені буває ще тоді, коли сниться, ніби я купую капусту на овочевий суп — як на мене, то це краща їжа для горodian-одинаків, — а вона гнила і вислизає з моїх рук. Проте він здогадався сам, певно, вловив у моєму погляді щось не дуже шляхетне на свою адресу й одного разу, коли я виходив з кімнати, неголосно, але досить емоційно, кинув навздогін: "Дем-мократ!" Що ж, усе правильно: на злодієві зайнялася

шапка. Я розумію, він прагнув реваншу за той мій погляд, а досят протилежного: мені стало шкода його.

...Крім "холодильника", є у мене ще диван-ліжка, але я на ньому не сплю, бо він жахливо рипить. Рипить навіть тоді, коли я ще й не ворущуся, а тільки думаю поворухнутись. Я зву його Потаповичем і балакаю з ним іноді, але він все одно рипить і будить мене вночі. Довелося купити розкладачку. Тепер я відпочиваю на Потаповичу тільки вдень і тримаю його виключно для меблі, як кажуть. Бо як же це — старший референт шанованого Товариства і не має жодної путящої меблі. Якби хоч не старший, ну, тоді інша річ... У нас є просто референти, в тому числі й той, з чорними нарукавниками (я зву його тепер "моїм добродієм"). Їм без дивана-ліжка можна. А мені — ніяк. Повинна ж бути якась відстань між старшим і просто референтом! Ці міркування мені іноді хочеться висловити у відділі, в присутності "мого добродія". Може б, він тоді знову став поважати мене, як і раніше, і не обзивав "демократом"...

Є в мене, крім дивана-ліжка і розкладачки, вирізаний з дерева віл Гарний такий сумний волик, що дивиться кудись у далечинь і, здається, ось-ось зареве тужно-претужно. Я тримаю його на лутці, бо стола ще не купив. За стіл мені править та ж таки лутка, широка й міцна. Колись, іще до революції, в цьому будинку, розповідала мені старенька, рафіновано інтелігентна сусідка, жив якийсь генерал (вона шанобливо назвала його прізвисьце, ім'я та по батькові, але я забув), він-то й звелів будівничим звести не звичайний будинок, а щось на зразок замку, в якому помирав Наполеон. Тому й стіни товсті й лутки широкі. Спасибі вам, покійний генерале!

Вола подарував мені знайомий письменник, можна сказати приятель, за те, що я похвалив його уривок, який він читав мені, сидючи посеред кімнати на газеті. В нього теж не було ще ніяких меблів, крім дивана-ліжка. Це об'єднувало нас.

Уривок був справді гарний, як свічка, виліплена з пахучого теплового воску, і я хвалив його таки широко. А як стало нудно тільки хвалити, то вирішив узяти свого приятеля на зуб: дуже він любить славу чи не дуже. Одною хвалою цього павучка з нори не виманиш. Тут треба завести людину, як двигун, і послухати, як той двигун працює.

— Мені буде прикро, Мироне, — сказав я, — якщо ви загинете.

— Не розумію, — здивувався він. — Що ви маєте на увазі?

— Пробачте, але мені здається, що обдаровання найчастіше гине не від меча, а від соломини, дріб'язків. От опублікуєте ви свою повість чи роман, купите меблі, може, навіть

машину, бо це зараз модно у світі, і в вас з'явиться щось таке... Щось таке в вас неодмінно з'явиться. Йй-богу!

(Це я від мами навчився казати "йй-богу").

— Цікаво було б знати, що ж саме в мені з'явиться,— посміхнувся він.

— Залежність,— сказав я.— Залежність від власного успіху. Адже успіх має величезну владу над людиною. До того ж найпідступнішу, бо вона непомітна. Зараз ви пишете гарно, тому що не бачите за своїм твором нічого, крім самого твору. А от уявіть собі, що в одну печальну мить ви побачите за ним славу, добробут, становище серед своїх колег. Як за серпанком, знаєте, бо за серпанком усе видається привабливішим, ніж воно є насправді. І тоді ви пропали. Ось чому мені боязко за вас.

— Спасибі за відвертість,— засміявся Мирон, і в його сміхові я почув дитячу образу.

— Ні, ви мене не так зрозуміли. Я маю на увазі не вашу мету, а ваш хребет. Раптом він не витримає і звихнеться під вагою такої дрібниці, як слава, забезпеченість і тому подібне. Адже за це платять дуже дорого. Часто найдорожчим. І навіть не помічають, що платять. А читач помічає. Бо навчився. Він відчуває авторові наміри крізь текст, як добрий митник золото, заховане в підборі. Я теж іноді відчуваю. І дивуюсь, як ваші побратими можуть нехтувати мудрим застереженням Гаустовського: "Текст. виказує автора з головою". Мені навіть хочеться інколи сісти і написати кільком із них: "Лікарю, злілися сам!"

Мирон зареготав, на цей раз вдоволено. Адже йшлося не про нього.

— Мені це не загрожує,— сказав упевнено. І подарував мені дерев'яного волика. Я ішов додому, тримаючи волика під пахвою, і думав невесело: "От уже й заплатили ви мені, Мироне, за маленьку мою осанну. А що ж буде далі?!"

І, нарешті, є в мене шафа, вмонтована в стіну, себто комунальна шафа, та електроплитка. Я купив її на базарі з-під поли. Вона саморобна, але варити чи смажити на ній набагато краще, ніж на магазинній, бо швидше. А що найважливіше в житті цивілізованої людини? Заощадити час. Я не раз питав себе: куди ми поспішаємо, в ім'я чого штовхаємо одне одного ліктями на вулицях, у чергах, пхаємося наввипередки в автобуси, тролейбуси, трамваї, відверто нехтуючи добрим чуттям братерства? На обличчях — відсутність, погляди звернені в самих себе, у свої інтереси й інтересики, часто-густо нічогісінько не варті, в порівнянні з отим чуттям Людини в собі і в інших. Голий, нудний практицизм.

Колись я чув у натовпі на тротуарі тоненький дитячий

голосок: “Мамо, а куди люди спішать?” — “Не знаю”, — сказав би я тій дитині. Бо таки не знаю.

А спитати б хоч одного з нас: “Ти бачив сьогодні сонце? А чи бачив згорблену бабусю з порожніми від самотності очима? Чи чув, як пахло дощем, коли він був ще десь далеко-далеко за містом?” Нічого ми не бачили й не чули.

Ця думка інколи так і підстьобує мене заволати на всю вулицю, на все місто: “Люди! Схаменіться. Адже ви добровільно, щодня, щомиті відмовляєтесь від насолоди життям, таким коротким. Ви більше дієте, ніж думаєте. Більше знаєте, ніж відчуваєте. Бо вам — ніколи!” Я знаю, що бажання моє утопічне, і все одно не можу позбутися його. Проте мовчу. Бо хочу, щоб мене не запідозрили в жодній хворобі. Хвороба, навіть вигадана чи самонавіяна, пригнічує.

Коли мені бувало аж надто сумно, я ішов до Мирона і заводив з ним якусь кусючу розмову. Остання скінчилася мало не сваркою, хоч почалася досить мирно. Я сказав тоді:

— Знаєте, Мироне, мені здається, що люди всі до одного актори. І що далі ми віддаляємось од своїх пращурів, то вища наша акторська майстерність. Особливо змолоду, бо на старість ми зморюємося грати або розчаровуємося, усвідомивши марноту свого акторствування.

Він спершу здивувався, тоді засміявся і сказав:

— Не переносьте, Миколо, своїх якостей на інших. Ви справді гарно копіюєте свого директора, але...

— Коли я копіюю директора, — зауважив я, — то не переносьте своїх якостей на нього, а якраз навпаки. І в даному разі, маючи на увазі всіх людей, теж не переносьте на них свої якості — це було б зухвало. Давайте візьмемо одну з так званих вічних тем, на яку ви, літератори, найдужче любите ловити читача, — кохання.

— Я не вмію писати про кохання, — сказав МIRON.

— Тим гірше для тиражів ваших майбутніх книг, — сказав я цілком серйозно. — Про що, скажіть, у нас та й у всьому світі найохочіше читають? Про кохання, війну і шпигунів. Так от кохання — це найчистішої води гра. Вам потрібні приклади? Будь ласка. Є у нас на роботі Люся. Референт. Гарненька дівчинка, до речі, але погана актриса. Коли я виходжу в коридор курити, вона неодмінно влучає хвилину, щоб пройти повз мене. Але ж як пройти! Кроків за сім від того місця, де я стою, вона втуляє свій зір у підлогу й повільно наближається. А як тільки порівняється зі мною, її прекрасні довгі вії миттю зітають угору, і вона дивиться на мене трохи зляканими — найбанальніша витівка! — очима. Одну лише мить. І в ту мить

моє серце терпне. Теж на мить. Бо я швидко встигаю усвідомити: вона грає, але грає погано. Видно майстерність! Більше того: вона епігон. Оті її штучки з очима позичені з екрана. Ви помічали, що майже всі кінозірки спекулюють на цьому ефекті: повільно прикривають очі віями і раптом, зненацька обпікають глядача поглядом.

— Вона просто кокетка, ця ваша Люся, — засміявся Мирон.

— Так, але тут є щось складніше, загальнолюдськіше. Їй дуже кортить подобатися, тобто виділити себе з-поміж інших. Тому вона грає. І я граю, до речі. Граю роль людини, яка нічого цього не помічає.

— Вам, Миколо, треба одружитися, — зауважив Мирон.

Я вклонився і сказав:

— Дякую за пораду, але я не зроблю цієї традиційної дурниці.

Мирон розреготався, ледве вимовивши нарешті:

— Ви зухвала дитина...

— ...бо сім'я — це маленька держава, — вперто провадив я далі. — Очоловати державу мені не хочеться, а ставати під чийось правницю — принизливо.

— Ви колись так гарно говорили про егоїзм, — усміхнувся він, — а самі... Ви ж просто рідкісний самолюбець! Ваша погорда поглине вас і вашу енергію. Ось побачите. Вона гнати-ме вас по світу, як неприкаяного. Так що дбайте не про інших, а про самого себе... І послухайте мене: не заважайте цій вашій Люсі гратися, якщо вже не любити! Будьте легковажнішим. Вам це на користь.

— Помиляєтеся, своєю байдужістю до Люсі я тільки захожую її до гри. Хай тренується на мені. Будь ласка! А за поради щиро дякую. Може, й згодяться.

— Слухайте, — раптом підхопився він, і я приготувався вислухати пропозицію, котру вже він не раз висловлював. — З таким чудернацьким хаосом, як у вашій голові, варто спробувати...

— ...писати, — закінчив я. — Дякую за довір'я, але (тут натис на приголосні) з таким хаосом, як у моїй голові, краще складати листи, які я складаю зараз. У вищій інстанції — "Просимо Вас", у нижчій — "Рекомендуємо Вам". Це навіть весело — грати по дві ролі в один день: до обіду, на свіжу голову, роль прохача, по обіді — давача.

— Ви ще молода, не сформована людина, — промовив Мирон таким тоном, ніби йому не тридцять, а всі п'ятдесят ювілейних.

— Щодо молодості, — сказав я мляво, — без будь-якого ба-

жання вести розмову, — то ви вже вибачте мені цей недолік. — Підвівся, розкланявся і подумав: “Чим би його вшпигнути на прощання так, щоб йому не заманулося писати з мене сучасну молоду людину з відповідною дозою негативних спецій? Цілком негативним він мене не зробить, бо йому скажуть, що наша молодь краща, і не надрукують. Ні, я не подарую йому навіть дози!”

— До речі, — сказав я вже від порога, — ви чимось нагадуєте мені мого директора. Він теж актор. І знаєте, кого він грає? Директора!

— А-а, киньте, — сказав Мирон з неприхованою досадою. — Директор, референт — це посади, доручення, які треба комусь виконувати.

— Так, доручення. Але доручення також треба вміти виконувати з точки зору людини. Без жодних забобонів щодо поняття “влада”. Частіше ходіть на кладовище, і ви мене зрозумієте.

— Там теж не всім одна шана! — вигукнув він.

— На старі, забуті, кладовища ходіть. Вони переконливий доказ всеваддя часу, тобто абсолютної рівності людей, крім геніїв добра або зла.

Ідучи додому, я тішився з того, як дітки, учепившись маленькими руцями за платтячка й сорочечки, переходили дорогу, низкою, мов каченята, а поруч з ними йшла молоденька вродлива вихователька й цокотіла: “Швидше, швидше, діти!” Вона сама ще була дитиною... І раптом я сказав собі вголос: “Невадаха ти, Микола”. Сказав — і зупинився: так вразили мене ці слова.

Дома я не переодягаючись упав на Потаповича, заплющив очі й пролежав так до самого вечора. Невадаха... Цього я найдужче боявся. Якщо про когось говорили так — здригався. Чому я здригався? Може, невадаха живе в мені вже давно? Коли ж це сталося? Адже мені завжди щастило: всяка робота йшла в руки, з людьми я сходився швидко й легко, вчився заіграшки... У мене була мета — стати освіченою людиною. В інституті я вперто, нехтуючи втому, штудіював не лише спеціальний предмет — історію, а й живопис, літературу, латинь. Щотижня я вдягав свою солдатську робу і йшов на товарну станцію розвантажувати вагони з цементом, вугіллям, цеглою, лісом, аби заробити грошей і придбати за них книжки, які мені хотілося мати у власній бібліотеці. Тепер вони десь у мами на горищі, бо тут мені немає куди з ними подітися. Після захисту диплома переді мною відкрилося дві перспективи: або їхати в сусідню область, на село, вчителювати,

або залишатися в місті й працювати у Товаристві, що саме утворювалося і куди мене запросили на роботу, пообіцявши тимчасову прописку і кімнату в разі, якщо я одружуся. Я навіть гадки не мав тоді про те, що ця пропозиція просто жарт: адже для того, щоб одружитися, треба мати квартиру, а щоб мати квартиру, треба одружитися!

З перших же днів я цілком віддався роботі. Оберігати історичні пам'ятки, які належали й належать поколінням — хіба не благородна справа? Так було доти, доки мене якось не послали оглянути квартиру-музей всесвітньо відомого вченого. Я бував там і раніше. Завмирало серце, коли переступав поріг звичайної містечкової хати, в якій жила ця велика людина. Піч, лежанка, прості розхитані стільці, фотокартки, заведені в кустарні рямця... І тут жив колись геній! Тепер я їхав туди вдарити подивитися, як наші спеці обладнали музей, і потім доповісти Іванові Захаровичу. Те, що я побачив, ужахнуло мене: квартири-музею я вже не застав. Стіна, яка розділяла дві невеличких кімнатки, була викинута, піч, грубка, старі стільці, кустарні рямця — теж. Лишилася пофарбована в стилі а ля агітпункту зала, яку мали обставляти по-музейному.

— Що це ви зробили? — спитав я керуючого роботами і показав йому посвідчення.

Це був лисий чоловічок із залишками сивого волосся над вухами й на потилиці. Він страшенно перелякався, тицькав мені якийсь папір і, захлинаючись, белькотів:

— Ми — по плану, ось подивіться, прошу, подивіться...

Я сказав йому жорстоко:

— Бачу. Але самі-то ви розумієте, що, по суті, ліквідували музей?

Потім я їхав назад і думав: кому ж це здалося, що великому вченому не личить народжуватися у звичайній, майже сільській хаті? Та потрап такому до рук бочка, в якій жив легендарний Діоген, він і її перебудує на палац!

Іванові Захаровичу я сказав, що музею вже нема, і в кількох словах розповів те, що бачив. Я ждав, що він обуриється, принаймні буде схвильований і негайно візьметься до справи. Але, на мій подив, Іван Захарович, дуже спокійно, децю навіть театралью розкуривши сигарету, підвівся з-за столу, одійшов до вікна і довго мовчки стояв так спиною до мене. Права його нога в бездоганно випрасуваній холошці грала в коліні, й це означало, що він розмірковує. Тоді заговорив, як завжди, через довгі промовисті паузи:

— Миколо Гордійовичу, дорогий мій, давайте умовимось, що ви надалі будете діяти в згоді не лише з почуттями, а й з

розважливим, здоровим глаузом. Це я кажу вам, як батько. Розум бачить далі, аніж почуття. На те й дано людині другу сигнальну систему... Скажіть мені: що почуває людина, зайшовши в музей? Урочистість, високість людського духу, генія. Музей — це своєрідний храм. А ви хочете звести його до печі, стільців, якихось там кустарних рамок... себто приземлити ідею величності людського духу, генія, забуваючи, що буденщина ніколи не окрилювала людей.

— Але ж буденщина теж велична, — зауважив я, стримуючи сміх, що аж клекотав мені в грудях, — якщо до неї пильно придивитися. Уже хоча б тому, що вона — правда. Не родяться ж генії серед урочистих музейних вітрин.

— Так, — зітхнув Іван Захарович, як зітхають втомлені, але поблажливі до нетямковитого співбесідника люди, — але самої буденщини, хоч вона й правда, з чим я не до кінця згоден, мало для людини, їй треба ще й святі. Між іншим, усе те, чого вам так шкода, — Іван Захарович обдав мене ласкавою батьківською усмішкою ("Яке досконале вміння вести бесіду!" — подумав я мимоволі), — все до дрібниць буде відтворене на знімках. Їх покладуть у вітрину, як і особисті речі, сімейні фото, папери тощо. От і виїде поєднання правди буднів з правдою величності цієї людини. Так-то, любий земляче Микола Гордійовичу... Ай-я-я, такий ви молодий, сповнений сили, розуму, енергії... Перед вами все майбутнє. Їй-право, заздрю вам, по-доброму заздрю. Тільки ще раз прошу вас: тримайте свої емоції в ладу з розумом, підкоріть їх залізній волі... А тепер ідіть, перепочиньте з дороги день-два — скажете у відділі, що я дозволив, — та поміркуйте над тим, що я вам раджу. Сподіваюся, після відпочинку у вас буде інший настрій.

Іван Захарович провів мене до дверей, під руку, як завжди, і, як завжди, посміхався першою своєю посмішкою.

По дорозі додому я зайшов у кафе, замовив подвійну порцію коньяку, що давався до кави, і випив його залпом.

"Так, ви змінилися, Іване Захаровичу Ясько, — думав я, сидячи сам собі в кутку за столиком, над яким тихо шумів вентилятор і притискав до підлоги синій цигарковий дим. — Ви так змінилися, що в вас уже важко впізнати того юнака, що носив блискучу сплюснуту паншкетку на довгому паскові і, йдучи, підкидав її підборами — так низько вона звисала, того юнака із зведеними до перенісся бровами, що так пасували до рішучих промов на колгоспних зборах. Тоді ви говорили без пауз, бо вам не треба було добирати "тонких" слів. Ви, Іване Захаровичу, вирости".

Поруч зі мною, за іншим столиком, сидів якийсь матрос і гарненька дівчина. Матрос казав їй, граючи ясними гарними очима:

— А я до сих пір помню перший вкус поцелуя...

Перший вкус!

Він був іще дитиною, той матросик, але йому явно хотілося видаватися дорослим, матросягою. Розумію, служба. Правильно. Інакше ця дівчина тебе не полюбить... Треба бути дорослим і розсудливим. Треба тримати почуття у згоді з розумом!..

Другого дня я вирушив у пошуки роботи за фахом.

Годин з історії, як виявилось в міськвкно, до нового навчального року ніде не було. Тоді я попросився спершу в будівельне управління слюсарем до бетономішалок, далі свердловальником на завод і, нарешті, слюсарем по ремонту товарних вагонів, але мене ніде не взяли: вища освіта.

— Тебе держава вчила?— суворо запитав у мене начальник відділу кадрів у депо, стукаючи нігтем по дипломі.— Вчила. Одробляй!

— Але ж я можу відробити державі й у вас,— заперечив я.— Буду перевиконувати план. Я, де не працював, скрізь перевиконував план, чесне слово! І в депо теж.

— Ти мене не вчи!— розсердився начальник.— Дуже ти грамотний!

Він сказав ці знайомі мені ще з служби слова з такою знайомою інтонацією, що я виструнчився, посміхнувся й вигукнув весело:

— Винуватий, товаришу старшина!

О, якби хто бачив, як він випростався, як витяглася й затверділа його шия: так стройовий кінь реагує на клич сурми.

— Що, може, служили разом?— усміхнувся він.— Так я щось тебе не пригадую.

— Ні,— сказав я,— служили ми не разом, але в нас також був старшина...

— А-а,— децю розчаровано мовив він, перехилився через стіл, прискалив око й спитав дуже інтимно: — Признайся по правді: гуртожиток потрібен, постійна прописка, а там квартира. Так?— Відкинувся на спинку стільця й зареготав.— Ну? Не правда, скажеш? Зна-а-а-ю я таких!

Я взяв диплом і пішов до дверей. А він ще дужче зареготав, примовляючи:

— Зна-аю, знаю!..

Все це я пригадав, лежачи на Потаповичі з заплющеними очима, але воно не боліло мені. Боліло інше. "Погорда",— сказав Мирон. Ось що мені боліло.

...Сонце було вже, мабуть, високо, бо хрести на стіні, що розгороджує мою кімнату на "передпокій" та "залу" (до мене тут мешкала стара дівчиця дворянського походження, вона то й зробила собі цей "уютик"), лежали вже на підлозі. Я намацав під розкладачкою свою стареньку, але бездоганно точну "Победу" і подивився, котра година. Було пів на десяту. Рано як для суботи. Але в цей день я базарую на подільському ринку: заковую на весь тиждень картоплі, свіжої олії, квітів, таких, що довго стоять, редьки та базікаю з базаровими жінками про всяку всячину, приміром, про те, треба чи не треба підсипати суперфосфату, як садять грядки, яким буде се літо на врожай тощо, а якщо трапляються тітки з прив'ялими ознаками колишньої вроди, то жартома присватуюся до їхніх дочок, виходячи з такого міркування: якщо вродлива мати, то вродлива й донька! Тітки на те регочуть і кажуть:

— Е, що ж ви позаочі сватаєтесь. Приїжджайте та самі подивіться, мо', ще й не понаравиця.

А ті, що слухають наші баляндаси, докидають:

— Гляди, поїде він з города по дівку! Тут он які понаряджувані та гузнаті ходять — яку хоч вибере!..

Ці базарні походеньки привели до того, що я маю тепер безліч знайомих у кожному ряду, крім тих, де торгують мандаринами, гранатами й лавровим листом. Забачивши мене ще здалеку, знайомі мої усміхаються й кажуть: "Здрастуйте вам!.."

Я підхоплююся з розкладачки, згортаю і кладу в свою комунальну шафу постіль і гомоню до Потаповича:

— Як спалося вам, старий мій рипучий друже? Що вам снилося сю ніч — ліс, де ви зросли, меблева фабрика, де вас зварганили, чи магазин старих меблів, де я вас придбав за пів референтської зарплати?

Цей монолог я виголошую якомога інтимніше і водночас голосніше, щоб він міг проникнути крізь стіну з сухої штукатурки до моєї сусідки Лідії Костянтинівни. Потім замовкаю і прислухаюся. Спершу там чути обережні кроки — ближче, ближче, ближче... Ось рипнула підлога вже під самим плінтусом, і все стихло. Я уявляю собі, як вухо старенької, рафіновано інтелігентної сусідки притуляється до штукатурки, як вона тамує подих і нетерпляче жує губами, сподіваючись почути жіночий голос у моїй кімнаті, й кажу:

— Сходимо на базар, тоді будемо лаштувати сніданок, бо в моєму холодильнику нічогосінько. Ти згодна, ясочко?

І театральним жіночим шепотом відповідаю:

— Так, любий.

“Тепер чекайте, шановна Лідіє Костянтинівно, розвитку інтриги! — кажу я собі, одчиняю навістіж своє величезне, як царські врата у Володимирському соборі, вікно і роблю двадцятихвилинну солдатську зарядку з шістнадцяти комплексів. Потім обливаюся холодною після ночі водою з крана, одягаюся в сліпучо-червону мефістофельську сорочку, добре випрасувані в хімчистці штани, начищаю до сліпучого блиску черевики і, прихопивши дві сітки, гучно, щоб було чути сусідці, одмикаю двері. Далі відбувається така сцена. Не встигаю я вийти з холодильного відсіку між дверима, як сусідка швидко-швидко шльопає капцями по комунальному коридору і затуляє оком замкову щілину. Я чую навіть, як вона дихає — взимку в таких випадках із щілини йшла пара — і приплямкую губами.

— Добрий день, Лідіє Костянтинівно! — вклоняюсь я дверям і теж дивлюся при цьому в щілину. Наївна дитино, інтелігентна бабуся! Ви перестаєте плямкати губами, не сапаєте носом кільканадцять секунд, аж доки з німечних грудей ваших не вирветься булькотливий кашель, проте від щілини не відходите, бо знаєте, що тоді кризь неї мені буде видно світло у вашому коридорі, і я про все здогадаюся. Геніально, Лідіє Костянтинівно! Я високо ціную цю деталь вашої тактики, але ви жорстоко помиляєтесь: та, з котрою ви сподівалися мене запеленгувати, могла б піти від мене ще учора звечора, коли ви увімкнули свій облізлий, першого випуску, телевизор, цей чудовий приватний глушитель. А те, що ви не відповідаєте зараз на моє привітання, свідчить лише про одне: інтелігентність ваша (ви кажете “інтелігентность”) вицвіла. Ні, я не сміюся з вас, Лідіє Костянтинівно. Мене з дитинства привчено шанувати старість.

Щиро кажучи, я, Лідіє Костянтинівно, розумію, чому ви шпигуєте за мною. Одинокий мужчина, нестарий, з освітою й кімнатою по сусідству з вашою... Я вітаюся з вами ввічливо (“інтелігентно”) і не воджуся ні з дівчатами, ні з компаніями. А у вас є пристаріла донька, висока сухорлява дівчиця з хлоп’ячою зачіскою і в лакованих черевиках на товстих підборах. Коли ми з нею зустрічаємося на сходах чи біля під’їзду, вона дарує мені чарівну — так їй здається — посмішку і поводить бровами, як киця хвостиком, коли чує мишку в норі!

Вечорами вона співає під Майю Кристалінську, тільки надто вже сильним басом:

Опустела без тебя
земля-а-а,
Что мне делать, как мне быть,
скажи-ы-ы...

Місця для своїх вокальних вправ вона завжди обирає під моєю стіною... А коли ви, Лідіє Костянтинівно, гукаєте їй з другого кінця кімнати: "Лизок, это же вульгарно!" — вона відказує вам з холодним викликом: "Отнюдь, маман!"

Вона зневажає вас за те, що ви не подарували їй вроди і тепер їй нічим грати! Мені щиро жаль вас, Лідіє Костянтинівно.

От і все, що я знаю про вашу доньку. Але й цього досить, щоб ваш наївний задум не збувся. А він приблизно такий: добре було б (ви кажете: "чудненько"), якби Лізок закохав мене в себе і ми побралися. Тоді можна було б прорубати у стіні двері й ми мали б з вами повноцінну двокімнатну квартиру, дві зведені зарплати плюс вашу пенсію й вели б інтелігентний спосіб життя... Який він, той спосіб — о, тут би ви мене просвітили на всі сто!

Ні. Дякую за увагу. До того ж кімната моя, Лідіє Костянтинівно, — зовсім не моя. Я живу в ній, як зозуля в чужому гнізді. На жаль. А може, й на щастя...

У під'їзді, де мене обдає приємним холодком і де стоїть пожежний ящик без піску, миготять червоні, зелені, жовті, фіолетові зайчики од вітража, зробленого, мабуть, також на замовлення покійного генерала, бренькає гітара і чути хрипкий, наче з перепоею, голос:

— Генка, ложадь, ді суда, понял, нет?!

Ці гітаристи з нашого будинку. Вони щовечора тічкуються в під'їзді, що якраз під моїм вікном, співають якихось незрозумілих пісень з хрипким підвиванням, кричать, як коти в березні, й цілуються поза дверима з дівчатами-підлітками, яких вони називають своїми королевами. Коли матері вже десь після дванадцятої кличуть їх додому ("Геночка, синок, пора спати!"), вони відповідають так: "Ну, лано, лано, ща приду!" — і знову бренькають на гітарі. Минулого тижня я вишов до них, мовчки згріб кількох докупи і викинув з під'їзду аж на бруківку. Здається, вони оцінили мій вчинок належно, бо тепер не кричать по-котячому, співають тихіше, а якщо хтось новоприбулий з їхньої компанії зривається на дике підвивання — мені здається, що воно народжується десь у животі, — йому кажуть: "Ну, лано, кончай, ти!"

Тепер вони навіть здоровкаються зі мною ввічливо, як з учителем у школі, хоч я сумніваюсь, що вчителі для них більший авторитет, ніж мої м'язи. От і зараз, побачивши мене на сходах, вони швиденько прибирають ноги, щоб дати мені можливість пройти, встають з пожежного ящика, той, що з гітарою, затискає долонею струни.

— Добрий день!— вітаються всі гуртом і усміхаються до мене цілком щиро, навіть децю сором'язливо.

Я по-ротфронтівськи піднімаю вгору стиснутий кулак і кажу серйозно, як до рівні:

— Вітаю, хлопці!

Вони дивляться мені вслід з непідробною повагою, і я спиною відчуваю ті їхні погляди. Отже ви, любі мої жовтороті лицарі,— думаю я, мружачись, бо бруківка проти сонця блищить, наче скло,— шануєте силу понад усяку мораль. І довге ваше волосся, і сомбреро з бантами під підборіддям, вкритим пушком, і ваші джинси на нікельованих заклепках, і гітари — все це бездарна гра у відчайдушних ковбоїв, а нутро у вас із киселю. Ви любите — не можете не любити!— мужчину, але ні ваші батьки, ні школа, ні тим більше ви самі не вмiєте його в собі виховати — сильного, розумного, благородного й самовідданого. Ви не знали з дитинства опору життя, бо ваші матусі та бабусі начиняли вас манною кашею навіть у сквериках, де ви гралися. І тому вам буде важко жити. Ви це відчуєте незабаром і тільки тоді станете сильними. Мужчинами, а може, й мужами. Тільки тоді!

Я йду Узвозом до Подолу, мого улюбленого, брудненького, але найдемократичнішого в цілому місті Подолу, з його найдемократичнішим Житнім базаром, старенькими церковцями, вологим в'їтром з Дніпра і незліченними школами — подільці, либонь, найкраще розуміють "проблему одної дитини" і вмiють їй залобігти.

На Узвозі мало перехожих. Субота. Люди або ще сплять, або ж базарують. Тільки в сквері біля Андріївської церкви сидять на лавочках пенсіонери з онучатами в колясках та кімнатними собачками на пасках. Нині на Узвозі тихо. І теж через суботу, бо в цей день кіностудія теж вихідна. Але в понеділок студійці дадуть узвозівцям відчути, що таке кіномістецтво. Вулицю буде забарикадовано новенькими мішками з піском, вікна ближніх будинків заклеєно хрест-навхрест стрічками, за що хазяїни цих вікон одержать по троячці, а ті, котрим їх взагалі заб'ють щитами, навіть по п'ятірці. Наїде багато спецмашин та автобусів, і, коли бородастий режисер у береті та розхристаній на грудях сорочці — він грає р е ж и с е р а в італійському дусі — крикне в мікрофон: "Мотор!" — почнеться "бій". Німецькі мотоциклісти й піхота будуть дертися на Узвіз, щоб у лоб взяти барикаду, бо ні танків, ні артилерії, за задумом режисера і сценариста, у них не було, тактики оточень вони не знали і місто брали не з гори, а знизу. Вулицю огорнуть руді й сизі дими, горітиме викинута кимось на

смітник мотоциклетна коляска, витліватиме молоденька трава поміж вичовганим до блиску камінням на бруківці, валятимуться зодягнені в німецьку форму гіпсові "труп" піхотинців, а живі згорблено тікатимуть назад.

Потім бій ущухне, "наші" й "німці" зійдуться в гурт, посідають у холодку під будинком, утиратимуть брудний піт, смалятимуть сигареги, і хтось із "наших" питає в "німця": "А Ройтману не треба людей для масовок, не чули?" "Не чув", — скаже "німець". "Ех, пивця б оце!" — помовчавши, скаже "наш". "Та не завадило б", — погодиться "німець".

Тим часом режисер сяде біля камери й скаже операторові: "Тобі не здається, що у нас рідкуваті батальні шуми?" "Нічого, — заспокоїть його оператор. — Візьмемо у фонотеці справжні й накладемо на цей епізод".

І знову буде "Мотор!", захлинатиметься атака за атакою, куритимуть дими... І так до кінця робочого дня. Увечері на бруківці лишається чорні плями од сміття, розсипаний пісок та барикада, на якій ще днів зо три гратиметься у війну дівора. А років через два десь у селі, в напівтемному залі клубу буде чути вибухи, кулеметні черги — густіші, фонотечні, горітиме на екрані коляска з мотоцикла, тікатимуть "німці", і хлопчак кричатимуть у захват: "От дають наші, от дають прикурить!" Котрась жінка штовхатиме під бік свого сонного чоловіка, ойкатиме й шепотітиме йому на вухо так, що чутиме весь зал: "Диви, Іва, що робишця, диви!" "Що диви, — бубонітиме Іван. — Я тоді не таке бачив. А це — буза. Граюшця, граюшця... Ходім краще додому, бо мені завтра рано по жом їхать".

На порослих дерезою крутих пагорбах, що взимку загуляють Узвіз од шалених вітрів з Дніпра і на яких рано — ще по низах сніги лежать, — зеленіє молода трава, хлопчак грають у футбол. Коли хтось із них там, на рівній, зіструганій вітрами вершині, сильно влучить по м'ячеві, той на мить, здається, зовсім нерухомо зависає в повітрі над Узвозом, потім падає на бруківку й, підскакуючи на шербатих цегляних східцях, котиться мимо давніх будиночків аж до Подолу. Переймати його — найбільша втіха не тільки для узвозівської дівори, а й для дорослих. На вулиці зчиняється веселий завзятий гвалт: "Лови!", "Держи його!", "Переймай!" — одчиняються навстіж вікна, грюкають парадні двері, бо всі думають, що ловлять людину... А зрозумівши, в чому річ, розчаровано зачиняють вікна й двері, і на Узвозі знову запановує спокій, що скидається на миротворний сон дитини.

Однак тільки-но я поминаю останній, низовий будинок нашої вулиці, від спокою, що огортав мене там, нагорі, не

лишається й сліду: співають на крутих звивах колії трамваї, коротко й різко сигналять машини, скриплять гальма, підтюпцем біжать від автобусної зупинки до базару сільські жінки з кошиками та клунками за плечима — припізналися. По тому, як вони переходять вулицю, я вгадую, котра з них буває в Києві часто, а котра ні. Перші долають перехід завзято, аж відчайдушно, з тою зухвалістю периферійної людини, в якій на обличчі написано: "Ми теж кой-шо бачили!" Другі ж подовгу топчуться на тротуарі, то хапаючись за клунок, як машин стає менше, то знову ставлячи його біля ніг, як їх прибуває. Тим часом з того боку вулиці гукають: "Та переходи, Насте, якої ти трясці мнешся, їх не переждеш!" Тоді Настя легко, по-мужицькому, закидає клунок за спину і з посоловілими од страху очима пхається просто під машини. Ті моторошно скриплять гальмами, аж дим з-під коліс вихоплюється, шофери одчиняють дверці й, люто визвірившись, лають жінку, навіть не підозрюючи, що вона тої миті нічого не бачить і не чує, крім гупання власного серця і морозу поза шкірою... Коли мені трапляється застати на переході отаку Настю, я беру в неї клунок, її — за лікоть і веду через дорогу. Але, забачивши машину, що наближається, вона випручує лікоть і стрімголов біжить на тротуар. "Що ж це ви, тітко,— кажу я їй потім з удаваною докорою в голосі,— кидаєте мене напризволяще, а самі — драла. Виходить, я, молодий, хай гину, а ви, вже й так надивившись на світ, ще довше хочете жити... Це ж не по-християнському". — "Та боже вас сохрани! — паленіє вона.— Я про таке й думати не думала, як побігла. Бачу ж, що вона вже осьдечки, та й побігла... ненарошне. Спасибі ж вам!"

Буває й так, що добрих намірів моїх не розуміють. Беру, скажімо, в котроїсь клунок, щоб допомогти, а вона в крик: "Ти куди тягнеш! Куди! Хочеш, щоб міліціонера оно покликала?" Тоді я кидаю своє добродійство, сміюся, махаю рукою і йду геть, а навздогін мені летить, як груддя: "Ач який! Бачили ми таких! Що? Та он, пішов у червоній сорочці, оглядається, бачте? Мішок із рук виривав... Давай допоможи, каже... Чортів вурка!" Тітко, майте ж совість. По-перше, я казав вам "давайте", а не "давай", і не виривав мішка, а брав. А ще, тітко, мішок у вас такий важкий, що навіть я, колишній розрядник з важкої атлетики, не пробіг би з ним і десяти метрів!

"Дем-мократ!" — завжди згадується мені в таких випадках "мій добродій".

У вузькому провулку, що веде до базару і куди лише на годину-півтори в день зазирає сонце, навколо двох машин, що

зачепилися бортами, товпиться юрба зівак. Ви помічали, скільки їх у місті? Тисячі! Я вивчив їх за п'ять студентських років досконало і впізнаю цих любителів вуличної драматургії на відстані. Вони ніколи не ходять швидко, бо в них немає ніяких справ; їх завжди найчастіше штовхають, бо вони дивляться не на людей, а крізь них; до людей самих по собі зівакам байдуже, їм давай подію. Упав хтось — вони зупиняються й дивляться, як він устає, а якщо не встає, то тим краще, бо тут є елемент інтриги: встане сам чи "швидка допомога" забере; зіткнулися дві машини — роз'їдуться самі, чи їх потягнуть на буксирі і т. п. Дивляться зіваки завжди тупо й відчужено, як манекени, і тільки за якоїсь події очі їхні на мить оживають, а потім — знову тупіють. Щоб пересвідчитись у правильності своїх спостережень, я вдався якось до найпростішого експерименту: побачивши поперед себе мужчину, який ішов, заклавши руки за спину, і зачіпав плечима зустрічних, я випередив його, став під каштаном і задер голову на останній поверх якогось високого будинку. Порівнявшись зі мною, мужчина теж зупинився і теж задер голову.

— Ай-я-яй! — сказав я захоплено.

Мій піддослідний стояв мовчки і мерзлими очима сновиди шукав предмет мого захоплення. Тим часом я одійшов убік і став спостерігати. За кілька хвилин навколо нього зібрався гуртик, а ще за кілька — тротуар був запруджений зіваками! Вони дивилися на останній поверх — там на балконному перилі теліпалася якась ганчірка — й мовчали. Були й такі, що допитувались: "Що там, га?" То — низькопробні зіваки, перельотники. А ті, що мовчать, — стоїки! Вони стояли найдовше й рушили далі тільки тоді, коли в них поніміли м'язи. Нудний народ зіваки. І тепер, забачивши їх коло машин, що зчепилися бортами, я не звернув би на них уваги — пройдений етап, якби не помітив у гурті до болю знайому, як пишуть журналісти, широку, мов пуф, червону потилицю в шрамах од давніх фурункулів. Мені доводилося бачити цю потилицю колись дуже зблизька, крупним планом. Я запам'ятав її на все життя. То була потилиця нашого колишнього кербуда Калінкіна.

Зустрілися ми з цією оригінальною людинкою взимку минулого року, в той самий день, коли я нелегально — так мені принаймні здавалося — вбрався у свою теперішню хижку на Узвозі. Ключі від неї дада мені наша старенька кур'єрша тітонька Дуся, що й зараз живе по сусідству зі мною, поверхом вище. Дісталися вони їй після смерті старої дівичі дворянського походження, яку жаліслива тітонька Дуся доглядала кілька років: купувала їй продукти, мила підлогу тощо, — а як

вона переставилася, то поховала з миром, викидала на смітник стару трухлу меблю, залишивши собі одне-єдине крісло, ще годяще, та ключі. Другого ж дня, знаючи, як я бідую без хати і зайцем сплю у своїх товаришів по інститутському гуртожитку, вона віддала ті ключі мені, прошепотівши на вухо адресу, а вголос додала:

“Все одно наш Калінкін вселить туди когось незаконно”.

І я ризикнув. Діждавшись обідньої перерви, з'їздив у гуртожиток за чемоданом (тітонька Дуся сказала, що в кімнату треба щось “укинути”) і крадькома проник у божественний, сухий і не дуже запущений куточок. І хоч у ньому ще пахло старістю та сирими сосновими дошками від труни, серце моє співало: тепер я не заєць, а повноправний громадянин древнього міста. Те, що я порушив закон, мало турбувало мене, бо кербуд, судячи з того, що сказала тітонька Дуся, теж порушив би його.

А ввечері, коли я, болячись навіть клацнути замками чемодана, заходився ладнати собі на підлозі постіль з пальта й книжок, прийшов Калінкін. Він постукав досить рішуче й, коли я принишк, не менш рішуче сказав:

— Давай, давай одчиняй, я все знаю!

“Ну й сусіди ж у мене...” — подумав я кисло й пішов до дверей.

Тут відбулася розмова з улюбленої мною в дитинстві казки про загублену рукавичку, в якій оселилися всякі звірі.

— Хто? — спитав я лагідним тоном господаря.

— Кербуд! — сердито сказав Калінкін, теж тоном господаря.

— А я старший референт і приймаю гостей тільки вдень.

Я вирішив атакувати, покладаючи надію на слово с т а р ш и й.

Калінкін помовчав, мабуть, прикидаючи, наскільки моя посада висока, а може, його спантеличив атакуючий стиль відповіді, тоді відкашлявся й твердо, одначе ввічливіше, звелів:

— Одчиняйте.

Я повернув ключі, один і другий, пішов до чемодана і сів на нього верхи. Це була, як виявилось потім, моя фатальна помилка.

Увійшовши, Калінкін якийсь час мовчки вивчав моє обличчя, костюм, краватку, чемодан, затим сказав дуже ввічливо:

— Покажіть, будь ласка, ордер на вселення в цю квартиру.

— Ордера в мене немає, але незабаром буде, — сказав я і, помітивши його знузальну посмішку, швидко підвівся з чемодана. Однак було вже пізно. Калінкін обернувся до мене

спиною — отоді я й побачив незабутню його потилицю в шрамах од фурункулів,— ступив крок до дверей, висмикнув ключі, й вони дзеленькнули в його кишені.

— Завтра щоб я вас тут не бачив,— сказав він, дихнувши мені в обличчя горілчанам чадом.— Тут житиме людина, якій уже виписано ордер,— і повів очима по кімнаті хазяйновито, ніби прикидав, чи зручно житиметься тут тій людині, якій уже “виписано ордер”.

Ця його наївна брехенька (адже ордер на когось не міг бути виписаний так швидко) допомогла мені оговтатись.

— Ви були коли-небудь біля Історичного музею?— запитав я так само ввічливо, як він питав мене про ордер.

— Ну?— сказав він, закліпавши очима.

— Бачили там гармати біля входу?

— Ну?

— То якщо навіть ви притягнете сорока'ятку й заряджену поставите напроти дверей, я все одно звідси не піду.

— Викинемо!— майже весело запевнив Калінкін.

— Побачимо!— сказав я ще веселіше, хоч почувався пре-гидко.

Коли він пішов, пообіцявши на прощання навідатися завтра, я порвав носову хустку на клаптики і затовкмачив їх у замковій щілині, потім вибрав у чемодані найміцнішу краватку, зав'язав нею двері й ліг спати. Спалося мені, правда, кепсько, бо вздовж стіни, під якою я розташувався, раз по раз рипіла підлога від обережних кроків (видно, сусідка вивчала мене по звуках), у під'їзді горланили дикунські пісень з часів палеоліту і вичавлювали з гітари дратівливі звуки, до того ж перед очима в мене стояла широка, самовпевнена потилиця кербуда. Ні, я не боявся завтрашнього дня, бо вже давно органічно засвоїв Соломонів катехізис: “Усе минає”.

“Зараз мені погано,— розмірковував я,— бо кербуд хоче вижити мене звідси, але ж це погане має кінець, бо на черзі за ним — краше: адже надворі грудень, а взимку, чув я, з квартир не викидають”.

Мене мучило інше — сумніви. Я пригадав, що в розмові зі мною Калінкін разів зо два знімав кербудівську маску (зміст її такий, як і в масок усякого дрібного начальства: “Я все можу!”) і ставав іншим. Ось цього, іншого Калінкіна, я й не збагнув, бо думав більше про своє становище, ніж стежив за опонентом. А цього не можна собі вибачити. Таке в мене правило. І, лежачи на підлозі, я намагався відновити в пам'яті кожен його рух, погляд, вираз обличчя. Цю операцію довелося повторити кілька разів, доки те, що я шукав, нарешті,

прийшло. Я пригадав, як він скося зорив на мене, ніби прикидаючи щось в умі, й зрозумів: Калінкін шукав на моєму обличчі слідів почуття людини, яка тверезо розуміє своє становище й ладна погодитися на нічию, давши йому хабара! Справді, хіба Калінкіну не однаково, хто його дасть — я чи той, на кого вже “виписано ордер”? Я уявив собі, як він зараз лежить у своєму ліжку, не клапаючи дивиться в стелю й обмірковує можливі варіанти зупити з мене хоча б мінімальний внесок у його бюджет, і весело подумав: “Товаришу Калінкін! Не силуйте свою фантазію даремно. Я сам піду вам назустріч. Але ми ще побачимо, хто сміятиметься останній!”

Я вже засинав, коли в двері тихенько постукала тітонька Дуся й спитала змовницьким шепотом:

— Микола, Микола! Ну як?

— Все гаразд, тітонько,— підійшов я до дверей.— Тільки принесіть, будь ласка, якогось дроту...

— Зараз пошукаю,— сказала вона, помовчавши, і пішла на свій поверх.

Незабаром вона повернулася і просунула попід дверима шмат товстого іржавого дроту.

— Що, Калінкін ключі забрав?— спитала.— Приходив і до мене, погрожував у міліцію потягти... Ну, та ти не бійся, взимку не викинуть.

— Спасибі, тітонько Дусю, якось перебудемо.

— Завтра вставиш свій замок. А вийти можна й через вікно. Там невисоко.

“Мила тітонько Дусю,— подумав я вдячно,— таких, як ви, стратегів у світі не дуже багато”

— Ну спи,— сказала вона.— Тільки ж, як прийде ввечері, ключ виймай, а то й новий забере...

Я встав рано, одчинив вікно й подивився уздовж тротуару. Він був безлюдний, тьмяно освітлений лампочкою, що ледь помітно гоїдалася на стовпі біля Андріївської церкви, і білів од тоненького першого снігу. Я закрутив двері дротом, одмив іржу на руках, сляк-так почистив пальці й благополучно вивірився з вікна на карниз під'їзду, а далі по іржавих рогачиках, що тримали колись ринву, на тротуар. До початку робочого дня лишалося ще півтори години. За цей час я встиг придбати у господарчій лавці на Житньому базарі добрячий замок з буржуазною назвою “Сам”, випив теплої кави з черствим бутербродом і пішов на роботу. Тітонька Дуся нікому не сказала про нашу таємницю, ми тільки переморгувалися з нею змовницьки, тож мені не набридали з отим пустим підбавдюванням, що все буде гаразд, що головне протриматися і т. п.

Після роботи я зайшов до свого товариша ще з інституту Степана Очеретька і вивів йому суть справи.

— Вітаю!— щиро зрадів Степан і розчулено обняв мене за плечі. Степан належить до тої рідкісної породи людей, які вміють по-справжньому радіти удачам ближнього, а якщо коли й бувають акторами, то лише жартома та по відношенню до самих себе. Надумливий і аж хворобливо чулий, Степан завжди мучиться тим, що сам собі вигідає. Минулого року, наприклад, ще в інституті, йому здалося, що, як тільки він починає говорити, волосся скидає з нього шапку. Я здивувався, помітивши, що він, розповідаючи, хапається обома руками за шапку. Коли ж вислухав його пояснення, то, стримуючи сміх, порадив одпустити довше волосся, тоді, мовляв, йому важче буде підійматися... Місяців через два Степан, високий, як струлет (це мама каже так про високих), і худий, носив уже патли, що розпадалися по проділу навпіл і робили його схожим на студента-нездаху, який іде складати іспит з атеїзму, однак, забачивши попа, хапається за гудзик — є такий студентський забобон,— але йому все одно попадається в білеті та секта, про яку він ні слова не читав. Ще Степанові сняться щоночі чудернацькі сни. Він любить розповідати їх мені. Тому, як тільки ми здибаємося, я в першу чергу питаю, що йому снилося.

Коли я сказав Степанові, що вітати мене рано, й пояснив, чому, він захвилювався й спитав приголомшено:

— Що ж робити?

— Треба купити коньяку,— сказав я,— дістати якоїсь делікатесної закуски, задля ефекту, звісно,— й підемо до мене справляти день мого народження або ще щось.

І я пояснив йому свій план: якщо Калінкін прийде мене виганяти, а ми п'ємо, то він не сяде з нами тільки в тому разі, якщо має залізну витримку; якщо ж така витримка в нього є, наш стіл повинен спантеличити його, вселити повагу до моєї персони. Для цього згодилася б червона ікра, балик, яблука, шоколад, а ще краще ананас...

— Слухай, та це ж геніальний план!— вигукнув Очеретько.— Ходімо, друже, в театральну ресторацію, там жінчина сестра працює офіціанткою, то вже щось добудемо.

Вийшовши з ресторану, де нам пощастило дістати все, крім ананаса й червоної ікри (була тільки чорна), ми купили в першому-ліпшому гастрономі дві пляшки коньяку і подалися на Узвіз. Єдине, чого ми обидва боялися,— щоб кербуд не опечатав двері. Але двері були чисті, тільки на паркеті біля них стояла калюжка з-під талого снігу. Видно, Калінкін недавно

навідувався. Ми знову вийшли на вулицю, обстежили ближні під'їзди, бо кербуда міг підстерігати, коли я лізтиму у вікно, й зчинити гвалт. Однак його ніде не було видно. Мабуть, вирішив прийти пізніше. Діждавшись такого моменту, коли ні знизу, ні згори по Узвозу ніхто не наближався, я тим же шляхом, що і вранці, добувся кімнати, одкрутив дріт і впустив Степана. Ми швидко накрили стіл-лутку, розіклавши на газеті бутерброди з баликом, чорною ікрою, свіжі помідори, огірки, лимони, шоколад, коробку дорогих цукерок, випили потроху з подарованого мені колись на день народження срібного стаканчика і стали ждати кербуда.

За кілька хвилин коньяк зробив із Степаном те, що йому й слід робити: він геть розм'як, очі засяяли такою вселюдською добротою, якою були обдаровані лише Христос та князь Мишкін.

— І чому воно оце, Миколо, так ведеться, — тихо гомонів він. — От ми з тобою, можна сказати, чесні люди, а сидимо й ждемо якогось там кербуда, щоб задобрити його за оцю смердючу кімнату. Так воно оце гидко, ну так же гидко! Ну, скажи мені, що він таке є на цьому світі, га?

— Ти й при ньому заведеш такої? — поцікавився я.

— Ні-ні, — злякано замахав Степан довгими й худими руками. — При ньому ти мене ще побачиш! Це я так, поки він прийде.

— Степане, — сказав я, — ми з тобою знаємо, що обмежені люди прагнуть себе якось возвеличити, щоб хоч у дрібницях стати вищими за інших. Сама по собі людина рідко возвеличує себе, бо для цього потрібні певні зусилля. Це роблять обставини, в які вона потрапляє, об'єктивний момент, як сказав би наш колишній викладач філософії Ол. Мик. Завгородній. Кербуд Калінкін, завдяки якимось там своїм якостям, став кербудом. Це підняло його у власних очах. А тепер додай до цього ще його можливості, владу, і ти зможеш увявити собі, що в ньому на сьогодні залишилося од нормальної людини. Пішик! Та ще бажання здерти з мене хабар. Обставини, влада, хоч малесенька, це, брат, своєрідний духовний клімат. Він поки що, завдяки нашим забобонам, часто-густо керує людиною, а не навпаки.

— Я розумію, — кліпав своїми добрими очима Степан. — Але...

Саме цієї миті рипнули двері — я лишив їх незав'язаними — і на порозі став Калінкін. Він тримав руки в кишенях і мав вигляд людини неблаганно суворої.

— А-а, — підхопився йому назустріч Степан з такою непередбаченою радістю в очах і так гостинно розкинутими ледь не

од стіни до стіни руками, що я був ошелешений його здібністю так швидко, по-кіноакторському перевтілюватися.— Ви товариш кербуд? А Микола Гордійович,— Степан кивнув на мене,— бідкався, що вас нема й нема. Оце доречно!

“Переграє, все діло може зіпсувати”,— подумав я.

— Що там надворі — морозець давнуч?— воркував Степан.— Роздягайтеся ж у наші хаті!

Тут він ніжно поклав свої руки-вервечки на плечі кербудові.

— Проходьте та поздоровте мого друга з новою посадою... Заступник директора Товариства Микола Гордійович Порубай! Ну, ну, прошу, прошу.— І вже розстібав гудзики на кербудовому пальті, і вже допомагав знімати його, роблячи це, як досвідчений швейцар, проте з гідністю людини шляхетної.

Калінкін тільки покретував і ніяково бурмотів:

— Да... Так-с... Он як... Що ж, приємно... Подождіть, там десь мій гребінчик у пальті... Ага... — І вже йшов до мене, підтримуваний за лікоть синювато-прозорими Степановими пальцями.

“Пробач, що я трохи змінив програму, але так буде краще”,— казали мені Степанові очі.

“Нічого,— відповів я йому поглядом,— начальницька роль мені знайома”.

Я підвівся назустріч Калінкіну і в завченій, шефовій манері, виписавши долонею дугу зверху вниз, подав йому руку для потиску. Потім вишуканим жестом вказав на Степана, недбало підняв одну брову і промовив:

— Знайомтеся: Степан Григорович Очеретько, головний редактор альманаху “Огородництво”. Ранні помідори, огірки, капуста — усе в його можливостях.— З цими словами я вказав очима на ресторанный гідропонічний огірки й вірменські помідори.

Степан ледь помітно кивнув мені, мовляв, редактор то й редактор, а Калінкіна обдарував прихильною посмішкою.

Я налив спершу “гостеві”, у срібний стаканчик, а собі й Степанові у пластмасовий, з бритвеного набору, сказавши, що ми взагалі не вживаємо, то нам вистачить і по половинці. Це, здається, правило на Калінкіна приємне враження. Він підняв свій стаканчик до очей, читаючи, що там написано, і я пожалкував у ту мить, що там було вигравірувано: “Миколі Порубаю від Вакха”, а не “Нашому дорогому Миколі Гордійовичу, людині вимогливій і справедливій, од підлеглих...”

Ми пили за мою “нову посаду”, за “головного редактора сільськогосподарського альманаху”, за дружбу, за те, що гора

з горою не сходиться, а ми, люди, маємо сходитись, бо так легше долати життєвські незлагоди...

Після п'ятої чи шостої чарки Калінкін раптом сказав:

— З вашою посадою, Микола Івановичу...

— Гордійовичу, — лагідно зауважив Степан.

— Ну, Гордійовичу, — фамільярно погодився Калінкін. — З вашою посадою можна б і крашу квартирку вибити. А тут що? Дванадцять метрів... Плюс ордера немає.

Мене збентежила не стільки його фамільярність, навіть не закид про ордер, скільки те, що він зрозумів невідповідність між моєю "посадою" і метражем квартири.

На поміч прийшов Степан.

— Сучасний керівник, шановний мій, — прорік він, піднявши вгору тонкого й довгого, як диригентська паличка, пальця, — має бути скромний у побуті.

— Да, кхм... Це правильно, — хижувато осміхнувся Калінкін і скосив очі спершу на порожні пляшки, затим на годинник. — Ну що ж, мені пора, товариші. Сімейство, знаєте, жде.

"Коньяку більше немає, а не сімейство", — подумав я і рушив слідом за ним до "передпокою", відчуваючи, що саме зараз настала мить давати хабар, або, як казали у нас на будівництві, кинути на лапу. Я ніколи й нікому в своєму житті не золотив руку, не знав, як це робиться, і мовчки стояв супроти Калінкіна, понуро спостерігаючи за тим, як він старанно обгортає пуховим кашне червону, певно, тверду, як у старого вепра, шию. Рука моя, що тримала в кишені цупкий жмутик десяток — свіжу зарплату, — спітніла. З того, як Калінкін скоса мацнув мене поглядом за кишеню, я зрозумів, що він жде.

— Скільки мені треба заплатити за цю кімнату? — спитав я хрипко, чужим голосом.

Калінкін невдоволено засапав. Він, мабуть, хотів би обійтись без свідків, але Степан зайшовся таким гучним і непідробним кашлем, що він умить заспокоївся й сказав:

— Може б, ми трохи пройшлися?

Я провів його до старовинного будинку з похмурими стрічастими вежами, в яких волого шепелявив вітер, мовчки віддав гроші, і він теж мовчки, трохи перехнябившись, спроводив їх до бокової кишені. Тоді сказав діловито:

— Воно, знаєш, так буде надійніше. Поговорю з ким слід за чаркою — та й живи собі до весни, а тим часом ордерок виб'єш.

Він потис мені руку, чіпко, з тою ж таки грубою діловитістю, й додав:

— А ключики, повір, забув в управлінні. Зайди якось.

“Ключики потрібні тобі для виправдання перед начальством, якщо воно дізнається про мою й твою авантюру”, — подумав я, а вголос додав:

— Нічого, обійдуся.

І ми розійшлися. Я повернув угору, до церкви, що ледь бовваніла своїми прекрасними контурами крізь риштування, а Калінкін шаснув у якийсь провулок.

— Скільки? — запитав Степан, коли я повернувся.

— Сьогоднішня зарплата, — зморено сказав я.

— Міг би й більше зідрати.

— Міг би.

— Виходить, не ми його дурили, а він нас, — кліпав добримися посоловілими очима Степан.

— Ми — його, а він — нас, — сказав я. — У таких людей, як цей тип, замість розуму є непоганий нюх. Інакше як би він опинився на цій посаді? Але останній епізод у цій грі я залишив за собою...

І все ж я почував себе прегидко, як у сні з гнилою капустою. Я знав, що принизився і що ніколи цього не забуду й не вибачу собі. І заради чого! Тільки заради того, щоб мати на землі й свій куток, не ночувати зайцем у гуртожитку, не принижуватися знову ж таки. Та й виміняв шило на мило!

Того вечора я вперше за все моє життя відчув, як не з руки бути інтелігентом. Якби цей Калінкін зустрівся мені до інституту, я показав би йому диктатуру пролетаріату...

Було вже пізно, коли я одвіз Степана додому на таксі, вибачився перед його дружиною за вимушений “банкет” і пішки через весь Поділ поплентався на Узвіз вставляти новий замок у свої, бодай до весни куплені двері.

Од того часу я жодного разу не зустрічав Калінкіна. Тітонька Дуся, яка приятелювала з двірничкою, сказала мені, що його нібито зняли з кербудів і “кинули” кудись чи то завмагом, чи то завбазою. І ось тепер — така зустріч.

— Добрий день! — сказав я тихо, навіть з відтінком інтимності, в широку потилицю Калінкіна і пошкодував, що не можу в ту мить, коли він обернеться, наставити перед його ясні очі розгорнуте посвідчення працівника відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності.

Спершу Калінкін подивився на мене відчужено порожніми, як і у всякого зіваки, очима, тоді вони ожили, метнулися з боку в бік, наче шукали можливості втекти, але, переконавшись, що тікати нікуди, хутко змінили тактику — заіскрилися фальшивою радістю.

— А-а, це ви!— сказав так, немов давно жадав цієї зустрічі, і вхопив мене за лікоть.

Я дивився на нього дуже спокійно, як дивлюся завжди на того, хто мені бреше.

— Може б, ми трохи пройшлися,— запропонував я, намагаючись достеменно відтворити ту інтонацію, з якою він пропонував мені пройтися тоді, взимку.

Проходитися йому явно не хотілося. Це я помітив по тому, як обличчя його враз попіснішало, проте він сказав:

— До базару хіба, вип'ємо в молдаван по склянці вина за стару дружбу...— Такий нахаба! Усміхнувся й міцніше стиснув мій лікоть.

Біля зеленої будочки з молдаванином, який розливав каламутне зеленкувате вино з чайника і питає: "Халотного? Тьоплахо?"— товпилися базарні "ханиги", що вже встигли наклашчати по сорок копійок і тепер збували їх. Я взяв дві склянки "халотного".

— Ну, давай за те, щоб наша доля...— почав Калінкін, але я лагідно перебив його.

— Моя і ваша.— Й рішуче підніс склянку до губів, щоб він не зауважав чаркуватися. Ми пили і примруженими очима дивилися через вінець склянок один на одного. "Що, виганяють з кімнати і ти пронохав, що ні з ким я про тебе не говорив?"— питалися його очі. "Ні, ще не виганяють, але виженуть, бо весна,— одказували мої.— А те, що ти ні з ким не говорив і не говоритимеш, я знав ще тоді, коли кидав тобі на лану. То був чистий твій прибуток, як кажуть економісти".

— Ми з вами мусимо розрахуватися,— мовив я, коли вино було випито.

— А може, ще по одному?— спитав він.

— Не з винарем. З державою,— сказав я, дивлячись просто йому в душу.

— Як?

— А так. Ви повернете мені гроші, що взяли зимою, хабара, я віддаю його державі за те, що п'ять місяців незаконно прожив у її кімнаті. Це могли б зробити й ви, але я вам не довіряю.

— Ннда?! І як же ти їх оддаси, га?— Він прискалив на мене хижіє насмішкуюче око, але я змію перемагати ще й не такі погляди — абсолютним олімпійським спокоєм!

— Не турбуйтеся. Існує безліч форм повернення боргу. В даному разі, скажімо, я куплю на всі шістдесят п'ять карбованців, які ви мені обов'язково повернете, лотерейних білетів. Ці гроші підуть на розвиток народного господарства...— Я говорив повільно, розважливо, як людина, яка про-

йшла Крим, Рим і мідні труби.— Якщо ж мені пощастить щось виграти, я й на виграш куплю білетів. Так триватиме доти, доки я нічого не виграю. Зрозуміло?

— Нічого я в тебе не брав!— прошипів він просто мені в обличчя.— Спробуй, доведи!

— А редактора альманаху "Огородництво" забули, пане Каалінкін? Він усе знає і не відмовиться засвідчити.

— Ну, дивись, тобі теж не поздоровиться,— сказав він крижаним голосом.

— Так,— спокійно погодивсь я.— Але вам удвічі. До того ж я одинак. "Одна голова,— як кажуть росіяни,— не бідна, а бідна — так одна." А у вас сімейство, самі розумієте... Одне слово, говорити мені з вами набридло та й ніколи. Адресу ви мою знаєте, прізвище можете записати або запам'ятати: Порубай Микола Гордійович. Жду переказу три дні, потім — дію!

Я повернувся й пішов геть, а він сказав мені у спину з ненависто людини, підступно зраженої:

— Пр-ройдисвіт!

"Дем-мократ!" — згадав я знову і зареготав так, що на мене озирнулися, як на дивака чи божевільного.

На базарі я ніколи не поспішаю купувати те, що мене цікавить, а по кілька разів обходжу любе мені торжище, щоб увібрати в себе всі його принади: різноголосий гамір, що не вщухає й на мить, а дзуремить, як гірський потік по камінню, обличчя, одяг, сварки, товари...

— Беріть, не пожалкуєте. Не пожалкуєте, кажу.— Це прорікає дід, бородатий, високий, у кожусі, дивиться кудись понад людськими головами, як апостол. Продає пшеницю у квітчастій ситцевій торбинці.— Зерно ж — як пучка ось.— І показує пучку.

А од олійних рядів пахощі, як од олійниці.

Яблука червоні, жовті, як липовий мед, аж білуваті, червонобокі, темно-зелені, як рута, зелені у чорну латочку...

— Беріть, беріть, вони хоч і рябенькі, зате добренькі...

Вірмени з апельсинами та мандаринами, уже гниленькими, останніми, тицькають свій товар прямо в вічі:

— Паакуй, дівушка, самій лучшій даю... Тибє — самій лутшій!

Тітка з хроном промовляє:

— Беріть хронець. Дивіться ж, який дорідний хронець — як макогони! Сама б їла, та грошей треба...

Тинявся якийсь молодик, тримаючи кінчиками пальців дві жовті-прежовті мочені груші за довгі хвостики, видно, з тих, що вивчають життя народу. Пішов до молдаван-винарів, а звідти поринув у ряди вже без груш...

Жінки з величезними плетеними кошиками, з яких виглядали плити мороженої риби, ходили понад рибними прилавками й казали одна одній захоплено:

— А канбали!..

— Е, я її противлю. Таке однооке — чортій-що. Я ось хека нагатила кошик, на тиждень буде смажити!..

Стояв інвалід на милицях, обвішаних мишоловками, і припрошував неголосно:

— Купуйте мишоловки, кому треба, залізні, вічні мишоловки!

А в найглухішому кутку базару, де завжди походжають старенькі в'язальниці й продають з-під поли в'язані дитячі шапочки, шарпетки, рукавички тощо, де гендіюють усякими недоносками, хвацько, весело гукали:

— К-хому-протез-два-п'ятдесят! Ну?! Нак-кидайсь!

Я пішов на цей голос. Чого-чого, а такого товару мені на руках ще не доводилось зустрічати. Протезом торгував червонощокий чоловічок на дерев'яній ступці. В нього були швидкі й трохи нахабні очі.

— К-хому протез?— питався він і дивився в очі перехожим з відвертим викликом.

— А який же з нього толк?— підступивсь я.

— Який?!— здивувався дядько.— А ось, ось, ось!— Він швидко перебирив тремтячими пальцями новенькі ремінці з нікельованими застібками.— Це що, не товар, скажеш? Найкращий рант, якщо ти в цьому ділі тямийш.

— Випити хочеться?— спитав я прямо.

— Хочеться,— з не меншою прямою одказав він і затис протез під пахвою.— Пригостиш?

— Пригощу.

— Тоді ходімо, я знаю одну контору, тут недалеко.— І вже йшов поперед мене, веселенько постукуючи ступкою.— Ти що, теж учора перебрав? Ха-ха! Я ж бачу, що очі з димком!

“Кляте вино,— подумав я.— Та ще з ким випите!”

А йому сказав:

— Перебрав.

— Ну так я і знав!— зрадів він.

Я вже помічав, що найгіркіші п'яниці дуже радіють, коли бачать, що й “культурні” випивають нарівні з ними. Це схоже на побратимство людей. Якось, будши в лікарні, я помітив, як здружуються люди, що перенесли однакові операції, чи хворі на однакову хворобу. Це — те саме, тільки в іншому варіанті.

У смердючій забігайлівці нам налили п'ятдесят і двісті, причому “товариш” мій образився, що я взяв собі менше,

і навіть долив мені грамів п'ять із суто компанійської солідарності... Коли ми випили й закусили пиріжками з капустою, які пеклися, певно, тижнів два тому, я сказав йому:

— Оце похмелилися і йдіть додому. Не продавайте протез, він вам самому здасться. І потім — незручно: ідуть люди, дивляться й думають, що не скрута вас привела з цим товаром на торг, а чарка.

— Правильно, друг! Чарка. Ну ти не думай, я не з тих, що алкаші. Ні-ні. Повір. Віриш?— Він уже сп'янів. Умить. Але я сказав:

— Вірю, друг. На все краще.— І пішов, упевнений, що він вернеться назад.

Коли я вже скупився і шукав лише квіти, то знову почув з глухого кутка базару:

— К-хому-протез-два-п'ятдесят! Ану не штовхаться! По черзі підходь!..

І так зі мною завжди: хочу як краще, а виходить на гірше..

У квітковому ряду зустрівся мені Степан Очеретько. Він вимахував довгими тонкими руками й казав тітці, що торгувала сон-квітами:

— Ну, як-таки так, тіточко, трава травою, а ви півкарбованця гнете! Бога побійтеся!

— Всі квіти — трава,— незворушно одказувала йому тітка, видно, з приміських, бо сільські жінки м'якші, жартівливіші й поступливіші.— А богом ти мене не лякай, його вже давно немає.

Я поторкав Степана за плече й сказав, сміючись:

— Ходімо далі. Ця тітка з того поріддя, що торгувало колись Ісусовим волоссям.

Степан мені зрадив, обняв, як завжди розчулено, а квітка сказала:

— Нахали!

Ми зареготіли їй у відповідь, купили в якогось хлопчика з сором'язливими очима пролісків — ах, як вони пахли талим снігом і вологістю березового кореня!— і рушили шукати Степанові пугаючої картоплі. Я повів його до знайомого діда, який торгував "елою з Остра". Так я його й прозвав, бо всякому, хто допитувався, яка в нього картопля, старий одказував, необразливо посміхаючись: "А ви покуштуйте.— І вже серйозно, навіть дещо звисока, додавав: — Ела з Остра!"

Біля старого ми застали чергу і якогось дивака, зодягненого, незважаючи на раннє весняне сонечко, по-зимовому, в модній шапці з козирком і з не менш модним великим портфелем у руді. Він утирав піт і дуже голосно гнівався:

— Що за чортів батько! Оббігав увесь базар — ні в кого немає підходящої картоплі! А чому? Розледачили селяни, розілися, у карти грають, самогон жлуктять, телевізори дивляться.. Безобразія! Оце у вас, хазяїн, нічого, по-моєму. Чи як?

— Нічого,— мирненько відказав старий, помовчав, накладаючи картоплю на ваги, і закінчив: — Тільки якби я, товаришок, зав'язався галстуком та взяв у руки оте, що ви носите,— він кивнув на великий портфель,— то й мене б тут не було..

В черзі засміялися, а “товаришок” перестав утирати ніт, зніжковів і проказав:

— А ви, дядьку, бачу, із тих, що за словом у кишеню не лізуть.

— Е, синок,— мовив старий, не зводячи на нього очей,— якби я за кожним словом у кишеню ліз, то вже б давно кишені пообривав к лихій мамі..

Ми з Степаном весело переморгнулися, бо вже говорили колись про те, як влучно і просто вміють дядьки приборкувати зухвалих розумах.

Потім ще ходили по базару, з ряду в ряд, просто тинялися, і Степан розповів мені черговий свій сон:

— Такий печальний сон, ти знаєш... Наче прокидаюся я, в кімнаті повно сонця, а по підлозі повзає величезний краб і ріже своїми клешнями новий мій плащ “болонью”. Отако: клац, клац, клац — тільки клапті летять... А я лежу, дивлюся, й так мені шкода того плаща, що аж заплакав! Прокидаюся, висить мій плащ цілий-цілісінький. То так зраділося... А це думаю: чи не зріжуть мені прогресивку?

Я втішив його, що цього не станеться, бо знав, що він тудяга, і ніколи не було такого, щоб він чогось не доробив навіть за інших — така в нього вдача.

Тоді я розповів йому про свою бесіду з Калінкіним.

Степан тихо посміявся й спитав:

— Як ти думаєш, принесе чи не принесе?

— Принести, може, й не принесе, а прислать не забариться. Адже діватися йому нікуди. Тут, як то кажуть, хоч круть-верть, хоч верть-круть. Треба ж провчити хоч одного пройди-світа! І потім ще одне. Я ніколи не забуваю свого приниження і не вибачаю тим, хто змусив мене до цього. Це, знаєш, той камінь Сізіфа, який я котитиму все своє життя.

— Ти знову надумав щось?— тихо спитав Степан.

Хто-хто, а він мене таки добре знав. Адже ми п'ять років спали в інститутському гуртожитку голова до голови, п'ять років ділилися останньою копійкою і найпотаємнішими думками своїми.

— Так. Я поїду, Степане, звідси, поїду на село вчителювати. У найглухіше село, аби тільки були там хоч маленький лісок і річка, а не голі обрії.

Степан засмутився й мовчав. Він провів мене до початку Узвозу. Там ми пристояли трохи вдихаючи запахи ще чистої молоді травиці та оживаючої дерези похід кручами, і, потиснувши один одному руки, розійшлися: я подерся на гору, Степан повернув назад. Пройшовши з десяток кроків, я обернувся, відчуваючи, що Степан зробив те ж саме, і не помилюся: він стояв з опущеними од авосьок з картоплею плечима, дивився на мене, і я здалеку відчув, скільки смутку в його очах, я усміхнувся йому і підняв руку з пролісками.

Степан кивнув і пішов серединою бруківки, вже не озираючись.

Я зрозумів, що думав Степан, коли проводжав мене, і що, мабуть, сказав би, якби ми менше знали один одного. Він пораяв би сходити до шефа і, використовуючи його земляцьку прихильність, попросити, щоб добився дозволу жити мені в цій узвозівській кімнаті. Адже в нього є відповідні зв'язки, авторитет і т. п. Ні, ні, Степане. Нікуди я не піду і нічого не проситиму. І річ не в тому, що Іван Захарович зрозумів моє ставлення до новоутвореного музею великого вченого. Річ у тому, що якби колись він зустрів мене, як я повертався з свинарника, то не спитав би, чому на мені такі старі куфайка й чоботи і чому я такий малий виріс — він спитав би, що в мене в кишнях...

Дома на мене чекав лист від мами, і я зрадів, бо ні від кого не одержував таких заспокійливо цілющих листів, як від мами. Пише вона без усяких граматичних умовностей (читаючи її листи, я вже сам розставляю крапки, коми тощо, крім чотирьох-п'яти знаків оклику, які вона неодмінно виводить товстими кілочками після слова "зрастуй"), думки її абсолютно розковані, немов не пише, а гомонить до мене з хатини, пораючись коло печі.

"Зрастуй!!! сину мій, Миколко. Ти, як я купила отоді поросятко, казав, що воно хороше буде, їстівне й веселе, а воно ні к трясці — гурчить та й гурчить, що не понесу, не їсть, а тільки смокче. А як же ти там, синочку, чи є хоч їсти та вдягти? (В армію, а потім і в інститут вона писала мені: "Чи ти ж хоч наїдаєшся?"). Снівся оце недавно, що хворий, то, може, й сиривді, не дай бог? Воно ж таке: про що думаєш, те й сниться. А я тільки про тебе й думаю. Хіба ото роблю щось, тоді ж про роботу й думаєш. У нас весна, тепла та гарна як невісточка. Лукні вже залило аж по сосну, а місцями й сосну залило.

Ходила оце вчора, дивилася, то й шишки плавають і сушнячок такий, що якраз у піч, горів би, як солома, а так пропаде, з повинню піде кудись. Тепер мені веселіше: то в дворі прибираю, то листя в садку згрібаю та палю, то оце грядочку під квітник скопала. А зимою страх як сумно було. Снігу понамітало, бурюлок понавیشувало... Глянеш у вікно, а вони, як оградка. З покрівлі курить, наче дим. Ще згорю, думаю. А воно — сніг. Знаю ж, а страшно. Що то воно, як сам у хаті сидиш. Ото тільки й розваги, що сусідський Васько. І досі з соскою ходить. А вже ж четвертий годок йому. Стоїть, було, зимою в паальтечку, у валянцях, у шапці теплій, а в роті соска. То й обізвешся: "Здоров був, Васько!" Він витягне соску, скаже "дастуйте" — і знову смокче. А ти її колись і в рот не брав. Що дамо, то ти й викинеш і викинеш. Та воно й краще, менше сміття в рот нанесеш. Колись, як я ще малою була, тих сосок і не знали. А тепер усього понавиду мували — і сосок, і бомбу таку, що десь як упаде, то й землю переверне. Колись такого не було, та й жили ж люди. Бачила вчора бригадира, питаю, коли орати почнуть, а він сміється й каже: "Хіба вам, тітко, не однаково коли? Вам як пенсіонерів в останню чергу оратимуть!" Отакий! А я ж йому, як ще маленьким був та ходив до молотарки підобідувати з матір'ю (я тоді саме кухарила), все, було, й підсиплю їм густішого, все, було, й підсиплю, бо шкода, мале ж іще. Ну, та нічого, йому теж колись гикнеться, як постаріє. Адже ж і він колись буде пенсіонером, бодай його не діджати. Ходила вчора одвідувати діда Трохима, пирогів гаряченьких понесла та яблук квашененьких, м'які такі, і беззубому можна їсти. Негодящий дід. Йому вже полежать би, оддихнуть старістю, а він грушу посеред двора пиляє, помаленьку так, чирги-чирги, та й закуняє проти сонця, тоді прокинеться та знову чирги-чирги... Кажу: "Вам би, діду, вже й годі отак ворочатися". А він: "Доки ворочаєшся, доти й живеш". Теж правильно. Шкода буде діда, як умре. А колись же такий веселий був, співучий та танцювитий — куди твоє діло! Отак живеш, живеш, та незчуєшся, коли й життя мине. Ну, годі, а то я все про себе та й про себе. Сказано, старе — як мале, все щось белькоче та й белькоче. Як же твоя квартира? Так хочеться подивитися на неї хоч одним оком. Ти зразу всієї меблі не купи, а по одному, бо де ж тих грошей набратися. А як по роботі? Дивися ж там, шануйся, слухай начальства. Слухняного, кажуть, і бог слухає. Оце писала тобі вчора, та ще й сьогодні півдня прихватила, бо поганий з мене писар: півлисточка доки напишу, то вже й рука заболить, оддыхаю, тоді знов сі-

даю. А тепер понесу вкидати, попрошу Дмитра-поштаря, щоб адресу написав, бо я як нагордзяю, то ще й не дійде. Цілую ж тебе, синочку, тисячу разів. Може, й не все написала, що думалося ночами, ну, та вже що написала, те й читай, бо новин видаючих нема.

Твоя мама”...

Я прочитав листа, сів на Потаповича, від чого він застогнав як тяжко хвора людина, і сидів так хтозна-поки. Мені уявлялося село, в якому я незабаром опинюся, старенька баба, до якої мене поставлять на квартиру... У неї обов'язково буде такий старий, як і вона, пес, що вже ні гавкати, ні їсти не може нічого, крім побовтюшки, а вночі постогнуватиме в своїй халабудці, як он той, що в сторожа Андріївської церкви. Бабуся готуватиме мені їсти те, що й собі, і казатиме щоразу, як мама любить казати: “Іж, синок, на здоров'я. Може, баба й не такого наварила, зате багато!” Я рубатиму їй дрова, носитиму воду, а вечорами сидітиму над планами уроків або над Плу-тарховим “Порівняльним життєписом”...

А мама тим часом житиме самотиною.

Я, звичайно, міг би вчителювати у своєму селі, але туди не втовпишся: стоїть воно над большаком, до обласного центру двадцять кілометрів, кругом ліси, луки, річка — з таких сіл прислані вчителі не тікають, а залишаються назавжди, навіть молоді.

Сонце вже давно зайшло за протилежний бік будинку, і в моїй кімнаті оселилася приглушена, червонувата від стін, пофарбованих колись у темно-вишневий колір, півсутінь. Я переодягся в домашнє й заходився смажити на своїй кустарній плитці картоплю — “елу з Остра”. Обидві мої конури — “зала” і “передпокій” — наповнилися пахощами гарячої олії, замки на чемодані в кутку тьмяно блищали, мов два квадратних ока, дерев'яний волик на лутці сумно дивився на мене, здавалося, він ось-ось зареве потихеньку. А Потапович похмуро спостерігає за тим, як я хожу з кутка в куток, розганяючи плечима густий цигарковий дим.

Галя, думав я, що їй сказати, як з нею принаймні попроситися? Адже я не знаю її, а тільки відчуваю в ній щось рідне, дороге мені, може, найдорожче. Не буду ж я пояснювати їй, що посмішка мого безпосереднього начальника ображає мене, як подачка, що бігати й вибивати, словами Калінкіна, ордерок і прописочку я ніколи нізащо не стану, бо вважаю це принизливим, несумісним з людською гідністю. До того ж наші з нею стосунки... їх, по суті, немає. Адже ми спізналися

лише очима, обізвалися одне до одного душами. Чи, може, така вона і є — любов, що промовляє в німій розмові очей, душ, живе в отій прекрасній миті, яку не можна зупинити?..

Почалося це з того несподіваного для мене вечора, з тої ожеледі, синьої в сутінках і жовтуватої у світлі з вікон на Узвозі. Яюсь, повертаючись з роботи вже при ліхтарях, я наздогнав на Узвозі, якраз супроти церкви, дівчину з важкою поштарською сумкою за плечима. Дівчина горбилася від своєї ноші і ступала обережно, щоб не впасти, бо саме випала ожеледь. Я не належу до тих бідових залищальників, що можуть зупинити дівчину на вулиці й завести з нею балачку. Я просто хотів їй допомогти і, порівнявшись, сказав: "Добрий вечір! Давайте я піднесу вашу сумку". Дівчина обернулася, і я побачив блискучі наполохані очі — не такі, як мені їх робить наша Люся-референт, а справді наполохані, зеленкувате при негустому світлі узвозівських ліхтарів волосся, що вибилося з-під хустки на лоб та на щоки, і бліде, теж зеленкувате обличчя втомленої людини. "Спасибі", — сказала вона непривітно і прискорила крок. Я хотів узяти її під руку, щоб вона не впала, заспішивши на слизькому, потім подумав: "Вона мене не розуміє, то ще перелякається, чого доброго". І облишив свій намір, але руку тримав напоготові, ладен підхопити її щомиті.

В наш під'їзд ми зайшли разом. Дівчина відімкнула секцію поштових скриньок, пересунула сумку з-за плеча на груди і стала швидко, вправно розкладати пошту.

— У п'яту немає нічого? — спитав я.

— Нічого, — тихо відповіла поштарка і ще раз наполохано зиркнула на мене.

Вона не була вродлива. Обличчя бліде, як трава під каменем, губи пошерхлі й, здавалося мені, трохи коверзливі, руде волосся з-під хустки стирчить, наче воно з тонкого жовтого дроту, тільки очі — може, тому, що з виду вона така непоказна — здалися мені незвичайними. Було в них щось дуже смутне і водночас лагідне, смирне. Про дівчину з такими очима кажуть: славна.

Вдома я повечеряв, чим було, що знайшлося в "холодильнику", і сів за якусь книжку — мені завжди подобалося читати в своїй тихій комірчині з одною лампочкою під високою стелею і тоненькими тіннями від павутинок по кутках. Але на цей раз не читалося. Я спіймав себе на тому, що мені хочеться думати про дівчину-поштарку. Чому мене вразили її очі, що в них заховано? Чому вона, незважаючи на свою молодість (їй можна було б дати не більше двадцяти), така на-

сторожена? Інша б хихикнула, стрельнула очима, може, й сумку віддала б, а ця тільки лякається...

Другого дня я знову наздогнав її з повною сумкою за плечима (видно, кінець моєї роботи збігався з розносом вечірньої пошти), цього разу біля входу до нашого під'їзду, привітався, придержав двері, аби вона пройшла, і мовчки рушив по сходах мимо вітража до своєї келії.

— Вам є лист, — почув я, і серце моє враз застугоніло. Я обернувся. Вона стояла на першій сходинці, хоч поштові скриньки були коло парадних дверей, і тримала в руці конверт. Я зішшов униз, взяв простягнутого листа, дівчина дивилася собі під ноги, і сказав досить сухо:

— Спасибі. У вас хороша пам'ять.

Вона швидко глянула на мене знизу вгору, і в очах її було стільки сором'язливості, що я спитав м'яко:

— Як вас звати?

— Галя, — прошепотіла вона, не підводячи очей, повернулася і швидко пішла до скриньок.

Того вечора я довго сидів на лутці, не роздягаючись, не змикаючи світла, бо в кімнаті і так було видно од надвірного ліхтаря, і дивився на вулицю. Батарей під луткою гріла мені ноги, у під'їзді, як завжди, бренькала гітара, біля стовпа під церквою борюкалися на снігу безпритульні пси, і я почував себе дуже самотнім.

Уночі мене лихоманило, я вкрився поверх ковдри ще й пальтом, але все одно було холодно, то підвівся, увімкнув плитку і поставив її коло розкладачки. Стало ніби тепліше, я лежав і дивився, як спіралі поступово стають із червоних темно-вишневими, потім білими. Вони нагадували мені мішені, яку я колись так і не навчився "поражати в десятку"... Найбільшим моїм досягненням була дев'ятка. Десятка — це якщо влучиш людині просто в серце, а дев'ятка — якщо тільки зачепиш його... Але ж все одно смерть! Дев'ятка, десятка — яка, зрештою, різниця, якщо все одно смерть. І за дев'ятку, і за десятку ставлять однакову оцінку, бо — в серце...

Серце, серце, тебе бы для счастья
Чуть грубей, чуть спокойнее быть, —

пригадалися рядки з вірша мого однокурсника по інституту, і я повторив їх кілька разів.

Мимо вікна внизу по тротуару, що відтав після ожеледі, жваво цокотіли чийсь тоненькі підбори: вгору-вниз, вгору-вниз... Я лежав і думав: а от Галя не наважилась би так зухвало вицокувати підборами під вікном хворої людини...

Наступного дня мені стало ще гірше, температура підвищилась, певно, десь до тридцяти дев'яти, в очах мріяли жовті кружала, й страшенно хотілося пити. Я вдягся, ледве тримаючись на ногах, і поплентався в аптеку по аспірин. Дорогою подзвонив з автомата в Товариство і сказав, що прийти на роботу не зможу. Я навіть був радий, що захворів, тепер кілька днів лежатиму і обміркую, що далі робити.

Увечері забіг Степан. В очах його було стільки тривоги й співчуття, що, коли він обережно, аби не протнути дюралеву розкладачку, підсів до мене, я легенько стиснув його плече й сказав зворушено:

— Спасибі, Степане, що одвідав.

Він зрозумів мене, закліпав вологими Христосовими очима, заметушився і, вхопивши плитку, поніс її у "передпокій" до розетки.

— Зараз я тобі таку ласощу сотворю, — сказав, — що ого-ого. Вечерю богів!

Їсти мені не хотілось, але я змовчав.

— Я й знав, що з тобою негаразд, — гомонів Степан, порпаючись у "холодильнику", — бо приснилося, наче ти джигітуєш на чорному коні. А кінь — це ж ясно: хвороба. Моя мама страх боїться, як насняться коні.

— То тебе кінь сюди й привів? — спитав я, усміхаючись.

— Ні, розумієш, я подзвонив тобі на роботу, а там кажуть, що ти хворий. Кінь — то так... Може, він мені й не снився, а тільки привидівся, як я вже сюди біг. Зі мною так часто буває.

Любий Степан. Він ніколи не збреше, не прикрасить себе словом, а скаже так, як було, хоч те часом і не на його користь.

І мені пригадалося, як одного разу Степана, відмінника й персонального стипендіата, "погнали" з іспиту по історії середньовіччя за те, що він, рятуючи нашого однокурсника Шурка Хоменка, помінявся з ним білетом, бо Шурко "горів". Викладач помітив цю нехитру операцію і вирядив обох. Шурко, почервонівши, вийшов, а Степан зупинився біля викладачевого столика й рішуче сказав:

— Ви не колективіст, Олексію Самійловичу. В армії нас три роки вчили допомагати товаришеві словом і ділом, якщо йому важко. А ви... Ех ви! Хоменко тиждень перед цим хворів, як вам відомо, і не встиг підготувати всього матеріалу. То що ж йому — залишатися без стипендії?

Я ніколи ще не бачив Степана таким відчайдушним, як того разу. Він, не питаючи дозволу, взяв зі столу інший білет і без підготовки почав відповідати. Але викладач не схотів його слухати, поставив "трійку" й попросив залишити аудиторію. Потім відвідав я. Верз всяку нісенітницю, аж доки

не заробив трояка. То була солодка трійка — трійка солідарності! Ми, звісно, були не праві, але щасливі, навіть влаштували гуртову вечерю з дешевим вином...

Але ж, Степане, чесність нашу часом сприймають, як виклик або нерозумну вихватку; безпосередність вважають наївністю, а вразливість — слабкістю. Нам би, Степане, бути байдужішими, тоді про нас казали б, що ми сильні натури. "Приховуй своє життя" — вчили древні філософи. Ні, Степане, важливо за всяких обставин залишатися із відкритими душами — тільки тоді ми не оглухнемо серцями, тільки тоді повною мірою відчуємо Людину в собі й в інших.

Ми вечеряли смаженою на олії цибулею, навіть випили з подарованого мені "Вакхом" срібного стаканчика, після чого я відчув себе ще гірше, але те було байдуже: адже ми знову, як і в інституті, разом!

Мені не покращало й назавтра. До того ж на Узвозі, якраз супроти мого вікна, знову знімали фільм. Гули машини, ревів авіаційний двигун-вітрогон, кричали в мікрофон.

— Бабшка! Бабшка! Не дивіться в камеру, не усміхайтесь, умоляю вас. Почнемо спочатку.

Я встав і підійшов до вікна. На бруківці, метрів за сорок від камери, біля якої товпилися актори у формі білогвардійських офіцерів, стояла знайома мені бабуся у довгополому заяложеному пальті, запнута хтозна-колишньою хусткою. Ця бабуся щоденно швендяла нашою вулицею з в'язкою якихось дощечок або з сіткою пляшок та банок за плечима і завжди п'яленько гомоніла сама до себе. На Узвозі її звали Розочкою. Напевно, вона втекла з притулку для старих "на свободу" і тепер промишляла всячиною. Розочка й зараз була з в'язкою дощечок.

— Сніг! — гукнув режисер у мікрофон, і це прозвучало, як "По неприятелю!" Заревів авіаційний двигун на колесах, шалено закрутився пропелер, сповнюючи вулицю пронизливим свистом, а робітники стали швидко, як у німому кіно, кидати лопатами сніг у потужний струмінь. Сніг полетів назустріч бабусі, вітер шарпнув поли довгого її пальта... Мабуть, цей кадр називався так: "Заметіль, самотня бабуся з в'язкою дров".

— Мотор! — знову гукнув режисер, і це прозвучало, як "Вогонь!" Бабуся подерлася на Узв'із, але, порівнявшись з камерою — тут, певно, мав бути крупний план нещасної жінки, — обернулася до неї й беззубо усміхнулася просто в лінзу!

— Стій! — розпачливо заволав режисер. — Бабусю, я ж вас просив: не усміхайтесь! Свою чарівну посмішку ви подаруєте

нам після зйомок. А зараз ваше завдання йти і більш нічого. Розумієте? Я доплачу вам ще трояк, тільки не посміхайтесь!

Бабуся кивала головою і не посміхалася.

Я ліг, бо мене тіпало.

І знову ревів двигун, і знову був "Сніг", "Мотор!"...

Вечері до мене тихенько постукали. Я подумав, що це тітонька Дуся — вона вже п'ятий день навідувалася після роботи, — носила чай з усяким зіллям та варенням, — накинув одяг і відімкнув двері. За ними стояла Галя.

— Пробачте... — ледь чутно прошепотіла вона, дивлячись, як і тоді, коли наздогнала мене з листом, собі під ноги. — Там була повна скринька, й мені вже нікуди класти пошту вам...

Я взяв з її рук жмут газет і журналів і сказав хрипко (завжди мені зраджує голос!):

— Заходьте, перепочинете трохи.

— Ні-ні, — злякано видихнула вона, швидко, спідлоба, зиркнула мені в очі й побігла східцями вниз, а я стояв у відчинених дверях, в яких гув протяг з під'їзду, і вдихав холодний запах новеньких газет з її сумки — так я вдома вдихав у при смерки пахощі матіоли, политої студеною колодязною водою...

От і все, що було між нами.

Після одужання я ще не бачив її. Заходив кілька разів на пошту, щоб хоч глянути в її очі, такі рідні мені... Та марно: Галі не було. Дізнався тільки, що вона знедавня працює на "телеграмах", тобто розносить телеграми, і застати її важко.

Але завтра, в неділю, я неодмінно знайду її. Стоятиму під поштою з ранку до вечора. Бо не вірю, щоб зустріч наша була випадковою.

...Сонце вже, мабуть, заходило, бо хрести на Андріївській церкві жовтогаряче засяяли, а латка води в Дніпрі, яку мені видно з вікна крізь безлисту ще берестову гілку, зробилася густо-синьою — то впадала на неї тінь од круч. Цієї пори я люблю сидіти на пагорбі за нашим будинком, звідки видно, як сонце ховається поміж кручі, як тихою старою вулицею вниз снують маленькі люди і сонце обсіває їх жовтим прощальним пилком...

За стіною почали сваритися мої сусідки:

— Ти знову купила іржавий оселедець?! — верещала Лідія Костянтинівна. — Хіба ти не бачила, що в нього вже голова відпадає?!

— Піді купи крашого! — як завжди, з холодним викликом одказувала донька, сердито стукуючи по підлозі своїми товстими підборами.

Скоро вона заведе своєї “Как мне бы-ы-ыть...”

Я швидко вдягся й пішов на кручі, через двір, мимо довгого ряду хлівчиків з усяким непотребом, човнами й мотоциклами. Попід стінами хлівчиків уже зійшла молоденька кропива і тихо пахла у вечірній вологості. Поміж густими кущами дерези на схилах уже залуталася лагідна просинь. А низовою вулицею ще текла ріка жовтого пилу, і в ньому снували маленькі люди.

Сонце вже торкнулося обрію. Воно було кругле, густо-червоне і таке врочисте, що говорити з ним личило б хіба що давньогрецькою мовою. Але я не знав давньогрецької і йшов поміж кручами, тихо шепочучи: “Ave sol, ave sol”¹. Скоро я вже не побачу тебе з цих круч... Але ж ти однакове всюди”.

ЖИТТЄ АРТЕМА БЕЗВІКОННОГО²

Земля була ще холодна, вишні саме зацвітали — де-не-де квіточка — після вітрів весняних з льодом. Артем стояв біля тину, зіпершись на нього ліктями й грудьми і звисивши на вулицю обидві руки, схожі на лапи великого звіра. Стояв босий, у куфайці, ватяних штаних, зав'язаних унизу біля кісточок поворозками, і в шапці: звикла голова за зиму до тепла, не знімалася шапчина (шістдесят четвертий розмір), обшита рудим дерматином. Артем не знав йому назви і казав людям при нагоді:

— Добрий товар попався, пеемаш. Кожеміт. Шістнадцяту зиму ношу, а знос у неї не видно.

Під крапчастим дощем Артемова шапка гула, мов бубон; у завірюху шепелявила, бо сніг об неї ковзався, а в мороз потріскувала у швах...

Зараз шапка мовчала: тихо надворі було. Дощик, що пробіг вулицею молоденьким галопцем, зник у полях за садами, і після нього стала над селом блакитно-зелена прозорість: білий вишневий цвіт засвітився, набравши у свої чашечки роси, земля показала кожну свою травинку майбутню, що вийшла на сонце зеленими жальцями, небо — усю свою голубинь, яка тільки в нього була, а на Артемовій шапці засяяли великі краплі з вишневого гілля. Те свято прозорості тривало однісіньку лиш мить, і знову став день як день: вишні тільки цвіли, блакить померхла, земля зчорніла, і краплі на Артемовій шапці погасли — буденно стало.

¹ Слава сонцю, слава сонцю (лат.).

² Повість залишилася незакінченою (прим. утор.).

Тільки в очах у Артема лишилося те летюче сяєво; дивилися вони далеко в степ, і за степ, і ще далі, і ніщо того зору не могло б зупинити — стільки було в ньому непричетного до земних клопотів супокою. І якби хтось ізняв з Артема на сю мить його “кожемітову” шапку, та прискородив гребінкою злежану під нею сивину, та накинув йому на плечі простору божезьку одіж замість куфайки, щоб сховалися під тою одіжжю руки-лапи, то був би він схожий на неголеного тижнів зо два олімпійця.

“Треба дістати з погребя машину та підучитися їздити, бо за зиму вже, мабуть, забув, як і руль держать”, — подумав Артем (весна щороку будила в нього цю любов думку), і зір його далекий повернувся з-за степу до двору, до “машини”: велосипед в Артема був. При згадці про нього Артем одразу-таки хотів і до погребя рушати, але передумав: шкода було кидати кубельце в землі, де він стояв і яке зогрів своїми ступнями; весняна грязючка пошпигувала йому дрібними голками у п’яти, у пальці побуряковілі... “Хай кров поганяє од ревматизму, — міркував Артем, — щоб у колінах не крутило, як торік”. Він чув, що люди, де грамотніші, лікуються грязями. Ще й тому не мерзли Артемові ноги, що він добре поснідав: випив літровий кухоль чаю, завареного смородиновим гіллячком, і з’їв хлібину сірого м’якого хліба з Лохвицької районної пекарні. Хотів надломити ще краєць і від другої, та шкода було починати її, то загорнув у рушник, щоб не черствіла, — хай буде на обід. Усмак попоїв і тепер чув, як шунок його благоденствує, а на губах витає смородиновий дух від чаю.

Стежкою попід дворами — у кого штахет, у кого паркан дощаний від вулиці, а в кого ще й досі тин — їхав велосипедом Борис, або, як його звали ще, Бурис Кримпоха. Їхав повільно, не гнувся до керма, а рівно сидів у сідлі, наче мав у спині залізну вісь; шия довга, худя і червона, уся в дрібних прищах, як і обличчя. Супроти кожної хати Бурис пригальмовував, брався рукою за паркан чи штахетину і, ставши на педалях на весь зріст, заглядав у двір. Очі йому при цьому пильно мружилися, шия ставала ще довшою і червонішою від напруги — стриг чіпким поглядом усе надвірне майно: чи не лежить у когось вільшечка, або купка нової цегли, або ще щось таке, чого вчора у цьому дворі не було, а сьогодні з’явилося. Звідки? Де взято? А може, в хаті сваряться. Чого? Що кажуть? А може, гудуть над чаркою. Кому могорич? За що? А може, хтось когось там лайне, хоч і не злостиво, а так, побуденному... Все те покладе собі у вуха Бурис, усе пропечатає своїми сіроводянистими очима, і господар, який купив учора

смерком у проїжджого шофера, скажімо, дві нові дошки та погано приховавав, і не помітить уранці, що на кожній дошці стоїть по дві печаті Кримпошиних очей. У всьому селі, на всіх хатах і вікнах, на хлівах, погрібниках і повітках стояли печатки Кримпошиних очей, а у вухах жили розмови усіх односельців. Забачивши Кримпоху, люди казали одне одному: “Цс-с! Оно Кримпоха слухає!” або “Ходімо звідси, оно Кримпоха їде!”

Такий удався чоловік.

Кримпоха став і біля Артемового двору, взявся рукою за тин... але помітив за вишнею Артема і посміхнувся до нього трьома сортами своїх зубів — костяними, залізними і золотими.

— Здрастуйте, дядьку! — сказав Бурис і посміхнувся до Артема. Дивна була в нього посмішка: схожа на лисячий і вовчий оскал водночас.

Хтось навіть пустив чутку, що Бурис тими зубами радіо чує, і мужики, хто цікавіший, у розмові з Кримпохою нахилилися до нього ближче: чи не чути в його роті отого: бу-бу-бу-бу...

Артем усьорбнув повітря товстими, ожинового кольору губами й одказав:

— А здоров, синко, здоров. Нема в мене нічого нового. Нема.

— Про що ви, дядьку?

— Нема, кажу, синко, в мене нічого такого в дворі. Шпо-риш починає сходити, так і той, пеемаш, торішній.

Бурис на те навіть очима не скліпнув.

— А я став, думаю, чого це не видно дядька Артема? Думаю, чи зайти провідати, мо', захворіли...

— Ще ні, — сказав Артем. Він знову дивився в степ і знову слухав свої ступні — пошпигує грязючка, ганяє кров.

Кримпоха рушив далі.

А Артем закурив цигарку з махорки та самосаду, пихнув нею раз, удруге, і вишневе гілля над його шапкою зникло в густому просинюватому диму.

“Щось давно в Оксьонів не кричали “рятуйте”, — подумав Артем і подивився на оксьонівську хату через дорогу навпроти.

І тільки-но він так подумав, як Оксьонша вибігла на ганок і кричала на весь куток:

— Рятуйте!!!

Це означало, що на Оксьона напала гордість, і він хоче підпалити хату або ж лізе на горище вішатися. Артем не раз уже знімав його з петлі живісінького-здоровісінького, бо Оксьон вшався під руки.

Оксьонша й зараз бігла до Артема, підсковзувалася на калюжках і губила сльози по шляху. Побачивши Артема біля тину, кричала благально:

— Ой, швидше, дядечку, йдіть, бо поліз уже!

— З сірниками чи з мотузком? — спитав Артем, тримаючи руки на тину так само, як і раніше, — вони навіть не зворухнулися, а з цигарки в товстих губах тонесенькою спокійною цівкою струмував угору дим.

— З мотузком!.. Ходіть же мерщій, Артеме Силовичу, чого ж ви стоїте! — благала Оксьонша крізь сльози і переймала їх долонею на щоках.

— Нічого, дочко, не плач! Він повисить та й зніметься, — утішив Артем, і ні посмішка, ні стурбованість не торкнулися великого супокою на його сивому, в щетині, обличчі.

— А як справді?! — Оксьонша дивилася на Артема великими густо-карими очима, схожими в сльозах на божевільні, і тремтіла вся. — Ходіть-бо, дядечку! Я вам... Я вам заплачу.

Артем зняв руки з тину, виступив з кубельця, зогрітого ступнями, і рушив за Оксьоншею через дорогу.

Неподалік, дворів за чотири, стояв Кримпоха, він мовби закам'янів з велосипедом у руках, витягся в струну і закам'янів. Од його вух, що враз вирости і подалися вперед — одне до Оксьонової, друге до Артемової хати — ішли хвилі, як від радара, і лоскотали Артемові щетину на щоках. Артем пошкріб її п'ятірнею — лоскотати перестало: то означало, що Кримпоха одвернувся, скочив на велосипед і подався через місток до центру села, де клуб, магазин, сільрада, колгоспна контора — де люди і влада.

Оксьонша бігла попереду, Артем чимчикував слідом, скорчивши пальці на ногах, щоб не підсковзнутися, і якби хтось чужий, приїжджий, побачив його сліди на вологій землі, то подумав би, що саме тут, у цьому селі, живе ота снігова людина, яку так давно шукають у Гімалаях...

Оксьонша боялася першою увійти в сіни, ждала Артема. А він неспіхом обчовгав ноги об драний лантух на ганку і лише тоді ступив через поріг.

Ляда на горище була відчинена, чорний морок стояв у квадратному отворі, і з нього пахло підопрілими кукурудзяними качанами, мишами, перележаним сіном. Артем задер голову до тих пахошів — шапка його під підборіддям була застебнута великою англійською шпилькою — і сказав не лагідно і не сердито, а просто:

— Злазь уже, Оксьоне... Та поспідаєш, синко! Бо голодному спересердя можна й порішитися!

— Це ви, дядьку Артеме? — почувлося з горища глухо, видно, з-за комина, де Оксьон любив вішатися: на першій від комина бантині.

Потім заторготіли кукурудзяні качани під Оксьоновими ногами, чутно було, як він глибоко й полегшено зітхнув, Оксьонша знову тихенько заплакала — на радощах, а Артем затягнувся цигаркою, і в сінях одразу стало повно диму.

Оксьон спустив з горища на мотузку вішалницькому повне відро обім'ятої вже кукурудзи курям і сам зліз, обережно намагаючись ногами щаблі у драбині. Він поздоровкався з Артемом за руку, але очей на нього не звів — зобижені були ті очі і вид зобижений, як у дитини, якій наскубли вуха. Гарний був на вроду Оксьон: ставний, дужий у плечах, шия молода і туга, брови круто вигнуті, вуса чепурні, вниз причесані... Оксьонша дивилася на нього побожно-закоханими очима.

— Якщо снідять, то й снідять,— сказав Оксьон, змотуючи через лікоть мотузку.— Заходьте, дядьку, в хату.

Артем ще раз почовгав ноги об сінешню долівку, вивертаючи ступню так, щоб і по боках грязючка обчистилась, підождав, доки увійдуть до хати господарі, аж тоді й сам увійшов.

— Здрастуйте ще і в хаті,— мовив він, чмокнувши товстими губами, і сів на стілець коло порога. У чужих людей Артем завжди сів коло порога, трохи прочиняв двері, щоб не закурити всю хату з одної затяжки. Він не розпитував Оксьона, як та чого, з якої напасті, а лише розстібнув шпильку під підборіддям, зняв шапку і поклав її на коліна. Сидів сивий, як лунь, і закручував нову цигарку.

Снідати він odmовився, хоч на столі вже щось парувало і пахло смачно, і пляшечку Оксьонша уже пристаралася й поставила посеред страв, припрошуючи Артема разом з Оксьоном “переснідати гаряченьким”.

— Спасибі, я вже поснідав,— одказав Артем, прикуривши цигарку з пригорщі.— Хлібинку хліба з чаєм уолокав.

— Та хіба ж то снідання — хліб та вода!— подивувалася Оксьонша.

— Чого — вода? Я люблю, щоб чай солодкий був,— одказав Артем.— Хотів і другу хлібинку почати, та, думаю, хай на обід...— І затягався цигаркою глибоко, лоскотав теплим димом свої просторі груди.

Оксьон снідав сам. Добре їв. А Оксьонша сиділа й не звонила з чоловіка ще вологих від збудження та сліз очей.

У вікно, що виходило на шлях, заглянуло якесь хлоп'я. Потім друге. Ротенята од цікавості роззявлені, очі великі — то від сусідів гінці: “Ану, збігай, Колько (чи Ванько), подивися: живий дядько Оксьон чи повісився. Збігай. От любий...”

Згодом повз вікна промайнуло щось високе, потупало ногами на ганку, постукало легенько у двері.

— Заходьте!— гукнув Оксьон.

І на порозі став Ілько-міліціонер, дільничний, дуже високий, дуже молодий і захеканий.

— Здрастуйте!— і, розгублено кліпаючи молоденькими густими віями, подивився на кожного, хто був у хаті.— Що тут у вас таке?

— Снідаємо...— любенько та мирно сказала Оксьонша.— Сідай і ти, Ілюшо.

— Та ні, я ненадовго,— сказав Ілюша.— Я тільки взнать, що тут у вас таке. Орю матері грядки, а мені кажуть: так і так...

— Йй лишенько! Хто ж це?— Оксьонша зробила такі здивовані очі, що дільничний аж зникнув.

— Цього, тітко, сказати не можу. Не положено.

— Сідай же хоч чарочку випий.

Ілько черкнув оком по пляшці без усяких написів.

— Не положено мені, тітко. Пішов я. Бувайте.— Він не дуже сміло, а може, тому, що соромився старших, узявся під козирок, нагнувся в одвірках, низько, але все одно зачепив форменим кашкетом притолоку.

— Хто ж це вже і доказав?— нетямилася Оксьонша.

Артем кури́в і дивився у вікно на небесну далеч; губи йому ледь здригнулися, і тільки той, хто добре знав старого, зміг би помітити, що то він посміхнувся.

— Ти ж, Оксьоне, хоч розкажи дядькові Артемові, чого ти розсердився,— сказала Оксьонша.

Оксьон слухняно поклав ложку і розказав:

— Підкликає мене вчора пальцем Петро-лавошник, червономордий отой, що в скоб'яному торгує. Підморгує, як Чорт Іванович, шепотить: привіз, каже, одно ліжко з бази, сітка панцерна, бильця з нікелю... все з нікелю, очі одбирає. Таке і в городі не в кожного буває. Візьмеш? Це я, шепотить, тільки тобі кажу... Ну, я — по пляшку. Раз, думаю, людина хоче вслужити, треба ж віддячити. Пішов сьогодні вранці раненько — він сказав, щоб я раненько прийшов, поки нікого ще біля лавки не буде... Машину з хлопцями у гаражі договорив, на могорич дав... Ну, виносить він мені одне бильце, друге, а в закомороч не пускає. А тут молоковоз під'їжджає, одкликав Петра за лавку, чую, каже: "Ти ж мені обіцяв, а отдаєш Оксьонові!" А він йому: "Цсс, їх не одне, а двоє. Буде й тобі". Ну, я — в підсобку. А цих нікельованих там десятків зо два стоїть... Кажу: "Ти ж казав, що одне, що тільки мені". Сміється, як Чорт Іванович: "А за що ж би я, каже, випив, якби дурних не було!"

Оксьон зобижено надув воло.

— А я чоловік гордий!— промовив він.

— То він, синко, пеемаш, неправильно зробив,— сказав Артем, накриваючи шапкою сивину.— Йому треба було сказати, щоб ти вранці прийшов, а молоковоз в обід або ввечері...

Оксьон узяв ложку і їв далі. Обижено їв.

Артем підвівся і сказав:

— Тепер жить можна і не сердито: вдягтися, їсти є що... А я колись — давно, було, йду за сівалкою, чую: жлуток стає, пеемаш... Укину в рот пучку ячменю, пожую... У мене жлуток такий був, що й кирпичаччя вкинь, то переварить. О, чую отуто,— Артем торкнувся долонею нижче грудей,— закрутилися жорна... Пішов я брицця. Як треба буде ще, то кайте.

— Може, вам, дядьку, бритву дати?— сказав Оксьон і підвівся з-за столу.

— Ні, я такою не зумію. У мене своя є. Ще довоєнна, ТрудВАЧА називається. Я колись нею налив на носі собі розрізав та вмочив кінчик у йод, а витерти забув. Так він і одгорів. А п'ятка бере, пеемаш, як вогонь.

У сінки Оксьонша подала Артемові новеньку троячку і зашепотіла:

— Візьміть, дядечку, за те, що помогли. Візьміть.

— У мене, дочко, гроші є,— сказав Артем, навіть не глянувши на троячку.— На пошті лежить сто рублів і дома вісім, на хліб. Хватє.

— То, може, вам курочку зарізати, юшку з потрушком зварите чи борщу?

— Навіщо ж її різати? Весна надворі, вони саме нестися починають. Не клопочись.

І Артем пішов бритися п'яткою ТрудВАЧА.

Біля двору на нього вже чатувала купка сусідок.

— Що там, дядечку? В Оксьонів...

— А нічого,— одказав Артем.— Снідати кликали.

— А чого б мільціонер прибігав?

Артем пожував губами, подумав трохи і сказав:

— Показиряти. Він козирияти вчицця...

Після вішання на Оксьона напала велика спрага до життя і добробуту. Він брав свій мотузок і йшов з ним у поле по солому корові на підстилку. Раніше, коли не було ще самохідних комбайнів, Оксьон, після вішання або й так, ходив з ним уночі по снопи...

Сусіди помалу розійшлися, і в очах у них чаївся жаль, що так нічого й не скоїлося, тільки подратували.

Артемова хата, батьківська та ще дві прибудовані до неї, мала в довжину двадцять сім сажнів. Перша — під соломою, з увігнутими стінами і дахом, але ще міцна, бо рублена; друга — під черепицею, але стіни з саману; третя, з одним вікном, теж глиняна, але під шифером, зводилася для корови, якої в Артема вже давно не було. У другій, що під черепицею, замість кількох черепичин уставаєно від сонячного боку і від заходу по дві шибки — “щоб видно було, пеемаш, як на горище полізеш”.

Артем жив у першій хаті, де стояв давній дух прадідівських яблук “палянишниця”, і так само здавна жили і ласкаво, заколисуюче цвірчали щоночі цвіркуни, а долівка і взимку, і влітку була встелена соломою: од ревматизму. Найперший відкривач сезону ходити босоніж через тиждень-два по тому, як зійдуть з землі березневі чи квітневі сніги, коли селяни ще не наважуються перевзутися з чобіт у черевики, Артем чомусь найдужче остерігався хатньої долівки...

Піч, грубка, скриня, лава, стіл, дерев'яне ліжко, великий мисник, пофарбований у темно-зелене, як броньовик, — от і все, що було в Артемовій хаті, якщо не враховувати миски, ложки, двох горщиків, тривідерного чавуна (Артем каже на нього “чавунець”), літровий кухоль та бритву ТрудВАЧА. Ні рушника, ні образа на покутті, ні сімейних карточок у загальних рамцях — голі стіни. І рушники, і образи, і карточки в рамцях покійна Артемова дружина Івга закопала під війну в горді, щоб не згоріли, як підпалять хату або в неї щось улучить, але снаряд улучив не в хату, а в город, якраз у те місце, де було закопано добро, і воно разом з богами полетіло в небо, а наживати нове було ні за чим... Єдине, що могло б не тільки вразити, а й злякнати сторонню людину, якби вона зайшла до Артема вперше, то це великий цинковий чобіт, що стояв у кутку біля дверей. Артем склепав і спаяв його з двох новеньких лавошних ночов років сімнадцять тому, щоб ноги парити од ревматизму. Коли його вмовляли, і жінка, й інші люди, хто бачив роботу над чоботом, що, мовляв, ноги можна попарити і в ночвах чи великій мисці, Артем розважливо одказував на те: “Пеемаш, у мисці або ночвах як слід не напарити, бо вода швидко парюю сходить і вичахає. А в чоботі ні. Тільки халяву треба ганчіркою зверху накрить”.

Спершу Артем парив ноги (по черзі: одну, відтак другу) просто гарячою водою. Добре виходило. Вода довго не вихолоняла, пара гуляла по халяві-трубі, як у паровому двигуні, лоскотала литку, обмазувала приємним глибоким теплом зморені суглоби, і від цього раювання ломило в сон, а ноги потім довго не боліли. І Артем вирішив, що паріння — перші ліки

в світі. Тому, приміром, якщо хто-небудь скаржився, що болить голова, він охоче радив: "А ти, пеемаш, попар її добренько, як митимеш,— перестане".

Сам же пішов у своїх відкриттях далі. Якось весною, виставляючи пасіку з погребя в садок, навибирав з вуликів півцеберки бджіл, що пропали взимку. Раніше він їх викидав, а тепер завагався: кажуть, бджолиною отрутою лікуються, та й така ще думка — все життя кусали й нічого, навіть приємно... І спробував. Нагрів окропу, залив його в "чобіт" і висипав туди бджіл. А коли вода стала така, що тіло терпить, заходився парити ноги. Вони в нього на той час не боліли, але Артем подумав: "Хай погріються ще і з бджільми. Для профілактики". І парив доти, доки відчув, аж нескоро, що нога дерев'яніє, що її ніби зовсім немає. Вийняв з чобота, взявшись обома руками попід коліном, подивився — чорна, "чорніша, пеемаш, ніж у цигана". Попробував стати на неї — не встояв, заточився і впав на ліжко. За ніч та страшна чорнота піднялася вище, і коли вдосвіта другого дня Артем постукав по нозі пальцем (чи хоч жива?), вона загула, мов протез.

Дуже хотілося їсти, і це приспокоїло Артема: раз їсти хочеться, то минеться, одчорніє — і знову задрімав. Лежав два дні, не ївши, не пивши, блукав очима по стелі і слухав, чи не клацне хтось клямкою в дверях, а поруч з ліжком стояв холодний "чобіт" з водою і бджільми.

Першим, хто помітив, що Артема не видно вже другий день, був Кримпоха. Одначе в хату не зайшов. По-перше, злякався: раптом дядько вмер і лежить холодний з розплющеними очима! По-друге, треба, щоб влада знала! — І покрутив у сільраду.

Артем чув, як рипіли, аж покрякували педалі Кримпошиного велосипеда, як вони замовкли напроти хати, бачив, як шастав по вікнах од вулиці пильний Бурисів погляд і ставив на кожній шибці печатки, але встати і хоч би постукати чи подати знак у вікно не наважився, щоб не впасти посеред хати.

Голова сільради Вітько Пільков, з того покоління, що народилося у сорок четвертому році рівно через дев'ять місяців по тому, як через село пройшли за фронтом останні тилкові частини, добре знав Кримпоху, навіть те, що він "зубами радію чую", і коли Бурис увійшов до кабінету, спитав, криво посміхаючись:

— Ну, що там чувати по селу?

Кримпоха зняв свій зелений фінагентський картуз (він любив зелені картузи), ступив два кроки до головіного столу і сказав тихо, таємничою скоромовкою:

— Дядька Артема Безвіконного не видно вже два дні,— Бурис стояв рівно, з таким виразом на обличчі, ніби ждав, що йому звелють. “Півслова,— казав той його вираз,— і я все зроблю!”

— А ти звідки знаєш, що його вже два дні не видно?— спитав Вітько-голова, не дуже приязно дивлячись в очі Бурисові.— Ти що, два дні не відходив од його двору?

— А дуже просто!— зблиснув усіма своїми зубами Бурис, і Вітько подумав, що, мабуть, ними добре кавун вигризати: вперед стремлять, і свої, і вставлені.— Позавчора він возив у садок вулики. У нього їх дванадцять. Виставлено тільки сім. А де ще п'ять? І тачка з вуликом біля порога вже два дні стоїть...

— Ну, ясно. Иди,— сказав Вітько суворим головинським голосом.— Бо у платні вже давно усі роботу роблять, а ти ка-таєшся...

— Я ж по ділу,— розвів руками Бурис, тримаючи їх долонями вгору. Надів картуз і вийшов.

А Вітько зняв трубку, набрав номер фельдшерського пункту (в селі його звали “амбалаторією”) і сказав:

— Альо?... Це Пільков... Наталко Андріївно, тут до мене поступили дані...— І замовк. “Тьху! Дані, дані!.. Як міліціонер!” — Далі заговорив просто: — Ви тільки не лякайтеся, Наталко Андріївно, може, там і нічого такого. Мені сказали, що вашого дядька, Артема Силевича, не видно у дворі вже два дні. І тачка з вуликом коло порога стоїть... Навідайтеся до нього, а тоді й мені подзвоните. Якщо треба щось...

Наталка Андріївна, вже немолода, з сивою медестра, кинула трубку, не дослухавши голову, і як була, в білому халаті й медестринській косинці, побігла до дядька. Вона і в думці ніколи не мала, що дядько Артем може колись умерти, і тепер бачила його крізь сльози в очах то в старій шинелі без хлястика (з хлястиком вона йому не сходилася), згорбленого, у розтоптаних шитих валянках та клеєних з камери калошах — тягне від кар'єрів через луг, на якому вже майже скрізь утанув сніг, санчата з торфом, уважай, по землі тягне; то в старій білій сорочці, що розлізлася на плечах (усі Артемові сорочки починали рватися на плечах), — зазирає у відкритий вулик, і товсті добрі губи його здригаються від лагідної посмішки до бджіл: “Пеемаш, зараз я тобі, Натко, теплого медку з воском одріжу”, — а бджоли над його великою сивою головою, як золотий вихор; то ось він так само згорблено, як і тоді, з санчатами, сидить у хаті на лаві, на колінах казньонна хлібина почата, одаамує від неї м'якушку, жує, щетина на щоках ворухиться, і закусує м'якушку крайцем — хліб із хлі-

бом їсть, а в очах ні суму від самотини, ні похмурості від сухої вечері, лише тихе тепло в них і спокій людини до всього звичної: "Як не з'їм на ніч хліба, не засну, пееш". Оце любе йому і таке звичне всьому селу "пееш" він вимовляв завжди м'яко, довіраливо, витягуючи шийку до співбесідника, наче велика щира дитина. "Ти, пееш, зразу ніколи не сердься, не спіши сердитися, а спробуй засміяюся, воно тоді полегша..."

Коли увійшла в сіни, не вдержалася, заплакала вголос. Артем саме спав, бо вночі ногу дуже пекло і вона гула десь ніби аж усередині кістки. Прокинувся від лікарняного духу в хаті та схлипування, розплющив очі — Натка, схилилася близько, в сльозах, тремтить уся. Артемові губи аж затремтіли: усміхався.

— Не плач, пееш, Натко, я ще живий. Подивися лучче, що воно ото з ногою...

Люди бачили, як бігла до Артема його небога, як нібито вона плакала і приказувала, і стала у селі чутка: помер дядько Артем. А в колгоспній плотні всі теслі й столяри, покидавши роботу, слухали Буриса Кримпоху, курили і мовчали. Тоді бригадир Захарій Сулима, баптист, але питущий і курящий, спитав у пилорамщиків:

— У нас там путні дубові дошки є?

І всі, кожен сам собі, погодився з ним: дядькові Артемові соснова труна не личить, тільки дубову треба. Тим часом Артем казав Натці:

— Ти в гóрод не дзвони. Я в лікарню не хочу, бо то мені все одно, що в допрі сидіти. Подай мені лишень хлібинку, отам на миснику, та часнику принеси з дому побільшенько, бо хочеться.

Натка подала хлібину, кивала головою, що в город не дзвонитиме, що принесе часнику, і сльози котилися з її очей уже не від страху, а від безпорадності: вона не знала, що то з ногою. Може... одгоріла.

— Не плач. Воно, пееш, не болить, тільки гуде,— гомонів Артем і відамував великий краєць хліба од зачерствілої хлібини. Він не одразу почав їсти, а якийсь час голубив очима краєць з усіх боків, лише тоді відкусив з нього і став жувати.— Часнику не забудь.

У лікарню Артема не забрали, бо того дня в село приїхав у відпустку Василь Васильович Дерид, по-вуличному Базар, головний лікар якоїсь лікарні на шахтах у Донбасі. Він приїздав щороку о тій порі, коли починали зацвітати сади.

"Люблю поклонитися весне у себя на родине, в родной хате",— любив казати Василь Васильович, або "Сіль Сіліч", як

звала його дружина — куряща, вміло підфарбована і завжди незмінно горда своїм чоловіком: вона і неприлюдно, віч-на-віч звала його так.

Василь Васильович був рудий і негарний з себе: обличчя брезкле, під очима важкі міхури, нижня губа бридливо і водночас насмішкувато відкопилена, і лише чоло, високе, біле, ясне — воно ніби світилося з-під іржаво-сивого чуба — і такі ж білі, печені руки справляли на селян чарівливе враження: вони дивилися на нього з побожною шаною.

Увесь той неповний місяць Деридової відпустки — “поклону” до його хати, старенької, і досі під соломою, валом валили люди з усього села і сусідніх хуторів, з дальніх сіл і з райцентру, хоч там були і лікарі, і справжня лікарня з усякою технікою; йшли хворі й нехворі, оті, що в снідання, в обід і в вечерю з’їдають самотужки по мисці холоду з хроном, а потім прислухаються, де їм ушпигне чи замуляє у животі або під ребром. А були й підступні. Свої, звичайно: ану ж чи вгадає Базар, що в мене нічого не болить?!

“Сіль Сіліч” говорив з усіма відвідувачами ніби знехотя, через губу, і тільки російською мовою, лиш інколи вставляючи українське слівце, яке він вимовляв поблажливо, крізь посмішку:

— Что-о-о болить, где-е-е болить, ка-а-ак болить?”

Хворий чи хвора ніяковіли, розповідали, затинаючись, де, що і як у них болить, а Базар слухав, перекочував по нижній губі дорогу сигарету з одного кутика рота в другий і примовляв, мружачи очі під рудими віями: “Да-да, да-да-да...” Дивно, але оті його кпини діяли на хворих заспокійливо: раз лікар сміється, майже знущається з хвороби, то не така вже вона й страшна, і самі починали просто, навіть з посмішкою розказувати про свої немочі, а не скиглити.

— Ну, і чем же ты лечишься? — питався Базар, склавши руки на грудях і відкинувшись на спинку стільця. Усіх — літніх, молодих, зовсім дідів та бабів — він звав на “ти”.

— Калину на ніч п’ю, парюся... — (Це, либонь, за Артемовим рецептом — “парюся”).

— Хма! — неголосно вигукував Василь Васильович. — Калина это, брат, для поэзии, для песен. “Ой у лузі калина стояла”, например. А тебе лечиться надо. Снимай-ка свой лапсердак и сорочку, послушаем твою калиновую душу... — Він брав коротку дерев’яну трубочку — фонендоскопом Дерид чомусь не користувався — і довго, напружено обслухоував хворого, примовляючи лагідно: — Так... так... дышим, активно, глубоко... Молодец... — Довго слухав, обстукував м’якими білими пучка-

ми, потім швидким жестом ставив трубочку на стіл, хвилину-дві мовчки ходив по хаті від столу до дверей, заклавши руки за спину і віючи полами дуже білого накрохмаленого халата. Потім сів навпроти відвідувача і, прикривши очі попухлими повіками, розказував йому історію його хвороби так докладно, з такими подробицями, ніби сам недавно нею перехворів. Якщо в нього були потрібні ліки, він давав їх, написавши на папірці, що, коли і по скільки приймати. Якщо ж не було, питався:

— Знакомые в аптеке есть? Нет? А дети?

— Є. Дочка. В Алма-Аті живе.

Або:

— Синок, у Берліні служе.

— Если здесь не достанешь, напиши детям.— І теж давав папірець з назвою ліків.

Проводячи хворого до дверей, він скоса дивився на нього, гулаливо кривив губи:

— Да не сутулься ты, не гни-ись... Базар скорее, чем ты, дуба вріже.

А одного разу зайшов Мефодій Тарануха, відомий на все село дуроляп, лукавець і жвавий до горілки чоловік. Не зайшов, а вломився в хату, як Чінгісхан.

— Здоров, Базаряка! — вигукнув, ставши на порозі.— Тюу-у-у, як ти постарів та споганів! Чи п'єш багато, чи не допиваєш. Ха-ха! — Чути: напідпитку.— Насилу втовпився до тебе. Кажуть, що ти добре шепчеш. Ну, думаю, сходжу і я зі своїми болячками. Так ти, значить, у Домбасі? Е-е, там рублі довгі... Нічого ж заробітки? Машина ж є? Ха! Вдягнений, як пан, а я ще й питаю!

— Что у тебя? — суворо спитав Василь Васильович.

Мефодій примружив на нього око:

— Та ти кажи по-нашому, я пойму!

— На що скаргишся? — з притиском запитав Дерид.

Мефодій ще дорогою придумав собі хворобу.

— Та ось, подивися...— підняв перед собою зігнуту в лікті руку і зробив так, щоб указівний палець трохи звисав униз.— Крутить щодня, хоч кричи пробі, хоч одрубай! Віриш — цигарки не вдержу!

Базар узяв прокурений шкарубкий Мефодійів палець у свої, білі, доглянуті ("Як у барина, гадство!" — подумав Мефодій), легенько обмацав його, легенько придавив у щиколотці, зігнув, розігнув, аж тоді Мефодій схаменувся, що треба зойкати, і швидко сказав:

— Ой-ой-ой, не дуже, воно ж болить!

Василь Васильович обережно пустив палець, зітхнув і промовив:

— Да-а-а... — сумно промовив.

— Що?... — тихо спитав Мефодій, відчуваючи, що палець справді починає ломити, ніби хтось пробує повільно викрутити його з п'ятірні.

— Будем лечить, пока не поздно, — сказав Василь Васильович і гукнув у хатину до сестри: — Присько! Подай-ка мне йод. — Коли Василь Васильович приїжджав у відпустку без дружини, сестра була йому за помічницю.

Приська, дуже зігнута, наче зломлена в попереку, дістала з білої шаховки йод у широкогорлому бутильку і подала братові. Той узяв бутильок і звелів:

— Прокиляти мне, пожалуйста, шприц и иголки. — А сам заходився намащувати йодом Мефодійв палець — раз, і вдруге, і втретє, аж доки він став схожий кольором на писанку, пофарбовану в крутому цибулячому наварі.

— Не больно?

— Та покручує...

— Ничего, вылечим. Прделаешь дома несколько таких процедур — это называется йодовые ванны — и пройдет..."

Мефодій подмухав на палець і нахилився близько до Деридового вуха:

— Ну, а тут, у нас, може, можна підлататся? — спитав тихо. — Той грошину, той курочку, той сальця, ге ж?

— Присько, шприц готов?

— Та уколів, може, й не треба? — сказав Мефодій так, ніби він-то й не проти, але не хоче обтяжувати лікаря.

— Ну, хорошо... Но в таком случае палец пока опускать нельзя. Будешь идти домой, держи его вверх, вот так, — Василь Васильович підняв свій вказівний палець на рівень вуха. — Потому что от прилива крови может начаться воспалительный процесс...

— Та вже раз треба, то треба, — кисло погодився Мефодій і підняв палець у ту позицію, як йому було сказано. — Скільки ж тобі за роботу? — І помацав лівою по кишенях, наче в нього й справді були гроші.

— Нет-нет, — відмахнувся Василь Васильович. — Все-таки мы с тобой одногодки, пожалуй, даже друзья... Купались в одной речке...

Коли Мефодій вийшов, Василь Васильович нахилився до низенького вікна, покликав Приську й показав:

— Смотри: держит палец, как апостол!

Приська побачила, як Мефодій дереться на гребельку біля

мосту, тримаючи над головою червоний навіть здалеку палець, і засміялася. А Василь Васильович випростався і привів:

— Да-а. Нет пророка в отечестве своїм.

— Про що це ти? — не зрозуміла Пріська.

— Про те, що там я для всіх лікар, а тут, серед своїх, просто Базар.

ТВОРИ ДЛЯ ДІТЕЙ

Може, то й був природний
стан його душі —
боліти і вболівати за інших?

Євген Гуцало

ОПОВІДАННЯ

ЛІСОВА СТОРОЖКА

Як одспіває хурделицями зима, як віддзвонить вона ожеледцем — тоненькою і блискучою, мов кришталь, кригою на кущах та деревах, і сонечко вгріє землю та води, збирається Данило Коряк до лісу, до своєї сторожки. Там він має оберігати од усякої напасті цілий лан лісової розсади: дрібненьких дубків, що недавно ще спали у жолудях, а весною проклюнулися із землі двома-трьома листочками та й пішли в ріст, берізок, в'язків, кленочків, осичок і приземкуватих пухнастих сосонок, схожих на їжаків.

Збирається Данило довго, бо треба йому взяти з собою чимало всякого начиння. А зібравшись, вирушає в дорогу, кликнувши за собою малого, проте бідового песика Кузьку — він бо справді як той жучок, що живе на колосках, — рудий та криволапий.

І йдуть.

За плечима у Данила напханий усячиною лантух та рушниця, на ногах поклеєні великими латками (щоб не протікали) гумові чоботи, а на ремінці поверх старенького піджака — шкіряні торбинки з набоями.

Чого тільки немає у Даниловому лантусі: тут і ніж, і ложка, і шматок дроту, і казанок; пшоно і сало, цибуля й борошно, картопля й сіль, хліб і сухарі; а ще великі садівницькі ножиці, пила, сокира, терпуг; а ще гачки, важки та поплавці до вудок; ще коробочок десять сірників, загорнутих у шмат парусини, щоб не одвологли в дощ. І хоч як важко правити Данилові свою ношу, аж згинається старий, одначе несе, бо знає, що без усього того добра, що в нього за плечима, в лісі, далеко од села, не проживеш. Схотілося тобі, приміром, їсти — зробив із трьох паколів триніжок, почепив до нього на дротинці казанок з водою і вари собі куліш, галушки чи кашу; треба заготовити дрівець сухих та поховати у сторожці од негоди — взяв пилаку, сокирчину, напиляв, наколов, у куточку поскладав і сиди собі в лісовій хатині та слухай, як шумить дощ у деревах; треба підстригти якийсь саджанець, щоб рівненько ріс, — ось тобі ножиці, підстрижи; затупилася пила і сокира — маєш терпуг, нагостри; закортіло юшки з рибою, — поладнав вудки, пішов до річки та й лови, що піймається.

І так цілісіньке літо, і в село немає чого швендяти раз по раз то за тим, то за сим — усе маєш при собі.

Іде Данило хутко, бо високий на зріст і цибатий, як лелека. Ступне Данило крок-два, а Кузьці треба ступнути десять, то доводиться йому бігти, хекаючи та висолопивши язика. У Кузьки неоднакові вуха. Як у Данила на шапці: одне стримить угору, друге — вниз. У Кузьки теж: одне нашорошене, друге опало і теліпається, як неживе, як ганчір'яне.

Дорога до лісу низова, де-не-де перелита повинню, хоч і неглибоко: Данилові можна перебрести, а Кузьці треба оббігати кружка, по сухому, якщо старий не візьме його під пахву та не перенесе. Проте Кузьці дужче подобається оббігати, бо по дорозі можна буде погавкати на лелек, що, немов сажнями, обмірюють кроками калюжки, шукаючи поживи. Кузьки вони не бояться, знають уже його жартівливу вдачу: підбігти близенько й погавкати. А вже вони щовесни прилітають сюди, а Кузька щовесни йде в ліс, то й звикли до нього. Тож коли Кузька підкочується до них на своїх кривих, як дужки, лапках, заливаючись дзвіночком, вони, тільки для годиться, роблять два-три широкі кроки, тоді обома ногами відштовхуються од землі і залітають. Відлетять трохи і знову — тупць ногами об землю: сіли.

А Данило сердиться на Кузьку за тоті жарти, зупиняється й каже суворо:

— Чого ти до них в'язнеш? Вони ж тебе не займають? Не займають. От і нехай собі пасуться.

Тоді Кузька шулиється, присідає на лапках і зводить угору на Данила винуваті очі. Коли ж Данило повертається до нього спиною і рушає далі, Кузька знову пускається вскоки та видивляється, на кого б йому хоч разочок гавкнути або хоч погарчати...

Аж ось і ліс. Він зустрічає Данила, як тата: гілля немовби одхиляється з-понад стежки, щоб він часом не вдярпнувся, пеньки немовби одступують від неї, щоб він часом не спіткнувся. А сонечко сіється крізь молоде листя та цвіт диких яблунь на стежку, і вона весело ряботить Кузьці в очах. Можна б гайнути поміж кущами, зайця вигнати чи наскочити на їжачка, покачати його лапою по траві та погарчати несердито, граючись. Але в кущах роса, а мокнути Кузьці не хочеться, і він смирно чимчикує за Данилом, пригадуючи сторожку: дим од багаття, од якого йому чхалося, смачні риб'ячі голови, якими його щовечора частував Данило, теплий затишок під поріжком у сні, де він спав уночі, а як хотілося, то і вдень. Спомин цей звеселяє Кузьку, йому кортить швидше до

сторожки, то він вискакує поперед Данила, дріботить лапами, швидко-швидко виляє хвостом і дивиться на господаря так благально, немов каже йому: "Гайда біжка!"

— Не спіши з-поперед батька в пекло, — розважливо мовить Данило, проте йде швидше, бо й сам скучив за своїм лісовим житлом і самому нетерплячка побачити його.

Коли ж опиняються на просторій галявині, вкритій рівенькими рядами саджанців — старші деревця вищі, середульші нижчі, а наймолодші зовсім при землі, — Кузька, забачивши сторожку, мчить до неї, вже не озираючись на Данила, й тонуєнітько гавкає, не гавкає, а дзяволить.

За зиму сторожка — хатка об одним віконці й під соломою — постаріла, дужче вгрузла в землю, стоїть під самісінькою горою серед грушевого та черемхового цвіту, як вулик. Кузька оббігає її кругом, шкребеться лапами в низьке віконце, що немовби вицвіло за зиму, тоді кидається під поріжок до свого кубла. Але там вогко, сіно пахне цвіллом, дошки — грибок і трухлявиною. Незатишно. Кузька задки вибирається з-під поріжка, біжить до старого кострища, де минулого року так весело цвіло полум'я над багаттям, пахло юшкою та свіжою рибою, але зараз тут лише вмокле в землю вугілля, вогкість та ціла чернь грибів-поганок навкруги, їхнього духу Кузька не зносить і сердито пирхає.

Тим часом підходить Данило, скидає з плечей лантух на лямках з мотузка, знімає і ставить під стіну сторожки рушницю, одмикає двері, промовляючи до Кузьки:

— Ну, от ми й дома, Кузько. Тепер будемо хазяйнувати вдвох.

Доки Данило порається біля замка, Кузька нетерпляче виганцьовує коло його ніг, тоді стає на задні лапи, а передніми упирається в двері, ніби хоче підсобити старому ті двері одчинити, бо за зиму вони поіржавіли в петлях, набрякли і подаються неохоче. Та Данило налягає на них плечем, Кузька — лапами, і вони, гучно зарипівши, відчиняються.

У сторожці сутінь та вистояний за зиму холод, що причаївся тут ще з осені. Кузька хутко обнишпорює темні покутки й натрапляє на своїх давніх знайомих: залізні граблі, лопату, сапу, ящичок з цвяхами, що пахнуть іржею, старий розплесканий молоток та коритчатка з насінням, від яких сходить дух берези, дубка й сосни.

Тим часом Данило виносить на сонце стару ковдру, щоб теплий вітерець вивіяв з неї холод, згрібає в оберемок вологе сіно з ліжка й теж виносить надвір: хай сохне. З оберемка випорскують додолу дрібні мишенята й сірими грудочками розкочуються по долівці.

— Ти ба! — дивується Данило, високо зводячи брови. — Сипаються, як горох.

Кузька погнався був за одним, але не догнав. Оббігав усюди — немає, то спинився посеред сторожки, широко розставивши передні лапи й здивовано глипаючи на Данила: куди ж вони поділися?

— Ти не за своє діло не берися, — каже йому Данило. — Ти ж не кицька? Отож. Ходімо краще робити опудала. — Дістає з-під ліжка в'язку всякого ганчір'я, бере молоток та ящикок із червоними від іржі цвяхами й виходить надвір. Кузька біжить слідом, раденько виляючи хвостом, він знає: зараз, як і торік, і позаторік, почнеться найвеселіша робота.

Данило сідає на поріжку, розв'язує ганчір'я і по черзі розпинає в руках подрані сорочки, штани, піджаки, кофти, примовляючи:

— З оцього рам'я зробимо, Кузю, мене, бо це моя одіж: з оцього бабу Оксьоншу, бо це вона дала кофту й фартушину; а з оцього — діда Миколайчика, бо це його піджак.

Кузька повискує од захоплення, бо впізнає і стару Данилову сорочку, що геть розлізлася на спині од поту, і кофту крикливої баби Оксьонші, до якої він частенько бігає взимку у двір, щоб поласувати там шматочком хліба, впізнає й піджак діда Миколайчика, що завжди свариться на Кузьку, як десь його побачить, та гримає: "Пш-ш-шов вон! Ти курча задушив? У-у-у, я т-тобі!.."

Кузька не займав Миколайчиковаго курчати, його взяла со-рока, тому, коли побачить діда, женеться за ним і гавкає скільки здужає: щоб знав, як нападаться ні за що!

Назбиравши побіля сторожки сякого-такого паліччя, Данило знову сідає на поріжку і заходжується клецькати молотком та цюкати сокирчиною: стукне по гвіздочку, тесне раз-удруге, пововтузиться з ганчіркою, доки напне її на палиці, хек! — і застромить у землю біля порога "себе", у своїй драній сорочці та картузі, в якому виходив півжиття. Пововтузиться трохи — виходить "баба Оксьонша"; ще трохи — і є "дід".

Ні "Данила", ні "баби Оксьонші" Кузька не займає, тільки бігає навколо них та вищить. Коли ж Данило встромить у землю "діда Миколайчика", Кузька враз хапає його за полу піджака й смикає сюди-туди, доки не звалить усю споруду. Данило, дивлячись на те, сміється й каже:

— Годі, Кузю, годі, бо поламаєш мені мою роботу.

Тоді бере на плечі всі опудала, несе на ту грядку, де недавно зійшли молодюсінські дубки, вербички та берізки — ними люблять ласувати гайворони й вепри, — і розставляє: з одного

краю грядки “себе”, з другого — “діда Миколайчика”, а посередині — “бабу Оксьоншу”. І пояснює Кузьці:

— Баба хай отуту стоїть. У неї голос такий, що в усі кінці буде чути, як закричить. І тихенько сміється, бо як же та “баба” буде кричати, як то не вона, а тільки опудало, вбране у неї...

По тому Данило обходить увесь лан, часто зупиняється або присідає навпочіпки, хитає головою, прицмокує язиком, ай-яйкає і каже до Кузьки:

— Бач, що нарobili, клятї розбишаки, ай-я-я.. Пропало деревце.

Кузька обнюхує свіжозриту землю, поруч якої лежить дубок з одгризеним корінням, підгинає хвоста і жалібно скімлять: боїться, бо земля пахне вепрячими пискками...

Коли розсадник обійдено, Данило повертається до сторожки, збирає дрівця, наладнеує триніжок і розкладає багаття. Дим від нього підіймається у гілля дерев, і тоді здається, ніби не тільки дика груша, що біля сторожки, цвіте, а й усі до одного дерева цвітуть.

Набігавшись за день та нахвилювавшись, Кузька лягає біля багаття, кладе голову на передні лапи й, не кліпаючи, дивиться на вогонь. А сонце сідає й сідає за гору, поволі змовкають пташки в лісі — заходить вечір.

Так починається лісове життя Данила та Кузьки.

ОДНОКРИЛ

Днів зо три Кузьці роботи на розсаднику немає, тому що гайворони спершу бояться опудал. Налетять із лісу великою крикливою зграєю, тільки замахнуться сісти на лан, аж гульк — “Данило” порожніми рукавами на них махає, “дід Миколайчик” ляскає полами піджака, а “баба Оксьонша” так допотигть фартушиною, що годі підступитися... То чорнокрилі розбишаки відлітають геть і сердито та хрипко перемовляються між собою.

— Кр-р... Кр-ра-а...

Не поживились, того й сердяться.

Однак минає день-другий, гайвороння звикає до опудал, любісінько походить поміж ними та вишукує здобич: набачить молоденький пагін, що тільки-но виткнувся з землі, — хватить його дзьобом, як обценьками, смик — і трощить. Отоді Кузьці роботи та роботи. Ховаючись за деревцями, він тихо, інколи навіть поповзом, підкрадається до найбільшого гурту

і з лютим гарчанням кидається до першого-ліпшого птаха. Нааякане гайвороння хльоскає крильми, злітає згору й свариться на Кузьку:

— Кр-р... Кр-р...

Так було щороку.

А це трапилася Кузьці несподіванка. Підкрався до зграї, що походжала неподалік од "баби Оксьонші" та вишукувала пагінці, де молодші, налетів на неї вихором і прогнав.

Тільки один птах не злетів, а, тягнучи по землі крило, одбіг трохи й зупинився, наставивши на Кузьку хижі блискучі оченята.

Кузька ошкірив зуби і в два стрибки опинився коло гайворона. Той каркнув, випростався на ногах і так стукнув Кузьку дзьобом у лоб, що він аж заточився і заскімлив. А гайворон тим часом поволік своє вивихнуте крило далі, все озираючись та погрозово каркаючи. Кузька не погнався за ним удруге, бо голова йому паморочилася, а в очах стояв туман. Полежав трохи, пошкріб лапою вдарене місце, посакував тихенько від болю та й поплентався до сторожки. І одне його вухо, що висало вниз, ображено теліпалося...

— О?! — зустрів його Данило, який саме варив кашу під грушею. — Об сучок ударився з розгону, чи що? — і поторкав пальцем Кузьчин лоб.

Кузька жалібно писнув і притулився до Данилової ноги.

— Ну то йди полеж, воно минеться, минеться, — лагідненько порадив старий.

Кузька поліз під поріжок, де йому вже було послано сіна, і скоро заснув. Уві сні йому ввижався великий чорний птах, що підступився до нього покрадьки й цілився своїм залізним дзьобом просто в око.

Кузька здригався й сонно гарчав.

Прокинувся він аж тоді, коли сонце сховалося за гору. Небо там було червоне, і вода в калюжах поміж молодою травою, і цвіт на груші також були червоні. Кузька потяг носом повітря, і враз йому забулися і живий гайворон, і той, що снівся: повітря смачно пахло димком і кашею. Кузька облизнувся, струснув сіно, що набилося йому в шерсть, і пішов до вогнища. Воно вже пригасло, тільки жаринки деінде яскраво жевріли крізь попіл. Але не встиг Кузька зробити й двох своїх крочків, як зупинився, вкрай здивований: біля казанка з кашею, що вичахла під купцем, стояв гайворон з опалим на землю крилом і доставав дзьобом пахуче їстиво. Каша була ще, мабуть, гаряча, бо, вхопивши грудочку, гайворон одразу ж кидав її на землю і ждав, доки вона охолоне, тоді пожадливо ковтав.

— Гр-р...— затарчав Кузька, однак підійти ближче не посмів.

— Кр-р-р...— сердито сказав гайворон і знову поліз дзьобом у казанок.

— А що це в нас за гість отакий шкодливий? — вийшов із гушавини Данило з оберемком дров.

Гайворон повів на нього сірим дзьобом, присів перелякано, потім рвучко звівся на ноги і пострибав у кущі, тягнучи крило, а Кузька закрутився, як дзига, й раденько задзяволив.

— Е-е, та він підранений, бач, однокрил,— сказав Данило й пішов у кущі. Незабаром він повернувся, тримаючи в руках гайворона. Птах сердито каркав, бив крилом Данила по грудях і намагався клюнути його в руку. Тоді Данило піймав розчепіреного дзьоба, затис у кулаці й тихо та лагідно засміявся:

— Під-дожди, підожди биться, дурненький,— став біля казанка навколішки і заходився годувати прибуду кашею просто з ложки.

Спершу птах одвертав од неї дзьоба, тоді клюнув раз, удруге — і за хвилию ложка була вже порожня.

— Отако, отако! — весело приказував Данило, а Кузька швидко-швидко тупцяв передніми лапами й повискував — теж весело, бо як і він їв, то господар приказував отак само.

— Ти, Кузьмо, його не займай,— сказав Данило, пускаючи птаха на землю.— Бачиш: не годен він ні харчу собі добути, ані в гніздо злетіти. Однокрил! О, так ми його й прозвемо.

Потім вечеряли Данило й Кузька — Данило прямо з казанка, а Кузька зі свого черепка. А Однокрил пострибав під кущу і там причаївся.

Після вечері Данило з Кузькою подалися на розсадник подивитися, чи не заподіяно там якоїсь шкоди, а Однокрил вибрався з кущі, присів біля вогнища і дивився на жар: він, як і всі гайворони, любив блискуче.

Було вже зовсім поночі, коли Данило та Кузька повернулися до сторожки. Старий покурив біля порога, покашляв, побурмотів щось сам собі й пішов спати. А Кузька обнишпорив усі кущі довкола, шукаючи Однокрила, і, не знайшовши, побрався в своє кубло. Тільки просунув голову під поріг, а звідти:

— К-р-р...

Кузька зіщулився, принишк, боячись навіть поворухнутися. Так і заснув: голова під порогом, спина надворі. Та вже другої ночі Однокрил упустив під поріг усього Кузьку й не сварився, бо вдвох було тепліше спати. Так вони й зажили у мирі та злагоді. Вдень Однокрила ходив пастися на молодій траві, а ввечері повертався, неодмінно несучи в дзьобі щось блиску-

че: або гудзик, або скляночку, або ще якусь цяцьку. Принесе, покладе біля порога й роздивляється. Кузька теж роздивлявся, торкав знахідку лапою, нюхав і кліпав очима: що в ній цікавого? Тільки в боки мулятиме. Однокрил-бо всі ті блискітки носив у кубло. І вдень, коли сонце пробивалося крізь щілину під поріг, там усе сяяло, як у казковій скриньці з коштовностями... А Однокрил, якщо не пасся, перекладав свої скарби з місця на місце і все не міг на них надивитися.

НІЧНИЙ ЗЛОДІЙ

Довгі та моторошні Кузьці перші лісові ночі. Доки шарудить сіном, ладнаючи постіль у своїй маленькій хатинці під поріжком, нічого йому, крім того шарудіння, не чути: у лісі здається тихо, мирно, притуляйся бочком до Однокрила, заплющуй очі й спи. А як тільки вляжеться й сіно знишкне, приходять до нього всякі страхи — великі, малі й ще менші. Ліс видається тоді величезним чорним чудовиськом, що підкрадається до сторожки, зазирає у вікно, нишпорить попід стріхою, обнюхує поріжок і мацає своєю волохатою лапою, хто там є.

Удвох з Однокрилом, звісно, веселіше, не те що минулого літа, одначе страшененько. Однокрилові що? Поїв, погрався своїми блискітками і спати. Як той постоялець! А Кузьці розсадник сторожувати треба. Тут наслухай та наслухай.

Ба, чути!

Цок, цок, цок,— по стовбурі, по гіллі, по листі... Хрясь — і зачайлося щось біля самісінького поріжка.

Кузька найжачився (а Однокрил спить!) і завмер, не дихаючи: хто це?

А воно ніхто. Суха гілочка на дереві одломилася, падала на землю і чіплялася за живе ще гілля. А упавши — принишкла. От і все. І можна спати.

Але — що це знову? Трава торішня зашелестіла. Спершу далеко, потім ближче, ближче. Ось уже зовсім нібито поруч!

Кузька підхопився на тремтячих лапах (а Однокрил спить!), вигнув спину дугою і загарчав. Не дуже голосно, але не дуже й тихо, а так, щоб страховисько оте трав'яне, якщо воно вже близько, почуло і втекло геть, а якщо далеко, хай краще не чує і йде собі своєю дорогою.

А це й не страховисько ніяке, а миша в траві крадеться до зернини вареної пшениці, що Данило вранці, по рибу йдучи, загубив із торби. Знайшла, з'їла і подалася стежечкою вперед, до річки: може, старий ще одну зернину загубив?

І знову тихо в лісі. Тільки струмочок під горою, неподалік від сторожки, дзуремить поміж камінцями, до річки поспішає. Чого він завжди поспішає? Адже річка від нього не тікає, бо її тримають круті береги, і вона щорік на одному й тому ж місці.

Кузька вже став був дрімати, як раптом у пільмі щось закричало, дунко шелеснуло по листі і — вмовкло. Кузька забився в куток свого гнізда (а Однокрил спить!) і загавкав од страху: хто кричить опівночі в лісі?

А то птаха — бусол. Заснула на дереві, та так солодко, що й кігті, якими за гілку вчепилася, розціпила уві сні і почала була падати вниз. І, падаючи, кричала з переляку. Потім згадала, що є ж у неї крила, махнула ними раз-удруге і знову опинилася на гілляці. Навіщо ж було галасувати? Ах, яка незатишна ніч випала.

Заснув Кузька аж удосвіта. І то ненадовго, бо почув крізь сон, як поблизу щось важко засапало й сказало:

“Хр-ро! Хр-ро!”

Кузька задки виборсався з-під порога (а Однокрил спить!), огледівся й завмер од переляку: край розсадника, високо підкидаючи землю довгим писком, рився величезний вепр.

Виверне молоденьке деревце, хрум корінець — і плямкає, а іклами клацу, клацу — наче хтось камінь об камінь товче... Кузька вже хотів був шаснути назад, під поріг — хто ж подужає таке одоробло! — та не встиг від ранкової прохолоди те сталося чи з переляку — чхнув! Вепр перестав жувати, незграбно, всім своїм важким тулубом повернувся до Кузьки й погрозило хрокнув. Це розсердило Кузьку: шкодить та ще й погрожує?!

Він дзвінко загавкав і кинувся на злодія, забігши збоку. Доки вепр вайлуватю обернувся до нього передом, Кузька встиг укусити його за задню ногу й відскочити. Вепр закрутився на всі боки, люто хрюкав і цілився підчепити Кузьку іклами. А Кузька навколо нього — як покотьоло: то за ногу, то за хвіст ухопить розбійника, аж той кувікає від болю. На гвалт виліз із-під порога Однокрил. Підскоком, махаючи здоровим крилом, він теж підбіг до вепра й сердито каркнув.

Той на нього навіть не глянув, а, влучивши мить, підкинув Кузьку писком угору так високо, що він полетів, як м'яч.

Цього Однокрил уже не стерпів — скочив вепрові на шию й з усієї сили клаюнув його поміж вуха...

Хтозна, як би все це скінчилося, коли б із сторожки не вибіг Данило — сонний, у самій білизні й з рушницею в руках. Побачивши бійку, вигукнув:

— А, то це ти, розбишако довгопиский! — Клацнув курками, підняв рушницю вгору і шарах! шарах! — із обох цівок, так що полум'я з них сягнуло до лівгруші, а дим огорнув сторожку зо всіх боків, наче вона горіла.

Вепр кинувся навтьоки. Однокрил ще трохи й проїхався на ньому, тоді зіскочив на землю і разом з Кузькою пішов до сторожки.

— Молодці, хлопці! — похвалив їх Данило. — Бачте: хоч і слабенькі, та сміливенькі, та вдвох, а воно вже й гурт! — і погладив обох.

А в лісі тріщало галуззя під ратицями втікача, чвакало багно на болоті, все далі й далі, і незабаром стало зовсім тихо.

Однокрил поліз у кубло й одразу ж заснув. А Кузька ще довго чхав од порохового диму, у вухах йому дзвеніло від пострілів, і весь він тремтів од недавнього страху та втоми. Тоді вклубився гарненько в сіні і так заснув, солодко похрюпуючи.

ЯК СПІЙМАЛИ РОЗБИШАКУ

Якось уранці повернувся Данило од річки без риби й сказав Кузьці:

— Завтра, Кузьмо, вставай раненько, підемо ловити великого розбишаку-соменка. Бач: вудки мені осьдечки порвав, як павутину. — І показав Кузьці порвані вудки.

А було так. Піймався Данилові лящик невеличкий. Став тягти до берега, вже й рибину побачив — срібно так блиснула при ранковій зорі — аж раптом вудлище зігнулося в дугу, жилка нап'ялася, як струна, бринь! — перервалася. А Данило ледь не впав.

— Що ж воно за причина? — здивувався і закинув другу вудку, а порвану відклав. І знову покаювало, і знову блиснула рибина. Цього разу Данило дотяг її ледь не до самого берега, та враз вода біля неї закипіла буруном, бринь! — і ні рибини, ні жилки, одне вудлище в руках зосталося... Проте Данило встиг побачити широку й чорну, як насмолене човнове днище, спину величезного сома.

— Еге-е, — сказав сам собі. — Так це не сом, а достеменний соменко!

Данило й раніше чув од рибалок, що в цих місцях завівся з минулого року сом-велетень і що він хапає не тільки всяку рибу, а й гусей, і вутят, якщо вони пропливають неподалік від його підводного лігва.

— Стривай же! — посварився Данило пальцем, забрав свої збавлені вудки і пішов до сторожки.

До смерку полов бур'яни на розсаднику, тоді розіклав багаття й заходився кувати великий гачок. Устромиць в жар товсту негнучку дротину, розпече так, що вона аж біла зробиться, і клепає молотком до обуха. Іскри летять на всі боки, як джмелики, так що Однокрил ледве встигав за ними очима: спіймати б хоч одну та в кубло...

Доки зварилася юшка, гачок був готовий. Данило нагрів його ще раз, тоді швидко вихопив із жару щипцями і вкинув у кухоль з водою.

— Чш-ш-ш, — сказала вода й жбухнула парою. А гачок після того став ще міцніший.

Данило прив'язав його до міцної та довгої мотузки, почепив недалеко від гачка свинцеве грузило, повечеряв з Кузькою та Однокрилом і пішов спати.

Другого дня встав рано, покликав Кузьку, і вони почимчикували до річки, обминаючи росяні кущі.

— Отуто він живе, — сказав Кузьці Данило, вказуючи на чорну воду під кручею. — Так що цс-с, не гавкай, бо злякаєш. А я піду піймаю йому живця.

Скоро Данило й повернувся, тримаючи в руках широку, як долоня, рибину.

— Зараз ми його припнемо! — похвалився, почепив рибину на великий гачок, розмахнувся й кинув у воду, а другий кінець снасті намотав на руку.

Та не встиг ступити й кроку, як його раптом так смикнуло, що ледве у воду не полетів. Добре, що встиг ухопитися вільною рукою за тоненьку осіку.

— Помагай же й ти, Кузько, бо він мене розчохне! — закричав Данило, хитаючись разом з осичкою, що гнулася ледь не до самої землі. — Ось диви, диви, що він ро-о-обить! Ай-я-я!

Кузька ж радесенько бігав навколо Данила з осичкою і заливався дзвоником, а сом від того ще дужче злякався і ще дужче смикав вудку.

— Поможі-іть! — заволав Данило.

Тут прибігли рибалки, ухопилися гарненько за мотузку, регочучи та покрикуючи: "Раз-два!", витягли сома на берег й усі гуртом попадали на нього, щоб знову в воду не скочив.

Коли сом уже не бився хвостом і не підкидав рибалок, його піддали Данилові на плечі й засміялися:

— Та він, дядьку, довший од вас!

Бігти назад, до сторожки, Кузьці було страх весело, бо сомів хвіст тягся по землі й Кузька грався ним.

— Не наступай там, бо мені й так важко! — просив Данило, хекаючи.

А вдень до сторожки підїхала підвода, поклали сома на віз і повезли в село, у піонерський табір, щоб діти поласували солодкою соминою.

Відтоді домашня птиця вже не боялася плавати в річці, бо ніхто на неї більше не нападав.

ДОДОМУ, ДОДОМУ...

Так непомітно й літечко збігло. Сонце стало нижче ходити над землею, і хоч було воно яскраве та веселеньке, вже не гріло, як раніше. На груші, що ніби ще цвіла, жовтіли кругленькі пахучі гнилички й осипалися додолу, а деревця на розсаднику підросли, уквітчалися густим листям — тепер їм ні гайворони, ні вепри не страшні: гайворони не подужають висмикнути, вепрам зміщніле коріння не смакує.

І от настав день, коли Данило востаннє обходить розсадник, обмотує перевесельцями з сіна наймолодші деревця, щоб не мерзли в люті морози, а старіші й так перезимують. Тоді каже до Кузьки:

— Будемо, Кузьмо, збиратися та вирушати додому.

Невесело каже, бо йти йому з лісу не хочеться: звук тут за літо серед зеленого шуму дерев, тиші та ясного сонечка...

І знову, як і весною, складає Данило у лантух своє добро, замикає сторожку, рушницю в руки і гайда. А ліс прощально шумить йому услід і ронить пожовкле листя під ноги. Данило думає про те, що незабаром настане зима і йому треба буде щовечора, натягнувши на плечі кожух та прихопивши рушницю, йти на колгоспні ферми сторожувати худобу. А Кузька радіє, бо скучив уже і за крикливою бабою Оксьоншею, і за хлібом, умоченим у молоко, і за приятелем своїм Шарком із сусідського двору...

Вийшли з лісу на луки. Сіно тут уже було давно скошено й звезено у стоги, лелек не видно, відлетіли, тільки яцирки шастали інколи обіч дороги та маленькі сірі пташки-посмітюшки спурхували попереду.

Вже недалеко було до села, коли Данило з Кузькою почули позаду:

— Кр-р... Кра...

Оглянулися — Онокрил! Біжить підстрибом, махає одним крилом, а друге по землі волочиться.

— О! — весело сказав Данило. — А ми з Кузькою думали, що ти у своєму лісі зостанешся. Правильно зробив, що не покинув нашого гурту. Бо самому добре, а гуртом краще!

І далі пішли втриьох: попереду Данило, за ним Кузька, за Кузькою Однокрил.

БІЛА МАРА

Не було ще такого літнього ранку, — хіба вже каміння з неба, — щоб дід Арсен, прозваний Бушлею, всидів дома. Де там! Як тільки над обрієм зажевріє велика досвітня зоря, вже Арсен на ногах. Почепить через плече стару шкіряну торбу з вареним зерном, що пахне кутею (рибі на принаду), убгає в кишеню круглу бляшану баночку з великими й малими рибальськими гачками, вудки в руки і — гайда до річки. Иде помалу, бо, як сам каже, ноги вже не козацькі — болять од старості.

А надворі світає й світає. На луках туманець при самій траві стелеться, лелеки вздовж болота походжають — як матроси: у чорних штанях та білих-пребілих сорочках. Походжають, походжають на своїх тонких та довгих ногах, потім, дивись, ізнявся котрийсь, полетів, а в червоному дзьобі — жабеня: дітям своїм, лелеченятам, сніданок поніс.

— Ба! — скаже тоді Арсен, задерши голову до лелеки. — Ухопив, кажеш? Ну, неси, неси, погодуй своїх голопуцьків.

І чимчикує собі далі. Вудки на плечі колик-колик, гачки в баночці брязь-брязь... Уже й до річки недалеко. Вологою з лісу потягло та мокрою глиною з круч.

На річці теж туман. Та такий густий, що й води крізь нього не видно, а тільки чути, як вона шепелявить у кущах верболозу — течія сильна.

— Кахи, кахи! — закашляє Арсен, бо важко йому в тумані дихати.

А з-під кручі котрийсь ранній рибалка:

— Ану, діду, не кашляйте лишень, бо всю рибу порозганяєте! — жартує.

Постое Арсен трохи над кручею, погломонить з рибалкою та й покашляє далі. Тільки-но вибухає Арсен своє "кахи!", так поперед нього або сонний заєць підскачить і дремене геть, або припутень з гнізда зірветься, або вепр злякано хрокне й затріщить сухим хмизом, тікаючи... Боятся лісовики дідового кашаю.

Іти Арсенові недалеко: до того місця, де верба у воду впа-

ла, як він був ще молодий. Упала та й досі лежить, бо таки міцно вчепилася корінням за кручу.

Якої тільки риби не водиться біля тої верби дідової! Вдень соми-вусачі в корчакуватому гіллі сплять, уночі вайлуваті лящуки та дужі, як воли, коропи поміж тим гіллям нишпорять, смакуючи варене зерно, що його дід на дно сипле для принади. А вранці ще й прудкі краснопері в'язі навідуються — тож ловиться Арсенові рибка щоднини.

Тільки одного разу не прийшов Бушля до річки. Усі рибалки, що вудили в той ранок, страх як здивувалися. Міркували і сяк і так: може, занедужав старий, може, заснав, бо в таких літах на зорі тільки й спить, а вночі думки всякі в голову лізуть та привиди — старече безсоння. Аж воно не захворів Арсен і не заснав.

А сталося от що.

Вставши, як і завжди, раненько, прихопив Арсен своє рибальське начиння та й пішов з двору. На небі, поміж хмарами, ще висів блідий ріжок місяця, а на сході вже біліла вузенька смужка світанку. Арсен пристояв біля повітки, обмірковуючи, що його робити: прийти до річки в отаку рань — поплавоків на воді ще не буде видно, до того ж попереду Крута балка. Про цю балку він за все своє життя наслухався таких жахів, що й зараз, на старості, побоювався вночі тієї чорної прірви при самій стежці до річки. То бачили в ній вовка, що ніс на спині ягня з колгоспівської кошари, то чули, як там щоночі плакав або реготав пугач на самотньому всохлому кленові... Арсен знав, що все те могло бути, знав і те, що справжній страх не такий уже й страшний, як вигаданий. Тож, зміркувавши так, вирішив іти: що буде, те й буде.

Крута балка починалася одразу ж за селом. На підході до неї Арсен, обзиваючи себе "боягузом" та "як малою дитиною", стишив ходу й ступав майже нечутно. Місяць стояв низько, вже не зазірав у балку, тому в ній панувала темрява і чайлася якась недобра тиша. Аж раптом попереду, неподалік од Арсена, щось завовтузилося й зашелестіло. Старий зупинився і, затамувавши подих, уп'явся очима в те місце, звідки чулася вовтузня. Незабаром з балки виповзло на стежку щось біле, як шмат полотна. Завмерло на хвилю, потім обернулося на місці й посунуло просто на Арсена. Відчуваючи, як по спині мурахами побіг морозець, Арсен хутко скинув з плеча вудки й наставив їх перед себе.

— Ну-ну! — сказав ледве чутно, бо губи йому звело од страху. — Паняй своєю дорогою, м-мара нещасна!

“Мара” зупинилася, пристояла трохи і знову рушила на Арсена.

— Свят, свят! — прошепотів старий за давньою звичкою і позадкував — швидше, й швидше, й швидше. Тоді округнувся на одній нозі, так що ледве не впав — ноги ж таки не козацькі, — й побіг до села раз по раз озираючись на те біле чудовисько, доки його й зовсім не стало видно.

Біля крайніх хат зупинився і довго одхедувався. Тим часом надворі майже геть розвиднілося, з димарів поміж садами то там, то там піднімалися вгору червонуваті напроти сходу сонця дими — затопили люди печі.

— Що ж то воно за мара була? — сказав уголос Арсен і, повагавшись, рушив стежкою до річки: може, приверзлося? Може, там нічого й не було? Проте не зробив і десяти кроків, як знову зупинився: “мара” поволеньки повзла йому назустріч... Ось вона все ближче й ближче... Цоп — стала, хрокнула тихенько. Арсен підступив до неї кроків зо два, тримаючи вудки напоготові, придивився пильненько і раптом затіпався од хрипкого старечого реготу. То була газета, проткнута в кількох місцях сизими голками, а з-під неї стримів гострий їжачий писок.

— То це ти, парубче, лякаєш діда, ге ж? — похлинаючись реготом, вимовив Арсен. — На гніздо собі тягнеш, чи що?

Іжак сердито хрокнув, обминув старого й поволік газету до села. Слідом за ним, поклавши вудочки на плече, потупцяв і Арсен. Бо яка ж теперечки рибуловля, як оно вже сонце з-за пруга вихопилося, а до річки ще йти та йти!

— Чого це ти сьогодні так рано вернувся? — здивувалася Арсениха, коли Арсен, поклавши вудки на кілочки під стріхою, висипав курям варене зерно.

— Та... — сховав очі під кошлатими бровами Арсен. — Води прибуло багато. Який же кльов, як вода прибуде? Ніякого...

І пішов у хлівець на сіно досипати недоспаної ночі.

БУШЛЯ

Одного разу, коли Арсен, як завжди, рибалив біля своєї верби, припустив дощ. Вода в річці зробилася сірою та непривітною. Перестало виспівувати й вицьохжувати птаство всяк на свій лад, лише дятел стукотів десь недалечко по корі всохлого дерева. Не клювало, бо в дощ риба залягає на дні й спить. Арсен прикрив голову та плечі лантухом, який завжди носив з собою про дощ, і дивився на воду. По ній густо витанцьову-

вали дощові спичаки й здіймалися великі прозорі бульбахи. Дивився, дивився Арсен на той танок дощу по річці та незчувся, коли й заснув.

А тут летіла бушля — велика довгонога і довгошия птаха, що любить ховатися попід очеретом та лепешкою й вичікувати, доки мимо пливтиме рибинка; то вже вона її неодмінно вхопить своїм зубатим дзьобом. Покружляла бушля над Арсеном, а він і не зворухнеться, бо спить, — подумала, напевне, що то пень, та й сіла просто йому на голову. Сіла, учепилась кігтями в лантушину й теж задрімала під дощем.

Довгенько так вони сиділи обое: Арсен у човні, бушля — на Арсенові.

От уже й сонце крізь хмари проглянуло, і дощик усух, і птахи знову заспівали, а вони сплять — розморило на дощ обох.

Першою прокинулася бушля. Кліпнула очима, звелася на ноги і... збудила Арсена. Хотів був старий підняти голову — несила, важке щось тисне її вниз. Тільки ворухнувся рукою, щоб помацати, що воно за диво, а бушля як закричить:

— К-а-а-й... — мов людина.

Ударила крильми діда по вухах, раз і вдруге — не зніметься, бо кігті в лантушині заплуталися. Аж похолов од страху Арсен. Та й собі в крик:

— Рят-у-у-йте-ж-бо-що-воно-за-лиха-година!

Бушля кричить, і Арсен кричить. А довкіл, ні в лісі, ні на річці, ані лялечки, тільки луна котиться.

Нарешті бушля таки злетіла, хоч і подряпала кігтями дідову голову. Побачивши птаху, що метнулася від нього понад водою, Арсен отямився, поторкав руками здряпану голову й сказав:

— Я тобі пеньок, чи що? — І заходився мотати вудки.

А дома не втримався, розказав бабі про свою пригоду з бушлею. Посміялися вдвох та й годі. І, може, пригоду цю й забули б, якби Арсениха не переповіла її сусідці, а сусідка — своїй сусідці... Доки все село знало...

Тепер, як іде Арсен вудити, рибалки гукають йому з-під круч:

— Поспішайте, діду, поспішайте, бо ондечки над вашою вербою вже бушля кружляє... Жде!

— Ану ж, діду, розкажіть, як ви з бушлею кричали!..

Арсен і не сердиться. Усміхнеться хіба та й скаже:

— Отак і кричали: вона по-своєму, а я по-своєму. Відтоді й по сей день Арсена звать у селі не інакше, як Бушля.

ЛАСОЧКА

Як сонце тільки-но червонило небо на сході, Арсен уже сидів у човні біля своєї верби і пильнував за вудками. В лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням, туркотіли припутні, вистукували дзьобами дятли, а іноді лунко тріщало галуззя і було чути: хро-хро... хря-хря...

Арсен знав, що то вепри з виводками вепренят вертаються з нічного пасовиська у свої сховища...

А одного разу, коли Арсен, зігрітий сонцем, куняв у човні, то підводячи, то опускаючи голову, за спиною в нього почулося тоненьке скімлення. Арсен прокинувся і огледівся.

Високо на кручі, супроти човна, схиливши голову набік, стояло лисеня. Воно дивилося трохи здивованими і зовсім не хитрими очима. Потім перевело погляд у задок човна і облизнулося: на дні, засланім травною, лежала риба.

— Ану! — сказав Арсен і лягнув себе долонею по коліну.

Лисеня трохи позадкувало, проте не втекло.

— Бойове! — сказав Арсен. — То що тобі — рибки закортіло?

Лисеня тоненько писнуло.

— Ну, на вже, — Арсен трохи подумав і додав: — Ласочка...

Рибина летіла вище лисеняти, але воно прудко підскочило й ухопило її передніми лапами.

— Молодця! — похвалив Арсен і заходився міняти наживу.

А коли озирнувся, лисеняти вже не було.

Однак наступного ранку воно прийшло знову. І знов Арсен кинув йому рибину — одну, бо лисеня більше не просило.

Так вони й потоваришували. Незабаром лисеня вже знало, що його звати Ласочка і що коли Арсен каже: "Встань!" або "Ляж!", то треба вставати або лягати. Знало також і те, що риба інколи не клає. Сидить-сидить Арсен, а поплавки на його вудках ані ворухнуться. Тоді Ласочка не скімлила і не молотила хвостом по землі, як завжди, побачивши у човні рибу, а лягала в траву й ждала. Арсенові набридало дивитися на нерухомі поплавки, і він часто-густо засинав.

Сидить і спить.

А якось чує крізь сон: Ласочка дзявульть. Прокинувся, аж поплавка на одній вудочці немає, поринув. А лисеня на кручі вухами пряде, передніми лапами дрібушить-витанцьовує од нетерплячки. Вхопив вудочку, смик — є окунь!

— На, Ласочко, це ти спіймала! — весело сказав Арсен і кинув окуня на кручу. З того дня він вже не боявся спати, бо як тільки поплавок ворухнеться, то Ласочка його й розбудить.

Так вони й рибалили вдвох.

Потім настала довга-предовга зима. Ліс прибрався в іній та ожеледець. І не співали вже в ньому птахи, тільки вітер ночами завивав у гіллі.

Старий Арсен уже не ходив на річку, але часом згадував Ласочку: де-то вона тулиться в таку холоднечу?

А весною, коли крига скресла і сонце вгріло, одніс Арсен човна на річку, полагодив вудки і знову, як торік, сів ловити рибу — бабі та внукам на юшку. Вудить та все озирається: чи нема, бува, Ласочки? Раз, і вдруге, і втретє — немає...

А вчетверте озирнувся — стоїть на кручі велика пухнаста лисиця з розумними, але зовсім не хитрими очима, а поруч неї — лисеня.

— Ласочко? — невпевнено покликав Арсен.

Лисиця задріботіла передніми лапами, замолотила хвостом по землі й лягла. Лисеня ж, побачивши у човні рибу, облизнулося й тихенько заскімляло.

— Те-те-те — весело сказав Арсен. — Це що ж виходить: я увесь ваш рід годуватиму?

І кинув на кручу рибину.

Лисеня спіймало її передніми лапами і стало їсти. А Ласочка сиділа нерухомо, пильно стежачи за поплавками...

З того часу вони рибалили втрюх.

КАЗКИ

СТЕПОВА КАЗКА

ЗАБУТИЙ КУРІНЬ

Ніхто вже не пам'ятає, відколи стоїть посеред степу отой Курінь — хатка не хатка, бо ні стін, ні вікон, ані димаря; одначе й стіжок не стіжок, бо двері є. А за дверима — холодний морок, грибами-поганками пахне та давніми дощами. Є ще у Куреня дві великі діри по боках. Одна зяє на північ, звідки взимку вітри холодні, друга на південь, звідки вітри теплі.

Гасають побіля Куреня й інші вітри й вітерці, шукають, у яку б то їм веселу дірочку свиснути: опівнічні — вітри чорні; вдосвіта — блакитні, в полудень — прозорі; звечора — зелені... І всяк свою пісню виводить у дверях Куреневих та дірках; чорний вітер, опівнічний, стогне по-совиному; блакитний, досвітній, зітхає спросоння; прозорий, полуденний, весело свиськає, а зелений, вечоровий, тихо воркоче, бо хочеться йому спати.

Стоїть Курінь, старіє. Мох на ньому послався, жовтий і зелений, бур'яни довкола розкошують, не кошені, не толочені; полин і вівсюг, ковила і молочай, горошок і деревій... А на самому верху Куреневому тополена росте — залетіло звідкись іще зернятком. Куди воно мандрувало, звідки — хтозна. Приблудне тополена.

Взимку та повесні Курінь відчинено з ранку до вечора і цілу ніч. Заходь у двері, лізь у вікна-діромахи, якщо тобі дверей мало! А восени і влітку — зась, тому що і двері, і дірки, і бур'яни довкола засновані навутиною: згори вниз, уздовж і впоперек, сітями круглими й сітями навкісними... Всякими. Бо кожен павук по-своєму думає: один кругло, другий уздовж, третій упоперек... Яка думка, така й сіть!

Незатишно в Курені. Од моху дух похмурий сходить, а все-редині усе щось гуде: чи то протяги степові чи, може, джміль залетів та ніяк не вибереться.

Забутий Курінь.

І ніхто вже не пам'ятає його молодим, коли був він схованкою від гроз і спеки, холоду і втоми всякому степовикові — і орачам, і сіячам, і жнивварям, і молотникам... А ниви пахли хлібами, динями, кавунами, і шуліки високо в небі погойду-

валися на крилах. Вечорами перед Куреневими дверима горіло вогнище, збиралися вморені люди і співали вморених пісень. Потім і люди, й пісні засинали, і тільки полум'я од вогнища то шугало вгору червоними шпичками, то гнулося дугою од вітру, то й зовсім згасало. І тоді аж до світанку жеврів та блимав у ніч невсипущий жар та іскри никали побіля Куреня цілими роями і гасли нишком одна по одній.

Тепер Курінь уже давно живе посеред степу сам-один. Вже й говорити забув. А знав же! Не сам знав, що правда, а навчився від того, хто його змайстрував, — дядька Деміда, теслі і вшивальника.

Було це так. Коли Демид тесав дерево на Курінь, то перед тим, як сісти перепочити, розгинав спину, брався руками за попереk і казав:

— О-ох! Болять мої кісточки... Мабуть, на дощ.

А коли зробив Куреневі раму, щоб він міцно стояв на землі, коли оббив латами, щоб було до чого солом'яні кулі в'язати, а далі ще й ушив, то перш ніж сісти на траву і закурити цигарку — а може, на radoцях що Курінь уже готовий, — вигукнув весело:

— Хух. Заморився, хай тобі абищо.

Не на Курінь сказав "абищо", а на саме оте Абищо. А що воно таке, ніхто не знає, навіть сам дядько Демид.

Потім, перепочивши та перекуривши, ходив Демид навколо Куреня, причісував граблями стріху, пробував його похитати рукою і казав сам собі:

— Ш-шо-о? Він стоятиме! Демид як змайструє, то навік. Еге!

А другого дня прийшли люди забирати Курінь у степ. Стали підсаджувати його на воза, а він раптом сказав так самісінько, як і Демид:

— О-ох!

А як везли у степ і вітер бавився новенькою солом'яною чуприною Куреневою й терся об його солом'яні боки, він усе казав і казав здивовано:

— Ш-шо-о? Шо-о-о?

Коли ж привезли і засадили з воза на землю, Курінь радо видихнув:

— Хух!

І часто він потім так казав, бо часто його перевозили й переносили з поля на поле, з баштану на баштан.

Тепер забутий Курінь мовчав день у день і рік у рік, бо ніхто його вже нікуди не возив і не носив. Навіть не згадував ніхто, як колись, бувало:

— Ой, рятуйте, яка хмара насуває! Гайда, людоньки, до Куреня!

Або:

— Де се воно вогнище так виграє в степу?

— А то коло Куреня сторожі вечерю варять.

Тепер — ні. Тепер хіба, мо', хтось проїжджий чи перехожий питає в селян:

— Що воно ото чорніє в тумані серед поля?

— То був колись Курінь,— одкажуть йому.— Тепер там нічого не живе.

Та й по всьому.

Так думають і кажуть люди. Бо їм невтямки і навіть невздогад, що насправді Курінь отой хоч і старий, та не сам. Насправді в ньому живуть, і старанно працюють, і спочивають, і їдять, навіть граються, як є коли. Живуть у ньому ті, чиї мови люди ніколи не чули, не знають, а отже, думають, що її й нема.

Нехай собі думають. А ми краще подивимося та послухаєм.

ЯК СВИСНЕ БАБАК.

Ранньої весни, коли в степу на сході сонця по всіх ярах та виярочках вилежуються сонні тумани, а трави ще тільки сходять на пагорбах зеленими табунцями, біля самісінького Куреня ворухнулася раптом суха бур'янина, похиталася-похиталася з боку в бік і впала. А на тому місці, де вона стояла, зробилася нора. У норі хтось важко посапував і сердито бурмотів. А трохи перегодом з-під землі виткнувся в туман гострий писк, за ним — сердитючі настовбурчені вуса, а за вусами і вся голова якогось підземельника — припорошена пилом, без очей і з маленькими ямочками в цуетині замість вух.

— Пфк! — сказав підземельник, курнувши хмаркою пилу. Потім понюхав туман і прислухався.

Біля Куреня, в бур'янах, і далі в степу було тихо, а туман — теплий. Аж тоді підземельник повільно підняв угору дві рогові заслінки побіля вух-ямочок, і з-під них вигулькнуло на світ двоє очей. Вони були маленькі й колючі.

— Пфу! Як червоно...

Підземельник недобачав, тому сонця не любив.

“Гм, де ж це я опинився?” — подумав підземельник сердито, бо йому дуже хотілося їсти, і вибрався з норі весь.

Він був кволий після зимового сну, тому ледве переставляв ноги — передні, з гострими роговими пальцями, ще нічого, міцненькі, а задні ледве волочилися, і слідом за ними ледве волочився геть охлялий хвіст.

Наткнувшись на Курінь, підземельник злякано присів, а що Курінь мовчав і не зворушився, то він осмілів, покуштував язик вологий від туману мох і став швидко його лизати. Ах, як прохолодно стало йому в грудях, скільки сили прибуло одразу! Підземельник повеселішав.

— Ту-ру-ру, ту-ру-ру,— замуликав він і рушив обдивлятися Курінь з усіх боків.

Курінь пах землею і мохом і видавався підземельникові горою, що зникала десь високо в тумані. А бур'яни навколо — як ліс, і пахощі їхні були гіркі та прохолодні.

“Добре було б отуто вирити колодязь,— подумав підземельник.— З цієї гори в нього набігало б у дощі повно води. А на рівному вирий — води набирається при самому дні. Полізеши, лизнеш капельку і вибирайся, дерися знову вгору. Та ще задки... Спробуй!”

І тут він опинився напроти Куреневих дверей. З них сивими клубками викочувався туман і дихала вогкість. Підземельник наїжачився і гукнув дуже войовниче:

— Турр, турр!

У Курені, однак, ніщо й не шелеснуло, тільки луна розкотилася по темних кутках.

“Гм, виходить, я прокинувся перший,— подумав підземельник.— А може, ще й Бабак не свистів, може, ще й не весна, а тільки відлига?”

І вже геть осмілів (раз він перший, то кого ж йому боятися!) і попхався в Курінь. Проте не зробив і двох кроків, як з-під ніг йому закричали погрозово:

— Ану, не наступаться! — І луна в Курені теж погрозово проказала:

“Ану, не наступа...”

Підземельник присів на лапах, зачаїв подих. І тут йому стало лоскотно — в ноги, в боки, в живіт, навіть на кінчикові носа лоскотнуло. Підземельник оглянув себе і побачив, що по ногах йому один за одним, як пожежники по драбині, деруться якісь носаті бігунці. Вони підсаджували один одного носами, підпихали тоненькими ніжками і всі, як один, войовниче зворушили вусиками.

— Ти хто такий?! — почув підземельник і побачив на кінчикові свого носа такого ж бігунця, як і інші, тільки трохи товщого. Він також зворушив вусами і дивився в очі підземельникові дуже суворо.

— А ви хто? — сердито буркнув підземельник.— І чого лоскотесь?

— Ми Мурахи,— поважно одказав той, що сидів на носі.—

А я Мурашиний ватаг і питаю в тебе, чого ти наступаєш ногою на вхід до нашого мурашника?" Хто такий будеш? І чого тобі в нас треба? Тільки відповідай швидко, бо нам ніколи.

— Я Кріт,— сказав підземельник лагідніше, бо од лоскоту йому стало приємно, навіть смішно трохи,— і шукаю, в кого спитати, чи свистів уже Бабак?

Наступив же я на вхід до вашого мурашника, як ви кажете, не навмисне, а тому, що недобачаю. А якщо ви — ватаг, то скажіть своїм, хай не лоскочуться. І ще, прошу, скажіть, скільки вас тут є, бо я, правду кажучи, ніколи не бачив такого великого гурту. А як можна, то ще й таке спитаю: куди се ви поспішаєте?

Вислухавши це, ватаг щось гукнув до Мурах, щось показав їм вусами, і вони хутко побігли з Крота на землю. Тоді промовив:

— Бабак свиснув уже хтозна й відколи, ще вчора в полудень; поспішаємо ми завжди, бо в нас повно роботи під землею і на землі: гнізда будувати, землю викочувати нагору, пшеничину тягти аж з-під Куреня сюди, в Курінь... А всіх нас дев'ять тисяч двісті. Але поки я казав вам, що нас дев'ять тисяч двісті, нас набралось вже дев'ять тисяч триста, а поки я кажу вам, що нас дев'ять тисяч триста, то нас набралось вже дев'ять тисяч чотириста, бо ми ще тільки прокидаємося від зимового сну...

— Так, так, я сам тільки що прокинувся,— зітхнув Кріт, бо знову відчув, що йому хочеться їсти, але розсердитися не посмів: адже внизу, біля його ніг, стояла ціла ватага Мурах, до того ж їхній ватажок був такий люб'язний...— Я хотів би подивитися, чи не можна й мені десь тут вирити нору, бо я, розумієте, не терплю світла. А там, у степу, де не вийду з-під землі,— скрізь сонце. І ще бачу я: земля тут сира, м'яка... У ній, напевно, є багато черв'яків, а я, правду сказати, дуже люблю ними снідати.— Тут Кріт сором'язливо посміхнувся і додав: — І обідати.— Тоді посміхнувся ще раз і ще раз додав: — І вечеряти.

— То будь ласка! — погодився Мурашиний ватажок.— Будьте нашим сусідом. Правда, в одному кутку оно вже хтось почав рити нору. А в інших трьох вільно. Вибирайте, який вам до вподоби. Тільки зараз подайтеся, прошу, трохи назад і прийміть лапу, бо ви,— пробачте, що знову нагадую,— затулила нею вхід до нашого житла. Пройдіть якимось боком.

Тут Мурашиний ватаг дістав своєю тоненькою лапкою найближчу до Кротового носа травинку і збіг по ній на землю. А Кріт подався назад і прибрав лапу з ледь помітної нірки в землі.

Тим часом ватаг промовив до своєї ватаги:

— Братове! Той, кого ми з вами хотіли покарати за шкоду, називається Кротом. Він недобачає і заподіяв нам шкоди ненавмисне. А щоб надалі з ним такого не було, давайте нагорнемо над нашим підземеллям купу землі! Тоді новий наш сусіда бачитиме її ще здалеку і обминатиме. А зараз — усі як один стали до роботи!

І перший шаснув у нірку, а за ним довгим чорним шнурочком потяглася під землю і вся його ватага.

Кріт обережно переступив той шнурочок і увійшов до Куреня. Супроти дірок, що зяяли в туман, на нього війнуло протягом, і він здригнувся. Зате далі, в кутку, було так затишно, так тепло і смерково, що Кріт аж туркнув раденько і вже хотів рити нору, але тут один його вусик зачепився за якусь невидиму струну, і вона голосно бринькнула.

— Ну-ну, порви-порви! — почув Кріт у себе над головою грізний покрик і зіщулювся, і присів на лапах.

А струна задрижала швидко-швидко (схоже, по ній хтось біг), і за мить Кріт побачив біля свого вуса сірого волоханя з довгими гнучими, як дужки, ногами, великим круглим черевцем і маленькою голівкою.

Ще волохань мав восьмеро очей, і всі вони зорили в різні боки.

— Хто такий? — спитав волохань, погойдуючись на струні та бринькаючи по ній одною лапкою.

— Я Кріт, — сердито буркнув йому Кріт, бо йому знову хотілося їсти. — А ти хто, що вигойдуюєшся тут?

— А я Павук, — поважно мовив волохань. — І не вигойдуюся, а дожидаю муху. А ти сюди по що?

— Нору буду рити, — сказав Кріт і чхнув, бо туман зайшов йому в ніздрі. — Мені Мурашиний ватаг дозволив.. А ти краще скажи, навіщо тобі стільки очей?

— Ха! — посміхнувся Павук. — Щоб дивитися одразу в усі боки. Оно бачиш мою снасть? — показав лапкою вгору.

Кріт підвів голову й побачив над собою величезну круглу сіль, що погойдувалася од протягу (цей Павук думав кругло, тому й сіль у нього була кругла).

— Так ото я там сиджу і жду мух, — пояснив Павук. — Як тільки налетить котрась, то й заплачується. Тоді я не тільки чую, що павутина дрижить, а ще й бачу, де саме.

— А зараз куди ти оце дивишся, що я ніяк не доберу? — спитав Кріт.

— На тебе, — усміхнувся Павук. — І праворуч. І ліворуч. І назад... А ти?

— А я тільки на тебе, й то недобачаю,— одказав Кріт і теж ніяково усміхнувся.— І в мурашник тільки що вшелепкався..

— То, може, давай я тебе навчу бачити у всі боки? — сказав Павук.— Давай?

— Та якщо зумієш...— не дуже охоче погодився Кріт, бо йому ж ото хотілося їсти.

А Павук зрадів, що випадає погратися, спритно окрутнувся на павутинці й побіг угору до сіті. А як вихопився на неї, гукнув Кротові вниз:

— Ти мене бачиш?

— Либонь, мріє щось трохи таке, як ти — і не ти,— озвався Кріт.

— Тоді ж пильнуй! — завзято крикнув Павук і подався кружка по своїй снасті. Кріт звівся на задні лапки, ще й на хвостик трохи обіперся і став швидко обертатися за Павуком. Тоді втомився й сів.

— Дивись, дивись! — захекано гукав до нього Павук.— А що, вже зморився? Хек-хек... От бач! А мені якби ти оце кружка бігав.. хек-хек... а я сидів, крутитися не треба: на те в мене... хек-хек... восьмеро очей. От я зараз до тебе спиною, а бачу... хек-хек... що ти робиш.

— А що я роблю? — спитав Кріт і ледь помітно ворухнув хвостиком.

— Хвостиком ворушиш!

— А зараз — що? — спитав Кріт і швидко торкнув лапкою один свій вус.

— Вусик торкаєш!

Павукові дуже сподобалося прихвастувати, і він сказав:

— Двоє очей та ще підсліпуватих — то, вважай, нічого, і хто скоче, тебе вхопить. Усяка хапачка!

— Не так-то скраю,— образився Кріт.— Я теж, коли хочеш знати, можу бачити у всі боки.

— Як? — спитав Павук насмішкувато, але не дуже.

— А так. Ось ти паняй по своїй снасті кружка-біжка і зупиняйся де хоч, а я спиною до тебе одвернуся й казатиму, де саме ти зупинився.

— Нумо! — весело погодився Павук.— Тільки ж я тепер мовчатиму, бо ти по голосу вгадуватимеш.— І подався кружка.

Супроти тої дірки, в яку зазірало сонце, він став і навіть подих затамував. "Хай спробує!" — весело подумав.

— Зараз ти сидиш... напроти сонячної дірки,— сказав Кріт.

Павук мовчки здивувався, а тоді ще швидше дременув по круглій своїй сіті й знишк над самісіньким Кротом.

— А зараз ти наді мною! — сказав Кріт.

— Як же ти бачиш? — озвався Павук, і в голосі його вже не чути було хвастощів. — А казав — недобачаєш...

— Казав, — засміявся Кріт, — та не зав'язав. Бо в мене замість очей вуха бачать. — Коли ти біжиш, снасть під ногами в тебе каже: рип-рип, рип-рип... А як зупинишся — мовчить. Отож де вона вмовкла, там ти і є.

— А-а, — кисло мовив Павук, бо вихвалятися тепер йому було нічим, а просто так гратися не хотілось. — Тоді рий свою нору, а я піду спочивати, бо так ухоркався... — і, втомлено заточуючись, пішов по своїй павутинці вгору.

— А як я твою струну вусом порву? — гукнув йому навздогінці Кріт. — Тоді що?

— Рви, — сказав Павук, не оглядаючись, — я нову натягну. У мене цих струн стільки, що на сто сіток вистачить.

І загойдався на круглій павутинці, і підобгав під себе лапки-дужки, і вже засинав, утомлений. А Кріт де стояв, там і зник під землею, тільки грудочки вгору полетіли.

НЕБЕЗПЕЧНИЙ ПРИЯТЕЛЬ

Мліє степ у малинових променях передвечірнього сонця. Мліє, і сходить до неба степова імла — теж малинова. А тумани вже давно шезли: розвіяли їх сині та теплі вітри й вітерці. Парує і Курінь старий, зогрівшись за цілий день проти сонечка. А тополеня мале на верху Куреневому солодкі духмянці у степ за вітром посилає: то пахне його брость тополіними парфумами. Скоро стане та брость шовковими листочками. А зараз на ній сонце малинові краплі порозвішувало — впала роса, вечір заходить.

А Крота немає. Як врився уранці в землю, то й досі не видно. Що він там робить потемки? Чи, може, нора його вийшла вже десь аж на другому полі?

Ба ні. Сіпає щось там у кутку. Сіпало, сіпало, тоді чхнуло. Він... Ось вигулькнув з нори гострий писочок боязкий, вуса, а далі і вся голова. Потяг носом повітря, заслінки над очима підняв ледь-ледь, та враз і сховався — і не стало ні голови, ні писка з вусами. Тільки нора чорна кругло зорить по Куреню. А в другому кутку, де почав хтось ритися та й кінчив, блиснуло двоє веселих оченят і почувся неголосний добрий сміх хох-хох-хох...

А тоді ще й голос:

— Вилазь, Кроте, не бійся.

— Не вилізу, — озвався Кріт глухо, видно, зглибока, видно, аж із дна своєї нори. — Не вилізу, бо я тебе знаю: ти — Іжак!

І справді, з кутка, де блищали очі, вибрався Їжак, струснув солону з голок і сів посеред Куреня.

— Вилазь, кажу, я зараз не голодний, — промовив він.

— Еге, так я тобі й повірив, — прогук Кріт. — Ти за мною торік ганявся, щоб з'їсти... Знаю я вашого брата.

— То, мабуть, не я, хох-хох... — засміявся Їжак, — бо від того року в степу не харчуюся, а тільки в селі. — Ей, Павуче! — гукнув угору до Павукової сіті. — Скажи йди Кротові, що я не голодний...

Павук хутенько спустився по павутині вниз (він уже відпочив за день після ранкової біганки) і гукнув у Кротову нору:

— Вилазь, вилазь, Їжак не голодний.

— А ти відки знаєш? — спитав Кріт з підземелля.

— Знаю-знаю, — заторохтів Павук, — я всіма вісьмома своїми очима бачу, який він наїдений, і пісень співає веселих...

Кріт довго мовчав. Тоді прогук:

— Хай присягнеться, що не займе, тоді вилізу.

— Отже не займу! — вигукнув Їжак і додав ображено: — Чого б же ми, під одним дахом живучи, не мирилися? Адже нам ціле літо разом жити!

Аж тоді Кріт, хоч і огинаючись, і позираючи скося на їжачка, видобувся з нори і сів біля неї близенько, — про всяк випадок.

— Ходімо в степ погуляємо, погомонимо, — сказав Їжак. — Ходімо?

— Про що ж ми з тобою гомонітимемо? — буркнув Кріт. — Як я сердитий, а ти ні.

— А так і гомонітимемо, — одказав Їжак. — Ти сердито, а я ні. Хіба, якщо вдачі у нас різні, то й сваритися неодмінно? Вдача — це таке: сказав їй "мовчи!", вона й мовчатиме. Треба тільки гарненько сказати. То ходімо?

— Ходімо, — не дуже охоче погодився Кріт. — Тільки як тобі починатиме хотітися їсти, скажеш...

— Гаразд, — погодився Їжак. — Як схочеться мені їсти, я почну бубоніти отако: бу-бу-бу... Тоді ти краще тікай.

І перший пішов із Куреня. А слідом за ним почав і Кріт.

Степ уже вбирився у вечорову просину. Спершу вона, як вода, вступила у видолинки, стала у долинових кущах та побіля них, а далечінь була вже вся синя. Над нею аж ген-ген крайнеба червоніла сонячна заграва та вітерець ледве чутно дихав.

— Я тебе од самого полудня ждав, — промовив Їжак любенько, бо таки бачив, що Кріт побоюється його. — Самому, знаєш, така нудьга. Мурахи — ті за роботою світа білого

не бачать, все вештаються, як на пожежі. Та ще й дрібні вони дуже як для мене. Ти йому щось скажеш, а його й не видно. Хіба то балачка?! Павук, той усе мух виглядає... Обізватися ні до кого. А я, правду кажучи, як не голодний, люблю помірковувати з ким-небудь у парі, погратися, поспівать... А тебе нема й нема. Що ти там хоч робиш під землею?

— Риюся,— одказав Кріт.— Домівку собі будував. Три поверхи вже вивів, тепер ще один треба. Хороша тут земля, під Куренем, черв'ячків повно...

— Як — три поверхи?— здивувався Їжак.— Хіба тобі просто нори мало?

— Мало,— сказав Кріт.— Ноги, бач, у мене хоч і дуженькі — і то лиш передні, та не бистрі; очі недобачають; голок, як у тебе, немає... Отож і доводиться рити не одну нору, а багато і на кілька поверхів. Скажімо, пішов дощ — так і знай: нижній мій поверх заале. Пішов більший — і другий заале. Куди подітися? Тікаю на третій або ж на четвертий. А буває, Вужака вповзе. Ух! — по цих словах Кріт аж затремтів, а перетремтівши, сказав: — Очі світять, язик як голка... Правда, я йому теж пальця в рот не кладу, а поповоджу з поверху на поверх. В мене голова обертом іде, ну й він покрутиться!

— А як на останній поверх зажене, тоді як? — аж зупинився од цікавості Їжак.

— Ніяк,— усміхнувся Кріт.— З останнього поверху вихід є.

— Хо-хо! Попалися б вони мені! — реготнув їжак.— Хоч вуж, хоч гадюка. Я б їм показав!

— То ж тобі, у тебе оно голки які,— сказав Кріт.— Ти за хвіст її вхопив і держиш, а вона хай собі колеться, доки сконає.

— Те-те,— образився Їжак.— І ти, бачу, мене за боягуза маєш. Вигадав хтось, що я зміїв за хвіст хапаю, і всі за ним слідом бовкають. А я, щоб ти знав, ніколи так не роблю. Я на них просто йду, грудьми, і хапаю не за хвіст, а за голову.

— Таж вони кусаються отрутно! — вигукнув Кріт.

— А й що? Мені після того тільки свербить трохи; отрута їхня мене не бере.

— А нашого брата бере,— похнюпився Кріт.

Вони йшли бур'янами, часто ставали й прислухалися, бо степ є степ, тут усякого зустрінеш, і друга, і ворога. Бувало й так, що Кріт відставав, тоді доганяв Їжака, облизувався й казав сором'язливенько:

— Слимачок трапився...

І Їжак на те співчутливо покинував добрим гострим писочком і казав:

— Воно з того слимачка й наїдок такий собі, ну й то харч. Як голодний, то нічим не побракуєш. Я раніше, коли села ще не знав, теж, бувало, заморював черв'ячка всячиною. А тепер ні. Тепер аби лишень до села добився, а там знайду чим полачувати: і молоком, і яєчком, і яблучком...

— І молоком?! — здивувався Кріт.

— Атож. Оце, буває, виставлять хазяїни мисочку молока своїм прислужникам — котам, собакам тощо, а вони ще й носом крутять. То я вже не промину. А там, дивись, яєчко знайшов на гнізді — теж моє. Яблуко під яблунею трапиться — сюди його. Ти яблук ніколи не куштував?..

— А люди ж на те що? — спитав Кріт.

— Нічого, — усміхнувся їжак. — Або кажуть ХАЙ. Слово в них таке є. ХАЙ — це значить, я можу їсти все, що схочу. Гарне слово. Іще вони полюбляють казати: ЩОСЬ. Ото висьорбаю молоко з мисочки чи там яєчко виг'ю, — вночі звісно, — а вдень приляжу десь під хмизком поспати а чи так перепочити — і чую: "О, щось уже молоко оно випило. А хай йому тямиться!" Інколи, правда, вгадують, що то я. А частіше — ЩОСЬ кажуть, хох-хох... Ну і я їх не обижаяю: я їм мишей ловлю, пацюків... Одне слово, жити можна!

— Можна, — мудро погодився Кріт.

І далі пішли мовчки, бо попереду вже виднівся шлях і гули дрти на стовпах. Тут не дуже розбалакуй, а краще дивися пильніше на всі боки та наслухай: бува, іде хтось возом чи велосипедом, а слідом пес біжить, язик висолопив, то вже неодмінно почує — і тоді клопоту не оберешся. Ні, краще помовчати...

А степ уже вгортався у прозелень, сонно зітхав утомлений за день вітрисько, і з-за стовпів на шляху сходив круглісінкий червоний місяць.

— А що, може, вертаймо? — промовив тихенько Кріт. — Бо Курінь наш уже диви де.

І тільки він це сказав, як на шляху спалахнули два величезні ока, і світло від них так різонуло приятелям у вічі, що вони аж запаюшилися обидва.

— Скрутись!!! — крикнув Кротіві Їжак і став крутлою колючою кулею.

— Зарийсь!! — крикнув Кріт Їжаківі й де стояв, там і зник під землею, тільки грудочки вгору полетіли.

Потім повз них прокотився жахливий круглий гуркіт і подався, подався степом усе далі й далі, обмацуючи світлом своїх очей кожен стовп, білі чашечки вгорі на стовпах, співучі дрти і небо в зорях.

А коли вже геть стихло, Кріт, що сидів у своїй маленькій нірці-сховку, скудившись од переляку, почув:

— Вилазь, годі боятися. То машина поїхала.

— А ти їсти ще не хочеш? — обережно спитав Кріт.

— Он диви! — аж образився Їжак. — Чого це ти як з нори виходити, так і перелякався?

— Хтозна, — мовив Кріт, вилазячи з нори та обтрушуючись.

До Куреня підходили, коли місяць стояв уже вище стовпів на шляху. Світло його зазірало в одну Куреневу діру, а в другу пхалися ніч і зорі. Вітер спав, і спав на своїй круглій сіті Павук.

Біля входу в Курінь височіла гостроверха купка землі — та, що Мурашиний ватаг пообіцяв Кротові, а біля неї куняло десятків з чотири Мурах.

— Чого це вони не в норі? — пошепки, щоб нікого не розбудити, спитав Кріт у Їжака.

— А то Мурашині солдати, — одшепнув Їжак. — Такі в них порядки: одні сплять, інші мурашник сторожують.

І справді, один Мураха-солдат рантом ворухнув вусами і сонно тонюсіньким голосом гукнув своєму сусідові:

— Пильнуй!

Сусід одвістив те слово далі, і пішло воно навколо мурашника, сонне та зморене:

— Пильнуй!..

— Пильнуй!..

— Пильнуй!..

— Ну то на добраніч, — сказав Їжак до Крота.

— Добраніч, — тихенько одказав Кріт. І раптом засміявся, шепочучи: — Ой!.. Хі-хі-хі... ой!..

— Чого ти? — аж злякався Їжак.

— Та-то я... ой! — згадав, як мене вранці Мурахи лоскотали... — ніяково промовив Кріт і вже прицілився був шаснути в нору, як Їжак сказав:

— Слухай, Кроте, як же це воно в нас так вийшло, що за всю мандрівку ти ні разу й не розсердився?

— Я ж послухав твоєї поради, — розважливо мовив Кріт, — і сказав своїй сердитості: "Мовчи мені!" От вона й мовчала.

— Ба! — зрадів Їжак. — Як схоти — так і зробиться!

З тим і вшевкалися в нори спочивати до ранку.

А разом з ними, радіючи, що не сам у світі і не дарма тут стоїть, заснув серед місячного слява і старий Курінь.

Тиха і тепла стала ніч над степом. А місяця, а просинюватого слява, а тіней — від кожної бур'янинки, від кожної грудочки. А від Куреня — ледь не на півстепу, ще й від тополеньки тоненька в гілочках тінь.

І в синій місячній купелі по степу — стовпчики, стовпчики... То стануть і стоять, то зникнуть геть.

І знову стануть.

— Ф'ють, ф'ють... — між собою пересвистуються — ближче од Куреня, далі, ще далі...

Куняють Мурахи-вартові, куняють.

Аж ось якийсь пробуркався, ворухнув вусами і спитав у сусіди:

— Хто свистить?

Прокинувся й сусіда та до найближчого куняйла:

— Хто свистить?

Отак і питаються один в одного.

А то Ховрашки гасають степом. То зведуться на задні лапки і стоять стовпчиками, щоб глянути, що там коїться по степу при місяцю, то знову сховаються в бур'янах чи борознах.

А місяць сміється вгорі.

— Ф'ють, ф'ють, ф'ють... — свиськає увесь степ. І сяє синьо.

І ледь чутно дихає уві сні Курінь старий, і пахне ледь-ледь мале тополеня — теж зморене сном.

А вдалині край степу, за селом, біліє вузенька смужечка поміж хатами й садами — то повертається зі своєї мандрівки по всіх усюдах на землі новий ранок.

Солодко спитьса такої години Куреневому братству — і в норах, і під острішком.

ХОДИ, БІДА, СТОРОНОЮ

..І ніхто з Курневих помешканців, а також сам Курінь, не сподівався, яка то біда ждала їх уранці. А сталося от що.

Як тільки сонце виринуло з-за перелогів і степ усміхнувся до нього рум'яними росами, почули куренівці далекий грізний гуркіт, що все наближався і наближався. Двигтіла від нього земля, дрижало Іжакове кубло та Кротова й Мурашині нори, і Павукова сіль дрижала дрібненько.

Прокинувся Іжак, заблищав з кубла нажаханими очима, забігали Мурахи коло мурашника, розпачливо заметався по своїй павутині Павук. Тільки Крота не видно було: він кидався глибоко в норі з поверху на поверх свого житла і не тямив, що воно там коїться нагорі. Ні, вчорашній гуркіт був не такий. Вчорашній гуркіт схожий був на один грім, а цей, що наближався, — на сто!

Потім ці сто громів підкотилися до самісінького Куреня і знишки, наче їх і не було. Тільки дим огорнув Курінь густою хмарою, такий ядучий, що й не продихнеш.

— А що, хлопці,— сказав хтось дуже голосно,— приорем старого Демидовича а чи пожаліємо?

Зачувши ці слова, Їжак, що скрутився був у колючу кулю, хутко випростався і забігав по Курені, шепочучи усім своїм побратимам:

— Кажіть мерщій отако: “Ходи, біда, стороною! Ходи, біда, стороною!” Тоді вона піде. Кажіть!

І загуло все товариство разом.

— Ходи, біда, стороною!— сказало дев'ять тисяч чотириста Мурах.

— Ходи, біда, стороною, зек-хек...— вихекував Павук, бігючи кружка по своїй ситі.

— Ходи, біда, стороною! — гукнув з нори Кріт. А Їжак знову скрутився (про всяк випадок) і шепотів собі в груди:

— Ходи, біда, стороною! Ходи, біда, стороною!

— А навіщо нам його приорювати,— сказав другий, лагідніший і тихіший голос.— Дивіться, скільки тут всякої степової братії оселилося! Оно Їжак зіщулився, он Павучисько гасєє з переляку, нора оно свіжа кротяча, Мурах ціла туча... Хай вони собі живуть! А Курінь давайте однесемо за пагорбок на солонці. Хай стоїть там, може, комусь іще в пригоді стане.

І тут Курінь уперше за багато-багато років сказав раптово:

— О-о-ох!

І піднявся вгору, і повільно поплив над землею, даленіючи.

А Їжак з Мурахами та Кротовою норю zostалися просто неба і чули, як Курінь усе тихіше й тихіше казав:

— Ох-ох... Ох-ох...

Доки й затих.

І тут немовби з-під землі вродився Ховрашок, став стовпчиком на задні лапки і засвистів, і загукав до Куреневого товариства оддалеки:

— Сюди, сюди! Курінь ваш тут! І тополєня з-за пагорба махало тоненькими гілочками, наче кликало: “Сюди, сюди!”

— Ходімо! — вигукнув Їжак і перший рушив бур'янами вперед, до Куреня.

Слідом за ним подався й Кріт, мружачись од сонця. А за Кротом потяглася й довжелезна чорна нитка Мурах з ватажком попереду.

Тільки Павука не було. Його понесли, бачся, разом з павутиною і Куренем.

ГРОМОВИК

Над річкою і лісом засинювалось небо: здалеку-предалеку, погуркуючи та поблискуючи, накочувала гроза. Потемніла вода в річці, зашуміли дерева, заметалися птахи. А бусли лячно замахали крильми то тут, то там по лісових болітцях.

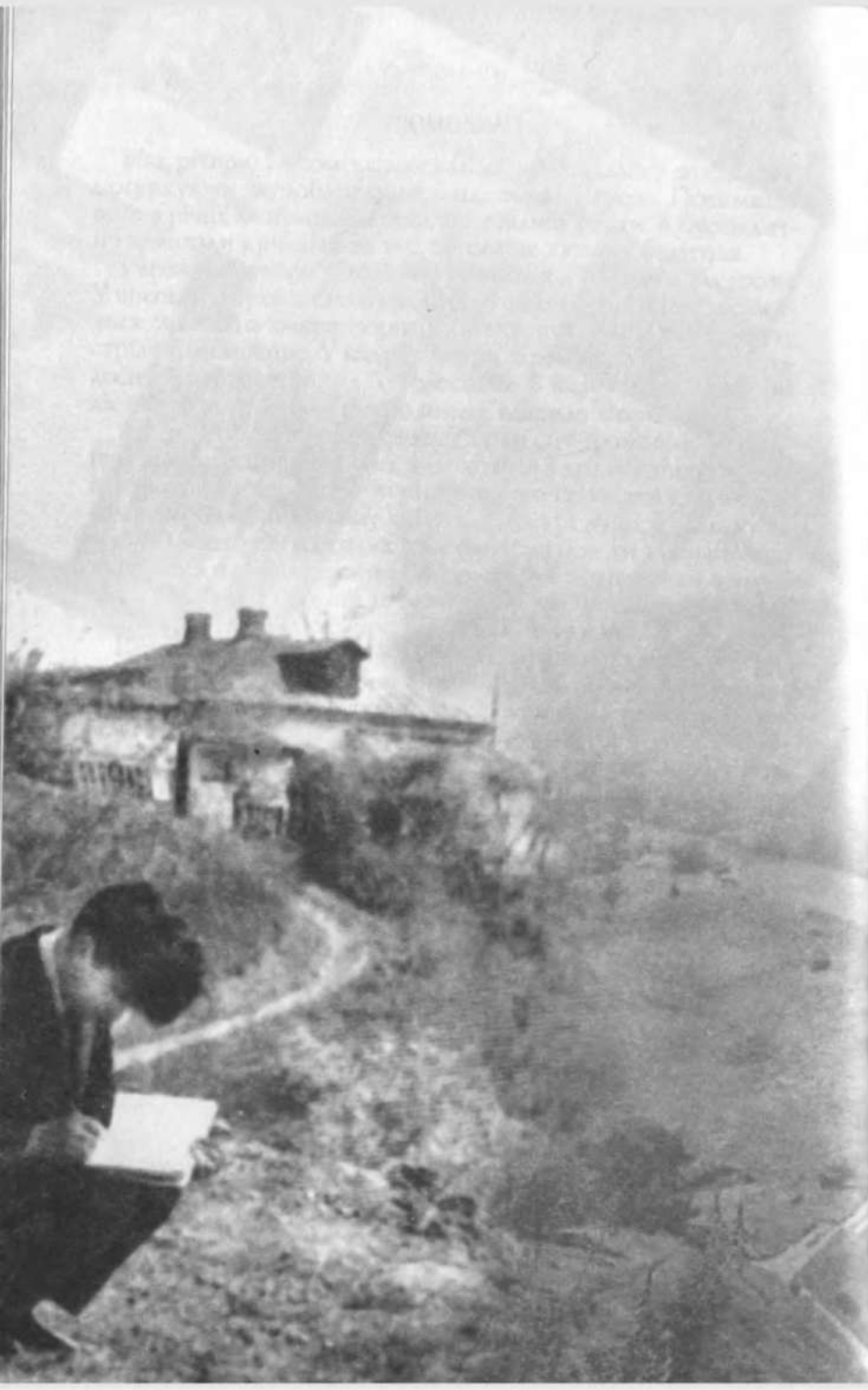
І враз усе стихло. Стогін лісу подався далі й далі від грози. У високості сухо шелеснуло. Синьо спалахнула ріка. І ліс осяявся синьо. То хмара, чорна і низька, пустила із себе першу стрілу-блискавицю. У надрах хмари зарокотало, спершу неголосно й нестрашно, а далі голосніше й потужніше. І раптом ліс охнув від жаху — так по ньому вдарило згори.

Аж тоді прокинувся у своєму дуплі сич-громовик. Прокинувся, заворушив крильми, видряпався з дупла і пішов по гілці сухого береста вгору та вгору, сонно поводячи сюди-туди головою. Дошч мив йому маленькі гострі вушка, спинку та крила і лоскотав кляничок хвоста. Краплі води котилися по кривому дзьобові і скапували вниз. Сич повів очима в один бік, у другий — ніде ані пташини, ані дрібної миші! — й подумав спогорда й похмуро: "Боягузи!.. Жевжики!"

Блискавиці пролітали йому над самісінькою головою, громи котилися по його спині й розбивались об неї на громенята... Знову зродився вітер, похитнув сича на кінчику гілки, і сич зареготав з нього... "Хо-хо-хо-хо-о-о-о!" А кігті ще глибше увігналися в дерево. Вітер ще раз спробував похитнути птаха, але не похитнув і подався далі. А сич дивився у спину вітрові та синьо-чорній хмарі й реготав... Йому ще й ще хотілося громів і блискавиць, що жили у хмарі, йому ще й ще хотілося дощової купелі. Але тут визирнуло молоденьке сонечко і сказало сичеві: "Тоді Зась!" Він перестав реготати і, відчувши в очах різь, заплющився.

Він так і до дупла пішов по гілці — заплющений. Перед дуплом, на порозі своєї хижі, сич струснув із себе краплі дощу і повільно, вайлувато побрався на постіль з пір'я та сухого листя.

*"...Від природи йому суджено
оповідати про народ
правдою народного слова".
Іван Дзюба*

**НАРИСИ.
ЕСЕ. СТАТТІ.
ІНТЕРВ'Ю**

ШАХТАРСЬКА ЗОРЯ

Ясної днини сонце над донецькими степами сходить таке яскраво-біле, що не лише на нього чи на крило посрібленої хмари під ним,— вона мовби зі ртуті,— а й попід сонцем і хмарою боляче дивитися очам. І мружишся від того ярого сьйва, наче влітку, дарма що по чорній землі (не подарувала сьогорічна зима снігу) в'юниться поземиця і вітер з морозом струже. Донецький вітер гострий, як бритва.

Якось воно аж не личить: велика ялинка посеред міста, вся у веселих закличних вогнях (ще її не розібрано після свята) — і чорний мороз, і така прозора, бідна, з опалого інею, поземиця. Селян тут поблизу немає, все люди робочі, шахтарі, а як тільки зійшлися, то за другим-третім словом неодмінно скаже хтось:

— От, снігу немає... Голоморозь... Кепсько.

Людей на тротуарах, проте, навдивовижу мало, хоч уже восьма ранку, і сонце вихопилося з-за далеких пагорбів. Підбігуєм ідуть школярі до шкіл, неспіхом котяться напівпорожні автобуси чистісінькими, наче їх уночі мели, вулицями, а перехожих де-не-де. Це одразу впада в око приїжджому. Адже Горлівка — місто чимале, триста з лишком тисяч населення, майже дві Полтави, два Чернігова — і таке малолюддя. Проте, щоб не дивуватися з цього, треба приїхати до Горлівки не о восьмій чи дев'ятій, а принаймні о шостій ранку. Тоді місто найжвавіше, бо саме в цей час іде і їде на шахти перша зміна, іде і їде на заводи і кар'єри.

Робоча людина досвітня.

Ідеш вітряною вулицею і мимоволі згадуєш, як сам, іще, здається, так недавно, біг зимового досвітку на роботу і шулився від пекучого морозу з оцим ось вітриськом, а на стрілках біля станції у світлі різнокольорових ліхтарів блищали холодні колії, що немов аж дзвенять, і гув, кликав хрипкенький деповський гудок. А тут іще, на горі, демобілізовуючись, відмовився від шапки й шинелі, хоч було проти зими і форму давали на вибір, а взяв безкозирку та коротенький бушлат — і тепер оце гниє! Хотілося, бач, пошелестіти золотоякірними стрічками перед дівочим плем'ям та похизуватися плечима

і грудьми, що їх так ловко облягає бушлат... Одначе каяття се нетривке: добіг до душової, перевдягся в негнучку од мазуту робу — і до станка. А тут уже мерзнути ніколи, до того ж у гурті всім однаково холодно. Це почуття також гріє...

Згадуєш — і мовби теплішає тобі, і вже не так жалять тебе в тонкому повсякsezонному пальті знайомий здавна вітруган.

Іти одразу на шахту ніби незручно: тільки з поїзда — і ось вам, мовляв, моє відрядження, маю таке й таке завдання, покажітьсь-но, які ви є. Надто вже зухвало виходить, як оте "прийшов, побачив..." Ні. Кортить просто подихати цим повітрям, що пахне металевою жужілляю і димами, подивитися місто, чепурне і чисте, послухати людей, хоча б краєм вуха, — тоді воно і до мети легше йтиметься. Бо поки що маєш однісіньку нотатку в записнику: "Горлівка, шахта 4—5 ім. Микити Ізотова. Віктор Довбиш. Молодий. Герой Соціалістичної Праці".

У центрі старої Горлівки відомий пам'ятник "донецькому богатиреві", за словами Горького, Микиті Ізотову. Широкоплечий, потужний, стоїть він у тому, в чому вийшов з лави: в "шахтьорках", у кепці, трохи збитій назад, і з лампою-коногонкою в руці. У всій його постаті відчувається спокій людини дужої, справді богатирський спокій.

Трохи навкосо, у сквері, супроти Ізотова піднятий на п'єдестал Т-34 (тридцятьчотвірки брали в сорок третьому Горлівку), і обидва пам'ятники дуже схожі між собою — пританеною силою та впевненістю, з якою стоять вони на своїй землі. Схожі, як два велети.

А понад містом дими, дими. Лягають за вітром, летять у далеч, до степового небокраю, і сонце затуляє легенька імла вже на цілий день.

На ринку теж не надто велелюдно, може, тому, що він таки просторий. У рядах селяни й приміські домогосподарки. Всі вони однаково бідові, балакучі й дотепні, якщо зачепиш.

— З чого це у вас, тітонько, шітки, що такі білі та пишні?

— Із шпигату, синок. Бери, жінка з дому не вижене. За руб оддам.

— Візьміть рукавички, пухові, теплюсінькі, м'якусінькі, як ремезове гніздо, — припрошує в'язальниця, а в очах усмішка.

Справді добрі рукавички. Та усмішка ще краща — добра і нехитра.

Далі у плетеному кошику височіє гірка ніжно-срібних, з воском, віночків. Се нареченим, що ждуть весілля. Біля жінки з віночками, трохи, щоправда, віддалік, зупиняються зовсім ще юні дівчатка, роздивляються ту срібну мрію з ледь

помітною зачарованою усмішкою на устах, потім сором'язливо озираються довкола — чи ніхто, бува, не помітив?..

— Почім віночки, молодиче?

— А вони тобі не нужні, не про твої літа добро, гуляй далі.

Що ж, правильно. Не доросли... І нема чого дуги губу на оте слушне "гуляй далі".

А ось бабуся, закушкана в сіру пухову хустку, продає картоплю, продовгувату, але добірну. Одразу видно — донбасівська, тут її звать "розовка". Я знаю її на смак — піскувату, тривку, як хліб. Принаймні такою вона здалася мені тоді, в сорок другому, коли, ще підлітком бувши, в осінньому пальтечку, босий, без кепки піхтурою добивався з-під Боково-Антрацита на Полтавщину. Те було на початку вересня, десь тут поряд, либонь, між Єнакієвим та Дебальцевим. Біженці, голод, міньба... А тут ні їсти нічого, ні проміняти. Дійшов до якогось висілка чи до села. Трохи поодаль від нього, над балкою, шахта. Німа, навіть терикон не курить. Затоплена, або підірвана, або те й друге разом. Поминув одну хату, другу, десятю. Зайти до якоїсь та попросити їсти — страшно. До стукотняви у скронях, до вогню в щоках, до сліз! А тут якась жінка воду на коромислі несе від балки, вже у двір повертає.

— Дайте, тітко, напитися...

Обернулася з коромислом і повними відрами, молода, блідолиця — теж, видно, негусто на столі, похитала головою, а очі суворі, спідлоба.

— Горенько мое! Пити йому... Світиться наскрізь, а ще — "пити". Ходім у хату!

У хаті за столом (на нього з вікна падало сіре вранішнє світло, і в тому світлі парувала біла-пребіла, варена цілою картопля) сидів дід у рідкій сивій бороді, крізь яку просвічувалися деінде сині цяточки — шахтарські позначки навіки, та ще дві дівчинки. Всі троє тримали в пучках по дрібній довгастій картоплині, студили на них, присолювали і їли.

— Ось, приймайте до гурту ще одного. Напитися, каже, дайте... — І до мене: — Сідай!

Дід мовчки посунувся і вказав рукою на сундучок біля себе. А дівчатка перестали їсти і дивилися, як їхня мати, спідлоба, проте не похмура і не вороже, а з цікавістю.

Чи доводилося тобі, читачу, брати їжу з рук людей, які самі налівоголодні? Якщо ні, то повір: це те, що є найтяжчого у світі.

Вийшов я з хати з теплими кишеньками, бо в них була варена картопля. Вийшов украй пригнічений тим, що навіть подякувати як слід не спромігся: промимрив "спасибі" та й з хати, — і водночас підбадьорений: не пропаду!

Хазяйка провела аж за двір, а там сказала уже навздогін:

— Ти, синок, не бійся просити, як зголоднієш. Є — дадуть, а нема — в плечі не витурять. Не дрейф, чуєш?..

Може, то були ви, бабуся? Це ж тут, недалеко, і я знаю оцю вашу картоплю непоказну, що тривка, як хліб. А якщо й не ви, то все одно спасибі: за спогад про людей, що zostалися в серці назавжди.

СВІДОК — ПАМ'ЯТЬ

Шахти в цьому краї давні. Про це свідчать їхні терикони, п'яти-, шести-, а то й семиглаві. Найновіші — найвищі й, сказати б, найстрункіші. Інші ж покриті глибокими (здалеку вони схожі на зморшки) ровами, що їх повимивали дощі, а ще інші нагадують далекосхідні сопки, в червоних ручаях згори й донизу — перегоріли, мабуть, іще до війни. Шахти ці відомі не лише в Донбасі, а й по всій країні. Хто не знав славетної "Кочегарки", де працював Микита Ізотов, або могутньої шахти ім. Леніна, або № 4—5 ім. Ізотова (раніше вона називалася "Нікітовка")? Про них та про багатьох вуглерубів, які працювали тут чи працюють зараз, не раз писалося в пресі, передавалося по радіо і телебаченню. А працює тут на кожній шахті по п'ять, шість, до семи тисяч робітників. За одну лише добу ізотовці, скажімо, нарубують близько чи й більше 3500 тонн вугілля. Це три ешелони. І нарубують не комбайнами (шар залягає під кутом 65 градусів, тобто майже вертикально, і комбайни тут поки що "не йдуть"), а відбійними молотками. Отож якщо уявити собі, що вугілля, кожна його грудочка добута не машиною, а рукою людини і що воно не гуде вниз брила за брилою, а тече з-під кожного молотка — то густо, то ледь шурхотить, то зовсім змовкає, коли вибійник заходжується кріпити, — лише тоді стане зрозуміло, які довгі оті три ешелони...

Шахту № 4—5 відкрито десь на початку тридцятих років. Уже тоді на неї покладали великі надії і називали "Велетнем". А тут — війна...

Відродження почалося в сорок четвертому. Легко сказати: відродження. Насправді ж то була війна в тилу.

"Страшно навіть згадати, — розповідає в шахтній багатотиражці тодішній директор "Нікітовки" Михайло Борисович Ларченко, — в яких умовах доводилося працювати в ті роки нашим шахтарям. Більшість робітників проживало у висілку Зайцеве, підвозити їх було нічим — крім двох коней, ніякого іншого виду транспорту; хліб доставляли з міста

теж нічим. Воду для ідальні возили із Залізної балки, а робітники милися в лазні неочищеною шахтною водою.

Перша зима застала нас зненацька. В четвертому стволі зумпфа не було, кліть з людьми заливало водою, не вистачало спецодягу. На шахті не було ніяких машин. І лише 1945 року, коли на шахту прибув нарком вугільної промисловості В. В. Бахрушев, ми одержали кілька старих насосів і дві автомашини."

Починали з 60 тонн вугілля на місяць, себто один вагон за тридцять днів. А вже в 1946—1947 роках недавній фронтовик Олексій Коньков нарубав за місяць 640 тонн — десять вагонів. Він став Героєм Соціалістичної Праці.

Шахта оновлювалася, шахта багатшала на людей і техніку, шахта відкривала все нові й нові горизонти, від двохсот метрів до семисот тридцяти, вона ставала відомою. Але є в неї, як і в кожній шахти Донбасу, така сторінка історії, яку не можна перегорнути механічно і не можна забувати ніколи: одразу після визволення краю, і не рік, і не два потому, на шахті № 4-5 "Нікітовка" з 450 робітників було половина жінок. І зараз, опинившись у вибої, серед вихорів пилюки, що так і жалить очі, важко собі уявити молоденьку тендітну дівчину чи жінку в оцьому чорному мороці з відбійним молотком у руках? Але так було.

Тож якщо доведеться зустріти вам у Донбасі жінку чи бабусю з надто великими руками у синіх міточках, вклоніться їй у душі — мовчки, бо захоплення вашого чи (ще гірше) розчуленості вона просто не сприйме. В кращому разі примружить на вас очі або зітхне.

ВІКТОР

Його довелося "випрошувати", щоб одвезти на молодіжні збори, які відбувалися при шахті ім. Леніна. Там на нього вже чекали кореспонденти преси і телебачення. Віктор мав виступати. Але він був у лаві, і представники міськкому комсомолу звернулися до директора шахти № 4—5 Михайла Яковича Веденічева — людини спокійної, уважної до співрозмовника, голубоокої і лагідної (на шахті кажуть, що його ще не бачили сердитим і не чули від нього роздратованих інтонацій).

— Не дам я Віктора, — сказав директор, усміхаючись так доброзичливо, що аж не вірилося, ніби те сказано твердо.

— Михайле Яковичу!..

Йшлося про те, щоб підняти Віктора Довбиша на-гора ще до кінця зміни.

— Не дам. Як вилізе з шахти, тоді — будь ласка. А раніше — ні. Ми ж, розумієте, не даємо хлопцеві попрацювати так, як він уміє, а хочемо того чи ні, тільки заважаємо...

Трохи згодом він поглянув на годинник — був уже кінець зміни, — скосив усміхнені очі на прохача і зняв трубку:

— Поквапте Довбиша...

Потім вислухав кореспондента, хоч двері кабінету майже не зачинялися: той з тим, той з сим, — і часто дзвонив телефон.

— Людей хороших у нас багато, — сказав із тою-таки м'якою усмішкою, що говорив з усіма. — Не лише Віктор. — І почав перераховувати, радячись очима з присутніми: — Іван Копичка, Василь Супрун, Емеріх Добош, Олександр Парамонов, Михайло Масалов, Едуард Ільковський, Дмитро Кузнецов... Одне слово, всіх не перелічиш. Будете в шахті? От і добре. Придивитесь — самі побачите. Там усе видно.

Потім я згадував ці слова не раз: у вибої хоча й поночі, проте людину там найвидніше.

Хотя и свет не тот, что наверху,

Но ясен человек, как на духу, —

писав молодий донбасівський поет, колишній вибійник.

Мені вже було відомо, що Віктор Інокентійович Довбиш — заслужений шахтар УРСР, повний кавалер знаків "Шахтарська слава" — I, II і III ступенів, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, відмінник соціалізма УРСР, член Української ради профспілок, депутат Донецької обласної Ради, що дев'яту п'ятирічку він особисто виконав за два роки й чотири місяці й, нарешті, те, що кілька днів тому його удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Отже, два роки й чотири місяці Віктор працював за двох. А були й такі дні, коли нарубував за зміну стільки вугілля, скільки його нарубувало б вісім вибійників — 800% норми. Ясно, що самої лише сили, навіть коли б це був Ілля Муромець, тут замало. Ще Микита Ізотов свого часу сказав: не сила, а вміння — перш за все. Та й хлопці-вибійники не раз підтверджували істину: потрібні хист, спритність; до вугілля до кожного шару має бум свій "підхід", а на слово "талант" відповідали скептичними посмішками. Те означало, що вони вміють шанувати слово. Тут, либонь, і літераторам є чого повчитися.

Віктор вийшов на поверхню о чотирнадцятій. Навіть якби ви були й височенькі, то й тоді вам довелось б дивитися на нього знизу. Вдягнений у брезентову спецілку, гумові чоботи з коротенькими халявами "для вентиляції" та в касці, він стояв на морозі з добрячим вітром і не щулився, навіть плечем не повів, і казав, усміхаючись, ледь іронічно:

— Їхати отак, як стою? Та ні. Поміюся, перевдягнуся, тоді — будь ласка.

— Не треба, Вітко! Там тебе ждуть отакого — просто з шахти. Телебачення, розумієш? Не в службу, а в дружбу...

— Ні, позувати не буду. Я ж людина, а не цяцька.— І пішов до лазні, закіптюжений вугільною пилюкою так, що самі лише очі блищать, широкоплечий і незворушний.

Віктор — сибіряк. Народився в Амурській області, там і виріс у селі з промовистою назвою: Державенка. Але батько часто розповідав йому, що походить їхній рід з Полтавської губернії Переяславського повіту. І не тільки розповідав, а й мріяв побувати разом із сином на землі дідів і прадідів. Та все ніколи, все робота. До того ж і світ неблизький.

Приїхав Віктор у Донбас 1960 року після служби в армії. Рік, щоправда, попрацював на шахті "Северная" тресту "Кемероввугілля". Кріпильником. А хотілося б самому рубати. Товариші порадили Донбас: там, мовляв, вибійників треба, ще й треба. І справді, на шахті "Нікітовка" Вікторові не відмовили взятися за молоток. Та й як відмовиш? Досить одного погляду, щоб переконатися: добрий хлопець, показний.

Це правда: самої сили вибійникові замало. Але ж правда й те, що людині слабенькій у лаві робити нічого. Відбійний молоток, що важить близько дев'яти кілограмів,— не олівець (до того ж працювати на крутому шарі доводиться одною рукою), а вугілля — не розпушене поле. Його в прямому розумінні слова треба рубати.

Учив Віктора вже немолодий, досвідчений вибійник. Учив словом і ділом.

— Зарізає куток,— згадує Віктор ("куток" цей називається ще "нішею безпеки"),— закріпив його і сказав: "Сиди мені отут, дивися і слухай". Тоді рубав, кріпив і пояснював, що до чого. Добрий був рубака і вчитель. Я йому й досі вдячний...

У перші ж дні самостійної роботи в лаві норма одразу скорилася Вікторові, а згодом і півтори, і дві...

Ми часто чуємо: тямуща людина в роботі, беручка, щира і т. п. Це вдача. Та ба: вдачі замало, щоб стати видатним трударем. Тут потрібна найвища якість людського духу — самовідданість. Лише вона здатна відкрити людині її творчу снагу, ким би вона не була — вченим чи шахтарем, письменником чи вчителем, хліборобом чи артистом; лише самовідданість наповнює працю тим прекрасним змістом, який можна назвати громадянськістю. Тоді приходить благородна гордість за себе і своє покликання. Кажемо: благородна, бо знаємо ж іще

й пиху, самозакоханість, отаке собі візантійство — ці недолугі замітники гордості, цю духовну кризу.

— Про мене самого писати і не заходжуйся, — сказав у балаці Віктор. — В нас усі добре рубають. Не тільки я та ще десяток хлопців даємо план. Вибійників па шахті майже п'ятсот. Цього не слід забувати. А вихваляти одного негарно і несправедливо.

У цих словах Віктора Довбиша не було й натяку на позу чи приховане хизування. В них чути було лише сувору правду людини, яка добре знає: усіх її товаришів щодень однаково б'ють протяги на стволі; всіх однаково огортає хмара пилюги в лаві й сушить горло спрага, а пити треба стримуватися, щоб не сходити потом; і, нарешті, всі вони однаково ризикують — цієї правди теж нікуди не подінеш...

Якщо ви вперше потрапили на шахту, то будьте певні: служба безпеки не пустить вас під землю без провідника. А ще вам покажуть, як користуватися "саморятувальником": отак ось зривати кришку, отак ось надівати маску — доведеться нею користуватися чи ні, але ви мусите знати, як це робити. Потім вам дадуть у ламповій добре заряджений акумулятор з ліхтарем, два жетони, які вам треба буде вкинути при спуску та виході з шахти, холодну, як лід, флягу з газованою водою, зодягнуть у чисту спецівку — і щасливо.

На стволі уже зібралися шахтарі першої зміни, стоять тісним гуртом, щоб тепліше було. В руках у кожного пилочка-ножівка з залізним станком та сокира, а в декого ще запасні "зубки" для відбійних молотків поза реміняками. Хлопці здебільшого молоді, мовчазні, бо недавно зі сну, до того ж холодно: адже під брезентовою курткою піддагнена легенька сорочка чи теніска — у вибої буде жарко.

Та ось прийшла кліть — двоверхова залізна споруда на канаті завтовшки з руку, і всі заворушилися. Тепер не гайся, рушай уперед разом з усіма, інакше тебе внесуть у кліть, стиснувши плечима з усіх боків. Штурмом береться кліть — і заради тепла, і щоб не зостатися часом. Тутенько стояти, але й затишно — і тілові, й душі: тут усім однаково, тут немає краших і гірших, тут усі рівні. І хтось, гляди, пожартує під смішок із сусіда:

— Та не тремти, кліть розвалиш!

Потім сигнал — і кліть рушає вниз.

Поїхали.

Вам трохи похолоне в грудях од стрімкого руху вниз. Усе швидше й швидше... На стінах ствола зверху сивіє іній, нижче на них полискують патьоки води, а стужа тікає й тікає, і повітря стає теплішим і вологішим.

На глибині семисот з лишком метрів зупинка. Головний штрек. Металева арочне кріплення, багато денного світла. Стоять вагони з лісом і породою. Ліс пахне сосновим духом. І знову прохолода. Стволові вдягнені, як і там, нагорі, тепло.

На головному штреку зміна розходиться, кожен шахтар поспішає до своєї лави. А поспішати треба, бо йти неблизько. Вікторові, приміром, 180 пікетів. Це більш, як три з половиною кілометри такої жвавої ходи вузькоколіською, місцями залитою водою. Іди і поглядай угору, чи ніде не стримить з-під стелі уламок дошки на рівні обличчя, пильнуй уперед і озирайся назад, щоб вчасно розминутися з партією вагонеток, які тягне електровоз. Обіч колії труби, що ними під тиском у кілька атмосфер подається повітря для відбійних молотків. З труб деінде б'ють по ногах струмені і гучно шиплять. Їх так і називають: "шипуні". По другий бік вузькоколіски тече ровиком рудувата вода. Молодих шахтарів навчають: якщо ти заблуdivся у розгалуженні штреків (а воно таки досить складне), чимчикуй за водою, втрапиш якраз до ствола.

Віктор іде швидко. Кілька разів він нахиляється до води і занурює в неї сокиру — замочує. Він взагалі небалакучий.

Та й не до балачки, коли налягаєш на ноги і чуприна під каскою вже змокріла.

Нарешті попереду з'явилися рухливі вогні: там працюють прохідники. Кінець штреку. Лава.

Для того, хто не бував у шахті, це слово звучить урочисто і картина уявляється велична: просторий вхід у високе підземелля, блищить-сяє при світлі ламп стіна вугілля і стоїть потужний гуркіт відбійних молотків... Ні. Насправді все набагато буденніше. Он угорі над вашою головою квадратний отвір, трохи ширший за ваші плечі. Ото і є "ворота" до лави — гезенк.

Віктор знімає куртку і залишається в самій майці. Фляга з водою і "саморятувальник" — важкенька-таки коробка на брезентовій лямці — також лишаються в штреку. Потім Віктор допомагає надіти респіратор так, щоб він щільно затуляв рот і ніс, і приставляє до гезенка дошку.

— Вперед, за мною. Тільки не спіши, щоб не зірвався.

Деремося вгору, у "колодязь", густо закріпленій стояками на зразок зрубу. Каска раз по раз стукається об той зруб і вже не дуже міцно сидить на голові, ноги тремтять від напруги, руки халпаються за дерево, за товстий повітряний шланг, а проміння од ліхтарів на касках вихоплює вгорі ряди кріплень, і голубуватий морок здається нескінченний...

Оце і є лава, власне, перший її уступ. А вище другий, тре-

тій... Всього близько десяти. В кожному уступі — вибійник, віч-на-віч з вугіллям. Там уже дудікають молотки, шурхотить груддя вниз до грузоспускних гезенків.

Перше враження від вибою — тіснота. Товщина шару тут 60 сантиметрів, отже, від ґрунту до стелі ("покрівлі") три чверті. Оце і весь простір. Дивно, як у ньому поратися людині з таким богатырським зростом, як у Віктора. Однак він порастається досить вільно і неспіхом. Підключив молоток, подивився, де і як покладено ліс для кріплення. А трохи вище, просто у вас над головою, уже стукотить немов крупнокаліберний кулемет, і поміж покаліченими тиском стояками шурхотить униз потік вугілля. То рубають в другому уступі. Віктор якийсь час прислухається, промінь його ліхтаря скерований униз: вугілля з-під "другого" не провалюється до гезенка, а все прибуває і прибуває. Значить, немає порожняка, і відвантажувальний гезенк закритий. Гукати про це вгору — даремна справа: за гуркотом молотків ніхто не почує. Тоді Віктор бере товстий повітряний шланг і легко переламує його навпіл — мабуть, силачі так підкови гнуть!

Молотки вгорі змовкають.

— Що там? — чується глухо здаля.

— Другий! — гукає Віктор. — Підожди, не рубай. Підсипаєш.

— Добро...

Згодом, зробивши стінку з полицок та дощок, Віктор гукнув:

— Рубай!

І знову гуркіт. Пішло вугілля.

Тим часом Віктор подався вниз, і за хвилину звідти почулися довгі черги його молотка. Уступ огорнула пилюга. Крізь неї тьмяно виднілося світло, долинав гуркіт, а в короткі перерви між ним було чути, що Віктор наспівує.

Зміна почалася.

Є чимало слів, якими можна виказати захоплення золотими руками людини, але саме по собі захоплення, тим паче щодо шахтарської роботи, мало важить. Скажемо тільки: Віктор Довбиш — великий майстер свого діла. Його манера рубати вугілля — а вона в кожного вибійника неповторна, як стиль, — схожа на потужну, танкову атаку, перед якою безсила всяка оборона. І водночас скільки б ви не придивялися, навіть маючи певний досвід, то й тоді не помітили б у роботі Віктора ні зайвої завзятості, ні надмірного напруження, ні тим більше прагнення продемонструвати себе.

Інший, кажуть хлопці-вибійники, трьома потоми сходить, а вугілля з-під молотка, як тютюн з табакерки цяпає. Бо

силою людина хоче взяти, іде в лобову. Віктор же достотно валить шар униз, горне його перед собою так, наче молоток у нього стосильний. Недаремно ж у задокументованій оцінці його праці сказано:

“На основі хронометричних спостережень встановлено, що на виймання кутка разом з кріпленням (“куток” — два квадратних метри вугілля) інші вибійники витрачають 59 хвилин. Віктор Довбиш — 25. У півтора раза швидше знімає він і решту смуги в уступі”.

Можна було б називати багато рекордних і надрекордних тонн і цифр, описуючи новаторські починання, які належать Вікторові та його товаришам по роботі (зокрема Іванові Миколайовичу Колпичці), але все це лише наслідок, а не причина. Причина глибша.

“Мене інколи просто вражає сила його вдачі,— говорить про Віктора парторг шахти Анатолій Григорович Панченко, сам колишній вибійник, людина життєрадісна і товариська.— Щойно ж немов піднявся на поверхню, помився й поїхав додому, а вже, дивися, знову на шахті: прийшов учити молодих вибійників у своїй-таки “Ізотовській школі”. І вчити не лише теоретично. Розповісти неважко. Ні. Після лекції — у вибій, продовжувати навчання з молотком у руках. А йому ж завтра знову в першу зміну...”

Бувало й таке: сьогодні сесія міськради, на ній мав бути присутній і Віктор. Безумовно, йому заплатять середній заробіток, можна б, здавалося, й не надолужити. А він виходить у нічну зміну і вранці, не спавши, просто з лавні — на сесію.

Тут причина, тут витоки Вікторового характеру. А від себе, сучо по-людськи додамо: почесно бути Героєм, але й нелегко.

...Назад повертаємось повільніше, ніж зранку йшли до лави,—втома є втома. І Віктор, усміхаючись, розповідає, яка велика була піч у бабусі, там, в Сибіру, в селі Державинці, та які прекрасні казки перечув він у дитинстві. Розповідає — і ота його характерна поперечна зморшка на переніссі під крутим лобом, що за першої зустрічі здавалася трохи похмурою, тепер лише дужче підкреслює Вікторову добродушність і простоту. “Ми завжди такі, як ми є”, — не раз відчуєте ви, побувавши в Донбасі. Такий і Віктор.

Тільки він про це не скаже, це треба зрозуміти.

— Не дуже я тобі заважав в уступі, Вікторе?

— Не дуже. Тільки очі сліпив своєю лампою.

Ідемо “за водою”, до ствола. Звідти вже дихає прохолода...

На-гора!

Світле це слово, їй-право. Так і сяє воно сонцем...

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

— Сьогодні на моєму робітничому календарі 1976 рік. Нагора видано мною п'ять ешелонів надпланового вугілля, — сказав у одному з виступів Василь Супрун, Василь Васильович, як його шанобливо звуть на шахті і молодші, й старші.

Зодягнений з неабияким смаком, навіть елегантно, стрункий і гарний з лиця, Василь справляє враження добре натренованого спортсмена-гімнаста, а ще людини освіченої, яка не позичає ні чужих міркувань, ні образу, якщо він потрібен у розмові: колись він починав з поезії і навіть надрукував кілька віршів. Тільки руки, складені на колінах, густо подзьобані дрібними синцями, виказують у ньому шахтаря. Та ще й неабиякого: Василь нагороджений дипломом “Майстер — золоті руки”. В двадцять шість років — наймолодшим на шахті — він одержав орден Трудового Червоного Прапора, затим кілька дипломів персонального переможця союзнагання, два знаки “Шахтарська слава”, більш як двадцять грамот та почесних грамот — за відмінну працю, відмінну службу в армії і навіть за взірцеве виховання дітей у піонерському таборі шахти № 4—5 ім. Ізотова. Але серед усіх грамот є одна, найбільш промовиста: в день суботника на честь 103-х роковин від дня народження В. І. Леніна Василь Супрун виконав норму на 1160% — трохи не за дванадцятьох вибійників!

Вони довгий час рубали в парі — одну зміну Віктор Довбиш, другу Василь. І п'ятирічку виконали майже одночасно. Впритул за ними, і наслідуючи їх, ішли Емеріх Добош, лагідний закарпатець з м'якеньким “л” у мові; Михайло Масалов, крутоплечий, трохи повільний у рухах (“Скільки років працюємо разом, — каже Василь Супрун, — а коли миємося в лазні, не надивимося на Михайла: плечі широченні, м'язи крупні, гарно окреслені. Силач.”); Едуард Ільковський — людина, за багатьма свідченнями, залізної волі (коли загинув старший Ільковський, Володимир В'ячеславович, родичі вмовляли Едуарда кинути шахту, але він пішов рубати вугілля на ту ж діляницю, де рубав брат); Парамонов Олександр, Дмитро Кузнецов, про якого Віктор Довбиш каже: “Прохідник номер один”.

Василь Васильович рубає красиво, сказати б, інтелектуально. Зубок його молотка, здається, ледь-ледь торкається шару — в одному місці, в другому, в третьому... І раптом довга черга, молоток майже по саму ручку йде у вугілля — й за кілька секунд униз летить метрова брила. Потім знову коротка розвідка — і знову брила! Тільки синювато-чорна курява клубочиться там, де щойно була блискуча стіна. Куряву ту

швидко витягає вентиляційний вітерець. Можна зняти респіратор, тим більше що по сусідству вгорі ніхто не рубає, не підкурює. А Василь уже заходжується кріпити. Чиргикає пилочка, пахне сосною — не надихаєшся. І пісня. То Василь підмукикує, підбиваючи стояк.— Дужа знайома пісня: ми-бо з Василем земляки, з одного села, і ще з дитинства знаємо пісні нашого краю.

Вчора згадували спільних знайомих, усіх Василевих родичів, наші луки, річку тиху... Та все ж найвеселіший спогад — Василів дід по матері, Свирид. Був він із себе непоказний — низенький, сивий і штани до самої смерті носив на очкурі. Проте, навіть старенького, Свирида побоювалися всі на селі силачі. Він був жилавий і силу мав неймовірну. Ідеш, бувало, з луку з в'язкою осоки долівку потрусити, гульк — сунеться од річки копиця сіна... Аж моторошно: наче вона сама собі йде. Вибралася на піщаний косогір, стала біля Свиридової повітки, осіла на землю, із-під неї виходить Свирид, сивий, як лунь, утирається рукавом...

— Оце уяви собі,— озивається Василь,— скільки стояків виставляю я і скільки зтяжок покладу за двадцять п'ять років роботи в шахті. Цілий Брянський ліс!

Василь працює по пояс роздягнений, і мені видно кожен його м'яз — напружений і сильний. Дарунок діда Свирида? Чи, може, батьків, чиє місце в шахті заступив Василь?

— Можна, Василю, спробувати рубать?

— А чого ж — можна.

У перші півтори-дві хвилини молоток видається не таким уже й важким, а трохи згодом — двопудовою гирею. Він виламує руку, сапає, пурхає, увійшовши вище зубка у вугілля, і несила вирвати його звідти, і не тільки грудка — грудочка з-під нього не падає. Налягаєш на нього вже обома руками, помагаєш плечем — дарма. За п'ятнадцять хвилин роботи — лантух вугілля. А дихати вже нічим, серце мало не вискочить, ноги й руки тремтять...

— Нічого, це тому, що не звук,— заспокоює Василь.— Та й вугілля тут міцне, не дуже-то вчешеш. У нас є така приказка: де саме вугілля валиться, там вибійник легко славиться. Всякі трапляються шари, і всі їх треба брати.

Вгорі уже закріплено, і Василь знову береться за молоток, знову гужкають униз брили — і чути вже інший знайомий мотив.

По дорозі до лави,— відстань до неї від ствола приблизно така ж, як у Віктора Довбиша,— Василь казав:

— Обіцяють нас підвозити по штреку. О, тоді не та буде макуха! А зараз, поки доплуганишся до лави, вже й настрої не

той. Настрій у нашій роботі, як і у всякій іншій, зрештою, — головне. На фабриках, заводах заради настрою розводять квіти в цехах, стіни фарбують у приємні кольори... А в нас колір один — чорний. Нам лишається тільки одне: психологічна естетика. Ось походи по нарядних і послухай. Там бурчать, там сваряться... А цього робити не можна. Яка вже потім робота, коли настрої тобі зіпсовано. У мене в бригаді так заведено: жартувати — жартуй, тільки не ображай, по ділу говори. А сваритися — зась. Є в нас у бригаді один милий об'єкт для жартів — Валя Боровков, ярославський сам. Кажемо йому, серйозно так: "Ай-я-яй, старієш, брат, старієш... Пора женитися". А він же ще юначок. Червоніє, соромиться та: "Ну, що ви, ребята, я ще ничево". І котить свої кругленькі "о", як обручки. — Василь усміхнувся (добре в нього виходить імітація) і додав: — Я його вчив рубати. Залишав "після уроків" і вчив. Хороший з нього роботяга вийшов, просто добрячий...

Василь Васильович — також інструктор при шахтній "Ізотовській школі". І, певно, не один учень цієї школи рубатиме вугілля так ювелірно, як учитель. А йому ж іще тільки тридцять три роки!

Якось я обмовився, що не бачу, не відчуваю ще, як писати-му про шахту, про хлопців.

— Та як, — озвався Василь, помовчавши таки довгенько, — перш за все не пиши красиво. Не треба гучних слів. А то, буває, приїде котрийсь літератор чи журналіст, повештається, подивиться, тоді як напише... Наче про легендарних героїв. Таке, знаєш, неприємно читати. Просто напиши, як є. Не підставляй п'єдесталів. — І подав, флягу з холодною водою. — Пийнеші?

Скільки разів за життя доводиться нам сходитися з добрими людьми чи товариством — у школі, в армії, вузі, на роботі, а потім розлучатися з ними, несучи в серці добру і тиху печаль, що не раз повернеться до нас у спогаді. Таких людей сотні й тисячі. Сотні й тисячі спогадів. Отож не раз і не два згадається мені, як ти, Вікторе, з доброю твоєю Ніною лікували мене від простуди медом та малиною, як частували сибірськими пельменями з юшкою; згадається й п'ятимісячний Інокентій, що ти міг би, Вікторе, посадити його на свою простору долоню і носити отак перед собою, як найдорожчий скарб.

Не раз і не два згадається мені, Василю, твоя мудра мова і товариська відвертість, якої не так-то вже й багато в житті.

А ще бачу я і довго бачитиму шахтарську ранкову зорю після третьої зміни, коли на дереві кожен листочок мовби ви-малюваний тонким пензлем, коли далина така прозора, що

ковилу в степу видно, і тиша така, і повітря таке, що рукам крильми хочеться стати.

Тож хай світить вам, хлопці, щодень ясна і пахуча, як білий налив, ранкова зоря.

1974

[ПРО МОЛОДУ НОВЕЛІСТИКУ 60-х РОКІВ]

У молодих письменників я не бачу ніякого романтизму, тим більше фальшивого. Їхнім творам притаманний ліризм, а між цими двома поняттями велика різниця.

Молода новелістика відійшла від "брехливого" романтизму, вона перестала розповідати байки із селянського побуту. Вона почала аналізувати те, що їй найближче, а найближче — село.

Якщо ми писатимемо про те, як хтось із українців упіймав величезну рибу й довів до берега самі кістки¹, то це буде малоймовірно, бо рибу в полі упіймати трудно. Ми — нація корінних хліборобів, і немає нічого страшного, що ми так багато пишемо про село.

1968

[ПРО МИКОЛУ ГРИГОРІВА]

Неодмінною умовою творчості кожного письменника є його життєвий досвід. Микола Олександрович Григорів іде в літературу з життя. Проза лагідна, безпретензійна, герої, яким автор віддає любов свою, закохані в добро, землю рідну, — закохані в людський ідеал.

Народився Микола Григорів 1924 року в селі Ставидло, у степовій Кіровоградщині. На його долю, як на долю всього того мужнього й самовідданого покоління, випала війна і нелегке повоєння. Довелося Миколі Григоріву і воювати, і тяжко хворіти. Працював він у тракторній бригаді, сільській раді, учителем у школі, секретарем комсомольського осередку в колгоспі, директором школи.

Тепер Микола Олександрович на вчительській роботі в м. Ірпені Київської області.

Герої оповідань Миколи Григоріва — люди пречистої душі, люди, з якими легко жити. Тож хай стелиться творча дорога М. Григоріву!

1972

¹ Мається на увазі повість Е. Хемінгуей "Старий і море".

ЯСЕН ЦВІТ СЛОВА

Василеві Земляку — на його п'ятдесятиріччя

Оті хвилини серед мосту над Ташанню... В зорях, що при самому дні лежать і ясніють крізь темне мілководдя у небо поміж хащами й кущиками туманів і туманців, поміж лататтям і щучими сплесками... І то до самісінького світання, до тої пори, коли повітря наливається срібною блакиттю і видно було б, либонь, край світу, якби не Беєва гора, — видно кожен листочок на далеких деревах, навіть зубці-пилочки на них видно, кожен пагін кути посеред плеса, кожну китичку на очеретах, обтяжену досвітньою рососою — така була свята пора і тиша свята.

— Я йому знаєш що написав на "Вирі"? — глухо, як завжди в розмові тихій, отій розмові, що так до ладу серед розлогості світанку, коли, як кажуть, душа душу чує, мовив Григорій. — Я йому написав: "Нехай над тобою, Василю, завжди ячать білі лебеді". Експромтом написав... Але чую — влучив. Так йому пасують лебеді над кучерявою чуприною...

Ми говорили про Вас, Василю Сидоровичу. Говорили, і я вже бачив Вас — Ваше світле чоло, і синю вроду очей, і Вашу товариську душу "чув", як Григорій Тютюнник, — лебедів над Вами. Чув і шанував, хоч і не знав Вас особисто і домислював добро й талант Вашої душі. То щаслива хвиля в житті кожного, хто має і любить товариша і витворює його собі. Ви знаєте се високе щастя — любити товариша! Інакше як би Ви зуміли так глибоко любити Людину...

Потім з Ваших трудящих долонь знялася "Лебедина зграя" і понесла у своїх крилах велику шанобу Сина, смуток і вітиху, сміх лагідний і трохи печальний — глас душі безмежно доброї і мудрої. Вона понесла між Люди Вашу думу про дивовижний і пречистий, наче ота "непочата" вода з вавілонських джерел, світ нашого народу. Як листя на деревах удосвіта, бачається мені вавілонці. Та й кожен! Кожен, мов джерело з-під товщі земної. Кожен, мов творіння, а творіння — неповторне.

Бачу Вашого світлого Явтуха, і перо само біжить назустріч йому, щоб іще раз ним помилуватися: "Щонеділі зодягав сорочку-вишиванку, поверх неї чорну касторову камізелку — ідіне, що дісталось йому в свій час із панського гардероба, бриля собі виплітав власноручно й так розфранчений ставав при воринах та міг непорушно стовбичити там доти, доки вважав се доцільним, вдаючи із себе бозна-якого хазяїна. Тим часом штани мав останньої ветхості, ноги були потріскані й вічно червоні, як у підвареного рачка, — все те старанно

приховувалося за вориньми, зате свою верхню частину він міг демонструвати скільки завгодно, і коли вітався з перехожими, стримано та самоповажно, то їм, напевне, уявлялися гарні шаровари на Явтухові, ялові чоботи та добротний вовняний пояс у три кольори...

Образ на чверті сторінки — то щільник меду трудового, в ньому відтворилося ціле суцвіття народних характерів...

Отже, в полудень віку хай Вам, Василю Сидоровичу, буде видно далеко, як далеко бачить лебедина зграя в многотрудній путі своїй до ласкавого сонця, а ясен цвіт слова бринить над Вашою сивиною!

1972

ОПОВІДАЧ ДИТЯЧОЇ ПРОВЕСНИ

Від давніх-давен і по сьогодні народ наш славен своїми народними оповідачами, людьми, що обдаровані рідкісним талантом — оповідати. І не просто вести розповідь, а малювати словом — людей, природу, взагалі життя. Якщо, приміром, такий оповідач розкаже нам про криницю, то вже так, що схочеться з неї води напитися; якщо про людину, якої ви ніколи не знали, то вже так це зробіть, що ви почувєте і побачите її в своїй уяві, мовби давнього знайомого. Оповідач — людина здебільшого бувала, до того ж має пильне око до життя і чуйне серце, тож слухати його — все одно, що читати хорошу книжку. Андрій Пилипович М'ястківський має неабиякий хист оповідати усно, і оповідь його, часом весела, часом сумна, завжди вдатна і завжди щира. Так він і пише, як розповідав, знаючи найважливіше правило митця: не сказати нічого зайвого, а лиш те, що має художню вагу, себто, не тільки змушує нас уявляти певну картину, а й хвилюватися від неї любити чи не любити, печалитися чи радіти, співчувати чи зневажати.

“Павло не балакучий і сміливості не має. “В його сивих очах усе сумно, бо сирота...” — кажуть мої мама. Я не знаю, як це в очах, але в його хаті хоч і пахне медом, хоч і вазонки ростуть, таки сумно. Мені жалко цього високого Павла. Не має мамі, тата. Ніхто йому і в голові не поськає, не приголубить. Ніхто за нього не заступиться, як скривдять хлопці на вулиці. Нема йому з ким балакати в тій хатині. І до школи не ходить, бо сирота. Я навіть одного разу тихенько плавав на печі за Павлом, бо як же це — без мамі?.. Заслабнеш, а вони тобі і варення малинового, і вкриють тебе кожушиною, і схляться над тобою. Візьмуть голову у свої долоні, цілують: “Дитино моя слабенька, а що тобі болить?..” І сирота Павло, і хлопчик

Миколка, що отак уболівав за свого товариша, — з повісті А. М'ястківського "Хлопці з Бубни". Дитинство героїв цієї повісті припало на кінець 20-х років, коли одноосібному селянству судилися ще й холод, і проголодь, а діткам навіть до школи не всім випадало ходити: ні в чому або ні за ким, як ото сивоокому Павлові. Були ще й куркулі-багатії, і попи-лицеміри, що намагалися ажєю та облудою якомога більше загарбати — і землі народної, й сили, а якщо людина талановита, як отой сліпий співака дід Василь, то й обдарування його скорити.

Та дитинство — мов провесінь. У всі часи воно мало свої радості й утіхи. Мають їх і хлоп'ята з Бубни (так називається куток села, де вони живуть). Хіба ж то не втіха — прокрастися в садок до багатія Терентія Сивуляка і нарвати пахучих яблук-папірочок! А як це зробити, якщо Сивуляк має собі за служку "чорта" в личині горобця і той "чорт" усе Терентієві нашіптує... І про папірочки нашептав! Або хіба ж то не щастя — послухати оповідку сліпого діда Василя про те, як він мандрує Україною і співає людям:

"— Та й ідемо полем, — гомонять дід Василь, — а воно довге. Омелько мій конячиною править. Житечко шумить — сили набирається. Жайворонки серце лоскочуть. Тульчин проїхали, Ладижин, але й там мене усі люди знають, як на нашій Бубні. Мене чималий шмат світу знав. "Добрий день, дідуно Василю, а станьте. Заспівайте, бо ми занудьгувалися без вас". То вже мій Омелько рептух з вісом чіпляє конячині. Вона хрумає, а я співаю..." А ще хлопці з Бубни радо і активно стверджують нове життя села. Лікнеп і школа, клуб і стінна газета, вірші й скрипка саморобна — то для них не просто розвага, а необхідність. То сенс їхньої юності й водночас зародок найбагороднішої людської якості — громадянства.

Ми часто чуємо: "Письменник вчить", "Письменник радить..." І це правда. Але вчить або радить письменник, як і художник чи композитор, по-своєму: образами. І коли ми радіємо, читаючи якийсь епізод чи й цілу книжку, або сумуємо над прочитаним, то це від того, що й письменник радів або сумував, пишучи той чи інший образ. Отже, письменник переживає життя свого героя і відкриває його. Така проза і в А. П. М'ястківського — вона небайдужа, вона хвилює. Життя "хлопців з Бубни" — то не тільки розваги, а ще й робота та робота: до обіду в школу ходити, по обіді корів пасти, картоплю вибирати, сіно гребти, води принести. Це — школяркам. А меншим — молоток татові подай, дідові — водички кухоль, матері — віник чи ще що. І за все — нагорода: "Великий рості!"

В роботі кохаються ці діти. Та, крім неї, є в них ще одне щастя: бачити і чути природу. “А вечір теплий, наче любисткова купіль. Лиш хрущі гудуть та соловейки десь на оболоні у вербах витьохкують. Місяць серпик ще негоден світити, зате зірниць, наче ото проса на току по молотбі. Біло ясніють вишні...”

Андрій М'ястківський сам із цих любисткових країв на Вінничині. Народився він 1924 року в селі Соколівці Крижопільського району, в родині бідного селянина-чоботаря.

Разом зі своїми батьками й односельцями ще дошкільням самотужки учився в “лікнеп” — у своїй-таки ж хаті, вечорами, при каганці. А вже бувши школярем, у чотирнадцять років, надрукував перший свій вірш з такою ж юною, як і автор, назвою — “Весна”.

“Прочитали тато в газеті того вірша, — розповідає Андрій Пилипович, — і кажуть: — Краще б оно вчився у батька підметки підбивати, мав би шмат хліба. А це... — І махнув рукою. Не визнав!” І тут війна. Солдатом почав її, солдатом і закінчив. Солдатом і поетом. 1947 року А. П. М'ястківський закінчив Тульчинську фельдшерську школу й кілька років працював сільським фельдшером. (“Лікаря не було, то сам лікував усе і всіх!”). Далі — Вінницький педагогічний інститут, вчителювання в рідному селі і, розуміється ж, — вірші...

Від 1955 року по 1973 рік Андрій М'ястківський опублікував більше десяти книжок — поетичних і прозових: “Над Бугом-рікою”, “Від землі”, “Там серед поля”, “Обрії”, “Тягива”, “Літо вповні”, романи “Жито на камені” та “Місяць вересень”, — це для читачів дорослих. А ще кілька для дітей: збірки поезій “Буслові імена”, “Яблука для мами”, “Палочка-стукалочка”, повісті “Вирій”, “Хлопці з Бубни” та збірку сонячних — такі вони ясні — оповідок “Острів зеленого селезня”, що входять і до цієї книжки. Андрій Пилипович М'ястківський — людина дуже працьовита, як часто і з великою повагою кажуть у нас. Бо змалечку ще починав життя в праці, що так привабливо й з такою любов'ю оспівана в цій книжці: “Я ріс між двома дідами, як той ясенчук між двома дубами. Дуби глибоко корінням у землю ввійшли, по доброму шматку неба гіллям обіймали, кожен по-своєму гуде на тутому вітрі... Отак і рослося. А живою водою, що поїла і вгору здійсма-ла, мабуть, була робота. Мама часто кажуть сусідкам: — Давайте дитині роботу, бо рости не буде”.

СВІТЛА ДУША

До 50-річчя з дня народження В. М. Шукшина

Ті чорнобривці пахли на весь літак. Було їх не букет і не два, а сніп, оберемок.

Про те, що не стало Василя Макаровича Шукшина, дізнався по дорозі на роботу, від товариша.

З квітками на Москву важко.

Що ж сталося? Недавно йшла "Калина червона"...

Квиток таки дістав.

Лечу. Осінь. Саме ж калина вистигла... Його не стало вчора. Боюся, що не встигну.

До "Калини" прочитав двоє чи троє його оповідань. Маленькі фільми. Пластичні, здорові. Викінчена кінодраматургія. Найдужче сподобалося "Світлі душі". Закоханим серцем написане оповідання.

Я чув і раніше: Шукшин — актор, письменник і режисер.

До таких "усебічних" людей у мене недовіря ще зі служби. У нас був старший матрос, який малював, грав на баяні і писав замітки до флотської газети "Боевая вахта". Все по нотах — і грав, і малював, і писав.

Першою побачила "Калину червону" дружина. Прийшла якась дивна. Задумливо-усміхнена.

"Піди подивися".

"Який він?"

"Та... Наче й не грає".

Я вже знаю: головне — не грати. Найголовніше.

Тричі дивився. З невеликими перервами — через день-два.

Єгор — ліричний, Єгор — "занозистая bestия", Єгор — добра душа, Єгор — безоглядно сміливий, солідарний, Єгор хоче "свята душі"... Все це те, але не головне. Він ховається за всім цим від головного: Єгор — нещасна душа, але не хоче — від гордості! — щоб це хтось помітив. Нещасні люди викликають співчуття. Єгор не хоче співчуття. Він гордий і нещасний. Він хоче розуміння своєї прибитої душі.

...Стюардеса оголосила, на якій висоті летимо, яка температура, тривалість польоту, і, проходячи мимо, спитала з тою посмішкою, в якій був натяк, що не личить моїй сивині:

— Кому такий розкішний букет?

Я покаикав її пальцем нахилитися ближче — турбіни ре-вуть — і сказав:

— Тому, кого вже немає.

Літак прибуває до Внуково о пів на другу. Я боявся, що не встигну на похорон, і додав:

— Я, дівчино, лечу провести Шукшина. Допоможіть мені першому вискочити з літака, щоб одразу таксі взяв.

А-а...— Вона посумнішала.— Гаразд, я вам допоможу.

Коли попереду показалася Москва, вона підійшла й сказала, що вибачається — коло дверей крісел немає, а лиш багажний ящик. Я подякував, сказав, що це байдуже, і пішов за нею. Так і долетів.

Таксист, коли я сказав, що мені до ЦДА, подивився на квіти і, помовчавши, спитав:

— Шукшин? Його ще немає в Москві. Він ще в Ростові— на зйомках помер... У понеділок привезуть. На Васильєвку.— І пояснив, що це Будинок кіно.

Квіти я поклав до мармурових дощок, на яких викарбувані імена поетів і письменників, які не повернулися з війни.

Ми ось-ось мали познайомитися. Не встигли.

У понеділок я стояв у черзі, що простяглася від Васильєвки до Білоруського вокзалу. Мав у руках три холодних гладіолуси. І якийсь милий чоловік у формі підполковника додав мені гвоздику. Я говорив з ним по-українському, і він сказав:

— Вы с Украины? Так почему же вы в очереди стоите? Идите, вас пропустят.

І міліція з дружинниками, що стояли на дверях, пропустили мене.

З виразу облич, по калині, по тиші я побачив, як народ уміє шанувати свого письменника. Бачив, як несли йому калину, він увесь лежав у калині, а якийсь хлопець тримав цілий калиновий куш — як знамено.

Мати затуляє обличчя руками:

— Вася, Васенька!— І знову затулить і відтулить знову: — Вася!

Сорок п'ять років... Не стало його раптово, як на війні. Символічно він і вмер у формі шолоховського солдата Лопакіна.

Либонь, я вперше відчув, хто такий народ — без буденних дріб'язків, а народ як сім'ю, що ховає свого сина.

Перша година дня. Старші начальники з міліції показують знаками підлеглим, що при вході: доступ закінчено. А вони знизують плечима — що тут, мовляв, удієш? Вони дисципліновано не слухали свого начальства. А воно й не наполягало: видно — бачили "Калину" і люблять.

Народ. Це головний герой і літературних, і кінематографічних творів Василя Шукшина. Народ — не як безлика маса, а як сукупність неповторних індивідуальностей. Добрих душ і нищих. Щасливих і нещасливих. Різних.

Василь Шукшин був з тими своїми героями, що і в сонячні

дні свого життя, і в лиху годину залишалися добрими, совісними, справедливими. Тому легко уявити його разом з Єгором Прокудіним у ту трагічну хвилину, коли той пішов на видиму смерть, чи з дідом Нечаєм, що так тяжко переживав втрату своєї дружини, чи з шофером Гриньком, який безстрашно вів охоплену полум'ям машину. Легко, кажу, уявити, бо сам він був такий. Тому й на екрані життя його героїв було не зробленим, не зіграним, а до фізичного відчуття природним. І я зрозумів: ота різнобічність, багатогранність — письменник, актор, режисер — Василя Шукшина йшла від цілності його натури, від щедрості переповненого любов'ю до людей серця. Ця любов — у всіх його творах: вона витає над Михайлом і Ганною, цими світлими душами з однойменною оповідання, вона стає святом — нехай коротким, болісним, але святом! — для Сергія Безменова в оповіданні "Безпалій", вона ж, коли бачить безпричинне хамство, черствість, підлість, з тривогою запитує: "Що з нами діється?"

Але, як слушно зауважує Сергій Залигін, у Василя Шукшина "не було й тіні розчуленості чи запобігливості ні перед своїми героями, ні перед самим собою. Більше того, він був дуже суворий і щодо них, і щодо себе тією суворістю, яка неминуча, якщо письменник знає і розуміє людей і не робить особливого винятку для себе, якщо він хоче, пристрасно прагне, щоб не тільки їм було краще, але щоб і вони були кращі".

До болю сердечного любови він рідну землю, свою Росію. Міг би услід за Сергієм Єсеніним повторити:

Но более всего
Любовь к родному краю
Меня томила,
Мучила и жгла.

З любові й муки народжується письменник — іншого шляху в нього нема.

1979

ТАЛАНТ ЧЕСНИЙ І МУЖНІЙ

У пониззі мальовничого Псла, правий берег якого м'яко увінчують стрімкі скелі гори, а лівий ховається в заплавних лісах і луках, села стоять так тісно, що часом околиця одного зливається з околицею другого, а якщо поміж них трапляються просвіти, то це вже неодмінно оболоні — заплавні луки з великими і малими старорічищами, болотами і болітцями, над якими стоять ранками молочні тумани. А між туманами,

на пагорбах і ледь примітних для ока узвишсях — села й села: Запсілля, Піски, Мануйлівка, Юрки, Голтва... (Пам'ятаєте горьківський "Ярмарок у Голтві"?). Села давні, старовинні, деяким з них по кілька століть. Села колись козачі і простолюду, але найчастіше різностанові; згодом вони належали панам Жоржам, Шихматовим та іншим незчисленним панам і підпанкам. І не дивно: місця тут казкові і трішки сумні, як старовинна українська пісня; люди працьовиті, м'які, делікатні; земля чорна аж масляна, хоч ножем ріж,— кажуть українці. І її різали (щоправда, рулеткою, за масштабом у англійських дюймах), поки цей піддатливий народ не нагадав своїм вельможним володарям, що робив шевченківський Гонта в Умані, і тоді над Псалом і над десятками тихоплинних річок "у чорному небі кружеляли червоні птахи" й "ножі купалися в крові"... (Андрій Головка, "Червоний роман").

У цьому краї 4 грудня 1897 року народився Андрій Васильович Головка, майбутній письменник, селянин і інтелігент, у творах якого по двох десятиліттях могутньо залунав голос народу, що визволився і визволявся з віковичного рабства.

"Довкола садиби діда — бідняк на біднякові. І не просто бідняки, а батьки, матері, брати, сестри моїх ширих друзів дитинства, тому-то не чужі мені. Ось тут і минуло моє дитинство — серед важкої селянської праці, скупих радощів, тяжкої нужди бідняцької і горя", — розповідає письменник у своїй автобіографії, до речі, вельми лаконічній. Але і її нам достатньо, щоб зрозуміти: Андрієві Головку в подальшому не треба було шукати багатотрудних шляхів до розуміння свого народу.

Це дуже характерна деталь в історії української літератури з часів її прабатька Івана Котляревського — народність не умоглядна, а органічна. Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Василь Стефаник та інші видатні письменники України не тільки вихованням, способом мислення, душевним ладом, а часто навіть способом життя були плоть од плоті свого народу. Обставину цю можна було б вважати щасливою, якби українська література не опинилася блокованою в своїй народності на ціле століття (факт, не враховуючи якого, важко збагнути літературний процес на Україні, роль окремих письменників у ньому, в тому числі й А. Головка). Досить згадати хоч би так званий Емський акт 1876 року, згідно з яким заборонялося ввозити українські книжки з-за кордону, перекладати з інших мов, писати про історичне минуле України і — що вельми показово — писати

про інтелігенцію. Мовби з підземного мороку долинали до нас голоси видатних українських письменників-революціонерів: "Наша сила в народі, бо в нас, власне, й нема нічого, крім народу" (Павло Грабовський); "Нам доводиться думати не тільки про зміст і спрямування літератури, а й про саме існування її" (Іван Франко).

Коментарі, як кажуть, зайві. Залишається тільки сказати, що найблагородніша ідея народності часом перетворювалася в українській літературі в таке собі самодостатнє, консервативне начало, в народність, так би мовити, безвихідну, безутішну. Не випадково саме в українській літературі "виникає вельми специфічний термін — "хуторянство", тобто побутописання, спрощений до наївності психологічний аналіз, багатослівний мелодраматизм, те, що в інших літературах називають "пейзанством". І треба бути зовсім байдужим до долі української літератури, щоб замовчувати це явище як хворобу, що тою чи тою мірою вразила навіть твори видатних українських письменників.

"За сто років існування, — писав М. Коцюбинський у своїй відозві до українських письменників у 1903 році, — найновіша література наша (з причин, з'ясування яких належить історії) живилася переважно селом, сільським побутом, етнографією. Селянин, обставини його життя, його найчастіше нескладна психологія — це, мабуть, і все, над чим працювала фантазія, чим оперував досі талант українського письменника. Винятки, зрозуміла річ, опускаємо...

Вихований на кращих взірцях сучасної літератури, такої багатой не тільки темами, а й способами обробки сюжетів, наш інтелігентний читач має право чекати від рідної літератури ширшого поля обсервації, точного малюнка різних сторін життя, а не одного якогось прошарку суспільства, волів би зустрітися в писаннях наших митців з обробкою тем філософських, соціальних, психологічних, історичних тощо".

Настала епоха модернізму — в кращому розумінні цього слова, епоха оновлення не лише тем, а головним чином "способів опрацювання сюжетів" за рахунок поглибленого психологічного аналізу, виділення з тексту власне авторських емоцій, психологізації пейзажу, що часто-густо слугував досі декорацією до дії, а традиційна манера по-селянському уповільненої докладної оповіді поступається місцем деталі як основному зображувальному засобу. Ось, в основних рисах, те нове, що визначає достоїнства української прози ХІХ—початку ХХ ст. І ось чому прихильникам паралелей, творчої спадковості і т. ін. доводиться нелегко, коли вони намагаються

відшукати вчителів Андрія Васильовича Головка, називаючи почергово то Михайла Коцюбинського, то Степана Васильченка, то Максима Горького... Та що більше вчителів називається, то, очевидно, самостійнішим стає учень. Звичайно, кожний серйозний письменник шукає близького по духу попередника і "читає" йому свої твори. ("Що сказав би він?" — запитання це, мабуть, живе у підсвідомості кожного нового покоління митців), інакше він або дилетант, або геній. Нас же в цьому випадку цікавить інше, а саме: як писали до Андрія Головка, як писав і пише він сьогодні, бо він — літературна епоха, а точніше один з найяскравіших стилів пожовтневої епохи.

"Можу!" — ось, на наш погляд, основний, домінуючий мотив ранніх творів А. В. Головка. Це, по суті, девіз революції, але девіз втілений, ним, мовби червоними відблисками заграви, осяяна творчість письменника початку 20-х років. "Можу!" — в цій назві однієї з перших повістей Андрія Головка наче сконцентрований всеосяжний сенс революції, яка визволяє людину не тільки від соціального гніту, а й від самопригнічення. Людина віками була пригнічена подвійно: насиллям і звичкою миритися з ним, заради рабської ідеї — вижити. Тепер вона сама собі пан, вона може звершити все, що вважає розумним і корисним як для окремої людини, так і для цілого суспільства, бо вона вільна. Думку цю письменник доводить пристрасно, і, як будь-яка пристрасть, вона, звичайно ж, не позбавлена надмірного загострення. Однак помічено давно: крайність, яка стверджується щиро й талановито, часто буває набагато пліднішою від так званого здорового глузду. І щоб зрозуміти її, достатньо неупередженості.

Герой повісті "Можу!" (1932 р.) Гордій, в недалекому минулому учасник громадянської війни, любить життя чи не сильніше й глибше, ніж ті, хто його оточує, він має поетичний хист гостро відчувати ледь помітні, але прекрасні вияви його. Проте більше від життя любить він ідеал вільної людини. Гордій знає, що хворий безнадійно, що участь його в подальшій боротьбі за щастя людей — лише нездійсненна мрія, і почуття власної неповноцінності вселяє йому думку піти з життя.

"Та... чи можу?" — запитання це в устах звичайної людини прозвучало б тривіально. Але ж Гордій незвичайна людина, він — вільний. А тому:

"Зобов'язаний змогти!"

— Ой, Христе, якою прекрасною може бути людина, якщо захоче!.. Все може!.. — Не віриш?

Гордїй припав до землі і глибоко гребонув по піску: "Можу!" Потім приклаав дуло до скроні і натиснув на курок...

Ідеал свободи як усвідомленої необхідності тут зведений до абсолюту, тобто в ніщо. І все ж ми схильні співчувати Гордію, розуміємо і поважаємо в ньому людину, яка одержала свободу і випила чашу її до дна: він, зрештою, вгамував споконвічну спрагу... А ще він довів своїм співбратам: ви, ваша воля і розум — непереможні. Треба тільки поважати себе і свою свободу. Він гордий, цей Гордїй, спосіб його доказу егоїстичний, але в кінцевому підсумку його правота незаперечна.

У повісті "Можу", а також у наступних творах раннього періоду — "Червоний роман", "Зелені серцем", "Пасинки степу" — Андрій Головка постає перед читачем як людина незвичайної твердості духу, можна було б сказати — аскетично суворий, якби він не був надто ліричний. Перечитуючи раннього Головка, відчуваєш Тараса Шевченка, його революційну пристрасть, бунтівливі інтонації і — його ліризм. Спорідненість ця — від належності до одного народу, який прагне визволення.

"Ах, ноче зоряна! Нащо ти в сутіні ховаєш заїдні?! Згасне зірниця — і згасне казка хвильова. А з кутків з огидним реготом повстануть тіні... Не треба ж! Коли немає казки назавжди, не треба й на мить!" ("Червоний роман", 1923 р.).

Загальновідомий тип традиційного українця — неквапливого, м'якосердного, схильного до розчуленості душевної і — частіше такого, що шукає рішення, а не такого, що його знайшов. Ці риси народного характеру наявні і в українській класичній літературі, однак під пером багатьох невдатливих авторів, як з числа тих малоросів, що колінкують, так і підсадних "патріотів" цього народу, риси ці часто вульгаризувалися в ім'я — ой леле! — гумору, гірше того — для розваги...

Герої Андрія Головка, письменника, якому немає потреби вигадувати народні характери — він їх творить, — люди твердої волі, цільні й цілеспрямовані натури. Але вони не виняткові особистості, яких так любить оспівувати історія, приписуючи їм надлюдські якості; вони, немов коріння від землі, невіддільні від свого народу, бідняки, випробувані нелегкими своїми долями, матеріал і одночасно плід революції. Такий Гордїй, такі Яшко із "Зелених серцем", Давид Мотузка і Артем Гармаш. Саме їхні батьки, діди і прадіди склали в кращих творах української літератури цілу галерею образів, увінчаних славою бунтівників, — ліричний герой у Тараса Шевченка ("Сон", "Кавказ", "І мертвим і живим...", "Заповіт"), Кармелюк (Марка Вовчка), "Каменярі" (Івана Франка), Микола Джеря

(Нечужа-Левицького), Чіпка (Панаса Мирного), раб-неофіт (Лесі Українки), Остап і Соломія (Михайла Коцюбинського). "Пропаща сила" такий же характерний герой для української літератури, як для російської "зайва людина", з тією лише різницею, що "зайві люди", збунтувавши уми, по суті, розпадалися як особистість, а "пропаща сила", сама збунтувавшись, або ховалася за Дунай, або йшла по етапу.

Андрієві Головку, як і багатьом іншим письменникам революції, випало щастя бути учасником і літописцем перемоги "пропащих" і "зайвих", і вся його напружена, іноді навіть драматично напружена праця в літературі, присвячена пристрасному — інакше прозу Головка не назвеш — утвердженню цієї перемоги.

П'ятдесят років минуло з того часу, як Андрій Васильович Головка опублікував перші свої твори, але вони не втратили своєї притягальної сили до сього дня! Прекрасна доля! Однак ми розуміємо й поважаємо ту скромну оцінку своїм творам раннього періоду, яку дає сам автор, і зокрема — "Червоному роману", називаючи його "конспектом", до того ж "незручним для читання". Мабуть, так воно і є. Мимоволі згадується зауваження Чехова Буніну: "...Це дуже добре, дуже свіжо й дуже ново, та надто компактно, наче згущений бульйон". І все ж таки конспект цей видатний уже тому, що навчив автора і вчить нас пізнавати справжню вагомість слова, точність образу і енергію до краю стислої фрази. Стислість, але стислість, доведена до свого найвищого ступеня. Нам-бо, за нашої захопленості красотою української мови, саме й необхідно знати ту ступінь!

Повістунням прозу "Червоного роману" не назвеш, так насажена вона тропами. Однак уже в наступних повістях і оповіданнях автор віднаходить ту міру лаконізму, яка остаточно утвердить його стиль — стислість, близьку до усіченості, точну й просту деталь і сувору ніжність почуттів людини стриманої.

Андрій Головка — митець настрою. І якщо ми говорили вище про емоційну силу його прози, то мали на оці саме настрої. Експресивність ранніх творів письменника така велика, що читач не має змоги, точніше сказати — часу поступово перейматися їх настроєм, вживатися в психологію героїв і обставини їхнього життя. Тут майже неможливо спостерегти класичну структуру композиції, тут усе, від першого до останнього речення, створює враження кульмінації: "Коли вечір осінній млою-мрякою повисне над містечком, хати нижче стріхи тоді на очі насувають, в сутіні загортаються.

А по садках — гу-у! гу-у! (вітер). І падає листя пожовкле додолу, падає, падає... По вулицях — тиша. І мряка, і мла. Внизу, за левадами, річка белькоче щось уві сні під залізничним мостом. Вище — червона крапка семафора. (На станції паровоз воду бере). На майдані, на тополях круг церкви, раптом сполохалися галки. З шумом знялися, заметелилися над банею і знов сідали... Тиша знов, і мряка, і мла. Лише вітер на дротах біля пошти бринів одноманітно і тоскно" ("Зелені серцем", 1923 р.).

Не важко помітити в цьому уривку цілковиту відсутність повістувальної інтонації, її заступає живопис, деталь, такі характерні для прози Андрія Головка в цілому..

Початок А. В. Головка-повістяра також припадає на "зелений серцем" період його творчості (1922—1923 роки)..

1987

ІНТЕРВ'Ю УКРАЇНСЬКОМУ ВІДДІЛЕННЮ ВААП

Які основні теми Ваших оповідань?

— Кожен письменник обирає собі тему найближчу, найріднішу його життєвому досвідові і — неодмінно — своєму ідеалові людини в тому часі, у якому він живе. Найдорожчою темою, а отже й ідеалом, для мене завжди були і залишаються доброта, самовідданість і милосердя людської душі в найрізноманітніших проявах.

Конкретизувати ж навіть основні теми своїх оповідань не беруся: це призведе до нездячної роботи переказування вже написаного, але в гіршій формі.

Ваши взаємини з героями Ваших книг?

— Не наважуюся трактувати про те, як будують взаємини зі своїми героями інші письменники, — це залежить від своєрідності хисту кожного з них зокрема. Що ж до героїв власних оповідань, то намагаюсь у добрій злагоді зі своїм ідеалом наслідувати їх, тобто і писати, і виконувати роль водночас, переймаючи і відтворюючи інтонації, міміку, жести, рухи... Це, мабуть, досить кумедне видовище, якщо дивитися збоку. Тому беруся до роботи лише тоді, коли поблизу немає людей... Ось такі взаємини. Майже язичеські.

Взагалі, вільний розвиток характеру героя в дії для мене не лише літературознавчий постулат.

Яке з останніх Ваших оповідань Вам особливо подобається?

— Найдужче подобаються, ваблять ще не написані, але вже відчуті оповідання. Вони так багато обіцяють, побачені

в якомусь прозорому, голубому світлі. Кожен характер, кожна подорож видаються новими і промовляють просто в душу.

А твір, який уже написано, залишає по собі більше гіркоти втрат, аніж задоволення.

Де знаходите теми для своїх оповідань?

— На мою думку, тема — це не знахідка (хоч і таке трапляється), тема — це відкриття. Інше питання, складніше: як відкриваються теми. Але відповідь на нього не може бути універсальна.

Над чим працюєте зараз?

— Пишу оповідання, яке й досі ще не подарувало мені своєї назви. Але вона вже десь близько.

1979

ІНТЕРВ'Ю УКРАЇНСЬКОМУ РАДІО

...Мені пощастило: у п'ять років я потрапив у сімейство вчителів. Там я вперше почув вірші Лесі Українки. Там же я прочитав "Лісову пісню", незабутню для мене від того дня, коли я розгорнув першу сторінку поеми. Потім уже, будучи дорослим, я вчитався в Лесю Українку так, як це належить кожній людині, закоханій у світ поезії. Мене найдужче хвилює драматургія Лариси Петрівни, її критика, її естетика. Це поетеса-лицар, поетеса-подвижник. Тому це буде і правдиво, і природно, що я схвилюваний врученням премії.

Повернуся до книжечки. Я не хотів би, щоб хтось маленький — підліток чи юнак — ішов по світлій своїй, але розореній землі, не хотів би, щоб хтось питав: "Тьотю, можна у вас водички напитись?" А вона тягне воду з колодязя, дивиться сумними очима на хлопчика і каже: "Та тобі, мабуть, не водички хочеться, синку, а їсти. Зайди, у нас нічого такого нема, а картопля є". Потім у дорогу вона ще й вузлика зав'язала з картопелькою.

Оцим людям, що так близько, на відстані серця, відчувають горе всього народу, я кланяюся сьогодні і присвячую їм найкращі свої почуття.

Самовідданість по відношенню до свого народу, до своєї землі, до ідеалів, які викохало наше суспільство, — це головна мета моєї творчості...

1980

ДОДАТОК

З ТРЕТЬОЇ ПОЛИЦІ

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

Коли чую від якогось командированого товариша, що в поїзді нудно, я не вірю йому. Й ви не вірте! Це він тому так каже, що звик їздити. А звикнути — означає: не помічати. Як на мене, подорож, скажімо, від Владивостока до Харкова, мабуть, чи не цікавіша від якоїсь повісті, коли навіть ця повість сучасна (квапаюся обмовитись: є повісті й хороші).

Одначе — до діла. Владивосток — станція незвичайна. Передусім, вона не проїжджа, яких тисячі, а кінцева. Кінцева у прямому розумінні слова. На захід від неї, наче з котушки, розмотується колія на дванадцять тисяч кілометрів, а за сотню метрів од східної стіни вокзалу стоять чорні тупики зі шпал, за якими розпочинається море, море до самісіньких японських островів.

Уже підходячи до поїзда, ви починаєте хвилюватись. Легко сказати! На білих маршрутних планках зазначено: Харків. Де той Харків! Здається, ніби він на іншій планеті. А от провідник звідти. Це розпізнають за його м'якою українською вимовою й за твердою начальницькою інтонацією, також українського походження:

— Ей, хлопці, покажіть квитки! Це вам не на ярмарку!

Козирьок набакир, очі по-ефрейторському вирячені, ніби ескадроном командує... Не волай, земляче! Дай-но я краще тебе поцілую, а ти заспіваєш мені "Чого вода каламутна..."

І от уже всі у вагоні, на третій полиці. До речі, чи знаєте ви, що таке третя полиця? Це звичайнісінький дерев'яний стелаж під самим дахом вагона, якраз на рівні з трубами парового опалення. Ідуть на ній, як правило, клаумаки, валізи, недопалки, порохнява та демобілізовані матраси.

Вони її люблять і називають горішньою падубою.

Внизу штовханина, галас, пересвари. Якийсь пещений, товстогузий лицар воює із жінкою за середню полицю, намагаючись довести, що він кращий від неї і кращий від усіх інших. Ей, громадянине, видирайтеся сюди, під стелю, ми вас демократизуємо!

Тісно, задушливо. Нічого. Люди мають здатність утрушуватися. Зрештою й поїзд рушає. З цієї-от миті людина стає

пасажиром, тобто: спить, скільки хоче; їсть, скільки влізе, і розмовляє без угаву.

Але це ще не все. В кожному поїзді існують свої, особливі, звичаї й навіть, коли хочете, традиції.

Так і тут. По-перше, всі вони, пасажири, народ тертий, і ніщо їх не дивує. По-друге, це народ грошовитий і ліверну ковбасу вважає залишками варварства.

Коли не вдаватись у подробиці, то мешканців цього поїзда можна поділити на три категорії: рибалки, військові та охочі до легкого карбованця. Останні не утворюють окремої категорії, а складають лише прошарок. Під час усієї подорожі вони ведуть скромний спосіб життя. Космічний відтинок шляху віддають на розмову про те, де більша грошова надбавка: на Сахаліні чи в Магадані. Другі, тобто військові, народ суворий, дисциплінований, вони люблять купейні вагони, смажену камбалу й (даруйте за недотримання субординації) коньячок... Перші, тобто рибалки, поблажливо дивляться на тих і на тих і приблизно до Челябінська їдуть дуже весело.

Провідники люблять їх платонічною любов'ю, за що мають на дивіденди сотні порожніх пляшок.

Ні, хоч би що казали, а моряки, особливо китобойці, п'ють вишукано. Візьме, обхопить, мов лапами, склянку, націлиться на неї таким-от хижим оком, стулить губи лічкою, і... за дальшим процесом устежити неможливо. Потім лоскочуть ніздрі риб'ячим хвостом, стогнуть, зітхають і знову наливають, і знову виконують ту ж таки операцію, що й з попередньою склянкою. І так щодня. Дивишся й думаєш: не люди — кратери бездонні. Недарма в російській мові є слова "пить" і "лакать".

За вікном, ніби перед кінокамерою, пропливають рибальські оселі, мережі на паколах, мов дротяна загорода; заплави, сопки, — а у вагоні шумить комиш, дерева гнуться й на дикому березі сидить Єрмак у задумі...

Ви скажете: все-таки це одноманітно, нудно. Стривайте! Адже у вагоні багато жінок. А там, де жінки, там веселощі, музи щастя, зло, — що хочте, а від нудьги і сліду нема.

У жінок найрізноманітніші заняття:

Одні, ті, що старші, завжди плетуть, грають у карти й ховають од підхмелілих чоловіків гроші десь біля серця.

Жінки не першої молодості, але ще й не старі, зачитуються новими романчиками і млосно зітхають у тих місцях, де героїня бентежитьесья в пошуках ідеалу й кидає свого добрягу-чоловіка та виходить заміж за іншого — з величезною волювою складкою між брів та геніальними залисинами на лобі.

Читають і дівчата. Але вони найчастіше сперечаються про моральність і заграють із моряками в широченних штаних, від яких під час ходіння вітер гуляє у вагоні. А безкозирки у них же які, безкозирки! Натягнуті пружиною, мов шаманський бубон. Здається, впаде згори на нього яблуко — й підстрибне під самісіньке небо.

Військові моряки, особливо ті, що служать на суходолі, оповідають про море такі жахи, що дівчата забувають про твердий намір не розтуляти рота в присутності парубків (це часто спотворює їхні личка), — і він розтуляється несамохіть до ширини якнайнепристойнішої.

І часто трапляються у вас такі випадки? — запитує якась юна представниця чарівної статі, оговтавшись за п'ять хвилин після того, як морський вовк трагічно замовкне й швиргоне нігтем сірника в стелю.

— О, скільки завгодно! Як відшвартувалися від стінки причалу, так і ЧеПе. Якось... — тут неодмінно багатозначна пауза й нетерпляче “ну, ну...” з боку слухачів. — Якось ми налетіли на кита. Величезний такий. Метрів сто п'ятдесят. Із водограєм отаким-о над головою... Командир кричить із бойової рубки: “Щось, братці, кит підозрілий. Ану вдарте по ньому залпиком із правого борту!” Вдарили, підтягаємо його конопляним канатом, розтинаємо живота, а там... японець із радіостанцією — диверсант!”

Починаються недовіраливі вигуки, але оповідач тримається і з дивовижною спритністю вигадує цілу систему шлангів та перископів, через які шпигун спостерігає за нашими коробками. А наприкінці, дивись, і про свою особисту мужність слівце підкине й очі опустить...

Закінчується тим, що баламута тут же звинувачують у неприхованій брехні, й він змушений “відшвартуватися” до іншого вагона; або ж тим, що приголомшена безприкладною відвагою матроса дівчина підписує тремтячою рукою свою фотографію й, розпашіла, низько схиливши голову, простягає її герою... І в самісінькому куточку фото дрібненько так, несміливо адресок виведений — скромна заявка на заочне кохання. Ви дивуєтесь, що існує й таке? Дарма. Чого на світі не буває.

Все видно й чутно з третьої полиці! Складеш руки калачем, уткнешся підборіддям у долоні — й дивись. Унизу ходять, ворухаться люди, наче матроси в трюмі, а згори вітерець із вентилятора спину лоскоче. Гамір, пісні, вигуки, мовби радіоприймач із хвилі на хвилю перемикають.

От виокремився чийсь лінивий голос і дивує публіку:

— Торік... біля Сквородиного... інженери бегемота відкопали — мерзлий...

Суперечкам нема кінця. Взагалі вагон — це вулик, із тією тільки різницею, що бджоли у вулику гудуть і працюють, а люди у вагоні лише гудуть.

У сусідньому вагоні молодь сперечається про те, чи може дівчина з вищою освітою вийти заміж за тракториста. Молоденька особа з блідими відстовбурченими вухами й носиком настільки кирпатим, що хоч ялинкові прикраси на нього чіпай, переконую похмурого юнака:

— Я вважаю, що освічена дівчина стоїть на значно вищому рівні, аніж рівень тракториста. Така невідповідність рівнів приводить, звісно, до сімейного конфлікту.

— Рівні — юринда! — скромно зауважує миловидий юнак, зовнішністю схожий на сільського бібліотекаря. — Любов — кільце, а в кільця нема кінця. Так. А ось ви силкуєтесь його знайти.

Його дружно підтримують. Дівчина з блідими вухами пихато замовкає і зненацька спускається з найвищого рівня на землю: дістає із промащеного газетного згортка курячий пупець і обережно, щоб не заялозити губів, устромляє в нього гострі дитинячі зубки...

Степи прибайкальські! Трави до пояса, карликові берези із жовтою корою, самотні пласкі сопки в далині — ось вона, сподівана рівнина! Тут і очам відпочивати можна, і з вітром грудьми помірятися. Тут живуть сини й онуки славетних героїв "Даурії", тут живе й творить талановитий автор цього роману Костянтин Седих.

Поїзд сповільняє рух, вагони м'яко, мов гамаки, розгойдуються на стрілках — Улан-Уде. Ті, кому дарована долею мізерна кишеня, жвавішають, на їхніх обличчях спалахує щасливий усміх ненажер, а пальці мнуть запітнілу, зібгану п'ятірку. Річ у тому, що Улан-Уде — невичерпне джерело світових припасів ліверної ковбаси...

Ви скажете: доволі, набридла вже ваша ліверна ковбаса! Не хвилюйтесь. Мені вона теж остогидла. Але вона годувала мене впродовж трьох тисяч кілометрів, і за це моє їй шануваннячко!

І знову в дорогу, і знову степ безкрайній... повітря стає прохолодним і пахне криничною водою. Це дихає нам назустріч Байкал...

**[ВИСТУП НА ОБГОВОРЕННІ КІНОФІЛЬМУ О. ДОВЖЕНКА
"ПОЕМА ПРО МОРЕ"]**

Колись, років шість тому, я ще не був в університеті, не знав Горького, але якось "натрапив" на його поему "Людина". Цю поему я вивчив напам'ять. Вона така сама піднесена, як і "Поема про море".

Перше враження, яке складається після перегляду фільму, — що автор сценарію великої душі людина.

У своїй поемі Горький закликає розірвати павутину дрібниць. Мені здається, що в цьому фільмі Довженко вирвався з цієї павутини, подолав її. Я служив на морі, будував цю електростанцію, де тепер розлилось море. Я це бачив і сам милувався цим видовищем. Я бачив Куйбишевську ГЕС, бачив ГЕС на Ангарі. Все це чудове. Тут знайшовся (був) один товариш, який сказав "ні", і всі виступи будувалися на тому, щоб це спростувати. Ви бачили коли-небудь чайку, як вона себе поводить? Ось вона сидить, підхопилась, шугнула вгору, черкнула крилом хвилю — і все це чудово. Ми і в фільмі відчуваємо: коли Довженко здійснюється вгору — і ми підносимось, потім ми опускаємось разом з ним. З неба все чудове, однак коли він опускався і я опускався також, я починав сперечатися.

Товариші говорили, що земля мститья. Але ж земля не мстить, це тільки фраза. Мстить щось інше.

Невже люди через те ідуть з села, що їм нудно в селі? Невже вони йдуть із села тому, що їм ніде розвернутися? Нісенітниця, там є де розгорнутися. Там по-справжньому ще ніхто не розвертався. Вони йдуть із села через те, що їм двадцять років говорили: "Ти будеш інженером. Ти будеш льотчиком". Мені до війни теж говорили. А тепер мені кажуть: "Іди землю ори, тому що хліба не вистачає". А мені з незвички і важко. Це через те, що мене так виховали.

Тут товариші говорили про те, що театр відображає не життя, а концентрат його. Це дурниця. Театр — це життя, він і повинен показувати життя, а не концентрат. "Поема про море" — це справді поема, але в фільмі є недоліки, про які, можливо, не довелося би говорити, коли б картину знімав сам Олександр Довженко.

13 листопада 1959 р.

ПРОЗЕЛЕНЬ

ВЕСНЯНЕ ГРАЙВО

Вечорами, коли на розм'яклі, пухкі ріллі наповзають змішані з туманом сутінки, в небі над селом чути тривожний клекіт: то летять гуси. Цього року вони випередили тепло і тому кричать не радісно і привітно, а спантеличено якось. Ніде їм сісти: верболози на лугах ледве не до вершечків залиті холодною чорною повінню.

А ранками, коли крізь туман проціджується скупе сонячне тепло, і в селі, і на полях стає веселенько: пахне стужавіла за ніч земля, пахнуть пріллю ожереди торішньої соломи, шумить вода, пробиваючись ярками до річки, на низові сінокоси.

А отак опівдні, як уже зовсім вигріє, на сільських вигонах збираються діти і грають у м'яча, аж доки не позабейкують штанці і "діжурочки" по самі плечі. Тоді батьки заганяють їх додому погрітися і обідать. В селі робиться тихо. Тільки й чути гомін струмків та жайворонову пісню в степу.

ПРО ВЕЛИКЕ

Гарне, любе село Шилівка на Полтавщині. І землі навколо нього угідні: є заливні луки і чорнозем, низи під коноплі і піщані пагорби під баштани. От тільки на путніх голів колгоспу тут довго не везло. Було їх за 33 роки багатенько. і коли б кожен новоявлений голова та будував у Шилівці свою хату, то село доточилося б отак на третину... Але хаток вони своїх не будували, бо, як оті гуси, прилітали лише погрітися, а потім — в інші краї, в інші колгоспи...

А село залишалось. Тільки людей в ньому щорік меншало. Мандрували вони здебільшого в Донбас, на шахти або на заводи, бо платили там не грамами і не копійками, а карбованцями. Так що сьогодні в колгоспі "Дружба" залишилося сто вісім поліглиць. А самих лише буряків заплановано посіяти 200 гектарів з гаком. Тобто по два гектари на сапу.

Ось чому новий голова шилівського колгоспу Олексій Матюшенко згадує про своїх попередників не тими словами, від яких добрим людям легенько гикається:

— Порозганяли людей по всіх усюдах,— каже він,— а нам доводиться тепер завертати. І ми їх покличемо до рідного села.

І тому, що в голосі цієї молодой людини бринить тепла надія і повага до рук роботящих, і тому, що на трудовень цього неслегкого року шилівці одержали не по 20, а таки по 50 копійок,— віриться, що незабаром людей у колгоспі стане більше.

Він ще зовсім молодий, новий голова шилівського колгоспу. Молодий, але — в найкращому розумінні цього слова — ранній. Бо, незважаючи на свої двадцять дев'ять років, уме господарювати — не дойти господарство, не визискувати з нього прибуток, аби виконати план на 101,1 відсотка, а підняти господарство до його потенціальних можливостей. Це — принцип. А звідси виникає і так званий новий метод керівництва.

Тож і таке колись бувало: як весна, то на ферму й бігають з мотузичням через плече — корів піднімати. А цього року колгоспні корівки і доглянуті, і нагодовані, і по шість з лишком літрів молока за добу дають.

Зумів новий голова обернутися і з грошима по-господарському: тракторів прикупив, так що їх сьогодні в колгоспі 10 — ціла МТС,— і на три нових цегляних приміщення викроїв копійку.

Завалився оце по весні корівник. Прямо біля контори стояв. Шилівці сміються: кажуть, поліз хтось із чоловіків скидати сніг з покрівлі, та й завалив... І нехай собі валиться! Годі йому підставляти бантини під мотузяні коліски. Годі світити на шлях обідраними стінами. Обіч нього жовтіє рівною пірамідкою піщаник.

— Наймемо влітку бригаду будівельників,— звертається до нового заступника Олексій Матюшенко,— і на осінь буде нове приміщення. Вічне.

Під вікнами контори парує в затишку земля, цвірінькають горобці, а сонце кладе на підлогу кабінету жовті тремтливі плями. В коридорі, біля телефону, гомонить агроном,— теж молодий, високочолый, акуратний, як і голова.

— Не буду я цього робити,— каже він у трубку так лунко, що на всю контору чути.— Коли мені робити так, як ви пропонуєте, то де ж паперу набрати...

Явно глузує. А голова сміється:

— Впертий — страх! — каже задоволено.— Я його довгенько шукав.

Знайшов Олексій не лише агронома, а й усе правління, “перешерстив” кадри, як-то кажуть.

А раніше було так. Зустрічає старе правління нового керівника. Тижнів зо два “обходжає” його, нашіптує щось,

знаннями “місцевих умов” хизується. А тоді дивишся (або чуєш): випили разом, перетасувались, мов колода карт, і пішло все так, як воно й було. А було погано.

...Сьогоднішнє правління — зовсім нове. Молоде і, прямо кажучи, непитуще. Бо новий голова “цього діла” не любить. Отже, шилівцям і землям, як сказано було вже, хорошим, родючим шилівським землям, нарешті, повезло.

А може, це закономірно?

— Ну, то як новий голова?— питаєте в людей.

Люди різні і відповіді — теж. Але не в принципі, а в залежності від того, хто як уміє вірити в майбутнє: один твердо. Інший — обережно, за отим відомим катехізисом, що, мовляв, “далі воно само покаже”.

Чому? Можливо, новий голова десь чогось не помітив, чогось не врахував?

І ПРО „МАЛЕ”

Живе в Шилівці старенька бабуся Петричка — так її звать у селі тому, що він, тобто бабусин чоловік, був Петриком.

Замолоду Петричка працювала в ланці бідових дівчат-п'ятисотенниць і навіть у Москву їздила на зліт.

Але це було давно. Тоді ще й хата у Петрички була міцною. А зараз хата струхла, погнулася в сволоках і вгрузла в землю. Треба ремонтувати. Не хочеться ж старенькій, щоб її хата проти інших нових, під черепицею або під залізом, курником здавалася. От і вирішила зрубати у себе на леваді кілька осокорів, посаджених і доглянутих ще молодим Петриком, хоч та левада оце зовсім недавно одійшла до колгоспу.

Зрубала. А вночі, з лук заїхав трактор, зачепив осокорчики і потягнув у колгосп. Залишилися на мокрих грядках лише купки гілля.

— Воно законів, хай і на помилковий вчинок старої, немічної людини, шукати довго не треба,— кажуть колгоспники,— але ж і залишати бабусю в гнилій хаті теж не годиться.

А про голову:

— Молодий. Гарячий. Трохи він тут не той...

Це проміж себе. А чом його не піти та не сказати голові відверто: не так, мовляв, треба чинити в даному випадку?

Адже самі кажуть: “Молодий”...

* * *

На річці уже зрушив лід. Одстрияв од палъ під мостом і розійшовся по лугових заводях, ламаючи нагіввикошені взимку сухі очерети. Веселіше видзвонюють у степу жайворони, і вже, як гарненько придивитись, можна помітити у гіллі, на лугових деревах, новий, по-літньому теплий відблиск: то — прозелень.

Микола Ташаненко

с. Шилівка Полтавської області.

*“Як людина і художник
Григор Тютюнник
уявляється мені
майже ідеальним втіленням
найголовніших рис
українського
національного характеру,
взятого у вимірах історичних:
непокірливості і задуми”.*
Павло Загребельний

АВТОБІОГРАФІЯ, ЗІ ЩОДЕННИКІВ ТА ЗАПИСНИКІВ, СПОГАДИ, ЛИСТИ

АВТОБІОГРАФІЯ

Народився я 5 грудня 1931 року в сім'ї селян — Тютюнника Михайла Васильовича і Тютюнник (до заміжжя Сивокин) Ганни Михайлівни. Вони були вже в колгоспі — батько плотникував, косив, пиляв осокорчики довгою дворучною пилою, нишком готувався до екзаменів у вчительський вуз. Мати працювала на різних роботах — полола, в'язала, поливала і подавала снопи в барабан.

У тридцять третьому році сімейство наше опухло з голоду, а дід, батько мого батька, Василь Феодулович Тютюнник, помер — ще й не сивий був і зуби мав до одного міцні (я й досі не знаю, де його могила), а я в цей час — тоді мені було півтора року — перестав ходити (вже вміючи це робити), сміяться і балакать перестав... У тридцять сьомому році, коли батькові сповнилось рівно сорок (він з 1897 року), його заарештували, маючи на увазі політичний мотив, і пустили по сибірських етапах...

У 1957 році прийшов папірець, який сповіщав, що батько ні в чому не винен і реабілітований посмертно. По тому, як забрали батька, ми залишилися удвох мати двадцятичотирьохрічною вдовою (вона молодша за батька на шістнадцять років) і я. Мені тоді йшов шостий рік.

Мій батько, кажуть, був гарний собою, розумний, сильний і з лиця моложавий, бо після першого одруження — на Івзі Федотівні Буденній (1920–1921 рр.) — він не знайшов кращого заняття, ніж займатись поезією, геометрією, бондарством. Після того, як батька забрали в тюрму в 1937 р., взяв мене до себе батьків брат Филимон Васильович Тютюнник, — мати осталися заміжні за іншим, а я пішов до дядька. Сьогодні я знаю, для чого взяв мене дядько. Він і його дружина, Наталя Іванівна Рябовецька, з сусіднього з нами хутора Троянівка, вчили й виховували мене, а кажучи просто, були моїми батьками. Вони обоє працювали в школі. Дядя був бухгалтером, тьотя викладала українську мову й літературу. З того часу я запам'ятав “Як упав же він з коня”, “На майдані”.

(...) Я любив і знав казки Пушкіна і безліч українських народних казок, з яких я найбільше любило й зараз “Котигорош-

ка”, — прекрасна казка. Перечитував оце недавно — диво, та й годі...

А до Донбасу, ще коли жив я з матір'ю і татом, добре запам'ятались мені Шевченків “Кобзар”, “Під тихими вербами” Грінченка, “Хіба ревуть воли...”, “Кайдашева сім'я”, “Тихий Дон”, тоді ще не закінчений, — третю частину читали, мабуть, тато і мама воювалися за неї: обом хотілося читать. Зійшлися на тому, що вечорами читали вголос.

1938 року віддали мене дядя і тьотя до школи в український перший клас, який нараховував сім учнів. Думаю, що тут другі мої, сказати б, батьки дотримувались принципівих поглядів щодо української мови, освіти, культури взагалі.

Через два тижні цей клас було ліквідовано за малим контингентом, і я опинився в російському першому класі. З того часу і до 1962 року я розмовляв, писав листи (іноді оповідання) виключно російською мовою, окрім років 1942—1949-го, коли я знов опинився в селі біля матері. До цього я був старцем у повному розумінні цього слова. Сталося се так. На початку війни тьотя народила мені сестрицю. А дядю забрали на фронт. Уже в сорок другому році почався голод. Я їв тоді картопляну зав'язь, жолуді, пробував конину — коли вона кипить, з неї багато піни...

Люди, дивлячись на змучену тьотю і на нас, голодненьких дітей, порадили мені зчурнути до матері на Полтавщину, щоб легше стало всьому сімейству, — голод як-не-як. Я так і зробив. Йшов пішки, маючи за плечима 11 років, три класи освіти і порожню торбинку, в котрій з початку подорожі було дев'ять сухарів, перепічка і банка меду — земляки дали на дорогу. Потім харчі вийшли. Почав старцювати. Перший раз просити було неймовірно важко, соромно, одбирало язик і в грудях терпло, тоді трохи привик.

Йшов рівно два тижні. Через Слов'янськ, Краматорськ, Павлоград (чи Конград), Полтаву, Диканьку, Опішню. А слідом за мною, коли трохи полагодилося із залізницею, приїхала і бідня моя тьотя з грудною сестричкою.

Зажили ми в селі. Потім хату спалила бомба, і ми опинилися в чужих людей — те, що було і в Донбасі: міняли квартиру за квартирою, бо ніхто довго не хотів держати постояльців з двома дітьми. Так і в селі було.

Після Перемоги повернулися дядя і поранений, забинтований уже до смерті Григорій — аж тоді ото я його взяв трохи ближче, бо він мене іноді гладив по голівчині і казав щось хороше, лагідне. Видно, взяв, що я теж устиг настраждатися, хоч і не розуміючи того до пуття.

У 1946 році після закінчення п'ятого класу пішов я в Зіньківське РУ №7, щоб мати якусь одежину і 700 грамів хліба на день. Вони, оті 700 грамів, і врятували нас із мамою у 47-му: я носив "з гóрода" щодня по шматочку, глевкому і сплюснутому у кишені, як порожній гаманець.

Восени нам, ремісникам, вручили атестати слюсарів п'ятого розряду і одвезли машинами до Охтирки. А звідси поїздом — до Харкова, на завод ім. Малишева. Там нам дали гуртожиток (одна кімната — загін на 68 душ) і розподілили по цехах. Став я належати до пануючого класу, ходив через оспівану заводську прохідну... їв по талончиках у цеховій їдальні, одержував 900 крб. щомісяця, доки не закашлявся од іржавчаної пилюки поганим, нездоровим кашлем. І вирішив: додому, додому! В колгосп, до матері! Та ще й закохався був нишком у шилівську-таки дівчинку. Туди, туди! Там — краще, хоч і їсти впроголодь.

Пішов у колгосп. Орав, волочив, косив, погоничував біля волів (їх звали "ледачі") — важко було, а тут ще й з "коханням не повезло", бо хто ж дозволить дівчинці-школярці сидіти біля червоноармійської могилки вечорами, як парубок голий, босий, хати не має, та ще й батько в тюрмі.

Коли це якось восени, саме молотили, кличуть мене до зіньківської міліції. "Утік з Харкова?" — "Ні. Сів, та й поїхав". — "А закон про три роки знаєш?" — "Знаю". — "Ну-от". Обрізали на моєму рам'ї гудзики — і в КПУ. Потім судили. В залі були мама і я з міліціонером. А за столом — народний суддя і народні засідателі. Дали мені чотири місяці. Колонія знаєте в Полтавській області? Ото я там відбував кару — чотири місяці. Коли мене випускали, табірний бібліотекар сказав мені на прощання: "Тебя выпускают? Ах, жаль, хороший читатель был..." В таборі я взяв Тургенєва і Герцена ("Кто виноват?", "Отцы и дети", "Записки охотника").

А повернувшись додому, прочитав "Кавалера Золотої Звезди" і ненавиджу його й по цей день: я знав уже інших кавалерів...

І знову колгосп. Тепер уже, коли заставляли робити щось дуже важке, то натякали, що не тільки мій батько ворог народу, а і я тюрязник. А тут мама приймака прийняли...

Пішов я та й завербувався у Донбас — край мого дитинства. Будував Миронгрес (це під Дебальцевим) і зажив, сказати, самотійною житухою. Навіть посилок матері слав: калосі, матерійки на піджачок тощо. Слюсарював, їздив на машинах, майстрував і т. ін.

У 50-му і до осені 51-го знову жив у дяді і тьоті, працюю-

чи тепер уже в гаражі при шахтобуді Краснолуцької автотранспортної контори.

В листопаді 51-го року — армія. Владивосток... Словом, нині орденоносне Примор'я. Радистом був чотири роки. Отут-то я і взявся за самоосвіту. Та так, що по демобілізації пішов після "законних" п'яти класів спочатку у восьмий, потім у десятий клас вечірньої школи. Токарював у Щотовському вагонному депо — обточував колеса — і вчився.

А далі щасливі п'ять років навчання в університеті на філологічному факультеті, те, що я й любив. І російське відділення — те, до чого я звик, до чого мене готували школа, армія, напівросійське донбаське оточення.

В 1961 році написав першу новелу "В сумерки", і "Крестьянка" її надрукувала. Більше нічого потім не писав: сесія, дипломна робота по психологічному аналізу А. М. Толстого — словом, ніколи було писати. До того ж пора було заходжуватись женитися, що я й зробив цілком успішно і щасливо.

По тому, як умер Григорій, я знову взявся за писанину, але вже українською мовою. Цей злам вам повинен бути зрозумілий...

Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на радішах — так багато відкрив мені цей блискучий твір. Негайно переклав свої "Сумерки" на рідну мову і тепер уже не розлучаюся з нею, слава богу, і не розлучуся до самої смерті. І все це на четвертому десятку!.. Ця щаслива подія в моєму житті сталася на шахті № 10 під Комунарськом Луганської області, де я викладав у вечірній школі російську мову та літературу, а жінка українську мову та літературу. Там же сталася ще одна щаслива подія — жінка народила мені сина Михайла. Одного Михайла замордували, може, хоч другому поталанить жити по-людському. Об цім тільки й молю господа-бога.

А далі що? А далі я поїхав до Києва, де, завдяки зусиллям багатьох людей і в першу чергу Анатолія Андрійовича Дімарова, живу й по сьогодні. В Києві була написана "Зав'язь". Зараз працюю над сценарієм за "Виром" Григорія. Обіцяють з осені запустити фільм, та хтозна, як воно там покаже.

Амінь.

Григорій Тютюнник

Київ, 30 липня 1966 року

ЗІ ЩОДЕННИКІВ ТА ЗАПИСНИКІВ

ЩОДЕННИК №1

Почато 5 травня 1959 р.

Прокинувся в Попасній. У вагоні нема чим дихати: він близько від паровоза, тому сильно й ядуcho пахне вугільним гаром і розпареною вагонною фарбою.

Попутники уже не сплять. Вчорашній хлопчик знову їсть і дудлить крjшон. Дивовижно ненажерливий чоловічок. Він учора ввесь час їв. А коли випускав із рук ту саму пляшку крjшону, починав докірливо хитати головою і соромити самого себе: "Ай-я-я, ай-я-я, Коляша!" І так цілий вечір...

Які бридкі вагони! Скриплять, тріщать, хитаються, наче стара собача конура... Вийшов у тамбур.

Сходить сонце. В густому тумані воно не блищить, А жовтіє, наче перестиглий гарбуз.

Згадалися слова тітки: "Я завжди боюся, що за кожною життєвою вибоїною на мене очікує нещастя". Нещастя сталося два одразу: згорів будинок і захворів дядько. Я починаю вірити в жіноче передчуття.

В тамбурі кілька чоловіків курять, [там] і брудний, з подряпинами на носі хлопчик років дванадцяти, в якого під нігтями чорніє бруд кольору воронового крила.

Куди їдеш, герой? — лїниво допитується його хтось із курящої компанії.

— В гості до баби.

— Сам?

— Ні, з мамкою.

— Ти б сказав їй, хай нігті тобі зріже.

Хлопчик враз глянув на свої руки і засоромився. Скільки бачив я таких-от дітей! За ними, мабуть, ніхто ніколи не ходить. Та що ж дитина, коли його мати сама лягає спати в трьох спідницях і ноги не миє...

Нечупари? Ні. Просто вони [жінки] дуже багато працюють...

Хвала тим, хто зрозумів, у чому суть істинного, не фізичного, а морального рівноправ'я. У хлопчика спитали:

— А батько твій де ж?

— Розлучився.

— Іншу, мабуть, полюбив?

Хлопчик погодився енергійним кивком голови.

— Нічого, ось підростеш, поб'єш його.

Хлопчик посміхнувся і сказав зовсім як дорослий:

— Ну його до біса!

Очевидно, так говорить його мати.

— А мати де працює?

— В шахті, плитовою...

Я пішов...

“ДОБРИЙ ДЯДЬКО”

Якась товстушка з бідонами з-під молока вивела мене на асфальт. Стоїть чоловік з десять. Красива, соковита жінка (у таких багатирі чоловіки і багато дітей) жаліється на своїх синів — неслухняні, уже встигли скупатися в річці, а надворі ще он як холодно, їй співчувають і радять відшмагати шибеників. Чоловік у кашкеті залізничника питається то одного, то іншого, якою дорогою швидше добратися до 67-ї шахти, десь поблизу Свердловки.

— Сина прибило. Ось телеграму прислали...

Вітер лопотить краями плащів — сильний, як штормова валка, донбаський вітер.

Зупинилася машина. На кузові споруджено брезентову будку, які бувають на циганських бричках. Вискочив із кабінки, ні — викотився низенький червонопикий водій. Спішно сажовить пасажирів, допомагає жінкам, і красивій теж. Він намагається підхопити її під пахви так, щоб затиснути пальцями груди. Виходить. Вона розрум'янилась, але не заперечує: приємно.

— Це добрий дядько, — переконує вона попутників, — завжди мене підвозить.

Машина з шипінням ковзає по асфальту з горба в балку, з балки на горб. Так проїхали кілометрів із шість. Та ось зупинилися. За борт вчепилися чийсь червоні товсті пальці, потім висунулась (виринула, з'явилась) голова водія. Очі сміються, горять, бігають.

— Давайте розрахуємось, любі. Ви поспішаєте, я поспішаю... давайте, давайте.

Говорить він швидко і так само швидко перебирає пальцями. Це рухи хабарника.

— Скільки?

— По десяточці. Як і на автобусі.

— Дорогувато.

— Вибачаюсь. Ідїть пішечки, тільки ж далекувато...

Десяточки зникають у кишені одна за одною. Добрий дядько.

Зап. 6 травня 1959 р.

Недавно готував знаки і спитав у Л., що означає Flegzeng. Вона затрималась із відповіддю, і дівчата, що проходили мимо, сказали переклад раніше за неї. Коли вони зникли за дверима, Л. сказала:

— Ти мене хоч не сором перед людьми, подумують, що я не знаю, як німецькою мовою “літак”.

Вона завжди так каже: люди подумують, скажуть, або: всі носять (це якщо їй щось подобається) і ніхто не носить (якщо їй щось не подобається).

Тепер знову їй соромно. Я сердито відповів, що якби ми боялися запитувати, соромлячись своєї необізнаності, то ніколи не навчилися би розуміти слово “сонце”.

Вона боїться зіпсувати собі репутацію, і ця боязкість псує її вдовічі. Це поганенький тип людей.

7 травня 1959 р.

Вперше мене зустріли без усмішки. Дядько, мій дядько, який завжди з доброю батьківською усмішкою йшов мені назустріч, тепер сидів на ліжку, підібгавши ноги так, що коліна торкалися підборіддя, і був схожий на ображену, всіма забуту дитину.

Я жбурнув плащ на стілець і підбіг до нього. У нього засмикалися губи, пересохлі від високої температури, якимось жалібно перекривилися:

— Ну от, закупорювання бронхів у мене... а ти стільки не писав...

Він заплакав і потягнувся за рушником, щоб витерти очі. Пальці білі-білі, в чорних кущиках, нігті сині, як у мерця. Я вперше побачив, який він старий і безпомічний.

Задихаючись, почав розповідати про поневіряння по лікарнях...

Трава вже на півчверті від землі. Деінде змигують спини ворон. Вони, немов дельфіни, пірнають і знову з'являються в трав'яних зелених хвилях.

Поїзд рухається, трошечки перевишуючи швидкість пішохода. Часто зупиняється. Чути, як перегукуються провідники:

— Фросю, знайшла в Харкові босоніжки?

— Ні!

— У Попасній є.

І знову тихо. Співає соловей у посадці. Бухтить паровоз. Рушаємо. Солов'я не чути.

8 травня 1959 р.

На Донбасі ще холоднувато. Вітряно.

Дерева не розвилися, бруньки розпукуються, але листя ще не видно навіть на найраніших вісниках весни — березах.

Дерева наче обгорнуті зеленим серпанком.

Іноді почуваю себе так, як відчувається альпініст, якому залишилося рукою подати до вершини: ще один порив волі, сили — і ти побачиш те, що не можна побачити з ущелини. Та ось загрозово захитався камінь під ногою, пальці ковзають по льоду — і тіло повільно осідає донизу, а вершина йде все вище...

Класики показували нових людей, створювали нові образи. А зараз? Ми б'ємо не по цілому, а по відтінках. Якщо в одного письменника директор хороша людина, але п'є, то в іншого він не п'є, але страждає бюрократією і т. ін.

Острів Путятін, який я так добре знаю, був названий, виявляється, на честь начальника експедиції 60-х років у Японію Путятіна. В цій експедиції брав участь як секретар і Гончаров.

19 травня 1959 р.

Писав до чотирьох годин ранку і читав "Робінзона", виходячи з принципу, що найкращий відпочинок — переміна заняття.

Бачив світанок. Він був голубий і рум'янівся зорею, дуже пахло листя. Вийшов надвір, місяць був низько. Здавалось, що він заплутався в телеграфних дротах і ніяк не може вивільнитися.

Згадався чомусь дідусь Лаврентій.

Він ходить по хаті у вибіленій полотняній сорочці і в старих валянках, збиваючи осоку, якою притрушено підлогу. Це був великодній вечір. У діда гарний настрій, що прихилиє до бесіди. Говорить він повільно і виразно:

— От раніше були книги, да. Ти читав книжку "Коли сніг горів, а соломою гасили"? Ні? А чого ж вас там учать?

Я знаю: крім цієї книжки, дід нічого не читав, але полюбує кожного нею вбити.

20 травня 1959 р.

Якщо ви не бажаєте багато говорити про речі і лише думаете, вас починають звинувачувати в пасивності, більше того, в зарозумілості, тобто в небажанні жити тими інтересами, якими живе ваше оточення.

Але от ви прислухались і зреагували на "голос критики". Ви починаєте розмірковувати і висувати свої принципи, відстоювати свої переконання.

Спочатку вас звинуватять у тому, що ви прагнете нав'язати свій погляд іншим, потім дорікнуть у тій-таки зарозумілості, але тепер це звинувачення уже засновується на ґрунті вашої наполегливості, а не пасивності.

Нарешті, ви стали стриманим, тобто висловлюєтесь стисло, правильно, заostroючи увагу на головному. З вами погодяться, але відзначать, що ваша думка висловлена в неправильній формі, а вона повинна завжди бути належною.

Ви почали шукати на[лежну] форму, і ті принципи, які треба висувати сміливо і різко, без усяких недомовок, стають уже не принципами, а таким собі м'якеньким місивом.

Вашу мову називають розмазнею. Отакі хитромудрі ці люди, справді...

Чіпляється до слова той, хто мало знає і не вміє, не може тому знайти переконливого виразу.

22 травня 1959 р.

Чоловік, як правило, старший за дружину. І дуже рідко дружина старша за чоловіка. Це пояснюється психологією. Чоловіки не люблять, щоб ними керували, не люблять сили над собою, бо самі хочуть бути сильними і поблажливими. Жінки ж люблять у чоловікові силу, і якщо не знаходять — починають шукати її в інших.

Дослідник, аналізуючи той чи інший твір, завжди повинен пам'ятати, що сказав би автор, якби прочитав його дослідження.

Терпіти не можу поклонників чужої думки! Вони як журналісти перед составом блискучого антрациту: "чорне золото!", "хліб промисловості!", "срібні зливки!".

Я хочу бути вибійником: хоч із пороною, але своїми руками добуте вугілля — це мені найдорожче.

4 червня 1959 р.

Все прекрасне викликає у людини прекрасні почуття або, як у нас модно казати, естетичне задоволення.

Невже все?

Чоловіки! Ви проклинаєте жінку і боготворите матір. Чи нема в цьому суперечності?

І якщо не все, то чому? Ви прочитали, наприклад, твір талановитого нашого письменника, уже орденосця — "Кавалер Золотої Зірки". Цей кавалер прекрасний. Він усе руйнує на своєму шляху, аби тільки досягнути прекрасної мети —

зробити життя людей радісним і розумним. Хіба це не прекрасно? Ви прочитали книжку і негайно ж, особливо якщо ви юні в життєвому досвіді, вирішили наслідувати героя.

Прекрасне завжди закликає віддавати ради нього сили. Ви спрямовуєте свої юні пориви проти життєвої відсталості, егоїзму і т. п.

Але все це старіше за ваші поривання, воно фундаментальне. Без [...] ореолу слави його не візьмеш. Вам вибили зуби, відкинули і восторжествували. Потім ви довго лежите в постелі, стогнете і проклинаєте прекрасне — воно занастало вас, ви зненавиділи його і кажете: "Та яке ж це прекрасне? Це шахрайство, обдурювання ближнього". Так само театральний глядач захоплюється декорацією, поки не підійде ближче і не переконається, що таке прекрасне здалеку дерево на сцені зовсім не дерево, а картон. Якщо вже закликати людину до боротьби за прекрасне, то треба насамперед озброїти її на цю боротьбу, інакше вона прокляне вас, дорогий письменнику, прокляне і назве шахраєм. Людство вже дало урок щодо цього. Воно вірило в прекрасного бога Ісуса Христа — вірило, аж поки не переконалось, що його нема. А переконалось — відкинуло прекрасного бога і його помазаників.

26 червня 1959 р.

Було близько другої години ночі. Внизу, на Журавлівці, гавкали собаки і стукали відра криниці. Місяць пробився крізь серпанок над заводами і, здавалося, швидше поплав по чистому зоряному небу. Одне за одним гасли вікна, і від цього начебто ставало тихіше і безлюдніше.

Я стояв під кручею і слухав шарудіння грудочок землі, що час від часу відламувались у мене під ногами і скочувались по схилу.

Та ось до шарудіння додався ще один звук, схожий на зітхання — важкий і безпомічний. Я прислухався. Недалеко від мене в кущах хтось схлипував. Потім знову стогін. Тиша. Ридання. Спочатку тихе, потім усе голосніше. Тихенько, щоб не злякати стражденної душі, я розсунув кущі і побачив білу тремтячу грудочку з розкиданими по спині чорними кучерями. Обличчя не було видно. Воно сховалося в колінах, обхоплених тужно маленькими загорілими ручками.

Кажуть, чоловікові, щоб облегшити душу, треба випити, жінці — поплакати.

Але я не витримую сліз: вони далять мені горло і печуть під серцем, особливо коли плач щирий. Ця дівчина не просто

плакала — вона голосно страждала. І я не витримав, підійшов до неї і, нахилившись, спитав дуже тихо:

— Що з вами, рідна?

Вона підвела голову. Сльози блиснули в очах її люто і визивно. Я чекав, що вона грубо прожене мене. Але голівка знову впала на коліна, і дівчина заплакала ще сильніше.

Я хотів її погладити по голові, але не наважився і сів із нею поруч. Мені хотілось сказати що-небудь тепле, щоб заспокоїти її, але я не знав, що сказати, і сидів мовчки.

— Навіщо...— Дівчина мимохіть глянула на мене і знову опустила голову, продовжуючи крізь безперервне ридання, — навіщо живе той, кому... так хочеться померти. Ах, чому не можна померти?

Вона підхопилася і, люто глянувши на мене, крикнула:

— Будьте ви прокляті!

І побігла ридуючи.

Тільки через кілька хвилин я зрозумів, що "ви" — означає чоловіки.

Світла вже ніде не було видно.

4 липня 1959 р.

В зацінку +34°. Вітер жене гарячі, як котельний пар, хвилі повітря. Над містом висить сіра імла-пилюга. Під кожним кущем на кручі — студент, конаючий від спеки, але наполегливий у битві за стипендію.

Натягнуті, як струни, гілки дерев.

Вчора о третій годині повертався з вокзалу. Асфальт і каміння вже встигли охолонуті. Було прохолодно і тихо. Перший раз у місті я дихав свіжим повітрям і міг обламувати квітучу липу.

КАДІЇВКА

Селища вже розрізняються тільки за назвами. Територіально ж вони являють собою і не зовсім струнку, але єдність.

— Ось і Кадіївка, — сказав хтось із пасажирів, і я нахилився до вікна. Назустріч автобусу рухався строкатий натовп кадіївських і навколишніх жителів. Вони нагадують чимось колону воїнів під час льодового побоїща.

— Не гальмуй тут, Ваню, розчавлять! — весело, майже завзято кричить кондуктор водію. Але вже пізно. Натовп рішуче кинувся до автобуса. І він, важко заскрипівши, нахилився під могутнім ударом кількох десятків плечей.

Написати оповідання про "підкову щастя".

Добра вчи добром.

Лікар інколи не може сам себе прослухати.

З дубцем за громом ганявся.

(ДО ОПОВІДАННЯ)

Краплі поту блищали багряними відблесками горна, і здавалось, ось-ось цей велет, геркулес розігне спину і змахне мускулястою рукою піт, що летється струмками.

Зараз між письменниками відбувається далеко не безстороння суперечка про "злобу дня" і про одставання від подій у літературі. За прикладами і ті, й ті біжать в епоху класиків, і не безрезультатно: один тягне на доказ іншому класика "злободника", другий — представника дистанційного слідування по діям.

Диваки!

Кожний писав відповідно до своїх суб'єктивних творчих особливостей: одного, і другого, і третього — всіх хвилюють питання сьогоденного дня, але один швидше схоплює, оцінює, бачить те, що відбувається, і тому не може не писати негайно, невідкладно, інший може ще яскравіше, аніж перший, побачити і зобразити ту ж подію, але вже набагато пізніше.

Взагалі ж, я, здається, належу до типу останніх і радий.

Закон психології підтверджує, що дитина відразу ж після побаченої п'єси не може передати побаченого, тому що враження її надто сильне і безладне. Зате протягом усього тижня вона розкаже вам усю п'єсу з дивовижно правильними подробицями і навіть з коментарями.

Так і з письменниками буває. От уже люблять іноді говорити *тільки* "за" і *тільки* "проти". Наче, окрім кореня і верхівки, на дереві нічого й нема.

(ДО СТИЛЮ)

Якщо мова пересичена дієсловами, зсунутими в кінець речення, вона має відтінок нудьги, сумних спогадів, а також ліні.

Я ніс до свого серця цілющий подорожник, а приклав будяка.

Побачивши на вулиці одного жебрака, не суди про добробут усього міста. І навпаки: не суди по генералу про життя солдатів.

Але якщо ти бачив сотні, тисячі, десять тисяч людських життів — сміливо узагальнюй: помилки бути не може, якщо ти неупереджений і чесний.

Воля — це насамперед спротив.

ВЕСІЛЬНІ ПІСНІ

Видітало галеня
з-під білого каменя,
питалося галеня
у сірого селезня:
“Скажи, скажи, селезню,
чи не люта зима?”
“А хоч люта, не люта,
то не буде як літо,
і не будеш літати
на ставочок плавати”.

Питалася Оксанка
молодого Матвійка:
“Скажи, мій Матвійку,
чи не злая свекруха?”
“Не злая, та й не рідна,
не буде як мати,
не буде пускати
невістку гуляти”.

Ой у полі над криницею
стоїть верба з росицею.
А хто ж тую вербицю
зрубає?
А хто ж тую росу
позбирає?

Вербицю Ванюша зрубає,
росу молода позбирає.
Вербицю — щоб коники
бігли,
росицю — щоб личенько біле.

За воротами вишня,
за воротами вишня,
там свекруха вийшла,
всі ягідки общипала,
невісточка дожидала.

Йшла Оксана з комірочки
та вдарилася об одвірочки.
Та вдарилася, та й заголосила:
“Ой боже мій, що я наробила:
зобидила, його полюбила”.

Ой попе, попе Гордію,
не дзвони рано в неділю.
А дзвони рано в суботу.
Перебий дружечкам роботу,
Нехай же вони не прядуть,
До Галі в дружечки ідуть.

ВЕСІЛЬНИЙ ОБРЯД

Молода ходить із дружками в четвер по родичах. "Водить дружок", — кажуть. У четвер — до дальніх (за відстанню), в суботу — до ближніх.

У п'ятницю ж порається по господарству, допомагає кухаркам тощо.

В суботу ж таки веде (під вечір) до свекрухи.

В неділю мати проводить сина (молодого тобто) до молодої. Виводить вона його з хати за хусточку.

Стає молодий навпроти сінешніх дверей і кланяється на чотири боки. А в цей час мати бере із запали обсіпання (овес, гроші сріблом, цукерки) і обсіпає молодого, сина.

Приїздять до молодої, а там уже стоїть стіл біля порога, а на ньому — цеберка з водою і дві хлібини.

У сватів теж дві хлібини, в хусточки зав'язані. Свати міняються хлібом і частують сватів таки ж од молодого. Частують водою з цеберки. Ті п'ють, кривляються:

— Щось горілка у вас, те, не дуже так щоб міцна. А подай лиш, свахо, нашу.

З гурту виринає глечик з горілкою, зав'язаний ганчіркою. Частують сватів молодого. Непорозуміння зникає.

Тоді молодий стає навпроти сіней, свашка виймає з торби кухлик із вівсом і висипає тую пашницю під ноги молодому. Кухлик ставлять на землю біля його ніг. Молодий ціпком пробиває в тому кухлику дно і, замахнувшись, швиргає його через хату. Це щоб у дворі не було порожнини.

Якщо у молодої є менша сестричка, то вона неодмінно повинна украсти в молодого ціпок з рук, тобто вихопити й тікати. За нею женуться бояри. Але, як завжди, не доганяють. Доводиться молодому той ціпок викупити. Потім іще раз викупляє місце біля молодої. Але й там не паде його спокій: менші брати молодої б'ють його по голові солом'яними верчиками, тугенькими такими. И ще раз треба відкупитися.

А в понеділок відбувається найсмішніше...

— Дочку викохали? Викохали. А тепер на трясці ви здались.

Садять старих у ночви і везуть геть із хати.

Тоді починають жито молотити. Молотять його качалками, рублями, кочергами просто в кімнаті. А намолотившись, важать і доход записують на стіні вугіллям з печі. Та так ту стіну розмальовують, що не доведи господи й заступи!

Уміють люди працювати та й потішитись.

Недаремно ж вони кажуть: "Людина тричі на віку дивна: як родиться, як жениться і як умре".

ЩОДЕННИК № 2

2 березня 1960 р.

Про "Сутінки" Ф. сказав: скигління. Я не образився б так глибоко, якби не помітив і в тоні, і в поставі його, і особливо в зухвало-радісній посмішці, що він радий моїй невдачі і, мабуть, подумав злорадно: "В мене краще". Наші стосунки все більше холоднішають.

Сьогодні вертався з факу і згадав депо. Воно освітлювалося кожную ніч, як будинок ООН. Неощадливі ми. І неощадливість ця іде від нашої багатющої землі, достатку. А там, де багато, там мало розрахунку і хоч відбавляй простодушності. Взагалі слов'янин за природою своєю дивовижний: якщо в нього є, то всі бачать, що є, і грабують його, а він добродушно посміхається — радий. Якщо ж нема, він стає злим, б'є дружину, супитья, скрегоче зубами і терпить. Просити — ніколи... У цьому всі ознаки богатиря.

Талант — крапля здібностей і море праці. Є в мене крапля? Поки що з моря моєї праці вичавлена крапля — одна крапля! — толку. І то "скигління!"

3 березня 1960 р.

На лекції К-ч сказав: "Світогляд випливає із дійсності. Для втілення світогляду потрібний метод. Метод гине разом зі світоглядом. Подумайте над цим".

Коли я усвідомив думку, негайно вирішив поговорити з К-ом. На перерві підійшов до нього і спитав:

— Де, коли і скільки я можу з вами поговорити?

Він дав мені свою адресу.

Вечері після репетиторства я вийшов на вулицю і завагався. По-перше, пізній час, по-друге, грошей нема, в кишені знайшовся один погнутий п'ятак. Однак вирішив їхати на підніжці. Було холодно. Крізь замерзлі вікна в трамваї тьмяно окреслювались нечисленні пасажири. З-під дуги бризкало в небо голубе полум'я, скрипіли і грюкали відчинені двері. Я скочив на підніжку і благополучно доїхав до Держпрому. Знайшов шостий під'їзд і не зовсім рішуче піднявся на другий поверх. Я намагався уявити собі його квартиру, дружину. Вона постала в моїй уяві товстою, сивою... з чорними вусиками над верхньою губою... Йому я приготував кілька фраз і вирішив розпочати знайомство з професором вдома саме з них: "Ви знаєте дуже багато, — повторював я для закріплення, піднімаючись сходами, — я дуже мало, але я хочу знати дуже багато, тому — поділіться..."

Та коли я постукав в оббиті дерматином двері, мені спало на думку, що моя фраза нескромна і надто ультимативна, подумав і відхилив.

В передпокої мене підстерігала друга несподіванка: дружина мого вчителя виявилася дуже милою бабусею, росіянкою, худенькою і лагідною.

Довідавшись, хто я і навіщо, вона прочинила двері в другу кімнату і ласкаво сказала:

— Сашо, до тебе.

Я ввійшов до кабінету. Полиці з книжками біля стін, добряче пом'ятий диван, стіл із чорною пластмасовою попільницею і лампа під виляючим абажуром.

Я привітався, зняв пальто і якийсь час тупцював під дверима, не знаючи, куди його подіти.

Потім сіли до столу.

— Я приготував кілька фраз, ідучи до вас, — почав я несміливо і тихо, — але тепер бачу, що вони нікуди не годяться.

— Що? Кажіть голосніше, я не чую, — сказав К-ч і запнув витерту фланелеву піжаму з доточеними рукавами.

Я зовсім розгубився і плавано повторив свій монолог.

— А ви... це нічого. — Він якось хороше, просто усміхнувся. — А ви просто з середини і починайте.

Говорили довго. Я запалювався і кілька разів ловив себе на тому, що під час розмови зачіпаю його руку пальцем. "Може, це нескромно? Та, однаково!"

Коли розговорилися про дискусію щодо "фізиків і ліриків", я сказав, що заперечувачі поезії дурні і зухвалі безнадійно. Адже ракета — теж наслідок поезії.

— О, це ви дуже правильно сказали! — Він, здається, навіть зрадів і став уважно слухати мене.

Мені стало приємно. Дурна людська натура! Невже можна перед такими людьми, як К-ч, почувати себе задоволеним, розумним?..

Про літературу К-ч сказав:

— Часто так буває, що ідея відходить, згасає з часом, картини залишається.

Це, на мій погляд, найкращий вирок багатьом нашим літературним кон'юнктурикам.

Розпрощалися, здається, дуже тепло. Я відчув щирі прихильність до себе.

Повертаючись із "кари" (інакше і не назвеш мою репетитористику), я подумав, що протягом усієї дожовтневої історії держави народ був вище державного ладу і в той же час рабом його. Прикладів того безліч не тільки із суспільного життя,

тобто з історії, а й з літератури. Звідси треба танцювати, якщо вже братися за перо.

Сьогодні спробував перший розділ робити. Не виходить. Розізлився і цілий день обзивав себе бездарністю. Але не кину.

8 березня 1960 р.

Відбулося обговорення "Сутінків"...

Читати не хотілося страшенно. Але... назвався грибом...

Читаючи, стежив за реакцією: нічого, слухають уважно і навіть напружено; тиша, коли я закінчив і сказав: "Усе". Ніхто не поворухнувся: значить — або добре, або вкрай погано, нездарно.

Під час перекуру студійці порозтягали оповідання по аркушику і перечитували. В. також рився в аркушах, якийсь незвично серйозний і зосереджений. Він сказав мені якось розгублено і серйозно:

— Скажу поки що: хвилююче написано.

Почалося обговорення. Першим піднявся не знайомий мені здоровань з першого курсу. З погляду френологічного він викикав повагу: лоб високий, правильний, випуклий над бровами ледь-ледь. Але з перших же слів виявилось, що він дурний, як дубовий пень, який пролежав років з п'ять у річці: тяжкий, не зрушиш. Він сказав, що оповідання йому зовсім не сподобалося.

— Автору треба було б писати більше складними реченнями з кількома підрядними, тоді було б, по-моєму, цікавіше. І потім там, здається, є про війну. Так це що — мемуари? Тоді треба б війну показати...

Я сміявся потихеньку, і було тяжко на душі, соромно за цю людину. Боянович дивився на нього з неприязню. Г. заходився відверто.

Потім піднявся Р-н. Цей хлопчина багато зазнав і, звичайно, все зрозумів до краплі. Він говорив схвилювано і добре.

Геннадій, як завжди, ввійшов в екстаз і заїкався:

— Оповідання вражає, тисне на психіку, як Достоєвський.

Фр. О. кинула репліку:

— Ви робите ведмежу послугу авторові.

Я ще раз переконався, що Г. нерозумний. Він скоріше хворий.

Р-в почав із того, що, мовляв, тема не нова, автор не зумів знайти закономірності, від чогось застрахував себе і т. д. Я кілька разів пробував дізнатися, від чого я страхувався, але відповіді не одержав. Такі люди, як Р-в, не слухають, вони жадають, коли ви кінчите, щоб продовжити говорити. Його перебивали,

підскакували, галасували, а він усе говорив — нудною, офіційною, затертою і потріпаною мовою. І кілька разів брався посягнувати нам, як пише Шолохов. Я нічого не вловив у його виступі. Це був потім фраз.

Толя виступив до ладу, розгромив Пол-ського, який намагався весь час знайти в оповіданні ваду.

Фріда О. мене вразила. Вона розкрила суть оповідання, кожну його деталь блискуче. Вона жінка, та людина, якій це оповідання адресувалося,— матерям. Вона ж зробила кілька ділових зауважень.

Б-ч хвалив і захоплювався.

Коли мені запропонували заключне слово, була вже десята. Я стомився. Не було ні найменшого бажання давати відсіч дурням. Хотілося вийти на повітря і залишитися самому, відпочити і подумати.

Але я все-таки встав.

Дубині відповів без іронії, але глузливо, що коли треба буде писати складними реченнями, то я врахую його пораду.

Романову відповів щодо Шолохова словами Чехова: "Не всім же, батечку, писати так, як Толстой".

Він підхопився з місця і забелькотів:

— Я думаю... по-моєму...

— Якби все в світі було по-вашому,— перебив я,— було б дуже нудно жити.

Він сів. Я подякував за критику і вийшов.

Додому поверталися компанією, і було дуже весело.

Найжахливіше страждання краще за найпрекрасніші мрії,— ось що сказав Достоевський "Білими ночами".

Життя дає страждання і щастя, мрія — мрія приносить НУЛЬ, якщо за неї не боротися, якщо її не зробити життям.

Вражають мене люди своєю жорстокістю. І вся вона від егоїзму. Настуся дорікає студентові за те, що він забув про її любов, що він жорстокий і нелюдяний.

Але коли мрійник боязливо і м'яко, майже по-лакейському сказав Настусі, що він її любить, що він так її любить і готовий...

— Ну і що ж?— перебила Настуся. В її голосі було стільки байдужого подиву, що в мене похололи коліна.

Ось воно, егоїстичне серце людини! Хвилину тому обливало слізьми нерозділену любов свою, дорікало людям у жорстокості, мало і нило від неуваги до себе. Але коли інше серце вихлопнуло хвилю любові і страждання, це серце стало раптом холодне, як вийнята з води гартована сталь. Егоїзм! Недаремно десятки найкращих людей світу посилали тобі в різні віки свої прокляття.

2 квітня 1960 р.

Сьогодні Ф. говорив про якусь гармонію душі і дійсності. Таку гармонію він мріє знайти де-небудь у хаті лісника і т. п. Це утопія. Але якби навіть це і не було утопією, тоді було б гірше, була б ТРАГЕДІЯ. Ну, як це жити в безконечній гармонії, вдоволенням чимось? Звідси недалеко і до пересичення! Ні, життя — тільки прагнення до гармонії, і без цього прагнення нема життя. І якщо вже шукати гармонії — то тільки в меті своїй. Згідно з моєю метою мій вчинок — ось гармонія людської душі: мета — вчинок. Шукати гармонії всезагальної — шукати на денному небі зірки.

Я пішов. На тротуарі ні душі. З під'їздів випливають брудні річки, які несуть сміття із дворів.

Я йшов повільно і відчував, як холонуть мокрі плечі. Вода текла за шийку і по спині.

Ввійшов на цвинтар. Зелені, сині, сірі хрести і сріблясті огорожі на могилах сяють, наче щойно пофарбовані. Веселі, свіжі, вони наче сміються. А під ними чиясь пристрасть, яка згоріла, обірвані мрії, причавлені могильною плитою, жага щастя... А хрести посміхаються... Зате птахи! Ой, ці вічні ентузіасти, вони співають і тоді, коли людині хочеться плакати! Ось що гідне наслідування.

В невеликому бузковому гайку, крізь який видно з'їдені іржею уламки могильної огорожі, співав соловей. Я попрямував туди, але соловей раптом замовк і через деякий час співав уже за моєю спиною.

Як глузування...

Я побрів додому зовсім пригнічений...

Весна в цьому році була дуже пізня і підступна: вранці сонце начебто крадькома погляне на світ через вузьку щілину між обрієм і хмарами і йде вгору, котиться хмарами, невидиме над головами людей. Але частіше воно зовсім не показується, заповнене сирістю і п'тьмою. До полудня на землі порядкує вітер, а з полудня — дощ. У місті дощ — сумне видовище: тротуари пустішають, зачиняються вікна, чорніють і начебто розповзаються будинки, з балконів але вода, брудна від пилуogi. Зате ввечері, коли затихає дощ і хмари, низько опустившись над дахами, біжать геть, місто неповторне: блищить асфальт від вуличних ліхтарів і палаючих вікон, за машинами тягнуться червоні хвости засвічених стоп-сигналів; будинки стають вищими (це від того, що хмари низько), блискавки з-під трамвайних дуг стають начебто чистіші, яскравіші. Хороше!

Тиха, спокійна ніч.

Зрідка захурчить по вулиці таксі, блимнувши зеленим вогником, або заскрегоче колесами на повороті останній трамвай, який іде в парк на ночівлю. Тільки соловей цілу ніч не вмовкає: безсоння напало або пісня переповнює груди — хто його знає. Він співає. І слухач у нього в цю пору один — тиша та самі прохолодні каштани з білими шишками цвіту, спрямованими до зірок. Співає соловей. Акація цвіте жовта, бузок запалює свої зірочки-квіти, і не віриться, що, мабуть, останню пісню співає крихітний віртуоз, останній раз видихує свій аромат бузок у цвинтарному парку.

Дозрівають каштани. Падають і лопаються. У мене їх повні кішені. В книжках та і в усній мові часто називають волосся каштановим, але такого, як у каштана, кольору волосся я ніколи не бачив. Листя на каштанових деревах згортається в совочки, обрамлюється іржею, наче під гілками палили вогнища. Осінь.

Стіни на факультеті густо, внакладку заклеєні об'явами: звітно-виборні збори, гуртки, студії, товариства — розірвись на десять частин, і все одно не встигнеш. Першокурсники метушаться, хочуть проковтнути все зразу.

Нічого, це мине через два тижні. Знімуть об'яви і заживуть по-старому... Дівчата зустрічаються бурхливо, потішно, як молоді телята, тикаються губами в щоки одна одній, вищатъ від захвату, обговорюють нові плаття і сипають компліменти одна одній пригорщами. Нічого, завтра розсваряться через дрібниці, і все буде нормально.

В душі похмурий, дрібний, обложний дощ.

19 березня 1961 р.

Одержав листа із "Крест'янки". Ждав чотири місяці.

Лист був у великому конверті. Майнула думка: "Рукопис повернули". Прослизнув до читальні і там у кутку розкрив пакет. Рукопис, бланк листа. Пишуть: "Оповідання буде надруковане у найближчому номері..." Пружина напруги зіскочила, розправилась. Хотілось крикнути: ура! Зразу ж показав листа А-сі. Навіщо? Хто скаже — навіщо? Якщо і в самого мене в горлянці вирувала і поривалась назовні радість.

Далі в листі було написано: "Як ви звичайно підписуєтесь? Подвійним прізвиськом чи просто Григорій Тютюнник, як у книжці СРП?" Не мудруючи лукаво, я тишився останнім запитанням. Мене прийняли за поважного письменника.

Потім дізнався Коленський і Ф. Вони взялися тиснути мені руку і навіть поривались качати. Мені було соромно. Почали читати листа. Бачу — реакція змінилася на гірше.

Вечері прийшов Серж. О, цей страхотливий графоман і пронира! Я візьми і ляпни про лист.

А він одразу ж:

— Та ну? Та тебе прийняли за брата! Тому і оповідання взяли! — І огидно так хихикнув.

Я розгубився, згас, як задута свічка. А може, справді? “Книжка СРП”, “завжди підписуєтесь...” Невже? Компанія торжествувала. Я бачив, що такому повороту справи зраділи усі без винятку [...]

Федько негайно викликав мене в коридор і довірливо, “по-братському” заговорив:

— Ти, Гришо, сідай і напиши їм листа, поясни все, як є. А то знаєш... Треба, щоб ти сам пробився, а не під чужим прапором. Розумієш?

Через ці недомовки, через те, як він м'явся, я зрозумів: вони всі не вірять у мене, не вважають оповідання гідне друку і в душі радіють, що я такий самий невдаха, як і вони.

Потім почали сперечатися про тираж “Крестьянки”, вираховувати гонорар... Я не витерпів і досить різко сказав: “Перестаньте!”

Як їм пояснили, що про гонорар я найменше турбуюсь, що для мене важливе інше...

Я побіг до ізолятора і написав листа:

“Одержав гарний ваш лист і правлений рукопис. Відчувається: по ньому пройшлась рішуча і в той же час чуйна рука. Що ж до прізвища: підпишіть подвійне, бо в українській літературі є мій однофамілець Григорій...”¹

Полегшало. Але черв'як відразу до “друзів”, і недовір'я, і сумнівів ще довго гриз душу. Бридкий стан!

Мрії стимулюють життя чи необхідність?

Ф. доводить, що між мрією і дійсністю існує прірва. Остання гониться за першою. Це і є стимул життя, розвитку. Думка цікава. Але є ще й необхідність: необхідність кожного дня їсти, щоб жити, одягатися, щоб не замерзнути, не вбивати інших, щоб не вбили тебе, позичати іншим, щоб позичали тобі.

Перший стимул людський, вироблений удосконаленням людини. Другий від природи, звіриний.

Було на північ. У кімнаті морок. Через вікно ліне світло з чужих сусідніх вікон. Листя на фікусі блищить.

¹ Оповідання “Сутінки” було опубліковано в ж. “Крестьянка” в 1961 році за підписом: “Григорій Тютюнник-Ташанський”.

— Невдаха я, — сказав Ф. просто і переконано. — Нема в мене волі, розумової волі нема. Я можу, відчуваю, все можу досягнути, але, досягнувши, кину і ніколи до нього не повернусь. Все врізної. Нічого не пов'яжу, нічого не сплету до купи. Нема волі.

Я подумав, що воля є різна: одна спрямована на самозбереження — кинути палити, щоб зберегти свої легені, кинути пити, щоб зберегти шлунок, дисциплінувати харчування, щоб зберегти свій організм, — все це є у Федора, є така воля. Нема тільки тієї, найціннішої, на мій погляд, яка не шкодує самого себе в ім'я інших, в ім'я мети. Нема волі на витрату своєї енергії і сил, а є на збереження самого себе. Хіба це воля? Це егоїзм і себелюбство. Ось він і метується: і слави хочеться, і себе шкода. Він дуже вже ощадливий і скупий, щоб займатися віддачею сил.

Пливти чистоводдям може і всяка допотопна шхуна, ламати кригу — лише криголам, А ось тільки від криголама в нього нічого і нема.

Повертався з факультету. Було тепло, і сяло сонце. На розі біля телефонної будки бабусі продавали підсніжники. Повні кошики квітів, а в них бджоли кубляться, гудуть, перший нектар п'ють.

У кістлявій руді однієї із торговок білий пучок підсніжників, а над ними бджоли, наче ниточками прив'язані, метушаться, сідають бабусі на руки. Бджоли жовті, а рука чорна, як земля.

Сьогодні на лекціях клеїв дурня і скрипів навмисне лавою, щоб хоч чим-небудь висловити протест проти бездарного лектора. А він бубонів щось про оригінальність теорії "розумного егоїзму", називаючи його соціальним егоїзмом, тобто який дає користь суспільству. Мені кортіло запитати, чим же такий егоїзм відрізняється від гуманізму і чи егоїзм це взагалі. Може, це осмислений, цілеспрямований гуманізм? Потім плюнув і не став питати...

Потім читав С. Антонова. Гарно, мило пише. Тільки дуже захоплюється мальовничістю і перевантажується деталями. Знаменита чеховська рушниця в нього часто не стріляє; вона підкреслює ситуацію і виписана аж до зайчика на мушці. Тому красиво і не викликає запитання: "Навіщо?"

Позитивні герої в нього відрізняються не великим розумом і не ідеальністю, але всі симпатичні. Антонов-гуманіст і любить, як і я в даний момент, морально-етичну тему. Чимось він близький Паустовському — щось від старого інтелігента в ньому є.

Світ становить собою розщеплений атом. Чорт!

Були втрюх з Т. і Л. в лісопарку. Туди йшли пішки. Мрячив дощ і згортав дорожню пиляку в дрібні кульки. Пахло сирію землею і бруньками. Ми йшли під одним плащем з теплим почуттям довірливості і дружби одне до одного. Мріяли про те, щоб узяти призначення поблизу одне одного. Трохи зазарили тим, хто обганяв нас на мотоциклі або машиною, — не тому, що втомились, а тому, що не можемо подітись кудись подалі від міста, в гайок з підсніжниками і рясом. Словом, подалі від людей і міського повітря.

Толічка поетично говорив про риболовлю, і я поклявся змотатися в його Москалівку спробувати цієї спокуси.

В лісопарку було багато людей і, відповідно, сміття: заяложених газет, коробок з-під цигарок, пляшок і т. п. Тому-то я так і не люблю приміського лісу, він несправжній, нема в ньому роботи природи, природної первісності.

Порпався патином у листі. Під ним сира і чорна земля, яка ще зберігає в собі холод зими.

Потім рвали квіти — хто швидше і більше. Виявилось, у всіх порівну. І це було приємно, гарно, мило.

Квіти крихіті, наче налиті крохмалем. Хряскають під пальцями стеблини. Тому ми намагалися нести ці оберемки бузкового рясту обережно, як новонароджених. Гарно було.

Колись, ще в 53-му році, Гриша писав мені: "Берися за діло. У тебе повинно вийти. Не святі горшки ліплять". Пізніше я десь прочитав: "Не святі горшки ліплять, а майстри", — і був вибитий із колії цим простим і мудрим застереженням. І часто потім опускалися руки, і сумніви свердлили в душі червоточину. Тепер я знаю, твердо знаю: "Так, не святі горшки ліплять — майстри. А майстрами стають люди. Я — людина. Я буду майстром!"

12 квітня 1961 р.

Кожна епоха в історії моєї Батьківщини висувала свого героя часу. Герой нашого часу досягнув найбільшого апогею — і орбіти, і слави.

Сьогодні всі жінки, здатні любити, закохалися в Юрія Гагаріна; всі чоловіки, здатні на подвиг, позазарили йому.

В космосі порядок, тепер на землі б його навести не завадило.

Весна цього року не вдалась природі. Народилася рано і тому хвора якась. Вже були розклеїлись бруньки, листя стало вибиватися, а тут сніг. І все занепало. Жаль було дивитися, як у ніжні, ще слабенькі, згорнуті трубочкою листочки потрапляв сніг...

Про Гагаріна написано і сказано сотні захоплюючих слів. Але жодне так глибоко не розкрило його душу, серце — всього до кінця, як його власна репліка перед запуском двигунів: “Ну, поїхали”.

Оце мужність. Вона проста і весела, як сам Гагарін. Молодець.

Єдине, чому я заздрю космонавту,— він спав перед стартом. Оце воля!

На околиці міста, в низинах ліг туман і... душить — світло, радість...

Неправильно, що інтелігенція *виходить* уперед. У наш час її *виводить* уперед сам народ.

А скільки я знаю таких, які, спробувавши культури і наук, сміються потім над простим трудягою... Це зрадицтво!

Письменник повинен не просто стежити за вчинками героїв, а думати над ними.

Мила моя ЛЮДИНО, ніколи я не скажу про тебе чорного слова!

Мені потрібно ще й ще вчитися думати на папері.

Я вмю “брати міста”, ломитися вперед лише своїми силами. Якщо ж мені хто-небудь хоч мізинцем допомагає чи ще гірше — повчає, мене охоплює лінь і апатія.

Вам не вистачає ріки, а мені й крапаї достатньо...

Купрін: “Психологічний закон догідливості...” — здорово!

Душу розпакувати (розпечатати)...

Те, що називають вершиною таланту, є вершиною критичного ставлення до себе.

ЩОДЕННИК №3

1. Писати тільки під сильним враженням, але не менше трьох разів на тиждень.
2. Погоду, замальовки природи — коли завгодно.
3. Планувати наперед.
4. Вести щоденник за принципом: “Нічого не приховую”.
5. Мова щоденника повинна бути новою. Все, що від академізму, вважати недомовністю. Більше соку, а тому правити.
6. Перед записом у щоденник 10—15 хвилин читати словник, але не Ожегова: обюрочрачений у трактуванні понять.

7. Писати кожного дня. Інакше розвалюється склад, розсипаються слова і враження.

15 листопада

Ожеледиця, задушливий туман. Він опускається на залізні дахи. Капіж. Дзвінкий капіж. Горобці подивовані: зима для них вдарила несподівано.

19 листопада

Думалося записати багато чого, але забуваю. Пам'ять мене останнім часом зраджує... Вчити напам'ять прозу, вірші.

Заїжджала Олена¹. Розумниця. Думає гарними образами.

Розповідала про жінку, яка нещодавно поховала чоловіка і заявила, що на цвинтар не ходитиме, постаріється забути все краще в чоловікові і думатиме тільки про його погані якості. Це для того, щоб штучно затамувати страждання! Психологічно правильний розрахунок: кращий метод самозахисту від горя. Олена, навпаки, згадує кращі хвилини життя з Гришею і страждає подвійно.

Їй хотілось би почати все спочатку, без дрібних чіплянь, примх, претензій пожити з Гришею.

Сказала: навіщо так жорстоко вчить життя людей? Ну, випробувало б раз, дало урок, дозволило б виправити...

Перед цим прочитала "При світлі дня". Звідси такі роздуми, асоціації.

Розповідала про море. Любить його. Воно кожного дня в новому настрої, як людина. Погода, сонце — море тішиться добродушно, рокоче, стеле до ніг хвилю. Негода — буйствує, реве.

— Сьогодні ти не в настрої, — говорить йому Олена і відвертається: теж сердиться.

Одного разу до неї підійшов чоловік, курортник, запитав:

— Вам не сумно самій?

— Ні. У всякому разі так було до вашого приходу.

У неї багатий внутрішній світ. Такі люди не нудьгують, вони часто страждають.

Я люблю осінь у дні листопаду. В цьому є рух життя, музика. Зараз туман і гнилизна. Не люблю.

Кожний попередній запис у щоденнику перечитувати і правити.

Перечитав. Погано. Поспішливо. Почував сильніше. Значить, недбало записав.

¹ Олена Федотівна — дружина Григорія Тютюнника

21 листопада

У фізиці існує закон збереження і перетворення енергії. Для людей він непридатний. Я зустрічав таких, які витрачали свою енергію для певної мети, потім, переконавшись, що витрати не окуповуються, кидалися в протилежний бік. Але енергії вже нема. Це трагедія, про неї треба буде написати.

Ігор повідав мені історію одного хворого в'єтнамця. Він помирав, але працював ще наполегливіше. Йому казали: "Ви добиваєте себе наукою, наближуєте ту хвилину, коли вченість уже непотрібна". — "Але я заражаю наполегливістю інших".

Це дійсно героїчна (і головне, не з егоїстичною метою) витрата енергії — віддача її викреше іскру в інших. Здорово і дуже важливо.

Вчора Ігор освідчився. Він хоче бути моїм другом. Говорив про це щиро і, як кожний юнак, трошки сентиментально. Потім запропонував тост за дружбу. Я хотів запитати: "Чи не будеш ти завтра соромитися сьогоднішніх почуттів?" Подібне завжди трапляється після сентименту...

Але я підтримав тост із застереженням: "За дружбу без компромісів". Зі мною вже траплялося: признались у дружбі і стають нудотними. Погоджуються, підтримують і захищають кожне слово, навіть якщо воно і дурне. Ігор, здається, не з таких.

Говорив про свою дружину. Внутрішньо він цнотливий, як нерозпука квітка.

Говорили про письменство, багато і надто науково. Збоку сидів чоловік. Слухав, слухав і втрутився.

— Коли ми наступали на Харків, мій механік вивів машину на рубіж і погнав її назустріч вибухам із криком: "Хлопці, любіть життя і Росію!" Ось. А ви про книжки.

Дуже правильно. Однак...

Потім розповів, як російські солдати заступилися за німецьку офіціантку і побили американських офіцерів, яких узяла хіть до неї.

Опісля співали українські пісні і відбивали російську. Слухав, і яюсь сама собою писалась гарна, потрібна зараз новела про російську добродушність.

Співрозмовник наш виявився Героєм і з великою гіркотою розповідав про свої поневіряння після війни: квартира і т. п. Нарікав на молодь. Не цінує вона своїх захисників. Він любить своє минуле і, мабуть, живе ним. Видно, в кожній людині є в житті своя, хай маленька вершина, апогей.

Природи яюсь не помічав. Бачив тільки дуже синє небо в прорізах між будинками. Це тому, що світла багато на землі.

Зі світла все здається темнішим — і небо вечорами, коли горять ліхтарі, теж.

Треба написати повість про хлопчика років 11–12. Війна. Каліцтво і запізнілий розвиток. Писати від “я”. Епіграф із Твардовського.

28 листопада

Туман, багнюка і мокрі дерева. Над головою шарудить крилами вороння, але самих птахів не видно.

Вже тиждень живемо в тумані, як на острові.

Вчора повертався з факу і думав про літературу. Писати, як Толстой, зараз не можна. Класичний аналіз психіки в наш час не пройде. По-перше, він довгий і надокучливий при прагненні передбачити всякий вчинок. По-друге, словесний матеріал такого плану, як “схвильовано”, “розчулено”, “печально”, “страждати”, встигли достатньо звульгаризувати. По-третє, ступінь самопізнання людини в наш час набагато досконаліший, і ми, пробуючи писати по-толстовському, просто ломимося у відчинені двері. Одне слово, утич навчився розуміти письменника, як Печорін Вернера. Йому достатньо натякнути. Потрібна деталь. Але — ніяких крайностей. Сюжет також поступається ТИПУ, характеру. Потрібні нові типи, а сюжет — в ім'я цих типів, ні в якому разі — навпаки.

Внутрішній сюжет заразливіший, від нього читачеві трудніше відчепитися, піти, забути, тобто сюжет-настрій.

Бачив розчавленого автомашиною голуба. Лежить на спині, розпластав крила, білі і в крові... Сумний символ.

Із під'їзду вискочила машина. Я зупинився. Невже переїде ще раз? Колесо котиться просто на брук. Шофер посміхається, базікає з кимось у кабіні. Потім глянув уперед, трошки піднявся і перестав сміятися.

Машину круто повело до бровки, голуб залишився лежати в тій же позі. І тоді я помітив, що не дихав із хвилину...

Ішов дощ, потім ударив мороз. Земля покрилася дрібненькими зморшками. Тисячу разів бачив, досить примітно, а форми не знайду.

1 грудня 1962 р.

Приходили Толя К. і Віктор С. Читали Вінграновського, Драча. Перший новий і сильний. Смілива імпресіоністська деталь, сміливе вирішення тем.

Одного разу я бачив у журналі репродукцію Ю. Коваля “Сутінки”. Зроблена в густо-синіх тонах. Відважно написано, наче нерозведеною синькою: синій тин, дерева, земля і навіть

стіни будинку сині, тільки у вікні рожевий квадрат. А враження сутінків величезне. Така ж відважність тонів у Вінграновського, футуристична сміливість, але без фанатизму, з почуттям міри. Відмінний поет. Ось тільки б не поринув у крайнощі.

Драч також хороший...

Обидва справили на мене враження джерел, які пробили твердь.

Писати на відстані мені гарно і легко тому, що спомини навіюють настрої — найпершу і найціннішу Якість худ. творів будь-якого жанру, окрім вірша. Тут більшу роль відіграє перший настрої.

Під час суперечки більше мовчати і слухати: видніше істину і збагачує.

Подивився "Америку очима француза". Враження російське.

В цілому фільм видається мені зараз блискучим маскарадом. І навіть технічні й архітектурні споруди видаються несправжніми, бутафорними.

Впадає в око різкий контраст між людиною і справами рук її. Висновок такий: це найвищий технічний геній, з одного боку, і духовна убогість — з другого. У фільмі майже немає окремих персонажів, більшість кадрів показує колективи, натовп людей — і все-таки колективу нема.

Я не бачив жодної дружньої усмішки, жодних теплих очей, жодного привабливого жесту. Самотність. Замкнутість. Розрачунок. Кожна людина — своя фортеця, очі — бійниці, руки для зброї самозбереження, з душею, зачиненою міцними воротами індивідуалізму.

Спорт люблять, суворий і сміливий спорт, майже жорсткий. Є в американців щось від Спарти, але без ідеалу.

Їм не вистачає джерела, не вистачає ідеї. Від мавпи до діака, а від нього до цивілізованої мумії — такий шлях розвитку цього племені. Шкода... Служити людяності, добру, громаді, об'єднуватися в боротьбі — ось істинний шлях цивілізації...

А вони духовно глухонімі. Взагалі судити важко. Сам оператор визнає, що якби Америку зняти ще раз — вийде щось якісно нове.

Одна із реплік, точніше цитата із реклами американського магазину, сповіщає: "Якщо ви не знаєте, що вам треба, заходьте до нашого магазину: тут і це є".

Мені здається, що американці не знають, що їм потрібно.

Вразили діти. Вони такі ж милі і усміхнені, як і наші, російські діти.

Очевидно, справа тут не в національній психології.

9 травня 1962 р.

Істина приходиться надто пізно і дається надто болісно, щоб радіти її відкриттю!

21 травня 1962 р.

Щоденник не писав, книжку не вів і навіть загубив. Все це від серйозної зайнятості, частково від недбалства і ліні. Все сподіваюся на те, що або повториться подібна ситуація і тоді я її розпишу, або уповаю на асоціації. Через це більшість цінного тоне в Леті.

Події не такі вже й важливі, нехай ідуть, а ось психологічні стани — цих шкода, якісь вони нестійкі, може, тому, що свої власні й неповторні. Сильні враження залишаються. Але і вони залишаються невивірені “алгеброю” розуму. З цього часу записувати всякі більш-менш стійкі і характерні психологічні стани.

На острові Різдава — від слова “родити”, “родитись” — випробовують атомні бомби. Символ сучасного озвіріння людини. Озвіріння? Неправильно. Звірі захищаються чесно, своїми, природними силами. Людина ж почала від палиці і збирається закінчити водневою бомбою.

Кажуть: відчувати звірячий страх. Але що таке інстинктивний страх звіра порівняно з усвідомленим людським страхом? Звір бачить реальну небезпеку. Людина ж силою своєї уяви здатна перебільшити реальну небезпеку і придумати нереальну, тому немає більш вражаючого, більш трагічного страху, ніж людський.

В келії “13-го апостола”... залізне провалене ліжко, застелене потертою рядюгою невизначеного кольору, і дві подушки, наче два порожні гаманці. Книжкові полиці побиті шашелем і засновані павутиною. За горою книжок чутно — шарудять-орудують павуки, осягають вікову мудрість людей. В одному кутку новенькі туфлі із збитими навкіс каблуками, в іншому — дубовий столик для капелюха, на столі залізна лампа, пофарбована в колір військових вантажних машин, попільниця з сірого, де-не-де пожовклого мармуру, в столі гора “Казбеку”. А сам сидить за столом, перегрібає лапою сторінки дипломних робіт і гарчить:

— От намудрив, розумієте... Туман робить!

Павуки в книжках затихають. Дипломник чекає “відлиги”. І вона настає.

— А взагалі непогано.— Брови, вуса ворухаться, вони зав-

жди впираються в поля капелюха. Голос стає рокітливим і переходить у мукотіння ведмежати:

— Непогано-с... е... о-г-г-а-но-с...

Таргани і павуки знову ворущаються, шарудять сторінками на запорошених стелажах. Місяць здається нижчим і привітнішим. Мені хочеться посмикати його за вуса і сказати якось дружньо:

— А ви, виявляється, нічого, добрий лев.

Потім починає мене вчити їздити на ліфті.

Ішов кладовищем. Думав про дурість і підлість людську, і захотілося раптом, щоб, коли помру, крізь прах мого серця проріс дубовий корінь, а з нього вимахав могутній дуб і щоб гілля його пішло на кілки — бити тупих і немічних серцем людей.

Відкрив у собі страшне почуття, що завжди і непомітно супроводжувало мене, — боязкість мріяти.

Вчора, наприклад, А. сказала, що в нас може бути дитина. Я якось підскочив внутрішньо, ожив, і тиха радість оселилась у серці.

Багато розповідав хлопцям смішного і сам сміявся — не тим дурнуватим, безвідповідальним сміхом, а добрим, сонячним. З'явилося не знайоме раніше почуття ПОВНОТИ життя, зрозумілішою стала його суть, біологічна суть — продовження роду. Я вже бачив ЙОГО. На кого він буде схожий, розумний чи добрий, чи високий буде в нього лоб, чи світла це буде особистість, від кого і чого він більше візьме — від неї чи від мене?

Потім я уявив роди. З'якався, що може під час цього статися нещастя, і голосно сказав якесь слово. Завжди, як тільки я намагаюся прогнати бридку або страшну думку, у мене мимоволі виривається голосний вигук. Що це — бажання звуком вбити думку, інстинкт?

Та ось проскочила думка, що не треба мріяти — заглядати наперед, інакше не збудеться. Може, це від важкої долі. Або забобонне табу. Скоріше перше.

Багато думав, у чому сила Казанова, Шкітіна та інших. Поперше, у внутрішньому, глибокому бойкоті бадьорості, "оптимізму", який підстрибує. Не зовнішня, часто мішурна оболонка життя, а її серцевина — ось що хвилює моїх улюбленців. Я думав про це десять років тому, точніше, почував це, але події заважали підпорядкувати почуття законам розуму.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ № 1

Почато 18 квітня 1960 р.

І думалося про те, що життя справді складне і єдиний у нього підручник — досвід.

Образ притаманна слабким.

Якщо тебе ніколи не охоплювало бажання обійняти всю землю, прилаштувати бродячого собаку, підняти із землі зірваний листок і цілувати його — значить, ти ще не любив.

Вечері біля підніжжя толкачівських круч лежать холодні зеленкуваті тіні, звідти чути собачий гавкіт, мекають кози, кричать діти — граються в прохолоді.

Наслідкування в одних випадках — наслідок великої любові до чогось, в других — наслідок хамства, в третіх — бездарності. Я за наслідкування № 1.

Філософія — це вища математика життя, а основою математики є двічі по два.

Цінують у цьому домі три речі — попільницю, варення, дружину.

Теперішня наша література прямує до цікавих ситуацій, у яких діють нецікаві люди або ще гірше — вигадані. Причин для цього багато.

Класична література дала психологічну анатомію і найменше наближалася до рекламного факту. Тому, власне, вона і класична.

Це людина з тої пилуки, яку чорти на дорогах крутять.

У кожної людини є одне головне, провідне почуття, яке піднімається над усіма іншими і ними керує: скупість, пристрасть, гонор і т. п.

Якщо ви читаєте О'Генрі, не вірте його оповіді — в останньому рядку він вас обдурить.

Найстрашніше для людини — сама людина.

В житті — наче в шахах: збоку краще видно.

Не поспішайте стверджувати чи заперечувати: відайте це заняття фанатикам і палугам.

Короткі штани вузькі; білі вовняні шкарпетки брудні. Окрім цього, чорне шкіряне пальто, засмальцьований комір,

із якого, як із хомути, стирчить тонка, в прищах шия. Любить курити і удавати, що все на світі йому відоме і тому заслуговує презирства.

Старовинна російська пісня — це цілий роман, ціла симфонія.

Після деяких оповідань Купріна (“Морська хвороба”, “Суламиф”, “Вбивця”) почувуюсь так само погано, як новачок, юнак після першого похмілля.

(ДО “ВЧИТЕЛЯ”)

Якби всі, не всі — десятку частку з тих ідей, які пропагують-ся в гарних книжках, негайно втілили в життя — воно стало б ідеальним.

Вечері всі вікна горять однаково яскравим світлом, але за одними з них — щастя, за другими — горе, за третіми — нудьга.

Уранці серпанок над містом рожевий, удень — брудно-коричневий, ввечері — голубий.

Якщо людина, найдосконаліша в світі істота, має безліч вад, то що ж тоді називається ідеалом, що під ним розуміємо? Мабуть, те, що ідеал є теж щось відносне, краще з кращого. А кращому нема межі.

Коли я бачу мерзотника, мені стає шкода, що сонце світить усім.

Краще різка відвертість, ніж зрадницька мовчанка.

Написати добре — значить, не написати нічого зайвого.

Любов — це одне з найпрекрасніших психічних захворювань.

Чисте небо відбивається і в брудній калюжі.

Зустріч із величчю робить нас скромнішими.

Гарна книжка створює настрій.

Глибоко відчуває музику той, хто раніше відчув жорстку руку негоди.

Усвідомлення неминучості смерті не зменшує бажання жити.

Є якась вражаюча гармонія між ранньою і вечірньою зорею, між юністю і старістю.

Найздібніша людина та, яка зуміє вчасно і точно визначити свої здібності.

Говорити від себе — значить, нівелювати людей за своїм смаком. Так ніколи не вийде характер.

Є два типи вчених: вчені-творці і вчені-дублери.

Зараз, як ніколи, проза повинна за лаконізмом наблизитися до усної розповіді.

Дівчина так уважно розглядала себе в дзеркалі, що я зрозумів: там, у цьому крихітному шматочку, весь її світ.

Інерція після прочитаної книжки.

Не можна писати новели мовою роману.

Сонце прокотилося покрівлями і зникло в сніговому вирі.

Час не лише старить, а й оновлює.

Егоїзм людини найсильніше виявляється в передсмертні хвилини: їй стає страшенно важко від того, що ось вона помирає, а сонце продовжує світити, квіти — пахнути, люди — жити; їй жахлива думка про те, що нікому нема діла до її смерті, їй хочеться, щоб з її кінцем закінчилось життя на землі, — тоді було б легше померати, не було б кому заздрити, їй і невдогад, що за її життя померли мільйони і вона не звертала на це уваги. О, це жахливий егоїзм. Вмирати — значить дати, звільнити місце для життя новонародженому. Це як у театрі. Подивився комедію — і звільни місце іншому, а сам піди. І всі ми не бажаємо звільнити це місце, впираємось, скиглимо, ниємо, поки рука смерті не викине нас геть. І правильно робить, інакше ми жили б століття, а інші і не народились би зовсім. Ні, на місці трухлого пня треба садити нове дерево!

Кожній людині хочеться, щоб саме в її вікно світило сонце.

Якби всім однаково добре або однаково погано жилося, у літературі не було б суперечки про типові і нетипові. В нашій, сучасній літературі.

(Любитель розпитувати, Михайло Павл.— тип).

А зірок на небі — як зерна на току.

В житті як по плану: один у салоні першого класу плаве, жиріє, викохує своє тіло і засинає біля грубки, другий вигрібає свого човника, третій плаве на уламках, четвертий б'ється, перекидається у хвилях і радіє одному-єдиному ковтку свіжого повітря.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ №2

1961 р., 21 жовтня.

Уранці під каштанами цілі купи листя.

Літературний матеріал повинен злежатися в мені, як сіно в стіжку, щоб кожна стеблина пропахла ароматом іншої.

Сюжетна поспішність.

Є твори, від яких відгонить граматиною. Це заважає.

Онуча з ноги трудівниці мені дорожча від ажурної рукавички.

Життя у творчій свідомості письменника начебто роздвоюється: одна площина — існуюче, друга — бажане. Це єдине джерело творчої енергії.

Дивитися на сучасне із майбутнього, але не підмінювати сучасного майбутнім.

Логіка фактів і ще раз логіка фактів.

Зараз особливо, як ніколи, потрібне мистецтво, яке пом'якшує мораль, а не озлоблює її. Як ніколи.

Перемігши себе, стаю впевненішим.

Характер, який розвивається і який розкривається.

Натуралізм — це нерациональна деталь, реалізм — це деталь рациональна.

Писати так, щоб слово було не метою, а засобом.

Створити художній твір — значить, у чомусь вичерпати самого себе.

Чолобитний стиль.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ №3

1961 р.

Істина — поняття історичне. Тисячі років людям твердили, а люди вірили, повторювали: бог створив людину. А виявилось зовсім навпаки: людина створила бога.

Людина створила за своїм образом і подобою не тільки бога, а й диявола (!!!).

Але є в житті людини один страшний день — коли вона вперше опустить плечі, зігнеться.

Так, писати про героїв праці треба так само, як писали і про героїв війни. Зараз виявилось, що війна в мистецтві і в літературі відображена трохи однобоко, далеко не повно.

Чи не станеться так і з мирним життям?

З Полтави до Києва зі мною летіла оса. Не довіряє своїм крилам чи почула, що на Київщині більше меду, а в самому місті продавщиці ллють у склянку більше сиропу.

Мене завжди лякає те, що від мене не залежить.

Наші читачі врешті-решт навчаться розгадувати сюжетні ходи, і вони стануть такими ж банальними, як сентименталізм. Майбутнє за цікавими різними типами людей, характеристиками.

Можливо, художні твори майбутнього втратять при цьому в динамічності, але виграють, безумовно, у змісті, в пізнавальності. Майбутнє ж — за змістом.

Чомусь я не уявляв університету без музики, звідкись згорі, з високих стель, повинна була линути тиха музика, схожа на органну.

Я не боюся смерті, я боюся безслідно прожитого життя.

Головне не помилка сама по собі, а шлях до мети, в ім'я якої людина робить усе, в тому числі і помилки.

Мені потрібен такий факт, і тільки такий, який максимально виразить сутність мого героя.

Іноді, щоб не залишатися самому, доводиться обманювати себе, що в тебе є друг.

Критик — це читач № 1, а не піп і не прокурор.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ №4

У вікно видно шматочок затоки. В сонячну погоду вона дивовижно чистої блакиті, в хмарну — сіра і похмура.

В кінці серпня тут, у лісі, з'являється густий запах. Він схожий на запах квітучої гречки, але трохи гіркіший і терпкий. Дивно те, що він буває лише ввечері і вночі. Вдень нема.

Задушливі ночі при повному місяці і цей дивовижний запах

Море вечорами і вночі оповите тьмяно-коричневою завісою.

Нема в світі болю сильнішого, аніж душевний біль.

...Жити без мети — бути нещасливим, бути нікчемною істотою.

Іноді самолюбство в людині відіграє роль сили волі.

В дитинстві, бувало, мати казала мені:

— Слухай матір і корися кожному її слову. Пам'ятай: покірне телятко дві матки ссе.

І тут же суворо, безапеляційно додавала: "На лід не йди. Інші йдуть, так у них батьки є, є кому чоботи справляти".

Але я не хотів дві матки ссати і йшов на річку у своїх червононосих, потрісканих від старості чоботях.

Дивиться людина на світ з добре освітленої кімнати і бачить лише себе, бачить своє відображення і любується ним. Таких людей багато і в наш час.

Хто не знає, що таке залежність — матеріальна чи духовна — однаково, той не має права казати, що він знає, що таке страждання і почуття приниження.

Сильний той, хто протягом усього свого життя не одержував і сам собі не давав поблажливості. Сильний, але такою ж мірою і злий.

Я ображаюсь тільки на тих, кого незмірно поважаю, інших зневажаю.

"Полонез" Огінського.. Що є прекрасніше за цю музику?! Сум і трагедію чую я в ній.

Іноді музика гіпнотизує людину: примушує її стискати кулаки, сміятися, плакати, печалитись, пом'якшувати душу і запалює ненавистю. Дивна сила в цій гармонійності звуків.

Дивовижно: прочитаєш книжку, і шкода з нею розлучатися, за наступну навіть братись не хочеться.

Світ чорною фарбою не намалюєш, і навпаки.

Розкриваю якусь нову для мене істину або ж нову художню деталь, обмацую її з усіх боків і, наче сліпий, чогось не вловлюю. І що прикро, головного не вловлюю. Так буває часто. Більше читати!

Не поважати можна частково, ненавидіти — цілком.

Всебічно поганих, так само як і всебічно хороших людей не буває.

Як бридко бачити людину, вся поза якої — жест, лице, очі — виражають, ні, просочують скромну покірність, облесливість, готовність зробити на лиці усмішку.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ №5

Він товариський: любить компанію, охоче розмовляє навіть з тими, кого вважає дурнішими і дрібнішими, ніж сам.

Він не сумнівається у своїй щедрості. Сидить серед своїх товаришів. Розмовляють, сміються, курять. Раптом хтось із тих, що підійшли, говорить: "Дайте закурити, хлопці". Всі лізуть руками до кишень. Він теж. Але, намацавши цигарку, не поспішає простягнути її: жде, щоб інші випередили. І ніхто цього не помічає, як не помічають взагалі хитрих, по-справжньому хитрих людей.

Чорна хмара наступає,
Сестра з братом розмовляє:
— Ой братику, сокілоньку,
Візьми мене на зимовку.

— Ой сестрице, перепілако,
Як у тебе діток стільки —
Раз четверо, раз п'ятеро,
А всіх разом дев'ятеро.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ №6

Книжку треба назвати "Під одним небом".

Характер не лише повинен бути чітко виписаний, він повинен бути цікавий, новий — ось що важливо.

Все на світі пояснимо... у свій час. В ім'я цього вже варто жити і страждати.

Часто запитую себе: навіщо тобі істина? І відповідаю: щоб знати, де брехня. А вона навіщо? Щоб піти на неї і одержати по пиці. Ніщо так боляче не б'є людину, як брехня. Тому її так і ненавиджу, тому і прагну вперед, на пошуки істини.

Будьте прокляті часи, коли людина говорить собі: ти розу-

мна, все бачиш, все розумієш — від того так багато страждань. І благословенні ті, коли людина скаже: я розумна, все бачу, все розумію — тому щаслива.

Глибоко і всебічно простежувати історію і сутність особистості та суспільства. В цьому є щось міцне і цікаве, нове. (Особистість у Белінського).

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ №7

Ні від чого я так не страждаю, як від невдоволення собою.

Ніколи не соромно тільки тим, хто або безгрішний, або безсовісний.

Ціна життя пізнається тоді, коли у людини залишається одна можливість — дихати.

У донецькому степу росте вівсюг, деревій, кашка, сірий дрібний полин, молочай, куряча сліпота. Повітря сухе, наснажене духом прив'ялого різнотрав'я і нагрітого каменю, що інде виходить на поверхню сірими слоновими спинами. Земля порепана, снують комашки, дрібненькі білі метелики. Степове повітря стікається у балки, як у чаші, і, придавлене вологою, утворює пахучий степовий настій.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ №8

Я сприймаю те, що мене оточує, і те, що діється навколо мене, спочатку почуттям, серцем, а вже потім усвідомляю,— тобто страждаю двічі з одного приводу. Боже, як важко.

25 жовтня 1965 р.

Найскладніша внутрішня робота — відбір і рафінування матеріалу. Без напруженої цієї роботи неможлива добре відстоєна і справжня проза.

Безпосередність і велика простота творять найпрозоріші образи.

20 лютого 1966 р.

Прийшла перша подача Р. Андріяшика. Прочитав. Це прийшов у нашу літературу неабиякий письменник, і дивно, що його бадяли близько року, перш ніж надрукувати...

Щодо першої подачі. Є шматки, викінчені такою мірою, що підіймаються до рівня класичного (взірцевого тобто), є туманніші, менш осмислені, читаючи які, можна опускати цілі абзаци без усяких втрат. Погано також, що він не деталізує

характер, а характеризує його або вустами іншого героя, або через діалоги-самовираження. Можливо, це потрібно для роману інтелектуального? Цілком. Але шкода. Однак — віват! Це література високого гатунку.

Типове — це єдність, але не сумарна (кількісна), це єдність якісна, суттєва. Органічна єдність суттєвого, взятого з життя в даний історичний момент, — основа серйозного художнього твору. Класика. Звичайно, все залежить від сили таланту..

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ №9

Ой посяла конопельки,
вершки зеленіють.
Ой мене милий покидає,
вороги радіють.

Ой не радійте, воріженьки,
бо того не буде:
ой він походить, ой він побродить
та й знов любить буде!

Чехов — це біль і сум за людину.

Сидів і думав: чому мені завжди чогось не вистачає? Хай не для щастя — для душевної рівноваги хоча б.

Найважче для художника — писати, але ще тяжче не писати. В оцих лежцатах він і живе ціле життя.

Самоосвіта і самодисципліна для письменника — це все. Про талант я, звісно, не говорю.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ №10

[1970 р.]

Писати літературно — означає перемагати у собі графомана. Графоман сидить у кожному письменнику, і талановитий той, хто вміє примусити себе замовкнути. Що закреслює письменник, коли править рукопис? Графоманію!

Ото щастя — написати таку книжку, щоб читач навмисне розтягував читання її надовше, мацав недочитані сторінки і думав радо: ще є, ще й на завтра зостанеться.

Ох, як важко керувати собою, коли відчуваєш: це означає "непротиплення зла". Мабуть, треба бути мудрим, щоб і на зло дивитися звисока, чи радше з висот розуму. Але ж я сприймаю його душею, от біда.

Скільки не читав статей про свої оповідання, крім кількох зауважень, всі слабкі й неточні. Таке: хоч самому сідай і пиши.

Сумніве! Мій ти мучителю і помічнику. Як важко з тобою і як страшно залишитися без тебе.

Який розумненький і мудрий по-художницьки був Григорій, коли казав, наполягав, вимагав: не будь письменником. Він-то знав!

Хоч би день, один-єдиний день прожити в душевній рівновазі!

Воля — спонукання себе до дії чи до протистояння їй. Але це не самодисципліна. Ще щось вище. Тут є щось од подвигу духу.

Форма — умовна, зміст — безумовний. Іноді він руйнує умовність, форму. І то добре, прекрасно.

Не знаю тяжчого почуття, ніж невдоволення написаним. Воно їсть душу, як іржа залізо. Здається, немає точнішого визначення.

Після лікарні відчуваю оніміння душі. Немає настроїв, картин, форми. Колись мене збуджувало одне якесь слово. За ним відкривалися цілі оповідання і хвилювання, доки не ставив останньої крапки.

Спіймав себе на тому, що боюся описовості. Це погано. Погано усвідомлювати те, що робиться ніби само собою, ніби в маренні. Коли танцюрист боїться, що в нього ось-ось підвihnеться нога, а співак, що в нього зірветься голос, то колись-таки нога підвihnеться, а голос зірветься. Між сумнівом і впевненістю мусить бути гармонія, рівновага.

Речення художнє — як чаша терпіння. Воно повинне бути повним, але не переповненим.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ № 11

[1972 р.]

Якщо письменник любить свій народ і хоче йому всьляких благ, то він хоче й ще одного: щоб про це знали люди. Платонічного винятку тут немає. Виняток є лише один — самовідданість. Вона єдина позбавлена егоїстичних підвалин. Особливо самовідданість тиха, негероїчна. Це і подобалося мені в Климкові. Це моя найлагідніша думка в світі, найлагідніший мій біль.

Любов усевишня.

Дивно, все пам'ятаю — запах твого волосся, сильні руки, ходу, голос, кожну зморщечку, а зібрати все до купи не можу, тебе всього. На фото ти смішний — дуже юний, зовсім хлопчисько, і вуха стирчать... Раніше я ходила за тобою тінню, а тепер ти тінню ходиш за мною, се означає, що знову я перша в любові. Не розлучалася з тобою ще ані на хвилину. Звістка від тебе подіяла дивно.

Засинювало небо. Ближчала хмара. Від неї потягло болітцем. Запахло примоченою пилюкою. Пустився дощ.

І що я в господа за людина!!! Ні в чому немає мені ані міри, ані втіхи — ні в любові, ні в стражданні, ні в захопленнях, ні в сумі пекельному. Неприкажаний я.

Все б вирвати з душі й оновитися, все б спочатку почати, та несила.

По заході сонця стала над горою хмара, стала, як велетенський синій храм.

Важко щось переіменити в цьому світі. Тільки пам'ять людям, пам'ять лишається велика. Вона поволі-поволеньки виробляє в народі мораль, ідеал. Пам'ять!

Після дощу стала над річкою блакитно-зелена прозорість. Недовго тривало те свято прозорості, якусь мить, і знову став день як день — буденно стало.

Драматургію треба робити сильну і круту. Драматургія буденності, як у Чехова, така сумна, що аж за горло давить.

Найвища наука життя — мудрість, а найвища мудрість — бути добрим.

„Дає стільки надій, любов дає, дарує красу місячних ночей, тихих вод та буйних вітрів — потім потихеньку, непомітно забирає все це і каже: годі. Нашіптує: годі, годі.

У художнього слова є одна-єдина функція. Ця функція зветься необхідністю.

Очевидьки, я належу до типу “писателів”, що їх називають найвними.

Оповідання — найближче до поезії, до почуття.

Питають часто, над якою темою працюю. Ніколи не працював над темою. Завжди працюю над почуттями, що живуть навколо мене і в мені.

Мало вміть писати, треба ще вміти любити правити себе.

Душею мліти...

“Популярний письменник” — це насмішка долі. Не дай боже бути популярним письменником. Це як та дівка, що нарозхват...

Кому ж зостанеться жаль, що жив у моїй душі?!

Я втомився... Вітер не дме у моє вітрило. Він дме навстріч. Я йду на веслах. Уже давно... І втомився. Гребу шюсили, рухаюся повільно і не жду попутного вітру. Це найдужче виснажує... Розпачу немає, але й сили теж.

Найбільше нещастя мені завдала моя дурна, наївна довірливість.

Повільно махаючи крильми, летіло три бусли білогруді, а поміж ними металися дрібні горобці.

“Я вмію писати тільки спогадами” (Чехов).

Павлов про характер: “Характер — це щось ціле, але це ціле складається з частинок, які перебувають у постійному зв’язку та взаємодії. Якщо ви уявляєте окремі риси зовсім окремо, то... вам характер не визначити, а треба взяти систему рис і в цій системі розібратися, які риси висувуються на перший план, які ледь-ледь виявляються...”

Пісня — це коли душа сповідається.

На луках під небесним дзвоном блакитним тисячі дзвіночків жайвороння...

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ № 12

Майстерність — уміння точно висловити свою думку, задуманий образ; вона починається з точно вжитого слова і кінчається вищим ступенем — точно вибудованою думкою, образом. З останніх складається твір. Отже, щоб опанувати майстерність, треба:

а) бездоганно, глибоко знати мову, слово, щоб із багатьох вибрати одне, найточніше і найпрекрасніше;

б) навчитись думати (а для цього потрібно не лише вміти бачити, а й хворіти побаченим, себто не залишатися байдужим до нього, хвилюватися), а вже потім точно висловлювати думку. Щоб не хвилюватися тим, чим уже хвилювалися, треба читати.

Буває й так, що майстерність приходить, а вміння бачити і хвилюватися покидає. Це вже кінець. Це все одно, що вміти будувати храм і не мати цегли навіть на халулу.

Велике горе — це коли людина не шукає співчуття чи якоїсь там моральної підтримки: вона повна страждання...

Не варто писати правду, яка розслаблює людину, а не зміцнює її.

Коли ж народиться космічна філософія, філософія не з погляду шматків землі, що називаються державами, — філософія, яка збагне, що в геліоцентричній системі немає жодної землі, крім нашої... Чи не буде це початок нового інтернаціоналізму?

Іноді я відчуваю людину, як рана — сіль.

Факт — це лише зовнішній вияв життя. Письменник працює за фактом.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ № 13

На старості вже не живеш, а так — рятуєшся.

Знати людину глибоко — страшно.

Страх люблю майстрів!

Що переможе у Демидові — почуття образи, почуття гідності самовідданого майстра? Гідність майстра! Образа нижча за благородство творця.

Сердяться слабкі душі, сильні — ненавидять або прощають.

Я згадую, як полюбив колись, а у вікна з осіннього туману — печальна музика духов...

Туман над річкою; місяць крізь дерева по березі просвічується наскрізь навкісними білими стовпами; далеко десь торохтить підвода, валують собаки; соми у річці чмокають; прогув якийсь жук нічний, ударився об верболозовий лист і впав у воду; за лісом чути два голоси — чоловічий і дзвінкий жіночий (опівнічна любов), і ці голоси любі, коли ти сам посеред ночі... Місяць нижчає, туман густішає і стає вищим, вищим...

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ № 14

[1974 р.]

Прочитав Маркеса в 11-й книжці "Н. м"¹. Сей чоловік добре тямить, що крапля з моря — то не частка моря, а маленьке море солоне. Він спіймав державу за вухо у маленькому колумбійському містечку і таки добре його наскуб. Червоніє через океан аж до нас...

І то все зроблено через образи прекрасні, хоч і не повістярські, а новелістичні, лише кілька прямих вказівок на бандитку державу.

Сидиш у лісі, зелено, пахощі, пташки співають... Сидиш — і наче тебе й нема, а тільки воно.

Я люблю стареньких і малих — і тих, і тих за мудрість і доброту.

Я невпевнено живу і пишу невпевнено. У мене немає життєвського нахабства.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ № 15

1975 р.

Людина, що знехтувала добром інших, зневажила його в собі. Вона просто нещасна.

Великі пристрасті — велика література.

Літературі, як і хлібові, і яблукам, погоди треба.

Щоб шанувати, треба мати талант; щоб заздрити, таланту не треба.

ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ № 16

Я зараз — ціле кладовище думок. А почуттів — то й говори ти годі. От тільки куди з ними подітися?

Ідеалізм мій полягає в тому, що я завжди жаду від людини хорошого. Через це у мене повна відсутність дипломатичності у стосунках з людьми, повна — збоку це, певно, видається наївністю (якщо не більше — інфантильністю) — відвертість, а по цьому — жахлива втома, розчарування, депресія. Правильно писав Григорій в одному листі в Харків: "Серце у тебе незахищене".

¹ Йдеться про роман Г. Гарсія Маркеса "Недобрий час", опублікований у журналі "Новый мир", 1974, № 11.

ІЗ ЗАПИСНИКІВ РІЗНИХ РОКІВ

Усі ріки течуть у море, а воно не повниться. Таке й життя.

І думалося про те, що життя справді складне і єдиний у нього підручник — досвід.

Прожити життя з неушкодженою совістю.

Найвища наука життя — мудрість, а найвища мудрість — бути добрим.

Недовіра — то заохочення до злочину.

Мужність — велике терпіння.

Література — велика неправда про Правду.

Хто там сказав — “ні дня без рядка”? У сучасної літбратії правила жорстокіші до мистецтва: ні дня без оповідання, ні тижня без повісті, ні місяця без роману.

“Хлопці” хочуть підмінити в мистецтві розвиток, поступ людського духу виробничими відносинами, утилітарними стосунками між людьми. Це спустошує і людину, і, слідом за нею, літературу...

Щоб писати фантастику, треба добре знати життя на землі. І головне — проблеми...

Проза — як стовбурна редька: тверда і без смаку. Є тільки одна форма художнього твору — лаконізм.

Те, що називають вершиною таланту, — то вершина критичного ставлення до себе.

Дійшов висновку, що я телепень. Отже, порозумнішав... Як це вам подобається?

Мені потрібно ще й вчитися думати на папері.

Безпосередність і велика простота творять найпрозоріші образи. Мишко якось сказав: “Яблуко червоне, як пожежна машина”. Вчора він спитав: “Тату, куди поділося літо?”

Мишуня:

— Тату, а де живе грім?

— Синоцю, ну як, піднявся настрої?

— Ні, ще опущений...

Василько:

— Тату, а місяць з чого — з неба?

— Тату, скоро уже — пройшло?

— Тату, хто такий лиходійко?

— Це ти.

— Ні, то не я поламав ножиці..

Якщо після моєї смерті триватиме життя, то чому ж мені вдаватися в тугу?

Життя художника — повільна втрата здатності відчувати, сиріч — трагедія.

Людиною треба вдатися. А стати нею, не вдавшись, — подвиг.

Нікому не показуй ні радості, ні гніву. Це чоловічій не личить.

З дівчиною треба бути прямолінійним, тоді вона відчує твою силу, або дипломатичним — тоді вона відчує твій розум. А будеш просто людиною, рівнею їй, нічого не вийде! Поки-то вона пойме, що ти людина..

Ви ображаєтесь на жінок за те, що вони ганчірниці? Але ж вони всім хочуть догодити!

Жінка в печалі — як береза в жовтому листі.

Жінці мало поваги, мало любові; жінці треба, щоб нею захоплювалися. Мужчину ж захоплення швидко втомлює, любов йому стає звичкою; чоловікові треба, щоб його поважали.

Нічого здоров'я, тільки часом починаю помічати, що старість наче потроху підкрадається.

Мотив, що переслідує: "це вже було" — немовби й справді було. Що це? Фантазія? Чутливість душі, що так швидко переводить уявлюване в дійсність?

Сумніве! Мій ти мучителю й помошнику. Як тяжко з тобою і як страшно залишитися без тебе.

Коли Толстой пише, то бачить на 360°.

"Укріпи уми свої і пошли в дорогу. Горе, коли ради домашніх печалей ум мореходця дивиться назад" (зі стародавнього морського статуту).

"Краще хай пропаде худоба, аніж мовити зайве слово" (монгольське прислів'я).

Якщо ти покинув діло на день, воно покине тебе на два, — казали древні.

“Я нісенітницю не читаю, тим паче взірцевих” (хто?).

“Іго моє благо (Христос)”. Ну, не лицемір?

Із вікна Орловського палацу бачив через Неву напис на мурі Петропавлівської фортеці: “Якорів не кидати”. Похмурий напис на похмурих стінах.

Щоб зазнати кримської суші, треба діждатися тут хоч малого дощу: тоді від зволоженого пилу настає справжня задуха, навіть у хаті від неї не сховаєшся, навіть під ковдрою, вкрившись з головою.

Мануйлівка. Стоїть серед стиглої пшениці старий млин, один самотньо на весь степ. Тільки горобці в раменах шурхають.

Побачив з гори (у Мануйлівці було се) тополі в степу — цілу гребінку з тополь. І так було потім... А вночі снилася вся Україна... Образ України здавна і по сьогодні.

ЗАМАЛЬОВКИ З ЖИТТЯ

Жінка впустила на долівку шмат хліба, хутко підняла, обцілувала, перехрестилася і сказала: “Прости, господи, й не суди. Стара, милосердний, стала, руки тремтять...”

Городська бабуся вела за ручку внука. Він нахилився і торкнувся долонею снігу.

— Що ти робиш? Що ти робиш? Ану покажи ручку! Бачиш, яка вона грязна?

Хлопець здмухнув з долоні сніг і сказав:

— То не грязь, бабушка...

Хата. Підвал. Вулики з усього села звозять. Бджолу знає і ніяких новацій не застосовує.

На кожній межі — сухі кукурудзяні корені, довгі, свіжої іржі осколки, мабуть, видобуті з-під лемеша; на погрібних душниках каски, а бабуся Блінова чавун із борщем накриває кулеметним диском (Харківщина. Терновські нотатки).

Баба читає онукові книжку, хоч неграмотна.

— Що ж ви йому читаете, ба?

— Все читаю, що треба.

І складно та доладно вигадує усілякі небиллиці.

Баба подала гроші на білет. Водій узяв їх і рушив. Баба заозиралася на сусідів — та: “А квитанції хіба не дають?”

Сидить дід, старий вік йому, може, і спить. А в болітці поруч стоїть лелека і теж спить: два лелечичі на луді сонні... А під лісом — череда.

В. як украде щось, то несе грядками, навпростець, шелестить кукурудзою, мов злодій. Як собака кістку несе.

Мусій преподобний! Горілку на кладовищі краде. А свою несе назад і шийку, що виглядає з кишені, долонею затуляє.

Приїхали додому, а мати курчат малих віником під ліжко замітає (цувчать, хочеться їм по всій хаті качатися).

Дядько каже: “А я вмію дощ одводити. Тільки треба, щоб вінчальний рупник. Скажу два слова — і дощ обминає. (Хату перекривали).

— А що ж ви кажете?

— Та нічого такого. Кажу: “Йди собі на Магжелю...” Він і йде.

Дядько сидів і їв борщ у чайній.

— Чого ви, дядьку, такі худі? — спитав у нього племінник (на базар удвох приїхали). Дядько перестав їсти і сказав:

— Ми перелякані. — І знову пристав до борщу.

Василь Мірошник ховає біля магазину стакан у бур'яні. “Давно, — каже, — не пив, стакан корінням обмотало”.

Ловить в'язів на хрущів з човна (як парко) — “на хруща”.

У вусі — вищерблена дужка. “Осколок мені крутаєнький трапився”.

Нога дугою, як іде; вона йому підпружинює; здається: не йде — гопки вибиває.

Хліб узяв з магазину з мишачими дірочками в шкоринці. Каже: “Нічого, всі ми хліб їмо!”

З ПОЧУТИХ РОЗМОВ

У Гадячі на автостанції дав пикатенькому, білому, стриженому “під нульовку”, в кепці хлопчикові цукерок, які сам люблю (прості), і питає:

— Як тебе звати?

Він узяв цукерки, похнюпився і сказав:

— Ігор.

— Ба, — сказав собі радо і пішов до автобуса. — Люблю Ігорів.

..В окулярах чистить на східцях жінчині чоботи і ходить, як

солдат твердо карбує крок, руки вперед до пояса, назад — “до отказа”.

Сміливі два півні билися крізь тин, войовничо гототіли і черкали землю крилом.

Від Кременчука до Києва — Дніпром — чайки на воді здаються великими ліліями.

Два роки по війні в селах не співали півні.

Про німців: село, умиваємося з рота, долівка, піл, кури в сінях...— швайне, каже, свині, шайзе...

Чоловік, що тре хрін в мотоциклістських окулярах,— заготовляє на зиму.

Подає хлопець чарку: “Торкніться, діду” (тобто пригубте).

Борець Розбийгора: цвяхи скручував і розкручував, грався гирями, боровся з п'ятьма, а з Андр. Ів. та його братом нічого не зробив.

Мабуть, дід Костя так і вмере, затиснувши в руці мотузку, якою козу припинає, і коза буде смикати за мотузку мертву його руку.

Коли сидим уночі біля вогнища, то п'ятьма за спиною така, як стіна, аж злягти на неї хочеться.

На бороді жир із борщу застиг бурульками.

Морщини в нього глибокі, лице засмагле. А коли їсть, набивши хліба за щоки (шкоринку обрізує, “молодшим”), то морщинки розгладжуються і білі — не засмаглі.

Діди наші рубали дерево на будівництво в листопаді — грудні, коли дерево спить, не жене соки.

Йому, як умер, ніхто ж не пішов яму копати. По наряду копали.

Дядько Халва (дражнять):

— Страх люблю халву — і саму, й з водою, найкраще з ситром, конешно. Ну не завжди бува.

Баба Сусанна. Дід помер, а вона зосталася і жила довго. Продавала вишні відрами, як хто сам нарве.

Високовольтний — так одного високого чоловіка в селі називали.

Вона, мов пташка, заглядала в кульок і діставала звідти цукерки.

Застала смерть посеред роботи.

Підкопував кручу Псла, щоб допекти Петрові.

Здумає про смерть, і душу пройме супокійний холодок.
Ритуал затуляє саму смерть.

Самопалку він за яблука виміняв — як би шкворинь у руль уварив.

Голос, застебнутий на всі гудзики свого баритонного мундира.

Глини й суглинки всіх барв: мідно-червона, жовта, біла з прозеленцем.

Людина, що хвастає новою вставною щелепою, висмикує і показує всім її конструкцію.

Рот, що видається вперед, мов качиний дзьоб.

Повітря — як вода з колодязів на полтавських околицях.

Зморшок на обличчі як на старій потрісканій іконі.

Дурні очі сумні не бувають.

Жінка-скигля: голову на плече покладе та все плаче — отут кольнуло, отам усе болить...

Пилка з двопудовою гирею знизу замість напарника-пильщика.

Старий копає, на лопаті коливається.

Совина голова над тином — баба Остапчиха стоїть.

Міцні, як у не старого ще хижака, зуби, і посмішка теж хижка.

Кленька сторож у рейку.

Дальні родичі плакали легше.

Надів (напустив) брови на очі і мовчав.

Гострий борлак, під яким завжди блакитна тінь.

У роті сяйнула ціла обойма бронзових зубів.

— Спасибі тобі, Макаре, що ти мене взяв.

— Спасибі ж і тобі, Федоро, що ти за мене пішла.

— Диви, як ото ти руки позбивав!

- Сосну ламав.
- Тож болять?
- Зате сосною пахнуть...

— Я п'ять років воював, у болотах вивалювся, кров'ю харкав, а ти?

— А я сім років воював! (Це: щоб моє зверху).

Каже бригадир:

- А що, Яшо, дуже намучився з биками?
- Так, як ти зі мною,— сказав Яшко.

- Чого це ви, діду, зігнулись?
- Баба заморочила.

- Нагло кинувся під машину...
- То його, сердегу, якесь горе кинуло.

- Та вже приходь — уважу...
- Хай до тебе піп з кадилом прийде!

- А красивий був!
- А дурний...

- То й ловиться що?
- Ловиться... таке, як недокурки...
- Нічого, й то не квасоля.

- Ну, як я тебе підкував?
- Чорга пухлого?!

- Як зимувалося, вуйку?
- А так: уночі похолонеш (хату вивіє), а вдень одігрієшся.

— Коли я виросту, бабо, я зроблю тобі хату під черепахою і червоні чоботи куплю.

Живу не так, як люди, ну, побіля них.

Що ти мені в пику дивишся? Ти мені в душу заглянь.

У нашому класі все чудово, лише успішність погана.

Ото, що в навушниках врем'я слухають, то не те. Поки воно з Москви долетить...

Горить, аж стогне. А я дивлюся, а на сонці там, мати, ще гарячіше.

Я не за роботу беру, а за те, що вмію.

Хотіла купувати хату, а люди розбалакали.

Оце поїм капусти квашеної, вип'ю порошок (у діда діабет) і піду на поминки.

Виступ голови колгоспу: “Нема людей. Всі жінки, як змовилися, пішли в кредит” (декрет).

— Виконаємо, обов'язательно... Аякже!.. Ось зелень піде... Яблука дітворі... Виконаємо...

Сватання старого вдівця: “Пропоную вам об'єднати наші заробітні плати”.

У мене дома стільки техніки, що кури в гайках та гвинтах гребуться.

У хаті одеколоном як побризкаєш, то наче в ній усього є — оце поки.

А це — на вилчку нервів.

То вже як глюкоз через популяри уводять — все!

У мене таке хазяйство: чотири півні та я п'яний.

Ми родилися тоді, коли щастя роздавали, а не красу.

Їсти дали, а душу вкрали.

Добра, аж чути, що добра (про самопалку).

Доки молода була, ніби й купин не було.

Хоч би погодило, поки я хату в білу сорочку вдягну.

Як був я молодий, так ото ж ні ума, ні грошей.

Я себе не гладжу (не хвалю).

Хай тобі і риба, й озеро.

Хоч не моє й діло, ну скажу.

Він цифри ловко вмів писать — і на рахівниці знав.

Вона, стерво, зробила з мене халяву.

Не голова в тебе, Миколо, а ящик з-під посилки.

А те, що Володька гармонію купив, то все пльотні.

Ай, схожа на батька — хоч би й у дорозі загубив, то знайшов би.

А на нашу долю випали одні рубці та дрібні сльози.

Я багато п'ять не люблю. Випив так, що й світа білого не видно. І хватить!

Співак? Та ні. Він просто викладає техніку співу, яку сумлінно вивчив колись. От і все.

Така, брат, фізика в нього (натура, вдача).

Я тобі з Дніпропетровська такого заліза на хату привезу, що голуби сковзатимуться.

Звари мені стільки вареників, щоб я наївся. І щоб ще зосталося.

Прорвав "лінію Манергея" (баба не пускала на посиденьки, так дід утік).

Навіть той, що не робить з ним, а тільки дивиться,— то втомається.

— Та моя ж ти правдонько!

— Синочку ж мій, колосочку!

Нам уже подушка світить (не до місяця).

Оце індійська розмова.

А я й підчула.

— Куди пішла!— гугнявий.

— Шьо ти пішов. Шьо ти пішов?! (У карти грають).

— Ти мене за пику не займи, бо я і одмахнутися можу.

Не лінуйся їсти.

А вона перед ним ніжиться... Хвора, бач, умирає!

Чого ти на мене зашморгом дивишся?

Проходь далі, дорогий: тут і без лисих світло.

Гарячої б смоли з патефонними голками випили.

Сідай, щоб ти на жигало сів!

Я тобі мозги закомпостую.

Полетиш, як слина.

На болячки ти мені здався.

Плюньте мені на лоб, як неправду кажу.

МОВНІ ПЕРАЛИНИ

Даром тільки мати цілує.

Кожен свого Пилипа по-своєму женить.

Димохід не чистять, як згоріла хата.

Хоч голий, та правий.

Нам, як на побігеньках, сім верст не гак.

Не лови риби поперед невода.

Ніс на сімох ріс, а одному дістався.

На гарячих млинці печуть.

Збирають крихтами, а розкидають жменями.

Брежня як не стріне, то дожене.

Як зерна нема, то й полова не нужна.

Торік мед їв, а сьогодні облизується.

Се як велика ложка: до миски нести соромно (стидно),
од миски — весело.

Чужі гроші — кишению палять.

Умілі руки не болять.

Почухали, де й не свербить.

Ухватила шилом патоки.

Перевели, як швець Великдень.

Усьому селу кума.

Манна крупа з неба.

Ні слуху ні вісту.

Не рибина, а сльоза.

На руку ковінька.

Ні цить, ні сядь не розуміє.

Єгипетська темрява.

Взяти на хвоста.

Розум у нього кривий.

Гранди бити.

Боїться, як дитина темноти.

В боргах, як у мухах.

Потрібен, як сліпцеві ліхтар.

Прожив віку, наче в малих чоботях виходив.

Пішов хлопець як з води.

Дівчина гарна як перемита.

Голос такий, як піском по шеретині.

Дурний як сім пудів диму.

Набрався юхи ("Був син як син, тоді набрався її юхи") —
переймати, піддаватися впливові.

Піддержався, як пісок на вилах.

Оселедцями тин городити.

Вносив ясність, доки не стало темно.

Як жив собі, та мав собі, та наорав собі сімсот десятин під вер-
хом на просо. Посіяли віники, а вродили верби, маками зацвіли,
а раками опали. А наші хлопці були голінні до раків, поскидали
штани та помізли полуничних ягід рвати. А наша мати була голін-
на до кваші та наварила каші, а вийшов кисіль — отака тобі до-
бра сметана!

Кожух такий, що корівник можна вкрити.

Сміється так, як квочка курчат скаликає.

А в самого очі, як дві гадюки, зорять.

Дерева вже набростились.

Кожна фраза в уніформі.

Лелеки сажнюють.

Виповзень зміїний на обрії.

Сливи лежать як смола.

Оббиває сиву голову хміль спогадів.

Плита: "В Ромні одлита".

Убита хата.

Як той півень, що заляпав крилами, а не злетів.

Отой Іван, що все жениться.

Луїса (мріється в пам'яті з дитинства таке ім'я: "баба Луїса").

Товста, як кухва (бочка).

Про худу людину: лишилися одні снасті.

Кадун — кривий кінь так прозивається.

Клацун — дражнять за великі зуби.

Занудка якась в очах.

Аж поки очі зупиняться.

Очі вештаються.

Пробував очима — шукав слабину.

На бога бере.

На кольки бере.

Дивитися набакир, басом.

Наїв рубець.

Ох, серце розігналося!

Задихнутися серцем.

Фактіцко, юрідіцко і практицко правління не має права не реагувати.

Одробляв доброту.

Згасила погляд віями.

Підгуляло здоров'я.

Комар над вухом молиться.

Дітей — як шпоришу.

Четверо дітей витішила.

Упала ні з добра-дива.

Рот наопашки.

До місяця прала.

Здобрій жінкою.

Засинює — на дощ.
Одважував слова.
З дорогою душею...
За одним затвором — за одним разом.
Мені туди не рука — не з руки, не по дорозі.
Дати по фюзеляжу.
Дуль цілих, дуль десятих.
Нишком та сопком.
Щиглики в голові.
Коли ще пам'ять була (коли був молодий).
Терпко-черемховий присмак.
Дублена земля — дуже суха.
Е, сей год на рибу яловий.
Беззубий, як вуж.
Пишне борошно — пишне тісто (“здобне”).
Земля — як брус.
Владний господар.
Молитовно-тягучий голос.
Криве м'ясо.
Німий пес!
Дебелий дощ.
Брусована стіна.
Іти на сідало — додому.
Знебутися.
Свид, у свиду — хмільний.
Стариця, перерва, річище, сага.
Юдоль — всесвітнє горе.

Грець — морока.

Обліг — давно не оране поле.

Хвесьька — стовп, що підтримує стелю в хаті або сволок, як прогнеться.

Бухтельша.

Неоженитьба.

Гавели ("ми козаки, ми не гавели!" — селяни.

Мішма було — і козаків, і гавел.

Прицеберкуватий.

Д'недавній — старий.

Пітує — робить над силу.

Одриснути — піти вперед, швидко, випередити в роботі.

Барки — плечі.

"Житниця" — рання груша, що поспіває разом із житом.

Балабонити дзвінком (язиком).

Бардадим — здоровий.

ПЕЙЗАЖІ

Вода з пелюстками грушевого цвіту й кульбаб'ячим пухом — криниця-бо на луках під грушею-дичкою.

Вечір був осінній. Теплий. По тротуару знизу вгору йшло дівча — у білій сукні, білих черевичках, з довгим білим волоссям. А за нею тупцяв молодий жовтий клен. Дівча увійшло в під'їзд, а клен зупинився біля нього. І досі стоїть і жде.

Сьогодні двома нападами промчалась гроза. Повітря насичене пахощами духмяної тополі, наче дощ розмив засохлі під сонцем пахощі й розлив їх по землі. В калюжах віддзеркалюються дерева, і вони стали зелені, ніби застоюна вода в болоті.

Дощ стелить сивину по землі.

Після дощу стала над річкою блакитно-зелена прозорість. Недовго тривало те свято прозорості, якусь мить, і знову став день як день — буденно стало.

Змило дощем осуту з дерев. Почорніли. А то сірі були.

Жайворони і в дощу співають.

Десь далеко за житами смутами пішли дощі.

Вода не спадає і не прибуває, а сунеться.

Шумить вода, несе кригу, і вона гухкає об стовбури затоплених дерев.

Падають кручі — шах! ш-ах! — поглинаються Псловою водою і поринають на дно.

На луках під небесним дзвоном блакитним — тисячі дзвіночків: жайворіння.

На сивій од роси траві паслися коні.

Пахне степ, нагрітий сонцем: соняшниками в степу, стернею, травами на обніжках, просто гарячою землею.

Пахощі серпневого ранку.

Суха ковила видзвонює тоненькими стеблинками.

Луна аж маліє від тих солов'їних музик.

Блукав садками дим у червоному вишневому гіллі, а воно покроплене зеленою росою — бростю.

Ясно-малинові вершечки дерев — як сонце зійде, а вода під тим берегом береться позолотою.

Жовто заходило сонце. Жовтогаряче і гостре, воно було — не вдивишся. Смерком вітер став холодний, терпкий, небо на обрії зелене, без прозорості, і зоря, одна, теж яскраво-зелена, тремтіла...

Півнеба зеленого над горою, а вище — сине, теж з тонким відтінком прозелені. Свіжо, листя тремтить без вітру, а од свіжості, чорне проти зеленого неба.

У БЕРЕЗНІ

Солом'яні віхи при дорозі почорніли. Сніг ще зостався тільки по садках та виярках. На городах — лунки з-під картоплі, в них вода, плавають і крутяться повільно круглі крижані коржі. По озимині — сизі калюжі з брудно-сірою піною по колу. В низах стримлять з води дубці верболозу. Струмки ріжуть собі шлях у відталій зверху землі. А по боках скрижанілі сніги гострими козирками; лози абрикосового кольору.

Ночами на путівцях ревуть, буксують грузовики, шпурляють з-під коліс червоне від ліхтарів шмаття грязюки.

Весняними ночами або у відлигу собачий гавкіт чути глухіше, ніж у морозяні ночі.

Тільки ранньої весни буває таке: ледь сховається сонечко за хмарку — і вже холодно, зимно.

Молоденька трава в березні під заморозок (уночі) біла й колюча, як голки (дядько Никін).

При заході сонця верболозові кущі над водою так і світять ласкою.

За білими, в цвіту, деревами стояла червона західна заграва.

За білими, в цвіту, вишнями заходило сонце.

По заході сонця стане над горою хмара — така, як велетенський синій храм.

На молодих кленах восени кора кольору вишневої настійки.

Гуде вітер у головітому садку, тонко шепелявить у кущах терну, жерстяно треться об дубове листя, тихо видзвонює в акацієвих млиночках; кружляють над левадою в сивому мареві ворони; скоро почнуться сірі дощі пізньої осені.

Листя бузку не жовкне, залишаючись зеленим до зазимків. Потім воно червоніло і вмирало на гілках.

Обважнілий од роси з туману, падає в саду останній вишневий лист.

Вітерець листя з дерев збирає.

Вулиця була всипана листям, як мідними п'ятаками.

Ранками під каштанами цілі купи листя.

Смеркало, і йшов тихий сніг.

Вночі ні з сього ні з того випав сніг. Дерев ще в зеленому листі — і сніг. Дуже поламало гілля. А сніг опадав разом із листям і танув. Упаде вальок, розтане, а під ним жовкне листя.

А ламалися дерева або наймолодші, або найтендітніші: липка, чорноклен, каштан... Як і люди в лиху годину.

В іній дерева — як захолили дими.

З першими зазимками настали сині дзвінки ночі.

Зимою: хата низенько, бурульки зі стріхи звисають аж до наметів під стінами...

Гави купаються у Пслі і крадуть у дядьків рибу. Ловиться риба на короїдів. Лід шарудить.

Повільно махаючи крильми, летіло три бушлі білогруді, а поміж ними вешталися дрібні горобці.

Летіли гуси місячної ночі й гелґотали. То голоси вічності. Слухати їх було трохи сумно і солодко — що живеш і що підеши із життя.

Гуси між двома завірюхами.

На річці стоїть душна втома, десь дуже далеко погримує грім.

ЗАПИСИ ДЛЯ ОКРЕМИХ ТВОРІВ

“ОБЛОГА”

Піл, що бив хрестом коняку.

Пішов похитьки.

Брови не однакові: одна — пряма, друга — круто вигнута.

Вишито на рушнику:

Не розливай, мати, води, бо важко носити.

Не розлучай з милим другом — тобі з ним не жити.

Дайте їй покохатися в собі.

Вона і добре діло зробить, щоб іще дужче любити себе...

Сміється так, що аж пломби в зубах видно.

“ВОГНИК ДАЛЕКО В СТЕПУ”

Танцюватимуть Василь Лоза і Зося. Вона в черевичках, він у кирзових чоботях. Як тільки Зося міняє “колінця”, Василь на мить зупиняється, стежить за її ногами і вторить, точнісінько наслідуючи її. Коли вона виходить з кола, Василь танцює щось зовсім нове, небачене, і дивно, що його кирзяки не гуляють грубо — їх чути трохи дужче за баянові акорди.

Зося знесилено спирається на Іванову руку і каже: “Ох, умру, серце... вискочить”.

Підходить Василь, усміхається ледь печально, а груди здіймаються.

— Ой Василю, де ви навчилися таке виробляти?

(“— Од циган навчився, у нас до війни щоліта повно циган на луках коло річки стояло”).

— А ви?

— Я від мами.

Потім ми йдемо дивитися “Залізну маску”.

Підпливли очі.

— А-а-а мен-ні Волод-дя тап-почки прив-везе.

Буколиха, що абрикосу вилами обороняла.

На колиску в Підозірку ходили. Плакала мати вночі.

І рука моя пурхнула в його, як мала пташка в просторе гніздо.

Мені і вночі, як сплю, хочеться їсти.

“СМЕРТЬ КАВАЛЕРА”

Ігорко Човновий прокидається рано й одразу до вікна (його ліжко біля вікна, з якого дме; дід і баба вирішили, що хай квартиранти обмазують вікна).

Ріденький осінній садок, грядки, що їх ось-ось порати, роса. Внизу село. По низовині туман, очерети в ньому можна вгадати, а далі церква біла і зелена, чепурна. Ще далі степ, але не такий, як там дома. Сірий. Ігорка огортає туга. Згадка про дядька, що орав надвечір ниву сам. Тільки загнав загінку. Граки за пугом та волами летять. Одна чорна борозна, і ліс жовтіє. Попід ним уже плодиться синюватий вечірній туман...

І тут входить дід-господар. Він тримає в руках розіг'яту гімнастерку в орденах.

— Ось... Це, мабуть, солдатове. У грядках знайшов.

Тільки тепер Ігорко помітив, що тих двох, що спали ближче до дверей, немає. На ліжках голі матраци...

— Ей, солдат!— тихо гукає дід. Руки в нього трохи тремтять, і медалі подзеленькують.

Лоза швидко схоплюється з ліжка. Так почалося Ігорове життя робітниче.

Розділи обривати. Ніякої “плавної” розповіді. Починати кожний розділ крупно, щоб не розпливлося.

1) Розділ. На новому місці.

2) ...розряди, майстер нічної зміни з Лозою. Машини, яких Ігорко трохи побоюється.

3) З першої зарплати вирішили зодягнути і взути Івана. Він — панський. Рабська звичка — панський. Складчина. Дебальцеве. Потім, коли Іван купить патефон, годинник, він скаже: “Хлопці, патефон без мене не відкривати, бо ми його так скоро вгробимо”.

(Він розумний, придума, як обертати спідометр назад).

— Нічого, воно попустить.

“Нормальний ход” — упав домкрат, то він на руках тримав передок машини, поки підняли.

— А щоб тобі болячка з синім верхом!

Як Іван виказав нас і як ми його вперше не впізнали: ми були дружною драбинкою.

“ЛЮБОВ УСЕВИШНЯ”

Послав я їй три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони “Сибір неісходиму”, а чи впадуть від морозу.

“УСТИМ ТА ОЛЯНА”

..І ладен був обнімати кожен журавель над криницею.

“Позіхи” — починаються кожен день, як гикавка після важкого обіду: “Ги-ха, ха-ха-а-ха”.

— Позіхи найшли. Це голова болітиме тепер.

“ЧОВНЯРІ”

Безпортошні. Живуть удвох з братом. Читають. Старий робить човни, молодий — “весельця” легкі, хоч дубові.

Слухають музику, люблять Гмирю і співають удвох.

Проводи човна.

Засинання.

Ніч.

Коли Василя кличуть кудись, він блідне, кладе інструмент і довго старанно витирає руки.

Василь дуже акуратний у найдрібнішому, але не піжон. Він мужчина у всьому.

— Як зморишся любити, повертайся..

— Останній тин плету, щоб, як умру, не стояло пустою.

— Іди додому, не тиняйся отуту. Литки ж померзнуть.

— Нєт. Не померзнуть,— сперся на ціпок, подригує коліном і сміється, як дитиною, мабуть, ще не сміявся: — Хи-ги-ги.

— З музикою я тебе взяв, Маріє, з музикою і оддаю,— заплакав і пішов, не стояв над ямою, поки закидають.

Ганжа підняв очі од вудок, примружив очі на той берег річки — там на осиці, що впала у воду, сиділа якась пташка — і сказав: — Вже і крячечки прилетіли рибалити.

Так сказав якось... Як пташиний батько (лагідно).

Ворон кракнув басовито, і Ганжа сказав: — А бас! Як у дяка.

День великий. А я малий. Зморився.

Денис, як не впіймає рибини, гримить (сердиться).

Єгор Лукич про філософів: “Ти ж диви, он скільки їх було, а життя все одно дурне: робив, робив...”

Іван: перед жінкою треба бути князем, а не нахабою чи простаком.

ЗАДУМИ

ДО “ЖИТТЯ”

Артем як тип — олімпієць і людина “із смыслом”.

Якби хтось чужий приїхав у село та побачив Артемові сліди, то став би над ними і подумав, що саме тут живе снігова людина.

...Зазира по дворах і доносить і т. п.

Зуби занадто випирають уперед. Такими зубами добре вигризати скибку (шкуринку) кавуна.

Цинковий чобіт.

Звикла голова до тепла за зиму, не скидається шапка.

Здоров’я добре. Тільки от піч перестала гріти — вигоріла. Цегла вигоріла. На попіл уже, видать, зійшла.

Се в мене звичка, даруйте,— після кожного обіду та вечері хліб їсти.

Отак у снідання чаю вип’єш — і нема хлібини.

...Блоха проста, та й ту не спіймаєш.

“Труд. Вача” — Артемова бритва (умочив у йод — нісок одгорів, а п'ятка як вогонь).

— Несу, поймаш, рукомойник п'ять.

Андрій Іванович. Купив велосипед і вчився їздити. Викотить його на гору та обніжкою — униз на леваду. Ловить лапами педалі, і, доки дивиться вниз, велосипед звертає в грядку. Витолочив грядки, бо падав же... Півтора центнера ваги — є чим витовкти родину.

Велосипед. Облігації. “Бо вже ж далі немає життя”. В “зберкасу” їде... “Должен виграти!”

Глина з колодязя — на цеглу. “У ній же ні корінчика. Все піде на кирпичі!” А колодязя — 30 м.

...Дає стільки надій, любов дає, дарує красою місячних ночей, тихих вод та буйних вітрів — потім потихеньку, непомітно забирає все це і каже: годі. Нашіптує: годі, годі.

По смерті (то навіть не смерть, а саме “пішов”).

Осталася лиш пам'ять про Артема — пам'ять, що світиться, як вишневий цвіт раз на рік за ясної години.

“У людини горе...”

“Батько в мене помер” — трагічно-страждене оповідання (до “Саморуба” якраз).

Як Степан з прокурором випити хотів (“Було у Степана одне свято...”).

— Я ж не випити, а родину одвідати.

СПОГАДИ

КОРІННЯ

Спогади про автора роману "Вир"
Григорія Михайловича Тютюнника

1

Хата наша, батьківська й дідівська, старовинна, з плетеним бовдуrom і без віконниць, стояла над шляхом, що веде з Полтави до Гадяча. Стояла при самій греблі — вся у вербах, берестах, жовтій акації та бузині. Одразу ж за глухою стіною мало не від призьби й до самої річки лежав родючий низовий сінокіс, трава на ньому виганяла ледь не по очкур косареві. По весні, коли розливалася повінь, каламутні грунські води підступали аж до хати, і дід наш Василь Феодулович із трьома синами Павлом, Михайлом та Филімоном боронилися від потоу загатою з гною.

Хата була простора, як загін. Стояли в ній жовта нефарбована лава, стіл, високий чорний комод, побитий шашелем, і дерев'яне ліжко душ на чотири; під ним ішов димохід від грубки, взимку її топили на ніч, щоб спати було тепліш. Крім великої хати, були ще хатина й комора. В хатині наш із Григорієм батько, Михайло Васильович, середульший з-поміж трьох братів, теслярував — робив меблі, прості, селянські, діжки, ступи, возики тощо.

З хатою нашою — зараз від неї й сліду не лишилось — пов'язаний у мене перший спогад про Григорія Тютюнника, або, як його звали тоді в селі, — Ігоря Буденного.

Я побачив його з вікна, біля якого грівся проти сонця, — стрункого, чубатого, з гордовито одкинутою назад і трохи набік головою, і хтось, уже не пригадую, хто саме, сказав мені: — Ото твій брат пішов.

Потім я дізнався, що він "копія Михайло", себто батько наш. Від того часу й по сей день образ батька в моїй уяві нероздільний з образом Григорія. Я з'єднав їх до купи — Григорієву зовнішність та манери й те, що чув про батькову вдачу або вигадав сам, і вийшов тато, якого я не пам'ятаю і не знаю навіть, який він був із себе, бо єдине його фото (він не любив фотографуватися) загубилося.

Я не випадково почав розповідь про Григорія з батькової хати, їй, мені здається, Тютюнник багато чим зобов'язаний як письменник, а надто як автор "Виру". Та й сам він говорив про це не раз.

Може, тому, що стояла хата над шляхом, чи тому, що в дворі був колодязь, єдиний на весь куток Гасанівку, а чи тому, що в ній жили самі мужики без господині (бабуся наша вмерла рано), — вона стала найзручнішим місцем для посиденьок, — "закурації", а отже, й для балачки часом аж до перших півнів. Тим паче, що всі Хтудули — так нас прозивали в селі по дідові — завжди мали на столі дерев'яне коритчатко з січеним тютюном, уміли гарно перекривляти, себто копіювати односельців, і взагалі любили побалакати. До хазяйства ж, за свідченням нашого дядька Филимона Васильовича та й інших людей, Хтудули, крім тата, були байдуженькі.

Отож їде, скажімо, опішнянський дядько до Зінькова на базар чи ярмарок із хурою горшків, макітер, глечиків, свистунів, пересипаних збоїнами, чи вертає назад, розпродавши, — де напоїти волів, де закурити та погомоніти, як не у Василя Феодуловича? І гомонять та реготи справляють такі, що аж стріха шелестить, а з відчинених навстіж дверей дим валує надвір, як із шинку.

Але найчастіше збиралися в Хтудулів люди — майже всі вони близькі чи далекі наші родичі, — обдаровані природженим гумором, чіпкою спостережливістю, з неабияким артистизмом. У селі нашому, Шилівці, й досі не можуть без веселої усмішки згадати Павла Васильовича, старшого батькового брата. На той час, про який ідеться (тридцять роки), він уже був одружений і жив окремо. Жив пребідно, ходив узимку в семилатаній сірячині та дерев'яних постолах. Проте ніколи не журився з цього і ні на кого не нарікав, бо знав: не хазяїн він, не його стихія — земля. Шукав лише якоїсь компанії, слухача й глядача, а знайшовши, веселив, одначе сам при цьому ніколи не сміявся. Він умів перекривити, скопіювати мало не кожного шилівця й шилівчанку, беручи від кожного найхарактерніше й трактуючи його в найкумедніший спосіб. Це викликало захоплення й сміх. Копіював навіть свого батька, Василя Феодуловича, на що той реагував спокійнісінько, сказавши хіба поблажливо: "Хе, сук-киному синові стерво! Ти хоч їв сьогодні? Насип йому, Михайле, юшки..."

Його навіть вилаяти було неможливо, бо, послухавши ту лайку, він заходжувався лаятися й сам, ідеально копіюючи, того, хто це почав, — і все кінчалося сміхом.

Здавалося, кому б, як не йому, виступати на сцені? І дядь-

ко Филимон, який один час керував шилівським драмгуртком, запросив брата на роль попа. Тут і сталася дивина. До свого виходу Павло Васильович, уже в попівській рясі, спав собі у гримувальні на стільці. Коли ж настав час виходу, його розбудили й випхали на сцену. Роль він знав напам'ять. Однак, вийшовши перед люди, оглянувши зал, заусміхався на всі боки, розвів руками й сказав до публіки: "Чого не вмю, люди добрі, того не вмю", — і пішов за куліси, наступаючи на поли ряс.

У гримувальні його стали розпитувати, що ж таке трапилося, на що він відповів: "Та воно мені й на репетиціях набридло..."

Він був імпровізатор і любив не писаних героїв, а живих.

Заходив Михайло Іванович Тютюнник (по вуличному Гасан), правильніше не заходив, а втанцьовував у хату з сіней задки, заклавши руки в рукава драної куцини й приспівуючи: "І по сінях тупу-тупу, і по хаті тупу-тупу... Дайте, люде, закуриць-заюлячить!" — і таки притупував розбитими чобітьми, обмотаними лантушиною та обмотузованими прядив'яними обривками.

Гасан перекривляв не гірше за Павла Васильовича, але не вмів одного: співати, як Павло, на криласі всіма голосами, від баса до дитячого дисканта. Батьюшка й не сердився на нього за це. Питав лише після служби: "Это ты, Павел, блаждал сегодня из партии в партию?" — і сміявся.

Навідувався ще Грицько Макарович Тютюнник, великий приятель нашого батька, отакий собі спокійний велетень, що, здавалося, міг би обіпертися плечима об обидва одвірки зразу; а також Ігор Лукич Чобіт, пристрасний шанувальник слів: "філософія", "мужик", "адвокат" — і розмов на цю тему. (Якось він сказав мені, насучи посеред вигону корову на налігачі: "Якби той університет та отут-о на вигоні, я, синок, його теж кончив би!").

Наймолодшим серед цих людей був наш дядько Филимон Васильович, у сім'ї якого мені довелось прожити чимало років і почути багато дечого з того, про що розповідаю. Филимон Васильович мав прекрасну пам'ять, смак до образного слова і був неповторний розповідач. Григорій дуже любив його слухати, очі його завжди сяяли, коли розповідав дядько, а рука так і тягнулася до записничка, з яким він, принаймні в Шилівці, майже ніколи не розлучався. Пізніше, вже працюючи над "Виром", він писав мені в одному з листів, щоб я нотував усе, що розкаже дядько, і посилав йому.

Я згадую тут цих людей тому, що переконаний: сільські типи, характери, імпровізовані ними, були знахідкою,

вдячним матеріалом і своєрідною школою для майбутнього автора "Виру". А Павло Гречаний, Гнат Рева, окремі бувальщини й деталі сільського побуту списані немовби з уст Павла, Филимона та Михайла (Гасана) Тютюнників. Григорій умів слухати, цінував почуте ("Ні! Ти тільки послухай. Цей народ геніальний!") та й сам під настрій не проти був розіграти когось, як і його дядьки.

2

Склялося так, що батькові нашому не випало пожити з першою дружиною — матір'ю Григорія — й року. І хто зараз міг би певно сказати, чому так трапилось, як не сам батько? Мені ж судити про це не випадає... Відомо лише, що розлучення було блискавичне, без свідків і скандальної тяганини, а одруження — важке. Справа в тому, що, коли майбутнє подружжя уже мало стати під вінець — традиція ця була тоді ще міцна, — місцеві духовні власті категорично відмовилися його звінчати, бо за святцями Михайло Тютюнник і Івга Буденна були родичі. Після кількох відчайдушних спроб виклопотати дозвіл на одруження по-християнському батько, так нічого й не добившись, одяг святкову чумарчину, взяв харчу й подався пішки за сімдесят п'ять верств до Полтави шукати щастя в архієрея. І таки знайшов.

Минуло вісім чи дев'ять місяців приймакування, як одного пізнього вечора батько перейшов міст і знову опинився в рідній оселі — з хворою матір'ю, що вже кілька років не володала ногами (коли баба пряла, то дід або хтось із хлопців крутили прядку, а вона тягла нитку), та двома братами: старшим, Павлом, і молодшим, ще підлітком, Филимоном.

Дід зустрів сина досить спокійно, наче знав, що так воно й станеться. Тільки спитав, виглянувши з печі:

— Нажився, кажеш?..

Видно, щось не подобалося йому в батьковому одруженні, однак у натурі Василя Феодуловича не було характерної на ті часи домостроївської жилки — "як батько сказав, так і буде", — і він дав синові волю... Взагалі, як розповідають, дід не любив старшувати в сім'ї. Він любив інше: поговорити. Приміром, про те, що було перше — слово чи бог, читав і трактував уголос Четьї-Мінеї, просиджував годинами біля вікна й, помітивши когось там на шляху, вигукував насмішкувато, в'їдливо: "Ось диви, дивись, хто пішов! Хе, сук-киному синові багатир... О, вже ж і проява. Погнався, бач, за білим хлібом та й чорний потеряв!" і т. п. Є люди, які зморюються говорити.

Дід зморювався мовчати. Владу над ним мав, либонь, тільки батько. Коли дід аж надто вже багато говорив, батько казав йому: "Годі, тату, поїдемо в поле" чи "Розпалюйте вже в печі, а то тісто з макітри вискочить". Вони-бо після смерті бабусі поралися і коло печі, й по господарству вдовох.

Не можна сказати, що тато вдачею своєю мало схожий був на своїх братів та діда. Він також не легковажив нагодою докинути влучне слово, умів скопіювати, пожартувати, однак ніколи не пошивався в чудопала-розважальника, як це з радістю й натхненням робив Павло Васильович. Зайде, приміром, у лавку, постоїть, погомонить із кимось, а як ні з ким, то з крамарем, тоді підіпре долонею щоку й заспіває чудовим баритоном:

Ой я нещасний,
Що маю діяти,
Є горілка в лавці,
Та ні за що взяти...

Отож, маючи старшого брата, закоханого в компанію, балакучого, відданого слову батька, татові довелося взяти всі клопоти по господарству на себе: вдень майстрував у хатині, порався на грядках або коло печі, а в неділю чи вечорами стриг і голив, як тепер сказали б, на громадських засадах, шилівських дядьків або сидів над книжками. Батько любив літературу, знав напам'ять трохи не всього "Кобзаря", чимало поезій Пушкіна, а "Полтаву" так часто декламував згодом старшому синові, що той без тексту теж вивчив її. Не раз, бувало, коли ми спізналися з Григорієм як брати, розповідаючи про батька (для нас це було свято любові до тата й радість взаємовідкриття через нього), Григорій читав мені найулюбленіший уривок із другої пісні отаким неквапно-урочистим глухуватим баском людини, трохи сумної й до ніжності доброї:

Тиха українская ночь.
Прозрачно небо.
Звезды блещут.
Своей дремоты превозмочь
Не хочет воздух.
Чуть трепещут
Сребристых тополей листы.
Луна спокойно с высоты
Над Белой Церковью сияет...

І казав:

— Коли батько вечорами читав мені це місце, я завжди дивився на нашу церкву, що біліла при місяці на горбі, як із срібного паперу вирізана, і думав, що то про неї написано. Про місто Білу Церкву я взнав уже потім...

Або вигукував раптом захоплено:

— А ти знаєш, що наш батько пішов якось у Зіньків на базар, побачив оголошення, що Буряченко — був такий учитель приватний у Зінькові — приймає екзамени у тих, хто бажає поступити на короткотермінові курси вчителів, облишив базарування і склав екзамени. Без підготовки!

Це було перебільшення, але невелике, бо тато готувався стати вчителем. А те, як склав іспити, правда — зопалу, експромтом.

3

Після розлучення з першою дружиною батько десять років одинакував, а Івга Федотівна сім років не виходила заміж, і міст через річку не був міцним кордоном між ними з перших же днів після розлучення: вони ждали дитину.

Коли народився Григорій — це було 6 травня 1920 року, — його вирішили назвати Георгієм, або ж, як у нас кажуть, Ігором. Назвали. І послали Федота Йосиповича Буденного, Григорієвого діда по матері, записати онука в сільраду. Випивши на радощах удома — онук! — дід вирушив до сільської Ради. Але ж по дорозі була монополюшка славнозвісної на всю околицю Гузійки. Як не зайти ради такої нагоди ще й до неї! І він зайшов... Коли ж нарешті доплаганився туди, куди його було послано, то вже не тямив, як звелено йому записати онука. Став пригадувати — не пригадується, то сказав секретареві: “Пиши Грицьком. Воно, мо’, й не так, як казали, зате просто, по-нашому!” І став Георгій Тютюнник, якого навіть мати не розучилася й досі називати Горекю, — Григорієм. Про дідову витівку довідалися аж тоді, коли 1935 року брали у райзагсі довідку про народження, щоб хлопець міг учитися в Зіньківській десятирічці.

Уперше дізнався Григорій про те, що в нього є батько, — дома казали-бо, що немає, — тоді, коли ще грався в пісочку. Відкриття це було, згадував він, велике й незабутнє.

“Граюсь якось біля дороги, — розповідав він весело, — а тут баба якась іде. Не знаю, хто вона була, пам’ятаю тільки, що “ч” не вимовляла. “Цього ти, — каже, — синку, до татка не біжиш? Бацьиш, ондецьки він цьимцьикує, і-ті-ті, ондецьки, ба?” Дивлюсь — од мосту повз верби на греблі три козарлюги йдуть. Чорні, засмаглі, білозубі і в білих сорочках. Сміються до мене. Підхопили на руки, понесли до лавки. Що говорили, не пам’ятаю. Знаю тільки, що накупили повну пазушку цукерок, пряників, донесли назад до нашої вулички, потім той, що був найчорніший, поставив мене на землю, легенько підштовхнув і сказав: “Біжи додомку. А як спитають, де був, скажеш: ходив

з батьком до лавки". То були Павло, Филимон і тато. Так і зажив я від того дня на два двори. Добро настало! Як тільки баба замахнеться віником, то я круть — і до Хтудулів через міст..."

Якось узимку Григорій захворів на скарлатину. Тоді це була небезпечна хвороба, лікували її здебільшого по-домашньому: пари́ли горло над чавуном із вареною картоплею, одлежувалися на печі в гарячому зерні (так і просить ся сюди порада Павла Гречаного Тимкові, коли той простудився у вирі: "Пареними кінськими кізяками обкладайся. У нас у Заброді всі так лічилися"). Од скарлатини помер тої зими шилівський хлопчик, з яким Григорій любив гратися. І от одного вечора, коли Григорій лежав у гарячці, на порозі хатини став запорошений снігом батько.

— Євгеніє Федотівно, — сказав він (рідко в селі звертаються до жінки так), — наші стосунки можуть бути якими завгодно. Але не зараз, коли хворий н а ш син. Я з кіньми — одвезу його до лікарні.

Івга Федотівна вдягла Григорія, закутушкала батька поверх шапки башликом і провела підводу до шляху...

І ще один епізод розказував мені Григорій про нашого батька. Сумний епізод. Його й зараз тяжко згадувати.

Якось Григорій по дорозі в школу забіг до нас уранці й поклав перед татом, що пухлий сидів за столом, підперши голову долонею, окраєць хліба. Тато розломив той окраєць надвоє, половину дав Григорієві в школу, а другу ще раз розломив — шматочок собі й шматочок мені — й ледве вимовив: "Спасибі, сину. Любий ти в мене ростеш", — і став помаленьку їсти, затуливши очі долонею.

4

До школи Григорій пішов рано, в шість років. Так наврипився, що годі було вмовити. Він не був рослий хлопчик, і завідувача школою, Наталія Іванівна Рябовецька, майбутня наша тітка (згодом вона стала дружиною Филимона Васильовича), завагалася: приймати такого малого до першого класу чи відмовити. Тут Григорій розплакався, і Івга Федотівна, нахилившись близенько до вчительки, швиденько змовницьким шепотом (така в неї манера говорити інтимно) сказала:

— Нехай іде. Посидить день-другий, та й обридне, хоч не морочитиме голову...

Однак це сподівання не справдилось. Наука давалася Григорієві легко, і вчився він гарно. Хоча й бешкетник був не останній. Можна було, скажімо, зробити зі старшими, міцнішими, хлопцями піраміду, виважитися на їхніх плечах догори ногами так, щоб дістати стелі й викласти там ступцями,

натертими вугіллям, сліди — ніби хтось походив... Зате ж яка то була насолода, коли директор школи побачить на стелі відбитки людських ніг! А побачивши, скаже: "Хм, хм... Ану лишень роззуваймося й покажімо підошви!"

По закінченні сьомого класу Григорій перейшов у Зіньківську десятирічку, на той час чи не єдину середню школу на весь район. Це — за вісім кілометрів од села. Ходити треба було пішки щодня, у будь-яку погоду. Дорога хоч і не близька, як для підлітка, зате ж яка! Шлях розтинає село навпіл і попід старезними в три обхвати вербами (в їхніх дуплах, що починалися від землі, ховалися в негоду закохані) пнеться на Беєву гору. За селом, управоруч од нього, — яроч, який шилівці засадили кленом, осикою та дубком, щоб глини на грядки не заносило з водою; вліворуч — глибочезне провалля (у нас його звуть "стілкою"), над котрим завжди шутають шурики, бо мостяться там у норах тисячами. Цим проваллям стікають навесні польові води в річечку Грунь; а далі понад шляхом — Кирнасів ліс, обсіяний житами та пшеницями, і марева, марева — очі болять дивитися, як вони міняться. Український шлях. Інакше, здається, й не скажеш. А озирнешся назад — село в долині, як у тарелі, річка блищить синьо посеред верболозових низів, і туман уранці понад нею русло випишує... На Беєвій горі, достеменніше з неї, й зачалися перші рядки "Виру".

Якось Григорій, коли ми зійшли на гору й довго дивилися на село, сказав: "Оце звідси, Григор'яне, я початок "Виру" побачив. А доки назад додому дійшов, — уже й написалося".

І прочитав по пам'яті:

"Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього Беєва гора, покрита лісом, на південь — заткана маревом рівнина, по якій в'ється Полтавський шлях. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, маячать на далеких обр'ях, як зелені острови по синьому морю. В центрі села тече річка з дивною, мабуть татарською, назвою — Ташань..."

Прочитав він, як завжди, глухо, аж суворо наче, тоді додав: "Слова, слова... А насправді, глянь: краще, брате, краще, просто незбагненно прекрасно".

І посумнішав, як завжди це з ним робилося — отак раптом, зненацька. Напевне, він відчував у ту мить вічну прикрість — нестачу слів, умовність понять, обмеженість людських уявлень перед лицем природи, життя... Мене ж цей уривок буквально струснув. До того мені здавалося, що я розумію прозу, читав у Горького навіть, що це — "необыкновенная кладка слов" і т. п., але тільки тоді, на горі, відчув її внутрішнє жит-

тя, якщо можна так сказати. Вдруге я пережив щось подібне, коли Григорій (це було вночі на шилівському мосту) прочитав мені, теж напам'ять, уривок із "Хаджі-Мурата", — повільно, просто, без притисків і театральщини:

"В холодный ноябрьский вечер Хаджи-Мурат въезжал в курившийся душистым кизячным дымом чеченский немирной аул Махкет. Только что затихло напряженное пение муэдзина, и в чистом, горном воздухе, пропитанном запахом кизячного дыма, отчетливо слышны были из-за мычания коров и блеяния овец, разбирававшихся по тесно, как соты, слепленным друг с другом салям аула, гортанные звуки спорящих мужских голосов и женские и детские голоса снизу от фонтана"...

І надовго вмовк. Потім сказав, ніби подумав уголосо:

"Отак умів писати граф. Одним абзацом уїхав в аул".

Мені доводилося якось читати, що у "Вирі" панує стихія народного життя. Це було написано з помітним негативним чи, сказати б, співчутливим відтінком, бо ж саме поняття "стихія" прив'язувалося до особливостей авторового обдаровання. І мені пригадалося те, що не раз повторював Григорій: "Терпіть не можу книг, писаних начебто за підручником логіки Асмуса. Не твори, а нудьга. Немає прози. Стефаник, Тесленко, Чехов, Толстой так не писали. Правда, у Толстого є логічні місця у "Війні і мирі" — роздуми пораненого Волконського на Аустерліцькому бойовищі, Платон Каратаєв... Запрограмованість, нудьга".

На ті роки, коли Григорій учився в Зіньківській десятирічці, припадають перші його поетичні спроби. Тим, хто не уник цього захоплення в юності чи навіть виріс потім у письменника, певно, відомо, як ставляться до "писателів" ближні, та ще в селі, де не те що шила — шевського гвіздочка в мішку не сховаєш. На них позирають, як на диваків, з них часто густо кепкують навіть рідні.

Григорієві ж, можна сказати, пощастило. Коли в зіньківській райгазеті з'явився перший його вірш і хлопець прибіг із нею до Хтудулів, тато, радий, мов дитина, обережненько вирізав той віршик ножицями й на долонях поніс його через усю хату до комода. То було визнання, дарма що домашнє, але справжнє, непідробне! Хто знає: може, батько мріяв про це, ждав цього... І можна тільки уявити, як почувався Григорій, коли втратив батька, а разом з ним і свого першого цінувальника, натхненника.

Шевченко писав якось, що Брюллов жодної лінії не дозволяв собі провести “без моделі”. Мабуть, кожний серйозний письменник теж не може написати справді художній твір без моделі. Не писав без неї і Григорій Тютюнник. Спробував раз, коли заходився над романом про Західну Україну (“Буг шумить”), побачив, що без моделі його гне на вже вторований шлях, до “Поднятой целины”, — і покинув. У “Вирі” ж що не пейзаж, що не характер, що не репліка — то й Шилівка, по-художницьки, безумовно, осмислена й узагальнена — як образ цілого народу.

У “Вирі” життєва модель взяла гору над літературною. Це особливо чітко видно, коли читаєш “Буг...”.

Григорій мав, кажучи словами Чехова, талант людяності. І вроджений, і вистражданий. Треба було бачити й чути, як він розповідав і показував своїх героїв із “Виру”, як глибоко знав їх і як умів через деталь — репліку, міміку, жест — розпізнавати характер. Він, по суті, перетілювався в них, як актор. “Це ж викінчений тип! — було його улюблене резюме. — Дядько наш Филимон — неперевершений майстер відтворювати характер, ліпити його з дрібниць, які ми навіть не помітили б. Він міг би бути гарним письменником, якби вважав папір і ручку корисним відкриттям...”

Про кого б не розповідав Григорій — Павла Гречаного, Гната Реву, Охріма Горобця і т. д., — він сам ставав Гнатом, Павлом, Охрімом. Здавалося б, дивно, що безліч деталей, які так лягають в образ того чи того героя “Виру”, лишилося поза сторінками роману. Григорій був багатий на матеріал і саме тому не смакував його в творах, не розписував.

Найдужче ж він любив розповідати про того, хто став прообразом Павла Гречаного, і часто копіював його навіть у звичайній, не літературній розмові.

Жив по сусідству з ївкою Федотівною її дядько, а Григорійів двоюрідний дід Павло Йосипович Буденний, великий курець, добряк, вайло, мовчун і силач. Він копав колодязі, ями на кладвищі, коли хтось умре, косив, молотив, одне слово, що йому веліли, те й робив.

“Ти б мене, Ігорко, побрив”, — ні сіло ні впало скаже, бувало, через тин Павло Йосипович, прозваний у селі Штавром.

Григорій, тоді ще парубочок, лагідний, завжди охочий прислужитися, до того ж бажаючи наслідувати тата, кидається до хати, виносить бритву, ослінчик, рушник, щоб волячу шию “клієнтову” обіпнути...

“Сідайте, дядьку!” — й заходжується коло нього.

Бритва тупа, як тріска. Що не проведе по дядьковій шиї, кров слідом так і юшить. А Штабло сидить і дримає... Грицько сьак-так доголить, якщо це слово можна вжити за такої ситуації, змиє кров холодною колодязною водою, щоб якось її зупинити...

“Вже, дядьку!”

Аж тоді Павло прокидається, солодко всміхається спроння й каже:

“А вжє жь і брїтва в тьєбе, Їгорію.. Вогонь! Не брїє, а як водою змива, ня-а-а...”

Він не чув болю!

Або поскладає на тин величезні руки, по-собачому покладе на них підборіддя і довго мовчки, пихкаючи цигаркою, водить очима за Григорієм, що вештається по двору. Тоді скаже, як волами повз двір проїде:

“Ня-а-а... Дай мені, синку... газети на цигарки”.

“Та я ж вам дав позавчора аж п'ять!— здивовано вигукне Григорій.— Де ж ви їх діли?”

Штабло мовчить, винувато кліпа очима й, коли вже його прохання забуто — так довго він мовчить,— скаже:

“Ті я вже скурив, ня-а-а...”

“Ото за два дні?!”

“Так я ж зараз сторожую,— пояснить нескоро Павло.— А вночі куриця... як у жнива вода п'єцца: раз по раз...”

Штаблові ж належить і пісня, яку Григорій під веселу руку співав по-штавлівськи і називав “шилівським варіантом модернізму”. Цю дивацьку пісню проспівав Штабло лише одного разу, коли ішов від Гузійчиного шинку-монопольки, і зосталася вона в пам'яті вдячних шилівців:

Йе-ех, чорнобрїва Гузійка-а...

Далі Павло Йосипович, як завжди, довго мовчав, ловлячи ногами стежку й шукаючи другого рядка з підходящою римою. Але не знайшов і закінчив так:

І чорнобрїві... ня-а-а... пеньки!

Це жартома.

Справді ж, народні пісні Григорій глибоко шанував, знав їх безліч і сам умів гарно співати, маючи густий приємний баритон. “Наша народна пісня,— казав,— як роман. Навіть побудову має епічну. І жодної легковажної!” Останньою тихою залюбленістю його була пісня про журавку, яку ми співали не раз на шилівському мосту вчотирьох — Григорій, Федір Тютюнник, Володимир Вінниченко (Григорій любив цього веселого й розумного хлопця) та я.

Ой журавко, журавко,
Чого кричеш щоранку?
Ой як мені не кричать,
Як так високо літять.
Полечу я до саду,
До листочка припаду...

По черзі виводили, по черзі брали "хтору", а в річці скидалися щуки, і світилася "одинокa зоря над млинами" під хутірцем Лейбівкою...

6

Після того, як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років: мене забрали з Шилівки в Донбас тітка й дядько, Григорій поступив до Харківського університету. Різні дороги, різні долі. Я знав, що в мене є брат, знав, і не більше. Те ж саме було, мабуть, і з Григорієм. Та й що могло бути спільного між нами без батька? Голос одної крові? Він "породичав" нас пізніше, десь у п'ятдесят другому-третьому роках. Щоправда, ми інколи бачилися за ці п'ятнадцять років, але про що могли говорити підліток і доросла людина?

Пам'ять зберегла лише дрібні деталі. Ось ми, учні п'ятого класу, разом з усією школою, з усіма шилівцями стоїмо біля цементних східців старенького сільбуду. Червоніють прапори, плачуть, сміються люди. А на східцях попереду голови сільради, членів сільвиконкому та голів колгоспів виходить Григорій і виголошує промову. Він у довгій шинелі, затис в одній руці шапку з червоною партизанською стрічкою навкоси, а друга лежить на грудях у перев'язі. День Перемоги.

Ось під шкільною стіною стоїть драбина, а на ній — Григорій. Вмочає щітку в цеберку і виводить білими літерами: "Ласкаво просимо, земляки-воїни!" Жають демобілізованих.

1946 рік. Я штовхаюся в гурті ремісничників перед училищем, жадаючи, поки нас "запустять" у їдальню, а на кам'януці посеред центральної вулиці зупиняється ЗІС і з кузова сплигує на брук Григорій. Довга чорна чуприна падає йому на обличчя й затуляє його аж до підборіддя. Не пам'ятаю, знав я тоді чи ні, що Ігор Буденний, двадцятишестирічний мій брат, уже носить у легенях над серцем двадцятиграмовий уламочок німецького снаряда...

А ось Григорій сидить у хаті, куди нас із мамою прийнято в сусіди, бо своя згоріла. Якись жінки повчають його, що треба їхати в Харків кінчати навчання, а не женитися на гарній бідовій татарці Файї, що працює на молочарці. (Її закинула в наше село війна). Ігор сердиться на жінок, щось заперечує їм,

тоді обіймає мене за плечі й каже: “Еге ж, братику?” Мені од того, що він каже “братику” й обіймає,— ніяк... Я не знаю, що “еге ж”, проте одказую: “Угу...”

От, здається, і все.

Сходитися ми почали аж тоді, коли я служив на Далекому Сході. Туди прийшов мені перший лист од Григорія. Він писав, що ми брати й повинні спілкуватися, не забувати один одного.

Лист був зі Львова чи з Шилівки—не пам’ятаю. Я пишу “почали сходитися”, бо відразу не зійшлися. Надто вже довго були чужі. Григорієві листи здавалися мені фальшивоцири-ми. Чому він не помічав мене раніше, а тільки тепер, як уже я й сам не пропаду?— так думав. А тут раптом одержую зі Львова лист, вкинтий у Владивостоці, не лист, а записочку — з запитанням про те, як мені живеться, суху, коротку, без ширості!

Прочитав і з коментарями на полях — вони здавалися мені дотепними — одіслав назад...

Через місяць прийшла вбивча відповідь.

“Григорію! Я одержав свого листа з твоїми коментарями і не серджуся на тебе тому, що я рідний твій брат і до того — старший, я розумію, що ти образився, але причин для того не було. Я справді писав листа похапцем, якраз перед від’їздом моїх знайомих (у Владивосток.— Г. Т.), і рішуче не міг написати чогось іншого, крім того, що написав. Те, що ти прислав мого листа назад зі своїми помітками... свідчить про те, що в тобі немає такту культурної людини, а, навпаки, є трохи хамства і кволіх спроб “стати в позу”... Ти це кинь. Будь скромним і знай, що хвастунів я органічно не переносю. І потім ти, очевидно, не розумієш, що навіть для того, щоб писати листи (не говорячи про оповідання), треба бути трішечки мудрецем і знати, що ти пишеш і для чого. Обвинувачувати мене в пустоті, та ще до того в душевній,—це вже занадто; тим паче, що з моїми душевними якостями ти слабо обізнаний... і через те, мені здається, ти можеш судити про них, але не можеш засуджувать і послішати зробити свої висновки, тоді як “поспешність нужна при ловле блох”, а ні в якому разі не до людей.

Тепер відносно твого оповідання... Я прочитав його кілька разів і хочу поділитися з тобою своїми враженнями...

Перше. Ти не маєш чіткого уявлення, як будувать оповідання. У цьому відношенні раджу познайомитись із теорією літератури (підручник проф. Тимофеева), уважно прочитати яке-небудь оповідання Чехова і прослідкувать, як воно побудоване; ну хоча б таке, як “Госка”, “Попрыгунья”, “Душенька”

і т. д. Взагалі прочитай твори Чехова уважно... (Далі називалися основні елементи сюжету, що ілюструвалися переказом промовної новели Мопассана. — Г. Т.)

Але я не хочу, щоб ти подумав, що оповідання будується лише на гострих ситуаціях. Ні. Чехов — майстер будувати його на найпростіших, звичайних речах. У листі до свого брата він писав: "Я могу написать рассказ о чернильнице, о пепельнице" і т. д. Ця ж сама "Тоска", "Сумерки", "Толстый и тонкий", "Крыжовник" побудовані на простих речах.

Твоє оповідання побудоване на враженнях, які тебе схвилювали, ти їх пережив, і вони заставили тебе сісти і написати про них. Це — добре. Добре, що ти береш факти з життя. Мушу сказати, що в тебе є багато даних, які свідчать про те, що ти можеш писати і з тебе будуть люди. Але ти сам знаєш, що письменником можна стати тоді, коли ти без цього не зможеш жити, не зможеш увявити собі життя, коли писати про людей, природу... стане щоденною потребою, твоїм "злим генієм", диханням, твоєю сутністю, життям. Література — це не спорт, не розвага...

Отже, ти будуєш своє оповідання на враженнях. Це добре. Ти можеш подати кількома штрихами обстановку, в якій діє герой, в тебе добре виходять діалоги, розмови; сам того не розуміючи, ти чудесно вирисовуєш образи (а це дуже важливо, і не кожен це може навіть з маститих літераторів)...

Але головний твій недолік — це ще невміння користуватися словом. А слова, брате, це алмази, з яких будуються красиві речі. Слово в тебе неточне і часто "не до шмиги", як кажуть, не до місця. Я ці місця підкреслив...

І ще багато є неточностей, яких усіх не перелічити. "Раджу: оповідання почистити, "подрайть", "протерти піском і пролопатити", щоб кожне слово блищало. Пиши нові речі, заведи записну книжку, записуй туди вирази з живої мови і свої думки.

Тільки розумні, дурних не треба...

Твій брат Григорій

б. І. 54".

За підручник Тимофєєва я того разу не взявся, "драйть" оповідання не схотів, бо зненавидів його, а знайшов ожеговський "Словарь русского языка" і прочитав тлумачення слова "хам". Я знав його й без словника, але мені хотілося дати "кваліфіковану відповідь"... Виявилось, що жодна з трактовок цього злополучного поняття аж ніяк до мене не підходить. Я сів і написав, що... я не хам. У формі протесту. І заявив про розрив стосунків.

Але ж, на превеликий подив, відчув після цього, що Григорій — мій брат, справжній старший брат! Я завжди був сам. І коли бачив, як мого товариша скубе за віщось старший його брат, задрив... молодшому. Хотілося брата. І от він об'явився й поскуб!

Я ждав сердитої відповіді. Місяць, що за нього обертався тоді лист із Владивостока до "материка" (так ми звали захід) і назад, здався мені роком. До того ж страшно було, що відповідь зовсім не прийде. Але рівно через місяць одержав зі Львова бандероль з "Енеїдою", підписаною Григорієм: "Читай нашого великого земляка і не забувай рідної мови". А незабаром — другу, з "Мартіном Іденом": "Ця книга навчить тебе досягти мети. *Григорій Тютюнник*".

Однак листування між нами й після цього не налагодилося. Я не забув "хамства" (тоді саме я скаржився в щоденнику на долю за те, що вона не дала мені "щастя прощення") і далі почувався ображеним. Це почуття було солодке...

І от прийшов лист, уже не тільки з мораллю. "...Якщо ти знаєш моє кредо... то по якому праву ти задрив хвоста і зневажаєш свого старшого брата? От прийдеш додому, то не подивлюся, що ти моряк, а здеру з тебе твій кальш і висічу за таке неподобство, щоб знав, як носу задирати. Носодерців у нашому роду не було, і я не хочу, щоб ти цю традицію порушив. Оце тобі хоч сердься, хоч ні — справа твоя.

Тепер я в Шилівці. Вчора ввечері був у мами. Пробач, ти хлопець делікатний, я це знаю, знаю також, що мені зарані треба просити пробачення, тому й прошу: пробач, я прочитав твої листи, так як хотів почути твоє слово, пізнати між рядками твій настрій, твої думки, визначити, як поволі ти розумнішаєш і думки твої з розпатланих стають струнками, логічними. Я знав тебе зовсім маленького, і тепер ти для мене ребус, який мені треба поступово, крок за кроком розгадувати. В душі моїй до тебе є лише теплі братерські почуття, яких ти не розумієш і не ціниш, чортів ти турок! От що! Прийдеш — сказав висічу, — і висічу! Ну, полякав, і вистачить. Тепер про інше. Ти скоро демобілізуєшся. Хочеш їхати в Шотово (до дядька Филимона. — Г. Т.). Добре. Не заперечую. Хочеш кінчати дев'ятий клас — схваляю і дуже радий, що ти добре розумієш цінну науку і освіти... Проте я серйозно подумую щодо того, аби тебе забрати до Львова, якщо для цього благополучно складуться умови і ти погодишся на цей крок. Бачиш, справа в тому, що я переходжу на іншу роботу, тобто буду працювати у самому Львові в журналі "Жовтень" редактором прози..."

Цей лист датовано серпнем 1955 р.

А через місяць ми зустрілися, можна сказати, вперше як брати, що вже трохи взнали один одного... Я не бачив Григорія близько дев'яти років і погано уявляв його. І ось поїзд підходить до львівського вокзалу. Він ще не зупинився, коли я побачив Григорія у старенькому кремовому макінтоші, без капелюха, з високо і трохи набік закинutoю головою. Він ішов швидко, поглядаючи на номери вагонів, тоді побачив мене й побіг... Ми обнялися. Нас штовхали, збили з моєї голови безкозирку, хтось поліз за нею під вагон і начепив на Григорієву голову. Це вивело нас із того стану, коли немає слів, немає думок, а тільки серце стугонить і очі пече од сліз. Ми засміялися і так, обнявшись за плечі, пішли до вокзалу — Григорій у безкозирці та макінтоші, а я простоволосий, стрижений, бо якраз перед демобілізацією попав на гауптвахту. Ми сиділи у вокзальному ресторані доти, доки нам не сказали, що ресторан уже годину тому зачинився і що нас не чіпали, бо не хотіли заважати. Ми говорили того вечора про все наше життя, про тата, Шилівку, Владивосток, війну, пили горілку і не п'яніли, плакали й не помічали сліз...

Я дивився на Григорієве обличчя й повільно впізнавав його заново — так воно змінилося: вкрилося глибокими, як шрами, зморшками, а очі стали великі у білках і сумно-ніжні в зіницях. (В листі до перекладачки роману "Вир" на чеську мову В. Абжелтовської Григорій пізніше писав: "Висилаю фото. Правда ж, я схожий на сердитого турка?") Я знав, що Григорія оперували й виїняли з-над серця осколок. ("Ура!!! — писав він мені в одному з листів у Владивосток. — Мій ворог тепер лежить на столі у коробочці з-під годинника. Двадцять грамів смерті"). Знав і те, що йому словом і ділом, матеріально допомагав у ті, мабуть, найточніше буде сказати, трагічні часи Олесь Гончар.

Але не знав, що операцій було три, з них дві невдалі, бо лікарі не могли добратися до осколка і тільки свищ зробили в спині — рану, що не загоїлася до кінця життя, так і лишившись під бинтами. Другого дня, вже в Кам'янці, він показав мені її. "Іди подивися, Грицю", — гукнув із спальні, де Олена Федотівна, дружина, робила йому перев'язку, підняв майку, стоячи до мене спиною, і за мить уже опустив її. Я встиг побачити лише сині шрами (вони були один повз один) і між ними — маленьку рану.

Ночували ми тої львівської ночі на квартирі Григорієвого товариша, який люб'язно залишив нам ключі в сусідки, а сам помандрував до знайомих, бо не хотів нам заважати. Ми проговорили аж до світанку, Григорій уклав мене відпочивати на

канапу, а сам стояв навколішки біля неї і читав вірші — глухо, з баритонним гулом у поранених грудях:

Ми спали із ним у окопі однім,
Ми мріяли з ним про покинутий дім,
Цигарку курили удвох пополам
І разом дивилися в очі смертям.
В атаках страшних, що не бачаться в сні,
Назустріч ішли двадцять третій весні.
І нам, що в атаках зуміли дружити,
Вмирать не хотілось, хотілося жити.

.....

Я ніч пам'ятаю. Ми брали село.
Всього нас дванадцять у темінь пішло.
Здригалась земля і гуділа в огні...
Чи страшно було, чи не страшно мені,
А тільки я в серці своєму зберіг —
Товариш в селі біля тину приліг.
Підповз я до нього — рухнутись не зміг,
Лежить мій товариш, товариш без ніг...
І, може, тому, що не зовсім пора,
Лежить, тільки стогне, лежить, не вмира...
І тихо, як жалоба, сіється сніг...
— Дострель мене, — каже. — Ну, як я без ніг... —
Я взяв його й тихо поніс між пожарищ,
А губи шептали: — Товариш, товариш...

Він сам був "товаришем", якого після останнього поранення виніс на собі якийсь балтійський моряк у минулому, а згодом партизан. Вісім кілометрів ніс і таки виніс. Де зараз той Костя-моряк і чи знає він, чи може знати, як часто згадував його Григорій?.. Снаряд вибухнув у нього за спиною, і в очах став лише червоний спалах, вуха різнув крик — і все покотилося у чорну яму несвідомості. Потім був госпіталь, палата безнадійних, звідки виносили вже назавжди. Йому примарилося, що він лежить спиною в нудно-гарячому болоті й воно смокче, смокче його спину і поволі втягає в себе. Він кричав. Ворочався у закривавленій постелі й кричав, але в палату ніхто не заходив: усі, мовляв, кричать, потім затихають. Він став лаятися найстрашнішими словами, й тоді увійшов лікар... Незабаром його перенесли в палату для живих... Але той болотяний сон-марення ще довгі роки мучив його, змушував одвертатися од чорних кольорів і ям.

Другого дня ми побували в "Жовтні" й вирушили на Кам'янку-Бузьку. Автобуса не трапилося, то сіли в кузов грузовика. Серпень тоді випав холодний, по-західному вологий, листя на деревах здавалося мені темнішим, ніж у нас на Полтавщині.

Ми мерзли, горнулися один до одного і вкривали — я його куценькою полою бушлата, він мене стареньким, поштопанним у кількох місцях макінтошем...

У Кам'янці довелося побути разом недовго: Григорієві треба було їхати на роботу в журнал, мені — поспішати в Донбас у школу, бо навчальний рік і так уже почався.

Незабаром я одержав на дядькову адресу листа, в якому вперше згадувалося про роботу над "Виром":

"Чолом тобі, брате, і всім Хтудулам уклін земний!

Сьогодні неділя, то з неділею будьте здорові!

Ти, Грицьку, мабуть, так зайнятий, що в тебе не вистачає часу на листування. Вірю, бо в самого часу обмаль; та ще лінь чортяча, як реп'ях, причепилася до чоловіка, аби її "шляк трафив" — ніяк не відірвеш. Хотів би, щоб ти з подробицями написав мені, як ти гризеш цемент науки, де працюєш і чи вистачає тобі тих грошей хоч на цигарки. Ти, бестія, я тебе знаю, такий, що тобі хоч і трудно, то тільки мурчиш сам собі. А ти пиши. Щоб я знав. Отак-то. В мене немає якихось особливих змін та новин. Літературні справи топчуться на одному місці, розгублено озираються і кричать: "Пробі, рятуйте". А я, як дід Терешко, все онучі шукаю. З квартирою також іще не влаштувався як треба. Живу, мов циган: де шатро нап'яв, там і ночую. Робота як робота. Читаю, відписую. В кінці ставах: "З пошаною" — аж язик набік від задоволення. Так треба. Служба...

Ось тобі вірєць поезії:

Стоїть людина худорлява
і дивиться на свій... п'брид...

Це про Мічуріна. Одне слово, робота моя цікава, до душі мені. Іноді з таких творів так насмієшся, що "кишка кишке — кукиш кажет".

Мені цікаво, Грицьку, от що. Візьми ти, будь ласка, та заведи такий блокнот і записуй буквально все, що говоритиме наш славний Филімон Васильович. Особливо те, що стосується хроніки Шилівки. Все, що він скаже. Бо це, брате, золотий пил, самоцвіти народного гумору, на який наше покоління вже не здатне. Тільки роби це так, щоб він не помічав, бо йому буде ніяково і, може, неприємно. З розумом роби, а не в лоб. А тоді оті всі записи мені переправиш. Фіксуй окремі влучні, цікаві словечка, на які так багата його мова. Бо задумав я, брате, писати про Шилівку або повість, або романяку цілого. Це поки тобі лише признаюся.

Тепер тобі порада: не порахуйся з часом, знайди журнал "Октябрь" (9, 10 номери 1955 р.), там є прекрасна річ К. Паустовського "Золотая роза", і прочитай його уважно. Знайдеш

там багато цікавого для себе. Можеш навіть виписати окремі думки. Це річ незвичайна по силі думок і прекрасною мовою.

Оце поки що і все. Поросля заболіло, гуркає та гуркає, а годувати нема яким чортом. Корову купувати не хочу. Бо з мене такий господар, що хіба ножицями в тарілку січку різатиму. Картопля вродила, як овечі бубурішки. Півня на горищі закрили, а він співає як скажений. На Жовтневі заріжемо к лихій годині. Яйця на базарі по 7 крб. десяток. Макінтош порвався... Леся має підлогу в кухні і так шкребе щіткою, що аж мені ноги холонуть. Радісно співає "Карії очі", а що мені з тих очей, коли й на пиво немає?.. Привіт усім домочадцям.

Колезький регістратор і статський советник *Тютюнниковський*

30. X. 1956 р."

Звичайно ж, ніяких поросят, півнів, корів не було. То імпровізація... Взагалі більшість листів, писаних Тютюнником, — своєрідні гумористичні оповіданки, за якими часто-густо крилося нелегке його життя і в першу чергу — літературне.

Відомо, що Григорій почав писати ще до війни. А читачі знали його й, наважуся сказати, полюбили чи оцінили тільки після появи першої частини "Вир".

Справа тут не тільки в тому, що Тютюнник не міг себе знайти — хоч за роботою та операціями й це нелегко було зробити. Річ у тому, що те, чим боліла його душа, ота його "головна книга", яка часто лишається так і не написаною, не узгоджувалася з загальним напрямком тогочасної літератури. Носити її в собі, звісна річ, нелегко... То не модна схемка, не сюжетик, а цілий народ, ціла епоха! Тютюнник носив у собі свій "Вир". Він, може, так і пішов би з ним із життя, коли б нашій літературі свого часу не відкрилися нові обрії. Товариші Григорія дивувалися потім, як швидко він виріс на їхніх очах, не маючи гадки, що Тютюнник просто розкрився, вільно дихнув, відчув можливість узятися за те, що міг і пристрасно бажав здійснити.

Всі ті роки я жив в оточенні, в якому розмовляли по-російськи, і починав писати російською мовою. Тому брат, відпо-відаючи на мої листи, теж писав по-російськи.

7. VIII 1957 р.

"Тришенька!

Говорят: нет худа без добра... Так и это: я не мог отослать письма, написанного тебе еще 4 августа, и не отослал его, по

всей вероятности, потому, что все эти дни, как и ты, зверски работаю; встаю из-за стола в таком состоянии, что если б кто меня спросил впезапно: "Как ваша фамилия?" — я с минуту не мог бы ответить на этот вопрос; то есть я просто забыла отослать его. Но это к лучшему. Сегодня получил от тебя письмецо, которое ждал с волнением, и, прочитав его, остался весьма доволен. Молодец, дуй дальше. (Тоді я складав екзамени в університет.— Г. Т.) Впрочем, я знал уже немножко раньше, что с диктантом у тебя дело неплохо, потому что видел тебя во сне чистенького, свеженького, молоденького, в беленькой, хорошо отглаженной матросочке и брючках, всего белого, как облако в штанах. Вот и не верь снам. Пошел к маме, она говорит, что плакала за тобой во сне. Тоже хорошо: к радости. Ну, хватит. А то расхвастался, как сибирская девка.

Страшно беспокоит меня твой финансовый вопрос, ты напиши мне прямо, сколько осталось у тебя денег и на сколько хватит; должны же мне, черт возьми, на днях выслать деньги, и я сразу же бабахну их тебе, так приблизительно в сумме 200 рублей.

Скоро приезжает жена и сынок. Вот все новости. Сейчас обедаю и бегу на почту бросить письма, а потом попру на Притуловку (куток села.— Г. Т.) читать маме твое послание. Сегодня среда. Возле клуба будет сованье ног, потом будет демонстрироваться кино, а Медышин Сергей будет под клубом петь во все горло, конечно, "Гей, ви, хлопці-риболовці". Выйдет Егор (кіномеханік.— Г. Т.), станет упрашивать, потом сядут на мотоцикл и укатят в буфет.

Ну, еще раз — крепись. Желаю ковать железо могучей рукой докрасна. Твой брат Григорий"

27. XI. 57 р.

"Здравствуй, Гриша!

У меня радостное событие: получил от тебя три письма в один день. Однако радость моя омрачилась, как только я вскрыл письма. Оказывается, ты был болен, а я, свинья, злился на тебя и пророчил, что ты за что-то сердиться на меня. Я не буду спрашивать, как ты умудрился заболеть вирусняком; это пошесть, им болеют все. Но вот как ты схватил воспаление — это вопрос. Не выпил ли ты, старина, холодного пива или воды, не постоял ли с какой-нибудь стильной девочкой после танцев в холодном коридоре или, может, ты плохо одет вообще? Как бы то ни было, но теперь уже первопричина роли не играет, хотя может сыграть свою роль как назидан-

ние. Ты, Гриша, пойми, что если отец дал тебе железное здоровье, то транжирить его нечего, нужно его беречь. О, ты еще не знаешь, что значит не иметь здоровья, ты, пожалуйста, не ухмыляйся. Ведь знаю: ты сейчас гогочешь от моих проповедей, каналья, а я тебе еще раз скажу: береги себя, ибо ты должен понять, что то, что тебе больно, больно и мне... Думаю, что, если ему там хуже стало, а вдруг он снова болен, а вдруг осложнения пойдут. Ить это вообрази: пять кило с плеч. Ты, брат, с этим не шути. Поэтому слушай, что я тебе буду говорить, и поклянись исполнить. Не гогочи! С тобой говорят серьезно.

1. Купи себе бутылку рыбьего жира и пей три раза в день по столовой ложке.

2. Перестань курить. Ибо если ты будешь курить так же, как до болезни, — будет худо. Остаточные явления от воспаления, безусловно, в легких существуют, и ты наделаешь беды. Не покури хотя бы с неделю, пока очистятся легкие. Ах, как хорошо ты себя почувствуешь. У тебя значительно повысится трудоспособность, ведь усталость, на которую ты жалуешься, не от слабости организма, а от никотина, которым ты отравляешься в страшных дозах, у тебя повысится память: не брошишь курить — он съест ее.

3. Делай по утрам зарядку на вдохи и выдохи, фильтруй легкие, дабы не было остаточных явлений.

4. Проверься несколько раз на рентгене.

Это я говорю тебе потому, что мы, Хтудулы, варвары к своему здоровью. В следующем письме пиши, как выполняешь.

Да, хорошо питайся. Пусть мать, если ресурсы позволяют, подбросит тебе жиров посылкой. На науку нажимай, но не до одури. Ведь я тебя знаю. Ты такую программу-максимум в своем письме отметил, что загнуться можно "к лихий годині".

Рассказ твой о дяде мне очень понравился: узнаю дядю; он у нас нежный и чуткий в душе, только внешне грубоват, так ведь мы все такие. Знаешь, Гриша, я вспоминаю, какой нежный, до глупости доверчив и наивен был я в юности и как люди не умели ценить во мне этой черты, даже насмехались надо мной; теперь я закрылся на люк и выпускаю чувства к людям через клапан нежности осторожно, по тому, кому сколько следует; одному не жалею: литературе. Роман мой, Гриша, движется. Уже имею 500 печатных на машинке страниц. Это — 20 печатных листов. А еще первая часть не окончена. Думаю, к весне одолею. Понимаешь, испытываю затруднения в недостатке фактического материала для общественно-политической линии; интимная, бытовая идет хорошо.

Ведь я описываю жизнь села до войны. В Шиловке собрал часть, но мало. Да и то: у кого соберешь? Ведь ты наших шилловских гушаков знаешь. С ними пока разговоришься, два раза в Артилярщину сходить можно. Спрашиваю как-то Брынчука: "Ну, как же вы жили до войны? Какая, по-вашему, разница между довоенной жизнью и теперешней?" Он почесал затылок, насунул на глаза "картуз", высунул кисет, закурил, молчал полчаса, а потом, вместо ответа на мой вопрос, спрашивает: "А тобі навіщо воно нужне?" — "Так,— говорю,— вспомнить интересно". Он еще молчал с полчаса, а потом: "Що ж до війни? Тоді все на коровах, а тепер — на тракторах".

Вот тебе и поговорили. Мне такой ответ ничего не дает. Мне нужно знать экономику ведения хозяйства, агрономию, фермы и пр. Поэтому на этой неделе еду во Львов, привязываюсь в библиотеке к стулу и начинаю рыться... Нужно, ничего не поделаешь. Роман я назвал условно "Вир" — "Водоворот". В украинской лексике слово "вир" имеет более широкое значение и очень передает события, о которых идет речь. Но меня смущает очень важное обстоятельство: будет ли понимать название средний читатель? Поэтому я подыскиваю новые заглавия. Но дело, конечно, не в названии. Писать мне становится все тяжелее, то ли становлюсь вредный и придиричив, но многое меня из написанного уже через два дня не удовлетворяет, я переделываю, злюсь, бурчу про себя: "Ах ти ж, анахтемська душа" — и "дряпаю" дальше. Все же — дело идет. Иногда я прекращаю работу над романом, потому что в голову залезет какой-нибудь сюжет и мучит, и мучит, и долбит мне мозги, тогда я отбрасываю все в сторону, сажусь и шпарю новеллу или рассказ. Например, сегодня я окончил одну новеллу, которую аллюром шлю в Киев... Потом у меня начато две повести, зовут, но разорваться не могу. Пусть подождут немного. Да. Еще новости. Повесть "Хмарка" все же переводится на русск. язык. Переводит Кедрина, жена очень хорошего, но почему-то мало известного поэта, уже усопшего, его убили какие-то два неизвестных в Москве в 1945 г., Дмитрия Кедрина. Она прислала мне сборник его стихов. Чудесные стихи. Так вот, она переводит. Скоро должна прислать мне на читку. Также я получил письмо из Москвы, из института кинофикации, письмо, в котором просят разрешения экранизации повести, жалуясь на то, что, дескать, нет фильмов на колхоз. тематику, что нужно, дескать, такой фильм выпустить. Я с радостью разрешил, послал им книгу, но в эту затею верю слабо, потому что кинофикация мне представляется так:

в длинном полутемном коридоре, которому нет конца (коридор полутемный и узок), идет дядя в бобрах и с суковатой палкой и одышкой, за им вереницей шествуют сценаристы и робко предают: “Дядя, возьми сценарий. О целине. Любовь с первого взгляда и перевыполнение зяблевой пахоты. Все учтено-с”. Поэтому я написал: делайте, что хотите. Я — пас. Прислали письмо, что что-то они уже делают, ведут какие-то переговоры с Киевской киностудией, но это меня не интересует, потому что из этого ничего не выйдет.

Семья моя живет помаленьку. Все из дому уходят, остаюсь я один. Юра помнит тебя, часто вспоминает, узнает на фото и недавно демонстрировал, как надо ходить мужчине, и мигал глазами.

У нас мороз. Была оттепель. Снова морозец. Дед Кирило Билокобыльський убил “косого” и принес мне выпимши. Я был занят, зайца взял, дал ему, деду, на “сто пятьдесят” и отпустил с богом. Дед врал безбожно, как все охотники, “що я вбив зайця одною дробиною. Ось як розрізатимете — побачите... У вухо”.

Стихи Коленского (мого товарища по університету.— Г. Т.) я прочитал. Паренек он, по-видимому, умен и пишет неплохо, но позирует. Впрочем, это не страшно. Это присуще всем молодым. Поэт из него может получиться неплохой, если он прибавит страсти. Пока что у него одни раздумья. Впрочем, я вскоре вышлю свои отзывы. Адресую тебе. Для него. Письма не вскрывай, т. к. его это может оскорбить. Впрочем, гляди сам. Я ваших взаимоотношений не знаю. Ах, как мне хочется еще с тобой поговорить. Подальше. Кгм. Значит, так. Я в комнате еще не топил. Озябли ноги. Обожди, “потупаю”... Все. Продолжаю. Итак, о Цвейге. Я, как только получил и прочел твое письмо, пошел в магазин, купил и читал весь вечер. Прочел “Амок” и “Двадцать четыре...”. Пишет он великолепно. Психология потрясающая, детали сделаны исключительно мастерски, но, увы, я никогда не смогу быть беспристрастным читателем. На все смотрю с точки зрения профессионала. Дело в том, что манера его письма в психологии мне абсолютно подходит, там есть чему научиться, и это великолепно; мы так писать еще не умеем, и бог знает, может, и не научимся; но манера его письма в коллизиях — не подходит... Сенсационно. Сенсационно начинает каждый рассказ, то есть с какого-то необычайного, загадочного происшествия, чтобы сразу заинтриговать читателя. Я такой манеры не люблю. Это мне почему-то напоминает дельца, стоящего на рынке и показывающего краденую вещь из-под полы: “Купи, мол, хорошая

вещь". Я люблю спокойную, эпическую расповесть á la Толстой Лев, где нет ничего необычайного, нет игры эффектов, но это простое, взятое из жизни, а не из жизни "гранд даме" и гувернанток, такое простое и такое сильное. "Поликушка", например, рас. Чехова, Гоголя, Успенского, что разрастается в твоих глазах в грандиозное, незабываемое. Притом, если ближе присмотреться к Цвейгу, психология, поведение его героев однотипны, может, здесь имеет влияние манера вести рассказ от "я". Безусловно, имеет и ограничивает, очень ограничивает писателя, так, например, леди из "Двадцать четыре..." и врач из "Амок" чувствуют почти одинаково. А это несправедливо и невозможно. Они разные люди, и психология их не может быть одинаковой...

Давай о другом. Вот, например, о том, что ты начал презирать общество пьяных и ругающихся. Это очень хорошо. Вообще, я чувствовал, что университет на тебя окажет очень хорошее влияние. И на самом деле, хорошо быть скромным, культурным человеком, знающим смысл жизни, хотя бы в нашем понимании, и каждый день узнавать что-либо новое, интересное. Как твой драмкружок? Наверно, нету времени, правда? И вообще, как общество, в котором крутишься? Современного типа студента я, к своему стыду, представить не могу... Может, теперь пошли студенты сильнее, серьезнее, "потому как" многие из них от станка, от плуга. А раньше, пару лет назад, было — "бяда", детский сад какой-то. "Стиляг" ненавижу страшно, они у меня возбуждают чувство какой-то нечистоплотности. А как глупы! Боже мой! Десять ослов не завидуют одному "стиляге". Фу. Это самое отвратительное, что родилось из молодежи за 40 лет. С ними ты будь холоден и невозмутим. Если чувствуешь, что скажешь умному человеку глупость, "сіпни" себя за ухо, стиляге же говори все, что чувствуешь и думаешь...

Приезжала ли к тебе мама? Что нового рассказывала? Как прошли твои именины? Поздравляю и я тебя, братец, да вот, свинья, не знал, когда родился. 2 декабря? А? Я, брат, 6 мая. Во!

Уже надворе вечерет. В комнате тепло. Свет еще не включен. Малиновый закат ложится отблесками на мое балконное окно. Стол как раз возле окна. Здесь мне хорошо.

Вечерет. Играют по морозку дети на улице, слышу, как они кричат. Закат затухает, снег багрянеет, потом делается слегка пепельным, наступают сумерки, но еще хорошо видно, и я пишу без света. Ветерок еле-еле, дым из труб относит в сторону, мне видно в окно. Да-с. Зима. Такая чудесная, милая пора, и в эдакую пору чуть не втопился Базарів Лук'яшко,

когда воровал чужие вентеря. Да, принесли билеты в кино. Смотрим "Тихий Дон". Я уже раз видел. Все хорошо. Но все ходят и в будень и в праздник разряженные, как на астраханской ярмарке, смазывает все дело. Потом Глебов Григ. стесняется целовать Аксинью; а Христоня на собрании у Штокмана красуется в генеральских сапогах. Фу ты, черт. Неужели они не смогли досмотреть, что это так видно и "не соответствует". Ведь Христоня все равно, что дед Штаво. А вообще — хорошо.

Ну что же, братец, заболтался.

Бувай здоровенький, бережи себе, та допоможе тобі аллах в ділах твоїх, та обдарує тебе милостями, та хай життя твоє буде рівним, як пустеля Аравійська, і зеленим, як сади Семіраміди.

Міцно тисну лапу.

Твій брат Григорій Перилій

А в нас сучка цуценят навела. Вівчарки. Пищать у будді, як вовченята. Сусід каже, що одне з них ярча. Що значить "ярча" і чому воно "ярча", жди пояснення в наступному листі.

Ще раз тисну лапу".

6.IX.1957 р.

"Великомученик Григорій!

Благодарю за послание. Молодец, написал быстро. От всего сердца спасибо, купно прошу и дальше не задерживаться с ответом на мои письма. Исключения могут быть в двух случаях: 1) если не будет денег на конверт и марку; 2) если упадет хандра. В первом случае положение затруднительное, но хандру прогнать легко... Приехал я в Каменку еле-еле, дорога была препаскуднейшая. Начну сначала. (Ты требуешь подробного письма. Получай. Почерк у меня — последнее усовершенствование инквизиции, поэтому терпи, да прощен будешь). Выехали мы автобусом, как ты видел, на Полтаву, в Опoшне село много пассажиров, среди них пьяный парень с гармошкой, который всю дорогу играл какое-то сумасшедшее попури из бесовского репертуара и так врал, что "Рябинушка" выходила приблизительно, как "Не брани меня, родная". Потом сели две бабы и заклали кондуктора мешками с картошкой, так что ей, чтобы дать билеты, надо было показать руку, как из колодца... Потом кондукторша потеряла билетов на сумму 10 000, военные нашли, долго не давали, пока довели до истерики, потом, наконец, вернули. Вместо слова "Благодарю" эта желчная девица с расклеенными от

слез глазами сказала: “Бессовестные”. Вот — воспитание... В Полтаву приехали вечером. Поезд на Львов отправляется аж в 10 часов утра. Что делать? Ожидать прямого на Львов или ехать на Киев. Стали совет держать: я говорю — ждать львовского, вернее, ворошиловградского, она говорит: ехать на Киев. Наконец (никогда не слушайся жены своей, ибо каяться будешь, новая, тринадцатая заповедь, утвержденная синодом) влезли в поезд, идущий на Киев. Ехали с плацкартами, Елена с Юриком спали, я курил и присматривался к публике: в купе со мной ехал отставной подполковник, философствующий; прежде чем что-нибудь сказать, открывал рот и, сохраняя положение на букве “о”, искал мыслишку следующую и изрекал: “Атомная энергия — важное открытие”, далее этого положения он не двигался и потом принялся рассказывать, как ловить перепелок и какое вкусное из них мясо; сам он, по рассказу, откуда-то со степей, кажется, с Херсона. Другой — типичный командировочный, в костюме районных начальников, с портфелем и с зеленым плащом на руке; тот рассказывал о Воркуте, Енисее, Кагарлыкке, смешивал все широты нашего Союза, тосковал за картишками и высказывал на каждой станции, чтобы спросить, сколько стоит жареная курица... Потом ехала женщина, тучная, по-видимому, старая кокетка, видать по лицу, говорила исключительно и даже подчеркнута с одним только подполковником, не выносящая вагонной вони и через каждые полчаса (я от нечего делать засекал время) обрызгивающая постель духами. Дама закатывала глаза, и вот тебе ее лексикон: “Ах, какая прелесть!”, “Ялта — это чудесно”, “Изумительно”, “Не говорите мне о юге, я теряю спокойствие...”, “Это что-то непостижимое”. Дама явно заигрывала с подполковником, а на нижней полке сидело что-то черное, сердитое и в шерсти — это ее муж, мужчина лет пятидесяти, профессию разгадать трудно, если бы это было в средневековье, то безошибочно можно было бы определить, что он гильотинщик. Образина эта читала все время какую-то истрепанную книжку и ни с кем не разговаривала. Потом вагон уснул, я тоже. Потом проснулся на какой-то станции, и слышно было, как за окном спорили мужские голоса:

“А я тебе говорю: отправляй на третью”.

“Куда на третью, если она занята!”

Побежал какой-то человек в замусоленной спецовке, спрашивая: “Где багажный?” Потом вышел дежурный в малиновом картузе, ударил в колокол, и мы поехали. В 12 часов в Киеве. Вокзал, толкотня, шум; возле касс — ад, чистилище и рай,

не хватает только Данте. Прусь и я. Билетов нет. Кто-то бьет себя в грудь и клянется, что ему нужно срочно ехать в Новоград-Волынский, его отжимают. Ругань, крики, сюрчки блюстителей порядка, красные от жары морды, чемоданы, узлы, дамские шляпки, бритые военные затылки, вспотевшие физиономии носильщиков, полотняные обшитые мешки с яблоками, возле которых стоят бабы в ожидании московского поезда; путаница, толкотня и истерический крик:

“Насте, а ти мій мішок взяла?”

“А ти мені казала?”

Одарка лезет в толпу и вдруг видит свой мешок целым. На лице у женщины выражение счастья. В мешке — центнер веса. Какой дурак его возьмет?

Смотрел я на эдакие кадры и пошел на авантюру, “закомпостировал” билеты через “мать и ребенка”. Посадка. Люди бегут к вагону, давят друг друга, какая-то девочка лет шести орет во все горло: “Где моя бабушка?” Юрик вцепился мне за штаны, боюсь потерять папу, у меня в обеих руках чемоданы, Юрика бери хоть зубами, по-волчьи. Влезли. В проходе люди, пройти нельзя. Плацкарты нет. Стоим. Ребенка Лена держит на руках. Возгласы:

“Проходите, чего стали!”

“Куда, на голову, что ли?”

Стоим...

“Товарищи, пропустите. Я проводник. Поезд отправлять надо...”

“Без тебя отправят...”

Скрежет колес. Двинулись. Пробка начинает рассасываться. Какой-то мужчина интеллигентного вида ропщет:

“Прошу не толкаться”.

“А ты не стой на проходе. Вырядился, как на бульваре”.

“Вы, товарищ, повежливей”.

И дальше:

“Ты чего тут развалился? У тебя плацкарта есть? Это мое место, слазь”.

“А ты чем лучше меня, что будешь лежать, а я буду в углу жаться?”

“У меня плацкарта. Это мое законное место”.

Приходит проводник, сгоняет с полки нахального товарища, тот берет свой чемодан, тянет буквально по головам пассажиров и все так же продолжает спрашивать:

“Чем я хуже тебя?”

Публика безмолвствует на этот вопрос. Я заглядываю под среднюю полку, пять человек, по-видимому рабочих, тесно жмутся друг к другу.

“Ану, хлопцы, потеснитесь, ребенка уложить надо”.

“Тм. Еще уложить? Тут хоча б сісти де було”.

“Ничего, потеснитесь”.

Один, по-видимому, совестнее всех, уступает место:

“Пусть малыш спит. Пошли, ребята, в тамбуре покурим...”

Едем. Елена сидит... Юра спит, я стремлю в проходе, опершись руками о полку. Проводник, слышно по говору, — львовский. Это юркий, маленький человек, движется по проходу, разносит плацкартным постели, непрерывно повторяя: “Прошу, прошу...”

В Дубно вагон освобождается, ехать стало легче. Во Львов приехали в 11.30 дня, поезд на Каменку идет в 7 часов вечера. Очень весело... Ждать поезда не хочется, едем на автобусную станцию. Юра спрашивает: “Папа, куди ми їдемо? В Полтаву?” О счастье. Через 10 минут уходит автобус. Погружаемся. Два часа блювотной тряски, Юрик вцепился в сидение, нет сил оторвать, глаза сонные... Наконец Каменка... Вот здесь и сажу. И пишу тебе письмо...

Теперь вот что: ты, братец, не стесняйся и пиши, как живешь, а главное проэкспериментировать, когда тебе всего нужнее будут деньги. В начале месяца, в середине или в конце. Деньги тебе я высылаю буду по твоей просьбе; когда захочешь, пока больше 100 в месяце не могу. Первый куш отхватишь, по-видимому, числа 15—20, может быть, и раньше, постараюсь раньше, потому что знаю, денег у тебя сейчас или нет вовсе, или очень мало. Ты пиши, ничего от меня по скрывай, пожалуйста, а то я тебя знаю: надуешься и будешь молчать, а то, чего доброго, сошь грузить на вокзал попрешься.

В Шиловку еще не писал... Напишу на днях. Вот характер: обиды прощаю, но забыть никак не могу...

Пиши, пожалуйста, подробнее о своей жизни и впечатлениях. Помни, что письма — это хорошие упражнения для будущего литератора, очеркиста, коим хочу тебя видеть и верю, что что-нибудь эдакое из тебя получится, только, душа моя, учись прилежно, приглядывайся, принюхивайся...

Толкачевку знаю, жил в 29 корпусе. А внизу — Журавлевка. Да, ночью в огнях, красиво. Правда? Прости, Гриша, я сегодня сильно устал и, вижу, довел тебя до чертиков своей “предлинною хворостиною” слов.

Жму руку.

Григорий Г”

“Неисправимый брат мой!

С верой в человечество и непогрешимость пресвятых дев ожидал я от Тебя, о великий Моурави, длинного письма; не дождался и, убедившись в том, что лучшее средство самоискупления само искупление, взялся за перо, дабы не виновным быть в предолгом молчании. К этому побудило два обстоятельства. 1. Погода надворе прегадка: дождь, сырость, слякоть... Пойти некуда. По стеклам окон чьи-то слезы текут... Одним словом, в такую погоду пишут предлинные письма всем родным и знакомым; пропивают всю получку до копейки; поэты садятся за романы в стихах; драматурги сокращают монологи и вынынчивают мысль о самоубийстве, ибо пьеса не идет-с. Ни один театр не принимает-с. Поелику я прозаик, то сел за письмо. Это первое обстоятельство резюмирую: погода. Второе. Не дольше как “вчера” видел тебя во сне (ей-богу, не вру) в виде тореадора в схватке с черным быком. Вместо красного плаща на тебе был обыкновенный “лантух”, к тому в нескольких местах рваный. Отсюда я сделал вывод, что ты болен, следуя убеждениям бабы Базарыхи, которая говорила: “Приснилась мені, сусідоньки, чорна корова. Я за нею, а вона на гатку та реве-реве. Коли ж воно з Василем погано: оженився”.

Вот, после вступления, так сказать, экспозиции, перехожу к главному. Почему от тебя ни слова о каникулах? Где и как ты их провел?... Паче всего — здоровье береги, чижик тебе его не разыщет, коли потеряешь. И вообще, что за мода молчать и ни слова о состоянии своем? Непоправимый лентяй. Ну, хватит. Разругался.

Новостей у меня особенных нет. Арбу с романом “пхаю” дальше... На днях был во Львове на совещании писателей. Три дня. Жил в гостинице “Львов”. Сам в комнате. На совещании подводили итоги творческих дел за два года. Все нормально...

Получил письмо с Донбасса от Коленского; паренек он, видимо, весьма здравого смысла, литературу любит и, что печально, понимает. Непонимающим литераторам значительно легче. Увидишь — извинись от меня, ведь я не ответил на его письмо. Занят был очень. Но напишу. Ведь там идет речь о некоторых общих наших знакомых...

У меня приятная новость: я получил московскую “Литературную газету” с докладом Тихонова на пленуме писателей 13 февраля о состоянии и задачах л-ры; между прочим, с этой высокой, всесоюзной трибуны вспоминает докладчик и обо мне. Ищи на 3 стр. вверху, первая колонка. В “Лит. газете” 15 февраля на первой странице жирным шрифтом найдешь

заметку: “В Союзе писателей”. Там сказано, что будет, дескать, организована творческая встреча с писателями Львова и Ужгорода. На эту встречу вместе с группой львовских товарищей 8 чел. поеду и я. Это будет с 5 по 15 мая. Потом мы из Москвы поедем, кажется, в Ленинград. Дальше: повесть моя должна выйти в издании на рус. языке, в из-ве “Советский писатель”, с которым я веду активную переписку. Между прочим, повесть уже переведена на русск. язык, с переводом я ознакомился, одобрил и отослал в Москву, как известили меня буквально на днях из Москвы, повесть также рекомендована в ж-нал “Молодая гвардия”. И еще — какой-то Юрий Косач из мира кинематографии прислал письмо с желанием экранизировать повесть. Как видишь, “скубуть” меня хорошенько, что с этого выйдет — увидим.

Одно меня обидело — что Тихонов относит меня к “молодым”, это я считаю для себя чуть ли не пощечиной, потому отращиваю бороду, дабы в таком виде явиться в Москву. Одно хорошо — будут все знать, что есть такой и что-то делает, это хорошо, и газета тут сделала мне хорошую услугу.

Все это, в конечном счете, не суть важно, мне сейчас главное — написать роман. Вот. А там посмотрим...

Пиши мне почаще.

С приветом Григорий Первый”

18.IV.59 р.

“Здравствуй, Гришуня!

Целую тебя в щечку, Людочка!

Я понимаю, что у вас, у студентов, мало времени на письма, но вы все-таки пишите старику, не забывайте, ибо я потом рассержусь и, бог знает, что могу... Та нічого я не зроблю, бо дуже вас люблю, чертенят!

Сейчас я сделал себе небольшой перерыв в работе, ничего не делаю, только читаю, читаю, читаю и даже пишу дневник, что очень редко со мной случается. Первую книгу романа я уже закончил и поэтому “блайдикую”, вторая в черновиках тоже готова, но на днях я ее прочитал и решил писать заново, потому что многое меня не удовлетворяет. Жена говорит, что я каторжник, буквально оттягивает от стола, а я все равно потихоньку пишу, когда она на работе. Она говорит, что вторая часть “все хорошо, не смей ничего делать”, а я делаю и не каюсь: получается лучше. Упрямства у меня хоть отбавляй. А в общем, на лето, как всегда, у меня найдется работа, и огромная, так что не знаю, будем ли мы с тобой, Гриша, ходить на рыбалку. Между прочим, у меня на это лето уже выработана программа. Мы от слов перейдем к дії, к делу, то есть.

1. Мы должны пешком исходить весь наш район, особенно меня интересуют глухие хутора, где я смогу послушать истинно украинский язык, а это для меня очень важно, посмотреть людей, поговорить с ними...

2. Ты должен мне помогать и сам учиться у народа твоего родного.

Известие о болезни дяди, его психологическом состоянии меня потрясло, я очень много думал, написал письмо Наталии Ивановне, жду ответа. В письме я убеждал, что все будет хорошо, и я сам в этом уверен, что все будет хорошо, ибо еще не было случая, чтобы болезнь могла сломить наш род. Мы десятижильные, так що хай Ониська лізе в записок.

На днях я закажу телефонный разговор с тобой и Людой, из которого я хочу узнать, как ты живешь. Пиши, что тебе нужно, я помогу. Мне кажется, что у тебя плохо с обувью и рубашками. Пиши, чтобы я знал, стесняться нечего.

Роман, первая часть, еще у меня на столе, я его правлю, но из трех редакций я получил приглашение отослать его. Но я держу. Пусть отлежится. Какая его судьба будет дальше — посмотрим. Я потом вам напишу.

Еще раз целую и прошу писать мне письма чаще. Особенно прошу Люду. Ну и тебя, конечно, Гриша. Пишите, скучаю за вами.

Григорий Тютюнник

7

Взимку 1960 року мені випало побути разом з Григорієм у Кам'янці-Бузькій близько трьох тижнів. Олена Федотівна, дружина Тютюнника, була саме у від'їзді, й ми господарювали вдвох: я допомагав йому, як умів, правити переклад першої частини "Виру" на російську мову, він мені — готувати їсти для нашого "куреня", як ми весело себе називали. Ще на службі, маючи не одну можливість побувати в черговому (та й позачерговому) наряді на камбузі — флотській кухні, я набив руку трохи куховарити, принаймні знав, що за чим кидається в борщ... Отож уся "тонка" кулінарна робота випадала на мою долю, а Григорій узяв на себе "загальне керівництво" — показував, де і що брати в погребі, як користуватися газовим балоном тощо.

Жив він тоді в двоквартирному будиночку по Шевченка, 13, на другому поверсі. Був цей поверх схожий чимось на мансарду о двох невеликих кімнатах та з комірчинами по боках. У кімнатах вітряними зимовими днинами стояла холодна, і, чи то мені тепер видається, чи так воно й насправді

було, усе там рипіло: східці дерев'яні вузьенькі, що вели на другий поверх, підлога, навіть комірчини... З меблів найдужче впомку великий розтовчений диван, обтягнутий червоним оксамитом, коли б чи не дореволюційного ткання, та велике дзеркало з жовтими плямами по краях. Адаже Григорій приїхав до Кам'янки-Бузької, за його словами, маючи лише старенький чемодан з книгами та єдиний, місцями вже позашиваний костюм. До того ж учителювати йому довелося недовго через рану та операції, літературні справи з тієї ж причини ледь посувалися, а пенсія становила мізерну суму — тридцять карбованців на місяць. Після виходу роману можна було б, розуміється, придбати іншу меблю, але Григорій сподівався незабаром одержати квартиру у Львові, тому в мансарді все лишалося так, як за скрутних часів.

Працював Григорій за невеличким хитким столиком у спальні. Тут-таки висів портрет М. Шолохова за робочим столом і з ручкою в пальцях. Якось, помітивши, що я розглядаю портрет, Григорій сказав: "О, то мудрий вьошенець. Великий знавець свого народу".

Мова переказу в багатьох місцях не задовольняла Григорія, і він працював над ним з ранку до вечора, переробляючи заново цілі сторінки, шукаючи відповідники до окремих слів та ідіом, і гукав мені з спальні на кухню, щоб шукав і я. Але частіше обходився сам, або за допомогою словників, або пригадував прозові чи поетичні тексти з російської класики, яких знав напам'ять чимало.

Опівдні ми сідали снідати й обідати разом, і Григорій на всі боки вихваляв мої кулінарські здібності, обіймав за плечі й ніжно вмовляв кинути філологію та перейти на шеф-кухарі... Або обіцяв лагідненько:

"Я тобі, братику, за такий смачний обід завтра кльош так напрасую, що як муха вдариться з льоту об складку, то й голову розсіче. Ось побачиш!"

До речі, кинути філологію він радив мені не тільки жартома, а й цілком серйозно кілька разів. "Чого б тобі не стати істориком або лікарем? Прекрасна професія — лікар".

Це слово — "лікар" — вимовлялося з якоюсь особливо благородною інтонацією. Він і сам непогано знався на медицині, міг вести цілком професійну розмову з лікарями, і один з них, наш земляк, шилівець, якийсь запитав у нього здивовано: "Звідки в літератора таке знання медицини?!" — "Теорія і практика — велике діло", — напівжартома, але з сумом в очах сказав Григорій. Адаже він вилежав у госпіталях не місяць і не два...

По обіді ми йшли на прогулянку — або до саду шукати опалі пізні яблука в листі під снігом, або в старий чудовий парк недалеко від будиночка (Григорій казав, що в тому парку народився не один розділ “Виру”), або на леваду, до Буту, який чорнів згори звивистою смугою — ще не замерз.

Та найлюбішими нам були вечори, коли ми гомоніли в мансарді, не вмикаючи світла, притулившись спинами до теплого кахляного комина, в якому затишно, по-сільському, потріскували дрова, а по стінах шастали червоні відблиски од полум'я.

А бувало, Григорій раптом запропонує весело:

— Знаєш що, давай проведемо збори з Кольвахом! Ти — Кольвах, я — представник.

І починалося.

Я йшов до дверей, підпирав плечем одвірок, розстібав рукави сорочки й зашивав у них руки, мовби вони мерзнуть, — так дід Кольвах завжди слухав збори в колгоспній конторі. А Григорій клав на стіл стос книжок, хапався за нього з обох боків, як за трибуну, і урочисто прорікав:

“Дорогі товариші! Наш робочий клас і трудова інтелігенція з величезним ентузіазмом...”

Далі йшла імпровізована промова. Мені, “Кольвахові”, слід було слухати її, дивлячись у підлогу, покивувати головою і весь час мудрацько посміхатися самому собі.

“А у нас що? — розпалювався “доповідач”. — А у нас ні одного справного воза, двигун і досі в МТС на ремонті, у молотарці пурхають горобці, як у драній клуні, понімаєш, а на молочарці систематично крадеться обрід, замість того, щоб іти в корито свиням!...” У конторі гнітюча тиша, всі слухають, похнюпивши голови, і раптом, коли доповідач зробить паузу, “Кольвах” од дверей, не піднімаючи голови й не виймаючи рук із рукавів, питає:

“От ви, товаришок, сказали: робочий клас, трудова інтелігенція... А хто ж ми такі?”

Тут доповідач мусить якийсь час ошелешено дивитися на “Кольваху” — у Григорія це виходило неповторно: опуклі очі його нерухомо втуплювалися в “старого” і пронизували його наскрізь довго-довго — і нарешті повільно так, з наголосом:

“А ви, дедушка, — селяни!”

“А-а... селяни, та й годі!... — якомога скептичніше казав “Кольвах”, кивав головою і мудрацько посміхався сам собі, не одриваючи очей од підлоги. — Чуєш, селяни... Так-так...”

Потім ми мінялися ролями. Причому роль Кольваху залишалася такою ж, а доповідь повторювати заборонялося: імпровізуй!..

В один з таких вечорів я й наважився сказати Григорієві, що хотів би прочитати йому своє оповідання. Я знав, що він не охочий вести вузьколітературні, професійні розмови, принаймні зі мною, і не раз казав: "Сам, сам докопуйся до свого джерела. Творчість — діло таке: тут ніхто нікого не навчить. Флобер учив Мопассана? Ні й ні! Він тільки підтримував у ньому бажання писати і то досить скептично. Так що — сам пнися. Тобі ж на користь буде".

Крім того, мені не забулася одна прикра розмова, що пригнічує мене й досі — така безтактна вона була з мого боку.

Сталося це в Шилівці, невдовзі після того, як журнал "Жовтень" опублікував першу частину "Виру". Григорій приїхав до мами на відпочинок, я — на канікули. В перший же день ми зустрілися смерком на мосту, по дорозі один до одного. Йому, звісно, хотілося почути моє, бодай незріле, слово про роман, і він по якомусь часі спитав:

"Як тобі мій "Вир"?"

Я похвалив — і похвалив щиро, але вийшло це в мене мимохідь, біжка, як щось саме собою зрозуміле. Так лоша тицьнеться губами в шийку лошиці-мами і знову вскоки та вбрики по луку... За хвилину я вже виповідав йому своє захоплення Ремарком, якого саме прочитав: здається, то була "Тріумфальна арка". А на додачу ще й вигукнув:

"Отак треба писати!"

"Всім?" — байдужим голосом глухо спитав Григорій.

"Всім! — сказав я гаряче. — Особливо українцям, бо в нас не пишуть, а розмальовують. А де психологізм? Де інтелект?"

Григорій довго мовчав, так довго, що я встиг обидитися на ту його мовчанку й хотів уже "гордо піти", як він сказав:

"Ремарка я теж читав і шаную його... Може, комусь (він таки добре натис на "комусь") навіть хотілося б полюскотати нерви інтелігентній публіці, дати їй інтелекту калорійну порцію... — Тут він зробив довгу паузу. — Тільки хто ж буде писати для цих людей? — і кивнув на село. — Для них і про них. Ремарк?"

Того вечора ми ще довго ходили селом, розмовляли про всяку всячину, але по його голосу, інтонаціях, децю холоднуватих, відчужених, я зрозумів, що зробив дурницю...

На мою пропозицію прочитати оповідання Григорій недоволено, як мені здалося, глянув скоса своїми чорними, як графіт, зіницями й сказав:

— Якщо ти вважаєш, що воно вдалося, давай, а якщо ні — переробляй, доки вдасться, або кинь і заходжуйся коло іншого. Напівфабрикатів не читай.

Я сказав, що не знаю, вдалося воно чи ні, але набридло, отогидло так, що я, мабуть, його викину.

— О! Тоді давай,— враз пожвавішав Григорій.— Раз набридло, значить, там щось є!

Я витяг з-під покривала на дивані захований там свій гіркий опис і налагодився читати: одкашлювався, мацав сторінки, почувуючи себе, як сільський допризовник перед військкоматівською медкомісією.

Але Григорій, на моє щастя, сказав:

— Ні, ні, я на слух не беру. Сам прочитаю.— Забрав з моїх рук пожмаковані аркуші й пішов до спальні, причинивши за собою двері.

За ті півгодини, доки він читав, я пережив два гострих бажання: одне — діждатися вироку, друге — втекти. Але ж як утечеш: приїхав по-студентськи, маючи гроші тільки в один кінець.

Аж ось двері спальні рвучко розчинилися і в них став Григорій.

— Є!— вигукнув він гучним баритоном і потряс над головою паперами. Потім сказав спокійно-діловито: — Сідай за стіл, будемо працювати. Обережненько так, ніжнесенько, щоб з водою не вихлюпнути й рибину.

Ми зсунули стільці, притулилися голова до голови, і Григорій прочитав перше речення.

— Так?

— Так.

— А як без оцього слова?— Кресь олівцем — і речення одразу зазвучало по-новому, так, як я й хотів би його написати, та не зумів.

— А оце навіщо? Отуто крапочку давай поставимо. Давай? От-так. Тепер читай!

Він збуджено сапав у мене над вухом, лоскотав щоку звислою чуприною і воркотав баском:

— Тепереньки, як казала баба Вушкалка, оце речення читай. Що тут зайве? Оце? Пр-ра-авильно, Хтудулячко ти мій дорогий. Далі.

— Стривай,— сказав я, коли вже змокрів, хоч у кімнаті було таки прохолодно.— Ти скажи про загальне враження. А так длубатися в кожному реченні — зненавидіти можна.

— Е, хлопчику мій малий, оце тобі й є чорна письменницька робота, катувальниця наша і радість. В реченні — все. Загальне враження починається зі слова, речення, навіть розділових знаків. Якщо ти зайвим чи недописаним словом скалічив речення — ти скалічив і настрій твору, а разом з ним — загальне враження. Так що — вперед, не огинайся.

До півночі оповідання було прочитано. По реченню. Ми встали з-за столу радісні, схвильовані, як розгарячені коні, ходили один за одним кругом столу, і Григорій гув натхненним баском:

— Молодий Чехов писав Григоровичу, старому патріарху, що намагається не потратити на оповідання дорогих йому образів і деталей, береже їх для чогось іншого. І кається. Правильно. Писати треба так, наче пишеш останню свою річ у житті. Викладайся весь: слово, настрій, образ — все віддай, що виплекав. Настрій у тебе є. Треба працювати над словом і образом — новим, об'ємним, точним. Пам'ятаєш у Гоголя, в ремарці до "Ревізора": "Аяпкин-Тяпкин, судья, человек, прочитавший пять-шесть книг, потому несколько вольнодумен". Одне речення, а який образ! Це вже цілий тип! "Несколько вольнодумен"... Після п'яти книг!..

І ще. От ти пишеш по-російськи... Ну що ж, як воно вже так склалося, пиши. Тільки знай, братику, мова — душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову, сиріч душу? Ти обов'язково зайдеш у цей тупик і потупцяєш назад, шкодуючи, що змарнував стільки часу. Тоді згадаєш мене!.. — І закінчив по довгій мовчанці: — Так що шукай, Параско, онучі, дорога далека, сказав би наш милий дядько Филимон. За сим і віддамося об'ятіям Морфея. Лягай відпочинь, бо я тебе сьогодні, мниться, трохи давнув..

А другого дня стався випадок, який і досі стоїть у мене ввіччю і болить.

Погода зранку була пречудова: білів сніг у далеч, за чорний Буг, сяяло сонце, омела на деревах — як гайворонячі гнізда, а тиша стояла свята. Ми вирішили, що сидіти в такий ранок у хаті гріх, позичили у школі лижви й рушили садом на леваду. Попереду був крутоярець, і Григорій по-хлоп'ячому весело, аж зухвало вигукнув:

— Ну, моряк, держи свій кльош, зараз атакуєм отой трампайн!

Стали поруч, зіпершись на палиці, прикинули.

— Не боїшся? — вже серйозно спитав Григорій. Я одказав, що на Далекому Сході спускався з сопок, хоч це було й давненько.

— Тоді — вперед!

Я відштовхнувся перший. Летів метрів чотири в повітрі, широко розкинувши руки, потім приземлився на одну лижву, та ще й ліву, а права задерлася ніском угору. "Зараз упаду", — подумалося, і в цей час почув, як позаду стукнулися лижва об лижву, клацнули палиці..

Коли я підвівся — таки не витримав на одній нозі — й оглянувся, то побачив, що Григорій стоїть похитуючись, округло розкинувши руки, чуприна в снігу і з-під неї — очі... Я подумав, що він жартує. Таку позу — голову вперед, руки (а вони в нього були, як у тата, дужі, могутні) розведені, як у борця, — він прибирав тоді, коли вдавав Тараса Бульбу:

“Ану лишень підійди, синку!”

І я засміявся. З його пози, снігу в чуприні, з того, як зухвало ми кинулися брати трамплін, а тепер отак острамилися.

Коли підібрав лижви й підійшов до Григорія, він уже тримався обома руками за груди, і в очах його було стільки чорного болю й страждання, що мені, здається, до хрускоту стисло горло... Він упав грудьми.

Я підхопив його й свої лижі на плече і хотів узяти його під руку, але він прохрипів ледь чутно:

— Нічого, нічого, я сам, — і, ледве пересуваючи ноги, рушив до садка.

Потім до нього повернувся голос, і він все казав мені через паузи:

— Ти йди, йди... А я помаленьку собі... Ти... злякався за мене? Йди, йди... Я якось помаленьку доб'юся...

То була передостання його зима.

Щоліта Григорій приїздив у Шилівку на відпочинок, хоч відпочинок то був дещо умовний, — у селі йому, либонь, найкраще працювалося, надто під осінь, коли його товариші роз'їжджалися після відпустки. Тоді він сідав за машинку й виконував намічену “норму”. Не завжди, звичайно, виконував. Він не був педантичний ні в чому.

Стало вже своєрідним штампом писати, згадуючи про Тютюнника, що він любив брати машинку в ліс, ставити її там на пеньок і працювати над романом. Це — “поетичне перебільшення”. Ліс од Шилівки не дуже близько, поки дійдеш до нього, та ще з машинкою, папером, харчами, — то й писати перехочеться. Було це, може, разів зо два; ходив, а от чи писалося — не знаю. Здебільшого Григорій працював дома, за хатою, в холодку, де росла бузина й затуляла його од людей, що проходили вуличкою, або в хліві, де лежало паливо й мостилися ластівки.

Одного разу я прийшов до нього раніше, ніж ми домовилися, і почув, що в хліві клаца машинка. Я ліг у дворі на споріші і став ждати, поки він закінчить роботу. Друкував він повільно, з довгими паузами, потім зовсім знишк. Я тихо підійшов до хліва й зазирнув між дверима й одвірком: Григорій

сидів на пеньочку й дивився кудись угору, всміхаючись сам до себе, а в машинці стриміла недодрукована сторінка. Я повернувся назад, але він побачив мене й гукнув:

— Заходь. Я вже наклацав. Дивись, оно які ротаті сидять.

Я поглянув угору. Там над дверима було ластів'яче гніздо, гарненько припасоване до ощепу, а з нього визирало п'ятеро ластів'ят.

— Зараз прилетить їхній тато чи мама й буде годувать ото-го, крайнього зліва,— сказав Григорій.

— А звідки ти знаєш, що саме його?

— Бо вони їх по черзі годують. І ні разу ще не помилились. Я примітив.

Незабаром прилетіла ластівка, пташенята завовтузилися в гніздечку й потяглися до неї роззявленими дзьобиками, але вона погодувала крайнього.

— О, бачив?— зрадів Григорій.— Я ж казав. У них, брат, дисципліна...

Одягався Григорій у селі по-домашньому, щоб можна було й за машинкою посидіть, а як треба, то й по господарству щось зробити.

Івга Федотівна частенько докоряла йому несердито:

— Ти б, Горю, хоч одягся як слід, а то таке — хто зна й що. Люди он понаїждажають, та щодня, дивись, і в новенькому чомусь, і в новенькому.

— То ж люди,— відказував Григорій (тут він прикидався простаком і вів далі голосом діда Федота).— А я, собственно говоря, хто? Бідний "спісователь", як кажуть чехи, ня-а-а... До того ж люди приїхали в гості, а я додому.— Брав спінінг і йшов до річки у стоптаних черевиках та вилялялому спортивному костюмі.

Він любив полювати за щуками. І був невтомний. Ловиться, не ловиться, а він кидає блешню, доки одірве її, зачепивши за корч, або щось піймає.

Якось ми вирушили до річки вдвох. Назустріч трапився відомий шилівський рибалка й сказав:

— Сьогодні, хлопці, діла не буде. Сонячно. Пече...

— Буде,— вигукнув Григорій, потрясаючи спінінгом.— У нас осььо блешня така, що за нею й мертва щука поженеться.

— Ну, дивіцця,— мляво кинув рибалка й пішов собі.

Річка справді була як мертва. Парило так, що навіть жабенята сиділи нерухомо в калюжах поміж купинами. При заході сонця стало прохолодніше. А Григорій усе шморгав та й шморгав спінінгом. Врешті заморився, скривився і пробурчав:

— Може, й правду рік отой мухомор, що не буде діла. Сказав: слухай розумних людей. А ми, можна сказати, пішли проти народу...

І в цей момент учепилася щука, жилку повело вбік, рипнуло вудлище — підсік.

— Є!!!

Щука підкидалася уже на березі в рідкому мулку, коли ми побачили, що зачепилася вона слабо і зараз одірветься.

Я кинувся до неї, упав навколішки і накрив руками, а Григорій зопалу ще раз смикнув вудлище, і гачки вп'ялися мені в долоню.

Коли щуку нанизали на ключку з верболозу, а кров на руці зупинили листочком подорожника, Григорій став утішати мене:

— Нічого, братику, за кров, пролиту через неї,— нашу, хтудулівську, кров!— ми її засмажимо. Ти з'їси серединку, а я, як винуватець, жуватиму хвіст і голову!— По дорозі додому він раптом вигукнув: — От бач, а той пророк казав, що не вплимаєм. Оце тобі — й слухай людей!

Іншим разом ми возили дерево на хату. З луку витягали вільхи на сухе мотузкою, учепившись за неї усім гуртом, а там клали на віз і волами правили в село. Григорій, скільки його не відмовляли, закачав холоші і теж погрузився за нами в луг. Залягали вільху, стали зрушувати з місця, вигукуючи всі: "Газ-два"... Григорій смикнув раз, удруге... Тоді ухопився рукою за спину, зблід і одійшов убік. Усі ми стали, кинули вірьовку й мовчали. А дядько Филімон Васильович (він саме приїхав у відпустку з Донбасу) розсердився й сказав: "Іди, Григоре, до біків. Тобі ж казали, не треба". Григорій винувато всміхнувся і побрів, покашляючи.

Коли ми притягли вільху до воза, він уже стояв коло волів і щось записував. Чоловіки сіли перекурити, а Григорій кликнув мене й сказав, кивнувши на волів:

— Дивись...

Вони ремигали, а вітерець зривав із їхніх губ слину, і вона тоненькими нитями летіла за ним понад травною. Григорій витяг із кишені записничок і прочитав: "Слина з бичачої губи летить за вітром, як осіння павутина", — правда ж, добре?"

Ця деталь, виписана точніше, зустрічалася мені потім, як і багато інших, знайомих уже, у "Вирі".

Часто запитують, як мислив собі Тютюнник закінчити "Вир", якою мала бути третя книга, яка доля чекала на того чи іншого героя і т. п. Відповісти на це питання й авторові було б важко, бо навіть те, що добре продумане наперед, часом

ламається, відкидається геть або міняє русло уже в процесі писання. “Не туди повернуло, куди думалося,— казав інколи Григорій.— Але це добре, це означає, що герої мої живі, не слухають мене, а йдуть, куди їм треба”.

Чи були ще якісь задуми у Григорія, крім “Виру”? Безумовно. І не один. Адже він, по суті, лише почав своє літературне життя.

“...За роман ще не брався,— писав він мені в одному з листів,— після Шилівки. Руки вже сверблять, біси щипають за боки і зловтішаються, що я їх не можу прогнати, так що в недалекому майбутньому засяду. В голові кругиться сюжет для нової повісті, ах, як мені хочеться взятися за неї, який матеріал, скільки в серці почуттів, а в голові думок, та от... роман, треба писати роман, а повість убік, потім, пізніше. А в ній така природа, цікаві люди (уже окреслив гарненько п'ять фізіономій), і почуттів, скільки почуттів... І місяць, і грози степові, і річка, і опішнянські гончарі, і гм... гм... горе людське... Так. От як...”

Восени 1960 року помер наш мудрий, веселий і добрий дядько Філімон Васильович. Григорій не зміг приїхати на похорон: він захворів. Не стало дядька — і ми відчули себе осиротілими... Поняття роду ніколи не було для нас формальним.

Рівно через одинадцять місяців я одержав від Григорія такого листа:

“Трицьку!

Було б дуже добре, якби ти приїхав до Харкова, влаштувався з житлом, “замельдувався” в деканаті та й повернувся в Шилівку ще на тиждень. Вигадай що завгодно, аби вирватись...

Григорій Тютюнник

25.VIII.1961 року”.

Через годину того ж дня я дістав телеграму:

Григорій помер...

На столі в його кімнаті лишилася рівненько складена в потертій панці друга частина роману “Вир”.

Мудрий скарбничий — пам'ять людська. Вона зберігає часом звичайні собі, нічим не примітні з першого погляду бувальщини, наче знає: настане у житті людини такий час, а може, така мить, що вони оживуть знову, осяються промінням почуттів і винагородять її поезією, ім'я якій — спогад.

Спасибі ж тим, хто дарує нам щастя добрих спогадів.

...Тоді ми вмовилися не розлучатися до світанку і зустріти

зорю посеред мосту, де не раз простоювали, злігши грудьми на перила, до самої півночі. Потім прощалися, і Григорій казав: “Ходімо вже, Грицьку, проведу тебе до кінця мосту, та й по домівках”.

У кінці мосту знову прощалися, і вже я казав йому: “Ходімо ж, тепер проведу і я тебе до кінця мосту”. І так, бувало, довгенько проваджуємося. Тоді засміємося зі своїх витівок і почимчикуємо у протилежні від мосту боки: він до своєї хати, я до своєї.

А то сказали собі: стоятимемо до ранку, поки люди в селі заворушаться. Тихо було, тепло, зорі світили. Над річкою здійнявся туманець, парило од води, пригрітої за день, бо річка мала, мілка, напивається сонцем до самого дна — аж мул теплий.

Село вже давно спало. Дудукав деркач у лузі — без нього літня ніч на Ташані, як і не ніч, а просто пільма. Очерет мовчав. Риба не скидалася. І все ж у річці час від часу щось пласкалося. Далеко чорніли соснові бори — один коло млина під хутором Лейбівкою, другий коло Дубини — лугового закутка. А Байрак, лісок невеликий на Беевій горі, тільки вгадувався, як марево.

Ми розкошували мовчки й курили. Цигарку за цигаркою. Бо курилося і мовчалося. Звечора находились: Григорій водив мене понад річкою — із сиво-зеленими капустами в березі, головатими та листатими соняшниками, розкішними кущаами кропу та густющим помідорячим огудинням, що виганяє вгору вище колін, а помідори родить дрібні та пізні, — водив і розказував, з яких місць писав картини й епізоди у “Вирі”.

— Отут Оріся прала, — став біля осокора, що вийшов корінням із землі побіля стовбура і гріє його на сонці. — На тому корінні, при самій воді, лежала широка вербова дошка — кладка.

А он там, під тим боком, топився у вирі Тимко. Колись тут, кажуть, заворіть була і глибочина. Тепер немає...

А оцією стежкою Оксен до колгоспу ходив. Тільки я її повернув трохи, як писав...

Тепер, стоячи на мосту, над туманом, у теплі, що ним дихала Ташань, і тиші, бачив я і те горbate осокоряче коріння — звичайнісіньке собі коріння, місцями обчовгане чобітьми, місцями зеленкувате од моху; бачив кладку — непоказну, тріснуту з одного кінця вербову дошку; і стежку бачив у старому жилаволистому подорожнику та притоптаному батожазчі гарбузиння, що виповзало на неї грітисся... Скільки у нас на Україні тих кладок, дикуватих стежок, осокорів, скільки

маленьких річечок, що ніби й не тече в них вода, а спить... А скільки старих печищ, вирв на місці колишніх хат, що полетіли у війну в небо, як-от наша, вирвані з корінням, і ростуть тепер на місці колишніх порогів, через які нас уперше в житті пересажували мама і тато, виводячи надвір, на білий світ без вікон, бур'яни або скалічені вибухами у зародку вербички, що так і не розрослися, лишень викидають щовесни усе нові й нові пагони...

А скільки у нас на Україні Оксенів, Орись, Тимків, Гречаних, Дорошів...

І все те, і всі вони бачені, знані. Але не всі відкриті, не всі виростають у честь, поезію і славу народу. Бо щоб вирости їм у поему краси, поему щастя і горя, радості і смутку, треба, щоб почалися вони з серця доброго, люблячого, самовідданого... Мало — бачити. Мало — розуміти. Треба любити.

Немає загадки таланту. Є вічна загадка Любові.

ЛИСТУВАННЯ МІЖ ГРИГОРІЄМ
ТА ГРИГОРОМ
ПЮТЮННИКАМИ

Ой Грицьку, Грицьку, ой, бідкається по тобі реміняка!

Як же це так мовчить та й мовчить, ніби в рот води набрав? Чи очманів уже від тих "ігреків" та "зетів", чи, може, яка ко-саста мара тобі голову замакортететила? Чи, може, образив-ся на мене за якусь дурницю, то говори та лайся, це значно краще, ніж мовчати і тримати наді мною "дрецарівську бин-дюгу" (примітка: у новій енциклопедії цей вираз замінює старий термін "дамоклів меч").

Пиши, Грицю, про все-все. Дуже скучив за твоїм словом. Чи ти робиш записи дядькових афоризмів? Обов'язково роби, хоч трохи. Дядькові скажи, щоб не гнівався на тебе ні за що. Тітку поцілуй за мене, Вірусю (двоюрідна сестра.— Р. М.) та-кож. Про себе: сиджу, читаю всяку нісенітницю, що надсила-ють молоді й старі графомани (категорія людей, яка, вирячи-вши очі, безсоромно лізе в літературу), і хоч би одне слово схвильованої правди життя, хоч один образ нашої прекрасної людини! Де там, цілим плавом лаж іде, аж нудно від нього, брате.

Цікаво, чи є у вас бібліотека і чи маєш можливість читати "Жовтень"? Ти мені про це обов'язково напиши. Якщо скрут-но буде дістати журнал, то я надсилатиму ті номери, де буде що-небудь цікаве...

Літературні справи мої рухаються вперед. Хай живе!

Обіймаю і міцно тисну руку

Григорій Пютюнник

14 лютого 1956 р., Львів.

22 липня 1957 р., Харків.

Доброго дня, Гришо!

Вже за адресою ти можеш визначити, що я перебуваю в гуртожитку, з чого безмежно радий. Вартість його за 37 днів становить п'ятдесят карбованців. Це добре. Постіль я взяв дар-менно: мені видали все потрібне. Повідомаю ще одну втішну для тебе і радісну для мене новину: німецької мені не скла-дати. Не складають її й історики. Першого буду писати диктант, і ти не забудь записати мене у святці якому-небудь дячку. Справді, запиши раба божого Григорія, який старається во ім'я отця, і сина, і святого духа, а також в ім'я любові до

всякого роду вчення. Був на консультації, розчарувався: надто багато було питань досить дурних. Мовою конкретно займалися мало. Живу поруч із зоопарком, весело, слухаю ревіння левів, тигрів. Ось у цілому вся моя теперішність. Майбутнє попереду, якого відати сам не відаю...

До зустрічі.

Григір

4 серпня 1957 р.

Гришо!

Писати, власне, нічого: життя таке одноманітне і навіть трошечки занудне, що, їй-богу, "хоч сказися". Ну, вчора, наприклад, змайстрували ми з Володею В. по німечній вудочці і контрабандою пішли ловити карасів у ставку. Вони, гади, стрибали, як чортенята в пеклі, а ми лише зітхали і бралися в боки: "Що зробиш, не клаю". Закінчилося тим, що я зламав вудлице, закинув у ліс, з тим і пішли. Оскільки вчора за календарем була субота, то в клубі було кіно і Вітя шкварив на гармошці. Після суботи настане неділя, тобто сьогодні, коли я пишу тобі це своє послання, надворі вітер несе пилюку, з базару їдуть колгоспники, і оскільки я пишу цей лист за хатою в "бузині", то добре чую їхню розмову, яку вони ведуть між собою під неймовірний гуркіт воза по асфальту:

— Ну що? Сторгував бузівка?

— Кий чорт.

— А я за три...

— Е, пішли дощі, подешевіло.

"Я за три" треба розуміти так: він продав поросля за три сотні.

Рибалячи біля річки, зустрів твою матір, вона розповіла, що в суботу хату будуть доточувати...

То як же ти там, брате, варишся у казані? Тобі, мабуть, дуже важко, і коштує це великого напруження. Ти там близько від звіринця, якщо лев буде ревіти, реви й ти, зразу стане легше. Це, звичайно, жартуючи кажу, а взагалі уявляю, як ти зараз паришся, смалиш, нервуєшся і злишся. Згораю від нетерпіння довідатись, як у тебе справа з російським диктантом. Тримайся, Хомо, хоч за ноги, хоч за хвоста, а таки мусиш утриматися. Духом, звичайно, ти не впадеш, вийшов з того віку, але все ж вважаю за потрібне благословити тебе на подвиг ратний братнім бажанням успіху в досягненні заповітної мети.

Привіт

Григорій

Доброго дня, Гришо!

Тепер про моє життя.

Університет для мене — більше, ніж я того чекав. Мої уявлення про нього були викривлені і зовсім необґрунтовані. Тут навчать не тільки помічати, фіксувати певні факти, але навчать і аналізувати їх правильно, без зайвої гарячкості і багатослівного гніву, який мені притаманний. Тут навчать відсівати різного роду полову і все те, що колись здавалося вартим уваги...

Познайомлю тебе з деякими викладачами, яких, може бути, ти не знаєш, і скажу кілька слів про знайомих тобі.

Лінгвістику читає нам Фінкель. Читає блискуче. Літературознавство читає Зильдович, молодий, а вже процвітаючий доцент. Старослов'янську, як і раніше, бубонить баба Вера, як її називають старшокурсники. Сучасну російську мову читає так званий тут "Жора", замдекана. Латинь веде кандидат наук Луцька, низенька, чорнява, рум'яненко жінка. У викладача логіки я просто закоханий. Прізвище його Коломієць. Історію КПРС читає якийсь молодий товариш, читає сухо, нудно. Деканом Колодяжний.

Тепер щодо обраного мною способу навчання. Я не поспішаю зариватися в конспекти з головою. Відвідую літстудію і драмгурток, який очолює артист Биков той самий Биков, який грає Максима Перепелицю в кінофільмі "Доля Марини" і епізодичну роль у кінофільмі "Чужа сім'я" за "Не ко двору" Тендрякова.

Товариш цей простий і талановитий, безумовно, артист.

Сьогодні будемо грати з істориками у волейбол. Вже хлопці прийшли до мене...

22 вересня 1957 р.

Добрідень, Гриціане Тавричеський!

По тому німому крику, який чується в реченнях із вигуками, я зрозумів, що цей місяць ти живеш тільки на "каші", тому найближчим часом ти одержиш від мене підкріплення в сумі сто цілкових. Маю надію на алаха, щоб оберігав тебе од витрат на предмети, без яких можна обійтися. Туфлі — найбільш недовговічна і досить примхлива частина студентського туалету, споконвіку вона рветься, надто посилено на першому курсі, далі стає стійкішою, і, згідно з тією наукою, яку ти зараз так наполегливо вчиш, переходить від кількості в якість — від брезентових до шкіряних. Так що ти заспокоїся — все йде закономірно, так би мовити, логічно. Людина все одно сильніша від туфля, що-небудь придумаємо. Книжки,

які потрібно, купуй — на старість станеш акуратним букіністом у пенсне. Те, що дядько не пише, не дивуйся, він лінивий до листів і надає перевагу усній розмові і, думаю, зовсім байдужий до такого винаходу людства, як телеграф і пошта...

Тепер порада: Биковим захоплюватися не заборонено, однак не забувай про навчання. Ти хлопчик розумний, думаю, що сам це розумієш... Твоє бажання написати гумористичне оповідання досить похвальне і заслуговує всілякої підтримки, бажаю тобі успіху і витримки. Після того, як напишеш оповідання, заховай його подалі в чемодан і нікому не показуй. Через два тижні "вийми" і прочитай. Так кілька разів — поки воно тобі перестане подобатися, тоді воно буде в "формі". Гумор у тебе повинен виходити. Тільки не намагайся в оповіданні смішити. Це повинно виходити само собою. Пришли, я прочитаю. І прошу — без усяких дурних образ. На літстудії раджу прислухатися і зберігати свої судження. Там багато може бути розумного, але ще більше дурного, оскільки — молодь, їм здається, що Щипачов, слухаючи їхні вірші, ридатиме.

От усе. Пиши нарешті докладніші листи.

Закалдикін Старший

7 жовтня 1957 р.

Доброго дня, Гришо!

Доброго дня, Бард!

Доброго дня, брате!

Вітаюся тому тричі, що вже на три листи я не дав тобі відповіді. Якби на те не було поважних причин, то, звичайно, я є велика, причому невдячна, свиня. Але я за цей порівняно невеликий період часу двічі лежав у лікарні. Результат моїх хвороб, слава богу, благополучний, але в живій вазі я втратив 6 кілограмів. Першого разу, до свят, я хворів запаленням легенів, другого разу — вірусним грипом. Разом пропало два з половиною тижні, що, без сумніву, далось взнаки у навчанні. Доводиться наздоганяти. Зараз особливо важко: почалися заліки (перший 16 грудня), із літературознавства — реферат, вже пишу; щотижневі семінари — все це зовсім не вигідно для тих, хто хворів. Одне слово, якщо і не втратив бадьорості духу, то трошечки засмучений. Однак чорта малюють набагато страшнішим, ніж він є. Якось-то воно буде. Зараз найголовніше моє завдання — скласти 30 тисяч знаків з німецької мови, закінчити реферат, підготувати матеріал за "Словом про Ігорів похід" і виступити на семінарі з історії КПРС з тим, щоб одержати механічний залік. Набагато краща

в мене справа з читанням художньої літератури. В лікарні прочитав Стефана Цвейга. Прекрасно пише! Особливість його, мені здається, в напроцуд тонкому знанні людської психіки. Такі речі, як "Амок", "Двадцять чотири години з життя жінки", "Лист незнайомки", "Захід одного серця", справили на мене приголомшливе враження. Скільки драматизму, скільки пристрасті! Взагалі ж герої у Цвейга — це люди небаченої пристрасті і небаченого безвілля, вони злять мене цим своїм боягузством перед труднощами. Якщо ти не читав, Гришо, прочитай. Коли тобі доведеться писати образ зі складною психікою, лексику бери із Цвейга. Вибач, це, здається, повчальність, але я тільки щиро раджу.

Познайомився я в лікарні і з судовою психіатрією, з теорією осудності і неосудності (зі мною лежав юрист), прочитав кілька публіцистичних статей, потрібних мені з програми, прочитав "Швейка". Сміявся на всю лікарню. Згадував дні моєї служби...

Сьогодні 2 грудня, переддень Дня Конституції і дня мого народження. Обіцяла приїхати мама на цей "видатний" ювілей. Мої товариші по навчанню вирішили відзначити мій день народження. Записалося по списку 36 осіб, в десяти нема грошей, а п'ять осіб мене органічно не зносять. Ця п'ятірка — "аристократи", яких я громив у своєму виступі на комсомольській конференції. Я дуже радий, що вони мене не люблять. Від цього презирства до мене з боку стияг мені дуже радісно: значить, я уразив їх! Ура!

Гришо, коли я ввійшов після хвороби до аудиторії, мене зустріли аплодисментами і криком: "Ура! Гриша прийшов!" Мене така зустріч схвилювала до глибини душі. Тут же мені піднесли сюрприз: два томи Твардовського, які випали на мій лотерейний квиток.

Тепер буду відповідати на твої запитання. Ти, будь ласка, не хвилюйся за мій бюджет, він мене задовольняє цілком, тим більше що — ти і сам знаєш — я не з балуваних. Є люди, які мають більші статки, але часто буває так, що в них грошей нема, а в мене є. Те, що я дмуць на тебе за мовби малу підтримку, — передбачення хибне, а просто кажучи — дурниця від початку і до кінця. Я, може бути, справді з дурощами, але любити вмю. А може, і дурущі ці — своєрідне вираження любові, точніше, ревнощів. Можливо, тобі ці рядки видадуться надто зворушливими.

Так, мене дуже зворушує те, що ніхто за цей місяць не надіслав мені, окрім матері (один), а ти надіслав уже три листи... Дядько акуратно висилає гроші і не пише листів. Коли він

довідався, що ти пишеш мені і допомагаєш, він помітно розчулився...

Гришо, я висилаю тобі вірші П. Коленського, мого товариша трохи. По-моєму, він талановитий. Але в нього, мені здається, не вистачає безпосередності. Багато, теж на мій погляд, символізму. Він дуже просить рецензію, Гришо, не порахуйся з часом. Його треба чуїно критикнути. Толк із нього буде, правда?

Гришо, я ще міг би писати дуже багато, але я так втомився сьогодні, писав і читав, читав і писав цілий день. До зустрічі.

2 грудня 1957 р.

Твій Грипр

Доброго дня, Гришо!

Я так давно не писав тобі, що справді не знаю, що й вийде з цього листа. Він, мабуть, буде великий і безладний. Почну з найприємнішого мені і радісного: я склав сесію відмінно і тепер одержуватиму на п'ятдесят карбованців щомісяця більше. Така стипендія, яка вважається в нас "підвищеною", хоч і не дуже велика порівняно із звичайною, однак почесна для кожного студента. Мені приємно писати тобі це тим більше тому, що цей перший успіх коштував мені багато праці і здоров'я, над яким так познушалася моя доля. Я вже писав тобі, здається, що хворів тричі: запаленням легенів, грипом, нарешті, найбридкішою річчю — гострим ревматизмом. Одне слово, провалявся півсеместру. Ось чому мене й радують наслідки першої в моєму житті сесії. Я добре попрацював тільки над тими предметами, які потрібно було складати, але решта... Якщо і в другому семестрі на мене напоядуть хвороби, то весняну я завалю. Врятуй, господи, мене від такої катастрофи. Мене завжди лякає те, що не залежить від мене. Якщо я нітрохи не боявся стрибати через шостий і сьомий, а потім і дев'ятий клас, то сміливість цю породжувала в мені впевненість у своїх силах. За своє здоров'я я не можу ручатися. Заспокоює тільки одне: наш рід завжди відзначався силою і здоров'ям. Ну, досить про це.

Зараз я, на жаль, не маю перед собою твоїх листів, але постараюся дати відповідь на ті твої запитання і положення, які пам'ятаю. Про поета, з дружиною якого ти співробітничав.

Кедріна я мав щастя читати. Я прочитав, зокрема, його "Солдатку". Прекрасна річ! Вражає, просто вражає силою, я б сказав, і драматизму, і оптимізму. Ти читав? Чи, може, нема її в твоєму зібранні? Якщо нема — вишлю. Але "Серце матері"... Що я можу про нього сказати? Те, що окремі вірші дуже

хороші, а окремі нікуди не годяться. Зустрічаються слова, яких не варто було б вводити в мотив цієї балади.

Ти, звичайно, не міг не звернути уваги на цей явний тональний контраст у вірші:

Я пепел его настою на хмелю,
настоя напьюсь и тебя полюблю.
Казак с того дня замолчал, захмурил,
борца не хлебал, саламаты не ел.

Погодись, що підкреслені слова звучать тут так само грубо, як грубо і крикливо виглядала б нитка конопляного каната серед білого шовку.

Взагалі ж про Кедріна можна тільки пошкодувати. Якби він залишився живий, то наша література мала б прекрасного, а можливо, й знаменитого поета.

Твоя рецензія на вірші Коленського справила на наших хлопців сильне враження. Признатися, я сам не чекав, що ти так здорово напишеш, її читали і перечитували, сміялися і казали: "Хороший він, простий і доступний чоловік, твій брат. Навіть те, що написано виключно різко, не засмучує, а навпаки — підбадьорює, тому що відкриває очі на недоробки".

Я сам дуже радий за тебе і від усього серця вітаю тебе.

Коленський читав мені свої вірші ще до вступу в університет. І зараз він надає мені перевагу перед усіма іншими слухачами і критиками. Звідси природний мій потяг дати оцінку його віршам, і вона була. Але сам ти колись писав, що нема заняття важчого і делікатнішого, аніж рецензія на творіння свого товариша. В таких випадках ми боїмося образити, викликати песимізм у творця і говоримо туманно і фальшиво. Точно так само туманно я говорив Коленському про туман у його віршах, але він, очевидно, не зважав на мій критичний лепет і продовжував дотримуватися свого переконання, що у віршах істинно талановитих повинна бути деяка недомовленість. Мабуть, він колись прочитав, що твір повинен примушувати людину думати, збуджувати розум. Я сам про це читав і згоден з такою тезою. Але ж не можна словесну стислість плутати з безглуздими натяками на щось, у чому сам автор не переконаний, що він не пережив до кінця, що ще не знайшло собі форми і тому тільки відчувається, як перший поштовх під серцем завагітнілої жінки. Але Коленський — обдарована натура. В нього нема жодного вірша, у якому б що-небудь не вразило хорошого слухача. Є й такі безглузді рядки, від яких брови лізуть на маківку, думаєш: як ця людина, яка тільки-но блиснула вражаюче свіжою думкою, римою, образом, допускає такі безглуздості?! Але розмірковувати

легше, ніж писати,— факт. Побажавмо йому щасливого шляху на Парнас і поговоримо про свої справи.

Сьогодні я одержав твій лист. Прочитав. Радий за тебе щиро. Чим уважніше я стежу за твоїм рухом у літературу, тим ясніша мені картина цього руху.

Ти хочеш знати, де і як я провів канікули. В Шилівці. Потано пройшли: нудно, одноманітно. Рятувався від нудьги тільки книжками та ще мазюканням хорошого, дорогого для корисної справи паперу. Однак це ще не все, що давало мені відраду. До нас щоденно вечорами приходив “побесідувати” Чобіт. Він, як ти знаєш, допитливий, хоч і занудний. Але з ним мені не було нудно. Двічі ходив до шилівського “кінотеатру”, але там так часто рвуться стрічки і псується звук, що можна заревіти від обурення...

Ну, будь здоровий. Пиши. Цілую.

Твій Григір

20 лютого 1958 р.

10—14 березня 1958 р.

Бій билий хлочичу!

Це я так пишу, що мені заклало “нюхало”. Я одержав твій величезний лист і ходжу цілий день під його враженням, навіть сміявся, де було смішно; був дуже розчулений у тому місці, де мова про твої любовні перипетії, власне, не тільки розчулений, а і ображений, тому що все, що стосується тебе, відгукується боєм і в мені. Але про це пізніше. Вибач мені, що я затримався з відповіддю, лист твій, датований 20 лютого, я одержав 10 березня. Справа в тому, що я зараз не вдома, а в Ірпені, під Києвом, в Будинку творчості для письменників... Що він собою являє? Це кілька фешенебельних будиночків, теплих, затишних, на околиці досить схожого на Зінків містечка, на березі річки Ірпінь, вона така вузьенька, що жаби влітку, мабуть, розташувались на різних берегах, дають одна одній лапку; тече швидко, вода чиста, за річкою соснові ліси і луки, праворуч красивий залізничний міст, через який безперестанку йдуть поїзди. Кожному письменнику відведено окрему кімнату. Моя виходить вікнами на річку...

Кімната, в якій я живу, дуже розкішна, вся в червоному плюші: меблі, стіл, стільці, шпалери; так що я перші дні не міг ходити по кімнаті і лютував, як бик на арені цирку від хустки тореадора; тепер трохи зник, але всі предмети надворі довгий час здавались мені червоними. Тут тиша. Спокій.

Це храм, де створюється література: у кожній келії сидить похмурий "списувач" і пише-пише-пише і думає, що це все ко-мусь потрібно. Зі мною живуть автори різних жанрів.

В. Владко, автор фантастичних романів "Аргонавти всесвіту", "Ідуть роботарі", людина дуже і дуже розумна, в нього дуже цікаві польські журнали, які я беру і читаю вечорами, людина тиха, спокійна і, що дивно, з великими почуттям гумору. Вчора зайшов до нього, а він ходить по кімнаті задуманий, раптом повертається до мене і каже: "Еврика. Знайшов. Слухай, Тютюннику, я придумав феноменально універсальну машину, пишучу, розуміється. Я відштовхуюсь від тих міркувань, що в людині (іде перерахування всіх теорій з електрики) є багато зайвої електрики"...

Автор детективних повістей М. Далекій ("Не відкриваючи обличчя", "Практика Сергія Рубцова") сьогодні перед сніданком постукав до мене в двері, зайшов і каже: "Сьогодні о 6-й годині ранку до вашого вікна підійшов якийсь невідомий чоловік і робив вам якісь таємничі знаки. Хто це був?" Я сказав, що це наш сторож "дід Гордій", якого я пригощаю сигаретами, подаючи їх через квартиру. Я встаю дуже рано, о 6-й годині, Далекій теж, і тому він бачив...

Є один дуже веселий і добрий поет з Харкова Вітя Кочевський, який на "термос (тут усі носять термоси, щоб запастися на ніч гарячим чаєм) каже "булава ірпінця". Людина ця сміється завжди, скрізь і за будь-яких обставин...

Обстановка для праці дуже гарна, і я пишу з усієї сили. Це трошки про мої дні, мій побут, про який, до речі, можна писати без кінця. З класиків відпочиває, точніше, працює А. В. Головка. Він живе в корпусі навпроти. Це дуже мовчазна за вдачею людина, середнього зросту, дебелий, лобастий, очі розставлені широко, погляд швидкий, різкий, руки червоні, дужі, на пальцях краплини "ластовиння", потилиця масивна, обличчя вольове, коротконогий, ходить повільно; в сірому пальті і сірому капелюсі, який носити він не вміє, тому що лоб великий, він натягує його, і він халабудиться. В руках скупий, але також різкуватий, голову повертає швидко, відразу, якщо до нього, наприклад, хтось звертається, курить, цілими днями сидить у кімнаті, бачимся в ідальні, після вечері чи обіду відразу іде до себе, ні з ким у бесіду не вступає, тому, мабуть, щоб не переривати мислення, розпочатою за робочим столом.

Завтра приїжджає Гончар, у якого я був удома, коли приїхав до Києва. Прийняв мене він дуже добре, без усяких "витребеньок", я пив у нього болгарське вино, грався з хлопчиком (три

роки йому), мило балакав з дружиною, старша дівчинка (їй дванадцять років) "музичила" десь у кімнатах.

Потім ми блукали по Києву дуже довго і все говорили, говорили, говорили. Гончар, як я зрозумів, мене любить, і коли мені буде важко в чомусь, допоможе, безумовно. Так от завтра він приїжджає, буде веселіше, вечорами можна ходити до нього на бесіду. Подарував він мені "Таврію" і "Перекоп" з автографом, звичайно. От про моє життя-буття. Пробуду я тут до 24 березня.

Тепер про таке.

Мені дуже приємно, ще ти так добре вчишся і одержуєш підвищену стипендію. Це добре, але уважно стався до здоров'я, не пали, займайся фіззарядкою (середній комплекс). Як ти себе зараз почуваєш? Щодо тональності вірша Кедріна, ти частково правий, а частково ні. "Борща", "саламаты" — ці прозаїзми звучать, по-моєму гарно. Вони відтворюють побут суворого козака, його психічний стан і поруч з "цехінами" створюють колорит степової вольниці. Щодо "пытает" — це українізм, але вжитий він погано, не до місця, тому що в російського читача викликає погану асоціацію: "пытает — мучит". Тут ти правий.

Рецензії ж я справді не надавав ніякого значення, я сів за машинку і надрукував начисто, навіть без поправок, може, там і є що-небудь таке, я не знаю... А те, що вона викликала подив навіть у тебе, я навіть не думав, мене трохи дивує твоє: "Я сам не чекав, що ти так здорово напишеш". Як же ти непомірно мало мене знаєш, Гришуньо, і, мабуть, важко тобі буде і пізнати, тому що я весь час перебуваю у якомусь безперестанному внутрішньому русі, що сам себе не пізнаю; вчора я думав так, сьогодні інакше; вчора писав так, сьогодні по-іншому, і дивно те, що думки приходять зовсім несподівано, я сам дивуюсь їм, я просто в якомусь подиві, начебто їх породжує чиясь інша голова, я весь час удосконалююсь, Гришо, весь час расту, і це якість лякає мене... Мене лякає і те моє швидке просування в літературі, про яке ти пишеш (я туди лечу, як на блискавці), і найбільш тому, що це ж перша річ. У мене голова, звичайно, не закрутиться від успіхів, я не з чутливих дам, але якість ніяково. Вчора я одержав адресовані на Ірпінь два листи, в яких знову просять надіслати в Москву повість у Спілку письменників для обговорення...

Між іншим, справа з романом у мене йде не так-то гладко, а навпаки, дуже важко, є дуже слабкі місця, які я буду перероблять, і є взагалі багато нісенітниць, і це мене дуже заить, і бувають такі моменти, що хочеться все до біса перекресли-

ти й почати писати заново. Хоч товариш, якому я читав, був у захваті і запевняв, що він як критик все схвалює, погрожував писати статтю на зразок "Потай у лабораторіях письменників" і т. д., я сидів надутий, потім звинуватив його в нещирості, він образився, я також, кінчилось тим, що я закрити рукопис і дав собі слово нікого в житті не допускати до таїнств моєї справи, поки все це не піде в друк. Взагалі я сам себе не пізнаю...

Тепер розмова далі: що ж ти, Гришенько, написав у Шилівці? Пришли, прочитаю, сам розумієш, з великим хвилюванням і допоможу, чим зможу. Коленському вітання, підбадьорюй, хай пише, він хлопець, безумовно, талановитий.

Тисну твою лапу. Твій єдинокровний ірпінський козак

Гр. Тютюнник

22 березня 1958 р.

Сподіваючись на те, що ти вже повернувся в свою обитель, пишу на Кам'янку.

Сьогодні прекрасний сонячний день. Пишу на підвіконні з червоного мармуру, воно просторе і все у сонячному світлі.

За вікном трамваї, машини, перехожі. Ось сунеться якась старенька, схожа на знак питання. Вона у ветхому зеленому пальті з обділим лисячим хвостом і в гумових ботах зразка довоєнних п'ятирічок.

В руках у неї згорток, найімовірніше з фаршем. Сьогодні ввечері вона буде смажити на керогазі котлети і варити п'ять картоплин для гарніру. Картоплю вона не буде сьогодні засмажувати: з котлетами піде і пісна.

У неї, напевно, є сини і дочки, давно вже жонаті й заміжені. Іноді вони пишуть їй коротенькі листи і в кожному з них акуратно справляються про її здоров'я та обіцяють вислати грошей.

А от суне якийсь тур в цигейковій папасі "пирогом" і в пальті з дорогого драпу. Руки його в глибоких накладних кишенях. Він іде повільно: гуляє. Цей не думає про те, що на базарі подорожчала цибуля і лавровий лист.

Промайнула якась дівчина в осінньому пальті з низеньким коміром, у який вона даремно намагається сховати від злого вітру свій ніс. В руках у неї пляшка кефіру і скляна банка з соєю в томаті. Це студентка.

От ще одна, типова для Харкова, перехожа з неймовірно гладкими ногами і, м'яко кажучи, талією в сім пудів. У неї рачині очі і горбатий хижачський ніс. Вона тягне за руку восьми-десятирічного товстуна з відкопленою нижньою

губою. Іноді він намагається підхопити на носок грудку землі чи камінець, але гладуха сердито смикає його за руку і щось шепоче...

От тобі вінегрет із перехожих.

Я так само волочусь по запилених дорогах навчання. Ковтаю все, чим мене пригощають, вчусь готувати картопляний суп з однієї води, біфштекс з набойок, п'ю густий чай і палю цигарки і сигарети різних сортів. Чи можна претендувати на більше? Ні, звичайно.

В другому семестрі почали курс античної літератури. Читає його Вербицький, чоловік дуже симпатичний, вражає ж найбільше своєю артистичною манерою читати, точніше, декламувати лекції; він елегантний і красномовний, як Аристотель...

Тепер цілий каскад прохань.

По-перше, вишли мені "Хмарку" (повість Гр. Тютюнника "Хмарка сонця не заступить".— Р. М.) російською мовою, якщо вона вже вийшла. По-друге, перечитай і тодішли "Скрипаля". І, нарешті, найбільш значуще прохання: вишли фотокартку, де ти зображений у сірому костюмі і в "тудуалці". Таку я бачив у дядька. Я тебе дуже прошу: вишли. Засмучу тебе повідомленням: у мене погана справа із взуттям. Повір: мені важко писати цей рядок, але який інший вихід?

До зустрічі.

Григір

Здоров, Грицунь!

Я, звичайно, чекав тебе вранці, що ти зайдеш до мене, щоб потиснути руку і вирушити пробивати головою "науковий" мур, але ти не зайшов, за що я тебе не осуджую, знаючи, як тебе тягло в дорогу... Так. Я оклигав... Осінь. Учора була неділя, приїхав наш сусід Микола, хай йому грець, Чабан. Ходив по вигону з баяном, потім напився, набив рідному дядькові пикку і кричав, що він робить у пожежній охороні міста Дніпродзержинська. Дід Чобіт, що, як завжди, пас на вигоні корову, ехидно посміхався у вусики і підшморкував: "Який тільки й народ настав... розтаку-перетаку",— і знову посміхався у свої вусики. Я був у ваших. Докладно розпитав, що ти з собою взяв, що ні, в чім поїхав і т. д. Нудьга. На роман накинувся пораним левом, сьогодні вжарив аж вісім сторінок. Уривок надрукували. Висилаю тобі його з умовою, що прочитаєш і перешлеш його мені назад, у Шилівку. Читаючи уривки Лю (Тютюнник А. В.— дружина Григора— Р. М.), крадькома стежив, як вона сприйматиме. Війна через мої бідні уривки уявлялася їй слабко, слухала вона їх не з цікавості, а "приличия ради",

але уривок про студента примусив її очі заблищати більш, як звичайно, і в них засвітилася цікавість. Це мене заінтригувало, і було приємно. Мене дуже турбує її здоров'я. Ти там, Гірею Перекопський, дивися за нею пильно...

Скучаю за вами, чорти.

Тупейний художник Перепуло-Гарбузовський.

Ну, ще раз та й ще раз...

1 вересня 1958 р.

Добриденень, Гришо!

З нетерпінням чекав твого листа. Дякую. Одержав. Пропозиція твоя, яка стосується образу старости, зацікавила мене. Я подумаю. Хоча такий образ навряд чи влаштує мене. Я не зможу дати йому те політичне, класове навантаження, яке повинен. Спокуса велика. Подумаю. Мій режим дня: встаю о 8-й годині. Сідаю працювати о 10-й, працюю з перервами по півгодини до 4-ї години. Багато буваю на природі, де так спокійно, добре думаетсяься. Вона чарує мене, любить, і мені так з нею добре. Якби ти бачив, які зараз луки, яке прозоре повітря, яка чиста вода в річці, — осінь усе виполоскала, все таке чисте-чисте. Павутинка літає, ввечері тумани ходять, вранці півні співають. І, говорючи мовою поета-початківця, "і луна, как блесна, ловит ночь на спининг". Працюю сумлінно, справа йде. Уже є 60 стор. Сьогодні 12 число, а я почав працювати серйозно з першого. От і підрахуй.

Приїхав Федір (Тютюнник Ф. Г.— Р. М.). Я йому дуже радий. Вечорами блукаємо і говоримо. Він розумник і людина серйозна. До себе неуважний — як так, написати сценарій і не займатися його долею? Я докоряю йому. За тепле ставлення до мого роману тисну хлопцям руки. Спасибі їм. У твоєму листі відчувається літня лінь до наук. Бери себе в шори. Прощаючись з тобою, був дуже втомлений, тому в'ялий, а тобі здалося бог знає що. Потім я залишився сам, здається, ти розумієш, що мені було сумно. От усе, Гришенько. Написав би більше, але дуже втомився. Голова тріщить.

Вітання усім хлопцям "дванадцятки".

Що чути від дядька? Пиши.

Григорій Тютюнник

12.IX.1958.

Доброго дня, Гришо!

Трудовий подвиг здійснено, і ми знову повернулися до храму. Працювали в Луганській області на самому її кордоні з Воронезькою. Збирали овочі: буряки, цибулю та ін. Під час

роботи виявилось, що ми один одного не знали зовсім. У багатьох довелося розчаруватися, деякі стали примітніші, кращі. За місяць праці познайомилися так, як не познайомились би за п'ять академічних років...

Тепер вислухай одне профілактичне зауваження. Ти зловживаєш, коментуючи майже кожний діалог. Розкрий "Хмарку" на стор. 64—65 і подивись. Там у тебе дев'ять разів вживається: "Сказала Варка", "зареготала Варка" і т. д.

Візьми до уваги. Так не можна.

Пиши, як твої успіхи.

Цілую.

Твій Григор

Добридень, Гриціан!

Нарешті одержав від тебе зразу багато новин... Почну з того, що щиро вітаю тебе з узами Гіменея і бажаю тобі найкращого і найсвітлішого у вашому сімейному житті.

По-друге: вітаю тебе також з гарним оповіданням. Про нього поведу мову. Найкраще в оповіданні — добре вималювані дві людини, це твій великий успіх, Гришо. Зроблено це майстерно, через, здавалось би, малозначні елементи, але в тому-то і суть, що ці елементи під твоїм пером заграли: я маю на увазі одну фразу, яка відразу дає точне уявлення про людину, а саме: "Шия в нього була така тонка, що комір настоббурчувався над нею халабудую". "Стеаринова білизна шкіри" — це так гарно, що якби ти був не моїм братом і я тебе не любив, я у тебе вкрав би цей образ і не зізнався б навіть перед Пушкіним... Тільки от не знаю, чи можна так сказати "брови просвічувала білизна". Тут я проти слова "просвічувала". Чудово, коли Трещагін після невеликого прийому в редактора придирається до хлопчика і каже: "Ні, кричати треба". Це здорово. Адже він злий на всіх на світі. Взагалі коротше: писати ти вмєєш, і так тримати. Хочеться побажати тобі тільки одного: брати для своїх новел конфлікти вартісні, серйозні.

Розвінчати двох графоманів-нездах — це теж, звичайно, справа, але мені хочеться побачити тебе у відтворенні життєво важливих проблем, я думаю, що в тебе також це вийде чудесно. Так що давай, Гришо, вперед, вперед.

Моя роботі посувається. Говорив у видавництві, роман запланували на 59-й рік і вже тиснуть, щоб давав рукопис, я ухилиюся під усякими приводами, "відтягую, час", мабуть, даватиму частинами, от до Нового року опрацюю всю першу книжку, передрукую і дам, хай гризуть її, щоб дали мені спокій, сам же буду дописувати другу. За моїми підрахунками, потрібно написати ще два розділи. Це вже не так багато... Від

Кедріної (Кедріна А. І.— перекладач “Виру” на російську мову.— Р. М.) одержав листа, в якому вона пише, що вже уклала з видавництвом договір і навіть одержала 25% гонорару, а мені щось не чути поки що.

Щодо взуванки — постараюся у найближчий час. Я хочу замовити чоботарям, щоб пошили, та от не знаю, як вони швидко це зроблять. Ну, бувай, тисну вам з Лю лапки.

Григорій Перший

12 листопада (1958?)

Доброго дня, Гришо!

Одержав черевики. Живу! Ноги — як у рукавицях. Спасибі, брате. Справи з моїм здоров'ям погані. Загострився ревматизм, та так, що довелося хлопцям викликати “швидку допомогу”, — серце. Полежав два дні в лікарні і втік, тому що — пекао...

Зараз сиджу вдома. Пишу потихеньку друге оповідання. Читаю словник і збірники прислів'їв. От де мова! Пружина. Лець відпусти — так і дає в зуби...

Що ж це ти, любий, так легко рецензував “Начинающих”? Правда”, оповідання не зовсім переконливе і образи невизначні, але ти все ж таки міг би порадити дещо “корисніше” для мене. Даремно ти обійшовся самими жартами. Правда, мабуть, тобі ніколи, так ти не звертай уваги на мої нарікання. Знай своє.

Від дядька листів не одержував. Грошей також. Так смертельно не хочеться думати, що дядько може писати лише тоді, коли його підстереже нещастя. Недавно приїжджала мати. Привозила картоплю і пальто.

Ти обіцяв приїхати до Харкова.

Чи не зробиш ти таке турне ради мого дня народження, тобто на 5 грудня. Або до Нового року хоча б. Хотілось би побути з тобою. Дуже.

До зустрічі.

Твій Григор

29 листопада 1958 р.

Доброго дня, Гришо!

Я вже у Харкові. Подій за час мого мовчання було стільки, що їх важко помістити на цих тісних аркушах...

Всі ці 5—6 місяців я писав оповідання, про яке тобі сповіщала Люда. Писав, як бачиш, довго і з дивною мені самому затятістю. Окрім того, написав у так званому легкому жанрі “Дорожні та інші нотатки” під рубрикою “З третьої полиці”. Націлювався на міщанство, а вийшло щось жартівливе.

Оповідання на 17—19 машинописних аркушах, п'ять невеликих розділів. Коли бажаєш подивитися, напиши, надішлю.

Як справи твої з романом? Щось зараз критика заговорила про актуальність. Це тебе не хвилює? Дивися. Не виключено необхідності скидати штани, постолы і ну чесати за сучасність, інакше вона не буде увічна твоїм пером...

Отже, ракета обертається навколо сонця, в колгоспі поставили біля ферм три стовпи і засвітили на них електролампи, перегній в поле вивозять трактором, дід Чобіт просив подякувати тобі за фото, на якому він, за його словами, схожий на "турка, що носив на голові рушник", Остапиха купила 129 ночов, щоб покрити хату цинком, і кілька разів на зиму відвозила "Гришунчику" передачу в тюрму (погорів на борошні). Нарешті остання новина: Семен Кал напився і в момент, коли йшло кіно, голосно захропів на останньому дивані.

От щилівські новини.

Прошу узагальнити, аналізувати, синтезувати, типізувати, індивідуалізувати, висушити, вичавити, вкласти ізюминку, скомпонувати навколо неї і, насмілившись, сунути в піч.

А дядько б'є ломакою по дроту: "Як там Григир? Що з його пером? Чи притупилась шабля козацька?" — "Терпіння, — відповідаю, — і ви посивієте від чекання".

Так проходить життя.

Дарую тобі прекрасний образ-гіперболу, якщо він ще не потрапив до тебе в лапи: "Він був такий сильний, що, бувало, як вріже ціпом — так сніп пополам і розлетиться: гузир сюди, а колоски туди. Йй-богу, не брешу". Це я в автобусі зінківському виловив.

Ну, все.

7 березня 1959 р.

Добридень, Григорію!

За цей час, ти сам знаєш, я трудився, і справа з романом іде вперед, але ти все добре розумієш і, безумовно, правий, закликаючи усіх до терпіння. Роман поглинув мене всього, і я навіть не маю часу написати оповідання або нарис, але чорт з ним, досить про це.

Головна подія в моєму житті останнім часом — це письменницький з'їзд на Україні, делегатом якого я був. Бачив дуже багато цікавого, але в листі про все не розкажеш, а от коли ми зустрінемось улітку, тоді розповім про все. На з'їзді познайомився з харків'янами і бачив своїх давніх знайомих: І. Муратова, В. Добровольського, М. Шаповала та інших.

Зараз захопився польською мовою, виписую два польських журнали... Що оповідання пишеш довго — це добре, значить,

добре вийде, сердечне бажаю тобі успіху. Твій пил з дороги "про ціп" запам'ятаю, десь використаю. Дякую.

27.ІІІ.1959

Григорій Тютюнник

Доброго дня, Гришо!

Ти, мабуть, і вві сні бачиш ситуації свого задуму: дуже вже міцно прикипів до роману. Раніше ти хоч і листи мені великі писав, а зараз і на цьому економиш.

Ну, що ж, треба, так треба.

У мене новини погані: дядько наш захворів не на жарт. От із тітчиного листа, якого я вчора одержав:

"Була я з дядьком в обласній лікарні 18 і 19 березня. Одна наша лікарня поставила діагноз: туберкульоз. А в Луганську сказали, що запалення легенів, закупорка бронхів, місцеві затвердіння і міокардіо-склероз серця". Останнє мені здається найстрашнішим. Коротше, з дядьком погано. Ти напиши їм, не порайся з часом, причому якнайскоріше.

У мене справи поки що нічого. Я думаю, дядько буде знову здоровий, але за умови, якщо його лікуватимуть спеціалісти, а не йолопи.

Вітання Олені Федотівні! (Черненко О. Ф.— дружина Григорія Тютюнника.— Р. М.)

До зустрічі.

Григір

Я, мабуть, не все розповів тобі, то кладу тітчиного листа.

6 квітня 1959 р.

25 грудня 1959 р.

(...) Пам'ятаю, у війну дуже часто співали українську народну пісню:

Чорна хмара наступає,
сестра, з братом розмовляє:
"Ой братику, сокі-ло-гонь-ку,
візьми ж мене на зимо-го-вку..."

Ти запрошував колись мене приїздити до Львова на канікули. Не змінив ти цього настрою? Якщо ні, то я з'явлюся до вас днів на десять відразу ж після Нового року. Це не так бажання погостювати, скільки необхідність. Мені необхідно про багато дечого і серйозно з тобою поговорити, реформувати себе, а то — так і революцію зробити.

Мабуть, це трапляється в житті кожної людини, коли виіриває раптом або потихеньку якась кульмінація, яка надалі визначає все наступне в її діяннях.

От і зі мною щось подібне відбувається.

Новин багато, але сповіщу я тобі одну, найближчу: дядькові стало краще.

Ваш Григір

Грицю!

Негайно ж вишли “Толстой про літературу”: дівчата здогадалися, в чому справа, і хоч прямо і не говорять мені, та дивляться косо. Як ти доїхав? Чи нічого ніде не розгубив по дорозі, чи нічого в тебе не “цап-царал”? Як зустріла Шилівка? Я після твого від'їзду блакував день очманілим, нічого не робив, навіть газет не читав. Щойно трішки повертаюся до норми. Учора сажотрус замінив дверці, ті, що я побив, все говорив: “А ось ми їх такою во пригортаєм, і буде пор'ядок”, сьогодні прийде прибиральниця робити в хаті “пор'ядки”.

Погода за Достоевським: дощ, дрібний, настирливий, холодний, глянеш — задки хвицати хочеться.

Одне слово, у кожного свої клопоти. Швидше пиши про шилівські новини, ще раз прошу: не кури, більше бувай на свіжому повітрі, не лізь ні з ким у суперечку, зберігай спокій, а отже, і здоров'я. Що Чобіт? “Клопоти, синок, клопоти”? Да?

Хотів би, щоб у Шилівці була така погода, як ми уявляли: мороз, сніг.

Григір І

28. I. 1960.

19. II. 1960.

Нарешті! Ну й повертався ж ти, братане, зі своїм листом, як ведмідь за горобцями...

В твоєму листі найкраща фраза — це “підвозять корми”. Мені мати писала, що дохнуть свині. Отже, видно, як вони “підвозять”. Що мене обрадувало — гарною мовою ти написав листа. Дивись, розвивай цю рису. Рідну мову треба знати. І тобі пророкую, що ти будеш писати по-українському. От побачиш.

Прислав мені якийсь студент зі Львова свої новели. Я йому їх відіслав і порадив ніколи в своєму житті більше не братися за перо, бо все одно в нього нічого не вийде, хоч би він писав і до другого прищестя.

В Ірпінь я їду в кінці лютого. Точніше — 27 буду вже там. На руках путівка. Отже, пиши на Ірпінь...

Привіт хлопцям.

Григорій Тютюнник

Гришо!

Після смерті дядька я став невимовно самотній. Тому не можу і не хочу більше мовчати. До біса суперечки, принципову нісенітницю і фальшиву гордість. Час мудріший від нас. Тепер я хочу одного: теплого братнього слова. Мені більше не під силу згадувати найширші хвилини в наших стосунках — з болем і мукою за те, що вони не повторяться.

Прошу зрозуміти мене правильно: я не кланяюся і не чекаю зловтішного: "Ага!" Я не здатний на перше, ти — на друге.

Коли був у Наталії Іванівни (тітка— Р. М.), прочитав деякі твої листи. Від них пахне самотністю і якоюсь чи духовною, чи фізичною втомою. В чому справа? Як твоє здоров'я? Якщо будеш писати, зроби це докладніше, не полінився. Буду дуже радий і щасливий.

Писати хочеться багато, але я не знаю, як буде сприйнято мій лист, тому помовчу краще. До побачення.

Григорій

11 квітня 1961 р., Харків.

Р. S. Мені казали, що в 3 номері "Прапора" є рецензія на "Вир". Ще не читав, не знаю. Журналу теж нема.

Здоров, Грицьку!

Кажеш — мій лист з "холодочком"... Можливо. Щось і зі мною таке поробилося: зробився тугий на слово, більше мовчу, що взагалі не властиве моєму "характеру". А листа писати — мука для мене... В Москву треба їхати, якісь правки невеличкі до "Виру", а лінь, я все більше відбрикуюсь, дату приїзду все перенешу та й перенешу. "Вир", II кн., вже готовий, а я не здаю: все підправляю. З Києва Дімаров пише, що я "свиня", що не шлю рукопису (він хоче відредагувати, щоб на літо бути вільним козаком), а я кажу "не гавкай", обіцяю, а не шлю — отак і пересварюємось. Цього року я багато читав різних "літературь" (по-франц.), якби не своя писанина, то тільки читав би і читав. Стельмаха ціню високо... є місця гого! "Марко Безсмертний" (зараз друкується в "Жовтні") — це добра "латата" деяким вузьколюбим. Там є такі штуки, що еге! Взагалі мудра, філософська книжка, написана із невимовним бодем за наш народ, але читається важко. Мова — шедевр. Вчуса в нього. Здорово!

Останнім часом прикумався я до рибки. Вудочкою. Назнав одну степову річечку — жаба перескочить, а рибки превельми досить. Оце смикнув 10 шт. пліточок і вісім пічкурів. Купив собі книжку графа Сабанєєва "Життя й ловля прісноводних риб". Готуюся до літа. На файлівських шук...

Ну як же ти поживаєш? Як Люда? Що нового в житті твоєму? Лист, як бачиш, не виходить: треба особисті контакти підживити зустріччю. Діждемось літа — тоді. А гусака ми "по-скіфськи"?!! Яка була ніч! Яка ніч! От коли ми з тобою найбільше були, з твого дозволу сказати, братами. І я надіюсь, що й будемо. Досить усіляких дурниць. Я їх більше не витерплю...

Жду літа.

Григорій Тютюнник

14. IV. 1961.

ЛИСТИ

ДО ОЛЕНИ ФЕДОТІВНИ ЧЕРНЕНКО

Дорога моя Оляно!

Чого ж це ти, сестро, мовчиш? Вже я ждав, ждав та й жда-ники поїв. Чи не образилась, бува, на мене за довгу мовчанку? Так наче ж не "дольжно б", бо ти знаєш, які ми вайлуваті щодо листів.

Новини: приїздив до мене, вірніше, заїздив Гаврилов. Дуже симпатична, розумна й витримана людина. Гадаю, що він добре напише про Григора¹. Це я вже, здається, тобі писав. А ось у листі він пропонує мені написати Григорову біографію. Я відповідав, що сам цього зробити не можу, бо багато дечого не знаю, а дещо поверхово. Запропонував йому таку операцію: напиши ти, а я, можливо, дещо додам до загальної картини, знаючи те "дещо" з Шилівки, з спогадів, з розповідей Гриця (що стосується ранніх дитячих років) і т. д. Не знаю, як подивишся ти на це діло взагалі, а мені здається, що доброму чоловікові треба допомогти: адже він пише роботу не як людина вільної, "вченої" професії, а, мабуть, ночами.

Вирування критичної думки навколо "Виру" читав, маю ці газети, сліdkую за кожним рядком, що стосується до Гютюнника. Дзюба подобається². Одно погано: дуже він любить словами отакої, отакої... — заплітає косу, та дуже довгу й з вузликами. Немає чіткої думки. Дмитерко на щось закидає... Прямо не говорить, може, з приводу тактовного ставлення живої людини до покійника, а, можливо, з якихось інших міркувань. Мені здається, що він погано розуміє надра "Виру", того й вкленює довжезні цитати, давно і всім зрозумілі й прийняті за програмні.

Московське видання "Водоворот" імію. Сьогодні прочитав, що на 62 р. запланована і 2-га частина³. Це добре, оперативно, та й тираж непоганий, хоча Григор заслужує більшого. А, най буде гречка!

¹ Гаврилов Пилип Трохимович — доцент Сумського педінституту, вчився разом із Гютюнником-старшим у Харківському ун-ті. Автор рецензій і статей про нього. В 1966 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Григорій Гютюнник. Життя і творчість". Готував до друку листи Г. Гютюнника.

² Йдеться про його рецензію на I частину "Виру". "На подступах к эпопее" (Дружба народов.—1960.—№ 2,— С. 242—245).

³ Роман "Вир" (кн. 1) в авторизованому перекладі з рос. мови А. Кедріної виїшов 1962 р. в "Сов. писателе". Обидві книги з'явилися тільки 1964 р. (Вид-во "Худ. лит.").

Мене цікавить от що: як ідуть справи з поезіями? Чи вони ще довго дубка пилятимуть, оті лигоминці, що взялися редагувати? ¹ Далі: як твої фінансові діла? Якщо погані, кріпись: одержу стипендію, то вже ж хоч на бублик пришлю... Боже, боже, хоч би вже скоріше комунізм, щоб не думати про оті клятї гроші! (А ще й атеїзм здав, шибеник!)

Оленко, я знаю про останнє твоє нещастя. Тримайся, серце, бо від клятої долі тікати нікуди.

Пиши ж мені. Вітай Олю, цілуй Юрка ². Пиши, по можливості, густіше. Не хворій, бо тебе спаси.

Твій Гр. Тютюнник

13.III.62.

Рідна Оленко,

ти одержиш мого листа 28—29-го ц[ього] м[ісяця]. То будуть сумні, болючі дні ³. З усією щирістю, що є у моєму серці, поділяю твій сум і твою недолю і не можу знайти жодного слова втіхи, бо сам ніколи її не знав. Та чи й є воно, те цілюще слово! Немає його. Я часто бачу — і особливо в оці вересневі дні — той сумний куточок Львова ⁴, де проз залізну браму гримлять трамваї з живими людьми, а там — тиша і сум, там лише в спогадах таких, як ми з тобою, оживають разом найдрібніші деталі життя тих, кого вже немає. Вийду на подвір'я — таке ж холодне і яскраве сонце, така ж сиренька і холодна земля, листя біля воріт валочком, павутиння на бур'янах — все таке, як було тоді. І зразу ж спогади, як рій. Я боюсь цих спогадів, боюсь знову пережити ті страждання — і не можу перемогти їх: ними повне серце.

Я бачу і чую, як падають каштани там, падають, струшені вітром, і б'ються об тверду землю, дозрілі, червоні. "Як і люди, — подумав я тоді. — Дозріли і вмирають". І ще подумав, що вони щасливі, бо вони вмирають, відживши свій вік. А може, з кленів падає зараз листя, як тоді, розкішне, золоте, до вінка славлім. Ось і тепер бачу той листок — пам'ятаєш? — широкий, як хмарка, листок кленовий, який довго кружляв над могилою і так лагідно ліг йому в голову.

На могилу Солдата, на могилу Людини
Осінь щедро дарує кленові листки,—

писав Толя Кислий ⁵ в ті дні, і оці щирі, нікому не відомі рядки

¹ Йдеться про зб. "Журавині ключі" (Львів, 1963).

² Ольга Степанівна — сестра в друтих Олени Федотівни Юрко — прийомний син Тютюнників.

³ Їк тому, 29 серпня, помер Григорій Михайлович.

⁴ Йдеться про Личаківське кладовище, де він похований.

⁵ Кислий Анатолій — однокурсник Тютюнника-молодшого, якого дуже поважав і з яким разом жив у гуртожитку.

про автора “Виру”, і друга, і брата, якось надзвичайно гаряче лягають зараз на моє серце.

... Ми тоді довго стояли з тобою біля зеленого горбика. Я нічого не думав, бо не міг, а дивився на чорну дощечку в квітах, і в голові стукало: “Григорій Тютюнник, Григорій Тютюнник...”.

Пробач мені, рідна Оленко, що роз’ятрюю старий біль. Мабуть, я не з тих сильних духом людей, що вміють знайти мужнє слово в тяжку годину. Я сів за листа з думкою якось поіншому написати, відвести тебе хоч на декілька хвилин у інше життя, га, бач, не зумів, само писалось. Це вже не перший лист я тобі пишу. Все хотів стриматись, пробував і сяк і так, а воно до одного зводилось, як не на початку, так всередині або в кінці листа.

Пробач. І поклонись там низенько, до землі від мене, а як буде час і змога, то поклади пучечок квітів, таких собі, рядових, простих — і не червоних. Далеко я. Не можу сам цього зробити, на превеликий жааль.

(Може, це риття в собі, але писати мені трудно. Якось стидно замість живого слова писати значками про свої почуття. Фальшиве щось є в цих значках і в самому процесі писання. Може, про це найкраще мовчати, хто вміє.)

Живу я так собі, працюю і жду тої хвилини, коли можна залишитись з самим собою. Думок багато, особливо ночами, коли гавкають собаки на пожарища від доменних печей і гудуть по кутках сонні мухи. Треба починати щось для себе, для душі. Школа — це не те ¹. Давать уроки, розповідати щиро і широко — подобається. Але ж плани, канцелярська робота, якась дурна і непотрібна директорська манера (мабуть, всіх директорів у світі) говорити з учителем, як з солдатом, засмічує розум; відчуття таке, немов у душі усихає якийсь самий любий серцю паросток. Чого б це? Самолюбство чи непомірне розвинене почуття незалежності? І хоча я не з тих, що дають себе на поталу, та неприємно якось дивитися збоку, як мордують людину дрібними, головальовськими утисками. А це буває частенько в нашій школі. Зовсім не можу уявити тебе в ролі директора, яким ти була ².

Іноді ходжу в степ. Степи на Донеччині хороші, чисті, різноманітні: узгір’я, долини, урвища, каміння з-під землі слонячими спинами виходить — сіре, дике каміння. Мабуть, природа замислила колись давно гори тут побудувати і вже почала, а потім роздумала і пішла на Кавказ або в Італію.

¹ В той час Г. Тютюнник викладав російську мову і літературу у вечірній школі шахти №5 м. Артемівська Луганської обл.

² В 1956—1961 рр. Олена Федотівна працювала в середній школі м. Кам’янка-Бузька (тепер це школа ім. Г. М. Тютюнника).

Шахти, якщо дивитися з степу, — цікаве видовище, величне, могутнє, майже красиве, а підійдеш ближче — пекло. Відкілясь із “дев'ятого кола” виходять на поверхню чорні, зморені люди, миються в бані і чимчикують додому обідать. В празники п'ють з дивною якоюсь самовідданістю. І в будень п'ють, якщо одержать гроші. Тоді жінки їх шукають, нишпорять по куцах у балці, чути бідові і навіть веселі, з прихвастом голоси:

— А свого паразита нонче на асфальте нашла. Иду — лежит, гад, на Дебальцево бежал, что ли?!

Живемо з Людою у баби-русачки родом з Московської губернії. Приїхала сюди з чоловіком давно, потім його вбило у шахті, а вона залишилась з трьома дітьми. Тепер вони пожевились і розїхалися в різні кінці. А вона сама. Все щось говорить сама з собою. Стара. І собака в неї старий. Лежить, поклавши голову на лапи, і слюзи котяться, котяться... Не може стримувати їх. (Це вже деталі, для уявлення.)

У нас кімната. Порожня. Два столи — один для Люди, другий для мене, — дві табуретки і два стільці, взяті з школи. Кровать директорська. Колись на ній спала директорова мати, та вмерла. Іржава була. Чистили з Людою мокрою ганчіркою, вмочаючи її в цемент. Це з книги “300 полезных советов”. Отож, кровать пожертвував директор денної школи, куди я і мав призначення. А в районо я попросив, щоб нас з Людою направили в вечірню, що й сталося. Тепер директор дзвонить по телефону і гарчить директорові вечірній:

— Відаай кровать!

Дуже йому хотілось взяти мене до себе. Це тому, мабуть, що я чоловічої статі. А більше чого ж? Отже, працюємо в вечірній. Субота і неділя — вихідні дні. Але поки влаштувались, часу все рівно не вистачало. Тому й не писав так довго. До того ж тебе не було ще у Львові. Ось недавнечко мати написала мені, що ти була в Шилівці. Я тебе дуже чекав, виглядав, а зустрітись — як бачиш.

Тепер питання.

Чи не знаєш ти адреси Пилипа Гаврилова? Я вже місяців три йому не можу написати, бо загубив його координати. Якщо є — пришли. Він просив мене давно прислати, вірніше знайти і прислати перший вірш Григора. Я знайшов цей вірш в журналі “Літературна Україна” за 1941 рік¹, але, на жаль, не можу переслати Пилипові Т[рохимовичу]. Пиши все, що маєш і зможеш написати. Як зі збіркою? Що думають у Києві

¹ Йдеться про “Смерть молодого комунара” — вперше надруковано в газ. “Більшовик Зінківщини” (1937).

відносно пам'ятника, двотомника¹? Що взагалі ти маєш нового в цьому відношенні?

Чи читала ти статтю Карабельнікової в "Літературній газеті" під назвою "Водоворот"²? Чи справді вже закінчений портрет Григора? Можна його прислати? Як у тебе справи з роботою? Все, все пиши. Буду безмірно радий чути твій голос. Погубились ми останнім часом. Вітай знайомих мені і любих тобі людей. Поцілуй Юрася, вітай від мене Олю; поклади їй руку на голову або підними пальцем підборіддячко й спитай: "Ну как, может таво, замуж думаешь вискочить?". Тоді зведи брови до перенісся й добав сердитенько: "Ну, ну!" Отак.

А головне — поклонись Там.

Міцно обнімаю Вас усіх разом.

Твій Гр. Тютюнник

Люда вітає Вас щиро.

26. IX 62 р.

Моя адреса: Луганська обл., Комунарський р-н, м. Артемівськ, шахта 10, вул. Комсомольська, 9. Гр. Тютюнник.

Р. С. Пробач, Оленко, мою безсистемність і безграмотність. Не везе мені на українське оточення.

Рідна Оленко!

Прочитав я сумну радість про те, що "Вир" має стати лауреатом і вперше за останній рік заплакав. О, як болюче шкода, що наш великий покійник вже не зможе порадіти з свого творіння, не зможе отак відверто, по-дитячому, як він умів, пицатися собою!

Про долю "Виру" я нічогосінько не знав до твого листа, бо "Літературної України" тут і з свічкою не знайдеш, а російську газету директор мають звичку затримувати у себе дома.

Прошу тебе, якомога швидше вишли роман. І ще про одне молю: кинь нехтувати своє і без того блаженське серце. Я добре розумів мотиви твого бойкоту життя, коли ти, мов од голі одірвана, мандрувала через Харків до Кавказу³. Тепер цього робити не можна. Тепер ти мусиш слухати свого розуму, побороти свої почуття. Це ж якась достоевщина — страждати до кінця, не шкодуючи навіть життя; це якийсь жахливий верх людської ширості, зведеної в хронічне захворювання.

Тебе з однаковою силою вражають і діагноз пришелелепку-

¹ Твори Г. Тютюнника в 2-х томах з'явилися тільки 1970 р. у "Дніпрі".

² Очевидно, мається на увазі рец. З. Крахмальнікової (Лит. газ.—1962.—18 верес.).

³ Було то після смерті Г. Тютюнника, коли Олена Федотівна заїжджала в Харків до Григора.

ватога Гарнавського¹ відносно того, що Григор, мовляв, “виписався”, і триумф “Виру”. Але ж, сестро, так не можна. Затули серце розумом, волею і не пускай туди отрути житейської, — вона тебе доконає.

На жаль, ми часто привикаємо до хороших, принципкових думок — привикаємо і вже не помічаєм тої принциповості.

Згадай геніальний пушкінський рядок із “Пам’ятника”:

Хвалу и клевету приемли равнодушно
И не оспаривай глупца!

Життя розумніше за людей, бо керує ним безмежний час. Люди ж тимчасові, “Вир” — в обіймах часу. Тому й живи, і милуйся його промінням, бо то ж проміння дорогої тобі людини. В інших і цього немає. Оглянься навкруги — чи багато на світі людей щасливих? Що в них є в житті навіки коханого? Що в них у майбутньому? В тебе воно — є: гордість.

Ти живеш лише минулим. Життя цього не любить і за це карає. Отже, подивись перед собою: там ще не прірва.

Я свідомо пишу тобі в таких високих тонах, бо вбачаю причину твого фізичного стану у моральному знесиленні.

Організуй себе. Людина сама мусить стверджувати себе в житті. Згадай Григора. Він це добре розумів і все для цього робив. Тому іноді цілком відверто і, здавалось, наївно говорив: Я, Тютюнник... Він мав на теє повне і високе моральне право. Отак і ти роби.

Справи мої бакалаврські, такі собі, не видатні. Човпе моя вчительська доля слідом за часом, а позаду крокують з батурою обставини і підхльостують її. А вона, анахтемська, все поглядає на тини: чи не можна перескочити через котрийсь, вшніпитись у грядку оту безмежну, що зветься “свої думки”, “свої неспокої”...

І колись-таки воно те й буде! Коли?.. Учу добре, бо гордість і самолюбство не дозволяють вчити погано. Одне погано: занадто вже розбещені сучасністю мої учні. Пишуть у творах: “Ольга хотела вийти за Обломова замож, а он целый год резину тянул...”

А другий пише: “На Катерину набросилась Кабаниха и хотела разорвать ее в клочья. Так она — в Волгу!” Сильно сказали, сукини сини!

Люда ось-ось піде у відпустку, бо вже N ногами молотить, як Чобіт язиком². Бідовий хлопець буде. Що — не хлопець? Ну-ну, жодного сумніву! Хлопець. Мишко. О!

¹ Гарнавський Микола Юхимович — редактор журн. “Жовтень”, редагував 2-гу частину “Виру”; 1-шу — Колодій Василь Семенович.

² Йдеться про односельчанина Тютюнників Чобота Ігоря Лукича.

Бабуся, господиня наша, вранці чимчикує на базар щось продати, вдень в'яже з ветошки половики, а ввечері считає гроші і молиться богу. В обох випадках шепче.

Мати пишуть, що приїхала б, та з грішми сутужно. А їй: вислав би, так те... Трошки обжились, децю купили і на Новий рік пошлемо неньці якусь десятку.

В "Комсомольській правді" — конкурс на краще оповідання. Люда вичитала й дзявультить: "Пиши, премія 300 крб.". О, дурна! Але оповідання ідють наче непогано. Мо', й пошлю. Хотів у журнал. Та видно буде. Головне — ідють! Жилами чую. (Ногами ріжу.)

Вставай же, сестро. Подолай недуг сама, без хімікатів. Все лею долай.

І пиши мені, бо скучаю за твоїм словом. Юрку, ти ж слухай мені маму, бо вона ж хворенька і хороша. Олю, полоскочти Юркове підборіддя.

Міцно вас обіймаємо, дорогі наші люди.

Гр. Тютюнник

Р. С. Пишуть мені звідусюди хлопці, мої друзі. Готують статті на підтримку "Виру". Вірю: вони зуміють сказати своє слово міцно й розумно. Радію. Дімарова вітай сердечно. Сьогодні прочитав я його передмову. То — сама любов. Чи не передмова тебе звалила? Так ти ж її раніше читала, здається. Гаврилову пишу сьогодні ж.

[14 грудня 1962.]¹

Рідна Оленко!

Ждав-ждав твого листа та й жданики поїв. Що сталося? Чи ніколи, чи образив я тебе чимось? Так наче "не должно б". Гроші одержав, спасибі, якраз до речі, бо приїздила до нас мати, а тут Люда в лікарні була, то я й розорився вицент.

Тепер, значить, ти тітка, і є в тебе племінник Михайло Тютюнник — парубок, що вже залюбки крутить матері дулі і замовка, як тільки опиниться на руках у батька. Поєліко ж парубки кричать часто, то в батька поболюють руки і вже місяць немає можливості писати листи, спати, готуватись до уроків і дивитись угору, щоб одколупнути од небесної зорі підходящий образ. Отак і живемо. Але ж головне — є той, хто підхопить знамено хтудулівського роду, яке вже падало в лету. Варто не спати ночей? Безперечно...

Тепер про справи житейські.

¹ Датується за конвертом.

Учора я купив на базарі відро картошки, поморщеної, як у нашої баби пика, купив за 3 крб. 50 копійок. Це була остання краплина в чашу моєї патріотичної душі, і я процитував Донецькому краю Ціцерона: "До каких пор, Катилина, ты будешь злоупотреблять нашим терпением?"

Але справа, звичайно, не в картоплі і не в грошах. Справа в людях, в роботі, в мові, в образі життя людей цього краю. Мені вже давно насточортіло жити серед перевертнів, хочеться зв'язати себе, нарешті, з рідною мовою, бо я вже бачу: без неї — хана. Треба жити там, де живуть мої герої, а не дивитись на них з "прекрасного далека". Але виникає питання: куди дітись? Є дві можливості: одна — жити в Прибалтиці і вивчати звичай русаків, друга — залишитись на Україні, біля кості, від якої "есмь пошел".

Що б ти мені порадила?

Навесні я, що б там не було, подаю у відставку і помандрую шукати щастя-долі. Колись ти радила мені Львів і запрошувала до нього. Розпитай у людей з "Жовтня", чи немає в них вакансії, якої-небудь латки в редакції. Чи не варто мені встрявати в такі справи? Спитай також у Дімарова. Може, в нього є щось на прицілі. Колись він мені щось говорив на сю тему.

І ще запитай, чи не знайде він часини відредагувати однодвоє оповідань у моєму виконанні на українській мові? Чи, може, в "Жовтні" ними не погребують?

Одним словом, я вже не можу висіти в повітрі і дуже хочу працювати.

Сьогодні читав "Українську літературу" з твоїм виступом у Бузькій і з листом Толі Кислого. Він якраз надіслав мені листа. Отож той Кислий, що писав: "На могилу Солдата, на могилу Людини осінь щедро дарує кленові листки". Він теж нудиться у Лозовій і пише щирі вірші, ніяк не гірші тих, що друкуються.

Пробач за поганого листа: ніколи, сестро, ніколи, син плаче.

Будь здорова, поцілуй Юрка і скажи, що в нього є брат — отакунький, чорний.

Олю вітай і не радь їй іти за вчителя мови.

Міцно тисну руки.

Гр. Тютюнник

[25 лютого 1963р.]¹

¹ Датується за конвертом.

Оленко!

Сердечно вітаю тебе, сестро. Ось коли б радіти, та життя чогось не любить однобоких обставин: з радістю іще більший сум прийшов. Одне почуття чисте — почуття гордості.

Інші — Сосюра, Майборода — дякують за поздоровлення¹, а в нас нікого вітати і нікому дякувати.

Відносно самого процесу обговорення.

Я пильно стежив за ним по газеті, і щось мені таке здається, немов премію присудив не стільки комітет, скільки листи, одержані комітетом. Можливо, я помиляюсь. Тобі краще відомо, хто там якої пісні співав.

Яка ж реакція на сеє в літературних колах? Особливо мене цікавлять львів'яни. Після твого зауваження в адресу сих фармазонів у мене аж похитнулось бажання осісти в тих краях. Та це й неможливо. Але й тут, серед бруду людської розпусти і обивательщини, я не можу більше залишатись. Однак це вже про себе.

Я хочу зараз говорити про те, щоб конкретною дією вшанувати пам'ять про Григора. А саме: чи не намічається видання "Виру" вже в званні лауреата; чи не думає Сліпка в кінці кінців взятися за спорудження пам'ятника у Львові і в Шилівці? Чого ж за кукурудзу свиням — споруджують, а за велику книгу для людей — нічогосінько?

Коли, нарешті, львів'яни видадуть збірку поезій? Доки можна валяндатись! Я позбавлений можливості мати інформації через газету, бо там на одного Дольда відводять місця цілий гектар². Де ж тут вміщати слово про тих, кого вже немає!

Напиши ж хоч ти, що знала в Києві, з ким бачилась, як тебе зустріли, де жила, як себе почувашь?

Бувай здорова, саме головне — здорова. Цілую Юрка, вітай Лесю³ і Олю.

Гр. Тютюнник

Р. С. Забув: син народився 24 січня у сім годин ранку. Крикливий. Ночей не знаю. Чи бачилася ти з Дімаровим? Засмутила мене доповідь керівної сили на зустрічі з письменниками: кільки вставили, щоб не рились...⁴

¹ У 1963 р. Державну премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка одержали В. Сосюра (зб. "Ластівки на сонці", "Щастя сім'ї трудової") і Г. Майборода (опера "Арсенал").

² На поч. 60-х років Ю. Дольда-Михайлик дуже популярний, бестселером був його роман "І один у полі воїн". У 1963 р. відзначалося 60-річчя з дня народження.

³ Сестра в другий Олени Федотівни.

⁴ Мається на увазі зустріч керівників ЦК КПРС і уряду з діячами літератури і мистецтва, яка відбулася 7—8 березня 1963 р. На ній виступив перший секретар ЦК тов. М. С. Хрущов.

Старе та поновлене.
Пиши ж. Привіт від Людмили.

[1963]

Добридень, Оленко!

Лише в останній день перед відпусткою мені, нарешті, пощастило добитися відповіді од Бойченка. До цього ж щодня ходив під товсті стіни ждати "височайшого повелення".

Справи такі: Бойченко "дав вказівку" — точні слова секретарші — прийняти замовлення Білицькій фабриці. Отже, тепер можна їхати в Київ з перспективою. Скульптора можна поки не брати. Піти треба до секретаря Шевченківського парткому — саме йому давалась вказівка здійснити замовлення — домовитися з ним остаточно, махнути на фабрику й там з'ясувати деталі конкретно. Потім можна вже визивати скульптора¹.

Я міг би зробити це сам, але в день вирішення справи в обкомі вже почалася відпустка. Це було 21 цього місяця.

Тепер я в Мануйлівці². Мишко — розбишачка. Похламав твій гостинець, приказуючи: "А!", "Ще".

Спека тут неймовірна. Сонце спопеляє городину, палить жито, і воно пішло в околот. Сумненько.

Пиши, як буде зайва година і закортить обізватись.

А коли виясниться справа в Києві — черкни обов'язково.

Грицько Росташанський

24 червня 64 р.

Привіт тобі від мого сімейства.

Дорога Олено Федотівно!

Дякую тобі за листа й за поздоровлення. Я зараз тут сам. Люда й Мишко в тещі. Одвіз, щоб відпочили од міської суєти, та й сам два тижні посидів біля Псла, прекрасного Псла.

Тепер працюю над сценарієм по "Вирові"³. Я вже, либонь, писав тобі, що покинув газету-цмокаленкіану і зараз у сценарійній майстерні при кіностудії під правницею О. Левади, разом з Павличком, Драчем та ще кількома хлопцями, котрих ти не чула. Гарні хлопці⁴.

¹ Це історія пам'ятника Г. Тютюннику на Личаківському кладовищі. Григір звертався до голови Київської міськради. Врешті, його виготовили в Коростишеві на місцевій фабриці.

² Рідне село дружини, куди на літо виїздила сім'я.

³ Сценарій за "Виром" був завершений, але фільм на екран не вийшов, хоч і стояв у тематичному плані кіностудії ім. О. Довженка на 1967 р.

⁴ Звільнившись із редакції газ. "Літ. Україна", в 1965 — 1967 рр. Г. Тютюнник працював старшим редактором сценарійної майстерні Київської кіностудії ім. О. Довженка.

Спасибі, що пишеш відверто про своє до мене ставлення, хоч ти й помиляєшся, сердешна моя, бо знаєш, що я любив Григора щиро, навіть хворобливо-щиро, коли так можна сказати. А суперечки... Тут, мабуть, я дійсно нагірчив твоїм спогадам. Однак скажу тобі й зараз, і через кільканадцять років, якщо доживу до того часу: ми з Григором мали на деякі речі принципово різні погляди, бо прожили різний вік і в різні епохи формувалися — а вони в нас так часто міняються...

І коли б я тільки лашувався до старшого брата, видатного письменника, коли б жував лише готовеньке — я ніколи не був би достойним його страдницького життя і страдницького життя нашого батька, що подарував нам життя, а сам пішов разом з мільйонами встеляти кістками вічну мерзлоту, позаяк теж не міг не думати самотужки і теж мав душу, як відкрита рана; я просто не був би по роду-племені Тютюнником і в такій великій мірі братом свого брата. Скільки їх живе на світі, братів, що й не сперечаються й не страждають глибоко від тих суперечок, бо однаково глухі до всього на світі і один до одного, як амеби, й не знаходять ніяких спільностей, крім гардеробних та гастрономічних.

Ми десятки разів сперечалися і десятки ночей простоювали потім до світання на мосту або десь під сосною, з радістю закоханих молодят відкриваючи один одного — але ми тільки в п'ятдесят другому році сказали один одному "брате" — обидва покарбовані, зіжмакані занадто вже суворою до нас долею і тяжкими, хоч і не однаковими за формою муками.

Ото таке, голубко.

Пробач, коли щось не так я сказав або вразив тебе чимось. Бо ми вміємо бути обережними з усякими речами на світі, тільки не з людиною. Про всіх кажу, бо надивився вже, та й сам іноді був таким — і гірко страждаю від того, і не хочу, щоб так було на землі межі людей.

А пам'ятник — воля твоя. Хай буде він легким. Нічого більше не хочу. Видужуй і дбай про здоров'я. Пора б навчитися цьому мистецтву.

Кланяюсь тобі щиро і цілую Юрка.

Гр. Тютюнник

Р. S. Оповіданнячка мої йдуть у травневому номері¹, тому й запізнився з віддачею боргу.

Студентові напишу, щоб усе повернув.

¹ Йдеться про твори "Печена картопля", "Тайна вечеря", "Обмарило" (Дніпро.— 1965.— № 5).

Дорога Олено!

Кілька днів тому я одержав листа від М. Кенігсберг¹. Вона пише, що заїздила була до тебе, мала розмову і т. д. і, між іншим, про сценарій "Виру".

Шкода, що ти його й досі не читала, але моєї і твоєї провини тут немає: ті кілька примірників (чотири), які мені вдається передрукувати, я здаю до сценарної колегії на розгляд, обговорення тощо, а тиражного роздрукування ще немає. Отже, як тільки воно буде (обіцяю, що незабаром), я пришлю тобі неодмінно.

Сценарій вийшов, сестро, добрячий і чесний — про це я знаю з уст сценарної колегії та 1-го творчого об'єднання студії. Нещодавно ці дві одиниці обговорили і одногосно прийняли ПЕРШУ серію до постановки. Тепер черга за ДРУГОЮ, над якою я зараз працюю. Важко це робити. Адже друга частина має дві основних, пов'язаних не сюжетом, а главами, лінії. Тимко і хлопці в трудармії — Троянівка в окупації, тобто герої першої книги, які були зв'язані місцем дії і загальносільським сюжетом, розділилися. Я вже не кажу про Оксена в партизанах, себто є ще одна лінія. Всі їх треба зв'язати, звести до одного, не механічного, а якісного, художнього начала, та ще й кіношного.

В першій серії я намагався уникнути багатьох сценарних відгалужень і навіть породичав деяких героїв (Орися, наприклад, дочка не Прокопа Тетері, а Гната Рєви — ?!). Дико, еге ж? А й мені було дико спочатку. Зате сценарій виграв на 100%.

Одне слово, прочитаєш — побачиш і зрозумієш.

Живу я так собі, бо цілих шість місяців ніде не працював і оце одержую лише другу зарплатню. Люда — в школі, має 5 годин. Михайло — в садочку. Здоров'я маю поганеньке. Осінь. Крутить мене мій "любий" ревматизм. Як там у вас? Пиши, коли матимеш бажання. Цілую Юрка.

Твій Гр. Тютюнник

[14 жовтня 1966р.]²

Агов, Оле-е-е!

Добридень тобі, добра моя Невістко, і спасибі за гарну, чудову телеграму. На мене саме сум був наліг, а тут така весела депеша прийшла. Аж на душі пояснішало.

¹ Кенігсберг Марія — доцент Харківського ун-ту, вчила обох Тютюнників. Її статті про автора "Виру" друкувалися в місцевій пресі.

² Датується за конвертом.

Справи такі. Був я в Буркатова, директора УЗАПу¹. Разом із ним пішли ми в бухгалтерію. Виявилось, що там на рахунку всього 58 коп. Очевидно, ті гроші, що тобі належить одержати, ще не підійшли до них. Але, сказав Буркатов, як тільки вони надійдуть, він особисто потурбується про те, щоб їх негайно переказати спадкоємцям.

А тут, як на те, ще й я запізняюся з боргом тобі до 25 [цього] м[ісяця], бо, як виявляється, художник мій ще не здав макета книжки у "Веселку"². Але це дрібниці. До 10-го він здасть, і я негайно ж вишлю. Отже; аж двоє "негайно". Якби до них ще й відповідні суми...

Була в нас мама шилівська. Нашаткувала капусти й виїхала по телеграмі: померла Марія Юхимівна, ота, що по-російськи балакала. Ти її, мабуть, не знаєш. Отож, день Конституції й мого народження святкували без неї.

Пробач, що погано надруковано: Мишко мені допомагав. Вітаємо всіх вас удвох.

Пиши, як матимеш на те час і бажання.

Твій Грицько

7 XII 69р.

ДО ПЕТРА ІВАНОВИЧА КОЛЕНСЬКОГО

Добридень, Кумколіно!

Де се ти запропастився, чого замовк? Хай мені заціпило, так у мене ж син народився, і завештався я, як мужа в окропі. А в тебе — що?

Значить, син, Михайло Тютюнник. Вік — 2 місяці, вага 5 кг. < _ > Натури козацької. Над ліжком у нас висить бабина картина. На ній зображено вишивкою книгу у квітках, а на книзі — чарка стоїть. Так він очей з цієї картини не зводить! В кого б це він?..

Любий Петре, ти, звичайно, знаєш про нагородження "Виру" Шевченківською премією. Як там реагує на це університет? Якщо побачиш К., то запитай у неї враження. Адже вона, прочитавши роман, заявила на лекції студентам, що в романі тільки про те і йдеться, що "парубки дівок лапають". Якби її чорти на тому світі лапали й не переставали. Боже, які тільки дурні вчать літераторів! Одверни, господи, й заступи.

З величезною тривогою прочитав я матеріали зустрічі письменників з керівною силою. Ти розумієш, до чого все це було затіяно? Кільце в рило вставляли, щоб не рилися. Ех!..

¹ УЗАП — Управління захисту авторських прав, пізніше ВААП.

² Йдеться про книжку для дітей — "Ласочка" (1970).

Знову кайдани на слово. А теорійку ж яку придумали! Ті, мо-
вляв, хто буде ремствувати на керівні заходи начальства,— ті
є обивателі. Авансом, значить, щоб ярличок був на вільнодум-
ців.

Яке це все знайоме з часів так званого культу. У Панаса
Мирного, в "Хіба режуть воли..." є глава під назвою "Старе та
поновлене..." В ній розповідається про те, як Чіпка після спо-
кійного господарювання знов почав розбишакувати. Отак
можна назвати недавно почату сторінку сучасної історії літе-
ратури.

Ну що ж, нехай ідеться, куди ведуть. Подивимось, яке там
завчорнішки гузно попереду.

Трошки про себе. 1). Твердо взявся за вивчення рідної
мови. Гризу словник Грінченка, перекладаю. 2). Школа насто-
чортіла, як і увесь Донбас взагалі: п'янка, бійка, матерщина —
завить би!

Думаю міняти місце. Біля річки б де-небудь жити або під
лісом, як отой лісничий, що в Терновій. І взагалі, куди б забі-
гти, Петре?

Федір Тютюнник — той завклубом у Шилівці! Це інженер
першої руки... Пише в листі, що теж занудьгував.

Оце, мабуть, я на цьому й цебе, бо син кричить, мішає
зосередитись.

Пиши багато-пребагато. Про себе, жінку, Олю. Як там
вона, росте? Крикалива? Мій — ого-го! Виростуть — поженим
і будемо ходити до них пити горілку і співать: "Чого милка
приунила, не слыхать ёйо речей, раньше милка щебетала, як
у саду соловей..."

Не виключена можливість, що я скоро буду в Харкові.
Якщо це станеться, тоді ударю до тебе ломакою по дроту.

Коли зустріч з випускниками?

Міцно тисну ратицю і обіймаю.

Твій Григ. Тютюнник

Привіт від Лю.

ДО ПИЛИПА ТРОХИМОВИЧА ГАВРИЛОВА

Дорогий Пилипе Трохимовичу!

Одержав Вашого люб'язного листа з "додатком". Превель-
ми вдячний і радий, що Ви мене не забуваєте. "Живі рядки"
повіяли на мене живою Григоровою¹ вдачею і теплим гумо-

¹ Письменників братів Тютюнників звично розрізняти іменами: старший — Григорій, молодший — Григір. Проте в листах Григір Тютюнник іноді називає свого старшого брата також Григором.

ром, його гумором. Читаючи ті рядки, я бачив, як він посміхається, як тепло сяють його мавританські очі, як широко припадає до паперу його велетенська рука, пишучи процитовані Вами рядки. Спасибі Вам за відкрите серце й любов до мого брата.

Отже, чому я не писав. Сталось так, що незабаром після сесії, яку я здав досить вдало (філософію — на "4", обидві літератури — на "5"), я дременув до Ленінграду. Багато чув про це чудове місто, часто мріяв побачити "берега Неви". Адже саме там викохалась могутня наша класика, там жив Пушкін, малював і створював "Причинну" Т. Шевченко. Туди й помянило мене неугамовне бажання знати, бачити своїми очима. До того ж сестра надіслала мені путівку до Ленінградського будинку відпочинку. Чому ж не використати такої щасливої можливості? А тепер оце в Харкові. Мав писати Вам листа довжиною в шматок полотна, але ви мене попередили. Без "тютюнниківського характеру", звичайно, не обійшлося: адже я міг написати й звіти. Та вже такої ми бурлацької вдачі. Все онучі шукаємо, як той дід Терешко. Шукав, доки й хата у сусіда згоріла. А коли довідався, що вже згорів хлів, сказав: "Ну, слава богу". А за що йому слава — чи за те, що вже не треба шукати онучі, чи за те, що хата гавкнула в полум'я? Отож спитайте в нього. Це між іншим. А тепер про справи. В попередньому листі Ви просили прислати Григорову біографію. По-перше, мені треба знати, яка біографія Вам потрібна. Якщо Вас влаштовують факти хронологічного характеру без подробиць і мемуарного елемента, то це можна зробити й мені самому. Якщо ж послідовна, з подробицями біографія, тоді справа трохи ускладнюється. Таку біографію можна одержати в результаті комбінації, схрещення відомостей, одержаних від Олени Ф.¹ і від мене. Розпитувати мамцю я не наважуюсь, бо це причинить їй багато мук сердечних. Згода? — Напишіть.

Тепер відносно рецензії з "Зорі Полтавщини", надсилаю Вам недавно, останню. Це взагалі не рецензія, а скоріше невдала спроба дати літературний портрет. Вийшло ж "ні се ні те". Прикиньте, може, згодиться хоч для колориту. Це теж потрібно. Крім того, надсилаю цікаві листи, яких тоді я не знайшов, бо давав їх Толі Кислому² для доповіді. Ви знайдете тут уроки елементарної техніки письма, що давав мені Гриць, а також серйозні судження (і як завжди з гумором) про літературний характер, композицію твору і т. д.

¹ Олена Федотівна — дружина Григорія Михайловича Тютюнника.— М. Д.

² Анатолій Кислий — товариш Григора Тютюнника по університету.— М. Д.

Оце, мабуть, і все. Вітайте свою дружину з празником (він сьогодні), а діток, від молодшого починаючи і до старшого — в щічку. Коли доведеться бачити Тесленка¹ — уклін йому від мене. Чи не прислали б вони з дружиною свою кращу збірочку? Мені було б дуже приємно знати їхню творчість.

До зустрічі.

Ваш Гр. Тютюнник

8 березня 62 р.

Пробачте помилки. Не вчешу щось я на українській, тобто рідній мові. А стидно.

Наступний лист без дати (орієнтовно датується червнем 1962 року).

Дорогий Пилипе Трохимовичу!

Пробачте, що так довго мовчав і не виконав того, що обіцяв. Справа в тому, що насила на мене лиха година — захист диплома і державні екзамени. До того ж мотався з приводу призначення: адже воно потрібно таке, щоб робота була в одній школі і мені, і дружині. Тепер я буду Вашим сусідом, бо призначення взяв у Алчевськ² Луганської обл. Диплом захистив відмінно, здав історію КПРС — “4”. Ніяк не привикну я до цього предмета: дуже він в'юнкий, все там щось міняється. Залишилось два екзамени: мова і література. А потім поїду на Луганщину заробляти гроші й гикотку. Отаке-то. Над біографією Григорія працював багато й зробив немало. Дійшов до 1937 р., а далі не дали оті лигоминці, що називаються вченими мужами. Все хотіли ввести мою дипломну “в русло дисертації”. Хай би їх водило й не переставало!

Тоді я вирішив написати біографію в тезисному плані. Вишло голо, обшарпано, як Кугирева клуня: самі бантини і стрішка клаптями. Випало “оточення” і природа, “генеалогическое древо”, нрави, Ташань випала. А без цього всього немає Григора, немає “Виру”. Отак і вирішив: хоч і буду вичортуваний Вами за строки, але напишу повну картину життя Григора Тютюнника.

Тепер буде ось як: 25 я виїду в Донбас подивитись на місце своєї довічної езекуції, тобто в Алчевськ, а звідти — чкурну

¹ Кость Тесленко — однокурсник Григора Тютюнника, український письменник.— М. Д.

² Місто Алчевськ певний час було відоме також як Ворошиловськ і Комунарськ.— Ред.

до Вас і привезу біографію. Перед цим, десь отам не доїжджаючи до Дзержинська, завітаю до першого-ліпшого сапожника і нашію дубок...

Відносно розширення теми. Вони, звичайно ж, не хотять, щоб тема була приблизно такою: "Відображення села в творах Стельмаха, Тютюнника" і т. д. Того вони так думають, що не уявляють собі, наскільки глибоко й проблематично подано село у Григора. Мета вашої роботи — довести їм саме це.

О Всевишній! Молю тебе, коли помру, хай через прах мого серця проросте дубовий корінь, а з нього вимахає могутній дуб, і з кожної гілки нех буде вирубана дрючина — бити по головах все тупе й немічне серцем!

Отже домовились: я заскочу до Вас, а потім гайнемо в Шилівку. Там Ви будете відпочивати, ловити зі мною щук у Ташані кімлею і в драних штаних. А під вечір отак можна буде й попрацювати. Ви на машинку зразу пишете, чи самотужки?

Мама Гришина веліла кланятись Вам низенько й дуже запрошувала в гості (я недавно мотався в Шилівку за картоплею).

З новин: у Львові поставили "Вир" на сцені. Як — Оленка ще не написала. З Москви я одержав "Водоворот". Кедріна¹ прислала, спасибі їй. Оце все хочу їй подякувати, та ніяк не виражаюсь ніколи й випити, не говорячи вже про листування.

Пробачте, що отак намірив листа. Прокляття тим, хто придумав екзамени після захисту диплома!

Вітайте свою дружину, діток — у щічки.
Щиро Ваш Гр. Тютюнник-ІІ.

Наступні два листи надіслані з Луганщини, де вчителював Григір Тютюнник.

Дорогий Пилипе Трохимовичу!

Я живий. Одержав Вашого листа, котрому судилось побувати в м. Артемівську Донецької області, і він прийшов до мене обліплений печатами, як лишаями. Такі дурні непорозуміння вже не дивують місцевий люд. Ось і недавно один наш учитель послав директорші поздоровчу открытку (8 березня) з місцевою адресою. Вчора вона її одержала!

Поштовий департамент, нарешті, зварганив новий адрес: Артемівськ-1² Луганської обл., Комсомольська, 9. Отак мені й пишть.

¹ А. І. Кедріна — перекладачка творів Григорія Тютюнника російською мовою — М. Д.

² Загальновідома пристрасть колишніх властей до географічних перейменувань, що химерно поєднувалася з убогістю їхньої фантазії. У Донецькій області іменем Артемівськ нарекли поселення, яке до 1924 р. називалося Бахмут. У сусідній Луганській області — теж місто Артемівськ (до 1921 р. — Катеринівка), розташоване

Десять днів тому газети принесли мені радісну звістку: “Вир” одержав Шевченківську премію. Коли б живий був Григор, можна було б радіти безмірно, в повну силу почуття. А зараз воно однобоке, з радістю прийшов ще більший сум і жаль за долю Григора: він так і не взяв всенародного визнання.

Дуже вдячний Вам, Пилипе Трохимовичу, за організацію обговорення “Виру”, за ту безмежну повагу до творчості Григора. Щастя Вам на ниві життя. До речі, як Ви влаштувалися на новому місці? Чи й курінь уже є, чи ще тільки пакільці б’є-те в тому ґрунті, на якому має вирости стріха.

В моєму житті відбулась істотна зміна — народився син, Михайло Тютюнник. Зараз йому два місяці. Крикун. Якщо я Вам можу чимось допомогти, пишiть: що в моїх силах, зроблю.

Надсилаю ті перші вірші Григора, що Ви колись просили. З щирим привітом — *Гр. Тютюнник*.

23. III. 63 р.

Дорогий Пилипе Трохимовичу!

Ви така добра і уважна людина, що я починаю вважати себе перед Вами якимось свинею Ноздрьовим. Але якщо у Вас ще не склалось про мене подібне враження, то хай і не складається, бо воно буде помилковим. Насправді я людина скоріше неохайна в епістолярних справах, ніж фармазон. Потім у мене є якась пришепелкувата манера писати й не відсилати листи, в яких мене не задовольняє щось із змісту або з форми. Отак і живу: і стидно перед чоловіком, і, тее-то як його, зламати себе не можу. Потім прорветься: сяду, накручу отаку безглузду депешу, як оце, і пошлю, не дбаючи вже ні про зміст, ні тим паче про форму. Так що приймайте, який є, і вибачте за довгу мовчанку. Вона була вимушеною, бо я щойно повернувся додому: мандрував по Україні в пошуках заробітку. Вчителювати не хочу. Вчити — люблю, учнів ще більше. Спостерігати, як людина на твоїх очах починає мислити — це найбільше щастя для мене. Але не терплю шкільної атмосфери: тих дурних ієрархічних стосунків між учителями, завучем, директором, побудованих на суто інтелігентських покидьках моралі, не люблю моралізувати на тему відвідування школи дорослими людьми (я працюю в вечірній), бо дуже поважаю принцип: кожен знає, чого йому треба, а якщо не

не неподалік від Алчевська (він же Ворошиловськ, він же Комунарськ). А ще на Донечині — Артемове поблизу Держинська. Для повноти картини додамо, що обласний центр Донецьк тривалий час мав ім’я Сталіно (перед тим бувши Юзівкою), а центр сусідньої області — місто Луганськ — двічі перейменовувався на Ворошиловград і двічі повертався до початкової назви.

знає, то життя його навчить краще, ніж сама найморальніша мораль. Мораль це вже щось прикладне. Не люблю звітів, насиливання своїх знань методичною еквілібристикою, на яку зараз мода; не люблю ськати в газетах речення ультрасучасного змісту, щоб втовкмачувати учневі в голову мовний шаблон і прописну істину, написану на скрижалях народної етики ще Христомом, але названої сьогодні "Моральним кодексом".

Ось скільки речей, яких я не люблю. І говорю про них, наче до цього є комусь діло!

Отож мандрував. Знайшов роботу, навіть дві: одну у Львові, редакторську, другу в Києві теж редакторську — пообіцяв Анатолій Дімаров, редактор "Виру" і головний редактор "Радянського письменника". Не вірю собі, що зможу колись працювати в Києві, але надіюсь, як усякий смертний.

Тепер мені залишається зломити в собі русака. Це для мене, пане добродію, ціла революція. Адже на протязі п'ятнадцяти років я по зернині збирав російську мову, триєрував те зерно, сушив і вже почав був сіяти — хай невміло, пригоршнею і проти вітру, але почав. Сіяти почав на камінь, як апостол Петро, бо російський побут, російський характер знав далеко гірше, ніж рідний, український. Ишов навмання. Издив, дививсь. Але що таке — побачити і що — пережити? Що таке раз пройтись стежиною і що — роздавити на ній кожну грудочку ще дитячою босою п'ятою! Не хочу, не можу цідити життя через соломинку, хочу пити його ківшем!

Для цього треба знати мову не лише побутову, шилівську, а й літературну, — ту мову, яку хочять стерти, як з столу крихти після обіду. І хто хоче! Нація, сама нація... Чи помічали Ви, що українець, коли він виїде за межі свого села, скажімо в Донбас або Харків, обов'язково починає ламатись і русить: — А зачем це ти, мамо, коноплю тіпаєш, кода у нас в Попасной полотно уже ніхто не берёт? — каже він, гадаючи, що оте "кода" зробить його людиною вельми розумною і культурною. А мати слухає та радіє: син приїхав у шляпі та ще й "поруському" ріже, як по писаному.

Город — носій культури — русифікований, Донбас — давно, ще за Петра I, село юродствує в русизмах, захід говорить на мові, провінціалізованій до говірки... Можна, звичайно, про це не думати, писать — і точка. У всякому разі мова нас переживе. А все ж — тяжко, бо не пухом отеє на серце лягає, а каменем. Оце Вам і творчі справи.

Ну, годі, а то я, як отой толстовський Берг з "Війни і миру", що дуже любив говорити про себе.

У Львові я був з 30 квітня по 4 травня. Якраз вийшла збір-

ка поезій Григора. Я збирав її по одному віршику, а було таке, що й по рядку, дав їй назву і тому вона мені особливо рідна. Але це не головне, звичайно. Головне, що, читаючи вірші, етюди, балади, я немов знову пожив з Григором, просто, як у Шилівці або в Кам'янці. Ілюзія особистого спілкування з автором неймовірно сильна, майже фізіологічна. Після "Виру" такого живого злиття з автором (з його душею, серцем, натурою) не відчуваєш, бо це — епос, він витісняє автора юрмою героїв, масою подій, почуттів цілого народу. Отак вітер, що лине над степом, виспівуючи свою мелодію, раптом губить її, коли вдариться об ліс і той загомонить віттям. Недаром Григор, вводячи у "Вир" нового героя (старосту Тадика), писав мені: "Тип є, тепер жду, куди він мене поведе".

Не те у збірці. Вона є найбільш повний образ Григора, створений ним самим. Ви, мабуть, помітили, що в ліриці Григор менш за все турбується про суто ліричну ритміку, ліричну настрійку, так би мовити; він майже не використовує слівця із арсеналу ліричної мови ("И скучно, и грустно", "Хмарки біжать — милуюся..., милуюся, дивуюся, чогось мені так весело"). Тютюнниківська лірика — або в ситуації ("У мене, сестро, жар; води, подай мені води, та подивись мені у очі, на рану руку поклади..."; "Я взяв його й тихо поніс меж пожара, губи шептали..."), або ж почуття, виплеснуте до дна в зв'язку з якоюсь ситуацією: "милий Джонні, хороший Джонні, дай поцілую твої долоні..." і т. д.

Григор не виставляє своїх почуттів читачеві з метою похизуватись "поетическою утонченностью души", він увесь час прагне до найконкретнішого факту, що викликає найконкретніші людські почуття: "Дивиться мати...", "Ти мене чекаєш вже давно...", "Я розкажу тобі...", "Товариш", "Студентське" і т. д.

Безпосередність — ось, на мій погляд, основа лірики Тютюнника. Вона — і в факті, і в почутті, і в мові, і в композиції, простій, як життя, не ускладненій академічно-акробатичними вихаами, що називаються зараз "новаторством".

Так ось, сама безпосередність і створює оте сумне враження особистого спілкування з автором.

Оскільки Григор в жодному вірші не назирає на якість узагальнююче почуття, крім синовньої любові до рідної землі, то й назва збірки дещо нейтралізована. Виходячи з того, що "журавиний" мотив — це символ любові до батьківщини (він у кожному вірші відчувається), я й назвав збірку "Журавині каючі".

Я вже мабуть заморив Вас і забрав багато часу. Кінчаю.

"України" ще не бачив — немає в місцевій бібліотеці. Знайду в місті. Син росте і вже грається зі мною в "ку-ку" — оскиряє

порожні десна. Як Ваша сім'я? До речі, як у Вас діти, величєнькі? Вітайте дружину, малюків. Бажаю Вам успіхів у роботі.

Гр. Тютюнник

Якщо від Олени збірки не одержите цими днями, я прошу. Пишіть, не забувайте. Влітку, гадаю, зустрінемося.

[15–16. 05. 63 р.]¹

23 березня 1964 р. з Києва надійде коротенька листівка, яка засвідчить, що в житті Тютюнника змін на крає не передбачається.

Дорогий Пилипе Трохимовичу!

Життя зараз у мене таке складне і трудне, що навіть листа путнього Вам написати ніц немає змоги. Пробачите мені, звичайно, якщо самим доводилося так, як оце мені. Але — завжди ширий я до Вас і жду чесноі книги про Григора. Як вона у Вас іде?

З сердечною повагою

Гр. Тютюнник

На конверті зі зворотною адресою: Київ-25, Андрійвськей узвіз, 34, кв. 17 — стоїть дата 13. 03. 65 р. Це наступний лист.

Дорогий Пилипе Трохимовичу!

Буду писати коротко, бо синок не дає — маму поклали на операцію (апендицит) та й козакуємо вдвох.

Роботу Вашу я вже давно прочитав. Вітаю Вас. Дуже добре, що Ви найбільш докладно і слушно зупинились на головній темі роману — народній. Саме вона й зробила "Вир" тим, чим він є. Але є й зауваження. Воно стосується отих шести розділів, які у роман не ввійшли. Чому? Саме тому, що тема № 1 для Григора був народ, село, яке він знав відмінно, трудармія, якої скуштував по нізарі.

Що ж стосується стратегічно-генеральської лінії, то вона захоплювала його тільки як неодмінна складова частина епопеї. Тут він ішов прямо від Толстого — Шолохова. Але, як бачите, не пішов... І вірно зробив! Адже про військові верхи чимало було написано, а от про трудармію — жодного слова. Дуже вже слизький об'єкт. Однак головне — Григор погано знав "високих" військових й ішов тут від теорії, мемуарної літератури, зокрема він вперто штурмував "Танк — вперед!" Гудеріана, робив докладні виписки і давав читати й мені. Щось біля шестидесяти сторінок друкованого тексту.

¹ Дату на листі поставив адресат. — М. А.

Можливо, треба сказати так: його надзвичайно захоплювала доля українського села й селянина у війні.

Друге. В роботі Вашій занадто багато ура-патріотичних відтінків, скерованих на пояснення авторського задуму, трактовку образів тощо. Без якоїсь частини цих відтінків можна б цілком обійтися, даби не робити Григора ортодоксом в більшій мірі, ніж він був насправді.

Пишіть. Зичу Вам успіху й енергії. Вітайте сімейство.

Щиро Ваш Гр. Тютюнник

ДО ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Дорогий Олесю Терентійовичу!

Щойно прочитав "Собор". Орлиний, соколиний роман Ви написали, роман-набат!

О, як засичить ота наша ретроградська гидь, унізнавши сама себе; яке невдоволення Вами висловлять і, звичайно ж, вишепчуть на вушко начальству ображені, старі й новітні (уже наплодилися!) екстремістські жеребчики, що граються у вождиків, позаяк дозволено і навіть "поощряється"; як незручно почуватимуть себе "обдаровані хлопчики", що шукають собі зручнього, з грошиками, затишку в українській літературі і посміхаються при слові "громадянин" так, ніби все на світі збагнули, знайшли йому ціну, ніби кажуть тими посмішками: "свята наївність"...

Іх шкода. То, може, хоч Ви скажете "Собором": не туди, отроки, ось вам знамено!

Але не тільки це спонукало мене писати Вам, Олесю Терентійовичу, і не стільки це, як велике, радісне почуття гордості за Вас і за народ, що Вас породив. Кажу це не з любові до "високого шталя" — він не личить мені, я не личу йому, — а з глибокого, кривного переконання й любові до Вас, як до старшого, мудрого й мужнього брата.

В наш час, ніби тихий, ніби благий — тільки вужине шелестіння під ногами чути... — і "Собор"! Здавалося б, "усе мовчить, бо благоденствує" (як же: телевізори над шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх, як віцмундир) — і "Собор"! Здавалося б, нормалізація (як же: культу не було, були "окремі помилки", генерали аплодують стоячи його ім'ю, названому начальством; керівничі дами, комсомолки в сорок років, переконують письменників-початківців, що

37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо "дали прикурить") — і раптом "Собор". Здавалося б, усе минулося, "прошло без сучка и задоринки": народ, від якого забрано й приховано історію його духу, як приховують від приємної дитини, хто її батьки і куди вони поділися,— народ цей зник, "безмолствует" — і раптом "Собор"!

...Мріяли про дюралеві і скляні палаци і про те, як у них житимуть щасливі люди майбутнього — ось вони, ці палаци, а ось і люди. Знайомтесь! Тут є директор (підполковник в одставці), тумбочки біля ліжок, липучки, стукачі й шашки; тут борються за звання...

Це написано геніально, Олесю Терентійовичу, тому й страшно, жахливо...

Ви ненавидите доземні уклони. Розумію Вас глибоко. Але є випадки, коли ми кланяємося з радістю, зі священним душевним трепетом — я за такі поклони і вклоняюся Вам саме так.

Григор Тютюнник

Київ, 16. 02. 1968 р.

ДО НИНИ ПАВАЛІВНИ ДАНГУЛОВОЇ

Уважаемая Нина Павловна!

Прежде всего спасибо Вам за искреннее, дружеское письмо и за совет всмотрительно выбирать переводчика.

... "В полнолуние" — это хорошее название. Можно еще называть так: "Ладко". Но это уже дело Вашего вкуса.

Жаль, что Крым не пошел навстречу Вашему здоровью и здоровью Вашего сына. Очевидно, он не ко всем милостив. Лично я его не люблю и предпочитаю отдыхать где-нибудь в селе, у тихой речушки среди леса: костер, тишина, предутренняя, рыбака и заря над лесом как яблоко...

Мануйловка — есть такое село на Полтавщине. Там когда-то жил Горький два лета и даже Чехова туда приглашал, и даже написал там "Мальву", "Трое", "Ярмарку в Голтве" и др.

Так что на следующее лето — милости прошу на уху, на зарю, на тишину благодатнейшую!

Работается в Киеве неважно: суета, разговоры о прогрессе и регрессе — все это мешает.

Пишу рассказы, повесть, закончил сценарии по роману "Вир" (Тютюнника-старшего) — пишу медленно, чрезвычайно медленно, не знаю, к счастью или к сожалению...

Пишите.

Ваш Гр. Тютюнник

10. XI. 66. Киев.

Дорогая Нина Павловна!

Примите мою искреннюю благодарность за поздравление и письмо и вообще за внимание, которым я, например, — и к сожалению — не одарен. А еще поверьте: моя вина в том, что нам не удалось поговорить в Киеве, не так уж велика...

...На третий же и на четвертый день я на съезде и вовсе не был, полагая, что это будет такая же скука, как и на второй. Кстати, я не очень люблю подобные разговоры о литературе и ее проблемах. Они решаются не на собраниях и даже не на форумах. Доказательство этому — классическая литература.

Искренне ваш

Гр. Тютюнник

Киев 20. XII. 1966 г.

Дорогая Нина Павловна!

Я сейчас в отпуске в селе Мануйловке на Полтавщине. Плотничаю, ловлю рыбу в прекрасной речке Псел, смотрю, слушаю и пр. Пишу мало, как всегда, а то как и вовсе не пишу: юбилейный год не очень благоприятствует творческой активности вообще, а моей — тем более. Я люблю житейские темы и житейский пафос, не всегда бодряческий, но и не унылый, а сейчас нужен именно бодряческий. Не знаю, как в Москве и в России, а в Киеве и на Украине великое множество трескучей “литературы” — статьи, мемуары, рубрики и т. п. Автура — пенсионеры. А я этих субъектиков знаю еще со времен неистового Джугашвили и публиковаться с ними рядом не желаю.

После украинского съезда писателей я опубликовал всего два рассказа: “Уточка” (в “Літ. Україні”) и “Обнова” (в журн. “Радянська жінка”) — да есть еще три неопубликованных — “Медаль”, “На перекате” и “Схоронили Маркьяна”. Вот вам люди поют за здоровье, а я — за упокой!

Кроме того, работаю над повестью, коих писать не умею...

21. VI. 67 г.

Ваш Гр. Тютюнник

Дорогая Нина Павловна!

...Ни капельки, нисколько не обижаюсь. За что? Просто я был очень долгое время занят новой (старой-престарой) квартирой: белил, красил, подгонял, отрывал, прибывал, травил тараканов и проч. Теперь имею чистенькую, светлую двухкомнатную площадь, причем изолированную. Кроме того, приболело было малость. Сейчас в полном здравии.

Вчера хотел написать Вам, вечером, и спросить, не угодно ли будет “Молодой гвардии” заключить со мной договор, но пришел Женя Гуцало. Потом я провожал его, а вернувшись, забыл о своем намерении.

Что касается круглого стола... Бог знает, что делать. Я не любитель теоретизировать за всякими столами, особенно о литературе. Слишком уж много о ней говорят, а она по-прежнему слаба (извиняюсь) по вполне определенным причинам, указывать на которые не-при-лич-но.

Но! Если речь идет о том, что представляет собой современная украинская новелла, и есть ли на этой земле новеллисты, и почему они уделяют этому жанру столь серьезное внимание, — я выступаю с удовольствием. Или надобно рассказать только о себе?..

Кланяюсь. Гр. Тютюнник

22. I. 68 г.

Дорога Ніно Павлівно!

Пробачте, що висилаю переклад дещо запізно — був у відраженні на Дунаї, тому не встиг зробити справу (авторизацію) вчасно.

Ваш переклад мені подобається, і ми з Вами, напевне, будемо співробітничати ще довго, якщо на те Ваша ласка та згода. Те, що я зробив "густеньку" правку, ні в якій мірі не повинно Вас зачінати, бо ж переклад для мене — це новий твір, в якійсь мірі і я намагаюсь його вбагати (втиснути) в нові мовно-стилістичні рамки, себто міняти відповідно до російської мови деякі деталі на інше і т. п.

Думаю, що Вас це ніяк не ображає.

З глибокою повагою до Вас і Вашого сімейства —

Гр. Тютюнник

Жовтень 1968 р. (?)

(Чи добре Вам відпочивається?)

Дорогая Нина Павловна!

Спасибо Вам за постоянное внимание ко мне, непутевому. Извиняюсь и исправляюсь буквально на Ваших глазах — шлю повесть и думаю, что вот это и хватит на первую книгу.

"Тысячелистник"¹ дали прелестно. Спасибо Вам и "Литературке".

Пишите же мне.

Кланяюсь. Ваш Григор

9. X. 68 г.

...Какое впечатление у Вас от повести?² По-моему, в ней что-то есть. По крайней мере, она открывает мне путь к этакому вот лирическому чему-нибудь. Во всяком случае, не мешает жить во мне другим чувствам...

¹ Оповідання, опубліковане в "Літ. газеті" №41 від 9. X. 1968 р.

² Йдеться про повість "Облога".

Да-с, вчера был у Жени Гуцало и вешал ему освещение в новой квартире. И трижды назвал его эксплуататором народной крови. А он, бестия, только посмеивается да глаза прищуривает! Одним словом, привет Вам, привет.

Пишите, пожалуйста.

Ваш Гр. Тютюнник

17. XI. 68 г.

Удивляюсь, что “На перекате” сняли, и пожимаю плечами. Ничего угрюмого в этом рассказе не нахожу. Злом заплачено за зло. Правильно. Ну да бог с ними. Я человек добрый и уступчивый.

Как Москва, холодная или весенняя уже? Как Ваше здоровье и здоровье Вашего сына?

Желаю Вам всех возможных благ.

Ваш Гр. Тютюнник

Март 1969 г.

Дорогая Нина Павловна!

Авторизовал. Высылаю.

...Фото хорошего пока нет, а плохое зачем же слать-с, тем более переводчику, другу писателя, или, как говорят чехи, СПИСОВАТЕЛЯ.

Исчо одно: не заключили ль Вы договора?

Это было бы хорошо, потому, быть может, и я что-нибудь выклянчил бы, хотя бы (ах, сколько “бы”!) пятерку на редиску, которой у нас в Киеве великое множество — 20 коп. пучок и 30 коп. баночка, то есть без ботвы. Словом, жить можно — не обязательно же припеваючи!

В общем, у меня плохое настроение. В отпуск хочется.

19. V. 69 г.

Дорогая Нина Павловна!

Наконец-то я управился с авторизацией и шлю все, кроме “Багрового сумрака”, который слаб и недостойн быть в книге. Не рассказ, а историйка.

Извините, что рукопись немного захватана и правки корявые — много держал у себя, и в больнице (где не абсолютная чистота), и здесь, в селе, а правил часть лежа, потому и коряво.

Итак, я в отпуске у своей мамы. Другой маршрут — к теще в Мануйливку, уже знакомую Вам. Здесь прошли сильные дожди (вчера был Петров день, или, по-нашему, Петрівка) и гремели грозные грозы. Ночью все небо в молниях. Посему

жена моя боялась, а я держался геройски и подавал пример мужества и моральной стойкости.

Хорошо здесь, в общем, лучше чем в Киеве, и тем более — Москве, извините. Задело небожь?

Пишите мне по адресу:

Полтавская область,

Козельщинский р-н,

с. Мануйливка

Макару Девушкину (Тютюннику)!

13. VII. 1969 г.

Дорогая Нина Павловна!

Шлю рукопись. Спасибо за прекрасный перевод. Мне и делать-то почти нечего было. Спасибо.

Письмо шлю вслед за бандеролью.

Кланяюсь Вашему дому.

Гр. Тютюнник

7. VIII. 1969 г.

Дорогая Нина Павловна!

Да, я уже четыре дня в Киеве. Встречи с товарищами, всякие столичные новости. Хорошие, плохие, такие себе и т. д. В селе было лучше, не так суетно, и никаких новостей. Я даже не знал, что Кузнецов сбежал в Лондон, бог с ним. Читал хорошую литературу, ловил рыбу и слушал птиц. А еще слушал, как хрюкают запоздавшие с ночных пастбищ дикие свиньи с поросенками, трещит валежник под ногами лосей, видел зайца, что пил воду из Псела и вытирал усы лапой точно так, как делал это покойный Марьян, выпив чарку, — то есть жил нормальной человеческой жизнью, почти вне общества... вот Вам ответ на первый из многих вопросов — хорошо ли я отдохнул.

Пишу ли? Ах если бы Вы знали, как я не люблю писать! Но ведь надо на что-то жить, коль уж связался с этим делом. Быть бы мне лесничим, да не вышло в свое время, а теперь поздно, к тому же, говорят, у меня неплохо выходят некоторые рассказы. Поверьте, я далек от кокетства и пишу правду — как перед богом. Я отлично вижу, что множество наших писателей вовсе не литераторы, или, как любил говорить Иван Франко, не артисты, а обыкновенные любители заработать много денег (часто любой ценой), и что отравляет глубочайшее мое уважение к занятию литературной работой. Знаю, что это не здраво и не мудро: осердившись на блох, — и шубу в печь, но справиться со своими чувствами мне всегда было тяжело.

Извините, что затеял исповедь. Исповедь сейчас что-то старомодное и даже смешное.

Итак, о деле.

1. Надежды на роман-газету мне кажутся иллюзорными, во-первых, потому, что повесть слишком маленькая, это, по сути, рассказ с некоторыми повестярскими эпизодами или, словами литературоведов, элементами. Во-вторых, события в ней и отношение автора к этим событиям навряд ли могут пленить людей, которые "приставлены" к литературе. А они в р.-г. конечно же есть, как и везде. От них скорее надо ждать претензий, чем сочувствия. Логично будет нам с вами спросить самих себя: есть ли смысла подавать заявку?
2. Заявку в "Худ. лит."¹, мне кажется, стоит написать. Я сделаю это перед январем.
3. Японского² журнала не видел. Интересно, конечно, и приятно.
4. Фотографию с "целой" головой пришлю недели через две.
5. Пусть включает "Советская литература" любой рассказ. К моему желанию они все равно не прислушаются. У них свои задачи.
6. Все мои рассказы, по-моему, не кинематографичны, кроме "Смерти кавалера", но кто даст согласие на его экранизацию — это для меня сверхзагадка. Студия А. Довженко не экранизировала моих рассказов. Этим занимались студенты кинореж. факультета нашего театрального института и Украинское телевидение.

Вот, кажется, и все ответы на все Ваши вопросы.

Пишите, пожалуйста, мне московские новости, если таковые будут и если они будут интересны.

Отправляюсь на кухню варить овощной суп, потому как жена на работе.

До побачення. Зичу Вам всяких удач, добра і гарного спокою.

Ваш Григір Тютюнник

28. VIII. 1969 р.

Р. С. А київське "Динамо" все одно поб'є спартаківців!

Незмінно дорога Ніно Павлівно!

Щаю Вам двоє нових оповідань. Можливо, підуть куди-небудь, у "Дружбу", "Современник" або ще кудись.

Книга моя в "Сов. писат.", очевидно, перенесена на 71 рік?

¹ Видавництво "Художественная литература".

² Журнал "Советская литература" японською мовою.

Дуже шкода. Адже я письменник бідний, як, напевно, і всі оповідачі не дуже пишучого толку.

Пишіть.

Гр. Тютюнник

26. I. 1970 р.

Дорога Ніно Павлівно!

Не писав вам у П'ятигорськ через те, що хворів на грип, посилено працював над спогадами про брата (6 травня виповниться п'ятдесят років із дня народження), а ще через те, що я взагалі на листування ледачий. Останнє не дуже пристиджувало мене, бо думав: людина відпочиває, навіщо набридати їй своїми листами... Від цього ставало легко, і я навіть відчував себе благородною людиною! Ось, як на сповіді. Тепер же вітаю Вас із поверненням до Москви, з новими силами і трішки сумними спогадами про прекрасний Кавказ. Не був там, та вірю Вам, Пушкіну, Лермонтову і Толстому, що він справді прекрасний. А ще щиро вітаю Вас зі святом жінок, Весни і весняного Воскресіння землі. Хай у Ваших кімнатах пахне садами степової Елади-України, як висловився один український емігрант, березовим соком Росії, одне слово, тим, що надихає українсько-російського перекладача на творчий труд. (...)

Не зовсім розумію Вашу логічну нитку, яка зв'язує двоє далеких понять — "легкий смуток" і "песимізм". Я справді трішки сумний, підозрюю, але який же зв'язок між смутком, цим еліксиром творчості, насмілюся так сказати, і перекислою закваскою, старим тістом, яке ніколи не підійде, — песимізмом? А редактори, які з причини сумовитості, до того ж веселої, відмовляються друкувати мої оповідання, володіють, по-моєму, почуттям звірячого оптимізму. Не інакше! Я впевнений, що по-життєвому вони також сумні, у всякому випадку вони розуміють, що життя людське в загальному сумне, неорганізоване й не вічне, а оптимізм — це професія, професіональний оптимізм! Піддайся вони смутку — їх виженуть. Точно! (...) Залишається одне: запевнювати їх, що, помилітьте, мовляв, який смуток, адже у Тютюнника в жодному оповіданні не здох жоден пес, а всі живі і здорові! Ось саме вони і викликають смуток, редактори, песимістичний смуток, невеселий, але я досить міцний (вибачте, що начебто хвастаюсь), щоб упасти у відчай. Переживемо!

Писати "трішечки більше" обіцяю клятвено. (...)

Повість я справді пишу, але міську. Не знаю, чи не вийде з нею те, що з українськими дівчатами і хлопцями, які, стараючись кинути свою мову, переходять на "світську", "культур-

ну", і говорять приміром так: "Ви не скажіть, як мне проїти до лікарні?" Одне слово, пишу, а що вийде, побачу. Потім візьмуся за сільську, якщо буду жив та здоров. (-)

Ви писали про заявку до вид. "Худ. лит.". Це що, в "Сов. писатель"? Хіба я туди ще не писав? Чи, може, це інше вид-во? Як іде справа з тими оповіданнями, що я Вам послав? Пишіть.

Кланяюсь Вашому дому і ще раз вітаю зі Святом.

8. III. 1970 р.

Гр. Тютюнник

Дорогая Нина Павловна!

Умоляю Вас или редактора: напишите аннотацию сами. Я не умею "речення стулити" про свої книги. Предложения! Поймите же мое состояние. Пишите что угодно. Только бы не то, что я убил человека! Все прочее сойдет, и я не буду в претензии ни на кого. Ей-богу!

Заявку шлю, но не знаю, на какой год, 71-й? Уж Вы вставьте сами. Список рецензий, который мне любезно предоставила библиотека СПУ,— тоже шлю. Водки не пью.

Гр. Тютюнник

Добра Ніно Павлаівно!

Я, здається, несподівано довго писав Вам. Несподівано через те, що всі автори, узнавши, що їх бракують, негайно вибухають глобальною лайкою, скаргами (-). Мені це, як редактору, знайоме. Я не опускаю до всього цього навіть у тому випадку, коли книга взагалі не піде. Чи мені боротися з ортодоксами — маю на увазі рецензента, "штатного"! Можу тільки пояснити: солдати в повісті¹ п'ють не тому, що вони погані солдати, воїни (це було б блюзнірством з мого боку; навпаки, всякому видно, що для Харитона вони більше, ніж рідні люди),— п'ють вони тому, що тоді всі пили, хто повернувся з передової на відпочинок, і майже всі шукали жіночого товариства з причини всім зрозумілої. Невже це незрозуміло?

Те, що Калужний учитель і листоноша, а не політпрацівник,— архіглупа, як любив висловлюватися Ленін, претензія. Нісенітні думки не варто спростовувати.

І вже зовсім не зрозуміла мені і смішна така настановочка: твори, у яких п'ють, треба не видавати... Хай не п'ють в оповіданнях, тоді як і в житті не питимуть? Ха-ха-ха, сміюся гомеричним сміхом.

Ні, у Гліба Успенського все-таки розумніше: щоб мужик не пив, потрібно: а) придумати пляшки з такою пробкою, щоб мужик не зумів відкрити; б) будувати шинки парадним входом у двір, а не на вулицю. (...)

¹ Повість "Облога".

Попрошу Вас тільки прочитати цей лист Ганні Захарівні¹ і передати їй відповідно, що коли мова зайде про те, щоб повість все-таки друкували, хай вона зніме монолог Калюжно-го в бесіді з Котею — про міщанство — і закінчить й ого мову словами про те, що Котя — лицар, тільки без щита. Далі зняти. Це місце виривається із загального тону повісті. Оце і все.

Оповідання висилаю.

Друга повість² мені не подобається, тому дослати її не можу. Повірте, що це не кокетування, а робочий принцип.

Пишіть, будь ласка, що там і як буде далі.

Ваш Г. Тютюнник

(Весна 1970 р.)

.. Я в Мануйловке, стало быть — на отдыхе. Но, как и прежде, меня беспокоит горькая судьбина моей книжечки в "Сов. писателе". В 70-м году она не пойдет, уж это точно. А когда же?

Какую "рабочую повесть" там ждут? Бог с ними. Я ее не пишу. Разве что зимой сяду. У меня есть небольшая вещица, урбанистическая, как сейчас модно говорить, да и та не окончена, за отпуск думаю дотянуть. Однако она так не похожа на все мои прежние, что будет кричать в книге, просить ся в другую, иного типа. Уж лучше еще несколько рассказов пришлю.

7. VII. 70 г.

Добрий день, дорога Ніно Павлівно!

В перших рядках мого листа, як пише сільська публіка середнього покоління, прийміть великодушно моє щире вибачення за те, що так довго, по-хуторянськи, мовчав. Це через те, що я людина погано вихована, до того ж ледача і неговоротка, "як дід Тойкало, що шукав три години онучі тоді, коли в сусіда горіла хата!"

Я дуже радий, Ніно Павлівно, що редактор "Сельской молодежи" такий прихильний до моїх бідних оповідань, і вельми вдячний Вам за те, що Ви познайомили з ними цього, напевно, доброго і мудрого чоловіка. "Хай стелиться йому життєва дорога шовком". Адже зараз почалася пошесть: давай твори оптимістичні, життєстверджуючі... Наче життя настільки малосильне, що не в змозі утвердити само себе, їй-богу, диваки ми, м'яко кажучи, а точніше — дикуні.

¹ Ганна Захарівна Кравченко — редактор книги Г. Тютюнника "Тисячелистник", що вийшла в "Советском писателе" 1972 р.

² "Климко".

Наслідуючи такий девіз, можна дуже легко перекреслити "сумні" оповідання Чехова, Буніна, Гліба Успенського, Стефаніка, Тесленка, раннього Горького і т. д.

Це цілковите безглуздя, що "Зав'язь" не йде через те, що малий її обсяг, а видавництво хоче начебто видати більш солідну книгу. Тематика "Зав'язі" їм наче муха в носі — адже сумна. Ось у чому справа. Отож від мене ждуть веселих оповідань або у всякому випадку нейтрально-ліричних, "ніяких".

23 сього місяця я відїжджаю в Ірпінь, а в першій декаді січня пришаю кілька таких оповідань. Бо коли з нами розірвуть угоду, я занурюся в пільму напівзлиденності. Це без перебільшень.

Сердечно дякую Вам, дорога Ніно Павлівно, мій рятівнику і милий диктаторе, за привітання з днем мого народження. Обіцяю до сорокаріччя, якщо все буде добре, створити хорошу книгу, їй-богу!

Бажаю вам теплої — в усьому! — зими, премного радощів і 0 гіркоти.

Ваш Гр. Тютюнник

13. XII. 70 р.

Дорога Ніно Павлівно!

Нарешті я знайшовся. Губився кілька разів: був у Ірпені, їздив у відрядження, нарешті, хворів. Остання обставина перешкодила мені швиденько послати Вам двоє оповідань. Тепер шаю. Поки що одне, але більше і, здається, не дуже сумне. Друге уже почав і закінчу швидко, через те що пишеться — по-перше, і часу в мене цілком досить, по-друге. Пішов з роботи. Бог з нею. Читати щоденно з пів на дев'яту до 17.15 гори макулатури — це самогубство. У голові маса планів, обдуманих речей, а писати ніколи, а роки йдуть... От я й ризикнув: без найменших коштів, які звичайно є в людей про "чорний" день, пішов у відставку. "Якось воно буде", — кажуть мої милі земляки. Так сказав і я. До осені буду жити на дармових харчах — внутрішніх рецензіях та на тому, що напишу. Як ви дивитесь на се із свого прекрасного далека?

Пишіть і не сердіться, будь ласка, на мене грішного і навіть багатогрішного. "Катрю" перекладайте зразу ж, я потім допрацюю.

Ваш Гр. Тютюнник

22. I. 71 р.

Найшановніша Ніно Павлівно!

Я тільки що повернувся з Полтавщини моєї любові, а мене вже чекають Ваша бандероль і листи. Це ви по-стахановськи попрацювали. Розумію, як Вам було тяжко, співчуваю і дякую широко. Отож, не спавши (іхав уночі в незатишному вагоні), одразу ж сів за роботу — і ось вона, готовесенька. А ще тільки 17 годин і сонечко якраз у вікно мені світить. Переклад чудовий, тому швидко й авторизацію утнув. Хай іде наша “Катря” з богом та добрими людьми.

Молодий не бідно написаний, а скупю. Ви, певно ж, помітили, що в нього навіть імені немає, отже, це тип якоюсь мірою “нарицательный”. Я не люблю людей, які, вийшовши з простого народу (найчастіше цей “вихід” відбувається у нас через поганеньку освіту, місто й посади), пишаються потім перед ним бозна-чим і чому. Молодого я не люблю саме за це, хоч він хлопець, мабуть, порядний у так званому “своєму колі”. Але ж сухий і трохи зарозумілий (“надменный”) у даному оточенні. Він напевне вважає, що робить Катрі честь, беручи її з хутора, без вищої освіти... Писати все це я не скотів, бо воно й так зрозуміло більш-менш досвідченому читачеві. Якби мені було за кого віддати Катрю, цей хлопець нізачо б її не дістав! От Катря для мене все, молодий — відтінок Катриного безталання: на батьківщині їй нікого було полюбити...

Я просив Вас поспішити з перекладом, щоб якомога швидше збільшити обсяг “Зав’язі”. Так що головне — доточити “Катрю” до книжки якнайшвидше. Все-таки аркуш. Зрештою не писав таких довгих оповідань! Незабаром пришлю сяку-таку лірику.

Чому Ви ані словом не обмовилися про “Ласочку”? Не сподобалася?

Бувайте ж здорові та щасливі, як добрі люди у казці.

У нас холодно.

Ваш Гр. Тютюнник

11. II. 71 р.

Дорога Ніно Павлівно!

І ось я знову в милій моїй Мануйлівці, коло Псла-ріки, кращої за яку немає жодної ріки в світі та й на інших планетах інших галактик!

Боже мій, як тут усе пахне! Земля, трава, дерева, хліба молоді, вода у криницях, навіть мій велосипед, мій перпетуум-мобіле, не технікою пахне, а Мануйлівкою! А бузки!.. Навіть найпохмуріший, який лише може бути, жонофоб, удихнувши його пахощі, подумає: “Не завадило б закохатися”. Ось який тут бузок. Та ба, закохуватися ні в кого: всі Катрі в роз’їздах —

у Харкові, Донбасі та ще біс знає де. Це, їй-богу, якийсь масовий психоз — тікати з села. Раніше тут було і голодно, і холодно — зрозуміло, чому тікали. А зараз інерція, чи що, діє? Сумно. А скільки хлопців залишилося на "сверхсрощну", а скільки дружин якихось офіцерів живе в Монголіях, Німеччинах і т. ін. Іще сумніше.

Так, оповідання вийшло важке для перекладу. Я з ним довго морочився і все одно добитися нічого не зумів, крім кількох підходящих слів і фраз. Ну, та бог із ним.

"Із оповідань Чернечої слободи" — це треба вилучити. А взагалі Слобода буде. Тільки не Чернеча, а Джулаєва. Хроніка. В новелах. Є хороші задуми: характери, пейзажі і т. ін., а з дією у мене ж завжди погано ладилося. Я ще в юності зненавдив дуті сюжети і досі не відійду. Це, напевне, погано.

На з'їзд письменників не залишився, ну її, говорильню цю, набридало.

Ніно Павлівно, чи можна останнім оповіданням завершити "Зав'язь" і чи вийде вона нарешті?

З "Сов. писателя" мені прислали першотравневе привітання. Це — добрий знак?

Пишіть же мені:

Полтавська обл.,
Козелецький р-н,
с. Мануйлівка.

До побачення. Весна хай усміхнеться Вам.

Гр. Тютюнник

20. V. 71 р.

Ага, зараз буду бити газетою комарів. Налетіли повен сарай, як спати? І чим вони так дзижчать, яким механізмом — от задача? Почитаю у Брема.

Дорога Ніно Павлівно!

Кочовий мій спосіб життя привів мене до рідного села Шилівки, до мами, до тихої, майже без течії річечки Груні, соснових борів та вільхових лугов, у яких зараз душно від вогкості й пахне опалими у воду вільховими вітами сухими. Це моя вітчизна, батьківщина; тут жив коло мосту, майже біля самісінької річки мій дід Василь Феодулович (по його батькові нас і досі прозивають Хтудулами), тут столярував, любив природу і освіту — особливо літературу — мій незабутній батько Михайло Васильович, який обдарував нас із братом цією любов'ю... Одне слово — батьківщина.

Встаю я рано, теслярувати треба, доки не підійметься сонце, а якщо прийде захоплення, то й у спеку теслярую,

споруджую мамі погрібник — по-російськи це називається, якщо не помиляюсь, “погребушкой”. Ах, знали б Ви, як я люблю пахощі деревної стружки, трісок, тирси. Це для мене як хороша поезія!

На ніч розчиняю вікно, а під ним цвіте фіалка, запах її наповнює кімнату до ранку — може, тому я часто прокидаюся і думаю бог зна про що, тому що під ранок все забувається, залишається тільки настрої: іноді дуже сумний, іноді вельми феєричний, але частіше — сумний. Як добре було б жити на світі, коли б менше було всяких житейських дрібниць, що пригнічують душу, чвар, глупоти, багнюки...

Та про це краще всього говорити з богом, напевне, він би слухав і мовчав, а людині ставало легше. Та ба, тепер і бога немає. А в людей своїх своїх жалів повно. Вже краще мовчати, дихати, думати й писати — зупиняти прекрасну мить, що вдається нам, грішним, дуже і дуже рідко.

Ви помиляєтеся, дорога Ніно Павлівно, думаючи, що я пішов із села добровільно. Мене, даруйте за жаргонізм, пішли звідси в РУ № 7 голод, холод, взуття, одяг, яких не було, тобто ні взуття, ні одягу, а голод і холод були. Так-то. Але про це треба писати багато або ж не писати нічого.

До діла.

Я радий, що з книгою наче б ладніється, що вона охоче читалася художником і що “Обід у Кравчини” набрала “Правда”. Правда, було-б іще краще, якби гранками справа не обмежилася. Та це вже буде як буде, кажуть українці.

Фото у мене є, але теж непідходяще: на одному з них я подібний на Гліба Успенського, який сидить у Царицині на вокзалі без гроша в кишені (це історичний факт, цебто справжній), на другому так набичився, що обличчя нема, а є лиш непоказний мій чуб.

Ага, телефонував же я в “Сов. писатель” Ганні Захарівні, голос у неї такий звучний, владний. Вона сказала, що договір мені вишляють. Чи не змогли б Ви, обожнювана всією молоддю українською літературою Ніно Павлівно, повідомити мені, коли я повинен (або маю право) одержати гонорар, тому що соромно: мати купує мені цигарки, а на дорогу з Мануйлівки в Шилівку позичав десятку в знайомого вчителя! Оце жах.

Пишіть, будь ласка, тому що мені зовсім нікому писати широко.

До побачення.

Ваш Грипр

15. VII. 71 р.

Не хворійте, будь ласка.

Завжди і воістину дорога

Ніно Павлівно!

Пишу Вам у неділю 5 грудня вранці. Зараз я один і хворий. Уперше, здається, на день народження мене вклав у постіль чорномазий грип. Іще вчора була $t^{\circ} 39,2$, а сьогодні вже ледь полегшало. Приїхала мама, і мої з мамою вирядились у Володимирський собор "подати на часточку", тобто подати списочок імен покійних родичів, щоби святий отець пом'янув їх. Зворушлива традиція була колись, людяна, чи не правда?

Я не писав Вам після Москви тому, що каторжно, і навіть більше того, працював над закінченням нової книжки. Закінчив лише тому, що мене притиснули планом. Інакше працював би я й досі. До неї увійшли відомі Вам оповідання: "М'який", "У Кравчини обідають", "Катря", "Дядько Никін", велике оповідання, або невелика повість, "День мій суботній", цілком нове, гаряче оповідання "Син приїхав" і спогади про брата Григорія Гютюнника, автора роману "Вир", — "Водоворот" по-російськи.

"День мій суботній"¹ — оповідання про молоду людину, безпрописочну і безквартирну, дуже чесну, порядну та інфантильну. Оповідання це (на 75 стор.) прочитали обидва наші журнали: "Вітчизна" й "Дніпро" і обидва повернули, запевнивши мене в своїй прихильності і навіть любові, — не пройде, сказали. Тепер лишилося чекати, чи пройде воно в книзі.

"Син приїхав" — повість про те, як із-під Ростова приїхав у село до батьків син. Власним "Москвичем". Ви мене знаєте й можете собі уявити, яку комедію я розписав у зв'язку з оцим "Москвичем", власним! Втім, я через декілька днів пришаю його.

Що ж трапилось з моєю милою Катрею? Не зійшлась вона з "Дружбой народів", чи що? Бо ж немає в 11-му номері.

Дорога Ніно Павлівно! Прийміть мою сердечну вдячність за привітання з 40-літтям, за увагу до мене взагалі. З самісінького дитинства мене нею не балували, тому вона втричі дорожча. Надійшло привітання й від заст. головного редактора "Сельской молодежи" Романовського. Дуже миле привітання. А як подякувати? Я ж не знаю його імені. Писати ж по прізвищу — піжонство. Не вважайте за труд написати мені його ім'я та по батькові.

За кашне дякую. Ай-я-яй! Кашне забув. Напідпитку був.

Вітаю ж Вас і Вашу милу племінницю.

Сорокалітній Григір

5. XII. 1971 р.

¹ Повість була опублікована в московському ж. "Студенческий меридиан", № 1, 2 1975 р., і увійшла до книги "Огонек далеко в степи" (М, 1982 р.).

Не вийшов лист. Нема енергії. Даруйте. У нас туман, дощі. Снігу — ні сніжиночки. Дерев чорні, звуки приглушені вогкістю, місто похмуре. Але працювати хочеться як ніколи.

Дорога Ніно Павлівно!

Одержав вашого листа і, як завжди, був премного радий йому...

Мовчав я тому, що працював. У Ірпені три тижні та дома. Потрібно було терміново підготувати нову книжку до редагування, а також додати дещо й переробити першу частину "міської повістинки". На жаль, я побоююся за її долю. Річ у тому, що в ній є Іван Захарович, такий собі голова якогось товариства. А це вже погано. Тим більше, що мій герой дозволяє собі бачити його, себто голову, по-своєму. Інакше він не може бачити його. От яка справа. Прочитаєте (чи — "прочете"? Забув). Посилаю Вам усе нове: "Погорду", "Син приїхав" (діло з "Москвичем" — назвав би його Чехов) і "Бовкуна" — самотню людину. Останнє оповіданнячко спершу називалося "На чорний день". Подивіться, що з усього цього можна перекладати.

У Києві туман доїдає останній сніг, якого й так було мало, ніби хліба в торбі старця в голодний рік. Боюся посухи. Страшенно боюся, тому — пам'ятаю посуху 46-го року та її наслідки.

Ще раз вітаю з 8-м Березня. З днем народження привітати 28-го забув, а 30-го посоромився, й було взагалі досадно на себе за такий промах. Даруйте, будь ласка, мені грішному. Ви ж бо мене розумієте.

А що верстка? Чи все в ній благополучно? Чи жива "Смерть кавалера"? В "Худ. літературу" напишу сьогодні ж.

Будьте здорові, Ніно Павлівно, і пишність.

Ваш Гр. Тютюнник

12. III. 72 р.

Дорога Ніно Павлівно!

Прийміть же моє щире слово радості з нагоди скорого виходу з лікарні, котрих (усяких) я не люблю і навіть відчуваю себе в них як у криміналі. Одне слово, радий, що одужали.

Ще вітаю Вас із 1 Травня, весною, молодим листям — ах, як прекрасно цвітуть на Україні вишні. (Більше не знаю, з чим вітати.).

Шляю оповідання. Все лінувався правити. Та й нецікаве воно мені вже. Так що даруйте за затримку. "Новий мир", напев-

не, не дасть його, та Вам видніше. Не пропадати ж нашим із Вами зусиллям!

Друге оповідання¹ про старого шліть, я поправлю натуралізм на інший "ізм" — і все буде в порядку.

Рекорду теж не буде, буде просто стихійне змагання двох завзятих косарів.

Зичу Вам доброго здоров'я і постійного відчуття весни — навіть уві сні. Це добре.

Ваш Гр. Тютюнник

24. IV. 72 р.

Дорогая Нина Павловна, сьогодні я отримав переклад із "Советского писателя", чотири сотні. Он обескуражив мене: разве тираж "Тисячелистника" 15 тис., а не 30? Если так, тогда, следовательно, и платитъ будут только за один тираж... Ого зачепило шилом патоки!

Посему прошу Вас, узнайте, полный это расчет или нет, и напишите, пожалуйста. А я со страхом и надеждой буду ждать ответа. Страх мой вполне понятен: ведь печататься с каждым днем становится труднее. Мне раньше не возвращали. Сейчас возвращают — и молча, утрюмо, и с предложениями писать вот так вот, а не так... Увы! Я ведь могу вовсе ничего не предлагать на свой рідній Україні. Зная здешних братиков еще с 30-х годов. Читал и видел. Ведь они живы и здоровы, даже в дело пушены...

Май 1972 г.

...Надеюсь, Вы уже дома и пребываете в добром здравии. А я уезжаю в Шиловку, затем в Мануйливку и буду там до осени. Если удастся, напишу рассказ, большой рассказ, который уже давно люблю, но объяснить не смел. Ведь для этого нужна бумага и слова, слова... Много слов. Их надо сокращать. А это — работа, даже тяжелая. А я — лентяй, увы. Но — люблю. Придется писать.

В рассказе будет степь, колодец, полустанок, заяц, песни затагнувшейся до зари свадьбы, милейшее моей душе слово "прослідок" — зародиш стежки, "стежки", молочная ночь при луне и синие тени и еще бог знает что придет в голову. В общем — ночь.

А что из Сыном, который приехал табачным "Москвичом"², как его встретили в Ваших краях? Если хорошо, прошу

¹ "Бовкун".

² Оповідання "Син приїхав".

Вас, поставьте, пожалуйста, посвящение, которым я раньше не баловался, но на сей раз уже очень давно пообещал прекраснейшему человеку и писателю Ивану Чендею. Так вот, если бы Вы написали над рассказом "Ивану Чендею", я век благодарил бы Вас.

Пишите мне, пожалуйста в Шиловку Зиньковского р-на Полтавской обл., потом в Мануйливку. Впрочем, из села я "до Вас обізвуся".

Будьте здоровы и прекрасны, как всегда.

Ваш Гр. Тютюнник

Июнь 1972 г.

Дорога Ніно Павлівно!

Скільки це я не писав Вам — рік, десять, п'ятнадцять? Йї-право, таке в мене відчуття. Мабуть, тому, що скучив за Вашими добрими листами. Але, по-перше, ціле літечко не був у Києві, аж утомився; по-друге, знав, що Ви відпочиваєте. Отже, мовчав.

Тепер пишу, впевнений, що Ви у Москві, і сердечно дякую за "Тисячелистник"¹ і всі Ваші турботи, пов'язані з ним, і за те, що ніяким словом точно не зветься, але відчувається між добрими людьми.

В "Тисячелистниці" мене тяжко вразили мої незліченні недогляди: порушення ритму розповіді, пунктирність деяких оповідань, наївна простакуватість, прямолінійні деталі, асиметричність композицій і т. п. І, повірте, мені було гидко дивитися на себе збоку! Йї-богу. Кажу це щиро, як перед другом, що не запідозрить у грї, позї. Помилки мені болять, як рани. До більшої чи меншої рівноваги мене можуть привести тільки надїї про можливість доробки недоробленого. І це втішає: якщо бачу, то це добре.

Шкода повісті, "Смерті кавалера", "Чудасї"... І не тому, що думаю, ніби вони написані бездоганно. З ними пішли з книги і певні відтінки, які могли б якщо не збагатити її істотно, то принаймні освіжити, позбавити одноплановості, одноманітності, наприклад, у колориті. Про тематичну і настроєву подібність я вже мовчу.

Але то нічого. З усього можна добути корисний урок. І я, здається, його здобув.

Ніно Павлівно, пишїть менї, будїте ласкаві, великого листа. Що там у "Сільській молодї" і т. д. Як відпочивали? Над чим зараз працюєте? Чи добре маєте здоров'я? І головне — настрїї!

¹ "Тисячелистник" — збірка оповідань, видана в "Советском писателе" 1972 року.

Незабаром пришлю нове оповідання, яке називається "Нюра", хоч ідеться в ньому про некоего мужчину.

Влітку читав "Дипломатів"¹ і маю про них приємну для автора (і для себе) думку, але авторові, хоч маю дякувати йому за присланий журнал², не напишу, бо ще подумає, що підлабузнююся, бог з нею, такою про мене думкою..

Будьте здорові і прекрасні.

Ваш Гр. Тютюнник

10. IX. 72 р.

Дорога Ніно Павлівно!

Вітаю Вас удома, за роботою і при доброму здоров'ї. Дуже давно від Вас не було листа, і я всяке думав і навіть боявся за Ваше здоров'я і благополуччя: адже Ваш покірний слуга, маючи багато інших недоліків, ще й піддається самонавіюванню. Та ось що цікаво: все можу вигадати, сфантазувати в приступі самонавіювання, а оповідань — не вмію, повна відсутність фантазії.

(...) Вам видніше і зручніше розпорядитися "Нюрою", за примірник якого я тричі перед Вами вибачаюся — так погано він надрукований. Друкарки люблять романи й повісті, як і письменники наші, до речі, тому, що речі ці грошовиті. А оповідання навіть друкують, неначе копитами, під три карбованці.

Оповідання писав болісно довго. Не знаю чому. Раніше воєні мені завжди добре думалося, відчувалося і легко писалося.

Будьте здорові та щасливі. Вітайте від мене своїх близьких, якщо це не нав'язливо з мого боку і якщо є кого.

Зичу Вам ясноликих осінніх днів і світлого настрою.

Гр. Тютюнник

Р. С. Ага, сьогодні "Нюру" прочитав один із зав. відділом худ. літератури і сказав мені таке:

"Кінець дуже хороший: передай, мовляв, йому ножик... хай заріжеться, негідник!"

Оце так умище, чи не правда? Я ледь не заплакав.

Жовтень 1972 р.

Дорога Ніно Павлівно!

При всій своїй щирості (без удаваної скромності кажучи — адже самоприниження паче хвастощів) і при всіх своїх

¹ Роман Сави Дангулова.

² Журнал "Советская литература" іноземними мовами з оповіданнями Гр. Тютюнника.

здібностях розуміти почуття ближнього і своєї, хоча б у принципі, як модно нині говорити, я не можу Вам описати, яка важка випала ця зима для моєї душі, майже не здатної до самозахисту хоч би за рахунок байдужості.

Не тільки "Нюра", але і все інше, що я написав раніше, здавалося мені суетою, нікчемністю. А вчора отримав "Сельскую молодежь" і Вашого листа — на превелику радість, як, зрештою, й завжди: я, здається, уже писав Вам про те, як радий Вашим листам, повторюватися не буду. (...)

Спасибі весні, що підбавляла мене. Спасибі й Вам, і хлопцям із "С. М."¹ (Не зіпсували оповідання²). У "Вітчизні" № 3 зіпсували одне досить важливе речення, де Нюра говорить: "Людину тепер ніхто не бачить." Я написав оце речення, надаючи йому в основному значення психологічного (адже скривдженому здається, що всі люди здатні лише кривдити, це спалах маленької амбіціозної людини), а у "Вітчизні" зробили на ці слова наголос соціальний — і зняли. Безглуздо, звичайно. І смішно. І сумно, їй-богу, скоро і слово "чесний" може стати іронічним, як, наприклад, уже трапилося з поняттям "інтелектуальний". Все можна, виявляється!

Художник зробив пречудові "ілюстрації" (з 1 чи 2-ма "л"?), правда? Особливо Ілько і Нюриха. А втім, я не спец коментувати ілюстрації.

У нас уже-маленькі листочки на каштанах, сонце майже літнє, і від цього трішечки страшно — рано ж бо.

Посилаю Вам сумне — "Три плачі над Степаном" — оповідання про те, які ми неухважні до людини та які матеріалісти, тобто по чому цінимо людину: по вигоді!..

Це для "Сельской молодежи". Більше набридати їм не буду (а там хто його знає! Не зарікайся, кажуть, не клянись!).

Услід же вишлю ще одне, вже закінчене, та ще не передруковане оповідання "Дикий".

Будьте щасливі і пишіть.

Ваш Гр. Тютюнник

9. IV. 73 р.

Лист вийшов розсіпчастим, не в формі ще я.

Дорога Ніно Павлівно!

Спасибі Вам за чудовий переклад "Плачів". Добре вийшло, хоч і сумно. Та це вже моя вина. Правив же я в основному себе.

Дуже жаль, що немає в мене під рукою Вашого милого ли-

¹ Журнал "Сельская молодежь".

² Оповідання "Нюра".

ста (пишу на роботі), я відповів би заодне й на всі ділові питання. Увечері напишу, заявку теж.

Книжку Ви сформувавали точно і добре. Ще раз дякую. Сам я формував би її не менше трьох місяців... Натура, господи!

Чи все з названих Вами рукописів для "Мол. гвардії" є у Вас у перекладі? Це найголовніше моє до Вас питання. Якщо чогось немає, дошлаю.

"Дикий" готовий.

Будьте здорові і щасливі. Увечері напишу ще.

Ваш Григор

4. IV. 73 р.

...Этой осени я, видать, пришелся не ко двору — так она меня угнетала. О том, чтобы писать (а осенью мне всегда хорошо работалось), не могло быть и речи.

Привезли из деревни маленького Васю (ему три с половиной), и он тотчас же заболел воспалением легких, которого четыре дня не могли обнаружить, и мальчик просто горел. Только приватный доктор, жена моего товарища, обнаружила эту болезнь и вылечила. На радостях я подарил ей черную в цветах шаль цыганскую... Вслед за этим — дизентерия. Забрали ребенка в больницу, и я бегал к нему с передачами. Он не понял, где находится, и все две недели, упершись ладошками в оконное стекло на втором этаже, умолял меня: "Татоцку, забери меня звідси!" Забрали с больницы больного конъюнктивитом (это глазная болезнь) и простуженного. Теперь ежедневно бываем в больнице. Анализы, анализы... Я уже не вижу конца этим анализам. На работу хожу только с трех дня, а то — няней. Готовлю каши, супы, кисели и пр.

Я написал Вам письмо — повезло же нам в этом году...¹ — полное сочувствия и боли за Вас, но не послал, ибо давно и твердо убежден: если не можешь реально помочь человеку, то сочувствие хуже всего, оно просто ни к чему. Будь Вы хотя бы за 100 км от Киева, я возил бы Вам передачи и писал самые человеческие записки. А сочувствие только раздражает и угнетает. Со времен войны знаю, может быть, это болезненно-субъективное убеждение, не знаю.

Передачи из Москвы не слышал: пришел в издательство новый директор, и нас всех взяли под контроль, чтобы представить ему. Жаль, конечно, хотелось послушать милого моему сердцу Бориса Олійника. Это будет очень хорошо, если издательство закажет ему предисловие и если вообще книга выйдет.

¹ У серпні Ніна Памівна потрапила в автомобільну аварію.

Печатають мене, Ви ж знаєте, раз-два в рік. Як жити? Малоість виручають дитячі книжки. І зараз виходить книжечка "Степна казка" — старий шалаш, кроты, муравьи. Милі герої.

Очень хотілось би почитати рецензії: що там? Но потерплю.

Да, я совершенно искренне писал вам, что пересмотрел бы рукописи и кое-что доработал. Но что именно — уже позабыл, потому — давно читал свои опусы. Но думаю, если начну читать, то конечно же увижу, где надо править.

Какое впечатление на Вас произвел "Дикий"?

И самое главное: как Вы себя чувствуете сейчас? Кто и как Вас лечит? Я ведь очень, очень разочарован, не то слово, прибит нашей медициной — равнодушной, дежурной, что ли, отбывающей смену за определенную сумму. Сколько моих сокурсников ушло учить других со своими выплаканными тройками! А ведь в мединституте то же самое. Меня эта мысль преследует, корбит.

16. V. 73

Дорога Ніно Павлівно!

Шлю заявку, переробивши свою натуру та всілякий скепсис. Я гадав, що Ви де-небудь на берегах Чорного моря або за містом. А те, що не послав заявки увечері, зводиться до смішної майже причини: не знайшов Вашого листа і не знав, отож, на кого писати заявку, а перепитувати було соромно.

Що можна переробити в "Облозі"? Викинути батька, якого забрали? Солдата, котрий п'є горілку з жінкою? Розмірковування Калюжного про міщанство? Я твердо впевнений, що головне гальмо — батько. Але ж не можна людину двічі викинути з життя — спершу живого і вільного, потім знищеного бог відає за що. Це гріх, а я гріховода тільки в малому і особистому. Ради всіх святих не робить із цього висновку, що я вважаю повість великою чи навіть дуже помітною й через чванство не бажаю в ній нічого змінювати. Ні, я не високої думки про неї, звичайна скарга нещасного підлітка. Але викидати те, що було і є правдою, хоч крихітною (якщо вона, звичайно, не мізерна), не можу. Це блюзнірство, цинізм. І якщо вона піде, я готовий стати перед Вами на коліна і просити вибачення за експлуатацію Вашої праці, але більше нічого вдіяти не можу, крім одного: зробити тверезим осетина і зняти розмірковування Калюжного, оскільки вони не природні, чужорідні.

Повість "Погорда" може називатися так: "День мій суботній", нейтрально, без претензій. "Дикого" шлю.

Завжди і глибоко шануючий Вас

Гр. Тютюнник

До побачення.

24. VII. 73 р.

Дорога Ніно Павлівно, дякую Вам за листа і рецензію товариша А. Зиріна, мені після Вашої бандеролі стало легше дихати. Судячи з рецензії, А. Зирін людина виняткової порядності, чесної душі та благородного розуму. З його відгуку я зрозумів, що він глибоко і по-громадянськи любить літературу і відає перевагу соціальному аналізу, психологічній вірності і майже похмуро (так, власне, як і я, грішний) ставиться до ліричного новаторства, бо воно безплідне в епоху практицизму. Лірика, кажучи дуже строго, по суті, тішить обивателя. А він вельми сприйнятливий до лірики, навіть чутливий і тому теж вважає себе повноцінною людиною.

В цьому я вбачаю недозволену розкіш для подібного роду людей, недозволену і незаслужену. Їх треба крутити за вуха, мучити правдою, хоча вони і бояться її зрозуміти і взяти в душу. Бог з ними, одначе, не для них ми працюємо.

Що ж стосується автобіографічності моїх опусів і впливу Григорія-старшого, то тут А. Зирін помітно перетискує педаль. У оповіданнях (деяких) і повісті є мотиви моєї особистої долі — ходіння по Україні під час війни, доля мужнього і чесного батька, — та це лише мотиви, деталізовані не моїми пригодами і далеко не вповні такими характеристиками, які мені доводилося пізнавати. Та й що можна пізнати глибоко в 11—12 років? Я вже не кажу — згадати через тридцять років, хоча на пам'ять почуттів я не скаржуся. Взагалі, автобіографічні можуть бути тільки мемуари і нічого більшого з особистого життя, за моїм переконанням, вийти не може. Ні, не свої жалі дитинства, не свій голод, не свого без вини винного батька хотів я згадати, а жалі всього мого покоління і багатьох без вини винуватих батьків. Випадок із особистого життя не ДОБОЛЮЄ (даруйте за сей поганий неологізм) до художнього твору. Випадки зі свого життя я розповідаю усно, якщо в настрої, і то багато домислюю, брешу, тому що не можна не збрехати, якщо це доречно, проситья в розповідь, а співбесідник уже в твоїх руках!

...Буду дуже радий, якщо Ви напишете свої зауваження до рукопису і запропонуєте хоча б деяку правку, купюри.

Дякую Вам за все. Упорядкування книги хороше й точне. Вийшла б ця книга...

Будьте здорові та бережіть себе від перевантажень. Це головне.

Можливо, вдасться приїхати до Москви. Погостював би у Вас хоч вечір, побував би в будиночку Чехова...

Гр. Тютюнник

27. XI. 73 р.

..Я сейчас в Ирпене. Хотелось бы закончить там два начатые рассказа и хотя бы один-два раздела к повести. Давно уже хотелось написать о Донбассе, который полюбил с детства, но когда начали агитировать писать о "людях труда" (словно у нас есть безработные), тогда отвернуло от этой темы, хотя я и знаю: тема в этом не виновата. Как пойдет, еще не знаю, но верится...

В Ирпене множество синего снега и лес вдали синее и за ним да за мостом всходит малиновое солнце, похожее на материнскую печаль. Хорошо там.

Если не пойдет "День...", надо хоть пару рассказов новых добавить, потому что книжечка снова выйдет крохотная.

Пишите мне, пожалуйста.

Ваш Гр. Тютюнник

22. XII. 1973 г.

Дорога Ніно Павлівно!

Хоч і з запізненням рівно на місяць, зате цілковито щиро, з почуттям найглибшої симпатії до Вас вітаю Вас із днем народження. Завжди, щоденно, щосекундно будьте здорові та активні; хай не мучать Вас ніякі так зв. дрібниці життя і сонечко світить у вікна.

От не вмію поздоровляти, як бачите, але ж відчувати вмію.

Останні кілька тижнів я буквально закиданий роботою у видавництві й дома. Крім декількох оповідань, які пишу всі потрошку, і повісті, яку збираю по крихті (ніколи зосередитися), мучуся ще над нарисом про шахтарів. І не тому, що матеріал мені не подобається (Донбас і людей цього краю рідного я люблю), та ось біда — не нарисовець я зовсім. Треба зігріти матеріал, а "прийшов, побачив, переміг" — оце не по мені. Пережити треба. Одне справа помаленьку рухається.

Якщо Токмань¹ дасть повістинку, я буду на сьомому небі. Повість не здається мені досягненням, але вона щира, їй-богу,

¹ Токмань Володимир Іларіонович — головний редактор журналу "Студенческий меридиан".

і там щось є від українського інтелігента, точніше, напівінтелігента, і від його участі, чи що, в недавні роки. Сьогодні вже й таких мало. Якщо ж повість не піде, то, крім звичної печалі та роботи, мене нічого більше не чекає, тим паче зараз і тим паче в Києві...

Підчищати "Маркіяна", "Кравчину" і "Деревій", мабуть, не буду. Не бачу, що саме там підчищати. "Облогу" передруковувати не прийдеться, хіба що кілька сторінок.

"Три плачі" тутешнє начальство лає, а за що, не признається.

"Облогу" пришлаю через тиждень.

До побачення, Ніно Павлівно. Хлопчики мої щось сваряться, піду мирити. Здається, пилосос не поділять. Чи його розібрати?

Ваш Гризир

24. II. 74 р.

...Сегодня послал Вам "Дикого" и "Окружение". Сколько ни бился над ним, так ничего и не смог переломить. Отрезвил бойца одного, что пил с Меланьей, снял "директора", заменил его учителем и ликвидировал некоторые суждения Калужного. А с отцом ничего поделать не мог...

...Сегодня же закончил авторизацию "Дня субботнего". Хороший перевод, спасибо Вам, и делать мне было почти нечего. Пойдет ли "День..." — вот что меня волнует; пойдет ли "Окружение" — и этим душа болит...

22. IV. 74 г.

...Привелось побывать мне в колхозе, плечами и грудью двигать вперед дело силосования молодого жита. Работал на "ЧТЗ", загорел, опролетаризировался, посмаковал грибами, прекрасно отоспался в палатке, крайне утомил свою слабую ногу и простудился настолько, что несколько дней не видел одним глазом, и теперь мне врачи не разрешают ни читать, ни писать. Даже на машинке печатать. Это делает моя жена. Так что мы, почитай, соавторы.

Письмо Ваше обрадовало меня, как всегда. И не только приятными вестями. Ваши письма всегда просветляют мне душу.

С надеждой буду ждать "Меридианов", хотя я уже обвык надеяться на "любій моїй Україні".

Оглушительной новостью явилось для меня в Вашем письме сообщение о том, что предисловие к "Отчим порогам" заказано Миколі Олейнику. Быть может, это ошибка? Если да,

то зловещая. Речь шла о том, що предисловіє напише Борис Олейник, которого я очень люблю и высоко ставлю как поэта. И не только я — вся хорошая современная украинская литература. Поэтому очень, очень прошу Вас... переиграть это дело. Предисловіє от Микола Олейника я не приму. Амбиция тут, конечно, ни при чем.

Перевод очерка¹ получил уже давненько, но за работу еще не принимался. То колхоз, то глаз, то неорганизованность — все мешало. Но наибольшее... Неродная мне это стихия — очерк. Вы это же отлично понимаете. Ну, как бы там ни было, к 3—4-му июля Вы получите самую прилежную авторизацию.

Юра Логвин как иллюстратор "Отчих порогов" не пройдет. Он сам это прекрасно понимает. Мы говорили с ним на эту тему. Он сказал тогда весьма деликатно: "Тамошние художники меня все одно съедят!" Он-то знает. И я ему верю.

Отдыхать я буду в любезной моей Мануйливке.

Сначала заеду к маме, перекрою ей хату на зависть всем тем, у кого хаты еще под шифером или черепицей — украинцы мои ведь мастаки завидовать! Затем — на Мануйливку, и буду там все лето. Обещаю Вам написать лирическое сельское письмо. Там "натуры", как говорят киношники, для этого хватит, и она неповторима...

Июнь 1974 г.

Дорога Ніно Павлівно!

З оцима роз'їздами-переїздами ніколи було й нарис прочитати. До того ж противно. Господи, який з мене нарисовець! Мені любо відчувати та писати почуття, знати людину глибоко, любити її образ, а списувати з натури — увільніть... Адже я сам колишній трудяга, до того ж міцний.

Я в Мануйлівці. Дихаю криничним повітрям, пахощами лісу і річки, гречки квітучою та сіна. А сьогодні впіймав ляща 1,5 кг. Йй-богу, не брешу, хоч і знаю, що рибалці належить брехати.

Читаю Шукшина. Не все рівне у нього. Проте хлопець він сердечний, жагучий хлопець і в той же час сумовитий. Російська, есенінська натура. А починати оповідання любить почевовськи.

Ах, біжу на пошту, адже завтра вихідний. До побачення. Пишіть.

Ваш Гр. Тютюнник

¹ Нарис "Шахтарська зоря".

Тільки розігнався писати листа, а мені кажуть: пошту о дванадцятій відправляють. Біжу.

Липень 1974 р.

Дорога Ніно Павлівно!

По приїзді з Москви хворів я. Кілька разів притому. Осінь, і мене атакує університетський ще ревматизм. День так-сяк живеться, а ввечері біда — нібито й температури немає, а пече всього і суглоби пухнуть. Треба ж: осінь приносить мені найвищу радість і з нею душевну непрацездатність — ревматизм. Ангел і диявол мої, виявляється, переморгнулися... Та це ще півбіди: з собою і своїми недугами я вмію справлятися й працюю часто навіть при постільному режимі. Не вмію одного — справлятися з зовнішніми подразниками, яких предосить.

Однаке лихо не без добра, в оце я вірю свято: чим болісніше думаєш, тим глибше думаєш, чим важче працюєш, тим яскравішу іскру викрешеш. Писати легко і швидко — злочин перед мистецтвом і тим, кому воно потрібне справжнє. А у нас зараз романи та повісті неначе пух з кульбабок, летять, і, проводяючи їх очима, я з гіркою думаю: ні, це не пух, не народні гроші — за вітром, за вітром... А потім — у макулатуру їх, і вийде сірий обгортковий папір під оселедець та сосиску. Ось що таке легко і швидко! Бог з ним. (...)

Ага, ось бачите, який точний та справний Ваш автор: довідку про дітей відіслав у "М. Гв." негайно, повість у "Меридіан" вичитав і вніс необхідні правки. Похваляйте же мене! Та похвала буде неповною, якщо Ви не врахуєте ще одного: вчора я отримав Вашого листа, а сьогодні вже пишу відповідь. Але й цього мало: передмова Бориса Іл. Олійника неодмінно буде до 15 грудня. І ще: я просив би дозволу у милої Агнеси Федорівни трішечки покреслити "День суботній", а може, і в оповіданнях що-небудь заскрипить на зубах, то і в них. Шануючи працю редактора, та ще такого, як Агнеса Федорівна, я тільки трішечки пройдуся по рукопису (який призначений Б. Олійнику), адже правки треба буде переносити.

Радий, що художнику вдалася робота. Хай йому буде супутником завжди його хвилювання й майстерність.

Не хворійте ж. Будьте здорові та щасливі. Приїдете до Києва, будете бажаною гостею. Крашій номер у готелі за Вами.

До побачення.

Ваш Гр. Тютюнник

30. XI. 74 р.

Р. С. Передавайте, будь ласка, вітання Агнесі Федорівні, В. І. Токманю і О. Попцову. Ах, які вони молодці!

Добрий день, дорога Ніно Павлівно!

А в нас уже весна! Ріденькі й дуже сірі поміж сірих будинків і дерев тумани потихеньку з'їдають сніг, калюжі, тепло, синички поговорюють про справжню весну, і гороб'яча братія весело цвірінькає. А Ви мерзнете...

Все, даруйте за белетристику.

Ви дуже точно й тонко зрозуміли назву "Крайнебо", цілком точно. Решта українізмів теж на місці... Не знаю тільки, чи пригодиться оповіданнячко для російського читача, чи зрозумілим буде його настрої і чи не здається воно традиційно хохлацько-романтичним, в чому давно провинна українська література і від чого нудно мені самому. Який романтизм, чорт візьми, якщо земних справ сила-силенна, суворих, драматичних, ледь ліричних — і знову драматичних. Оце — по-людськи коли. Зараз працюю над текстом перекладу — важкувато витримати хорошу російську інтонацію — і скоро прищипаю оповідання. А вслід за ним прищипаю "Грамотного". Там буде простіше, через те — реалізм без усяких заносів у бік лірики.

Після Москви я хворів мало не два місяці, і все "постільний режим". Бронхи, кажуть, і легені під загрозою. Цього мені тільки і бракувало, пізнавши безліч принад життя...

Українська література обертається в диму (під час війни я якось бачив повний місяць у диму з землі, й мені здалося тоді, що місяць обертається другим своїм боком — чорним, і цей образ часто являвся мені ночами), пишуть багато і жахливо погано. Це схоже на торжище, де всі хочуть урвати шмат. Бог із ними.

Чи одержали Ви "Календар"? Його відсилав мій старший синок Мишко, я тоді лежав з температурою.

Ніно Павлівно, будь ласка, напишіть мені адресу Володі Токманя, я пошлю йому листа. Можна, звичайно, адресувати його на журнал, але чи вийшов Володя на роботу, чи здоровий він? Було б дуже добре, якби Ви зателефонували йому і передали моє найщиріше вітання, найкращі побажання, чесні й хороші слова, які я в собі ношу, згадуючи про нього часто. Будь ласка, зробіть це.

До побачення, дорога Ніно Павлівно.

Будьте здорові, і хай весна зігріє Вас і Вашу милу квартиру.

Гр. Тютюнник

17. III. 76 р.

Вітайте по можливості всіх, хто був на вечорі у Вас. На жаль, я тоді погано себе почував, а то б заспівав пісню

хорошу і смішив би всіх до упаду. Іноді я це вмію. Вітання Вам від Люди. Вона іде в школу.

Зараз іще дуже рано. Надворі ледь синіє, і я пишу при лампі після фіззарядки. Як щодо самодисципліни?! Сам дивуюся і поважаю себе, майже горджуся і думаю: “Молодець хлопець!”

...Спасибо, что не забываете меня. Вас ведь не слышно было несколько месяцев. Но это понятно: лето, работа, жара...

И надобно же: взял путевку в Ирпень — телеграмма о том, что умер отчим. Помните — “Дядько Никон”, “Чудасия” (“Здравия желаю, товарищ командарм...”) ? Там есть его характер. Похоронил, поехал тотчас в Ирпень. Какое письмо, если вспоминаешь нечто, а перед глазами смерть и в ушах: “Давай скушу, мо ще ото, зелено...”¹

Поборол себя, уже кончал повесть для взрослых детей — туманы пошли, захворал (простуда и ревматизм), пролежал в Ирпене в холодной, как самая худшая ночлежка, комнате — полторы недели пролежал. И вот вернулся домой. А жить тяжело и — прости мя, господи! — противно. Уж очень много кругом людей просто неприемлемых для человека.

Повесть (“Климко”) получается грустноватая, но люди в ней милые и самоотверженные — это для меня главное.

Спасибо за приглашение в Москву. Сообщите, когда прибыть. И — просьба почти по Достоевскому — напитайте меня в магазині путню машинку и, пожалуйста, простите за суету сует: нужна она мне, а купить (старых, в комиссионных магазинах не хочу) — не знаю. Эту, на которой сейчас работаю, занял на двадцать дней у М. Винграновского, прекрасного поэта. Уехал куда-то выступать...

Вот и забыл: в предыдущем письме Вы писали, что жить хорошо и можно. Конечно же, безусловно, дорогая Нина Павловна. Одно: как солнце восходит!

Октябрь 1976

Дорогая Нина Павловна, здравствуйте!

За что же вы это меня? За что бранитесь-то? Такой чуткий, даже утонченно чуткий человек — и вдруг, как писал Василий Маркович, “катит на меня бочку”! Ай-я-я-я-я-я-я... Конечно, львиная доля правды в ваших упреках есть, но ведь не мамонтова! А я между тем работаю как мамонт — от зари до зари. Так работают сейчас еще механизаторы, ибо — посевная.

¹ З оповідання “Дядько Никін”.

Сказать, что сделал? Пожалуйста. Пишу два рассказа и повесть — целым фронтом работ заправляю. Вот. Перевел Шукшина 6 листов и еще десять впереди. Перевел (для прожитка) 5 листов одного узбека и еще 7 впереди. Мало? А вы? Я обижен. Огорчен и еще придумаю массу синонимов к сим двум — пожалуйста: оглушен Вашей бранью и нахожусь на грани потери трудоспособности. Но это уже, кажется, на грани паясничанья, потому — ближе к делу. Конечно же, название “Три зозули...” надо сохранить и в русском тексте: кукушка — легко и даже легковесно. Тут поможет сноска, в которой надо дать объяснение хотя бы такое: “Зозуля — кукушка. Зозуля в украинских народных думах и песнях — символ вести о печали и разлуке”.

Словом, название это не без мысли и чувства.

Перевод получился хороший, и я благодарен Вам, как всегда.

И еще одно по делу: я затерял первую страницу “Крайнеба”. Перерыл все свои бумаги и не нашел — может, Вася, мой младшенький, самолет с этой странички сделал, что с него возьмешь? Пришлите мне первую страницу и получите целый рассказ.

Как Вам работалось в Переделкино и как там же отдыхалось? Встречались ли интересные люди? Я был в Ирпене полтора месяца и никогошеньки интересного не встретил. Что — было: березовый сок.

Была в Киеве, сказывали мне, Агнесса свет Федоровна. Ей-то, очевидно, и наговорили обо мне всяческого черного со свинцовыми оттенками. Передайте ей, что я лучше этих цветов мрачных и едких оттенков, что я вообще хороший!

До свидания, славная Нина Павловна!

Приветствует вас и Людочка, единственный мой свидетель.

Ваш Григор

15. IV. 77 г.

Р. С. Был у мамы на Полтавщине, вынимал картошку из погребка на посадку. Ах какая там весна ласковая, сколько синих вод, прозрачно-зеленых садов, подснежников, сколько там язычества над вечерним костром под лесом на краю степи; сколько синиц и петушиных криков под солнышком...

Добрый день, мила Ніно Павлівно!

Написав зараз листа своєму товаришеві в село і стомився. Що відбувається зі мною, не розумію: стомлююся від слів. Це, видать, лише зовнішнє — від слів, причина ж інша, душевна. Розумію. Добре графоманам: їм завжди хочеться писати.

Читав ось недавно одного. Пише дуже розкуто, тобто розперезано. І бадьорий, як дідько темної ночі. Що за народ, оці бадьорі літературні чорти! Ні в чому не сумніваються, а в собі й поготів.

Хотів написати Вам із села, та в цьому році його величність сонце з'їло настрої писати надвечір'я, вечори і навіть ночі — душні, втомлені.

...Дуже гарного листа Ви написали мені на початку літа. А прочитав я його тільки восени, сусіди зберегли. Дуже гарний лист, дякую Вам. Наступає осінь, і я піднесуся духом. І буду писати гарно, чесне слово!

Приїхали ми недавно і відразу ж поклали Мишка, старшого синочка, на операцію: гланди, аденоїди. Тепер він уже дома, в школу ще не можна йому, їсти важко, боляче, і я готую йому все найсмачніше. А мати вже в школі. Цілий день. Так що домогосподарюю, кулінарюю і читаю Мопассана — давно вже читав його, призабув. Бальзак краще. Толстой і Чехов теж. Оце відкриття! Мопассана жінкам треба читати. Він лоскоче.

...Даремно Ви проводите літо в Москві. Вам потрібен сад, горodeць маленький, квіти, вода, цілющих два місяці такого життя потрібні. А Ви — в Москві. Зима ж безкінечна, вистачить її і на Москву, і на роботу.

Будьте ж здорові і в метушні.

Ваш Гр. Тютюнник

Вітайте від мене Агнесу Федорівну й хороших хлопців із журналів.

Вересень 1977

Добрий день, дорога Ніно Павлівно!

Я ще в Ірпені, до 24-го цього місяця. Треба б продовжити ще на тиждень, але мої милі хлопці розбестилися без батька, почали гірше вчитися та ін.

В Ірпені зараз гарно: ранками — трави, листя, дерева — все біде від прекрасної, найчистішої та найпрозорішої, молоденької, як фата, паморозі, здається, що подзвонює від неї навіть повітря. Сухіше стало, і мені легше дихати. (-)

А роки ж такі, що тільки писати: все бачиться прозоро і точно, а сумніви, які мучили мене завжди, стали прекрасними помічниками моїми...

Але спершу — про справу. Шлю Вам "Крайнебо". Дві перші сторінки переробив. Слово "взвоз" знайшов у Шукшина, коли працював над ним¹, і рішуче вставив його в "Крайнебо", туди, де воно було і в українському тексті.

¹ Над перекладом оповідання В. Шукшина

Розумієте, цей образок, чи образки, багато в чому спирався на м'якість, акварельність, чи що, мови і, звичайно ж, втратив при перекладі. Тому я сумнівався в якості й доцільності оповідання. Та придивився — може бути, там є щось подібне на ліричний настрій, отже — “з богом, Парасю, якщо сватають, іди”.

Написав я ще три оповідання: “Кізонька”, “Вогник далеко в степу” і “Плакала мати вночі”.

Перше хотів було слати Вам, настільки воно здалося мені готовим, але перечитав і роздумав: хай ще помну його, потримаю у відстійнику, — а може, краще стане. Дуже люблю ось це: **ЯКБИ ЩЕ КРАЩЕ**, адже меж немає! І не від самолюбства, а саме тому, що меж для самоудосконалення немає.

Двоє, решту, буду ще мучити, доки сам не замучуся, тоді розсерджуся і здам у журнал і Вам пришлю. Убивча натура.

До побачення, Ніно Павлівно, зичу Вам доброго здоров'я.

Ваш Гр. Тютюнник

27. X. 77 р.

Здрастуйте во віки віків, дорога Ніно Павлівно!

Отримав Ваше лагідне привітання і прекрасні чаї з шоколадом. Спасибі Вам від мене, яко іменинника, а також від моїх шоколадників — хлопців і Люди.

Та я і не міг написати першу заяву розумно і дипломатично, чи що. Це ділові люди вміють. Я ж не тільки не розвинутий в тактиці життєвській, в тактиці пристосування до життя, але ще й ледачий: щоби пристосуватися, треба витратити енергію, а в мене її мало, та й та в село, в ліс, на річку й небо дивиться. Це не ниття, а істина, адже я чую себе. Надто багато пішло енергії в минулому.

Ну, і до всього іншого потрібно додати мій довірливий тихий ідеалізм — явище винятково національного походження, хоч і не всі українці ним заражені, особливо багато хто з моїх колег, запевняю Вас.

Одне слово, заявку з “Батьківськими порогами” посилаю Вам. Але ж у мене немає жодного примірника “Деревію”. Як же без нього слати заявку прямо до видавництва?

До побачення, мила Ніно Павлівно.

Ще раз вдячний Вам за увагу до мене.

Гр. Тютюнник-ледар-та-ідеаліст

14. XII. 77р.

Добрідень, ласкава Ніно Павлівно!

О, якби мені та Ваша працьовитість! Був би я тоді романістом або утнув би 25 томів оповідань, і хай би спробував тоді мене хтось перечитати!

Спершу — дві мої радості. Перша — що Ви уже на волі, друга — що прислали енергійного, як завжди, листа. Звісно, ні роману, ні повісті я для “Подвига” не напишу. Десять аркушів?.. О ні! З цими пропозиціями — до плодовитих. Але за увагу дякую славному Олегові. Привіт йому від мене, від роси на мануйлівських травах, від річки Псьол разом з рибою і синіми туманами над водою!

Тепер два повідомлення. 1. У журналі при АПН “Спутнике”, як повідомили мені, “в ближайшем номере” буде опубліковано “Отдавали Катрю замуж”. Отже, наша з Вами Катря “пошла в люди” і багато хто залицяється до неї. Слава! Якби ще до “Трьох зозуль...” так позалицялися, адже Марфа вища духом за Катрю, їй-богу. 2. З журн. “Молодая гвардия” прислали мені листа, що там буде йти “Устим й Оляна” в перекладі якогось Ю. Денисова і питалися, чи перекладалося воно на російську мову, ким і де було опубліковано. Я відповів, що переклали його Ви, як і всі інші мої оповідання, себто що Ви мій постійний перекладач. Видно, цей Денисов натрапив десь на “Вітчизну”, прочитав “Устима” і вирішив, що це для нього підходить, а я — забута всіма богами перекладу людина...

Книжка В. М. Шукшина в наборі. Але якщо за неї мене будуть так мучити, як за перевидання у “Дніпрі” (“Коріння”), то я неодмінно спробую на чийсь прислужницькій фізіономії колишню свою козацьку силу і піду на 15 діб...

О. Гончар питав у мене про дніпровське видання: “Це воно що — вибране?”

“Перебране”, — відповів я.

Одне слово, хтось у Києві “учредив” за мною “глаз да глаз”. Навіть цензорів намовили взяти мене під особисту опіку. За такої “ласки” я багацько напишу? Цілком очевидно, що мене хочуть наштотувати на роздуми про власне існування, потім узяти на вуздечку — і повісти пасти на інші, капроново-бальдори (“бодряческие”) трави.

Я ж бачу, як хлопці-українці, навіть обдаровані, почали писати...

Але в мене і інші приклади. Адже література почалася не сьогодні.

Мануйлівка! Тут все пахне — сіно, акація, бузина в цвіту, сосна (теж у цвіту, бо за холодами припізнілася цвісти), усі трави й квіти, польові і лугові, цвіт ожини (“ежевики”) в лісі,

навіть вода пахне сим багатоцвіттям, і я щасливий у супокій та душевній рівновазі.

СПУ, слава богу, далеко, хай гниє сама в собі, хай самоїдствує — туди їй і дорога. Мені хочеться любити образ. І заради нього я побудую собі у душі дзот.

Що ж сказали Вам лікарі і який режимчик Вам запропонували? Душевну дієту? Як на мене, то для Вас ніякого режиму, продиктованого збоку, не існує і існувати не може, бо Ви — сама енергія “лучезарная”. Оце Вам не комплімент, а істина.

Я тут з Васильком, меншим, а він такий поривчастий хлопеч, що мені доводиться ганятися за ним, як за вітром: щойно був тут — уже нема. Добре, що є мотоциклик, є на чому ганятися за сином.

Пишу “Житіє Артема...” і ловлю рибу холодними ранками. Курю кременчуцьку “Приму”. Одяг — фуфайка, взувачка — кирзові або гумові чоботи.

Прийміть моє вітання і щиру мою шану до Вас.

Гр. Тютюнник

24. VI. 78р.

Добрий день, дорога Ніно Павлаівно!

Шаю Вам цього листа і заявку — прямо у видавництво, на ім'я З. Н. Яхонтової. Написав усе, як Ви диктували, характеризував повісті, “аж невдобно” — критик я, чи що?

“Вогник далеко в степу” закінчив. Повістинка ця співзвучна з “Климком” і в часі (перший післявоєнний рік), і по настрою: ліричний (проте не сентиментальний!) колективізм, чи що.

Ви знаєте, “Климка” перекладають уже в Угорщині, Болгарії, Чехословаччині та Молдавії — славний хлопчик, кажуть.

А мені радісно лише, коли пишу і особливо — коли закінчу. Потім швидко настає відчуження від написаного, майже байдужість.

За моїми підрахунками заявка наша в “М. Г.”¹ забезпечена всього дванадцятьма аркушами ще не надрукованого в книжці: сім чи вісім оповідань, не знаю напевне, які саме, — і двома повістинками: “Климком”, “Вогником...”. За зиму я ще зроблю три-чотири оповідання — два звичайних за обсягом, одне трохи більше. Дай бог тільки одного мені: душевної рівноваги.

Сиджу в селі під Києвом, на “латифундії” мого товариша. Це стара хата, в якій жила колись баба-ворожка, зводила закоханих травами і шептанням! А от старість і смерть одвезти від себе не змогла...

¹ Видавництво “Молодая гвардия”.

Там я топаю піч, печу собі картоплю у жаринах вечорами, коли стомлюся від свого діла, дивлюся на вогонь, читаю, курю, рубая дрова, палю листя — і знову за роботу.

Звідки такий ранній сум і втома прийшли до мене? Я іноді проганяю їх гарячковою веселістю, та це рідко вдається. Тільки в самотині — на річці, в лісі, в степу — мені буває добре. Серед хороших людей, товаришів теж.

Коли пишу, все тремтить у грудях, радісно, але недовго: перечитав — не те. І знову сумно і стомливо стає.

До побачення, дорога Ніно Павлівно.

Пишіть, будь ласка.

Ваш Гр. Тютюнник

У видавництво і "С. М."¹ — передайте мій закоханий привіт.
20. XI. 78.

Вийшов В. М. Шукшин². Така мила книжка.

Добрий день, дорога Ніно Павлівно!

Коли ж буде весна, господи! Сніг, дощ, туман...

Усю весну прохворів і сам, і сім'я.

Посилаю "Климка", Ніно Павлівно, дякую за переклад і зауваження. Я дещо підправив. А шинелі у поліцаїв були і чорні, і сині, і навіть... сірі, голубонько.

Доведеться мені все це літо сидіти в Києві (тішов референтом конкурсу в "Молодь") і плакати за селами, і річками, та лісом, та місячними ночами. Але — нічого не вдієш, треба працювати. А влітку мені зовсім не пишеться. Доведеться переривуватися.

Яке враження у вас від "Вогника..."³?

Зичу Вам усякого добра й здоров'я, а ще прошу привітати від мене "М. Г." в особі наймиліших наших жінок, Олега і — обов'язково! — Вашого дивовижно доброго і світлого Сашу⁴.

До побачення.

Ваш Григор

12 квітня 1979 р.

Добрий день, дорога Ніно Павлівно!

Закінчив читати "Вогник...". Усе добре, з богом і попутним вітром, якщо "С. М." буде до нього доброзичлива.

¹ Журнал "Сельская молодежь".

² В перекладі Григора Тютюнника.

³ Повесть "Вогник далеко в степу".

⁴ Син Н. П. Дангулової.

Потроху входжу в ритм міського життя і думаю: коли ж оця суєта залишить мене в спокої та засяду писати в хорошій душевній рівновазі, повільно, докладно, з насолодою і мукою від радості за кожну удачу... Та ба! Невже життя настільки хитре в своїй підступності, що тільки водить за ніс наші добрі мрії та сміється потихеньку: що, мовляв, попалися!

Для роботи душі потрібна добра, благородна рівновага все-таки, а її немає.

В селі мені було легко, думалося, працювалося... Єдина перешкода, щоб піти з міста, — немає грошей на хату. А вони дорожчають, з кожним роком дорожчають. "БІДИ", говорив якийсь герой з російської класики.

Пишіть мені по можливості і вітайте, будь ласка, наших московських друзів.

На все Вам добре, не хворіти.

Гр. Тютюнник

6. VIII. 79 р.

ДО ОЛЬГИ-ЛЕСІ ТИХОНІВНИ ЛЕНІК

Добридень, Ольго-Лесю Тихонівно!

Пишу тобі посеред двору, під акацією. Спека і повно мух. Уже падають груші, мені чути, і я загинаю пальці за кожним "гуп". Уже п'ятнадцяте. Отже, стільки, скільки мені лишилося відпустки — п'ятнадцять днів.

Риби немає: вода брудна і підтруена. Черевики порвалися. На сорочці пляма од вишень. Полька, сусідка, сердиться, що не піймали їй зранку півника навпозички (донька на курорт їде, то в дорогу засмажити) і тепер, як їде повз двір, дуже тупає ногами, на п'яту налягає — треба ловити півника рибальською підсакою. Кому? Зятеві. Жінки-бо самі в дворі. Та хлопчачки.

Володя, мій свояк чи шуряк (як воно?), підстриг мене вчора... Узяв мене і підстругав, як палицю складаним ножичком. Копистку зробив. Вуха великі, ліве стремить дужче, ніж праве, голова худа і висока, як у запашеного коня, чуприна (яка чуприна — посміховисько!) стоїть чортом у всі боки, і півень, як побачить мене, починає голосно і весело, насмішкувато співати...

Самі біди.

Пишу отож, сиджу на великому іржавому чавуні з вибитим дном і хвинеркою з посилки зверху, стіл — ослін, тріснутий навпіл уздовж... Знову Полька простукала п'ятами! Лиха

жінка, у-у-у! Лиха. З отих, що так і ловить слово вухами: чи не про неї, бува, чи не пора сердитися? Амбіція-с...

Спасибі тобі за листа.

Відповідаю пунктуально:

1) Завжди думав (і писав у "Климкові") висілок, перекладаючи донбасівське "поселок", а не селище. Чортього зна! Хай буде селище, хоч це щось більше, ніж посьолок.

"Занедався" — "знудьгувався"? Забув контекст, але тобі вірю.

"Від повноти" — погано, звісно.

"Машинально", пам'ятаю, дивився у словник. Так і дають: машинально. І ось переді мною словник під редакцією Рильського — "машинально". Бог його знає.

Есеніна перекладав М'ястківський. Попрошу Петра, той добряче і шляхетно-освічено перекладає.

І не бубони там на мене. Перекладачем хорошим і обдарованим я себе ніколи не вважав, не вважаю і не вважаю. Самому писати одне — там слово знаходить мене і диктує мій настрій, ота якась напруженість, — а тут треба шукати, без навідної антени, з безлічі синонімів, і не завжди влучиш. Та ти це знаєш краще, ніж я.

Але ти ж бачиш: я стараюся якомога, щиро.

2) Машиністкам надішлю через два дні ще три аркуші: "Восени", "Горе", "Вірую", "Міцний мужик" (може, чолов'яга?), "Медик Володя", "Образа"... — бач, скільки!

3) Назва... Чого їм треба? Може, нічого? То треба казати прямо.

Уклін тобі такий, як від бездарного автора — суворому редакторові: з пригніченою, несміливою, тонкоголосою, хирлявою усмішечкою — хі-хі-хі... "Ви вже там дивіться, робіть за мене, я вам... Хі-хі..."

Так і є: ти редагувала "Калину" за збіркою сценаріїв, а я перекладав за двотомником, звідси й пропуски слів, речень, могло б бути, що й абзаців.

Зрастуй, Лесю!

Уваляю, як ти мене батькувала, правлячи і вставляючи. Непорозуміння.

Щоб цього далі не трапилося, кажу:

"Калина", "Вовки", "Мікроскоп", "Зрізав", "Образа", "Дядько Єрмолай", "Нуль-нуль цілих", "Восени", "Рудки", "Стражданья молодого Ваганова", — перекладені за двотомником.

"Пічки-лавочки" — за збіркою "Сценаріїв", бо у двотомникові їх немає.

"Вірую!", "Медик Володя", "Міцний чолов'яга", "В'яне,

пропадає” — за “Беседами при ясній луіе”, — цих оповідаінь теж немає у двотомнику. Отже, це ті джерела (три), на які ми будемо посилатися на титулі. Доведеться брати ще кілька хороших оповідаінь з роман-газетного видання. Пам’ятаю: “Чобітки” і “Степкина (чи Сашкина) любовь”, більше не пам’ятаю.

Двадцяти аркушів не набереться, як я й передбачав. Дай Боже сімнадцять-вісімнадцять. Перекласти “До третіх півнів” чи “Три точки зору” — ніхто їх із “славних та не дуже” на Україні не дасть, тож і дурного каменя котити не треба. А гнати для кількості оповідаінь нижчі за якістю нам не личить, ми люди шляхетні! Не примушують же.

Вітаю з чистим серцем.

10. VIII. 77 р.

Півня спіймав руками, як футбольний воротар — м’яч.

ДО МИКОЛИ СТЕБЛИНИ

Миколо, Миколо!

(Так Мотря Гасанка, що жила з нами по сусідству, кликала свого наймолодшого сина обідати на весь куток, сердито й лунко, аж півні нашорошено підіймали голови й джеркотіли, як на шуліку).

Ти вже, певно, й наробився після відпустки, то відпочинь хоч над листом.

Вакації мої удалися такі, як хліб у головици Рябушихи, жінки похапливої, дурної в руках: “Невдашній, невдашній спекла: шкоринка здулася”. По-перше, обидва місяці болів... ніс. Вавка нарядилася ще в Києві та й досі не відрядилася. Вічно в мене що-небудь з носом! По-друге, двічі хворів на ангіну, з температурою, і теща лікувала мене пілюлями од різі в животі. Маєші! По-третє, Михайлика й Охтанасія-приймака (це — в Шилівці) поносив кінь, та так, що хлопчик прибіг додому весь у крові й з перев’язаною рукою, а дід прилямав з подраною пикою і повреждьонним, як він висловився, протезом. Коли я оглянув сина, обмацав усе тіло, то полетшало — все було ціле, — але серце ще довго боліло від думки, що все могло б бути набагато гірше, бо віз міг би перекинутися не від них, а на них”... І, по-четверте, ждав-ждав Петі Засенка, написав йому листа, а він навіть не відповів і не приїхав. Чи не сталося з ним чогось, не доведи господи? Одне слово, їв я жданики — заняття нудне. Це — мої болі.

Справжню поезію дарує мені молоденька осінь. Соняшники зрізали, і той соньок (так у нас кажуть), що завжди буцав мене по голові, як я їхав удосвіта на Псьол, уже не б'ється, а дряпається рункою. Осталися на городах самі полозки соняшничані. Колись я їздив на них верхи й кричав: "Ньо-о-о!" Коли це було...

Копають і картоплі, майже без бадилля вони — висушила суша. Зеленіє й бугриться на голих грядках тільки редька, порепана, твердолоба й живуча, як начальство. А оце недавно кружляв над селом журавалиний ключ. Видно, загубили котрого журавлика, бо довго й тоскно курликали. Я саме тесав короб на вікно, покинув і сидів на спориші посеред двору, задравши голову, а тоді зболіла шия, то ліг — так довго кружляв той ключ.

Лелеки із сусідніх хат уже полетіли. А до того лелеченята вчилися літати. Утішна й люба це картина, коли лелеченята підплигують у гнізді й махають крилами, пробують: понесуть чи не понесуть. А в самих дзьоби чорні й ноги чорні. Доки долетять у теплі краї, почервоніють, і лелеченята стануть уже лелеками...

Ліс цього року бідненький: немає гладу, не ятриться червоно на узліссі, як жарок у багатті; немає й грушок та кислиць, нічим поласувати проїжджому рибалці. На луках удосвіта туман, як вода, блищить проти старого місяця, а над річкою він аж стовпами стоїть, вище лісу ті стовпи. Ніщо не клає, крім лящів та коропів. Коропи потужні, як і торік, рвуть жилки, мов павутину. Один рибалка присягався, що бачив, як на Кулининому (це яма) викинувся короп сторчма, а на бороді жилка з грузилом теліпається. Бреше, анахтемський, але ж гарно.

Днів з чотири тому був добрячий лящиний клюв. Я витяг аж сім: п'ятьох лящів і двох підлящиків. Засолив, прив'ялив і заходився коптити. Зробив піч у кручі, навозив з Духової (нині так зветься) трухлої вільхи — і закуріло. Я метався в диму, як Мефістофель, роздмухував жар, утирав сльози, давився димом, бігав до вудок, бо саме клювало, рвав голіруч траву, щоб прикрити димохід, де чаділи й червоніли лящі, а над цим пеклом кружляли гайворони й кричали зловісно, аж на-смішкувато, наче пророкували, що лящі підпечуться й діла не буде. Подошли б вони! Бо так і сталося...

В селі удень глухувато: роботи людям багацько. Зате ввечері воно оживає. Починається з клубу. Приходить зав. (недавно закінчив культосвітній технікум і тепер веде культуру на селі), закручує магнітофонну стрічку, щодня одну й ту ж, і тоді над Мануйлівкою, цим щирим, майже старосвітським

українським селом, чути: “А нам все равно, а нам все равно...” Це перша. Друга: “Што жъе будит щеловеком через десять тисич лет?...” Трете: “Толи дождик, толи снег, толи будит, толи (разом) нет”...; четверте: “Арррлята учаца летать, арррлята учаца летать...” Тоді все спочатку. І так щодня, до отупіння, до одуріння. Мимоволі почнеш думати, як бичок, дивлячись на полум’я: що ж буде з людиною через десять тисяч років?

Затим відчиниться кафе — цей притулок для мануйлівських п’яничок. Туди збираються: місцевий електрик, будівельники з Ростова, Петро Мороз, мисливець і п’яничка (його жінка кухарить у кафе), горбатий чоловічок у чесучевому піджачку, нап’ятому на спині, як на сучок, в брилі з дірочками й білих, заляпаних багном брезентових черевиках. У всіх немає грошей, і всі вже п’яні. Горбатий каже: “Посмотри на меня унімательно. Не веріш, што я в шахте работал? Токо унімательно посмотри...” А що дивиться, як і так видно: горбатий. І в шахті він, звісно, не робив, туди таких не беруть. А, бач, пишається!

Мисливець Петро тримається рукою за одвірок, хилитається на ногах, як маятник, сміється залізними зубами, добряк такий, і бурмоче: “Нічого, ми ще побачимо”; електрик не п’яніє і каже, підходячи до всіх по черзі: “Добав сорок копійок”; будівельники з Ростова розхристують на татуюваних грудях сорочки, курять, матюкаються крізь зуби один на одного й цідять: “Ладно, ладно... Разберьомся потом”. Видно, щось украли й не поділили.

А це пішла селом чутка, що десь поховали чоловіка, тоді згадали, що в жикеті у нього зосталася ошадна книжка. Пішли одкопувать могилу. Одкопали, а покійника нема...

Баби вірять і кажуть: “Ай-я-яй, ти ж подумай...” А вчора їздив я рибалити на ніч. Місяць великий і червоний над лісом зіп’явся. Такий червоний, що аж моторошно. На землі чорно стало, дерева як мур. Вода спершу блищала, тоді вкрилася туманом і перестала. Била билизна, велика хижка риба, чмокали сомки, тоді все стихло: вода стала швидко прибувати. Я вудив з човна, а мій напарник, фізрук із школи, — з гатки. Чую: їсть. Чвиркає помідорами так, що аж зернята у воду летять, тоді, не пережувавши, питає: “Ти, Михайлович, не чув, що в Кременчуці один єврей і єврейка продавали пиво, заражене раком? Подумай, скільки ж це людей заразилося, га? Сотні. Скільки у бочці бакалів, га?... Забрали обох”.

Дрібниці, дрібниці. А ліс красується проти місяця, піщана коса висвічує вошаню. Вода несе латаття, гілля, паліччя — з берега накрала. І думав я: немає, мабуть, конкретного, загального

смыслу життя, загального для всіх, а є для кожного свій на цьому прекрасному лиці вічності. Для кожного свій смысл, бо кожен знає, що він не вічний, і кожен хоче чогось свого — великого чи малого. Мабуть, кожному здається, що — велике. Прекрасна омана.

От і вся, як любив кінчати твір Основ'яненко. Не мудро і не лукаво.

Бувай же здоровий, мій любий цибатенький лелеко. Нахилися ж, я обніму тебе за плечі. Отак, отак...

Гр. Тютюнник

Вітай усіх наших гарних хлопців.

20. VIII. 70 р.

Мануйлівка.

ДО ВОЛОДИМИРА БІЛОУСА

Добрідень, Володю, і всім добрим лубенцям уклін широкосерданий!

Володю, сталося так, що жодна з твоїх телеграм не застала мене вдома, бо я зараз кінчаю останні оповідання до книжки (здати їх мушу 5 травня) і працюю каторжно. Здебільшого не в Києві, а повсюди, де зелено, тихо і є звичайний шмат хліба та картопля, бо як голодненький і холодненький (топив я не щодня у тій хаті, що сидів), тоді краще пишеться. У теплі ж та ситості тільки спиться добре, хай йому.

Чудесні твої знімки завтра ж перепроваджу Сашкові й проситиму, щоб він просив, щоб попросили головного редактора, аби "Лірника" та його жону-перепілку стареньку дали на всю сторінку. Ото була б ілюстрація! Запорукою такої розкішної подачі міг би бути класовий підхід до недавньої, сиріч старої, України. А чом би й ні? Не надивлюсь на це фото. Кожна деталь художня. Дивишся на карточку, а бачаться і чуються осінні журавлі...

"Устима" в "Л. У." дуже коротили. Пам'ятаєш байку про "Охримову свитку"? То ото за цим принципом. Збоку воно, може, й непомітно, а мені болять: наче безпалый ходив днів зо два, потім за іншою роботою забув, махнув безпалою рукою і "вп'еть", як кажуть у Шилівці, за роботу сів, бо що ж.

Дивишся, дивишся інколи на людей, на їхні клопоти, роботу, на їхній щоденний практицизм, і такий розпач огорне душу, що покинув би, лишив би чистим напір, не щеміло б у грудях, не давило за горло, як було мені майже за кожною оповідкою, — покинув і одійшов геть. Але я вже твердо знаю,

що за тими клопатами людськими, за їхнім практицизмом є прекрасні душі і треба добуватись до них, бо інакше не можна, інакше всі ми будемо самотніми...

А-а, розбалакався.

Здам книжку і заходжуся ремонтувати квартиру, а хтось дивитиметься на мене — в крейді, з цеберкою сміття в руках — і думатиме: "Ось іще один практичний, про смерть забув, кубло своє чепурить..."

Не покажу ж я йому свою душу! Ні. Бо ще й сам її до пуття не знаю.

Бачив Сулу з літака і сказав їй уголос, бо за гуркотінням мотора все одно ніхто не вчув би: "Зрастуй, княгине Сула!"

Бувайте ж здорові, весь дружній лубенський легіон. Оксанку й Ларису торкаю пальцем за щічки й питаюся: "Ростемо, дівчатка? Я теж колись ріс, а тепер уже ні".

Вітання од Петра. Бачив його сьогодні і їв з ним борщу у їдальні коло "Веселки".

Гр. Тютюнник

28. IV. 75 р.

О, ледве не забув. Володю, зробив би ти мені пару цикльовок, аби я продрав підлогу, бо страшно. Даруй інтелігенції, що експлуатує робочий клас!

Гр.

Дорогий Володю і всі добрі лубенці!

Аж оце пишу, бо ти ж, Володю, знаєш, який я юлавий на це каторжне заняття — писати. І то все. Не тільки листи. Люблю чистий папір, як незірвану квітку. Мені би плотникувати...

Дуже шкодую, Володю, що не випало поговорити по телефону. виклик на розмову прийшов о 18⁰⁰, а я на ту пору був коло Дніпра. Ловили з Васильком та Михайлом рибу вудками. Повернулися поночі, вже на початку десятої вечора, приємно зморені і задоволені, але ж розмову прогавили. Ще раз жаль.

Тоді в Мануйлівці я захворів. Пролежав та просидів у куквайці під призьбою півтора тижня, як дід Чобіт (він і влітку не знімав ватянки), і то була велика нудьга. Ще й лікарні у селі немає. В сусідньому є, а в Мануйлівці лише фельдшер-дівка та хатка, де матері являють світові нових діток. Нових-новісінських!

А лікувати нікому. Дали мені, щоправда, чотири сорти таблеток на 1 крб 45 коп. і сказали: "Пийте!" Та ба — від них і віл здох би, коли б випив усі.

Так пропало два тижні вільного мого життя. Найшкідніше, що не побачив з тобою твого хутора, мами і Андрія Івановича.

Тепер знову кочу возик з календарем, кланяюся на всі боки, щоб у нього кидали літнодаяння, і читаю ночами Петрарку.

Календар думаю назвати Григоріанським, бо редагує ж його Григір!

Була мама і привезла багацько помідорів. Так багато, що й на роботу ношу, на гурт. А ще привезла чотири качки, вже обпатраних, то ми варимо з ними борщ і юшки всіх сортів. Ці качки відібрали в мене бажання навіть на Спілку чхати. Хай сама себе обслуговує!

Хату збудувати в Лубнах вирішив *твердо*. Весною, якщо все буде хоч відносно спокійно в житті, почнемо. Ба який він рішучий, той Григір. Обіймаємо Вас усіх із Петром Петровичем і любимо.

Гр. Тютюнник

12. IX. 1974 р.

Р. С. Висилаю ж естонську книжечку, подивися на свою ідеальну роботу, спасибі тобі!

Дорогий Володю!

З Новим роком! І всю твою родину хорошу — з Новим роком! Здоров'я вам усім, добра, товариської щирості високої і добробуту! А Юліановичу ще й подружнього стоїцизму. Терпи, брате!

Дмитровичу і Ліді — вільного кохання!

Люсі — надсуляньської тиші церковної і мужа-книголюба, і борщу з молодим хмелем!

Мамі — затишку і ниток!

(Оте, що закреслено — собі хтів написати побажання, та передумав...)

Обнімаю Вас усіх як брат.

Володю, хай частіше ламається дорогий арсенальський апарат у 78 році!

ДО ВОЛОДИМИРА КАЛАШНИКА

Дорогий Володю!

Спасибі, що обізвався, а я щиросердно вітаю тебе на рідній землі, серед товариства, при дружині й дитині — і ще перед мискою борщу, якого дець не варять!

У Києві то сонця повнісіньке небо, то тумани такі, що просяються крізь капелюх, заплутуються в чупринах тих, кому вже за сорок, і плодять у ній сивину... Вже я не мешканець Києва, вже лечу до Псла, до лісу, до оболоні, де пасуться в далечі корівчини мануйлівські, а за містком, недалеко від Таралуні,

лежать і стоять стільчики — корів у обід доїти, а кульгавий Митрофан (він щоліта позичає в мене на “сто грамів”) пхається з носилками трави (корові на вечір) угору до села і махає мені маленькою, іграшковою косою — з окіска зробив траву збивати, а сонце вже низько і попід лісом — сивий, ледь помітний натяк на вечірній туман... Весна — і я пробую крила: туди, туди полечу!

Адреса моя та ж таки, що й раніше була. І в тебе, бачу, теж. Доки можна се терпіти? — спитав би я в університетського керівництва і вилаявся б, як те годиться робити мужчинам інколи, як уже — край. Спасибі й за звістку про оповідання. Чи не ти, бува, його запропонував? Шли. І дихай нашою весною, і те місце в душі, де жила нудьга за своїм краєм, хай виповнюється ще більшою до нього любов'ю.

Обіймаю і вітаю тебе, сімейству уклін і всім добрим знайомим спільним, кого побачиш. В Мануйлівці, сподіваюся, побачимось, і нам буде добре ходити вночі під зорями.

Вітає тебе Люда, щось читає зараз, а в трубах у всьому будинку шумить вода, як на заводі, і мені хочеться ген-ген туди, де Псьол. Шлю тобі своє третинокнижжє, що недавно вийшло.

Гр. Тютюнник

26. III. 76 р.

• ДО ПАВЛА МАЛЄЄВА

Аж оце пишу тобі першого листа після відпустки. Нікому ще не писав, бо взагалі ледачий на листування, як дід мій Хтудула — до нової сорочки: не любив надівати нові сорочки.

І відпочивалося, і не відпочивалося мені сього літа. Не була ні голова, ні душа вільною (а коли таке було, господи?!): то перекладав (оповідання В. Шукшина. — П. М.), порпався у словах, то думав, приміром, чому в нас дванадцять місяців, а в калмиків тринадцять, то побивався, що риби в річці немає (а де б вона взялася, як добрива ж!), то лаяв дощі, слухаючи, як вони хлющать, і часто згадував Тетіїв, Роську, далечі за річкою, грозу, що лякала нас і не лякала, аеродром посеред трав, базар із полуницями і два залізні карбованці... (Прощаючись, я майже силоміць всунув Григорові Михайловичу два карбованці на таксі — від аеропорту додому, бо Г. Тютюнник витратився на книжки та гостинці дітям. — П. М.). Тоді було чисте небо, тепла мла внизу, гуркіт літака — і ти внизу на землі з піджаком через плече.

Летілося добре. У дудки літачкові, що вгорі, вітерець завивав, думалося чисто, світло і радо. Казав сам собі: “То що я

роблю? Я вставляю клинець із клейонки, карманчик зі споду для батарейки..." І сміявся тихо. (Спогади про кравця.— П. М.).

Страх люблю згадувати. Кожне оповідання лежить під серцем (хоч я його й знаю) аж доти, доки не стане мені спогодом... Славненька родина у Миколая (Микола Кравчук для нас, початківців, був творчим наставником.— П. М.), спокійна, швидка і не метушлива. Словом, зостався Тетіїв у душі. А всяке поселення на Землі прикрашають люди. Отож вам і комплімент... Закінчу перекладати (твори В. Шукшина.— П. М.), вже небагато і приїду до Тетієва. До вас, до Сергія Яковича — визнавати його зблизька. Не думаю про офіційний нарис — я там очманілий, зв'язаний і "заключочний" — писати му лірично, мо', вийде, сиріч полчиця...

Бувай же здоровий і веселий.

Гр. Тютюнник

5. X. 77 р.

Оце послав один листа! Дав синові його вкинути, а він у нього в портфелі — забув юначок!

Отож лист пушено 17. X. 1977 р.

Передай Сергієві Яковичу листівку, будь такий ласкавий.

Я вже давненько нагодився б у Тетіїв, та синка старшого довелося покласти у лікарню. Ходив оце відвідував його та передачі носив, бо Люда ж від ранку до вечора у школі.

25. XII. 77 р.

Добрідень, ласкавий Павле! Запізнився з листом, якого обіцяв написати одразу ж, бо їздив до Москви на ювілей (60 років) своєї перекладачки Дангулової Н. П.

Поїздка втомила. Великі міста завжди втомяювали мене: темп, ритм, брудні річки, якась запрограмованість мільйонів людей, черга за всякою дрібницею, бензин — усе це не для мене.

Коли я ходив по тетіївському ставку біля радгоспу увечері і слухав, як гужкає лід спідсподу, як дихає риба крізь очеретні душники, душа тихесенько співала і любила кожен кушук понад берегами, кожну зірку в небі...

Доїхав з Тетієва, дякуючи увазі Сергія Яковича, швидко, легко. Перебрав і організував записи і сів оце за роботу... Треба працювати і думати, відчувати, шукати душевної рівноваги, забуватися, щоб було слово і світло на папері...

31. I. 78 р.

Дорогий Павле!

Був я днями у "Літературній Україні", у відділі критики... І сказав хлопцям, щоб вони забрали з "Радянської освіти" твою рецензію і надрукували в "ЛУ"... Сьогодні передзвоню і спитаю. Отже, рецензію треба ждати в письменницькій (вибачаюсь) газеті.

Нарис закінчую, сторінок дві лишилося. Важке діло — нарис. Не заздрю журналістам, хоч більшість оповідань теж пишу по два-три з половиною місяці.

Вітай усіх хлопців, дружину, Люду (дружину М. Кравчука.— П. М.). Обіймаю вас по-братськи, цілую ніжного зайчика Петруся (Тютюнник з особливою прихильністю ставився до дітей. Поза домом все бідкався про своїх синів Мишка й Василька, дома розпитував про мою дівчорку, то водив мене по магазинах, шукаючи ковзани для моєї старшої доньки Оксани, то роздобував узимку фрукти для синка Петрика.— П. М.).

6. III. 78 р.

Повість здав у журнал "Дніпро" з присвятою С. Я. Марченку. Радів, коли закінчив. Буду заходжуватися коло другої частини. Перша — для дорослих і для підлітків, друга — тільки для дорослих. Обнімаю тебе.

Гр. Тютюнник

6. I. 1979

Добридень, любий друже Павле Терешковичу!

Одержав твого листа вже і давненько, та ніяк не міг одповісти вчасно, бо такий, видно, я є — Хтудула. Усі Хтудули любили балачку "при гурті", щоб лицедійство було, а не лише думка й слова. Ця ледачість до слова писаного передалася й мені, хай їй лихо.

Лист мій ходив до тебе так довго тому, що я написав неточну адресу: треба було "№ 36", а я спромігся тільки на "6" і згадав про свою похибку вже перед поштовим ящиком, коли конверт стукнувся об жерстяне дно.

"А-а,— подумав собі,— якось воно буде!" І лист пішов у мандри. Думка моя, як бачиш, цілком у дусі національного характеру, отже, я проти свого народу не погрішив. А це — головне.

Звісно ж, твій переклад краший, тепліший... Коли я готувати російську книжку до друку, то з твого дозволу використаю деякі твої слова і звороти, звезу краще до одного стилю — та й з богом, Парасю.

Те, що ти заходився коло своєї робочої дисципліни, мене дуже радує, бо знаю по собі: без роботи нападав тяжкий настрій — самокартання, неповага до самого себе. А себе треба поважати хоч би для душевної рівноваги, без якої творчість “тільки сниться”, і це ще дужче пригнічує.

Таке мораліте.

Журнал з повістю і присвятою вийде в березні. Отоді й приїду, бо скучив за всіма.

Обнімаю тебе і кланяюсь доброму товариству.

Гр. Тютюнник

14. II. 79 р.

ДО ФЕДОРА ТЮТЮННИКА

“От ба! Як я тобі писав, а ти — мовчав, так я й не сердився. А він так сердиться. Ото щоб знав, кажу собі, та не пишу й не пишу. Щоб, значить, знав, думаю...”

А тепер — здоров був Хедю (так тебе Мишко зве!)

Як воно там — хурделить? Е, в селі воно так і є: як рушить, то вже не зупиниш: чи тепло, чи хура — все до кінця, до свого, значить, ідеалу пре. А тут, у жидівській столиці, й не розбереш, що воно в світі робиться: стін багато, машинами в морози так воняє, що не про погоду думаєш, а про те, щоб воно вищезло все, яко дим!

Життя таке: суєта суєт і всячеська суєта. Біжиш сюди, біжиш туди, а як, буває, озирнешся (от випадє так, що озирнешся), то й думаєш: на яку лиху годину воно все оце здалося? Боже, який-таки дурень був і зухвалець отой Базаров, що казав: “Природа не храм, а мастерская, и человек в ней работник”. Якби ото взяв та й спитав: а що ж тоді в світі для людини — храм, чортів ти бовдур! Якщо вже й природа не храм, то що тоді являє собою вічний храм?

Отакій я сіроштан. Не бачу кури, не бачу луку, степу — і порожньо в душі, як влітку у кадобі [...]. І не пишеться, брате, не пишеться, хоч гавкай — отак порожньо!

Бачив у “Дніпрі” (№1) твою новелу, у верстці бачив. Так що й ти скоро вздрінеш, зрадієш трохи, закортить на радощах трохи ж таки хильнуть, а потім воно пройде і знову писатиметься помаленьку.

Бач, як нам мало треба! А й цього ж скоро не дадуть. “Не велено пущать”, — скажуть. “Велено, — скажуть, — держать и не пущать...”

Ото так я дивлюсь на майбутнє: як у гузно, значить.

Чи не прислав би ти чогось для нашої прогресивної газети? (Боже, як патріархально звучить сьогодні онте “прогресивна”...)

Поховали Сосюру. Старі мруть, молодих оббили, як пилоч на квітках (вислів Малишка над труною Сосюри — і Скаба чув!), — а що ж воно далі буде?

А далі, кажу — “держать и не пушать!”

Приїхати в Шилівку думаю десь отам після двадцять п'ятого, якщо дадуть гонорар по “Зміні”. Так що нагомонимося досхочу.

Читав Тельнюкову статейку (про вірші Ліни Костенко у “Дніпрі” №12)? Годонетвенна статейка, а чого — розкажу.

Вечері на святки нікому не носив, бо до кого ж ти її понесеш? Випив трохи з Гуцалом так, що він і в міліцію потрапив, і я бігав до півночі по всяких інстанціях, щоб його випустили. Ото така була вечеря, хай їй стонадцять чортів!

Ну, так як: бувай здоров чи що?

Звиняй, як щось не так.

А Люда каже: “А привіт передав?”

(Лист не датовано, 1965 рік).

Любий друже і брате!

Хотів написати тобі одразу ж по приїзду в Київ, та все ніяк не щастило зупати Євгена і переговорити з ним відносно справи. Вчора увечері таки скананашив. Справи такі. І. Цюпа написав про “Джерело” (тут йдеться про першу книгу Ф. Тютюнника “Співуче джерело”, яка вийшла в “Радянському письменникові” 1967 року.— О. Н.) гарну, позитивну себто рецензію. Отже, книжка твердо стала в план. І Євген досі не сів за її редагування тільки тому, що ждав ще кількох оповідань. Він, до речі, і зараз жде, бо вважає, що оці живі “кавалки” (його вислів) людського життя, які складають твою книгу, мусять бути доточені такими ж творами, щоб дати більш повну картину, що, безперечно, позначиться і на внутрішній єдності збірки, створить її обличчя. Сам він тебе цінує дуже високо і редагуватиме охоче.

Таким чином висновок зрозумілий. Хай батько принесе (за твоєю інструкцією) всі твої папери, а ти вибереш з них те, що потрібно, і пришлеш мені, якщо навіть це будуть не зовсім викінчені речі. Ми з Євгеном домовились, що доведемо їх до кондиції самі, раз уже сталося таке лихо, передрукуємо, і тоді він сяде за редагування.

Якщо твоя згода, так і зробимо.

Був я також у “Дніпрі”. Комара, щоправда, не бачив, але хлопці казали, що твої оповідання підуть у першому нібито номері. Сьогодні піду ще раз, піймаю Комара і пообриваю йому крильця, але оповідання підуть якнайшвидше. Зайду

також і до Мушкета. Після поїздки на Одещину він ставить-ся до мене добре, по-дружньому і все це діло посуне одним словом.

Милий Федю, де б я не був, щоб не говорив, робив, слухав, а переді мною твої змучені очі і нога в йодові. Однак найбільше мучить мене те, що ти там, а я тут, немовби ти на фронті, а я в тилу. Це болить, а вдіяти нічого не вдієш. А ще мене турбує те, що зінківські костоправи можуть зростити кістку "поветінарному" — чого не дозведи господи. Бувай, друже. Пиши, не барись.

Твій Грицько

12. XI. 1966 р.

Добридень, Григоровицу!

Спасибі тобі за давнього листа, аж оце спромігся — то риба, то писанина, то шукання онуч,— відповісти тобі. Але я, либонь, щодня пам'ятав твого листа дослівно, думав, згадував тебе, — отже, вважаю, що одписував тобі щодня, тільки ти не чув.

Уяви: щоденно — це не виправдання, а швидше скарга, спонукка до співчуття — я списую сім-десять сторінок. Від руки! Серед купи словників, тисячі тисяч мух і комарів, курей (киш!) і дитячого лементу! Кажуть: відпустка. Тут димом з пекла тягне, а не відпустка!

Риби у Пслі так мало, що аж моторошно робиться, як дивишся на воду — ніби мертва, ніби застигла на віки лава з прадавнього вулкана. Руда і мовчазна. Хіба хижак ударить десь, як останній покрик життя живучого сильного звіра. Назнав був ставочок серед степу (зветься "Куминою балкою") з коропцями та червоними (красені!) карасями. Ловко повудив з тиждень, хоч і сідницю довелось замочити кілька разів. Щоб злізти на вербу (а вони у воді, рядами, з них добре ловиться), треба знімати чоботи, згортати онучі й ховати за пазуху, щоб миші степові не потрошили, доки вудиш, задирати сорочку під плечі і, тримаючи в зубах поли, бляшанку з червами, вудки, торбу, а комарі раденько гудуть: "Иди, йди..." Назад — так само. Тільки повертаєшся пухлий — мордяка, шия, вуха, навіть ніс пухлий — усе пухле, аж сине. А в торбі ляп-ляп хвостиками — карасі. Живучі, як баба Шкабурка. До всього цього клацаєш зубами — змерз, бо і вранці, і ввечері холодно. Спасівка ось-ось. Поле (це серед житнища), лісосмуги, земля при дорозі в бур'янах і сама дорога і бур'яни пахнуть осеню. Скоро їхати ("Киш!") на Київ у роботу, горілку і самозневагу. Тоді знов у роботу.

Качок стріляють... Шарпаються вони понад степом, понад

лісами — вгорі молодик холодно світить на осінь, унизу — два чорні дула дивляться, мацають, пурять порохом... Куди подітися птасі? Іде на смерть. Між іншим, дуже це схоже на людське життя зараз — між космосом і ракетами. А може, воно і колись так було? Ні, так не було!..

Знаєш, я інколи втрачаю, не бачу, як сліпий білого дня, сенсу літературної писанини. Кому воно? Навіщо? Кого ми пом'якшуємо, братаємо на землі, закохуємо, вилюдноємо? Усі вкалюють (до чого містке слово), вкалюють (навіть свята придумали від роботи, професійні, вкалувальні, недушевні), тоді — хоп! — умирають. А ми пишемо, благаємо краси... А хтось має (нерозбірливо — О. Н.) стежити, щоб не дуже "перегнули" з красою, душевністю, стражденністю до людини — тоді вони нам реберця полічать, навіть хребці. Так, саме для церберів ми пишемо.

Хто в Шилівці читає?

Те ж і в Мануйлівці, і скрізь. Годі, Кумина балка живіша. Взагалі природа живіша од людей. Будьмо за природу, сядь і випий за її вічне здоров'я разом зі мною, разом з усіма, хто десь теж побивається од неспокою!

Вітай Сашка, кліпай очима за обох нас.

Озовися і, бувши в Києві, кричи: "Агов, Грицьку!"

Ба, скільки накрутив!

Гр. Тютюнник

Перед Спасом, у Мануйлівці 77 року.

Р. С. З крупних подій — така:

Біля кафе стоїть одноокий Степан з хлібиною ("за шістнадцять") під пахвою і хитається. А тут Варька Жирафа, худа, спідниця теліп-теліп. Під мухою. Змацалися, обнялися.

Варька Степанові, над вухо, але чути всім:

— Горе, Стьопа, горе.

— Горе, Варько.

— Танцювать хочу!

Варька йде бічком-бічком, одна рука на попереку, голова набік, спідниця теліп-теліп, залізни зуби блись-блись, губи сині мокрі, ніжки тонкі худі дриздзь-дриздзь... По колу, по колу.

Степан ляскає в долоні, блимкає одним оком, упустив хлібину у круту пилюгу... Байдуже!

— Гоп-гоп!..

Цей танок зветься (Варька зве) "козочкою".

Потім вона йде геть, бурмоче: "Горе, Стьопа, горе".

А "Стьопа" лазить руками в пилюзі, шукає хлібину і лає жінку, яка покинула його: "Хоч би раз, курва, прийшла бор-

щу зварила! Хоч би раз у год, кувина! Самий хліб їм сухий та оце ще й з пилюгою буде...

Амінь. "Козочка".

ДО МАТЕРІ ГАННИ МИХАЙЛІВНИ

Добрий день, мамо!

Приїхали ми. Добре їхалося аж до Борисполя, а там такий дощ улив, що "двірники" ледве встигали воду зі скла зганяти. Але за шию не лило, то й нічого.

Привезли потроху всього: картоплі відро, помідорів два відра, а решта в банках: смалець, варення, сало. Одне слово, добре була навантажена машинка.

Їхали спокійно, без пригод, милувалися попутніми селами, водами, садами. Гарно було, але всім не хотілося покидати село. Селяни ми. А я, видно, найбільший.

Тут усе дороге, незвично дороге, проти того, що паслися собі на городах та в саду, але теє звикнеться.

Купили хлопцям шкільні костюми, все, що треба, і пішли вони вчитися, а ми на роботу. Все так, як і щороку.

Мабуть восени, через місяць-півтора прискочу до Вас хоч на тиждень. А зараз роботи багато.

Чого ж ви будете тягатися з помідорами, як так далеко їхати, а печінка в людини одна на все життя. Купимо, обійдемося.

Цілуємо Вас усі.

Гр. Тютюнник

4. VIII.79 р.

ПРИМІТКИ

ОПОВІДАННЯ ТА ПОВІСТІ

Твори Гр. Тютюнника в цьому виданні подаємо хронологічно, але за збірниками, тобто в тому порядку, в якому їх розташував автор при формуванні своїх книжок. За першими 17 оповіданнями зі збірки "Зав'язь" (1966) вміщуються нові твори за книжкою "Деревій" (1969), "Батьківські пороги" (1972), "Крайнебо" (1975); затим оповідання, що публікувалися в літературній періодиці і не ввійшли до прижиттєвих збірок Гр. Тютюнника; оповідання, які були видрукувані лише посмертно; далі — повісті та дитячі твори письменника.

Зав'язь — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Дніпро" (1964, № 5) в добірці, до якої ввійшли також "У сутінки", "На згарищі" та новела "Чудасія" (добірці передувала коротка біографічна довідка). Його назву автор виніс у заголовок своєї першої книжки оповідань (К: Молодь, 1966). До наступних прижиттєвих збірок, крім вибраного — "Коріння" (К: Дніпро, 1978), не включав.

В сутінки — перше оповідання Григора Тютюнника. Було написане російською мовою і опубліковане в ж. "Крестьянка" (1961, № 5). Українською мовою опубліковане вперше (в перекладі автора) в ж. "Дніпро" (1964, № 5) у гаданій вище добірці та у книжці "Зав'язь". Передруковувалося прижиттєво у збірці "Коріння".

Комета — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Зміна" (1964, № 3) під заголовком "Місячної ночі". Не включалося автором в жодне з прижиттєвих видань.

На згарищі — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Дніпро" (1964, № 5) в добірці з чотирьох оповідань, у книжці "Зав'язь". Включалося до вибраного "Коріння".

Дивак — оповідання, вперше опубліковане в газеті "Літературна Україна" (1963, 1 жовтня), включалося автором до збірок "Зав'язь" та "Коріння". Це перше оповідання новеліста, яке було написане українською мовою і підписане: *Григор Тютюнник*. Це ім'я усталилося (як і ініціал Гр.) назавжди.

Червоний морок — оповідання, вперше опубліковане в газеті "Літературна Україна" (1964, 24 січня) під назвою "Рожевий морок". Включалося автором до збірок "Зав'язь" та "Коріння".

Обмарило — оповідання, опубліковане вперше в ж. "Дніпро" (1965, № 5) в добірці "Три оповідання", до якої ввійшли також "Печена картопля", "Тайна вечера". Включалося автором до книжок "Зав'язь" та "Коріння".

Перед грозою — оповідання, вперше в книжковому виданні опубліковане в збірці "Зав'язь". До інших прижиттєвих видань не входило.

Чудасія — новела (за визначенням автора), вперше опублікована в ж. "Дніпро" (1964, № 5). Входила до збірки "Зав'язь", включалась автором до вибраного "Коріння".

Холодна м'ята — оповідання, вперше опубліковане в збірці "Зав'язь". Включалося автором до книжок "Батьківські пороги" (1972) та "Коріння". Газета "Друг читача" видрукувала цей твір (1972, 19 жовт.), зазначивши, що публікація здійснюється за книжкою "Батьківські пороги".

Смерть кавалера — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Зміна" (1965, № 1). Після першої збірки "Зав'язь" у жодному з прижиттєвих видань не передруковувалося (цензура наклала на твір заборону).

Кленовий пагін — новела (за визначенням автора), вперше опублікована в газеті "Літературна Україна" (1964, 25 вересня). Включалась автором до зб. "Зав'язь" та книжки вибраного "Коріння".

Сито, сито... — оповідання, вперше опубліковане в газеті "Літературна Україна" (1964, 15 грудня). Включалося автором до книжок "Зав'язь", "Деревій" (1969) та "Коріння".

Тайна вечеря — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Дніпро" (1965, № 5) в добірці "Три оповідання". Включалося автором до книжок "Зав'язь", "Коріння".

Печена картопля — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Дніпро" (1965, № 5) в добірці "Три оповідання". Включалося автором до книжок "Зав'язь", "Деревій", "Коріння".

Гвинт — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Жовтень" (1965, № 9). Включалося автором до книжок "Зав'язь" та "Деревій".

Проти місяця — оповідання, вперше в книжковому виданні опубліковане в збірці "Зав'язь". Включалося автором до книжок "Батьківські пороги" та "Коріння".

* * *

Облога — повість, у періодиці не публікувалась. Свій перший твір у жанрі "великої прози" Гр. Тютюнник вмістив у збірці "Деревій" (1969), відкривши нею книжку, до інших книжок не входила, що пояснюється тими ж цензурними причинами.

Деревій — оповідання (автор визначав його і як новелу), вперше опубліковане в ж. "Вітчизна" (1968, № 7), що дало назву другій збірці Гр. Тютюнника (1969). Передруковувалося в прижиттєвих книжках "Батьківські пороги" (1972), "Крайнебо" (1975), "Коріння".

Поминали Маркіяна — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Дніпро" (1968, № 3) під назвою "Маркіян". Не входило, як і "Смерть кавалера", з вищезгаданих причин до жодного з прижиттєвих видань, навіть до книжки вибраного "Коріння".

Вуточка — оповідання, вперше опубліковане в газеті "Літературна Україна" (1966, 27 грудня). Включалося автором до книжок "Деревій" та "Коріння".

Обнова — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Радянська жінка" (1967, № 5). Входило до прижиттєвих видань "Деревій", "Батьківські пороги", "Коріння".

На перекаті — оповідання, вперше в книжковому виданні опубліковане в збірці "Деревій". Входило до прижиттєвого вибраного "Коріння".

Дядько Никін — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Україна" (1970, №20) з короткою біографічною довідкою. У книжковому виданні вперше опубліковане в збірці "Батьківські пороги". Включалося автором до збірок "Крайнебо" та "Коріння".

Одавали Катрю — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Вітчизна" (1971, № 4). Включалося автором до збірок "Батьківські пороги" та "Коріння". Як згадував І. Маценко, Гр. Тютюнник зізнався: "В Ірпені писав. Написав за двадцять вісім днів" (Вічна загадка любові.— С. 332).

У Кравчини обідають — оповідання, вперше опубліковане в ж. Україна" (1971, № 33, серпень). Включалося автором до книжок "Батьківські пороги", "Крайнебо" та "Коріння".

М'який — оповідання, вперше опубліковане в газеті "Літературна Україна" (1970, 9 вересня) та в книжці "Батьківські пороги", більше в прижиттєвих виданнях не друкувалося.

Син приїхав — оповідання, вперше в книжковому виданні опубліковане в збірці "Батьківські пороги", в наступних виданнях є окремі авторські правки. Включалося автором до книжок "Крайнебо" та "Коріння". Друкується за зб. "Твори" (Кн.1.— К.: Молодь, 1984).

Бовкун — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Жовтень" (1972, № 7). Включалося автором тільки до збірки "Батьківські пороги".

Іван Срібний — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Вітчизна" (1975, № 11) під заголовком "Коли сходить місяць". Включалося автором до книжок "Крайнебо" та "Коріння".

Нюра — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Вітчизна" (1973, № 3). Включалося автором до книжок "Крайнебо" та "Коріння".

Дикий — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Сельская молодежь" (1974, № 10) та українською мовою в збірці "Крайнебо". Автор включив його і до збірки "Коріння". Присвячене пам'яті видатного російського письменника, актора, кінорежисера й кіносценариста Василя Шукшина.

Крайнебо — оповідання, що складається з кількох етюдів — авторових спостережень за природою та людьми, близькими до неї,— "Прослідок", "Груші з копанки", "Лю-

дям на добро", "Колиска". Включалось до збірки з одойменною назвою та вибраного "Коріння".

Устим та Оляна — оповідання, вперше опубліковане в газеті "Літературна Україна" (1975, 15 квітня) без підзаголовка "сімейна історія", з яким потім друкувалося в збірці "Крайнебо" та всіх виданнях.

Три плачі на Степаном — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Вітчизна" (1973, № 8) під назвою "Сліпий дощ на спілі яблука". До збірки "Крайнебо" ввійшло під заголовком "Три плачі над Степаном", до збірки вибраного "Коріння" не потрапило. У двотомнику "Твори" (Кн. 1) оповідання видрукувано без останнього абзацу, який є у першій публікації та збірці "Крайнебо"; подаємо твір без скорочень.

Азарт — оповідання, вперше опубліковане разом із оповіданням "Грамотний" у ж. "Вітчизна" (1977, № 5). До прижиттєвого вибраного "Коріння" ці твори не входили (також зазнали "розносу").

Грамотний — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Вітчизна" (1977, № 5).

Три зозулі з поклоном — оповідання, вперше опубліковане в ж. "Ранок" (1977, № 5).

"Кізонька" — оповідання, вперше (після того, як цензура не пропустила в "Ранку") опубліковане в ж. "Сельская молодежь" (1979, № 1), а потім — вже по смерті — в ж. "Дніпро" зі вступним словом А. Шевченка (1981, № 3).

За спогадами О. Шугая, редакція "Сельской молодежи", надрукуювши оповідання, нагородила письменника за багатолітнє творче співробітництво медалю "Золоте перо" і в повідомленні помилово вмістила фото Григорія Тютюнника, на що Григорій сказав: "Що ж, брате, воно й тобі належить" (Вічна загадка любові.— С. 475).

Сміхота — оповідання, вперше опубліковане в двотомнику Григора Тютюнника "Твори" (Кн. 2, 1985; "Додатки"). Упорядник А. Шевченко відновив його за частиною машинопису та магнітофонним записом, який зберігається у В. Білоуса, збирача і дослідника творчої спадщини письменника з м. Лубни. Написане, як свідчить автор спогаду "Щедрість" М. Григорів (зб. "Вічна загадка любові".— С. 195), в останній рік життя.

Медаль — оповідання, вперше опубліковане А. Шевченком у двотомнику "Твори" (Кн. 2, 1985; "Додатки") за машинописом, який зберігається у нього. Твір не потрапив до збірок Гр. Тютюнника 1960–1970 рр. знову ж таки з цензурних причин.

Паливода — оповідання, вперше опубліковане в газеті "Літературна Україна" (1966, 5 липня). До жодної зі збірок та книг вибраного досі не входило. М. Шудря, оприлюднюючи твір після смерті письменника (Україна, 1984, № 46), вважав, що воно за життя Гр. Тютюнника не друкувалося.

На ґрунті цього оповідання виросла новела "Деревій", яка має з ним незначні буквальні збіги. Див. про це:

Петро Ротач. До висоти шедевра (Григор Тютюнник: від етюду "Паливода" до новели "Деревій") // Укр. мова і література в школі.— 1989.— № 4.— С. 22—24.

Клишко — повість, уперше опублікована в ж. "Дніпро" (1976, № 9), окреме прижиттєве видання того ж року здійснила "Веселка".

У 1965-му за рік до появи "Зав'язі" у газеті "Літературна Україна" (рубрика "Перед першою книжкою") було видрукувано фрагмент з повісті "Чужий хліб", що майже тотожний першому розділу "Клишка", тільки ім'я героя інше — Яшко. Порівняння цих двох текстів дає можливість бачити, як уточнює, поглиблює, доводить до досконалості Гр. Тютюнник тексти своїх творів.

За повісті "Клишко" і "Вогник далеко в степу" Держкомвидав України та Спілка письменників України присудили авторові республіканську літературну премію ім. Лесі Українки 1980 р.

Вогник далеко в степу — повість, уперше опублікована в ж. "Дніпро" (1979, № 3). Верстка з виправленнями автора зберігається в архіві упорядника цього видання. В ній автор власноруч написав посвяту: "Сергієві Яковичу Марченку", з цією посвятою повість друкувалася лише в журналі. С. Я. Марченко — директор радгоспу "Тетіївський" на Полтавщині, щирий прихильник творчості письменника. Григор мав намір написати нарис про нього (див. про це: *Малеєв П.* "З долонею біля серця..." (Вічна загадка любові.— С. 315—316).

У листі до П. Малеєва від 6. 01. 1979 р. прозаїк писав: "Повість здав у журнал "Дніпро" з присвятою С. Я. Марченку. Радів, коли закінчив. Буду заходжуватися коло другої частини. Перша — для дорослих і для підлітків, друга — тільки для дорослих" (Вічна загадка любові.— С. 321). Того ж 1979 р. вийшла і книжка "Вогник далеко в степу" ("Веселка"), куди ввійшли згадані дві повісті та деякі інші твори.

День мій суботній — повість, один із тих творів Гр. Тютюнника, що "замерзали" на рівні версток (Ю. *Мушкетик* // Вічна загадка любові.— С. 345), справді мала нелегкий шлях до публікації і вперше з'явилася російською мовою в ж. "Студенческий меридиан" (1975, № 1, 2). Українською мовою вперше була опублікована за оригіналом, який зберігається в А. Шевченка, в ж. "Вітчизна" (1981, № 11) — напередодні 50-літнього ювілею письменника, через рік по його смерті.

Життя Артема Безвіконного — "сторінки незакінченої повісті" з переднім словом А. Шевченка були опубліковані по смерті Григора в газеті "Літературна Україна" (1981, 27 березня), а в російському перекладі — в "Радуге" (1981, № 10).

У двотомнику "Твори" (Кн. 2) є деякі "пом'якшувальні" редакторські правки, в цьому виданні ми відновлюємо оригінальний текст.

ТВОРИ ДЛЯ ДІТЕЙ

Оповідання для дітей Григора Тютюнника ("Лісова сторожка", "Ласочка", "Однокрил", "Нічний злодій" та ін.), казки ("Степова казка", "Громовик"), вийшовши окремими книжками — "Ласочка" (1970), "Лісова сторожка" (1971), "Степова казка" (1973), "Однокрил" (1974), — неодноразово перевидавалися після смерті письменника. Окремі твори друкували за його життя і після в дитячій пресі, наприклад: "Бушля", "Біла мара", "Дід Коряк і Кузька", "Лісове озеро", "Вранішні приморозки", "Громовик" ("Малятко", 1970, № 3; 1970, № 5; 1971, № 9; 1975, № 4; 1975, № 10; 1977, № 5), "Небезпечний приятель", "Ласочка" ("Барвінок", 1973, № 12; 1981, № 12), "Бушля" ("Піонерія", 1982, № 1) та ін.

НАРИСИ. ЕСЕ. СТАТТІ. ІНТЕРВ'Ю

Шахтарська зоря — нарис, уперше опублікований в ж. "Вітчизна" (1974, № 6) після поїздки письменника на Донбас до шахтарів. Передруковувався у зібранні творів у 2 книгах (Тютюнник Г. М. Твори. Книга 2. Повісті / Упоряд. післямова А. Шевченка. — К.: Молодь, 1985). Під одною назвою "Шахтарська зоря" об'єднано фактично кілька нарисів: "Свідок — пам'ять", "Віктор", "Василь Васильович". Друкується за кн. "Твори" (Кн. 2. — С. 282–296).

П. Загребельний у доповіді "Письменник і п'ятирічка" на Пленумі правління Спілки письменників України (див.: "Літ. Україна", 12.12.1975) відзначає "серед кращих творів цього жанру останніх років" — нарис "Ізотовці" Гр. Тютюнника, опубліковані у "Вітчизні", в якому шахтарів Віктора Довбуша і Василя Супруна зображено "не плакатно", не з допомогою загальників, а в життєвій конкретності. Йшлося, певна річ, про нарис "Шахтарська зоря".

[Про молоду новелістику 60-х років] — із виступу Гр. Тютюнника на всесоюзному обговоренні проблем української малої прози, що відбулося наприкінці березня 1968-го в м. Києві. У розвороті, який присвятила московська "Літературная газета" цій дискусії, поряд із виступами письменників (Я. Бриль, А. Первомайський, І. Друце, Ю. Смолич) та критиків (М. Малиновська, В. Оскоцький, В. Гусев, А. Новиченко) стисло подано і промову Гр. Тютюнника (див.: "Большие проблемы малого жанра: Украинский рассказ сегодня". — Литературная газета. — 1968. — № 16).

[Про Миколу Григоріва] — коротке вступне слово до двох оповідань Миколи Григоріва, опубліковане в ж. "Дніпро" (1972. — № 3. — С. 21). М. Григорів (1924–1997) — український прозаїк, автор книжок "Серпнева тиша"

(1973), "Весняний день" (1982) та ін. Гр. Тютюнник допомагав старшому за віком, але молодшому в літературі побратимові, написав видавничу рецензію на його книжку "Серпнева тиша" (див. про це: Вічна загадка любові.— С. 186—196). Передруковується вперше (за ж. "Дніпро").

Ясен світ слова — есе, написане до 50-ліття Василя Земляка і вперше опубліковане в ж. "Українська мова і література в школі" (1973, № 4) та включене до зібрання творів у 2 книгах. Друкується за кн. "Твори" (Кн. 2.— С. 297—298).

Оповідач дитячої провесни — вступна стаття до збірки оповідань і повістей українського поета, прозаїка, дитячого письменника, перекладача, автора численних книжок Андрія М'ястківського (1924—2004) "Ходимо по райдузі" (К.: Веселка, 1974). Передруковується вперше за цим виданням.

Світла душа — стаття, написане до 50-річчя з дня народження В. М. Шукшина і вперше опубліковане в ж. "Українська мова і література в школі" (1979, № 7). Друкується за кн. "Твори" (Кн. 2.— С. 311—314).

Талант чесний і мужній — стаття (незакінчена), опублікована до 90-річчя А. Головка після смерті Гр. Тютюнника (а писана, очевидно, до 70-річчя письменника) — в ж. "Українська мова і література в школі" (1987.— № 12.— С. 70—73). Друкується за ж. "Українська мова і література в школі".

Інтерв'ю українському відділенню ВААП Григорій Тютюнник дав у 1979 р., 6 листопада, а вперше воно було опубліковане вже по смерті автора в ж. "Ранок" (1981, № 2) під заголовком "Ідеалом для мене завжди були доброта, самовідданість і милосердя людської душі" та в зб. "Вічна загадка любові" (с. 134—135). Друкується за цим збірником.

Інтерв'ю українському радіо, вперше опубліковане в ж. "Дніпро" (1986, № 7) в статті О. Шугая "Усе живе — тепле..." та в зб. "Вічна загадка любові" (с. 134—136). Інтерв'ю Гр. Тютюнник дав у лютому 1980 р. у зв'язку з присудженням йому премії ім. Лесі Українки.

Додаток

З третьої полиці (подорожні нотатки) — один із ранніх, ще студентських творів Гр. Тютюнника. М. Шудря, друкуючи його в ж. "Дивослово" (1996, № 4) у своєму перекладі з російської, зазначає що цей "перший-найперший літературний виступ письменника" був уміщений у стінніці "Ентузіаст" російського відділення філологічного факультету Харківського університету, де Григорій навчався (1957—1962). Нарис видався керівництву факультету не "таким" як мали писати тоді подібні твори, надто "заземленим", і газету було знято, а обіцяне автором і стінніркою "даді буде" не мало продовження.

[Виступ на обговоренні кінофільму О. Довженка "Поєма про море"] 13 листопада 1959 р. студента ХДУ Григора Тютюнника. Г. Сивокін у спогаді "Ви бачили коли-

небудь чайку?" подає у своєму перекладі за стенограмою, яка зберігалася у викладачки Харківського держуніверситету А. М. Ніженець, виступ прозаїка в обговоренні фільму О. Довженка. Вперше опубліковано в згаданому зб. "Вічна загадка любові". Тут друкується за цим збірником.

Прозелень — нарис про "гарне, любе село Шилівку на Полтавщині", рідне село Гр. Тютюнника, опублікований у газеті "Літ. Україна" (1964, 14 квіт.) під псевдонімом Микола Ташаненко. Передруковується вперше за "Літ. Україною".

АВТОБІОГРАФІЯ.

ЗІ ЩОДЕННИКІВ ТА ЗАПИСНИКІВ. СПОГАДИ. ЛИСТИ

Автобіографія — вперше опублікована в зб. "Вічна загадка любові" (відкриває I частину цієї книжки) та в "Літературній Україні" (1987, 16 липня), яка анонсувала вихід збірника.

Друкується за зб. "Вічна загадка любові" (с. 20–24).

Зі щоденників та записників — під цією загальною назвою подаються записи Григора Тютюнника в щоденниках: № 1 (починається 5 травня 1959 р.), № 2 і № 3 (закінчується 21 травня 1962 р.) та в 16 записних книжках, а також "Із записників різних років", "Замальовки із життя", "З почутих розмов", "Мовні перлини", "Пейзажі", "Записи для окремих творів", "Задуми". Публікувалися в ж. "Україна" (1980) під заголовком "Душа на сповіді" (підзаголовки: "З письменницьких роздумів", № 12; "З творчої лабораторії", № 14, № 16; передне слово О. Сизоненка "Лицар правди й добра"; публікацію підготував М. Шудря) та в ж. "Вітчизна" ("Я людина. Я буду майстром". — 1985. — № 11). Передне слово М. Жулинського, публікацію підготувала Р. Мовчан.

Друкується за зб. "Вічна загадка любові" (с. 25–89).

Спогади

Коріння. Спогади про автора роману "Вир" Григорія Михайловича Тютюнника — вперше надруковано в ж. "Батьківські пороги", вклав автор цю мемуарну повість і до книги вибраного "Коріння".

Листи

До цього розділу включена та частина епістолярної спадщини, яка дотепер була опублікована в пресі та у зб. "Вічна загадка любові".

Листування між Григорієм і Григором Тютюнниками вирізняє з решти епістолярію Григора Тютюнника й опубліковано скороч. в ж. "Вітчизна" (1986, № 6) під заголовком "Закон спільного коріння", вст. слово М. Жулинського, публікацію підготувала Раїса Мовчан. Друкуємо за ж. "Вітчизна" (с. 129–138).

До Олени Федотівни Черненко. З дружиною старшого брата Григорія Михайловича Тютюнника Григир перебував у теплих, дружніх стосунках, називав її часто "сестрою".

Друковані тут листи вперше були підготовлені й опубліковані (скороч.) Раїсою Мовчан з її вступ. словом та примітками у ж. "Слово і час" (1991.— № 12.— С. 12—22) під заголовком "Скучаю за твоїм словом... (Листи Григора Тютюнника)". Вони охоплюють період з березня 1962 р. по грудень 1969-го — час його інтенсивної творчої праці, виходу перших книжок "Зав'язь" та "Деревій".

Друкується за ж. "Слово і час" (посторінкові примітки Раїси Мовчан).

До Петра Івановича Коленського. Цей лист до товариша університетських років в с. Тернова Харківської області Григій Тютюнник написав з м. Артемівська (Луганської області), де він працював учителем російської мови та літератури вечірньої школи робітничої молоді № 5. Це один із листів Гр. Тютюнника, який зберігав П. І. Коленський. Його подав до ж. "Слово і час" викладач Луганського педінституту ім. Т. Г. Шевченка О. І. Неживий ("Знову кайдани на слово".— Слово і час.— 1991.— № 12.— С. 23).

Друкується за ж. "Слово і час".

До Пилипа Трохимовича Гаврилова (1920—1986) — друга старшого брата Григора — Григорія Тютюнника (вони разом навчалися на філологічному факультеті Харківського держуніверситету, закінчили його 1946 р., потім учителювали — Григорій Тютюнник на Львівщині, П. Т. Гаврилов — на Донбасі, підтримували дружні стосунки). Григій Тютюнник у 1962—1963 рр. листувався з П. Т. Гавриловим, який працював після Донбасу в Сумському педагогічному інституті.

Публікацію цих листів у ж. "Березіль" підготувала й подала коментарі до них донька П. Т. Гаврилова Мирослава Домчук, викладач Сумського університету ("Життя у мене таке складне і трудне..." Неопубліковані листи Григора Тютюнника — Березіль.— 1992.— № 7—8.— С. 140—146). Друкуємо за ж. "Березіль", зберігаючи посторінкові примітки (с. 140—146).

Лист до Олеса Гончара був написаний на початку 1968 року, тоді тільки-но вийшов роман "Собор" і ще не розпочалася кампанія його організованого владдою шельмування. Григій Тютюнник, молодший літературний побратим О. Гончара, як видно з листа, не тільки прозірливо оцінив значення і вагу "Собору", а й передбачив, як зреагує тодішня система на нього.

Під текстом стояв постскриптим: "Цей лист написано без чернеток і копій, тільки Вам".

Лист друкується за працею В. Коваля "Собор" і навколо собору" (Дніпро.— 1988.— №3.— С. 13).

До Ніни Павлівни Дангулової — російської перекладачки (1918 р. н.), яка багато й послідовно перекладала українських прозаїків, особливо шістдесятників — Є. Гуцала, В. Шевчука, В. Дрозда, Ю. Щербака, О. Чорногуза та ін.

Постійні і зворушливі стосунки, дружба і взаємопорозуміння склалися в неї з Гр. Тютюнником, що і відображає їхнє листування. Ніна Павлівна переклала практично всю прозу Григора; деякі його твори, до яких прискіпувалася цензура в Україні, завдяки сприянню Н. Дангулової спершу з'явилися друком у Москві (напр., "Кізонька", "День мій суботній").

Григiр, зазначає Ніна Павлівна, добре знав російську мову, його міркування щодо тих чи тих моментів перекладу — дуже точні й цікаві. Крім того, пише вона, його зауваження на берегах перекладів "так і іскрились його незнищеним гумором" (Дніпро. — 1987. — № 6. — С. 91). За словами перекладачки, у неї зберігається близько ста сторінок листів Григора. Тут передруковуємо всі з листів, що досі оприлюднені Н. П. Дангуловою.

Уперше вони — 32 листи — були опубліковані у перекладі українською (крім листів, написаних Гр. Тютюнником по-українськи від жовтня 1968 р., 11. 11. 71 р., 10. 09. 1972 р. та 24. 06. 1978 р.) в ж. "Дніпро" (1987 р., № 6) із вступним словом Н. П. Дангулової. Наступного року вони були вміщені в зб. "Вічна загадка любові".

Крім того, 1989 р. Н. П. Дангулова у практично повному виданні творів письменника російською мовою "Повести и рассказы" (М.: Сов. писатель) серед автобіографічних та щоденникових матеріалів подала розділ "З листів до перекладача", куди ввійшла частина таких, що їх не було в "дніпровській" добірці і в зб. "Вічна загадка любові". З обох публікацій ми формуємо єдину добірку листів до Н. П. Дангулової, розташувавши їх хронологічно. Оскільки і в листах, надрукованих в ж. "Дніпро", є окремі скорочення, і в листах з книжки "Повести и рассказы" — так само (зокрема, чомусь у початках листів), ми в нашій публікації зупинилися на повніших варіантах. Таким чином, сформована нами добірка листів — різнорідна з мовного боку: листи російською, перекладені П. Засенком, листи російською, не перекладені (з кн. "Повести и рассказы"), та листи, писані українською мовою. Це, певна річ, порушує цілісність цієї епістолярної сторінки Гр. Тютюнника, але досягається більша автентичність.

Тобто у даному, як і в усіх інших випадках, подаємо листи письменника не за оригіналами, а за публікаціями, здійсненими вже іншими дослідниками, друзями й товаришами Григора, незрідка з їхніми коментарями й примітками. Принагідно висловлюємо їм усім сердечну вдячність, ними зроблено велику справу — підготовлено ґрунтовну базу для якомога повнішого видання безцінної епістолярної спадщини письменника.

До Ольги-Лесі Тихонівни Ленік. Цей лист до досвідченого редактора О.-Л. Т. Ленік підготував до друку Гр. Аврахов і опублікував у ж. "Дивослово" (2001, №12). Друкуємо його за ж. "Дивослово".

До Миколи Стеблини — письменника, одного з друзів

Григора Тютюнника. Вперше лист із коротким вступним словом М. Стеблини "Лист із молоді "осені" був опублікований у газеті "Літературна Україна" (1985, 31 жовтня).

Друкується за зб. "Вічна загадка любові" (с. 128–131). У примітці до листа (с. 490) дату публікації в "Літературній Україні" в збірнику вказано неточно — лист до М. Стеблини надруковано 31 жовтня, а не 4 грудня 1985 р.

До Володимира Білоуса. Два листи до робітника з м. Лубни, фотографа-аматора, з яким Гр. Тютюнник дружив упродовж останніх 7–8 років свого життя. Передруковуються за зб. "Вічна загадка любові", де вони публікувалися вперше (с. 131–133). Третій лист (від 27 грудня 1977) — з недавньої публікації О. Неживого в "Літературній Україні" ("Любе село Шилівка": Невідомі листи Григора Тютюнника — Літ. Україна. — 2004. — 17 червня).

У Володимира Федоровича зберігається велика кількість власних фотознімків Григора Тютюнника, які друкувались у численних виданнях, та єдина кіноплівка, на якій В. Ф. Білоусом зафіксовано живий образ письменника.

До Володимира Калашника. Володимир Степанович Калашник — товариш студентських літ, земляк Гр. Тютюнника. Публікується за зб. "Вічна загадка любові" (с. 134), де лист був оприлюднений уперше.

До Павла Малєєва — Павло Терентійович Малєєв (1943 р.н.) журналіст, працівник районної газети, з яким познайомив Гр. Тютюнника у Тетіїві Микола Кравчук. У вміщеному в зб. "Вічна загадка любові" спогаді "З долоною біля серця. Коментарі до листів Григора Тютюнника" (коротке передне слово М. Кравчука) П. Малєєв вмістив кілька листів до нього (чи частини їх), що писалися протягом 1977–1979 рр. Друкуємо їх за зб. "Вічна загадка любові" (с. 313–329) з коментарями П. Малєєва в тексті.

До Федора Тютюнника. Три листи до Федора друкуються за згаданою вище публікацією О. Неживого в "Літературній Україні" № 14, червень 2004 р., хоч хронологічно вони датуються 1965, 1966 та 1977 роками.

Ф. Г. Тютюнник (1929–2003) — двоюрідний племінник Григора (його часто називали помилоково двоюрідним братом Тютюнників), з яким Григ'р підтримував тісні стосунки, щиро опікувався його творчим зростанням (Ф. Г. Тютюнника у 1968 р. прийняли до Спілки письменників України).

Ф. Г. Тютюнник свого часу написав нарис про Григора "Осінь пахла криницею" (див: *Федір Тютюнник*. Зелений легіт. — К., 1970). Однак, згодом, у 90-х роках незадовго до своєї смерті виступив з іншим матеріалом "До чого призводить дилетантство" (рец. на кн. В. І. Граба "В лещатах ДПУ". — Село полтавське. — 1999. — 3 березня), де, як слушно пише О. Неживий, сказано "багато образливих, злісних, жорстоких слів про братів Тютюнників", що викликало справедливе обурення в багатьох людей. Багатолітній

друг Г. Тютюнника, проникливий дослідник його творчості Анатолій Шевченко та вдова автора "Виру" Г. М. Тютюнника Олена Федорівна Тютюнник-Черненко висловили це своє обурення в пресі.

Листи ж Григора Тютюнника, які передруковуємо за "Літературною Україною", світяться щирими й чистими почуттями і, як і все писане ним, сповна виявляють його чесність, правдолюбство та глибинну неголосну доброту й любов до людей. Як, наприклад, один із листів до матері Ганни Михайлівни, що завершує розділ епістолярної спадщини в нашій книжці.

До матері Ганни Михайлівни — один із листів (від 4 серпня 1979 р.) до матері передруковуємо за "Літературною Україною" (О. Неживий. "Любе село Шилівка: Невідомі листи Григора Тютюнника".— Літературна Україна.— 2004, 17 червня).

До речі, Олексій Іванович Неживий завершив свою статтю-спогад в "Літературній Україні" зверненням до всіх, хто зберігає листи Гр. Тютюнника, книжки з його дарчими написами, надсилати копії цих текстів письменникові. Видавництво "Альма-матер" Луганського Національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка підготувало до друку збірку епістолярної спадщини Григора Тютюнника "...Щоб було слово і світло. Листування Григора Тютюнника" (Вид. наприкінці 2004 р., передмова, упорядкування, примітки, підготовка текстів О. І. Неживого).

БІБЛІОГРАФІЯ

КНИЖКИ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

ОПОВІДАННЯ ТА ПОВІСТІ

Зав'язь. Оповідання.— К.: Молодь, 1966.— 158 с.

Зав'язь; В сутінки; "Комета"; На згарищі; Дивак; Червоний морок; Обмарило; Перед грозою; Чудасія; Холодна м'ята; Смерть кавалера; Касновий пагін; Сито, сито...; Тайна вечеря; Печена картопля; Гвинт; Проти місяця.

Автобіографічна довідка.

Деревій. Повість та оповідання.— К.: Молодь, 1969.— 180 с.

Облога. Повість; Деревій. Оповідання: Деревій; Поминали Маркіяна; Вуточка; Обнова; На перекаті; Сито, сито...; Гвинт; Печена картопля.

Батьківські пороги.— К.: Молодь, 1972.— 176 с.

Дядько Никін; Одавали Катрю; У Кравчини обідають; М'який; Холодна м'ята; Печена картопля; Син приїхав; Обнова; Дивак; Проти місяця; Бовкун; Деревій; Коріння. Спогади про Г. М. Тютюнника.

Крайнебо. Оповідання.— К.: Молодь, 1975.— 128 с.

Іван Срібний; Нюра; Дикий; Устим та Оляна (сімейна історія); Дядько Никін; Деревій; Три плачі над Степаном; Син приїхав; У Кравчини обідають.

Климко. Повість.— К.: Веселка, 1976.— 87 с.

Коріння. Оповідання, повість.— К.: Дніпро, 1978.— 294 с.

Зав'язь; В сутінки; На згарищі; Холодна м'ята; Кленовий пагін; Сито, сито...; Тайна вечеря; Печена картопля; Проти місяця; Деревій; Вуточка; Обнова; Одавали Катрю; У Кравчини обідають; Дядько Никін; Син приїхав; Іван Срібний; Нюра; Дикий; Крайнебо; На перекаті; Облога, повість; Коріння. Спогади про Г. М. Тютюнника.

Вибрані твори: Оповідання, повісті.— К.: Дніпро, 1981.— 607 с.

Климко. Оповідання. Повісті.— К.: Рад. школа, 1984.— 272 с.

Твори. Книга 1: Оповідання / Упоряд. А. Шевченко; О. Гончар. Живописець правди (Передмова).— К.: Молодь, 1984.— 328 с.: іл.

Твори. Книга 2: Повісті / Упоряд. післямова "Талант любові: Життєвий і творчий шлях Григора Тютюнника" А. Я. Шевченка.— К.: Молодь, 1985.— 328 с.: іл.

Вічна загадка любові: Літ. спадщина Григора Тютюнника, спогади про письменника / Упоряд. та примітки А. Шевченка.— К.: Рад. письменник, 1988.— 494 с.: іл.

(Ч. I: Автобіографія. Щоденникові записи. Листи. Інтерв'ю.— С. 19–136.

Ч. II: Спогади про Григора Тютюнника.— С. 137–488).

Вибрані твори: Оповідання, повісті.— Д.: Січ, 2000.— 450 с.

Смерть кавалера. Повісті і оповідання / А. Шевченко. Щастя й злощастя Григора Тютюнника (Передмова).— К.: Махаон, 2001.— 254 с.

ТВОРИ ДЛЯ ДІТЕЙ

Ласочка [Біла мара — Бушля].— К.: Веселка, 1970.— 20 с.

Лісова сторожка. Оповідання.— К.: Веселка, 1971.— 29 с.
Лісова сторожка; Онокрила; Нічний злодій; Як спіймали розбишаку; Додому, додому.

Степова казка. Оповідання.— К.: Веселка, 1973.— 24 с.

Онокрила. Оповідання.— К.: Веселка, 1974.— 37 с. Розділи: Лісова сторожка — Ласочка.

Вогник далеко в степу. Казка, оповідання, повісті.— К.: Веселка, 1979.— 183 с. Степова казка (Як свисне бабак; Небезпечний приятель; Ходи, біда, стороною); оповідання (Лісова сторожка; Онокрила; Нічний злодій; Як спіймали розбишаку; Додому, додому; Біла мара; Бушля; Ласочка); повісті (Климко; Вогник далеко в степу).

Климко. Казки, оповідання, повісті / Передм. М. Слабошпицького. Вічна загадка любові.— К.: Веселка, 1981.— 189 с.

Степова казка.— К.: Веселка, 1982.— 32 с.

Ласочка. Оповідання.— К.: Веселка, 1987.— 14 с. Біла хмара; Бушля; Ласочка.

Степова казка. Повісті, оповідання, казки / Упоряд. Л. В. Тютюнник; Передм. "З вірою в любов і милосердя" М. Слабошпицького.— К.: Веселка, 1989.— 300 с.

Климко. Повісті.— К.: Веселка, 1989.— 164 с.

Степова казка. Казки, оповідання, повісті. Друге видання.— К.: Веселка, 1993.— 109 с.

Климко. Повісті.— К.: Молодь, 1995.— 164 с.

ПЕРЕКААДИ

Горький М. Данко. Оповідання.— К.: Веселка, 1974.— 31 с. Перевидання — 1975 р.

Остробський М. Гудок. Уривок з роману "Народжені бурєю".— К.: Веселка, 1974.— 24 с. Перевидання — 1977 р.

Тухтабаєв Худайберди. Пригоди двієчника. Повість-казка.— К.: Веселка, 1977.— 157 с.

Соколов-Микитов. Рік у лісі. Оповідання.— К.: Веселка, 1976.— 48 с. Перевидання — 1978.

Тухтабаєв Худайберди. Кінець жовтого Дива. Пригодницький роман / 3 узб.— К.: Веселка, 1978.— 224 с.

Шукиш В. Калина червона. Оповідання, кіноповісті / Передм. С. Залигіна.— К.: Молодь, 1978.— 351 с.

Распе Рудольф Еріх. Пригоди барона Мюнхаузена:

Оповідання / Переказ для дітей К. І. Чуковського.— К.: Веселка, 1981.— 87 с. Перевидання — 1982.

Горький Максим. Серце Данко. Романтична казка.— К.: Веселка, 1983.— 77 с.

Шукшин В. Калина червона. Оповідання, кіноповісті / Передм. "Слово про В. Шукшина" Є. Гуцала.— К.: Дніпро, 1986.— 358 с.

Тухтабаєв Худайберди. Червона шапочка. Повість-казка.— К.: Молодь, 1987.— 81 с.

Распе Рудольф Еріх. Пригоди барона Мюнхаузена: Оповідання / Переказ українською мовою для дітей Гр. Тютюнника.— К.: Трайлик, 1999.— 85 с.

КНИЖКИ

ГРИГОРА ТЮТЮННИКА ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ ¹

Тысячелистник. Рассказы / Авториз. пер. с укр. Н. Дангуловой.— М.: Сов. писатель, 1972.— 216 с.

Деревій / Перека. Г. Райаметс та А. Яаксоо / Вст. ст. П. Засенка.— Таллінн: Періодика, 1974.— 92 с. (*естон. мовою*).

Ласочка / Пер. с укр.— М.: Детская литература, 1974.

Отчие пороги. Повесть [Окружение] и рассказы / Авториз. пер. с укр. Н. Дангуловой / Б. Олійник. О Григоре Тютюннике и его книге (Предисл.).— М.: Молодая гвардия, 1975.— 271 с.

Гуцало Є., Тютюнник Гр. Дорога з дитинства. Два українських новелісти / Упоряд. Р. Гебнер, А. Летц; Перекал. І. та О. Коліньків; Післямова Р. Гебнер, А. Летц.— Берлін: вид-во Фольк унд Вельт, 1977 (*нім. мовою*).

Облога. / Перекал. А. Богданський.— Варшава: Іскри: 1979.— 124 с. (*польськ. мовою*).

В сутінки. Оповідання / Перекал. Р. Дворжакової-Жяранової, Ю. Андричик; Упоряд. та післямова В. Жидлицького.— Кошице: Східнослов. вид-во, 1979.— 279 с. (*словацьк. мовою*).

Климко. Повесть. Пер. с укр. Н. Шевченко.— М.: Детская литература, 1980.— 63 с.

Деревій. Оповідання і повісті / Упоряд., перекал., авторка передмови "Моряк із Шилівки" П. Аксенова.— Пловдіз: Хр. Г. Данов, 1980.— 172 с. (*болг. мовою*).

Климко. Повесть.— Вільнюс: Вага, 1981.— 87 с. (*литов. мовою*).

Холодная мята. Повесть и рассказы / Авториз. пер. с укр. Н. Дангуловой.— М.: Сов. писатель, 1981.— 335 с.

Холодная мята: Повесть. Рассказы / Авториз. пер. с укр. Н. Дангуловой; Послесловие В. Мельника.— М.: Известия, 1981.— 379 с. (Б-ка "Дружбы народов").

¹ Тут подаємо лише книжки Гр. Тютюнника, які вийшли в іноземних перекладах, і не включаємо бібліографію його творів у збірниках, літературній періодиці різних країн. Окремі збірки вибраного було видано також вірменською та угорською мовами.

Огонек далеко в степи. Рассказы и повести / Авториз. пер. с укр. Н. Дангуловой.— М: Молодая гвардия, 1982.— 350с.

Климко. Повесть / Пер з укр. М. Дубенецького.— Мінськ: Юнацтва, 1982.— 63 с. (*білорус. мовою*).

Климко. Повесть / Пер. І. Колінько.— Берлін: Вид-во дит. літ., 1982.— 87 с. (*нім. мовою*). Те саме.— 1985.

Ласочка / Пер. Н. Шевченко.— К: Веселка, 1983.— 40 с. (*рос. мовою*).

Вогник далеко в степу.— Софія: Народна младеж, 1985 (*болг. мовою*).

Огонёк далеко в степи. Сказки, рассказы, повести / Пер. с укр. Н. Шевченко.— К: Веселка, 1986.— 200 с.

Завязь. Повесть [Окружение], рассказы / Авториз. пер. с укр. Н. Дангуловой.— К: Дніпро, 1988.— 335 с.

Повести и рассказы / Авториз. пер. с укр. Н. Дангуловой.— М: Сов. писатель, 1989.— 720 с.

Тайна вечера. Повісті й новели / Пер. з укр. В. Левицьки, Й. Георгіце та ін.; Передм. А. Шевченка.— Кишинів: Література артiстiка, 1989.— 413 с. (*молдов. мовою*).

ЛІТЕРАТУРА ПРО ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

ОКРЕМІ ВИДАННЯ

Мороз А. З. З любові й доброти (Григор Тютюнник): Літ-крит. нарис.— К: Рад. письменник, 1984.— 182 с.

Вічна загадка любові: Літ. спадщина Григора Тютюнника, спогади про письменника / Упоряд. та примітки А. Шевченка.— К: Рад. письменник, 1988.— 494 с.

Неживий О. Григор Тютюнник і Луганщина: Довідково-інформ. проспект літ. музею в СШ № 12 м. Антрацита.— Ворошоловоград, 1989.— 26 с.

Мороз А. З. Григор Тютюнник: Нарис життя і творчості.— К: Дніпро, 1997.— 207 с.

Нескінченний діалог: Поетичні присвяти Григорові Тютюннику / Упорядкування, передмова О. І. Неживого.— Луганськ: Шлях, 2001.— 40 с.

Черненко О. Не зміліє пам'яті криниця: Спогади про Григорія та Григора Тютюнників.— К: Ярославів Вал, 2001.— 256 с.

Поговорити б, Григiр, треба: До 70-рiччя з дня народження Гр. Тютюнника: Спогади. Літ. спадщина.— Х: ХНУ, Видав. центр, 2001.— 176 с.

* * *

Козачок Я. В. Григор Тютюнник, Василь Шукшин. Проблемно-художнє зіставлення (*рос. мовою*).— Автореф. дис. канд. філолог. наук / Київський державний університет ім. Т. Шевченка.— К, 1991.

Даниленко В. Г. Архетип, монотип, стереотип як формотворчі структури (на матеріалі прози Гр. Тютюнника).— Автореф. дис. канд. філолог. наук / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.— К, 1994.

Бибик С. П. Естетичні модифікації народнорозмовності в ідіостилі Григора Тютюнника.— Автореф. дис. канд. філолог. наук.— К., 1994.

Захарчук І. В. Культурологічно-естетичні функції малої прози Гр. Тютюнника (семантика та динаміка проєкції).— Автореф. дис. канд. філолог. наук / Київський державний університет ім. Т. Шевченка.— К., 1998.

Тулъчинська Н. М. Своєрідність художнього вираження психологізму у творчості Гр. Тютюнника.— Канд. дис. / Дніпропетровський НУ.— Д., 2002

Лихачова О. А. Поетика новелістичної творчості Гр. Тютюнника.— Канд. дис. / Запорізький ДУ.— Запоріжжя, 2002.

Лицар правди і добра: Бібліографічний покажчик творів та літератури про Григора Тютюнника / І. Смілик (упоряд.); А. Стахурська, А. Тишкевич (редактори).— Державна бібліотека України для юнацтва, 2002.

ЗМІСТ

Віталій Дончик. Любов і біль. 5

ОПОВІДАННЯ ТА ПОВІСТІ

Зі збірки "Зав'язь". 1966

Зав'язь	26
В сутінки	29
Комета	34
На згарищі	38
Дивак	43
Червоний морок	50
Обмарило	53
Перед грозою	56
Чудасія (новела)	61
Холодна м'ята	63
Смерть кавалера	68
Кленовий пагін (новела)	78
Сито, сито... ..	81
Тайна вечеря	86
Печена картопля	91
Гвинт	96
Проти місяця	102

Зі збірки "Деревій". 1969

Облога (повість)	108
Деревій	176
Поминали Маркіяна	185
Вуточка	194
Обнова	200
На переказі	205

Зі збірки "Батьківські пороги". 1972

Дядько Никін	212
Одавали Катрю	222
У Кравчини обідають	239
М'який	245
Син приїхав	251
Бовкун	267

Зі збірки "Крайнебо". 1975

Іван Срібний	275
Нюра	291
Дикий	301
Крайнебо	309
Устим та Оляна (сімейна історія)	316
Три плачі над Степаном	328

Поза збірками

Азарт	337
Грамотний	344
Три зозулі з поклоном (новела)	355
"Кізонька"	359
Сміхота (новела)	369
Медаль (новела)	375
Паливода	379

Повісті

✓ <u>Клишко</u>	383 ✓
Вогник далеко в степу	425
День мій суботній	473
Життя Артема Безвіконного	521

ТВОРИ ДЛЯ ДІТЕЙ

Оповідання

Лісова сторожка	538
Однокрило	542
Нічний злодій	545
Як спіймали розбишаку	547
Додому, додому... ..	549
Біла мара	550
Бушля	552
Ласочка	554

Казки

Степова казка	556
Громовик	570

НАРИСИ, ЕСЕ, СТАТТІ, ІНТЕРВ'Ю

Шахтарська зоря	574
[Про молодшу новелістику 60-х років]	588
[Про Миколу Григоріва]	588
Ясен двіт слова. Василеві Земляку — на його п'ятдесятиріччя	589
Оповідач дитячої провесни	590
Світла душа. До 50-річчя з дня народження В. М. Шукшина	593
Талант чесний і мужній	595
Інтерв'ю українському відділенню ВААП	601
Інтерв'ю українському радіо	602

Додаток

З третьої полиці (подорожні нотатки)	603
[Виступ на обговоренні кінофільму О. Довженка "Поєма про море"]	607
Прозелень	608

АВТОБІОГРАФІЯ. ЗІ ЩОДЕННИКІВ ТА ЗАПИСНИКІВ.
СПОГАДИ. ЛИСТИ

Автобіографія	614
Зі щоденників та записників	618
Спогади	
Коріння. <i>Спогади про автора роману "Вир" Григорія Михайловича Тютюнника</i>	679
Листування між Григорієм та Григором Тютюнниками	721
Листи	
До Олени Федотівни Черненко	740
До Петра Івановича Коленського	752
До Пилипа Трохимовича Гаврилова	753
До Олеса Гончара	761
До Ніни Павлівни Дангулової	762
До Ольги-Лесі Тихонівни Ленік	796
До Миколи Стебляни	798
До Володимира Білоуса	801
До Володимира Калашника	803
До Павла Малєєва	804
До Федора Тютюнника	807
До матері Ганни Михайлівни	811
Примітки	812
Бібліографія	824

Літературно-художнє
видання

ТЮТЮННИК
Григорій Михайлович

ОБЛОГА

вибрані твори

Передмова, упорядкування
та примітки
Віталія ДОНЧИКА

В оформленні використано
архівні фотоматеріали

Підписано до друку
11.11.2005 р.
Формат 84 × 108 1/2.
Гарнітура "Лазурський".
Папір офсетний № 1.
Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 43,68.
Облік-вид. арк. 55,43.
Наклад 17300 пр.
Зам. 05-72.

Редактор С. В. Цушко
Обкладинка художниці
Н. В. Михайличенко
Художнє оформлення та макет
І. С. Дерій, Н. В. М'яковської
Комп'ютерна верстка Ю. В. Копаня
Коректори
В. П. Зуб, А. Г. Філіпченко

Університетське видавництво "Пульсари".
Адреса видавництва:
04071, Київ-71, вул. Межигірська, 7/16Д.
Тел. (044) 425-12-75, 425-04-88.
e-mail: mail@pulsary.com.ua
http: //www.pulsary.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції,
серія ДК № 585 від 5.09.2001 р.

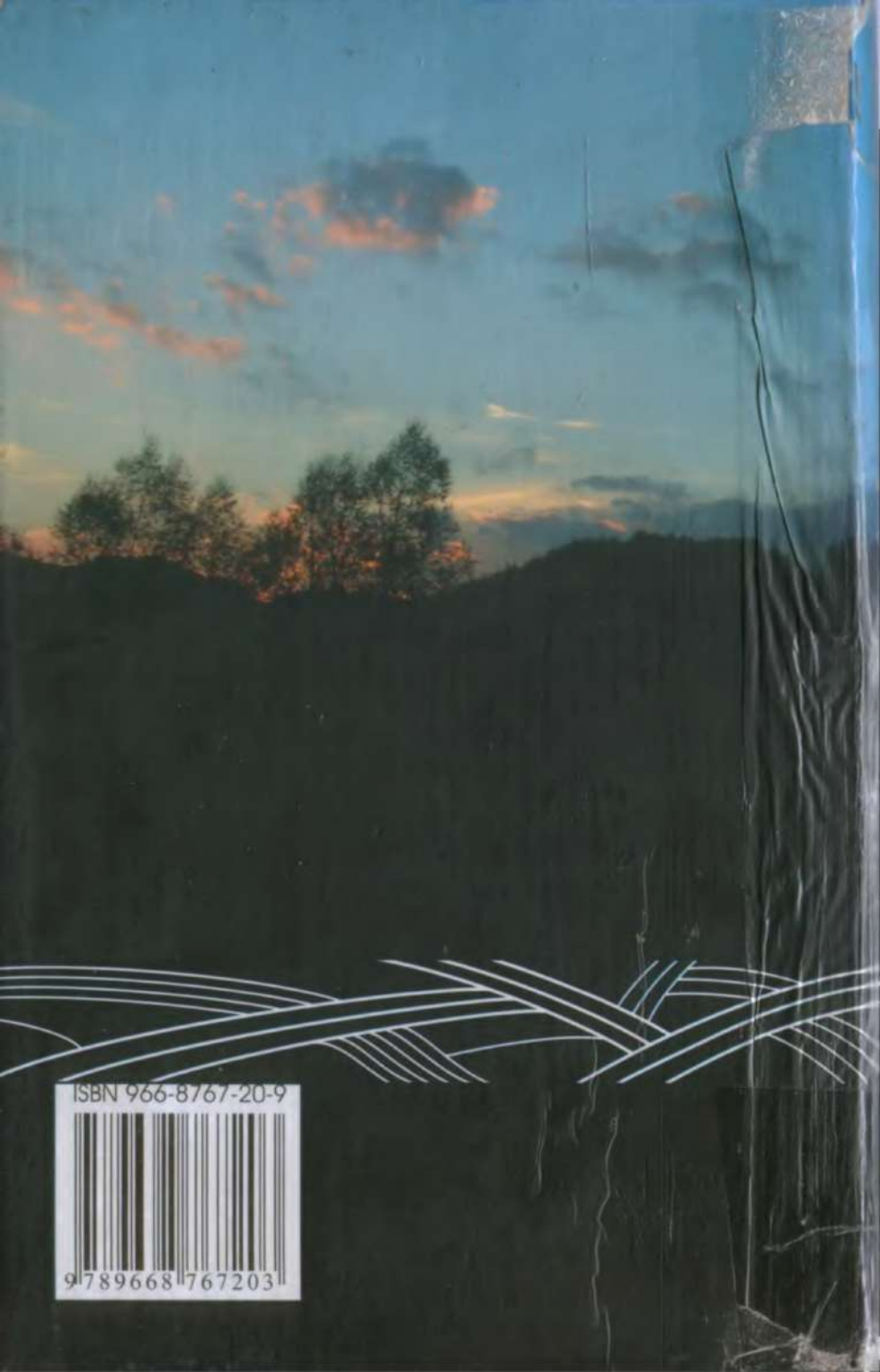
Виготовлено
у ВАТ Білоцерківська книжкова фабрика
09100, м. Біла Церква, вул. А. Курбаса, 4.
Зам. № 5-550.

Тютюнник Григорій
Т98 Облога: Вибр. твори / Передм., упорядкув. та приміт. В. Дончи-
ка.— 3-тє вид.— К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005.— 832 с.

ISBN 966-8767-20-9.

Українську художню прозу неможливо уявити без вагомої літературної спадщини Григора Тютюнника. Письменник у своїй творчості обрав жанр традиційний для нашої літератури — оповідання, повість. Правдивість зображуваних людських характерів, художня майстерність у відтворенні їхніх вчинків, емоцій — це те, чим найбільше приваблює він читача. Живописець правди — так можна б визначити і творчі принципи, і весь лад душі, а відтак і стиль, позначений яскравою індивідуальністю митця.

ББК 84.4УКР6

ISBN 966-8767-20-9

9 789668 767203